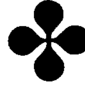
શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજી કૃત

શ્રીમદ્ ભાગવત તૃતીયસ્કન્ધ સુબોધિનીજી

ગુર્જરાનુવાદ

(અધ્યાય ભાગ ૧ થી ૮)

ભગવત્કૃતસર્ગે અધિકાર સૃષ્ટિ અને પુરૂષસૃષ્ટિ

✤ અનુવાદક ✤

ગો. વા. શ્રી. નાનુલાલ નારાયણદાસ ગાંધી

એમ.એ., એલ.એલ.બી., ધંધુકા

✤ પ્રકાશક ✤

✤ શ્રીવલ્લભાચાર્ય ટ્રસ્ટ ✤

કંસારા બજાર, માંડવી, જિ. કચ્છ, ગુજરાત, પીનકોડ- ૩૭૦ ૪૬૫

ફોન : ૦૨૮૩૪-૨૩૧૪૬૩/૨૨૪૩૦૬

E-mail : gosharad@sancharnet.in

Website : http://www.pustimarg.net

વાડીલાલ નગીનદાસ શાહ

બી. એ. એલ. એલ. બી. એડવોકેટ

✤ મુદ્રક ✤

✤ જસનીલ પ્રિન્ટસ્ ✤

૪/એફ, સુન્દરધામ, એસ. વી. પી. રોડ, રામબાગ લેન,

બોરિવલી (વેસ્ટ), મુંબઈ - ૪૦૦ ૦૯૨.

ટે. નં. (૦૨૨) ૨૮૦૭ ૭૮૦૪

પ્રત : ૫૦ પુસ્તક પ્રકાશન સહાય ૩૦૦/-

પ્રકાશન સમય ૨૦૦૫

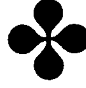
શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજી કૃત

શ્રીમદ્ ભાગવત તૃતીયસ્કન્ધ સુબોધિનીજી

ગુર્જરાનુવાદ

(અધ્યાય ભાગ ૧ થી ૮)

ભગવત્કૃતસર્ગે અધિકાર સૃષ્ટિ અને પુરૂષસૃષ્ટિ

✤ અનુવાદક ✤

ગો. વા. શ્રી. નાનુલાલ નારાયણદાસ ગાંધી

એમ.એ., એલ.એલ.બી., ધંધુકા

✤ પ્રકાશક ✤

✤ શ્રીવલ્લભાચાર્ય ટ્રસ્ટ ✤

કંસારા બજાર, માંડવી, જિ. કચ્છ, ગુજરાત, પીનકોડ- ૩૭૦ ૪૬૫

ફોન : ૦૨૮૩૪-૨૩૧૪૬૩/૨૨૪૩૦૬

E-mail : gosharad@sancharnet.in

Website : http://www.pustimarg.net

વાડીલાલ નગીનદાસ શાહ

બી. એ. એલ. એલ. બી. એડવોકેટ

✤ મુદ્રક ✤

✤ જસનીલ પ્રિન્ટસ્ ✤

૪/એફ, સુન્દરધામ, એસ. વી. પી. રોડ, રામબાગ લેન,

બોરિવલી (વેસ્ટ), મુંબઈ - ૪૦૦ ૦૯૨.

ટે. નં. (૦૨૨) ૨૮૦૭ ૭૮૦૪

પ્રત : ૫૦ પુસ્તક પ્રકાશન સહાય ૩૦૦/-

પ્રકાશન સમય ૨૦૦૫

ઉપોદ્ઘાત.

શ્રીમદ્ભાગવતના બાર સ્કંધો છે. પહેલા સ્કંધમાં શ્રીમદ્ભાગવતનું શ્રવણ કરનારના તથા તેની કથા કરનારના અધિકાર જણાવેલા છે. બીજા સ્કંધમાં અંગ સાથે શ્રવણ કરવાનો વિધિ જણાવેલો છે. ત્રીજાથી બારમા સુધીના દશ સ્કંધોમાં જેનું શ્રવણ કરવાનું છે તે, શ્રીમદ્ભાગવત ૨–૧૦–૧માં જણાવેલી સર્ગ વિગેરે ભગવાનની દશ લીલાઓ અનુક્રમે કહેલી છે. આ ત્રીજા સ્કંધમાં ભગવાનની 'સર્ગ' લીલા વર્ણવેલી છે.

આ સ્કંધમાં 'સર્ગ'નું વર્ણન તેત્રીસ અધ્યાયોથી કરેલું છે. આ 'સર્ગ' હરકોઈ પ્રકારની સાધારણ સૃષ્ટિ નથી, પરંતુ લૌકિક અને અલૌકિક એવા બે પ્રકારના ભેદવાળો છે. (સૃષ્ટિના) કારણોનું ભેગા થવું તે સર્ગ. આ સ્કંધના તેત્રીસે અધ્યાયોમાં આવા સર્ગનું વર્ણન છે. અલૌકિક સર્ગમાં તેત્રીસ દેવો રચાતાં તેઓ યજ્ઞ સિદ્ધ કરાવે છે. પૃથ્વી, અગ્નિ, વાયુ, અંતરિક્ષ, આદિત્ય, દ્યૌઃ (આકાશ) ચંદ્રમા અને નક્ષત્રો એ આઠ વસુઓ; દશ પ્રાણો અને આત્મા એ અગીઆર રુદ્રો; વર્ષના બાર માસના બાર સૂર્યો; મેઘ કરનાર ઇંદ્ર; અને પશુઓનું પાલન કરનાર પ્રજાપતિ એ તેત્રીસ દેવો છે. તે બધા યજ્ઞ સિદ્ધ કરે છે. વસુઓ કર્મનાં ફલ પ્રાપ્ત કરાવનારી વસ્તુઓમાં રહેલ હોવાથી યજ્ઞમાં ઉપયોગી છે. રુદ્રો પરલોકમાં જવામાં ઉપયોગી હોઈ યજ્ઞમાં ઉપયોગી છે. સૂર્યો આયુષ્યને હરનારા હોઈ ફલ કાળુમાં રાખનારા હોઈ યજ્ઞમાં ઉપયોગી છે. ઇંદ્ર દાન કરનાર તથા દયા દર્શાવનાર હોઈ યજ્ઞમાં ઉપયોગી છે, અને પશુઓ (પોતાના ઘી વિગેરે પદાર્થોથી) યજ્ઞ કરાવવામાં ઉપયોગી છે. લૌકિક સર્ગમાં પણ અઠ્ઠાવીસ તત્ત્વો, ચાર પ્રકારના પ્રાણીનાં બીજ અને કાલ એમ તેત્રીસ પ્રકારની સૃષ્ટિ છે. આવો સર્ગ આ સ્કંધમાં વ્યાસજીએ કહેલો છે, હરકોઈ પ્રકારની સામાન્ય સૃષ્ટિ કહેલી નથી. આ બધોએ સર્ગ ભગવદ્રૂપ છે, અને પુરુષાર્થરૂપ મોક્ષ વિગેરે ફલવાળો છે, કારણ કે જીવોની સૃષ્ટિ બે પ્રકારની છે (૧) (સ્વરૂપ) બહાર (રહેતા જીવો)ની અને (૨) સ્વરૂપમાં (રહેતા જીવોની). (સ્વરૂપ) બહારના જીવોની સૃષ્ટિ તો લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે. વાસ્તવિક રીતે તો તે જીવના નાશરૂપ હોવાથી પ્રલયરૂપ જ છે. તેથી મુખ્ય સૃષ્ટિ તો મોક્ષ (સ્વરૂપમાં રહેલા જીવોની)જ છે. મોક્ષના અધિકારવાળો દેહ ન થાય ત્યાં સુધી મોક્ષ પ્રાપ્ત થતો નથી, તેથી મોક્ષ થાય તે માટે (અધિકારવાળા દેહની) ઉત્પત્તિ પણ કહેવી જોઈએ. તેમાંપણ ગૃહસ્થને મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય કે નહિ તે સંદેહવાળું છે. તેથી આ સ્કંધમાં કર્દમ અને દેવહૂતિ એ દંપતીની મુક્તિ થયાનું કહેલું છે. ગૃહસ્થની મુક્તિ કરાવનાર ભગવાનની પ્રસન્નતા છે. ભગવાનની પ્રસન્નતા કરાવનાર તેમની ભક્તિ, જ્ઞાન, યોગ અને તેમની આજ્ઞાપ્રમાણેનું વર્તન છે. તેથી 'સર્ગ'નું વર્ણન કરવામાં આ સર્વ ઉપયોગી હોવાથી આ સ્કંધમાં જણાવેલાં છે.

'સર્ગ' એટલે તત્ત્વો વિગેરેની સૃષ્ટિ. 'વિસર્ગ' એટલે પુરુષથી ઉત્પન્ન થએલા જીવોની સૃષ્ટિ. બંને દેહ પ્રાપ્ત કરાવનારા હોઈ એક પ્રકારના છે અને તેથી બીજા પુરાણોમાં એક જ સ્થલે બંને કહેલા હોય છે. પરંતુ અહિં શ્રીમદ્-ભાગવતમાં લોકમાં જેવા સર્ગ અને વિસર્ગ મનાય છે તેવા તે કહેલા નથી, પરંતુ પુરુષાર્થ એટલે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવનારા કહેલા છે તેથી આ બંને જૂદા જૂદા સ્કંધમાં કહેલાં છે. ત્રીજા સ્કંધમાં સર્ગ અને ચોથા સ્કંધમાં વિસર્ગ કહેલ છે. તે બંને ભગવાનની જૂદી જૂદી સ્વતંત્ર લીલાઓ છે, તેથી બે જૂદા જૂદા સ્કંધમાં કહેલી છે. આ બંને લીલા વિદુર અને મૈત્રેયના સંવાદના રૂપથી કહેલી છે; આ બે લીલાઓનાં શ્રવણથીજ સંયમી વિદુરને મોક્ષ પ્રાપ્ત થયો, તો પછી આખાં શ્રીમદ્ભાગવતનું શ્રવણ કરે તેને મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય તેમાં કહેવું જ શું? એ દર્શાવવા જ આ લીલાઓ મૈત્રેય અને વિદુરના સંવાદરૂપે કહેલી છે.

'સર્ગ' એટલે રજોગુણ ધારણ કરેલ (ભગવાન)ની (સૃષ્ટિનાં) (कारणजन्मदा) કારણોને જન્મ આપનારી લીલા. શ્રીમદ્ભાગવત ૨–૧૦–૩માં 'બ્રહ્મના ગુણોના વિષમપણાંથી થએલ મહાભૂતો, તન્માત્રાઓ, ઇંદ્રિયો અને બુદ્ધિના જન્મને સર્ગ કહેલો છે' એવી સર્ગની વ્યાખ્યા આપેલી છે. રજોગુણ જ સૃષ્ટિનાં કારણરૂપ હોવાથી બ્રહ્મમાં ગુણોનું વિષમપણું રજોગુણથી જ થાય છે. ભગવાનમાં એવી રીતે ગુણોનું વિષમપણું થાય છે એ વિષયમાં સંદેહ ન રહે તે માટે એ વ્યાખ્યામાં 'બ્રહ્મ' શબ્દ યોજેલો છે. મહાભૂતો, તન્માત્રાઓ, ઇંદ્રિયો અને બુદ્ધિ દેહરૂપ થઈ કાર્ય બનેલાં પણ હોય છે, તેથી કારણરૂપ તેઓને જન્મ આપનારી લીલાને ઉપરની વ્યાખ્યામાં 'સર્ગ' કહેલ છે. આ જૂદી વ્યાખ્યા આપવાનું બીજું પણ એમ જણાવવાનું પ્રયોજન છે કે રજોગુણ ધારણ કરેલ ભગવાનની લીલાસૃષ્ટિ એ મુખ્ય બ્રહ્મની પણ લીલા છે. (ભગવાન) કાલરૂપ પણ હોવાથી કાલની સૃષ્ટિ પણ ભગવાનની લીલા છે. જીવપણ (સૃષ્ટિનું) કારણ હોવાથી, સૃષ્ટિ તેની પણ પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરાવનારી હોવાથી, તેનો (જીવની સ્વરૂપમાં સ્થિતિનો એટલે મોક્ષનો) પણ સૃષ્ટિમાં સમાવેશ થાય છે. શ્રીમદ્ભાગવત ૨–૧૦–૩માં આપેલી સર્ગની વ્યાખ્યામાં 'ब्रह्मणो गुणवैषम्यात्' લખેલ છે, તેમાં 'ब्रह्मणोऽगुणवैषम्यात्' એમ અવગ્રહ લેતાં બ્રહ્મમાં ગુણોનું વિષમપણું થયા

વિના, બ્રહ્મનો પણ જન્મ થાય છે એવું વ્યાખ્યાન પણ થઈ શકે, તેમાટે ઉપર જણાવેલી વ્યાખ્યામાં 'કારણ' એટલે જીવોના 'જન્મ'નો ઘતિ નાશ કરે એવો 'कारणजन्मदा' શબ્દનો અર્થ કરવો. તેમ કરવાથી મોક્ષનો સર્ગમાં સમાવેશ સ્પષ્ટ રીતે થાય છે.

સૃષ્ટિ પાંચ પ્રકારની કહેલી છે. સૃષ્ટિ રચનાર બ્રહ્મ સગુણ અને નિર્ગુણ એવા બે પ્રકારનું ગણતાં, કર્તાને લીધે સર્ગના બે ભેદ થાય છે, અને તત્ત્વો, જીવ અને કાલ એવા કારણના ત્રણ ભેદો હોવાથી, કારણના ભેદથી ત્રણ પ્રકારની છે. એવી રીતે પાંચ પ્રકારની સૃષ્ટિ થાય છે, તે દરેક પ્રકારના બંધ અને મોક્ષ એવા બે ભેદ હોવાથી દશ પ્રકાર થાય છે. એક પ્રકારની સૃષ્ટિના પ્રકરણમાં બીજા પ્રકારની સૃષ્ટિનું નિરૂપણ જોવામાં આવે છે પરંતુ જેનું પ્રકરણ ચાલતું હોય તે ત્યાં મુખ્ય જાણવી, અને બીજીનું તેમાં વર્ણન કરેલું હોય તે તેની મહત્તા દેખાડવા કરેલું જાણવું.

પાંચ સર્ગ નીચે પ્રમાણે છે. (૧) ગુણાતીત અથવા નિર્ગુણ બ્રહ્મમાંથી થએલ તત્ત્વસૃષ્ટિ. આ સૃષ્ટિ પાંચમા તથા છઠ્ઠા અધ્યાયથી કહેલી છે. (૨) સગુણ બ્રહ્મમાંથી થએલી વિસર્ગરૂપ સૃષ્ટિ. આમાં બ્રહ્મા વિગેરેની ઉત્પત્તિ થાય છે. આનું નિરૂપણ સાતમાથી નવમા સુધીના અધ્યાયથી કરેલું છે. (૩) કાલની સૃષ્ટિ. દશમા તથા અગીઆરમા અધ્યાયથી આ કાલની દશ પ્રકારની સૃષ્ટિ કહેલી છે. (૪) તત્ત્વોની ગુણસૃષ્ટિ. આ વીસમા અધ્યાયમાં સાંખ્યપ્રકરણમાં કહેલી છે. (૫) જીવોની સૃષ્ટિ મતાંતરમાં ચૌદમાથી ઓગણીસમા સુધીના અધ્યાયોથી કહેલી છે. આ પાંચે પ્રકારની સર્ગરૂપ લીલા બંધ અને મોક્ષના ભેદથી બબ્બે પ્રકારની છે (૧) ગુણાતીતની સૃષ્ટિ અજ્ઞાનથી થતી હોવાથી જ્ઞાનથી જ તેનો મોક્ષ થાય છે. (૨) સગુણનો મોક્ષ યોગથી થાય છે, કારણ કે ગુણવાળો જૂદા જૂદા ભાવથી જૂદા જૂદા પદાર્થો રચતાં ભય, (કામ ક્રોધ) વિગેરે પ્રાપ્ત કરે છે, અને તે તે ભાવ તજી દે ત્યારે તેની સ્વરૂપમાં સ્થિતિ (મોક્ષ) થાય છે, અને એ ભાવ ચિત્તની વૃત્તિઓનો નિરોધ (યોગ) કરવાથી જ તજાય છે. (૩) દશ પ્રકારની કાલરૂપ સૃષ્ટિને મોક્ષ ભક્તિથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. (૪) તત્ત્વોનો મોક્ષ તે જેમાંથી નીકળેલ હોય તેમાં ફરી પ્રવેશ કરવાથી જ થાય છે. (૫) જીવોને વૈરાગ્યથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે.

એ પ્રમાણે (૧) ગુણાતીત બ્રહ્મથી અને (૨) સગુણ બ્રહ્મથી એક એક સૃષ્ટિ થાય છે. (૩) ત્રીજી કાલથી (૪) ચોથી જીવોની અને (૫) પાંચમી તત્ત્વોની તથા નામસૃષ્ટિ થાય છે. તત્ત્વોની સૃષ્ટિમાં નામસૃષ્ટિનો પણ સમાવેશ થાય છે. આ સૃષ્ટિઓ સ્વતંત્ર નથી, માત્ર કાલથી પણ થતી નથી, પરંતુ ભગવાનની ઇચ્છા થાય ત્યારે થાય છે. ભૂમિનો ઉદ્ધાર આ સર્વ સૃષ્ટિઓને ઉપયોગી છે, તે સર્વ સૃષ્ટિઓના આધારરૂપ છે. તેથી જ તેનું નિરૂપણ બંધની લીલાના અંતે કરેલું છે. જીવોની સૃષ્ટિનું પ્રકરણ પણ નકામું નથી, કારણ કે મુક્તિ પામેલા જીવો પણ જન્મ ધારણ કરે છે. તેઓનો જન્મ થાય છે, તેથી તેઓની મુક્તિ ગૌણ હશે એમ કેટલાક માને છે, પરંતુ તે યોગ્ય નથી; કારણ કે સનક વિગેરે મુક્ત જ હતા. તેઓનો જન્મ થયો ત્યારે પણ તેઓને સંપૂર્ણ જ્ઞાન હતું જ, કારણ કે જન્મ પછી તેઓને કોઇએ કયાંય જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરેલો નથી. તે જ પ્રમાણે વૈકુંઠમાં રહેલા ભક્તો જય અને વિજય પણ મુક્તજ હતા, પરંતુ ઈશ્વરની ઇચ્છાથી તેમના પણ જન્મ થએલા. આ જણાવવા જ તેમને થએલ શાપની કથા વિસ્તારથી કહેલી છે. તેઓનો જન્મ થયો તેથી તેઓની મુક્તિ ગૌણ હશે એમ પણ ન માનવું, કારણ કે તેમને 'દેહ ઇંદ્રિય અને પ્રાણ વિનાના, વૈકુંઠમાં વસનારા' સાતમા સ્કંધમાં કહેલા છે (૭–૧–૩૪), એટલે સ્વરૂપમાં જ સ્થિતિ કરનારા વર્ણવેલા છે. સ્વરૂપમાં સ્થિતિ એ જ મોક્ષ છે. 'સનક વિગેરે મુક્ત જીવ હોય તો તેઓને ક્રોધ કેમ થયો ?' એવી શંકાપણ ન કરવી, કારણ કે ઈશ્વરની ઇચ્છાથી જ તેમને ક્રોધ પણ થયો હતો.

આ શાપની કથા વિસ્તારથી કહીને મુક્ત જીવો પણ જન્મ લે, એ વિષયની યોગ્યતા સિદ્ધ કરી, પરંતુ તેઓને જન્મ લેવાનો જે પ્રકાર અહિં કહેલો છે તે ભાગવતને સંમત નથી. તેથી જ તેઓનો મોક્ષ થવાનું જૂદા પ્રકારથી કહેલું છે. તેઓનો મોક્ષ સાંખ્ય પ્રકરણથી કહેલો છે. વળી આ કથા પણ મતાંતર છે, કારણ કે મૈત્રેયે બીજા પાસેથી શ્રવણ કરેલો આ ઇતિહાસ કહેલો છે એમ ૩–૧૪–૬ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે. તેઓને ફલ મળવાનું સાંખ્ય પ્રકરણથી કહેલું છે, છતાં ફલ ઉત્તમ જ મળ્યું છે, એમ જણાવવા એ પ્રકરણમાં પણ ભગવાને પ્રકટ થઈ ફલ આપ્યાનું કહેલું છે. તેથી આ સ્કંધની લીલામાં ભગવાનના બે અવતાર કહેલા છે. મુક્ત જીવો જન્મ લે તે યોગ્ય છે, એ યોગ્યતા દર્શાવતાં ભગવાનના ક્રિયાવતાર વરાહનું નિરૂપણ કરેલું છે, અને મોક્ષરૂપ ઉત્તમ ફલ પ્રાપ્ત થાય છે એમ દર્શાવતાં જ્ઞાનાવતાર કપિલનું નિરૂપણ કરેલું છે. જો સૃષ્ટિમાં પણ ભગવાનના અવતારનું નિરૂપણ ન હોત તો કર્મને લીધે તેમને જન્મ લેવા પડ્યા છે એમ જ મનાત. જો મુક્ત જીવોની ઉત્પત્તિ ન જ થતી હોય, તો શ્રીકૃષ્ણની ઇચ્છાથી સૃષ્ટિ થાય છે એ સિદ્ધાંત ખોટો ઠરે, અને શ્રીકૃષ્ણના ઈશ્વરપણામાં પણ ખામી ગણાય.

ગૃહસ્થની પણ મુક્તિ થાય છે એમ દર્શાવવા સ્ત્રી દેવહૂતિ અને પુરુષ કર્દમ બન્નેની મુક્તિ કહેલી છે. સૃષ્ટિ રચનાર હરિ પ્રસન્ન થઈ આ લોકનાં તથા પરલોકનાં ફલ અને મુક્તિ પણ આપે છે. તેથી સૃષ્ટિમાં અવતરેલા જીવે તો આદરપૂર્વક ભગવાનનું ભજન કરવું. તેમાં સાંખ્યમત પ્રમાણે મુક્તિ કહેલી હોવાથી તેમાં સૃષ્ટિ પણ

સામાન્યરીતે તામસી રાજસી અને સાત્વિક એમ ત્રણ ગુણવાળી કહેલી છે, કારણ કે સાંખ્યમત પ્રમાણે સૃષ્ટિ ગુણ-વાળી છે. એ પ્રમાણે વીસમા અધ્યાયમાં સાંખ્યમત પ્રમાણે સૃષ્ટિ કહી, પછીના ચાર અધ્યાયોથી કર્દમની મુક્તિ કહેલી છે. કર્દમને જ્ઞાન તો પહેલાંથી જ હતું, તેથી ભોગ વિગેરે સાથે તેણે મુક્તિ પ્રાપ્ત કરી એમ આ ચાર અધ્યાયોથી કહેલું છે. પછીના નવ એટલે ૨૫ થી ૩૩ સુધીના અધ્યાયોથી કપિલે દેવહૂતિને જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરાવ્યો અને તેને પણ તેથી મુક્તિ પ્રાપ્ત થઈ એ કહેલું છે.

સૂક્ષ્મરીતે વિચાર કરતાં આ અધ્યાયના દશ પ્રકરણો છે. તેમાં પહેલા ઓગણીસ અધ્યાયોથી પાંચ પ્રકરણો કહેલાં છે અને તેમાં પાંચ પ્રકારની સૃષ્ટિ જણાવેલી છે. તે બંધલીલા છે. બાકીના ચૌદે અધ્યાયોથી યોગ, જ્ઞાન, ભક્તિ, મોક્ષ અને વૈરાગ્ય એવા પાંચ પ્રકારે મોક્ષની લીલા જણાવેલી છે. સ્થૂલરીતે વિચાર કરતાં આ અધ્યાયના ચાર પ્રકરણો છે. (૧) પહેલા ચાર અધ્યાયોનું અધિકાર જણાવનારું પ્રકરણ છે. (૨) પાંચમાથી બારમા સુધીના અધ્યાયો સૃષ્ટિનું પ્રકરણ છે. તેમાં પાંચ પ્રકારની સૃષ્ટિ કહેલી છે. (૩) પછી 'ઉપપત્તિ' એટલે યોગ્યતા જણાવનારું ત્રીજું પ્રકરણ છે. આ પ્રકરણ તેરમાથી વીસમા સુધીના આઠ અધ્યાયોનું છે. તેમાં પહેલા સાત અધ્યાયોથી મુક્ત જીવની ઉત્પત્તિ થવાની એટલે બંધની યોગ્યતા જણાવેલી છે, અને વીસમા અધ્યાયમાં મોક્ષની યોગ્યતા જણાવેલી છે. તેથી ઉપપત્તિ અથવા યોગ્યતા બે પ્રકારની કહેલી છે. (૪) ચોથું ફલપ્રકરણ એકવીસમાથી તેત્રીસમા અધ્યાય સુધીનું છે. તેમાં સાંખ્યથી, ભક્તિથી અને યોગથી એમ ત્રણ પ્રકારે મુક્તિ થવાનું કહેલું છે, એટલે ત્રણ પ્રકારની મુક્તિ કહેલી છે. પાંચ પ્રકારની સૃષ્ટિ, બે પ્રકારની ઉપપત્તિ અને ત્રણ પ્રકારની મુક્તિ એમ બીજા ત્રીજા અને ચોથા પ્રકરણના મળી દશ પ્રકારો થાય છે. પહેલા ચાર અધ્યાયોમાં અધિકાર કહ્યો તે આથી જૂદો છે. તે 'સર્ગ' અને 'વિસર્ગ' એટલે ત્રીજા અને ચોથા બંને સ્કંધમાં ઉપયોગી છે. આ બંને સ્કંધના મળી ચોસઠ અધ્યાયો છે, એટલે આ બે સ્કંધોમાં ભગવાનની (૬૪) કલાઓનું નિરૂપણ કરાએલું છે.

આ સ્કંધના પહેલા ચાર અધ્યાયોમાં અધિકારનું નિરૂપણ કરેલું છે. (૧) અધિકાર પ્રાપ્ત થવામાં ઘરમાં આસક્તિ વિઘ્નરૂપ છે. તેથી પ્રથમ તે દૂર થવી જોઈએ. પછી (૨) દેહની શુદ્ધિ થવી જોઈએ. (૩) તે માટે તીર્થોમાં ફરવું જોઈએ. અહિં વિદુરનો અધિકાર દર્શાવવા આ ત્રણ પ્રથમ કહેલાં છે. પહેલા અધ્યાયમાં તેની ઘરમાંની આસક્તિ દૂર થવાનું કહેલ છે (શ્લો. ૬ થી ૧૬). જો પોતાની મેળે ઘરમાં અણગમો અથવા દુઃખ થવાથી ઘર તજી જાય, તો તે કદાચ કોઈ સમયે પાછો પણ ઘેર આવે. તેથી વિદુરે પોતાનું અપમાન થવાથી ઘરમાં અણગમો થતાં તેનો ત્યાગ પ્રયોજનપૂર્વક કર્યો એમ જણાવેલું છે. જો એવી રીતે ઘરમાં અણગમો થએલ પુરુષ બીજે કોઈ સ્થલે વાસ કરે તો તેને ફરી ઘરમાં આસક્તિ થાય. તેથી અધિકાર પ્રાપ્ત થાય તે માટે ઘર તજી, તીર્થોનું જ સેવન કરવું જોઈએ. તેથી તેણે તીર્થોનું સેવન કર્યું એમ કહેલું છે (શ્લોક ૨૨ થી ૨૪). તીર્થોમાં પણ આ દેવ છે એવી બુદ્ધિ હોય તો જ તેમનું સેવન થાય, અને તે પણ કામના વિના કરવું જોઈએ. તેથી શુદ્ધ થઈને જ તીર્થોનું સેવન કરવું જોઈએ. તેથી વિદુરે શુદ્ધિ પ્રાપ્ત કર્યાનું પણ કહેલું છે (શ્લો. ૧૯). તે પહેલેથી જ જીતેંદ્રિય તો હતો જ.

પરીક્ષિતની પેઠે વિદુર પણ ભગવદીય જ હતો, છતાં તેનામાં ઉપર કહેલા ત્રણ ગુણો હોવાથી, તે પરીક્ષિતથી પણ ઉત્તમ અધિકારી હતો. તેમાં પણ તેણે ભગવાનની કથાનું શ્રવણ કર્યું, એટલે અંદરથી પણ ભગવાનનો ગુણ તેનામાં પ્રકટ થયો. બહારની શુદ્ધિ બે પ્રકારની છે, દોષ દૂર કરનારી અને ગુણો લાવનારી. તે બંને વિદુરે પ્રાપ્ત કરેલી (શ્લો ૧૮-૧૯). તેથી વિદુર શૂદ્ર સ્ત્રીથી ઉત્પન્ન થએલ હોવા છતાં ક્ષત્રિય ભગવદીય પરીક્ષિત કરતાં પણ ઉત્તમ અધિકારી હતો. શૂદ્ર સ્ત્રીથી ઉત્પન્ન થએલ હોવાથી તે શૂદ્ર હતો. પરંતુ 'શાપને લીધે યમ એકસો વર્ષ સુધી (શૂદ્ર રહેલ)' એ વાક્ય પ્રમાણે પોતાની જીંદગીના પહેલા એકસો વર્ષ સુધી જ તે શૂદ્ર હતો. બધી જીંદગી સુધી શૂદ્ર ન હતો, કારણ કે તે બ્રાહ્મણ (વ્યાસ) થી ઉત્પન્ન થએલો, અને બ્રાહ્મણના બીજમાં શૂદ્રપણું મુખ્ય હોવાનું ઘટતું નથી. વળી વિચિત્રવીર્ય પછી રાજા પ્રાપ્ત થાય તે માટે જ વ્યાસને સંતાનો ઉત્પન્ન કરવા કહેલું. તેથી રાજા થાય તે માટે જ તેની ઉત્પત્તિ કરવાની પ્રાર્થના કરેલી હોવાથી, એકસો વર્ષ પછી તે ક્ષત્રિય જ હતો. શ્રીકૃષ્ણે તેની સાથે (તેના ઘેર) ભોજન પણ કરેલું. તે ક્ષત્રિય હોય તો જ શ્રીકૃષ્ણ સાથે ભોજન કરવાનો તેને અધિકાર હોય. વળી ધૃતરાષ્ટ્ર મંત્રણા કરવા પણ તેને બોલાવતો. તેથી એકસો વર્ષપછી તે ક્ષત્રિયજ હતો.

૧ આ ભગવાનનો ગુણ શોક દૂર કરનાર જ્ઞાનરૂપ હોવાનું જણાય છે. તીર્થના સેવનથી બહારની શુદ્ધિ થઈ. ભગવાનની કથાનાં શ્રવણથી અંદરની શુદ્ધિ થઈ, એવો ભાવ હોવાનું જણાય છે. તેમ હોય તો ભગવાનનો શ્રીગુણ થયો.

'વિદુર એકસો વર્ષ જીવશે એવા અભિપ્રાયથી જ તેને (યમને) એકસો વર્ષ સુધી શૂદ્ર રહેવાનો શાપ કેમ નહિ અપાયો હોય ?' એવી શંકા પણ યોગ્ય નથી—યમને એકસો વર્ષસુધી શૂદ્ર થવાનો શાપ અપાએલો અને તેથી તે વિદુર થઈ અવતરેલો, પણ વિદુર એકસો વર્ષથી ઘણું અધિક જ જીવ્યો છે; કારણકે ધૃતરાષ્ટ્રના જેટલી તેની વય

હતી. તે બંને લગભગ સાથે જન્મેલા. ધૃતરાષ્ટ્રનો પુત્ર દુર્યોધન ભીમના જેટલો હતો, અને અર્જુન ભીમથી એટલે દુર્યોધનથી પણ નાનો હતો. શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન સમાન વયના હતા, એટલે વિદુરથી ઘણા નાના હતા. શ્રીમદ્-ભાગવત ૧૧-૬-૨૫ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણ ૧૨૫ વર્ષસુધી ભૂતલ ઉપર વિરાજેલા. વિદુર તેમનાથી મોટો હતો, અને તેમની પછી પણ જીવતો હતો એ તો અહિં કહેલી કથાથી જ સ્પષ્ટ છે. તેથી વિદુર લગભગ ૧૫૦ વર્ષ જીવ્યો હોવો જોઈએ.

જોકે પરીક્ષિત પણ વિદુરની પેઠે ભગવદીય હતો, છતાં વિદુર તેના કરતાં ઉત્તમ અધિકારવાળો હતો, કારણ કે (૧) તેણે પહેલાં ભગવાનની ઘણી સેવા કરેલી. (૨) વળી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની આજ્ઞાથી તેણે પાંડવોની રક્ષા પણ કરેલી. વળી (૩) તેણે ભગવાનનાં માહાત્મ્યનું પણ ઉત્તમ પ્રકારે શ્રવણ કરેલું. પરીક્ષિતમાં આ ત્રણ ગુણો ન હતા, તેથી પરીક્ષિત કરતાં વિદુર ઘણા ઉત્તમ અધિકારવાળો હતો. તેથી જ શ્રીકૃષ્ણમાં તેનો ઘણો વિશ્વાસ હતો, અને તેથી તેમની કથાનું શ્રવણ કરવાની તેની પ્રવૃત્તિ શંકાવિનાની હતી.

આવા ઉત્તમ અધિકારવાળા વિદુરને ભક્ત ઉદ્ધવનો સત્સંગ થયો (શ્લો. ૨૪), અને તેથી ઘણું પ્રસન્ન થઈ તેણે ઉદ્ધવને ભગવાન સંબંધી ત્રણ પ્રશ્નો કર્યા. (૧) ભગવાનના કુશલ સમાચાર પૂછ્યા (શ્લો. ૨૬). (૨) બધાના કુશલ પૂછવાના પ્રશ્નના બાનાથી ભગવાનનું સામાન્યરીતે કુશલ પૂછ્યું (શ્લો. ૨૭-૪૪) અને (૩) ભગવાનના ચરિત્ર સંબંધી પ્રશ્ન કર્યો (શ્લો. ૪૫).

બીજા અધ્યાયથી ચોથા અધ્યાયસુધી ઉદ્ધવ વિદુરના આ પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપે છે. પહેલાં વિશેષ પ્રશ્નનો, ભગવાન સંબંધી પ્રશ્નનો ઉત્તર આપે છે, પછી ભગવાનનું સ્વરૂપ અને ગુણોનું વર્ણન કરી તેમનું માહાત્મ્ય જણાવે છે, પછી ભગવાનનું ચરિત્ર કહે છે, અને પછી સામાન્ય પ્રશ્નનો ઉત્તર આપે છે. પહેલાં ભગવાન સંબંધી વિશેષ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપી, સામાન્ય પ્રશ્નનો ઉત્તર ન આપતાં ભગવાનનું ચરિત્ર કહે છે, કારણ કે ભગવાનનું ચરિત્ર કહ્યા વિના સામાન્ય પ્રશ્નનો ઉત્તર આપી શકાય તેમ ન હતું. આ સામાન્ય પ્રશ્નના ઉત્તરને ભગવાનનાં ચરિત્ર સાથે એવો સંબંધ છે કે ભગવાનનું ચરિત્ર જણાવ્યા વિના તેનો ઉત્તર સમજી ન શકાય. ભગવાનમાં કોઈ પ્રકારનો દોષ હોવાનું સંભવતું જ નથી, છતાં પણ ભગવાને ભક્ત યાદવોમાં કલહ કરાવી તેમનો પરસ્પર વધ કરાવ્યો એ તેમનામાં દોષ ભાસે, તોપણ ભગવાનનું ચરિત્ર જાણવાથી તેમણે સર્વ યાદવોનો એ પ્રમાણે ઉદ્ધાર કર્યો એ જાણવામાં આવે, એટલે તેમનામાં દોષ નથી એવી ખાતરી થાય. તેથી જ ભગવાનનું ચરિત્ર કહ્યા પછી જ ઉદ્ધવે સામાન્ય પ્રશ્નનો ઉત્તર આપેલ છે.

બીજા અધ્યાયમાં ચાર અર્થો કહેલા છે. (૧) પહેલા છ શ્લોકોથી ઉદ્ધવનો ભગવાન ઉપરનો પ્રેમ જણાવેલો છે. ઉદ્ધવ ભગવાનનો ભક્ત છે એમ જણાવવા તેના પ્રેમનું નિરૂપણ કરેલું છે. ભક્ત ન હોય તેવાના વચન ઉપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ ન રહે, તેથી ઉદ્ધવ ભક્ત હોવાનું જણાવવાનું જરુરી હોવાથી તેના ભગવાન ઉપરના પ્રેમનું વર્ણન કરેલું છે. (૨) સાતમા શ્લોકથી ભગવાનના કુશલ સંબંધી પ્રશ્નનો ઉત્તર આપેલો છે. આ પ્રશ્ન જીવસંબંધી સામાન્ય પ્રશ્ન હોવાનું અને જૂદા જૂદા નામ દઇ પૂછેલા પ્રશ્નો વિશેષ પ્રશ્ન હોવાનું પણ કહી શકાય. એમ ગણતાં ભગવાન ઉપર વિશ્વાસ રહે તે માટે તેમનું માહાત્મ્ય જણાવવાની જરુર રહે. તેથી ભગવાનનું માહાત્મ્ય પણ આ શ્લોકમાં જણાવેલું છે. (૩) આઠમાથી ચોવીસમા સુધીના સત્તર શ્લોકોથી ભગવાનનું માહાત્મ્ય જણાય તેમાટે તેમના સ્વરૂપનું અને ગુણોનું વર્ણન કરેલું છે. ત્રીજા અધ્યાયમાં ભગવાનનું ચરિત્ર કહેલું છે, તેના જેવું જ આ વર્ણન છે, તેથી ચરિત્રની કથા સાથે આનો સંબંધ હોવાથી આ કહેલ છે. ભગવાનની કથામાં વિશ્વાસ રહે અને તેમના ચરિત્રનું જ્ઞાન થાય તે માટે આ કહેલ છે. (૪) પચ્ચીસમાથી ચોત્રીસમા સુધીના દશ શ્લોકોથી ભગવાનનું ચરિત્ર પાંચ તન્માત્રાઓની શુદ્ધિ થાય તેમ કહેલું છે. પહેલા અધ્યાયમાં અધિકારીના દેહના પાંચ મહાભૂતોની શુદ્ધિ જણાવી. આ અધ્યાયમાં પાંચ તન્માત્રાઓની શુદ્ધિ કહી.

ત્રીજા અધ્યાયના અઠ્ઠાવીસે શ્લોકોથી માત્ર ભગવાનનું ચરિત્ર જ કહેલું છે. ભગવાનમાં વિશ્વાસ થાય અને દૃઢ રહે તે માટે તેમનું માહાત્મ્ય અને તેમની કથા કહેલાં છે. આ ભગવાનના ચરિત્રસંબંધી પ્રશ્નનો ઉત્તર છે એ સ્પષ્ટ જ છે. અધિકારીની ઇંદ્રિયોની શુદ્ધિ આથી થાય છે એ આ અધ્યાયના અંતે કહેલી કારિકાઓમાં દર્શાવેલું છે.

ચોથા અધ્યાયમાં છ અર્થો કહેલા છે. (૧) પહેલા બે શ્લોકોથી ભક્તોના વિશેષ કુશલ સંબંધી જે પ્રશ્ન કરેલો, તેનો સામાન્ય રીતે ઉત્તર આપેલો છે. (૨) ત્રીજાથી બાવીસમા સુધીના વીસ શ્લોકો ઉદ્ધવનો ભગવાને કરેલ ઉદ્ધાર દર્શાવનારા છે. (૩) તેવીસથી છવ્વીસ સુધીના ચાર શ્લોકો વિદુરને જ્ઞાન આપવા ભગવાને કૌષારવ (મૈત્રેય)ને આજ્ઞા કરી તે દર્શાવનાર એટલે વિદુરનો ભગવાને કરેલ ઉદ્ધાર દર્શાવનારા છે. (૪) સત્તાવીસમા શ્લોકમાં ઉદ્ધવ અને વિદુર છૂટા પડ્યાનું કહેલું છે. (૫) 'યાદવકુલનો મુસલથી નાશ થયો, છતાં તે કુલના ઉદ્ધવનો નાશ થવા ન દેતાં ભગવાને તેને તેમાંથી કેમ બચાવ્યો' એ પરીક્ષિતનો સંદેહ અઠ્ઠાવીસથી બત્રીસમા સુધીના પાંચ શ્લોકોથી દૂર કરેલો છે અને આ લોકમાં રહી ભક્તિ અને જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરી લોકોને ભગવાન સંબંધી જ્ઞાન આપી જીતેંદ્રિય રહેવાનો બોધ આપવાની ભગવાને ઉદ્ધવને કરેલી આજ્ઞા આ શ્લોકોથી પ્રસિદ્ધ કરેલી છે. (૬) તેત્રીસમાથી છત્રીસમા સુધીના ચાર શ્લોકોથી વિદુર અને મૈત્રેય ભેગા થયાનું કહેલું છે.

એ પ્રમાણે શ્રવણ કરનાર વિદુરનો અધિકાર જણાવ્યો. કથા કહેનાર મૈત્રેયે ભગવાન પાસેથી જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરેલું તે તેણે વિદુરને કહ્યું. શ્રવણ કરનાર વિદુરના અધિકારમાં જ તેના અધિકારનો સમાવેશ થાય છે. સામાન્ય રીતે કથા કહેનાર મુખ્ય ગણાય છે, અને તેનો અધિકાર જૂદો કહેવામાં આવે છે. અહિં તેમ નથી; કારણ કે ભગવાને જ્યારે ઉદ્ધવને જ્ઞાન આપ્યું ત્યારે મૈત્રેયને મૈત્રેય ઉપર કૃપા હોવાથી પોતાની પાસે રાખેલ ન હતો, પરંતુ વિદુર ઉપરની કૃપાને લીધે, પોતે આ લોકમાંથી પધારી ગયા પછી વિદુરને મૈત્રેય આ જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરે તે માટે જ તેને પોતાની પાસે રાખેલો. તેથી ભગવન્માર્ગમાં ભક્ત જ ઉત્તમ છે, બીજો કોઈ ઉત્તમ નથી એવો નિશ્ચય થાય છે. આ અધ્યાયના તેત્રીસમા શ્લોકમાં બુદ્ધિનો સંસ્કાર જણાવી, અધિકારીની બુદ્ધિની ઉત્પત્તિ દર્શાવેલી છે.

'મહાભૂત, તન્માત્રાઓ, ઇંદ્રિયો અને બુદ્ધિનો જન્મ તે સર્ગ' એવી સર્ગની વ્યાખ્યા હોવાથી, આ અધિકાર દર્શાવનાર પેટા પ્રકરણના ચાર અધ્યાયોથી મહાભૂત, તન્માત્રા, ઇંદ્રિયો અને બુદ્ધિના અનુક્રમે સંસ્કાર જણાવી, અધિકારીના દેહના મહાભૂત વિગેરેના જન્મનું નિરૂપણ કરેલું છે.

એ પ્રમાણે પહેલા ચાર અધ્યાયોથી અધિકાર સિદ્ધ કર્યો. હવે 'સર્ગ' કહે છે, અહિંથી પ્રકરણના વિભાગ શ્રીસુબોધિનીમાં તથા નિબંધમાં જરા જૂદા હોવાનું જણાય છે. શ્રીસુબોધિનીમાં પાંચમાથી આઠમા સુધીના ચાર અધ્યાયોનું ભગવત્કૃત સર્ગ અથવા ભગવાનથી થએલ સર્ગનું, અને નવમાથી બારમા સુધીના ચારે અધ્યાયોનું પ્રકરણ જીવ સર્ગનું હોવાનું કહેલું છે. એ દરેક પ્રકરણના ચાર અધ્યાયોમાં અનુક્રમે મહાભૂત તન્માત્રા ઇંદ્રિયો અને બુદ્ધિનાં જન્મ કહેલા છે. તેરમો અધ્યાય આ સૃષ્ટિનું કારણ જણાવનાર ઉપોદ્‌ઘાતરૂપ હોવાનું અને ચૌદમાથી ઓગણીસમા સુધીના પાંચ અધ્યાયો મતાંતર હોવાનું જણાવેલ છે. નિબંધમાં આ અધ્યાયોમાં પાંચ પ્રકારની સૃષ્ટિ હોવાનું કહેલ છે. (૧) પાંચમા અને છઠ્ઠા અધ્યાયો ગુણાતીત ભગવાનથી થએલ સૃષ્ટિનું પ્રકરણ છે. (૨) સાતમો આઠમો અને નવમો અધ્યાય સગુણ સૃષ્ટિનું પ્રકરણ છે. આમાં સગુણ બ્રહ્માથી થએલ સૃષ્ટિ કહેલી છે. આ પ્રકરણ સંબંધી પ્રશ્ન તથા ઉત્તર દશમા અધ્યાયમાં પણ હોવાથી આ પ્રકરણ દશમા અધ્યાયના નવમા શ્લોક સુધી ચાલુ હોવાનું જણાય છે. (૩) દશમો અને અગીઆરમો અધ્યાય કાલથી થએલ સૃષ્ટિનું પ્રકરણ છે. (૪) બારમો અધ્યાય મુક્ત જીવોની સૃષ્ટિનું પ્રકરણ છે. આમાં નામસૃષ્ટિનો પણ સમાવેશ થાય છે. (૫) તેરમાથી ઓગણીસ સુધીના અધ્યાયો મતાંતર ભાષાથી જીવસૃષ્ટિનું પ્રકરણ હોવાનું કહેલું છે.

વસ્તુતઃ આ બે પ્રકારે પ્રકરણોના વિભાગ કરવામાં બહુ ભેદ નથી. પાંચમાથી આઠમા સુધીના ચાર અધ્યાયો ભગવત્કૃત સર્ગ હોવાનું શ્રીસુબોધિનીમાં કહેલું છે, તેમ નિબંધમાં પણ આ અધ્યાયો ગુણાતીત અને સગુણ બ્રહ્માથી થએલ સર્ગનાં પ્રકરણનાં હોવાનું કહેલું છે. નવમો અધ્યાય સુબોધિનીમાં જીવસર્ગનો હોવાનું કહેલું છે, જ્યારે નિબંધમાં તેનો સગુણ બ્રહ્માથી થએલ સર્ગમાં સમાવેશ કરેલો છે; પરંતુ આ અધ્યાયમાં પદ્મનાભ ભગવાનનાં દર્શન થતાં બ્રહ્માએ કરેલી તેમની સ્તુતિ અને તેમની પાસે જ્ઞાન વિગેરે ચાર પદાર્થોની પ્રાર્થના કરી તે, તથા પદ્મનાભ ભગવાને તેમને કરેલ ઉપદેશ જ કહેલાં છે. પદ્મનાભ ભગવાન સગુણ બ્રહ્મ હોવાથી અને બ્રહ્મા તે સમયે સૃષ્ટિ રચવાની ઇચ્છાવાળા (જૂઓ ૩–૮–૩૩) હોવાથી, આ અધ્યાય સગુણ બ્રહ્માની સૃષ્ટિના પ્રકરણમાં તેમ જ જીવસૃષ્ટિના પ્રકરણમાં લઈ શકાય તેવો છે. કાલ, જીવ અને નામસૃષ્ટિ એ ત્રણેનો તત્ત્વસૃષ્ટિ અથવા જીવસૃષ્ટિમાં સમાવેશ થતો હોવાથી, એ બે પ્રકારે પ્રકરણોના વિભાગ કરવામાં બીજો કોઈ ભેદ જણાતો નથી. શ્રીસુબોધિનીમાં જણાવેલ પ્રકરણના વિભાગો વિગેરેનો શ્રીસુબોધિનીના અનુવાદમાં જ સમાવેશ થતો હોવાથી અહિં નિબંધમાં જણાવેલા વિભાગ પ્રમાણે વિચાર કરવામાં આવે છે.

પ્રથમ પાંચમા અને છઠ્ઠા અધ્યાયોમાં ગુણાતીત બ્રહ્મથી સૃષ્ટિ કહેલી છે. તે પૈકી પાંચમા અધ્યાયમાં તત્ત્વોની ઉત્પત્તિ અને છઠ્ઠામાં કાર્ય અથવા પુરુષના શરીરની ઉત્પત્તિ કહેલી છે. આ બંને સૃષ્ટિનાં કારણ થવાનાં, તેથી બંને કારણ તરીકે જ જણાવેલાં છે. તત્ત્વો સૃષ્ટિનાં કારણ છે તેમાં તો સંદેહ છે જ નહિ, તેથી ત્રૈવર્ણિકનાં વૈદિક કર્મોને ધ્યાનમાં લેતાં પુરુષનું શરીર કારણ છે એમ છઠ્ઠા અધ્યાયના શ્લોક ૩૦થી આરંભી જણાવેલું છે. આ કર્મના સંબંધમાં પાંચમા અધ્યાયના આરંભમાં વિદુર ત્રણ પ્રશ્નો (૩–૫–૨થી ૩–૫–૧૬) શ્લોકોથી પૂછે છે. તે પૈકી પહેલા પ્રશ્નમાં કર્મના ફલમાં સંદેહ રહેતો હોવાથી એમ પૂછે છે કેઃ—ફલ પ્રાપ્ત કરવા વેદમાં કહેલા વૈદિક કર્મો કરવામાં આવે ત્યારે તેમનાથી ઉલટું ફલ કેમ પ્રાપ્ત થાય છે? આ લૌકિક કર્મો હોય, તો તેથી ઉલટું ફલ પ્રાપ્ત થાય તેમાં સંદેહ ન રહે, પરંતુ ત્રૈવર્ણિકોએ કરવાનાં વેદમાં કહેલાં કર્મોથી ઉલટું ફલ કેમ પ્રાપ્ત થાય છે એવો પ્રશ્ન છે. તેમાં ત્રણ પ્રશ્નોનો સમાવેશ થાય છે. (૧) આવાં કર્મોથી સુખ કેમ પ્રાપ્ત થતું નથી? (૨) દુઃખ કેમ દૂર થતું નથી? અને (૩) ઉલટું દુઃખ જ કેમ થાય છે? (૩–૫–૨) આમાંથી નીચે પ્રમાણે પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છેઃ—

(૧) જો કર્મમાર્ગ આવો જ હોય, તો પ્રાણીઓએ શું કરવું જોઈએ? એવો પહેલો પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે. (૩–૫–૨). (૨) જો 'ભગવાનનું ભજન કરવું જોઈએ' એવો આનો ઉત્તર હોય, તો ભજન પણ કર્મ જ છે. તેથી જે પ્રકારે તે

ભગવાનની પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરે તે કહો, એવો બીજો પ્રશ્ન ઉદ્ધવે છે (૩–૫–૪). આ બે જીવનાં કર્મો, એટલે જીવે કરવાનાં કર્મો સંબંધી પ્રશ્ન થયા. આ બીજા પ્રશ્નનો ઉત્તર એવો હોય કે 'સદા ભગવાનના ગુણોનું શ્રવણ કરવાથી ભગવાનની પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય છે,' તો ભગવાનનાં કર્મો જાણવાં જોઈએ, તો અવતાર ધારણ કરેલ ભગવાનનાં કર્મો કહો એવો ત્રીજો પ્રશ્ન છે (૩–૫–૫ પૂર્વાર્ધ). અવતાર ધારણ કર્યાં વિના ભગવાને જે ચરિત્રો કર્યાં તે સંબંધી જૂદા પ્રશ્નો છે. જગતની (૧) ઉત્પત્તિ, તથા (૨) સ્થિતિ (૩–૫–૫ ઉત્તરાર્ધ) અને (૩) પ્રલય ભગવાન કેવી રીતે કરે છે ? (૩–૫–૬ પૂર્વાર્ધ). વળી (૪) એક જ ભગવાન જૂદાં જૂદાં રૂપો કેવી રીતે ધારણ કરે છે ? (૩–૫–૬ ઉત્તરાર્ધ). (૫) જૂદાં જૂદાં તત્ત્વોથી પ્રાણિઓનાં રહેઠાણ માટે જૂદા જૂદા લોકો કેવી રીતે બનાવે છે ? (૩–૫–૮), અને (૬) તે બધા જૂદા જૂદા પ્રકારના બનાવવાનું પ્રયોજન શું છે ? (૩–૫–૯). આ છ પ્રશ્નો અવતાર ધારણ કર્યાં વિના ભગવાને કરેલ ચરિત્રસંબંધી છે.

આ બધા પ્રશ્નોનો વિચાર કરતાં, જીવોએ (૧) પોતાના માટે અને (૨) ભગવાનના માટે કરવાનાં કર્મો અને (૩) સામાન્ય રીતે ભગવાનનાં કર્મો જણાવો, એવા ત્રણ પ્રશ્નો થાય છે. તે પૈકી ત્રીજા ભગવાનમાં કર્મો સંબંધી પ્રશ્નના બે ભેદ છે. (अ) અવતાર ધારણ કરીને ભગવાને કરેલાં કર્મો અને (आ) અવતાર લીધા વિના ભગવાને કરેલાં કર્મો. તે પૈકી અવતાર લીધા વિના ભગવાને કરેલાં કર્મોના છ ભેદો છે. ૩–૫–૧૫ તથા ૩–૫–૧૬ માં પ્રશ્નોનો ઉપસંહાર કરેલો છે, તેમાં અવતાર લીધા વિના અને અવતાર ધારણ કરીને ભગવાને કરેલાં કર્મો જણાવવા જ વિનંતિ કરેલી છે. જીવોએ સાધન તરીકે કરવાનાં કર્મો જણાવવા આ ઉપસંહારમાં વિનંતિ કરી નથી. તેથી મૈત્રેય ઉત્તર આપે છે, તેમાં ભગવાને કરેલાં કર્મો જ જણાવે છે, જીવોએ કરવાનાં કર્મ કહેલાં નથી. વળી ભગવાનનાં કર્મ સંબંધી પ્રશ્નો પૂછ્યા, એટલે જીવોનાં કર્મ સંબંધી પ્રશ્નોનો ઉત્તર કહેવાની જરૂર પણ રહી નહિ. ૩–૫–૧૧ થી ૩–૫–૧૪ સુધીના ચાર શ્લોકોથી વિદુરે ભગવાનનાં કર્મોસંબંધી પ્રશ્નો કરવાનું પ્રયોજન કહેલું છે, તેથી જ શાસ્ત્રનો નિર્ણય થાય છે. જીવોની ઘરમાં આસક્તિ હોવાથી કર્મો કરે છે અને ઘરમાં આસક્તિ દુઃખરૂપ સંસાર કરાવનારી છે. તેથી જીવોએ કરેલાં કર્મોથી દુઃખ થાય એ યોગ્ય જ છે. વિદુર પોતે ભક્ત છે એમ જણાવવા આ સિદ્ધાંત કહે છે. કર્મો કરવા યોગ્ય નથી નમાલાં છે, એમ જાણીને ભક્ત ભગવાનના ગુણોમાં રચ્યો પચ્યો રહે છે, તેથી તે જીવોનાં કર્મ સંબંધી પ્રશ્ન કરે તે યોગ્ય નથી. જીવોનાં વ્યાસજીએ કહેલાં કર્મો વિદુરે ઘણાં વારંવાર શ્રવણ કરેલાં, છતાં નમાલું સુખ આપનાર આવાં કર્મોનાં શ્રવણથી તેને સંતોષ ન થયો, અને ભગવાનની કથારૂપ અમૃતનું પાન કરવાની તેની ઇચ્છા હતી, એમ તેણે પોતાની રુચિ પણ ૩–૫–૧૦ માં જણાવી, તેમ જ ૩–૫–૧૬ માં પ્રશ્નોનો ઉપસંહાર કરતાં ભગવાને કરેલાં ઘણાં પુરુષાતનવાળાં કર્મો મને કહો, એમ પોતાની રુચિ ભગવાનનાં કર્મોનું જ શ્રવણ કરવાની હોવાનું જણાવ્યું, તેથી તેને ભગવાનનાં જ કર્મો કહેવા યોગ્ય હતાં. તેથી પણ, ઉત્તરમાં તેને જીવે કરવાનાં કર્મો કહેલાં નથી.

'ત્યારે વિદુરે જે પ્રકાર કરવાથી ભગવાન પ્રસન્ન થાય એવો ૩–૫–૪ માં પ્રશ્ન કર્યો (તથા જીવે કરવાનાં કર્મ સંબંધી પ્રશ્ન કર્યા) તે નકામા છે, કારણ કે તેનો ઉત્તર પણ કયાંય નથી' એવો સંશય થાય, તો જાણવું કે સુખ મેળવવાનું અથવા દુઃખ દૂર કરવાનું, તેમ જ ભગવાનને પ્રસન્ન કરવાનું વિદુરને કાંઈ પ્રસિદ્ધ પ્રયોજન ન હતું, તેથી તેણે કોઈ બીજાં પ્રયોજનથી જ આ પ્રશ્નો કરેલા હોવા જોઈએ. પહેલા બે પ્રશ્નો સર્વને સામાન્ય છે, અને ત્રીજો પણ પોતાનો સ્વાર્થ પ્રાપ્ત કરવામાં ઉપયોગી છે. તેથી લોકો ઉપર ઉપકાર કરવા આ પ્રશ્નો કરેલા. તેના પ્રશ્નોનો આ મર્મ સમજી મૈત્રેયે ૩–૫–૧૮ માં આ પ્રશ્નોનું અભિનંદન કરતાં, તેં લોકો ઉપર ઉપકાર કરવા આ પ્રશ્નો સારા પૂછ્યા, એમ કહેલું છે. વળી ભગવાનના ચરિત્ર સંબંધી પ્રશ્નના ઉત્તરમાં જ આ પ્રશ્નોનો ઉત્તર પણ આવી જાય છે. ભગવાનનું ચરિત્ર મૈત્રેયે વિદુરને કહ્યું, તેમાં જ આ પ્રશ્નોનો ઉત્તર આવી જાય છે, કારણ કે ભગવાન(નાં ચરિત્ર)ની કથાનું શ્રવણ કરવાથી જ સુખ પ્રાપ્ત થાય છે, દુઃખ દૂર થાય છે, અને ભગવાન પણ પ્રસન્ન થાય છે. તેથી જ મૈત્રેયે પ્રશ્નોનું અભિનંદન પણ કરેલું. તેથી વિદુરે આ પ્રશ્નો લોકો ઉપર ઉપકાર કરવા કરેલા, અને તેમના ઉત્તરનો પણ ભગવાનનાં ચરિત્રની કથામાં સમાવેશ થઈ જાય છે.

પાંચમા અધ્યાયમાં તત્ત્વોની ઉત્પત્તિ થતાં, તેમણે ભગવાનની સ્તુતિ કરેલી છે (૩–૫–૩૮ થી ૩–૫–૫૦). તે એમ જણાવે છે કે જેમ પૌત્ર ઉત્પન્ન કરવામાં પુત્ર સ્વતંત્ર નથી, તેમ તત્ત્વો સૃષ્ટિ રચવામાં સ્વતંત્ર નથી. આ સ્તુતિમાં ભગવાન સંબંધી સામાન્ય નિરૂપણ કરેલું છે. વધારે વિગતવાર નિરૂપણ તો બ્રહ્માથી પણ થઈ શકે તેવું નથી. આવું સામાન્ય નિરૂપણ મહાભારતમાં પણ કરેલું છે, છતાં પણ શ્રવણ અથવા કીર્તન જેમ(ના ગુણો)નું કરવાનું છે તે આવા છે એમ જણાવવા આ પ્રમાણે સામાન્ય રીતે વર્ણન કરેલું છે.

ભગવાનના સર્વે અવતારોનું બીજ પુરુષ છે. છઠ્ઠા અધ્યાયમાં પુરુષની કથા અને પુરુષથી થએલ સૃષ્ટિ કહેલ છે. પુરુષ ભગવાનના સર્વે અવતારોનું બીજ હોવાથી, પુરુષના નિરૂપણથી જ સર્વે અવતારોની કથા, અથવા ભગવાને અવતાર ધારણ કરી કરેલાં કર્મો કહેવાયાં. એ પ્રમાણે પાંચમા અને છઠ્ઠા એ બે અધ્યાયોથી ગુણાતીત ભગવાનથી થએલી સૃષ્ટિ કહેવાઈ.

હવે સાતમા અધ્યાયથી ત્રણ અધ્યાયો વડે સગુણ બ્રહ્માથી થએલી સૃષ્ટિ કહે છે. આના ત્રણ અધ્યાયો છે, કારણ કે આમાં ગુણોનો પણ અધિકાર છે. મતાંતર તરીકે પ્રાપ્ત થએલ ગુણોનું નિરૂપણ પૂર્વપક્ષતરીકે જ કરેલું છે. સાતમા અધ્યાયમાં આ પૂર્વપક્ષ વિદુરે કરેલો છે. આઠમા અધ્યાયમાં કારણની ઉત્પત્તિ અને નવમા અધ્યાયમાં કાર્યની ઉત્પત્તિ જણાવેલાં છે. તે પૈકી કારણ બ્રહ્મા છે અને કાર્ય સર્વ જગત્ છે. કાર્ય કાલને અધીન હોય છે, તેથી તેપ્રમાણે તેનું નિરૂપણ કરવું જોઈએ. તેથી કાર્ય તરીકે બ્રહ્માની સ્તુતિ જ કહેલી છે.

'૩–૮–૧૫માં બ્રહ્માની ઉત્પત્તિ કહેલી હોવાથી, આ સર્ગનો વિષય નથી, પરંતુ વિસર્ગનો વિષય છે' એવી શંકા ન કરવી, કારણ કે આઠમા અધ્યાયના આરંભમાં પુરુષના સ્વરૂપનું એટલે સગુણ બ્રહ્મનું રૂપ નિરૂપણ કરેલું છે. બ્રહ્મા- વિગેરે તેમની વિભૂતિ છે, અને વિસર્ગરૂપ પણ છે; પરંતુ અહિં તે સગુણબ્રહ્મની વિભૂતિ છે, કારણ કે સાત પ્રકારે જે ભગવાનના સંબંધમાં આવેલ હોય તે તેમની વિભૂતિ છે. અહિં (૧) સગુણબ્રહ્મમાંથી બ્રહ્માની ઉત્પત્તિ થાય છે. (૨) બ્રહ્માને સૃષ્ટિ રચવાની તે આજ્ઞા કરે છે. (૩) બ્રહ્મા તપથી તેમને પ્રસન્ન કરે છે. (૪) તેમની સ્તુતિ કરે છે, અને (૫) તેમને પ્રાર્થના કરે છે. (૬) ભગવાન પછી બ્રહ્માને સૃષ્ટિ કેમ રચવી તેનો બોધ કરે છે અને પછી (૭) બ્રહ્મા તેમની આજ્ઞા પ્રમાણે સૃષ્ટિ રચે છે. એ પ્રમાણે સાત પ્રકારે બ્રહ્મા ભગવાનના સંબંધમાં આવેલ હોવાથી, તે ભગવાનની વિભૂતિજ છે. તેથી આ સર્ગનો વિષય છે, વિસર્ગનો નથી. અહિં સામાન્ય રીતે એટલે વિભૂતિ તરીકે તેમજ વિસર્ગરૂપે નિરૂપણ કરેલ હોવા છતાં, આ વિસર્ગ નથી; કારણ કે શ્રીમદ્ભાગવતમાં બધા શાસ્ત્રોનો સાર કહેલો છે, અને તે ઉત્તમ અધિકારવાળા માટે છે. તેથી બીજાં પુરાણોની પેઠે અહિં બ્રહ્માની ઉત્પત્તિ કહી, તેથી આને વિસર્ગલીલા કહેવી યોગ્ય નથી. વિસર્ગ આગળ ચોથા સ્કંધમાં કહેવામાં આવશે. ત્યાં વિભૂતિ હોવાનું સંભવતું જ નથી.

ભગવાને મૈત્રેયને આજ્ઞા કરેલી કે તેમણે આપેલ ઉપદેશ તેણે વિદુરને જણાવવો. તે પ્રમાણે મૈત્રેયે વિદુરને ગુણાતીત બ્રહ્મથી થએલ સર્ગનો બોધ કર્યો, પણ તેથી વિદુરની જિજ્ઞાસા પૂરી થઈ નહિ, અને તેને તેમાં સંદેહ થયા. તેથી સર્વ સંદેહોને દૂર કરનારું શ્રીભાગવત જ હોવાથી મૈત્રેયે શુકની પેઠે તથા સૂતની પેઠે શ્રીભાગવત કહેવા માંડ્યું. મૈત્રેય અહિં વિદુરને જે ભાગવત કહે છે તેની પરંપરા શેષ અથવા સંકર્ષણથી શરુ થએલી છે. બ્રહ્માથી શરુ થએલી નથી. છતાં પણ આ શ્રીભાગવત જ છે, કારણ કે ભગવાને જે પુરાણ કહ્યું તે શ્રીભાગવત–શ્રીકૃષ્ણભગવાને કહેલું હોય તે શ્રીભાગવત. તેથી ગીતા વિગેરે પણ ભાગવત જ છે, પરંતુ પુરાણનાં લક્ષણ તેમાં ન હોવાથી તે પુરાણ નથી. ભગવાન સિવાય બીજો કોઈ ભગવાનની લીલા જાણતો નથી, તેથી બીજો કોઈ ભાગવત કહે તેવો સંભવ જ નથી. મૈત્રેય પણ ૩–૮–૨ માં કહે છે કે સાક્ષાત્ ભગવાને ઋષિઓને જે ભાગવતપુરાણ કહેલું તે જ હું તને (વિદુરને) કહું છું. અહિ પરંપરા પણ કહેલી છે કે ભગવાને તે સનત્કુમારને કહેલું, તેમણે સાંખ્યાયનને, સાંખ્યાયને પરાશર તથા બૃહસ્પતિને, અને પરાશરે તે મૈત્રેયને, કહેલું. (૩–૮–૭ થી ૩–૮–૯). પરાશરે મૈત્રેયને વિષ્ણુપુરાણ કહેલું એવી પ્રસિદ્ધિ છે, પણ તેવીસ હજાર શ્લોકનું વિષ્ણુપુરાણ વ્યાસે રચેલું આથી જૂદું જ છે, અને આ પરાશરસંહિતા (પરાશરે મૈત્રેયને કહેલું આ ભાગવત) જૂદી જ છે; કારણ કે આ તો પરાશરે સાંભળીને મૈત્રેયને કહેલું છે. ભલે પરંપરા જૂદી રહી, છતાં વિષ્ણુપુરાણ વિગેરે પુરાણો શ્રીભાગવત ઉપર આધાર રાખનારાં છે. શ્રીભાગવત જ સંપૂર્ણ પુરાણ છે, કારણ કે ભાગવતમાં ભગવા- ને જ ભગવાનનું સ્વરૂપ કહેવું જોઈએ. ભગવાન કોઈવાર તે પોતે જ કહે છે, અને કોઈવાર સંકર્ષણ વાસુદેવનું સ્વરૂપ કહે છે. પરંપરા જૂદી છે, પણ અર્થ એક જ છે અને અર્થ જ મુખ્ય છે.

બોપદેવ વિગેરે કેટલાક એમ માને છે કે:–'ભગવાન અને બ્રહ્માના સંવાદથી જણાવ્યું તે શ્રીભાગવત. તેથી બીજો સ્કંધ જ શ્રીભાગવત ગણાય. આજ સૂક્ષ્મ ભાગવત છે. ત્રીજાથી દશમાં સ્કંધ સુધીનો ભાગ શેષની પરંપરાથી પ્રાપ્ત થએલ છે તે સ્થૂલ ભાગવત છે' આ મત પણ યોગ્ય નથી, કારણ કે પરાશરે મૈત્રેયને પાંચમો તથા ત્યારપછીના સ્કંધો કહેલા નથી; તેમ જ વ્યાસજીએ પણ પરાશર પાસેથી શ્રવણ કરીને તે સ્કંધો કહેલા નથી. વળી ૧૨–૧૩–૧૯માં ભાગવતની પરંપરા કહેલી છે કે ભગવાને આ બ્રહ્માને કહેલું, બ્રહ્માએ નારદને અને નારદે વ્યાસને કહેલું. તે પણ આ મત પ્રમાણે ખોટી થાય. વળી વચ્ચે મૈત્રેય આવે છે તેનું પણ કાંઈ પ્રયોજન ન રહે. તેથી આ સંપૂર્ણ ગ્રંથ ભાગવત છે એમ જણાવવા જ, અર્થ મુખ્ય છે એમ કહેવાની ઇચ્છાથી, આઠમા અધ્યાયમાં શેષની કથા કહેલી છે એવો નિશ્ચય થાય છે.

ગુણાતીત બ્રહ્મથી થએલ સૃષ્ટિની કથા મૈત્રેયે વિદુરને પાંચમા તથા છઠ્ઠા અધ્યાયથી પોતાની મેળે કહી, કારણ કે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે વિદુરને તે કહેવાની મૈત્રેયને આજ્ઞા કરેલી. (જૂઓ ૩–૪–૨૬). તેથી મૈત્રેયે શ્રીકૃષ્ણપાસેથી જ ઉદ્ધવ સાથે શ્રીભાગવતનું શ્રવણ કરેલું. ભગવાને પોતાના મૂલસ્વરૂપે બ્રહ્માને શ્રીમદ્ભાગવત કહેલું, અને શ્રીકૃષ્ણ અવતાર ધારણ કરીને મૈત્રેયને તથા ઉદ્ધવને કહેલું. ઉદ્ધવથી પરંપરા ચાલેલી હોવાનું જણાતું નથી. મૈત્રેયે વિદુરને ભાગવત કહેલું. મૈત્રેયે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણપાસેથી સાક્ષાત્ આ શ્રવણ કરેલ હોવાથી આ શ્રીભાગવત જ છે એમાં કાંઈ સંદેહ રહેતો જ નથી. જેનું ચિત્ત અત્યંત શુદ્ધ હોય તેને શ્રીભાગવતનું શ્રવણ તરત જ ફળ આપે છે, કારણ કે તેને

કાંઈ તર્કની જરૂર રહેતી નથી. વિદુરનું ચિત્ત તેવું ન હતું. તેથી વિદુરને મૈત્રેયે ગુણાતીત બ્રહ્મથી સૃષ્ટિ થયાનું કહ્યું, તેમાં સંદેહ થયા. ભાગવતનો અર્થ તો અલૌકિક છે અને તર્કથી પદાર્થોનો નિર્ણય કરવો એ લૌકિક કાર્ય છે. તેથી અધિકાર ન હોવાથી વિદુરને ભાગવતનો અલૌકિક અર્થ ન સ્ફુરતાં તર્કના સંદેહ થયા. સંદેહનું નિરાકરણ પણ કરવું જોઈએ. તેમાં પણ જેમ કહેવાથી જે સમજે તેમ તેને કહેવું જોઈએ. તેથી મૈત્રેય પણ વિદુરની બુદ્ધિ જોઈ, તે સમજે તેવી રીતે તેના સંશયના ઉત્તર આપે છે. જેમ બાલક પુરુષના બીજથી પોતાનો જન્મ થયાનું જાણતો નથી, અને પોતે ખાનપાન કરે છે તે જોઈને તેનાથી પોતાનો દેહ ઉત્પન્ન થયાની કલ્પના કરતાં, તેમાં પણ તેને સંદેહ થાય છે, ત્યારે કોઈ બોધ આપનાર હરકોઈ રીતે જન્મ થયાનું તેને સમજાવે છે, પરંતુ વાસ્તવિક રીતે તે સિદ્ધાંત નથી, તેમ વિદુરને તેના સંશયો દૂર કરવા અહિં મૈત્રેય જે કહે છે તે સિદ્ધાંત નથી, પરંતુ ખરો સિદ્ધાંત તો મૈત્રેયે તેને ૩–૫–૨૩માં કહ્યો તે જ છે.

વિદુરને ગુણાતીત બ્રહ્મથી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થવામાં બે સંદેહ થાય છે. (૧) ગુણાતીત બ્રહ્મથી જગત્ જૂદા પ્રકારનું (ગુણમય) હોવાથી કારણ (બ્રહ્મ) અને કાર્ય (જગત્) જૂદા જૂદા પ્રકારના હોઈ, તે બ્રહ્મથી જગત્ ઉત્પન્ન થવાનું સંભવતું નથી. (૨) વળી ગુણાતીત બ્રહ્મને જગત્ ઉત્પન્ન કરવાનું કોઈ પ્રયોજન ન હોવાથી, તે જગત્ ઉત્પન્ન કરે તેવું પણ સંભવતું નથી. (૩–૭–૧ તથા ૩–૭–૨) (૩) આ દોષ ટાળવા એમ માનવામાં આવે કે માયારૂપ ઉપાધિથી ભગવાન જગત્ રચે છે, તો એ બે દોષ ન રહે, પરંતુ ભગવાનને માયાનો સંબંધ થવાનું જ ઘટતું નથી (૩–૭–૪). એ પ્રમાણે બ્રહ્મના સ્વરૂપમાં ત્રણ સંદેહ થાય છે. જીવના સંબંધમાં પણ તેને બે સંદેહ થાય છે. (૧) બ્રહ્મને માયાનો સંબંધ થવાનું સંભવતું ન હોવાથી, તે જીવ થઈ શકે નહિ. વળી (૨) જીવબ્રહ્મનો અભેદ હોય, તો જીવ દુઃખી થવાનું સંભવતું નથી અને તે દુઃખી છે અને તેને વારંવાર જન્મ ધારણ કરવા પડે છે એ તો અનુભવસિદ્ધ છે. (૩–૭–૫). એ પ્રમાણે પૂર્વપક્ષ તરીકે વિદુરના સંદેહ કહ્યા.

પછી મૈત્રેય ૩–૭–૮ થી આરંભી એ સંશયોનું સમાધાન કરે છે. તે કહે છે કે આ જે ન્યાયશાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ છે તે જ **'भगवतः माया'** ભગવાનની માયા છે. 'ભગવાનની' માયા, એમ છઠ્ઠી વિભક્તિથી ભગવાનનો અને માયાનો સદાનો સંબંધ હોવાનું કહેલું છે. તેથી ભગવાનનો માયા સાથે સદાનો સંબંધ હોવાથી 'ભગવાનને માયાનો સંબંધ થવાનું સંભવતું નથી' એ સંશય રહેતો નથી. વળી **भगवत्** અને **माया** એ બે શબ્દોનો સમાસ કરેલો ન હોવાથી ભગવાનનું મુખ્યપણું છે. તેથી ભગવાન માયાથી વિશિષ્ટ, માયા જેમનો ગુણ હોય તેવા નથી, પરંતુ માયા ભગવાનથી છૂટી, તેમની દાસીની પેઠે તેમની પાસે રહે છે. એ રીતે ભગવાનસંબંધી સંદેહ દૂર થાય છે.

હવે જીવસંબંધી સંદેહમાં વિચારવાનું એ છે કે :– (૧) બ્રહ્મપણાંથી દુર્ભાગ્ય વિગેરે વિરુદ્ધ હોવાથી, અને જીવ બ્રહ્મરૂપ હોવાથી દુર્ભાગ્ય વિગેરે તેનાં નથી ? કે (૨) જીવના બ્રહ્મપણામાં અને દુર્ભાગીપણામાં વિરોધ છે ? જો (૧) 'બ્રહ્મપણાને લીધે દુર્ભાગ્ય વિગેરે થતાં નથી' એમ કહેવામાં આવે, તો દુર્ભાગ્ય વિગેરે થતાં ન હોય તો સંસાર જ પ્રાપ્ત ન થાય. (૨) 'દુર્ભાગ્ય વિગેરે જોવામાં આવે છે, તેથી જીવ બ્રહ્મસ્વરૂપથી બધા દેહોમાં રહેતો નથી, પરંતુ બ્રહ્મથી જૂદો જ છે' એમ કહો, તો વિરુદ્ધ હોવાનો ભ્રમ ઉત્પન્ન કરનારી ભગવાનની માયાથી જ દુર્ભાગ્ય, લાચારી વિગેરે થાય છે એમ જાણો. 'માયાથી દુર્ભાગ્ય લાચારી વિગેરે (બ્રહ્મરૂપ જીવને પ્રાપ્ત) થતાં હોય, તો પણ બ્રહ્મમાં અને દુર્ભાગીપણું લાચારી વિગેરેમાં વિરોધ તો રહે છે જ' એમ કહો, તો આ તો માયાનું દૂષણ નથી પણ ભૂષણ છે, કારણ કે માયા વિરુદ્ધ કાર્ય દેખાડે છે. જીવતો પુરુષ તેનું માથું કપાતું (સ્વપ્નમાં) જૂએ છે. આંતરડાં બહાર કાઢેલાં હોય છતાં પોતે સ્વસ્થ હોય છે. તમે વિરોધ હોવાનું કહો છો તે પણ દેખાવનો જ છે, ખરેખર વિરોધ નથી, પરંતુ બ્રહ્મ સર્વ થવા શક્તિવાળું હોવાથી અને તેમની શક્તિ માયા, વિરુદ્ધ દેખાવ કરાવનારી હોવાથી, વિરોધ દેખાય છે. 'આત્માનું જ્ઞાન થાય ત્યારે તે પુરુષને લાચારી વિગેરે નહિ થાય' એમ પણ ન માનવું, કારણ કે જીવનું સ્વરૂપ જાણનારને પણ તેમ દેખાય છે. જીવનું સ્વરૂપ તો સર્વ અવસ્થાઓમાં જાણેલું રહે છે, માત્ર ભગવાનનું સ્વરૂપ જ જણાતું નથી. જીવ સ્વપ્નમાં પોતાનું માથું કપાતું જૂએ છે, તેનું કારણ એ છે તે સમયે જોનાર ભગવાન જ છે, અને જીવ ભગવાનથી જૂદો ન હોવાથી તે પોતાનું માથું કપાતું જૂએ છે. જીવને સ્વપ્નમાં જે દેહ પ્રાપ્ત થએલ હોય, તેનું માથું કપાતું ભગવાન જૂએ છે, અને જીવ ઈશ્વરથી જૂદો નહિ હોવાથી તે પણ જૂએ છે. જીવ સ્વપ્નમાં જ ભગવાનથી જૂદો પોતાને જોતો અથવા માનતો નથી. સુષુપ્તિમાં અને બ્રહ્મથી છૂટો પડતાં તે પોતાને બ્રહ્મથી જૂદો જૂએ છે અને જૂદો હોવાનું માને છે. બ્રહ્મ જાણનારાઓની આવી સ્થિતિ હોય છે. બીજાઓને તો બ્રહ્મના સ્વરૂપનું ભાન જ થતું નથી. તેથી ૩–૭–૭ માં સ્વપ્નના દૃષ્ટાંતથી એમ જણાવ્યું છે કે ભગવાનનું સ્વરૂપ સ્વપ્નમાંના દેહથી જૂદું છે, કારણ કે તે દેહને જોનાર ભગવાન જ છે. 'ત્યારે જે માથું કપાતું જોવામાં આવે છે તે જીવનું હોવાનું શાથી જાણવું ?' એવી શંકા ૩–૭–૮ થી દૂર કરે છે. જલ જેવા દેહ વિગેરે સંસારને જે સંસારી 'આ હું છું' એમ જાણે છે, તેને જ કંપ વિગેરે થાય છે. આકાશમાં રહેલ ચંદ્રને કંપ વિગેરે થતાં નથી, પણ જલમાં દેખાતા ચંદ્રને જ

થાય છે. તેથી જેમ આકાશનો અને જલમાં દેખાતો ચંદ્ર એક જ છે, જૂદા નથી, છતાં પણ જલમાં દેખાતા ચંદ્રને જ'' કંપ વિગેરે થાય છે, તેમ ભગવાન અને જીવ એક હોવા છતાં જે માથું કપાતું જોવામાં આવે છે તે જીવનું (જીવે સ્વપ્નમાં પ્રાપ્ત કરેલ દેહનું) જ છે. આ અનર્થ દૂર કરવાનો ઉપાય ૩-૭-૧૧ થી ૧૩ માં કહેલો છે.

ભક્તિમાર્ગ અને જ્ઞાનમાર્ગ એ બંને માર્ગથી અનર્થ દૂર થાય છે. તેમાં મૈત્રેયના મતપ્રમાણે ભક્તિમાર્ગથી તે ધીરે ધીરે દૂર થાય છે, પરંતુ ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર થાય ત્યારે બધા અનર્થો દૂર થાય છે. તે સમયે સ્વપ્ન થતાં નથી. જાગ્રત્ અવસ્થામાં પણ દેહ વિગેરેમાં 'આ હું (આત્મા) છું' એવી બુદ્ધિ થતી નથી, પરંતુ સદા બ્રહ્માનંદનો અનુભવ થયા કરે છે. ભક્તિમાર્ગથી મુક્તિ થાય એમાં સંશય જ નથી, કારણ કે ભગવાનના ગુણોનું ગાન કરતાં બધાઓને પરમાનંદ પ્રાપ્ત થાય છે. વળી સત્પુરુષો સદા ભગવાનના ગુણોનું કીર્તન કરતા હોવાથી, ભગવાનના ગુણોનું ગાન કરવાનું સાધન પણ સ્હેલાઈથી પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાં અમુક દેશ કે કાલ હોવાની જરુર નથી; પરંતુ આ ઉત્તમ પ્રકારના ભગવાનનાં ચરિત્રોનું જ્ઞાન છૂપું થતું હોવાથી બધાનો અનર્થ તેનાથી દૂર થતો નથી. ભગવાનના ઉત્તમ પ્રકારના ગુણોનું ગાન કરવાથી જ ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર થાય છે, પરંતુ ઉપર જણાવેલાં કારણથી તે દુર્લભ હોવાથી બધાને મોક્ષ પ્રાપ્ત થતો નથી. આમ હોવાથી ભક્તિ માર્ગ દુર્લભ છે. જ્ઞાન માર્ગથી પણ ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર થાય છે, કારણ કે તેમાં ભગવાનથી આત્માનો ભેદ જણાતો નથી. બંને માર્ગનું પ્રયોજન ભગવાનની સેવા જ છે. તે સેવા પંચરાત્ર વિગેરે શાસ્ત્રમાં કહેલા પ્રકારે કરવી જોઈએ, પરંતુ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે જેમ તેમ ન કરાય. આરંભમાં એ પ્રમાણે શાસ્ત્રમાં કહેલા પ્રકારે સેવા કરવી જોઈએ, પાછળથી ભગવાન પ્રસન્ન થાય ત્યારે ભગવાન કહે તે પ્રમાણે અથવા પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે પણ તેમની સેવા થાય છે. સત્સંગ દુર્લભ હોવાથી મૈત્રેયનો સંગ થયો ત્યારે આ સિદ્ધાંત જાણવા જ વિદુરે આ પ્રશ્નો કરેલા. તેથી પણ આ વિસર્ગનો વિષય નથી, પણ સર્ગનો જ વિષય છે, કારણ કે બ્રહ્મા વિગેરે બધા ભગવાનની વિભૂતિ જ છે. એ રીતે વિભૂતિનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય તે માટે જ સાતમા અધ્યાયમાં પ્રશ્ન કરેલ છે. સાત પ્રકારનો ભગવાનસાથે સંબંધ હોવાથી બ્રહ્મા ભગવાનની વિભૂતિ છે એ ઉપર દર્શાવેલું જ છે.

બ્રહ્મા વિગેરે ભગવાનની વિભૂતિ હોવાનું જ્ઞાન પણ શ્રીભાગવતથી જ થાય છે, બીજાથી થતું નથી. તેથી આ જ્ઞાન પોતાને શ્રીભાગવતથી જ થએલું છે બીજાથી થયું નથી એમ જણાવવા મૈત્રેયે પણ ૩-૮-૭ થી ૩-૮-૯ સુધીના ત્રણ શ્લોકોથી પરંપરા કહેલી છે. "ગુણાતીત બ્રહ્મથી થએલી સૃષ્ટિ કહીને હવે સગુણ બ્રહ્મથી થએલ સૃષ્ટિ કહેવાની છે, અને તે પણ 'જેમ ભગવાને કહેલું તેમ બ્રહ્માએ તપ કર્યું' (૩-૧૦-૪) એમ દશમા અધ્યાયમાં કહે છે, છતાં સાતમાથી નવમાસુધીના ત્રણ અધ્યાયોથી એ સૃષ્ટિ કહ્યાનું કેમ ગણાય?" એવી શંકાપણ ન કરવી, કારણ કે આ ત્રણ અધ્યાયોથી આ સૃષ્ટિનો ઉપોદ્‌ઘાતજ કહેલો છે. તેથી એમ જણાવેલું છે બ્રહ્મા વિગેરે ભગવાનની વિભૂતિ જ છે. એ જ આ અધ્યાયનું તાત્પર્ય છે. સૃષ્ટિ તો માત્ર થોડા ભાગથી* જ કહેલી છે. અને ભગવાને જેમ આજ્ઞા કરેલી તેમ તે બ્રહ્માએ રચી એમ જણાવવા, વિદુરે ૩-૧૦-૧ તથા ૨ થી પ્રશ્ન કર્યાં, તેથી મૈત્રેયે કહેલી છે.

સાત્ત્વિક કલ્પોમાં પદ્મકલ્પ ઉત્તમ છે, તેથી આ સૃષ્ટિમાં તેનું નિરૂપણ કરેલું છે. પદ્મકલ્પ પહેલાંનો કલ્પ તામસ હતો, તેથી તેનો પ્રલય થયાનું કહેલું છે (૩-૮-૧૦). તે પ્રલયમાં શેષશાયી ભગવાન બાકી રહ્યા, તે ભવિષ્યમાં સૃષ્ટિનું કારણ થાય છે (૩-૮-૧૩). તેથી પદ્મકલ્પ ઘણો જ શુદ્ધ છે. જૂદા જૂદા કલ્પોમાં પદાર્થો જૂદાં જૂદાં સ્વરૂપના થાય તેમાં દોષ નથી. તેથી પૃથ્વીનાં ત્રણ સ્વરૂપ કહેલાં છે. (૧) બ્રાહ્મકલ્પમાં પૃથ્વી વિરાટના નિતંબરૂપ હતી. (૨) પદ્મકલ્પમાં તે તેમની નાભિમાંથી નીકળેલાં કમલરૂપ હતી. અને (૩) વારાહકલ્પમાં તો તે તેમનાથી જૂદી જ હતી. તેમાંપણ આદિવારાહકલ્પમાં અતલ વિગેરે પાંચ લોકો સાથે ભગવાને જલમાંથી પૃથ્વીનો હાથથી ઉદ્ધાર કરેલો અને તેને કમલનાં પત્ર ઉપર મૂકેલી. તે ફરીથી ડૂબી ગએલી, તેને ભગવાને ફરીથી વારાહકલ્પમાં બહાર કાઢી. આ તો વળી શ્વેતવારાહકલ્પ વારાહકલ્પથી પણ જૂદો છે. એ રીતે કલ્પો ઘણા થયા, છતા પૃથ્વીનાં ત્રણ જ સ્વરૂપ કહેલાં છે, કારણ કે બીજા કલ્પો આ કલ્પોના વિકારરૂપ છે. તેઓમાં પૃથ્વીનું આ ત્રણપૈકી એક પ્રકારનું સ્વરૂપ હોય છે.

આ કલ્પોમાં બીજા પણ કેટલાક ભેદો હોય છે (૧) બ્રાહ્મ કલ્પમાં પુરુષના અવયવોમાં જ સર્વ રહેલ હોય છે. તે કલ્પમાં પૃથ્વી વિગેરે ભગવાનથી જૂદાં હોતાં નથી. પૃથ્વી સમુદ્રો વિગેરે સર્વ વિરાટમાં હોય છે, અને આવરણ (ઢાંકણ) રૂપ જલમાં-જેમ સર્વ તરફ જલવાળી ખાઇઓની વચ્ચે નગર હોય તેમ-વિરાટ સ્વરૂપ હોય છે. તે સમયે આખું વિશ્વ હરિના દેહરૂપ હોવાથી હરિ જ છે, અને હરિ પણ આ સર્વ હું છું એમ માનનાર માની હોય છે. કેટલાક તો એમ કહે છે કે નારાયણ ભગવાન આ વિરાટ દેહ લીલા માટે (લીલાના) સાધન તરીકે જ

*૩-૮-૧૪ તથા ૧૫ એ બે શ્લોકોથી જ કહી છે (પ્ર) ૩-૧૦-૪થી ૯ સુધીના શ્લોકોથી કહેલી છે. ૩-૮-૧૪ તથા ૧૫માં તો બ્રહ્માની ઉત્પત્તિ કહેલી છે. ઉત્પત્તિ જણાવ્યા વિના તે ભગવાનની વિભૂતિ હોવાનું પણ કેમ કહેવાય?

ધારણ કરે છે. એ મત પ્રમાણે ક્રીડાના ઠામરૂપ આ વિશ્વ ભગવાનનું સ્વરૂપ ન ગણાય. જો કે ભગવાનમાંથી જ તે ઉત્પન્ન થએલું હોય છે, છતાં પણ જેમ કામધેનુમાંથી ઉત્પન્ન થએલા પદાર્થોમાં કામધેનુને 'આ હું છું' એવી બુદ્ધિ થતી નથી, તેમ 'વિશ્વ હું છું' એમ ભગવાનને ભાસે નહિ, પરંતુ 'આ મારું છે' એમજ ભાસે. (૨) પદ્મકલ્પમાં પદ્મમાંથી આ જગત્ ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે એમ નથી હોતું. ત્યારે પ્રલયનું જલ પણ હોતું નથી, પરંતુ નારાયણ અદૃશ્ય હોય છે, અને માત્ર તેમની નાભિમાંથી નીકળેલું કમલ જ–ભૂમિ ઉપર ઉગેલું કમલ હોય તેમ–રહેલું હોય છે, અને જલ તે કમલની અંદર અથવા બ્રહ્માંડની અંદર પાછળથી રચેલું હોય છે. વિરાટ તિરોહિત રહે છે, ત્યાં સુધી માત્ર કમલ જ પ્રકટ થએલું દેખાય છે. તે કલ્પમાં કમલમાંથી સર્વ જગત્ સર્વ ભગવાનના અંશો અને ભગવાનની માયા (પ્રકટ) થાય છે. (૩) જેમ પદ્મકલ્પમાં જલ ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે, તેમ વારાહ કલ્પમાં ભૂમિ રચવામાં આવે છે. બ્રહ્માંડરૂપ ઇંડાની છાલ એટલે રસાતલના મૂલમાં તે જતી રહે છે. ત્યાં તે સમયે સાત સમુદ્રો હોવાનું કોઈ પ્રમાણ નથી, તેથી પૃથ્વી પણ પચાસ કરોડ યોજન વિસ્તારવાળી નથી હોતી. વળી (૧) બ્રાહ્મ કલ્પમાં નારાયણ શયન કરતા હોતા નથી, પણ અદૃશ્ય હોય છે. (૨) બીજા પદ્મકલ્પમાં તે પોઢેલા હોય છે અને (૩) ત્રીજા વારાહ કલ્પમાં કોઈવાર પોઢેલા હોય છે (અને કોઈવાર પોઢેલા હોતા નથી). છતાં બ્રાહ્મ કલ્પ સિવાયના કલ્પોમાં પણ સર્વ જગત્ ભગવાનમાંથી જ ઉત્પન્ન થએલ હોય છે, સર્વનું મૂલ ભગવાન જ હોય છે; કારણ કે પદ્મકલ્પમાં પદ્મનો આધાર ભગવાન જ હોવાથી જગતનું મૂલ તે જ છે. વારાહકલ્પમાં પણ ભગવાને જ પૃથ્વીનો ઉદ્ધાર કરેલો હોવાથી, જગતનું મૂલ તે જ છે.

'૩–૮–૧૦માં શેષ ઉપર શયન કરનાર કહેલા છે તે કોણ? વિરાટ શયન કરે તે સંભવતું નથી' એવો સંશય થાય, તો જાણવું કે નારાયણ (વિરાટ્)ને જ શયન કરનાર કહેલા છે. આડા ગોલમાં નારાયણ શયન કરે તે સંભવે છે. આ કલ્પની પહેલાં પણ પદ્મકલ્પ જ હતો, એમ ૩–૧૦–૭ ઉપરથી જણાય છે. તે પોતાની અંદર જ જલ બનાવી તેમાં શયન કરે છે. દૈનંદિન (બ્રહ્માના દરેક દિવસે થતા) પ્રલયમાં આવું પણ બને છે, અથવા બ્રહ્માંડની છાલની અંદર પ્રલયનું જલ હોય તેમાં શયન કરે છે. આમ હોય ત્યારે ત્રણે લોકનો પ્રલય થએલો હોય છે. તેવા સમયે સંભાળ રાખનાર નારાયણ વિરાટ્ પુરુષથી જૂદા અથવા વિરાટ્ પુરુષના અંતર્યામીરૂપે હોય છે. બંને પ્રકારના પ્રલયમાં નારાયણ જલની અંદર જ રહેલા હોય છે. જગત્ બધું જલમાં ડૂબેલું હોય છે અને સૂક્ષ્મ મહાભૂતો બધા નારાયણના દેહમાં રહેલા હોય છે. આધિભૌતિક મહાભૂતોનો નાશ થાય છે અને આધ્યાત્મિક નારાયણના દેહમાં સમાઈ જાય છે. તેથી આખું જગત્ તેમના ઉદરમાં રજકણરૂપે રહેલું હોય છે (૩–૮–૧૧). તે સ્તબ્ધ થઇ ગએલ હોતું નથી તેમ જ પ્રકાશતું પણ હોતું નથી, પરંતુ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની દૃષ્ટિ પડે ત્યારે તે પ્રકાશતું થઈ બહાર નીકળે છે. આમ ન હોય, તો પ્રલયસમયે જગતનો સંકોચ અને ઉત્પત્તિ સમયે વિકાસ થાય નહિ.

જૂદા જૂદા કલ્પમાં તત્ત્વોની ઉત્પત્તિ પણ જૂદા જૂદા પ્રકારે થાય છે. (૧) બ્રાહ્મ કલ્પમાં ૩–૫–૨૬ વિગેરેમાં જણાવ્યા પ્રમાણે તત્ત્વોની ઉત્પત્તિ થાય છે. તેમાં પુરુષરૂપ ભગવાને માયામાં વીર્યનું આધાન કરવાથી મહત્ તત્ત્વની, અને તેનાથી પછી બીજાં તત્ત્વોની ઉત્પત્તિ થાય છે. (૨) પદ્મકલ્પમાં મહત્ તત્ત્વને બદલે પદ્મની ઉત્પત્તિ થાય છે. આ કલ્પમાં બધા તત્ત્વોની ઉત્પત્તિ થતી નથી, કેટલાંક પહેલાનાં હોય છે અને બીજાં ઉત્પન્ન થાય છે. પદ્મ જ જગતનો આધાર થાય છે. તેમાં શબ્દબ્રહ્મરૂપે ભગવાન પોતે જ પાલકરૂપથી પ્રવેશ કરે છે, અને બ્રહ્મા બને છે. તેથી પુરુષરૂપ પણ આ બ્રહ્મા જ છે. વિરાટને સ્થાને આ બ્રહ્મા જ છે. તે નામસૃષ્ટિ અને રૂપસૃષ્ટિ થાય તે માટે પોતાનાં બે સ્વરૂપ કરે છે. અર્થરૂપ ચારમુખવાળા બ્રહ્મા પોતે જ થાય છે, અને તેમનામાંથી આ રૂપપ્રપંચ અથવા રૂપસૃષ્ટિ થાય છે. વળી તે શબ્દબ્રહ્મરૂપ પણ થાય છે, અને તેમાંથી વેદો ઉત્પન્ન થાય છે. જો કે શબ્દ અને અર્થ એક હોય તેમ કહેલ છે, છતાં અર્થથી શબ્દ જૂદા છે. રૂપસૃષ્ટિથી નામસૃષ્ટિ જૂદી છે. બ્રહ્માની દૃષ્ટિ અંદરની ન હોવાથી તેમને ભ્રમ થાય છે (૩–૮–૧૭), અને કમલનાં ઉત્પત્તિસ્થાનની તે શોધ કરે છે. જ્યારે તેમની અંદરની દૃષ્ટિ થાય છે, ત્યારે તેમને કમલનાં ઉત્પત્તિસ્થાનરૂપ સગુણ બ્રહ્મનાં દર્શન થાય છે (૩–૮–૨૨). આ કલ્પમાં કમલ અને બ્રહ્મા બે જ હતા, બીજું કાંઈ ન હતું. તેથી કમલનું કારણ પણ સાકાર હોય, તો બ્રહ્મપણ તેવું જ હોવું જોઈએ, કારણ કે જે કારણ શોધે છે તેને કારણનાં જ દર્શન થાય છે. તેથી કમલનું કારણ તે જ છે એમ જાણી, ભગવાનનું વર્ણન કરેલું છે (૩–૮–૨૩ થી ૩૧) અને પછી બ્રહ્મા ૩–૯–૧ થી ૩–૯–૨૧ સુધીના એકવીસ શ્લોકથી તેમની સ્તુતિ કરે છે. આ સ્તુતિમાં ભગવાનનાં સ્વરૂપનો નિર્ણય કરેલો છે. 'દશ હાથની આંગળીઓ, દશ પગની આંગળીઓ અને એક આત્મા, એમ પુરુષ એકવીસ છે,' તેથી બ્રહ્મા એકવીસ શ્લોકોથી સ્તુતિ કરે છે. આ સ્તુતિથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે ભગવાનનું ભજન નિત્ય કરવું જોઈએ, અને એ ભજન જ જન્મનું ફલ છે. પછીના (૩–૯–૨૨ થી ૩–૯–૨૫) ચાર શ્લોકોથી બ્રહ્મા ભગવાન પાસે વર માગે છે. ભગવાનની કૃપા જ માગવી જોઈએ, પરંતુ તે પ્રાપ્ત કરવાનાં ચાર કારણ હોવાથી બ્રહ્મા તે જ માગે છે, કારણ કે સંસારમાં આ પ્રાપ્ત થવાં દુર્લભ છે. ભજન થઈ શકે તે માટે આ ચાર માગેલ હોવાથી વાસ્તવિક રીતે ભજન જ માગેલ છે.

એ ચાર શ્લોકોથી બ્રહ્માએ અનુક્રમે (૧) સાત્ત્વિકપણું અથવા જ્ઞાન (૨) ભગવાનના ગુણોમાં આસક્તિ એટલે ભગવાનના ચરિત્રમાં આસક્ત રહેવાપણું (૩) વેદોનું પોતાને વિસ્મરણ ન થાય તે અને (૪) પોતાનો શોક દૂર થાય, પોતાને ચિંતા ન થાય તેવા ચાર વર માગ્યા. બ્રહ્માએ તે માગવા છતાં ભગવાને તે તેમને બારોબાર આપ્યા નહિ, કારણ કે તેમણે ભગવાનની પ્રેમથી સેવા કરી ન હતી. તેથી ભગવાને તે પ્રાપ્ત કરવાનાં સાધનોનો જ બ્રહ્માને ઉપદેશ કર્યો. ભગવાને બ્રહ્માને તપ કરવાની આજ્ઞા કરી (૩–૮–૩૦), કારણ કે સાત્ત્વિકપણું તપથી પ્રાપ્ત થાય છે. પછી ભક્તિથી સાવધાન રહી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની આજ્ઞા કરી, (૩–૮–૩૧) કારણ કે જ્ઞાનથી જ ભગવાનના ગુણોમાં આસક્તિ થાય છે. જ્ઞાનથી જ વેદોનું વિસ્મરણ નહિ થાય. એ ત્રણ માગેલા ફલ પ્રાપ્ત થતાં, શોક પણ દૂર થશે. વળી ભગવાનની લીલાનું જ્ઞાન પણ થશે. ભગવાનની લીલાનું જ્ઞાન થતાં હૃદયમાં ઉત્સાહ થશે એટલે વેદનું વિસ્મરણ કદાપિ નહિ થાય. વળી શ્રીકૃષ્ણમાં આસક્તિ થતાં શોક દૂર થાય છે જ, કારણ કે ભગવાન ભક્ત ઉપર સદા પ્રસન્ન રહે છે. ભગવાને એ પ્રમાણે બ્રહ્માને બોધ કરી પોતાનાં સ્વરૂપથી જ તિરોહિત થયા, કારણ કે તેમની નાભિમાં કમલ હોવાથી તે તિરોહિત થાય નહિ ત્યાંસુધી બ્રહ્મા સૃષ્ટિ રચી શકત નહિ, કેમ કે કોઈપણ ભગવદીય ભગવાન ઉપર સૃષ્ટિ રચી શકે નહિ.

એ પ્રમાણે સગુણબ્રહ્મથી થએલ સૃષ્ટિ કહેતાં વચ્ચે ઉપોદ્‌ઘાત તરીકે આઠમા અધ્યાયના આરંભથી ભગવાનનું ચરિત્ર કહ્યું, એટલે ભગવાનનાં ચરિત્રમાં વિદુરની આસક્તિ થતાં તેણે કાંઈ પ્રશ્ન ન કર્યા, અને પ્રશ્ન ન થવાથી મૈત્રેયે ઉત્તર પણ ન આપ્યા. આથી એમ સૂચવ્યું છે કે:—**પ્રસંગને લીધે પણ ભગવાનની કથા પ્રાપ્ત થાય, ત્યારે ભગવાનના ભક્તો ચાલતા વિષયમાં ઉદાસીન રહે છે.** ભગવાનની કથા પૂરી થઈ, ત્યારે 'બ્રહ્માએ કેટલા પ્રકારની પ્રજા ઉત્પન્ન કરી?' એમ (૩–૧૦–૧) વિદુરે પ્રશ્ન કર્યો, અને પોતે પહેલાં (અધ્યાય ૭ માં) કરેલ પ્રશ્નોના ઉત્તર આપવા વિનંતિ કરી, અને મૈત્રેયે તેને ૩–૧૦–૪ થી ૯ સુધીના શ્લોકોથી ઉત્તર આપ્યા. આ સગુણ બ્રહ્મથી થએલ સૃષ્ટિ છે. આ દશમા અધ્યાયમાં કહેલી હોવા છતાં પહેલાંના અંગની જ છે. ભગવાનની કથા પૂરી થઈ ત્યાંસુધી વિદુરે આ સંબંધી પ્રશ્ન ન કર્યો, એ જ તે ભક્ત હોવાનું જણાવે છે. તેથી જ મૈત્રેયે તેના ઉપર પ્રસન્ન થઈ તેને ઉત્તર આપ્યા (૩–૧૦–૩), અને પહેલાના પ્રશ્નના અનુક્રમ પ્રમાણે ઉત્તર આપ્યા.

આ ઉત્તરમાં ૩–૧૦–૭માં 'પહેલાં લય પામેલા લોકોને હું આ (કમલ)થી રચીશ', એમ બ્રહ્મા કહે છે, તેથી પદ્મકલ્પો પણ ઘણા થએલા એમ સ્પષ્ટ થાય છે. આ કલ્પોમાં સર્વમાં કમલનું મિશ્રણ થાય છે. ૩–૧૧–૩૪ તથા ૩–૧૧–૩૫થી પણ ઘણા પદ્મકલ્પો થયાનું જણાય છે, અને તેથી બ્રહ્મા પણ જૂદા જૂદા હોવાનું સૂચવેલું છે. આવા વિભાગ સામાન્ય છે, એટલે પદ્મ સિવાયના બીજા કલ્પોમાં પણ આવા વિભાગો હોય છે. પદ્મકલ્પની સૃષ્ટિ પણ સામાન્યરીતે જ ૩–૧૦–૯માં કહેલી છે. એ પ્રમાણે સગુણ બ્રહ્મમાંથી એવી સૃષ્ટિ કહી.

કર્તા ભગવાન અથવા બ્રહ્માથી થએલી એ પ્રકારની સૃષ્ટિ થઈ. હવે કારણથી થએલી ત્રણ પ્રકારની સૃષ્ટિ રહી. તે પૈકી કાલથી થએલી સૃષ્ટિ દશમા તથા અગીઆરમા એ બે અધ્યાયોથી કહેલી છે. કાર્યથી અથવા ઉપાધિથી કાલનો જન્મ થયાનું કહેવાય છે. વસ્તુતઃ કાલનો જન્મ અથવા ઉત્પત્તિ છે જ નહિ. (૧) અનિત્ય (નાશવંત) પદાર્થોનો જન્મ થાય, કાલ નિત્ય (નાશરહિત) હોવાથી તેની ઉત્પત્તિ થતી નથી. (૨) નિત્ય અને હદવાળા પદાર્થોનો સમાગમ થાય, કાલ હદવિનાનો હોવાથી તેનો સમાગમ પણ થતો નથી. (૩) નિત્ય અને હદવગરનાનું પ્રાકટ્ય થાય. પ્રાકટ્ય થવાથી તે દૃશ્ય થાય. કાલ તો અદૃશ્ય જ (અવ્યક્ત–દેખાય નહિ તેવો જ) રહેતો હોવાથી તેનું પ્રાકટ્યપણ થતું નથી. તેથી ત્રણ પ્રકારની ઉત્પત્તિ પૈકી કોઈપણ પ્રકારની ઉત્પત્તિ કાલની થતી નથી; છતાં પણ કાલ પદાર્થમાત્રનું કારણ છે એ અનુભવથી સિદ્ધ છે. 'જેના ભયથી આ વાયુ વાય છે, સૂર્ય તપે છે' વિગેરે વાક્યો પ્રમાણે પણ તે પદાર્થમાત્રનું કારણ છે. તેથી આ સૃષ્ટિપ્રકરણમાં તેની કથા કહેલી છે. તેનું લક્ષણ (૩–૧૦–૧૧), તેનું સ્વરૂપ (૩–૧૦–૧૨) અને તે પદાર્થમાત્રનું ઉપાદાન કારણ હોવાનું (૩–૧૦–૧૩) કહેલું છે. તે સર્વની હદ બાંધનારો છે. કાલ જ સર્વની હદ બાંધે છે, કાલ જ સર્વને ઉત્પન્ન કરે છે. સંપૂર્ણ રીતે ભગવાનનો આવિર્ભાવ થાય છે, તેની પણ હદ બાંધનારો કાલ છે. જેમ રસ વિગેરે પ્રકટ કરવામાં માત્ર હાથથી જ અમુક પ્રકારની ચેષ્ટા કરી બધા પદાર્થો દેખાડવામાં આવે છે, તેમ ભગવાન સંપૂર્ણ રીતે પ્રકટ થવામાં, હદ બાંધનાર (તેમની ચેષ્ટારૂપ) કાલ જ છે. પરંતુ ભગવાન પ્રકટ થવાનું અથવા તિરોહિત થવાનું કારણ કાલ નથી જ. ભગવાનના પ્રાકટ્ય અને તિરોભાવ પોતાની મેળે ભગવાન કરે છે, કાલ માત્ર તે પ્રાકટ્ય તથા તિરોભાવની હદ બાંધનારો જ છે.

દશમા અધ્યાયમાં સામાન્યરીતે અને અગીઆરમા અધ્યાયમાં વિશેષ પ્રકારે કાલનું નિરૂપણ કરેલું છે. કાલનાં કાર્યોનું નિરૂપણ કરવું એ તેનું સામાન્ય પ્રકારનું નિરૂપણ છે. સર્વ જગત જ કાલથી ઉત્પન્ન થએલું છે એમ કહેવાથી પણ તેનાં કાર્યોનું નિરૂપણ થએલું ગણાય, પરંતુ તેમ કરવાથી તેનાં બધાં કાર્ય જાણવામાં ન આવે. તેથી તેના બધાં કાર્યો સહેલાઈથી જણાય તે માટે અમુક પ્રકારના આધારે તેનાં કાર્યોની ગણના કરેલી છે. દશ પ્રકારનાં તેનાં કાર્યો

એ ચાર શ્લોકોથી બ્રહ્માએ અનુક્રમે (૧) સાત્ત્વિકપણું અથવા જ્ઞાન (૨) ભગવાનના ગુણોમાં આસક્તિ
એટલે ભગવાનના ચરિત્રમાં આસક્ત રહેવાપણું (૩) વેદોનું પોતાને વિસ્મરણ ન થાય તે અને (૪) પોતાનો શોક
દૂર થાય, પોતાને ચિંતા ન થાય તેવા ચાર વર માગ્યા. બ્રહ્માએ તે માગવા છતાં ભગવાને તે તેમને બારોબાર આપ્યા
નહિ, કારણ કે તેમણે ભગવાનની પ્રેમથી સેવા કરી ન હતી. તેથી ભગવાને તે પ્રાપ્ત કરવાનાં સાધનોનો જ બ્રહ્માને
ઉપદેશ કર્યો. ભગવાને બ્રહ્માને તપ કરવાની આજ્ઞા કરી (૩–૮–૩૦), કારણ કે સાત્ત્વિકપણું તપથી પ્રાપ્ત થાય છે.
પછી ભક્તિથી સાવધાન રહી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની આજ્ઞા કરી, (૩–૮–૩૧) કારણ કે જ્ઞાનથી જ ભગવાનના ગુણોમાં
આસક્તિ થાય છે. જ્ઞાનથી જ વેદોનું વિસ્મરણ નહિ થાય. એ ત્રણ માગેલા ફલ પ્રાપ્ત થતાં, શોક પણ દૂર થશે. વળી
ભગવાનની લીલાનું જ્ઞાન પણ થશે. ભગવાનની લીલાનું જ્ઞાન થતાં હૃદયમાં ઉત્સાહ થશે એટલે વેદનું વિસ્મરણ
કદાપિ નહિ થાય. વળી શ્રીકૃષ્ણમાં આસક્તિ થતાં શોક દૂર થાય છે જ, કારણ કે ભગવાન ભક્ત ઉપર
સદા પ્રસન્ન રહે છે. ભગવાને એ પ્રમાણે બ્રહ્માને બોધ કરી પોતાનાં સ્વરૂપથી જ તિરોહિત થયા, કારણ કે
તેમની નાભિમાં કમલ હોવાથી તે તિરોહિત થાય નહિ ત્યાંસુધી બ્રહ્મા સૃષ્ટિ રચી શકત નહિ, કેમ કે કોઈપણ
ભગવદીય ભગવાન ઉપર સૃષ્ટિ રચી શકે નહિ.

એ પ્રમાણે સગુણબ્રહ્મથી થએલ સૃષ્ટિ કહેતાં વચ્ચે ઉપોદ્ઘાત તરીકે આઠમા અધ્યાયના આરંભથી ભગવાનનું
ચરિત્ર કહ્યું, એટલે ભગવાનનાં ચરિત્રમાં વિદુરની આસક્તિ થતાં તેણે કાંઈ પ્રશ્ન ન કર્યા, અને પ્રશ્ન ન થવાથી મૈત્રેયે
ઉત્તર પણ ન આપ્યા. આથી એમ સૂચવ્યું છે કે:—**પ્રસંગને લીધે પણ ભગવાનની કથા પ્રાપ્ત થાય, ત્યારે**
ભગવાનના ભક્તો ચાલતા વિષયમાં ઉદાસીન રહે છે. ભગવાનની કથા પૂરી થઈ, ત્યારે 'બ્રહ્માએ કેટલા
પ્રકારની પ્રજા ઉત્પન્ન કરી?' એમ (૩–૧૦–૧) વિદુરે પ્રશ્ન કર્યો, અને પોતે પહેલાં (અધ્યાય ૭ માં) કરેલ
પ્રશ્નોના ઉત્તર આપવા વિનંતિ કરી, અને મૈત્રેયે તેને ૩–૧૦–૪ થી ૯ સુધીના શ્લોકોથી ઉત્તર આપ્યા. આ સગુણ
બ્રહ્મથી થએલ સૃષ્ટિ છે. આ દશમા અધ્યાયમાં કહેલી હોવા છતાં પહેલાંના અંગની જ છે. ભગવાનની કથા પૂરી થઈ
ત્યાંસુધી વિદુરે આ સંબંધી પ્રશ્ન ન કર્યો, એ જ તે ભક્ત હોવાનું જણાવે છે. તેથી જ મૈત્રેયે તેના ઉપર પ્રસન્ન થઈ
તેને ઉત્તર આપ્યા (૩–૧૦–૩), અને પહેલાના પ્રશ્નના અનુક્રમ પ્રમાણે ઉત્તર આપ્યા.

આ ઉત્તરમાં ૩–૧૦–૭માં 'પહેલાં લય પામેલા લોકોને હું આ (કમલ)થી રચીશ', એમ બ્રહ્મા કહે છે, તેથી
પદ્મકલ્પો પણ ઘણા થએલા એમ સ્પષ્ટ થાય છે. આ કલ્પોમાં સર્વમાં કમલનું મિશ્રણ થાય છે. ૩–૧૧–૩૪ તથા
૩–૧૧–૩૫થી પણ ઘણા પદ્મકલ્પો થયાનું જણાય છે, અને તેથી બ્રહ્મા પણ જૂદા જૂદા હોવાનું સૂચવેલું છે. આવા
વિભાગ સામાન્ય છે, એટલે પદ્મ સિવાયના બીજા કલ્પોમાં પણ આવા વિભાગો હોય છે. પદ્મકલ્પની સૃષ્ટિ પણ
સામાન્યરીતે જ ૩–૧૦–૯માં કહેલી છે. એ પ્રમાણે સગુણ બ્રહ્મમાંથી એવી સૃષ્ટિ કહી.

કર્તા ભગવાન અથવા બ્રહ્મથી થએલી બે પ્રકારની સૃષ્ટિ થઈ. હવે કારણથી થએલી ત્રણ પ્રકારની સૃષ્ટિ રહી.
તે પૈકી કાલથી થએલી સૃષ્ટિ દશમા તથા અગીઆરમા એ બે અધ્યાયોથી કહેલી છે. કાર્યથી અથવા ઉપાધિથી
કાલનો જન્મ થયાનું કહેવાય છે. વસ્તુતઃ કાલનો જન્મ અથવા ઉત્પત્તિ છે જ નહિ. (૧) અનિત્ય (નાશવંત)
પદાર્થોનો જન્મ થાય, કાલ નિત્ય (નાશરહિત) હોવાથી તેની ઉત્પત્તિ થતી નથી. (૨) નિત્ય અને હદવાળા
પદાર્થોનો સમાગમ થાય, કાલ હદવિનાનો હોવાથી તેનો સમાગમ પણ થતો નથી. (૩) નિત્ય અને હદવગરનાનું
પ્રાકટ્ય થાય. પ્રાકટ્ય થવાથી તે દૃશ્ય થાય. કાલ તો અદૃશ્ય જ (અવ્યક્ત–દેખાય નહિ તેવો જ) રહેતો હોવાથી તેનું
પ્રાકટ્યપણુ થતું નથી. તેથી ત્રણ પ્રકારની ઉત્પત્તિ પૈકી કોઈપણ પ્રકારની ઉત્પત્તિ કાલની થતી નથી; છતાં પણ કાલ
પદાર્થમાત્રનું કારણ છે એ અનુભવથી સિદ્ધ છે. 'જેના ભયથી આ વાયુ વાય છે, સૂર્ય તપે છે' વિગેરે વાક્યો પ્રમાણે
પણ તે પદાર્થમાત્રનું કારણ છે. તેથી આ સૃષ્ટિપ્રકરણમાં તેની કથા કહેલી છે. તેનું લક્ષણ (૩–૧૦–૧૧), તેનું
સ્વરૂપ (૩–૧૦–૧૨) અને તે પદાર્થમાત્રનું ઉપાદાન કારણ હોવાનું (૩–૧૦–૧૩) કહેલું છે. તે સર્વની હદ
બાંધનારો છે. કાલ જ સર્વની હદ બાંધે છે, કાલ જ સર્વને ઉત્પન્ન કરે છે. સંપૂર્ણ રીતે ભગવાનનો આવિર્ભાવ થાય
છે, તેની પણ હદ બાંધનારો કાલ છે. જેમ રસ વિગેરે પ્રકટ કરવામાં માત્ર હાથથી જ અમુક પ્રકારની ચેષ્ટા કરી બધા
પદાર્થો દેખાડવામાં આવે છે, તેમ ભગવાન સંપૂર્ણ રીતે પ્રકટ થવામાં, હદ બાંધનાર (તેમની ચેષ્ટારૂપ) કાલ જ છે.
પરંતુ ભગવાન પ્રકટ થવાનું અથવા તિરોહિત થવાનું કારણ કાલ નથી જ. ભગવાનના પ્રાકટ્ય અને તિરોભાવ પોતાની
મેળે ભગવાન કરે છે, કાલ માત્ર તે પ્રાકટ્ય તથા તિરોભાવની હદ બાંધનારો જ છે.

દશમા અધ્યાયમાં સામાન્યરીતે અને અગીઆરમા અધ્યાયમાં વિશેષ પ્રકારે કાલનું નિરૂપણ કરેલું છે. કાલનાં
કાર્યોનું નિરૂપણ કરવું એ તેનું સામાન્ય પ્રકારનું નિરૂપણ છે. સર્વ જગત જ કાલથી ઉત્પન્ન થએલું છે એમ કહેવાથી
પણ તેનાં કાર્યોનું નિરૂપણ થએલું ગણાય, પરંતુ તેમ કરવાથી તેનાં બધાં કાર્ય જાણવામાં ન આવે. તેથી તેના બધાં
કાર્યો સહેલાઈથી જણાય તે માટે અમુક પ્રકારના આધારે તેનાં કાર્યોની ગણના કરેલી છે. દશ પ્રકારનાં તેનાં કાર્યો

કહેલાં છે. (૧) મહત્તત્ત્વ (૨) અહંકાર (૩) મહાભૂતો (૪) જ્ઞાનેંદ્રિયો અને ક્રિયા કરવાનાં સાધનરૂપ ઇંદ્રિયો (૫) મન (૬) અજ્ઞાનથી થએલ તમઃ (૭) ૭ પ્રકારના સ્થાવર (૮) ૨૮ પ્રકારના હલકાં પ્રાણીઓ (૯) મનુષ્યો (૧૦) દેવો. એ દશની સૃષ્ટિ કાલથી થએલી કહેલી છે. તેમાંના પહેલા છ પ્રાકૃત અને પછીના ત્રણ વૈકૃત સર્ગ છે. હલકાં પ્રાણીઓના આઠમા પ્રકારના સર્ગમાં ૩–૧૦–૨૫ માં પક્ષીઓ કહેલાં છે, તેમાં 'ભલ્લૂક' નો સમાવેશ કરેલ છે. લોકમાં રીંછ 'ભલ્લૂક' તરીકે પ્રસિદ્ધ છે, અહિં 'ભલ્લૂક' શબ્દથી અમુક જાતનું પક્ષી કહેલું જાણવું.

૩–૧૦–૨૬ માં મનુષ્યોની એક પ્રકારની સૃષ્ટિ કહેલી છે. અહિ ઉત્તમ સાત્ત્વિક મનુષ્યો ગણેલા નથી પરંતુ કાલનાં કાર્યરૂપ કૃત્રિમ મનુષ્યો જ ગણેલા છે. ઉત્તમ સાત્ત્વિક મનુષ્યો (૧) જ્ઞાનમાં રચ્યા પચ્યા રહેનારા (૨) ભક્તિમાં રચ્યા પચ્યા રહેનારા અને (૩) બીજા (સાત્ત્વિકો) ગણેલા નથી; પરંતુ જન્મે અને મરણ પામે એવા કર્મમાર્ગમાં રચ્યા પચ્યા રહેનારાઓ જ ગણેલા છે. 'પ્રભુ આવી અનેક પ્રકારની સૃષ્ટિ રચે છે તેથી તે પક્ષપાતી અથવા ક્રૂર છે' એવી પણ શંકા રહેતી નથી, કારણ કે પ્રભુ પોતે જ સર્વ બને છે. તેથી પોતે પોતાનો જ પક્ષપાત કરે છે અને પોતાના પ્રતિ જ ક્રૂર થાય છે એમ કહેવું યોગ્ય નથી.

કાર્ય સ્થૂલ (મોટું) હોય છે, તેના કટકા થતાં નાનામાં નાનો જે કટકો થાય અને જેનો ફરી કટકો થઈ ન શકે, તે 'પરમાણુ' કહેવાય છે. કાર્યનું મોટું કદ નાશ પામતાં, નાનું કદ થતું જાય છે. છેવટનું નાનું કદ થાય, અને જેનાથી નાનું થઈ શકે નહિ તે 'પરમાણુ' છે. માનસ સરોવરની ઉત્તરની ભૂમિનો પરમાણુ અંશ જેટલા સમયમાં સૂર્યનો રથ કાપે છે, એટલે સૂર્ય જેટલા સમયમાં એ ભૂમિનો પરમાણુ અંશ ફરે છે, તેટલા સમયને 'પરમાણુ' કહે છે, અને આખું ગગનમંડલ જેટલા સમયમાં ફરી રહે છે, તેટલા સમયને 'સંવત્સર' અથવા વર્ષ કહે છે. પ્રભવ વિગેરે સાઠ સંવત્સરો છે. બૃહસ્પતિ દરવર્ષે એક રાશિ ફરે છે, એટલે બાર વર્ષે બાર રાશિઓ અથવા આખું ગગનમંડલ ફરે છે. તેથી સૂર્યના ફરવાથી થએલા સાઠ વર્ષોમાં બૃહસ્પતિ પાંચવાર ગગનમંડલ ફરે છે, એટલે બૃહસ્પતિના પાંચ વર્ષો થાય છે. તેથી ૩–૧૧–૧૪ માં પાંચ સંવત્સર કહેલા છે.

સંખ્યા પરાર્ધથી વધારે નથી. તેથી સંવત્સરોથી ગણતાં બ્રહ્માના દિવસની ગણત્રી કરી શકાતી નથી. તેથી 'યુગ'ની કલ્પના કરેલી છે, અને બ્રહ્માના કાલની યુગોથી ગણત્રી કરવામાં આવે છે (જૂઓ ૩–૧૧–૧૮). જે સમયે જેટલો ધર્મ થાય છે, તે ધર્મને ધ્યાનમાં લઈ યુગના ચાર વિભાગો કરેલા છે. (૩–૧૧–૧૯ થી ૨૧). કૃત, ત્રેતા, દ્વાપર અને કલિ એ ચાર યુગો છે, તેમાં કૃતયુગમાં સંપૂર્ણ ધર્મ હોય છે, ત્રેતામાં $\frac{3}{4}$, દ્વાપરમાં $\frac{2}{4}$ અને કલિમાં ધર્મ હોતો જ નથી. ધર્મને અનુસરીને જ કૃત વિગેરે યુગના નામો પડેલાં છે. ધર્મને અનુસરી મનુષ્યોના પણ ચાર વર્ણો કરેલા છે. તેથી કૃતયુગમાં ચારે વર્ણો હોય છે, ત્રેતામાં બ્રાહ્મણ સિવાયના ત્રણ વર્ણો હોય છે, દ્વાપરમાં વૈશ્ય અને શૂદ્ર બે જ વર્ણો હોય છે, અને કલિયુગમાં માત્ર શૂદ્ર જ હોય છે. કૃતયુગમાં ધર્મ સંપૂર્ણ હોય છે, તેથી રાત્રે પણ ધર્મ આચરાતો હશે એમ ન માનવું; કારણ કે દિવસ અને રાતની વ્યવસ્થા તો બધા યુગોમાં સમાન છે. દિવસે જ કાર્ય કરવામાં આવે છે, રાત્રે કાર્ય કરવામાં આવતું નથી. તેમાં પણ દરેક કલ્પમાં જૂદાં જૂદાં કાર્ય કરવાનાં હોય છે. તેથી ધર્મ થઈ શકે તે માટે મન્વન્તર કહેલા છે. મન્વન્તરના છ અંગો હોય છે. (૧) મનુ (૨) મનુના પુત્રો (૩) ઋષિઓ (૪) દેવો (૫) ઇંદ્ર અને (૬) અંશાવતાર એ છ દરેક મન્વન્તરમાં હોય છે. દેશ, કાલ, દ્રવ્ય (યજ્ઞનો) કર્તા, મંત્ર અને કર્મ એ છ જૂદા જૂદા હોય છે. તે છએ અંગો ભેગા થાય ત્યારે ધર્મ થઈ શકે છે. હરકોઈ પ્રકારે ઉત્પન્ન થએલ પરસ્પર વિરુદ્ધ ગુણવાળા આ પદાર્થો નાશ પામશે એવો ભય ન રાખવો, કારણ કે ભગવાન જ તે બધાનું પાલન કરે છે. છતાં કોઈ સમયે પ્રલય નહિ થાય એમ પણ ન માનવું, કારણ કે પ્રલય પણ ભગવાન જ કરે છે. સદા ઉત્પત્તિ અને નાશ થતા હોવાથી દુઃખી થએલા જીવો સુખ પ્રાપ્ત કરે તે માટે પરમદયાલુ ભગવાન પ્રલય પણ કરે છે, કારણ કે પ્રલયસમયે ભગવાન પોઢે ત્યારે જ જીવોને સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. ૩–૧૧–૩૧ માં ભગવાનનું શયન કહેલું છે તેવું પદ્મકલ્પમાં જ થાય છે. તે સમયે ત્રણ લોકનો નાશ થએલ હોય છે, છતાં ૩–૧૧–૩૧ માં કહ્યા પ્રમાણે સત્યલોકમાં રહેલા ભૃગુ વિગેરે ભગવાનની સ્તુતિ કરતા હોય છે. વળી બ્રહ્માનું પહેલું અર્ધ આયુષ્ય પૂરું થયું (૩–૧૧–૩૩ તથા ૩૪) ત્યારે પદ્મકલ્પ થયો. (૩–૧૧–૩૫). તે સમયે બ્રહ્માનું અર્ધ આયુષ્ય જ પૂરું થએલ હોવાથી બ્રહ્માંડરૂપ દેહવાળા બ્રહ્મા સત્ય લોકમાં ભૃગુ વિગેરેથી સ્તુતિ કરાતા હતા જ. તેથી કમલમાં ઉત્પન્ન થએલ બ્રહ્મા એમનાથી જૂદા હતા. સત્યલોકમાં બ્રહ્માંડમાં ભોગ કરનાર બ્રહ્મા હોય છે, પદ્મમાં બ્રહ્માંડના દેહના અભિમાનવાળા બ્રહ્મા હોય છે, અને દૈનંદિન પ્રલય સમયે જગત્ રચનાર બ્રહ્મા શયન કરે છે, એમ ત્રણ બ્રહ્મા હોય છે. તેથી બ્રહ્મા એક જ નથી.

એ પ્રમાણે આ બ્રહ્માંડમાં ત્રણે કલ્પો થયા છે. બધી સર્ગની કથાનો સમાવેશ થાય તે માટે ત્રણે કલ્પો કહેલા છે. તે પૈકી પહેલા બ્રાહ્મ કલ્પમાં સૃષ્ટિ રચનાર બ્રહ્મા વેદરૂપ કહેલા છે. (૩–૧૧–૩૪) એ કલ્પમાં શબ્દબ્રહ્મમાંથી જ સર્વની ઉત્પત્તિ થએલી. આ વેદ વિગેરેરૂપ નામસૃષ્ટિ રૂપસૃષ્ટિથી જૂદી જ છે. બારમા અધ્યાયમાં તે કહેલી છે. તે

રૂપસૃષ્ટિને આધારે રહેલી હોય છે, અથવા ભગવાનનું આધિદૈવિક રૂપ છે. તેથી જ તેને 'व्यक्ताव्यक्तात्मनः' સ્પષ્ટ અને અસ્પષ્ટરૂપવાળી ૩–૧૨–૪૬માં કહેલી છે. આ નામસૃષ્ટિ રચનાર ભગવાન જ છે, કારણ કે ભગવાન વિના બીજો કોઈ આધિદૈવિકને શરીરપ્રાપ્તિ કરાવી ન શકે. તે રચનાર ભગવાન હોવાથી જ આ પહેલા કલ્પને પણ 'બ્રાહ્મ' કલ્પ કહે છે, કારણ કે બ્રહ્મનો અર્થ ભગવાન જ છે.

'કાલની સત્તા મહત્તત્ત્વ અહંકાર વિગેરે સર્વ જગત્ ઉપર રહેલી છે એમ ૩–૧૦–૧૧ થી આરંભી કહેલું છે, તેથી અક્ષર ઉપર પણ તેની સત્તા ચાલતી હશે અને અક્ષરનાં આયુષ્યની પણ હદ હશે' એમ માનવું નહિ, કારણ કે દેહનું અભિમાન જેમને હોય તેમના ઉપર જ કાલની સત્તા ચાલે છે. બે પરાર્ધ (વર્ષો)ની સંખ્યાવાળો કાલ અક્ષરને માત્ર નયનના પલકારા જેટલો જ છે (૩–૧૧–૩૧). બે પરાર્ધથી અધિક તો સંખ્યા જ નથી. તેથી કાલની અક્ષર ઉપર જરાએ સત્તા નથી. એ પ્રમાણે કાલથી થએલી સૃષ્ટિ કહી.

હવે ચોથી જીવોની સૃષ્ટિ બારમા અધ્યાયથી કહે છે. જીવો (૧) મુક્તિ પામેલા અને (૨) મુક્તિ ન પામેલા એવા બે પ્રકારના છે. મુક્તિ ન પામેલા જીવો સૃષ્ટિના કારણરૂપ નથી, તેથી ઉપર પૃષ્ઠ ૩માં જણાવેલી વ્યાખ્યાપ્રમાણે તેમની ઉત્પત્તિનાં કારણનો જન્મ આપનારી લીલામાં સમાવેશ થતો ન હોવાથી તે મુક્તિપ્રકરણમાં વીસમા અધ્યાયમાં કહેલી છે. મુક્તિ પામેલા જીવો સૃષ્ટિના કારણરૂપ છે, તેથી તેમની ઉત્પત્તિ આ બારમા અધ્યાયમાં કહેલી છે. મુક્તિ પામેલા જીવો ભગવાનની સમીપ રહે છે. તેથી જ્યારે ભગવાન સૃષ્ટિ કરવાની ઇચ્છા કરે છે, ત્યારે પોતાની લીલા સિદ્ધ થાય તે માટે તેઓને (જન્મ લેવાની) પ્રેરણા કરે છે. તેથી ભગવાનની ઇચ્છાને વશ થઈ તેઓ સૃષ્ટિનાં કારણરૂપ થાય છે.

મુક્તિ પામેલા જીવો પણ બે પ્રકારના છે (૧) લોકથી પર અને (૨) લૌકિક. તે પૈકી લોકથી પર પોતાના સ્વરૂપમાં જ રહેલા હોય છે, અને જીવોનો પોતાના સ્વરૂપમાં જ આવિર્ભાવ હોય તે જ મુક્તિ છે. તેથી આ જીવો મુક્તિના કારણરૂપ છે. વૈકુંઠમાં પણ તેઓ આસક્તિ વિના રહે છે. તેથી સૃષ્ટિ માટે તેઓ અધિકારી નથી, પણ બીજાઓને મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય તે માટે તેમને ઉત્પન્ન કરવા જોઈએ. તેઓ પોતાના જ્ઞાનના અંશને સાથે લઈને જ સૃષ્ટિમાં અવતરવાના, પણ તેમની ઉત્પત્તિ થવી કઠણ. તેથી પ્રથમ બ્રહ્માએ અવિદ્યાને ઉત્પન્ન કરી. (૧) અંધતામિસ્ર (૨) તામિસ્ર, (૩) મહામોહ, (૪) મોહ અને (૫) તમઃ એ પાંચ અવયવોવાળી અવિદ્યા ઉત્પન્ન થઈ (૩–૧૨–૨). આ પાંચ મૂલ અવિદ્યાની આવૃત્તિરૂપ છે. તેમની દેવતા એક જ છે. લોકથી પર મુક્ત જીવોની ઉત્પત્તિ કરવા આને ઉત્પન્ન કરી; પરંતુ બહાર કોઈ ન હતું, માત્ર બ્રહ્મા જ હતા. તેથી તેણે બ્રહ્માને જ મોહ ઉત્પન્ન કર્યો. તે દેવતા હોવાથી બ્રહ્મા ભગવાનનું ધ્યાન કરે તેમાં તે આડે ન આવી, તેથી બ્રહ્માએ ભગવાનનું ધ્યાન ધર્યું, અને ભગવાનના ધ્યાનથી પવિત્ર થએલા મનવડે સનક, સનંદન, સનાતન અને સનત્કુમાર એ ચાર લોકથી પર જીવોની ઉત્પત્તિ થઈ. તેમને સૃષ્ટિ કરવા બ્રહ્માએ કહ્યું, પણ તેઓએ તેમ કરવાની ઇચ્છા ન કરી. બ્રહ્માનું ચિત્ત સૃષ્ટિ રચવામાં હતું, તેમાં એ પ્રમાણે વિઘ્ન થયું, એટલે તેમને ક્રોધ થાય તે સ્વાભાવિક છે. વળી અવિદ્યા પણ નજીક જ હતી. તેથી અવિદ્યાનાં કાર્યરૂપ ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો. તે આધિદૈવિક હતો, છતાં તેને બ્રહ્માએ આધ્યાત્મિક માન્યો, અને 'સનક વિગેરે ઉત્તમ લોકથી પર જીવો જ્ઞાનમાટે જ ઉત્પન્ન થએલા છે' એમ તેમની ઉત્પત્તિનો વિચાર કરી તેને રોકવા પ્રયાસ કર્યો. આધિદૈવિક ક્રોધ રોકવા યોગ્ય નથી, છતાં બ્રહ્માએ તેને રોકવા પ્રયાસ કર્યો, એટલે તેણે બ્રહ્માના શરીરને બાળવા માંડ્યું; પરંતુ બ્રહ્માએ પહેલાં ભગવાનનું ધ્યાન કરી તેને શરીરમાં રાખેલ, એટલે ક્રોધને ભગવાનનાં ધ્યાનનો સંબંધ થયો અને પછી ધ્યાનવાળા ક્રોધમાં ભગવાને પ્રવેશ કર્યો. તેથી સનક વિગેરેનું તેમ જ બ્રહ્માના શરીરનું બંનેનું ક્રોધથી રક્ષણ થયું. તેમ થયું ન હોત, તો સનક વિગેરેનો અથવા બ્રહ્માના દેહનો નાશ જ થાત. આ ક્રોધ કુમારરૂપે ઉત્પન્ન થયો, તે રુદ્ર.

રુદ્રે રડવા માંડ્યું, અને પોતાનાં નામ અને સ્થાન મુકરર કરવા બ્રહ્માને કહ્યું. પોતાનાં નામ તથા સ્થાન મુકરર થાય તે માટે રુદ્ર રડતા ન હતા, પરંતુ પોતાથી જે સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થવાની તે જોઈ રડતા હતા. વળી પોતાથી જે ઉત્પન્ન થશે તે બધા સૃષ્ટિ રચવામાં ઉપયોગી નથી થવાના, એમ જાણીને તે રડતા હતા. સૃષ્ટિ રચવાનો અધિકાર તો બ્રહ્માનો હોવાથી તેમની આજ્ઞા વિના સૃષ્ટિ કરાય નહિ. રુદ્રથી કેવી સૃષ્ટિ થશે એનું બ્રહ્માને ભાન ન હતું, તેથી તેમણે તેને સૃષ્ટિ કરવા આજ્ઞા કરી. રુદ્રનું કાર્ય તો હણવાનું જ, એટલે તેણે જગતને ગળી જાય તેવા અસંખ્ય રુદ્રો ઉત્પન્ન કરવા માંડ્યા. તેઓ જગતનાં કારણોનો જ નાશ કરશે તો પછી સૃષ્ટિ થશે નહિ, એવા ભયથી બ્રહ્માએ તેને સૃષ્ટિ કરવાની ના પાડી. ના પાડવાથી પણ તે સૃષ્ટિ રચવામાં વિઘ્ન કરશે એમ જાણી, તેને તપ કરવાનો ઉપદેશ કર્યો, તપથી ક્રોધ ઉત્પન્ન કરાવનારી અવિદ્યાનો નાશ થશે, અને પછી શુદ્ધ ક્રોધ યોગ્ય સૃષ્ટિ જ ઉત્પન્ન કરશે, એવા વિચારથી તપ કરવા કહ્યું; પરંતુ તપથી અવિદ્યાનો નાશ ન થયો, કારણ કે મહાદેવમાં અવિદ્યા ક્રોધ કરાવનારી હતી અને તપ તો મહાદેવે કરેલું. મહાદેવની ઉત્પત્તિ થવામાં અવિદ્યા કારણરૂપ હતી અને તપ મહાદેવનું કાર્ય થયું, અને કાર્યથી કારણનો નાશ ન થાય. તેથી તપથી અવિદ્યાનો નાશ ન થયો, પણ તે સૃષ્ટિમાં વિઘ્ન કરતી અટકી.

એ પ્રમાણે બ્રહ્માએ લોકથી પર મુક્ત જીવોની ઉત્પત્તિ કરી. પછી લૌકિક મુક્ત જીવોની ઉત્પત્તિના પ્રકારનો વિચાર કર્યો, કારણ કે જો તે પોતે જ તેમને ઉત્પન્ન કરે તો તેમનું ધારેલું કાર્ય (પહેલાંની પેઠ) થાય નહિ. સૃષ્ટિ રચવા તેમણે ભગવાનનું ધ્યાન ધર્યું, અને પોતાના દેહમાં તેને રાખેલ. (૧) તેમના દેહના જૂદા જૂદા અવયવોમાંથી જૂદા જૂદા દશ પુત્રોની ઉત્પત્તિ થઈ (જૂઓ ૩-૧૨-૨૧ થી ૩-૧૨-૨૪) (૨) પછી બીજા નવ સગુણની ઉત્પત્તિ કરી (૩-૧૧-૨૫ થી ૩-૧૧-૨૭). ધર્મ સિદ્ધ થાય તે માટે અને મૈથુનથી સૃષ્ટિ થઈ શકે તે માટે આ બધા પુરુષો ઉત્પન્ન થએલા અને તેમાં એક સ્ત્રી ઉત્પન્ન થએલી. તેમના મુખમાંથી સ્ત્રી 'વાણી' ઉત્પન્ન થએલી. બીજા બધા પુરુષો ઉત્પન્ન થએલા. આ બધી રાજસી સૃષ્ટિ થઈ.

અવિદ્યા પ્રથમ ઉત્પન્ન કરેલી, તે તો બ્રહ્માની સમીપ જ હતી. વળી સૃષ્ટિ રચવામાં તેમની આસક્તિ હતી અને આ 'વાણી' અથવા 'સરસ્વતી' સ્ત્રી ઉત્પન્ન થઈ, એટલે તેમના હૃદયમાં કામ થયો, અને તામસ સૃષ્ટિ ઘણી ઉત્પન્ન થાય તે માટે તેમણે, સરસ્વતીની કામના કરી. સરસ્વતી તો તેમની પુત્રી હતી. પુત્રીની કામના કરવાથી અધર્મજ થાય. ભગવાન તામસી સૃષ્ટિ પણ કરવા દે, પરંતુ અધર્મ થાય તેવી ન કરવા દે. મરીચિ વિગેરેએ બ્રહ્માને અટકાવવા માંડ્યા અને તેમને અટકાવવા તેમણે ભગવાનની પ્રાર્થના કરી, ત્યારે ભગવાને બ્રહ્માને અટકાવ્યા, કારણ કે ધર્મનો નાશ કરનારી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય, તો પહેલાં ઉત્પન્ન કરેલી બંને સૃષ્ટિઓનો નાશ થાય. ભગવાને અટકાવ્યા એટલે બ્રહ્માએ પોતાના તે દેહનો એટલે રમણ કરવાની ઇચ્છાનો ત્યાગ કર્યો.

(૩) પછી ત્રીજી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન ન થઈ, તેથી તે માટે ધ્યાન ધરતાં વેદો ઉત્પન્ન થયા. તેમના પૂર્વ વિગેરે ચાર દિશાના ચાર મુખમાંથી ચાર વેદો પ્રકટ થયા. તેથી જીવોને રૂપ તથા નામની પ્રાપ્તિ થઈ. નામ કાયમના સંબંધને લીધે રૂપનું ભાન કરાવે, તે માટે આ નામસૃષ્ટિના મૂલ દેવતા શબ્દની પણ ઉત્પત્તિ થઈ. એ પ્રમાણે શબ્દબ્રહ્મરૂપ સાત્વિકી આધિદૈવિક સૃષ્ટિ થઈ.

(૪) પછી નામમાંથી આસક્તિ દૂર કરી, બ્રહ્માએ રૂપમાં આસક્તિ કરી. જૂદી જૂદી સૃષ્ટિથી પ્રપંચ બ્રહ્મરૂપ થશે એવા વિચારથી સંબંધથી સૃષ્ટિ રચવાનો વિચાર કર્યો. બ્રહ્માનું અંતઃકરણ તો સંબંધરૂપ (સંબંધ થાય તેવું) ન હોવાથી, ભગવાનની જરૂર પડી. ભગવાન ક્યારે પ્રસન્ન થાય એમ વિચારી તે ભગવાનની પ્રસન્નતાની રાહ જોતા હતા, ત્યારે ભગવાનની ઇચ્છાથી તેમના દેહના બે ભાગ થયા. તેમાં એક ઇચ્છા અને બીજો ધ્યાન. ધ્યાન મનુ હતો અને ઇચ્છા તેની સ્ત્રી શતરૂપા. તેમણે મિથુનથી સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરવા માંડી. એ પ્રમાણે મુક્ત જીવોની સૃષ્ટિ કહી. મુક્તિ ન પામેલ જીવોની સૃષ્ટિ ૩-૧૦-૧૯થી આરંભી કહેલી છે. નામસૃષ્ટિ આ સૃષ્ટિના ભાગરૂપ છે અને તેનો આમાં સમાવેશ થઈ ગયો છે.

એવી રીતે કાલ અને જીવનું નિરૂપણ કર્યું. એમનું નિરૂપણ કરવા બ્રાહ્મ અને પદ્મકલ્પનું નિરૂપણ કર્યું. ભૂમિ પણ સૃષ્ટિમાં સર્વેનું કારણ છે તેથી હવે ભૂમિનું નિરૂપણ કરે છે, અને તેનું નિરૂપણ કરવા વારાહકલ્પનું પણ નિરૂપણ કરે છે. સૃષ્ટિમાં સરજાતા સર્વે પદાર્થો વારાહકલ્પમાં પણ બીજા કલ્પો પેઠે જ સરજાય છે, તેથી તેમની ઉત્પત્તિનું નિરૂપણ કરવાની જરૂર નથી. બીજા કલ્પોથી જેનો જૂદો પ્રકાર હોય, તે જ કહેવાની જરૂર રહે છે. ભૂમિની સ્થિતિ આ કલ્પમાં બીજા કલ્પોથી જૂદા પ્રકારની હોવાથી તે જ અહિં કહેલી છે. પહેલાના કલ્પોના ગુણો અહિં ચાલુ જ રહે છે. ગયા કલ્પમાં ઇચ્છા અને ધ્યાન ઉત્પન્ન થએલાં. તેમાં ઇચ્છા શતરૂપા અને ધ્યાન મનુ હતા તેથી બ્રહ્મા સૃષ્ટિ ડૂબી ગયાનું ભૂલી જતાં, ધ્યાનરૂપ મનુ જ તેમને તે જણાવે છે.

વિભૂતિનો વિસ્તાર કરવા બ્રહ્માએ મનુને ઉત્પન્ન કરેલ, અને વિભૂતિ ભગવાનની લીલા છે. તેથી મનુ ભગવાનનો ભક્ત છે એમ જણાવવા 'મનુએ પત્ની પ્રાપ્ત કરીને શું કર્યું' (૩-૧૩-૨) એવો વિદુર પ્રશ્ન કરે છે. કામથી અથવા કોઈની પ્રેરણાથી સર્વેની પ્રવૃત્તિ થાય છે. જો મનુની કામથી પ્રવૃત્તિ થઈ હોય, તો વરાહ કલ્પમાં કોઈને મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય નહિ. તેથી પિતા બ્રહ્માની આજ્ઞાથી (૧) પ્રજા ઉત્પન્ન કરવાની (૨) પૃથ્વીનું પાલન કરવાની અને (૩) યજ્ઞ કરવાની મનુએ પ્રવૃત્તિ કરેલી. એમ કહેલું છે (૩-૧૩-૧૧), એમ જણાવવા જ બ્રહ્મા અને મનુનો સંવાદ (૩-૧૩-૭ થી ૩-૧૩-૧૫) કહેલો છે.

આ વારાહ કલ્પમાં પણ બ્રહ્મા સૃષ્ટિ રચે છે જ, કારણ કે ન રચતા હોય, તો 'હું રચતો હતો એટલામાં પૃથ્વી ડૂબીને રસાતલમાં ગઈ' (૩-૧૩-૧૭) એવું બ્રહ્માનું ચિંતન ઘટે નહિ. આ વાક્યથી એમ જણાય છે કે બ્રહ્માએ પહેલાં ભૂમિને જલમાંથી બહાર કાઢેલી, અને તેનું પાલન કરવાની મનુને આજ્ઞા કરેલી. આમ હોવાથી પહેલા પ્રિયવ્રત વિગેરેની ઉત્પત્તિ (૩-૧૨-૪૫ માં) કહી, તે આદિવરાહ કલ્પમાં જ થએલી. પછી તે દિવસ (કલ્પ)નાં અંતે પૃથ્વી ડૂબીને અદૃશ્ય થઈ તે પહેલાં બ્રહ્મા સત્યલોકમાં જઈ રહેલા. ત્યાં તેમણે બીજા દિવસની સવારે મનુને પૃથ્વીનું પાલન કરવાની વિગેરે આજ્ઞા કરી મનુ એ આજ્ઞાનું પાલન કરવા સત્યલોકમાંથી પૃથ્વી શોધવા ગયો. પરંતુ તે ડૂબી ગએલી હોવાથી તેને જડી નહિ, એટલે તેણે આવી બ્રહ્માને પોતાને રહેવાનું સ્થાન આપવા વિનંતિ કરી અને પૃથ્વી ડૂબી ગયાનું જણાવ્યું (૩-૧૩-૧૪ તથા ૧૫). પછી બ્રહ્માએ આદરપૂર્વક ઇંદ્રિયોનો નિરોધ કરી

ભગવાનનું ધ્યાન ધર્યું, કારણ કે જો તે પોતે પૃથ્વીને ફરીથી જલની બહાર કાઢે તો ફરી પણ તે ડૂબી જાય. જેવું તેમણે ભગવાનનું ધ્યાન ધર્યું કે તરત જ ભગવાન તેમના નાકના છિદ્રમાંથી વરાહસ્વરૂપે બહાર નીકળ્યા. આથી એમ જણાવ્યું છે કે **ભક્તના દુઃખનો શ્વાસ નીકળે તે પહેલાં જ ભગવાન પ્રકટ થાય છે.**

ભગવાન જલમાંથી પૃથ્વી બહાર કાઢવા પ્રકટ થએલા. તે કાર્ય હાથી અને વરાહ બેથી થઈ શકે. તે પૈકી વરાહ 'આ પશુઓનો મન્યુ (ક્રોધ) છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે મન્યુરૂપ છે, અને યજ્ઞ પણ 'મન્યુ' છે. તેથી ભગવાને એ કાર્ય કરવા હાથીનું રૂપ ધારણ ન કરતાં, 'મન્યુ' એટલે યજ્ઞનું અથવા વરાહનું રૂપ ધારણ કર્યું, કારણ કે ગુણાતીત કાર્ય યજ્ઞથી જ થઈ શકે. વળી યજ્ઞ કર્મરૂપ છે એ સ્પષ્ટ છે, અને તેથી તે સૃષ્ટિનાં કારણરૂપ પણ છે. વળી બ્રહ્માને પણ આ રૂપનો ખ્યાલ ન આવ્યો. આવું રૂપ ભગવાનનું જ હોઈ શકે. વરાહ માત્ર ભગવાનની ક્રિયાનો અંશ ન હતા, પરંતુ ભગવાનનો અવતાર હતા. તે ભગવાનની ક્રિયાશક્તિનો અવતાર છે એમ જણાવવા ભગવાને યજ્ઞને અનુકૂલ વરાહસ્વરૂપ ધારણ કરેલું. આ આનંદરૂપ ભગવાનનો જ અવતાર છે. પોતાની ખરીથી ખળભળેલા જલમાં વરાહે પૃથ્વીનું સ્થાપન કર્યું (૩–૧૩–૪૭) એ વચનથી એમ જણાય છે કે તે સમયે પૃથ્વી માત્ર એક લાખ યોજન વિસ્તારવાળી હતી, પરંતુ પચાસ કરોડ યોજન વિસ્તારવાળી ન હતી, કારણ કે આ ભૂમિ યજ્ઞમાટે જ હતી અને જંબુદ્વીપ જ કર્મક્ષેત્ર (યજ્ઞ કરવાની ભૂમિ) છે. પચાસ કરોડ યોજન વિસ્તાર ૩–૧૧–૩૯માં કહેલો છે, તે બીજા કલ્પની વાત છે. જ્યોતિષ જાણનારા પૃથ્વી માત્ર પાંચ હજાર યોજન વિસ્તારવાળી જ હોવાનું કહે છે. વીસમા ભાગની ગણત્રી કરતાં એ તેટલી થાય. વળી આ પૃથ્વી જ્યોતિશ્ચક્રમાં છે.

વરાહ યજ્ઞનું જ સ્વરૂપ છે. તેમાં બ્રહ્મા અને ઋષિઓની શ્રદ્ધા છે, એમ જણાવવા ૩–૧૩–૩૫ થી ૪૬ સુધીના બાર શ્લોકોથી તેઓ વરાહની સ્તુતિ કરે છે. હિરણ્યાક્ષનો વધ તો હરકોઈ રીતે થયો. તે આ પ્રકરણમાં બહુ ઉપયોગી નથી. ભૂમિનો ઉદ્ધાર જ ઉપયોગી છે. તેથી ભૂમિના ઉદ્ધારને જ ધ્યાનમાં રાખી ભૂમિનું સ્થાપન વિગેરેના સમયની કલ્પના કરેલી છે. તેથી આ તેરમા અધ્યાયમાં એમ કહેલું છે કે વરાહ ડૂબેલી ભૂમિને લઈ બહાર નીકળતા હતા, એટલામાં હિરણ્યાક્ષ ગદા લઈ સામો આવ્યો, તેને તેમણે મારી નાખ્યો, એટલે બ્રહ્મા અને ઋષિઓએ તેમની સ્તુતિ કરી, અને પછી ભૂમિને જલ ઉપર સ્થાપન કરી, વરાહ પધારી ગયા. આ કલ્પમાં હિરણ્યાક્ષની ગણના ન હતી; અને યજ્ઞ (વરાહ) તેનો નાશ કરનાર હતા, એટલે તે સામો આવ્યો કે તરત જ વરાહે તેને મારી નાખ્યો.

જ્યાં હિરણ્યાક્ષનો વધ મુખ્ય હતો, એ કલ્પમાં પ્રથમ વરાહે ભૂમિનો ઉદ્ધાર કર્યો (૩–૧૮–૨), પછી ભૂમિનું જલ ઉપર નિર્ભય પ્રદેશમાં સ્થાપન કર્યું (૩–૧૮–૮), પછી યુદ્ધ દરમ્યાન બ્રહ્માએ વરાહની સ્તુતિ કરી તેમને હિરણ્યાક્ષનો વધ સંધ્યા પહેલાં કરવા વિનંતિ કરી (૩–૧૮–૨૨ થી ૨૮), અને પછી ભગવાને યુદ્ધ કરતાં તેને મારી નાખ્યો (૩–૧૯–૨૬). અહિં હિરણ્યાક્ષને હણ્યા પહેલાં જ બ્રહ્માએ વરાહની સ્તુતિ કરેલી છે. આ સ્તુતિમાં પણ વરાહ યજ્ઞસ્વરૂપ હોવાનું સ્પષ્ટ કહેલું નથી, છતાં વરાહની સરસાઈનું વર્ણન થતાં, હિરણ્યાક્ષને દુઃખ થાય અને તેનું તેજ ક્ષય પામે તે માટે તેના વધ પહેલાં સ્તુતિ કરેલી છે.

એકવાર રચેલી સૃષ્ટિનો મહાકલ્પ પૂરો થાય ત્યારે જ નાશ થાય છે. પેટા–કલ્પો પૂરા થાય ત્યારે તો ત્રણ લોક રહે છે. ત્યારે અસુરો નીચે રસાતલમાં જાય છે, દેવો ઉપર સત્યલોકમાં જાય છે અને મનુષ્યોનો નાશ થાય છે. મનુ અને તેના પુત્રો વિગેરે દેવો હોઈ ઉપર જાય છે. ઋષિઓ પણ ઉપર જાય છે અને સત્યલોકમાં રહે છે. તેથી કશ્યપ ઉપર ગએલા, દિતિ નીચે ગએલી. હિરણ્યાક્ષ પહેલાના કલ્પમાં જન્મેલો અને પ્રલય થયો ત્યારે રસાતલમાં જઈ રહેલો. તેથી બીજા કલ્પના આરંભમાં એટલે બ્રહ્માના બીજા દિવસે સવારે ભગવાને ભૂમિનો ઉદ્ધાર કર્યો અને સાંજે હિરણ્યાક્ષનો વધ કર્યો. તેના વધના સંબંધમાં ચૌદમાથી ઓગણીસમા સુધીના છ અધ્યાયો મતાંતર તરીકે કહેલા છે, તેથી ભાગવતના અર્થનો વિરોધ થતો નથી. આ સંબંધમાં એવી વ્યવસ્થા છે કે ચાલતી કથામાં પ્રસંગને લીધે બીજી કથા પૂછવામાં આવે, તો જે પૂછેલ હોય તેટલું જ કહેવું યોગ્ય નથી, પરંતુ જે કલ્પમાં તે વૃત્તાંત ઉત્તમ પ્રકારે થયો હોય તે જ કલ્પનો વૃત્તાંત કહેવો જોઇએ, કારણ કે પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવાનું પ્રયોજન ભક્તિ ઉત્પન્ન કરવાનું છે. તેથી જે કલ્પમાં હિરણ્યાક્ષની સરસાઈ હતી, તે કલ્પની કથા આ છ અધ્યાયોમાં કહેલી છે.

'મુક્તિ પામેલા જય અને વિજય વૈકુંઠમાં ગએલા, તેમને ફરી સંસારમાં અવતરવાનું હોય જ નહિ. છતાં તેમને સંસારમાં આવવું પડે છે, તેથી તેઓ જે વૈકુંઠમાં ગએલ તે કૃત્રિમ વૈકુંઠ હોવું જોઇએ' એમ ન માનવું, કારણ કે તે વૈકુંઠનું નિરૂપણ પંદરમા અધ્યાયમાં કરેલું છે, ત્યાં નિષ્કામ ધર્મથી ભગવાનનું આરાધન કરનારા ત્યાં રહેતા હોવાનું કહેલું છે (૩–૧૫–૧૪). કૃત્રિમ વૈકુંઠમાં પણ મુક્ત જીવો જ જાય છે, અને તેમને પણ ફરી સંસારમાં અવતરવાનું હોતું નથી. છતાં જય વિજયને ભગવાનની ઇચ્છાથી સંસારમાં આવવું પડેલું. ત્રણ લોકમાં ઇંદ્ર વિગેરેને પણ જે સુખ પ્રાપ્ત થવું દુર્લભ તે સુખ હિરણ્યાક્ષને પ્રાપ્ત થએલું. આ સુખ પણ તેને તો આપત્તિરૂપ હતું, તેથી વૈકુંઠમાં તેને આથી પણ અધિક સુખ હોવું જોઈએ. ત્યાં તેમને કેવું સુખ હશે તેનો આથી ખ્યાલ કરવો. વૈકુંઠમાંથી ભ્રષ્ટ થાય તેઓને પણ આવું સુખ હોય છે, એમ લોકમાં જણાવવા ભગવાને જય વિજયના સંસારમાં જન્મ કરાવેલા.

આ કલ્પમાં ભગવાનનું અને હિરણ્યાક્ષનું યુદ્ધ ભૂમિ ઉપર જ થએલ. ભગવાનના હાથે હિરણ્યાક્ષનું મૃત્યુ થયું છતાં ભગવાનની ઇચ્છાથી તેને મુક્તિ પ્રાપ્ત ન થઈ. વળી ભગવાને તેનું ઉદર ચીરીને તેને હણ્યો ન હતો, કારણ કે

તેમ હણે તો તેના પ્રાણ ભગવાનના મુખમાં પ્રવેશ કરે અને તેને મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય. તેથી ભગવાને તેને હણીને પછી તેનું ઉદર ચીરેલું. ભગવાનના હાથે હણાયા પછી તેના પવિત્ર થએલા અંશો ભગવાનમાં પ્રવેશ કરે, તો પછી તે ફરી દૈત્ય યોનિમાં અવતરે નહિ, તે માટે તેને હણ્યા પછી વરાહ ભગવાને તેનાં ઉદરને ચીરેલું. આ યુદ્ધ બ્રહ્માના કલ્પના આરંભથી એટલે બ્રહ્માની સવારથી શરુ થએલું. અને સાયં સંધ્યા સમયે પૂરું થએલું. તેથી બ્રહ્માના એક દિવસસુધી મહાયુદ્ધ ચાલેલું. તેથી વરાહકલ્પ તો આ યુદ્ધમાં જ વ્યતીત થયો. પછીના શ્વેતવારાહ કલ્પમાં સૃષ્ટિ રચાઈ અને હિરણ્યકશિપુનું રાજ્ય થયું. અથવા દેવોની સાયં સંધ્યા સુધી યુદ્ધ ચાલ્યું એમ ગણીએ, તો આ યુદ્ધ છ માસ ચાલેલું. આ મત પ્રમાણે બ્રહ્માના વચન ઘટે તે માટે વરાહે ભૂમિનું સ્થાપન કર્યા પછી બ્રહ્મા પાછા મેરુ ઉપર ગએલા અને ત્યાં રહેલા. ત્યાંથી આવી તેમણે વરાહને હિરણ્યાક્ષનો વધ કરવા વિનંતિ કરેલી.

મુક્ત જીવોને ભગવાનની ઇચ્છાથી જ સંસાર પ્રાપ્ત થાય અને ભગવાનની ઇચ્છા ભગવદ્રૂપ જ હોવાથી અહિં છ અધ્યાયોથી તેમના સંસારનું નિરૂપણ કરેલું છે. સંસાર એટલે ઉત્પત્તિ અને મરણ. તેથી ચૌદ પંદર અને સોળમા અધ્યાયોથી હિરણ્યાક્ષની ઉત્પત્તિ કહી છે, અને સત્તર અઢાર અને ઓગણીસમા અધ્યાયોથી તેનું મરણ કહેલું છે. કારણ કે ઉપર કહ્યું તેમ જન્મ, સમાગમ અને પ્રાકટ્ય એવા ત્રણ પ્રકારની ઉત્પત્તિ છે અને ૩–૧૦–૧૪માં જણાવ્યું તેમ ત્રણ પ્રકારના મરણ અથવા લય છે. તે પૈકી ચૌદમા અધ્યાયમાં બીજની ઉત્પત્તિ કહેલી છે, પંદરમામાં બીજને જીવનો સંબંધ થયાનું કહેલું છે, અને સોળમામાં ભગવાનની વિભૂતિનો તેમાં પ્રવેશ થયાનું કહેલું છે. ભગવાનની વિભૂતિનો તેમાં પ્રવેશ ન થયો હોય, તો હિરણ્યાક્ષની સત્તરમા અધ્યાયમાં કહી તેવી સરસાઈ ન થાય. સરસાઇ નાશરૂપ છે એમ જણાવવા તેની સરસાઇનું નાશના અધ્યાયોપૈકી પહેલા એટલે સત્તરમા અધ્યાયમાં નિરૂપણ કરેલું છે. ૩–૧૮–૩૦ તથા ૩૧માં વરુણે જે વચનો હિરણ્યાક્ષને કહ્યાં, તે તેના નાશના બીજરૂપ હોવાથી અઢારમા અધ્યાયમાં તેનું નાશ થવાપણું જણાવેલું છે અને ઓગણીસમા અધ્યાયમાં તેનો નાશ થયાનું કહેલ છે.

વૈકુંઠમાં રહેનાર મુક્ત જીવની આવી દશા ભગવાનની ઇચ્છાથી જ થએલી. ભગવાનની ઇચ્છા વિના તેમની આવી દશા થાય જ નહિ, એમ આ છએ અધ્યાયોમાં જણાવેલા કેટલાક ન બનવા યોગ્ય બનાવો બન્યા તેથી જણાય છે. (૧) ઉત્તમ કુલમાં ઉત્પન્ન થએલી દક્ષની કન્યા અને કશ્યપ ઋષિની પત્ની સંધ્યા સમયે અગ્નિહોત્ર કરતા ઋષિ પાસે નિર્લજ્જ થઈ સંભોગની પ્રાર્થના કરે, અને ઋષિ તેને સમજાવે છતાં એક ક્ષણનો પણ વિલંબ સહન ન કરે. એ ભગવાનની ઇચ્છાવિના માત્ર મર્યાદાથી બનવાનું સંભવતું જ નથી. સ્ત્રીની વાત જવા દો. મુનિએ પણ શું કર્યું? તેમણે પણ મૌનનો ત્યાગ કરી તેને સમજાવવા માંડી, તેની પ્રશંસા કરી (૩–૧૪–૧૬ થી ૨૦), અને તેને વશ થયા, ગાર્હસ્પત્ય અગ્નિનું અવહેલન કર્યું (૩–૧૪–૩૭), પણ સ્ત્રીને અટકાવી નહિ. ઋષિ પણ આમ કરે તે અયોગ્ય જ છે. ગર્ભાધાન થયા પછી બેનો સંવાદ થયો (૩–૧૪–૩૩ થી ૪૯), તે એમ દર્શાવે છે કે આવો તેઓનો સ્વભાવ ન હતો. સ્વભાવથી વિરુદ્ધ જ તેમણે આ આચરણ કરેલ. તેથી ભગવાનની ઇચ્છાથી જ એમ બનેલ.

(૨) બીજા અધ્યાયમાં પણ ન બનવા યોગ્ય બનાવો જ બનેલા હોવાનું કહેલ છે. હરકોઈ દેશમાં, હરકોઈ સમયે, કોઈ ગમે તેવું અયોગ્ય કાર્ય કરે તો પણ જેમને ક્રોધ ન થાય તેવા શ્રીકૃષ્ણનું ચિંતન કરનારા સનંદન વિગેરે મુનિઓને ક્રોધ થયો અને તેમણે જય તથા વિજયને ન સહન થઈ શકે તેવો શાપ આપ્યો. વૈકુંઠમાં લતાઓ પક્ષીઓ અને સ્ત્રીઓ પણ ભગવાન ઉપર પ્રેમ રાખનારા, ભગવાનના ગુણોમાં આસક્તિવાળા, અહંકારરહિત, ઈર્ષ્યારહિત અને ઉત્તમ હોય છે, ત્યાં સનંદન વિગેરે ભક્તો ભગવાનનાં દર્શન કરવા આવ્યા ત્યારે સંપૂર્ણ પ્રકારે મુક્તિ પ્રાપ્ત કરેલા જય અને વિજયે અહંકાર કરી તેમને દર્શન કરતાં અટકાવ્યા. આ બધું ન બનવા યોગ્યજ હતું, અને તેઓના સ્વભાવથી વિરુદ્ધ જ હતું એમ તેઓના પાછલના આચરણથી સ્પષ્ટ થાય છે. તેથી આ સર્વ પણ ભગવાનની ઇચ્છાથી જ બનેલું.

(૩) ત્રીજા અધ્યાયમાં પણ ભગવાને પોતાનાં વચનોથી કુમારોને મોહ ઉત્પન્ન કર્યો, અને જય તથા વિજયની ઉપેક્ષા કરી મુનિઓએ તેઓને આપેલ શાપ મંજુર રાખ્યો, અને તે બંને વૈકુંઠમાંથી ભ્રષ્ટ થયા, અને ભગવાન પ્રતિ તેઓને દ્વેષ થયો એ સર્વે ન બનવા યોગ્ય બનાવો ભગવાનની ઇચ્છાથી જ બનેલા હોવાનું જણાય છે.

(૪) ચોથા અધ્યાયમાં પણ હિરણ્યાક્ષ અને હિરણ્યકશિપુ (જય અને વિજય)ની ઉત્પત્તિ અલૌકિક છે, કારણ કે આવા ઉત્તમ મુક્ત જીવોની ઉત્પત્તિ સમયે ખરાબ ચિહ્નો ન થાય. વળી તેઓની (૩–૧૭–૧૬ તથા ૧૭માં કહેલી) વૃદ્ધિ પણ અલૌકિક છે, અને તેમણે કરેલ દિગ્વિજય પણ અલૌકિક જ છે. (૫) વળી પાંચમા અધ્યાયમાં સ્વામી ભગવાનને હિરણ્યાક્ષ ન કહેવા જેવાં વચનો કહે છે, અને તેમની સાથે યુદ્ધ કરે છે. વળી યુદ્ધમાં ભગવાન હિરણ્યાક્ષ ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરશે કે નહિ એ વિષયમાં બ્રહ્માને પણ સંદેહ થાય છે. (૬) છઠ્ઠા અધ્યાયમાં ભગવાનની સન્મુખ હિરણ્યાક્ષ તેમનાથી મૃત્યુ પામે છે છતાં પણ તેની મુક્તિ થતી નથી. આ સર્વે બનાવો બનવા યોગ્ય નથી, તેથી તે ભગવાનની ઇચ્છાથી જ બનેલા હોવાનું સ્પષ્ટ થાય છે. ભગવાન પોતે જ આવા જીવોને આ લોકનાં અને પરલોકનાં ફલ આપવા ઉત્પન્ન કરે છે એમ જણાવવા જ આ આખ્યાન કહેલું છે. ભગવાન જ તેમની ઉત્પત્તિ કરતા હોવાથી, સર્ગ પણ ભગવાનની લીલા જ છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

॥ श्रीकृष्णः शरणं मम ॥

॥ अथ तृतीयः स्कन्धः ॥

॥ प्रथमोऽध्यायः ॥ અધ્યાય પહેલો.

अधिकारिषु साङ्गं हि श्रवणं सुनिरूपितम् ॥
स्कन्धद्वयेन शेषेषु क्रियते विषयाभिधा ॥ १ ॥

અધિકારીઓએ (કરવાના) શ્રવણનું અંગસહિત બે સ્કંધોથી નિરૂપણ કર્યું.[૧] બાકીના (સ્કંધો)માં વિષયોનું[૨] નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. કા. ૧.

त्रयस्त्रिंशदथाध्यायास्तृतीये सर्गवर्णने ॥
स्वाभिप्रेते सविशेषे हरेर्माहात्म्यसूचके ॥ २ ॥

હવે હરિનું માહાત્મ્ય સૂચવનારા પોતે સ્વીકારેલા[૩] વિશેષ (ગુણ)વાળા[૪] સર્ગના વર્ણનવાળા ત્રીજા (સ્કંધ)માં તેત્રીસ અધ્યાયો છે. કા. ૨.

लोके सर्गविसर्गौ हि यादृशौ नेह तौ मतौ ॥
किन्तु तौ लीलया वाच्यौ तेन स्कन्धद्वयं ततम् ॥ ३ ॥

લોકમાં જેવા સર્ગ અને વિસર્ગ છે તે અહિં ઇચ્છેલા નથી, પરંતુ લીલાથી (થએલા) તે બે કહેવાના છે.[૫] તેથી બે સ્કંધમાં વિસ્તાર કરેલો છે. કા. ૩.

भूतमात्रेन्द्रियधियां जन्म सर्ग उदाहृतः ॥
ब्रह्मणो गुणवैषम्यादिति सर्गस्य लक्षणम् ॥ ४ ॥

બ્રહ્મના સંબંધવાળા ગુણોનાં અસમાનપણાંને લીધે (થતા) મહાભૂતો, તન્માત્રા, ઇંદ્રિયો અને બુદ્ધિના જન્મને સર્ગ કહેલો[૬] છે, એવું સર્ગનું લક્ષણ છે. કા. ૪.

अत्रार्थो द्विविधोऽप्यस्ति विवक्षित इति स्फुटः ॥
ब्रह्मतो जायते सर्गो ब्रह्मार्थं क्रियते परः ॥ ५ ॥
अतोऽत्र द्विविधः सर्गः श्रुतिसाङ्ख्यानुसारतः ॥

---

૧. પહેલા સ્કંધમાં અધિકારનું નિરૂપણ કર્યું. હીન મધ્યમ અને ઉત્તમ પ્રકારના અધિકારીઓ છે. તેવા અધિકારીને (૧) વિષય જણાવવો (૨) શ્રદ્ધા અને (૩) એ અંગો સાથે શ્રવણ કરવાનું બીજા સ્કંધમાં કહ્યું. (પ્ર)

૨. શ્રવણ કરવાનો વિષય કયો? એ જાણવાની જરૂર રહેવાથી, બાકીના દશ સ્કંધોમાં ૨-૧૦-૧ માં જણાવેલા દશ વિષયો કહેલા છે. જે સ્વરૂપથી સર્ગ વિગેરે દશ શ્રવણના વિષયો થાય છે તે સ્વરૂપનો અહિંથી વિચાર કરવામાં આવે છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

૩. 'પોતે સ્વીકારેલા' એટલે શુક અને વ્યાસના હૃદયમાં ઉતરેલા. (પ્ર)

૪. શ્રીમદ્ભાગવત. ૧૨-૭-૧૧ માં જણાવેલ વિશેષ (ખાસ) ગુણવાળા. ભગવદ્રૂપ હોવું એજ (આ) ખાસ ગુણ છે. 'હરિનું માહાત્મ્ય સૂચવનારા' વિશેષણથી આ ખાસ ગુણવાળા કહેવાનું પ્રયોજન કહેલું છે. (પ્ર)

૫. "'સર્ગ' અને 'વિસર્ગ' બંનેનો અર્થ ઉત્પત્તિ થતો હોવા છતાં, તે બે બે જૂદા સ્કંધથી કેમ કહ્યા, અને આટલો બધો વિસ્તાર કરવાનું શું પ્રયોજન?" એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. (આ બે) (ભગવાનની) જૂદી જૂદી લીલા છે. તેથીજ જૂદા સ્કંધોમાં કહેલ છે અને તે બંને જણાવવા વિસ્તાર કરેલો છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

૬. શ્રીમદ્ભાગવત ૨-૧૦-૩ માં કહેલી વ્યાખ્યા અહિં કહેલી છે. (પ્ર)

કારણ કે અહિં બંને પ્રકારનો અર્થ કહેવા ઇચ્છેલો છે. બ્રહ્મથી પ્રસિદ્ધ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય છે અને બીજી બ્રહ્મ માટે કરવામાં આવે છે.[1] તેથી શ્રુતિ અને સાંખ્યને અનુસરી અહિં બે પ્રકારનો સર્ગ (કહેલો છે.) કા. ૫½.

भूतमात्रेन्द्रियधियः प्रथमे त्रिविधा मताः ॥ ६ ॥
अधिकारे हरौ कार्ये सत्त्वादिगुणभेदतः ॥
अतश्चतुर्णामुत्पत्तौ द्वादशाध्यायवर्णनम् ॥ ७ ॥

પહેલામાં[2] (૧) અધિકાર (૨) હરિ[3] (૩) (અને) કાર્યના[4] સંબંધમાં સત્ત્વ વિગેરે ગુણોના ભેદને લીધે[5] મહાભૂતો–તન્માત્રા, ઇન્દ્રિયો અને બુદ્ધિ ત્રણ પ્રકારના વિચારેલા છે. તેથી (એ) ચારની ઉત્પત્તિમાં બાર અધ્યાયો કહેલા છે. કા. ૭.

ततोऽत्र युक्तरूपस्य ब्रह्मणो विनिरूपणम् ॥
गुणवैषम्यकथनं षडध्याय्या निरूप्यते ॥ ८ ॥

ત્યાર પછી[6] અહિં બ્રહ્મના યોગ્ય[7] રૂપનું નિરૂપણ કરેલું છે. ૭ અધ્યાયોથી ગુણોનું અસમાનપણું જણાવેલું છે. કા. ૮.

कर्मादिमार्गा वेदोक्ताः फलतस्ते यदि स्थिराः ॥
सर्गोऽत्र नैव जायेत ततस्तन्नाश उच्यते ॥ ९ ॥

કર્મ વિગેરે માર્ગો વેદમાં કહેલા છે. જો તેઓ ફલથી સ્થિર હોય તો અહિં સૃષ્ટિ થાય જ નહિ. તેથી તેઓનો નાશ[8] કહેલો છે. કા. ૯.

कामेन कर्मनाशः स्यात् क्रोधेन ज्ञाननाशनम् ॥
लोभेनापि च भक्तेर्हि धर्मिज्ञानीश्वरैः कृताः ॥ १० ॥

---

૧. એક સર્ગ બ્રહ્મથી પ્રસિદ્ધ ઉત્પન્ન થએલ છે, બીજો બ્રહ્મ માટે કરવામાં આવેલ છે. એક બ્રહ્મથી પ્રકાશે છે, બીજો કાર્ય છે. ૨–૧૦–૩ માં વ્યાખ્યા સર્ગની કહી, તેમાં 'ब्रह्मणः' (બ્રહ્મના સંબંધવાળા) શબ્દમાં સંબંધ દર્શાવનારી છઠ્ઠી વિભક્તિ છે. તે એમ દર્શાવે છે કે બ્રહ્મ કર્તા છે અને તેને માટે સર્ગ કહેલો છે. તેથી (૧) ભગવાન જેનું ઉપાદાન કારણ છે તેવો અને (૨) માયિક એવા બે પ્રકારના સર્ગ છે. અથવા ઘડેલા અને ભરેલા ઠામની પેઠે બે જૂદા જૂદા સર્ગો છે. એમ હોય ત્યારે બંનેનું બ્રહ્મ ઉપાદાન કારણ થાય છે. (प्र)

૨. 'પહેલામાં' એટલે ભગવાન જેમાં ઉપાદાન (કારણ) થાય છે તે સર્ગમાં. (प्र)

૩. 'હરિ' શબ્દ અહિં 'પુરુષનું શરીર' અર્થમાં યોજેલ છે. (प्र)

૪. 'કાર્ય' એટલે ભૌતિક સૃષ્ટિ. (प्र)

૫. મહાભૂતો અને તન્માત્રા તામસ છે, ઇન્દ્રિયો રાજસ છે અને બુદ્ધિ સાત્વિક છે, છતાં તે તે કાર્યો ઉત્પન્ન કરવામાં કારણ બનેલ સત્ત્વ વિગેરે ગુણો તેઓમાં વધારે હોવાથી જ, ગુણોનાં અધિકપણાંને લીધે તેમનામાં ભેદ થએલો છે એમ જાણવું. (प्र)

૬. 'ત્યારપછી' બાર અધ્યાયો પછી, 'અહિં' તેરમા અધ્યાયમાં. (प्र)

૭. 'યોગ્ય રૂપ' એટલે ક્રિયાશક્તિ જેમનામાં મુખ્ય છે તેવા વરાહરૂપ બ્રહ્મનું રૂપ. (प्र)

૮. 'ગુણોનાં અસમાનપણાંનુંજ નિરૂપણ કરવાનું હોય તો અહિં કશ્યપ અને દિતિની કથા કેમ કહી ?' તેવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. કર્મ જ્ઞાન અને ભક્તિમાર્ગ વેદમાં કહેલા છે, તે બધા 'ફલથી સ્થિર' એટલે અવશ્ય મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવનારા હોય (તો સૃષ્ટિ થાય જ નહિ). તેથી તેમનો નાશ કરનાર કામ ક્રોધ છે એમ દર્શાવવા આ કથા કહેલી છે. કામથી કર્મનો, ક્રોધથી જ્ઞાનનો અને લોભથી ભક્તિનો નાશ થાય છે, એવો ઉપોદ્ઘાત શુકે કરેલો છે. (प्र)

કામથી કર્મનો નાશ થાય, ક્રોધથી જ્ઞાનનો નાશ થાય, અને લોભથી ભક્તિનો પણ નાશ થાય (કામ ક્રોધ અને લોભ અનુક્રમે) ધર્મ કરનારે,[1] જ્ઞાનીઓએ[2] અને અધિકારીઓએ કરેલા છે.[3] કા. ૧૦.

ततो गुणानां वैषम्यं तमःसत्त्वरजस्त्वतः ॥
एवमेकोनविंशत्या हरिकर्तृक ईरितः ॥ ११ ॥

પછી તમઃ સત્ત્વ અને રજસ્પણાંને લીધે ગુણોનું અસમાનપણું (જણાવેલું છે).[4] એવી રીતે ઓગણીસ (અધ્યાયો)થી હરિએ કરેલો (સર્ગ) કહેલો છે. કા. ૧૧.

चतुर्दशभिरध्यायैर्हरये सर्ग उच्यते ॥
गुणवैषम्यमेकेन भगवद्भोगसिद्धये ॥ १२ ॥
भूतमात्रेन्द्रियधियां जन्म भोगाय देहतः ॥
चतुर्भिरुच्यतेऽध्यायैर्नवभिश्च गुणास्त्रयः ॥ १३ ॥

હરિમાટે કરેલો સર્ગ ચૌદ અધ્યાયોથી કહેલો છે. ભગવાનનો ભોગ સિદ્ધ થાય તે માટે એક (અધ્યાય)થી ગુણોનું અસમાનપણું (કહેલું છે). ભોગ થાય તે માટે મહાભૂતો તન્માત્રા ઇન્દ્રિયો અને બુદ્ધિનો દેહથી જન્મ ચાર અધ્યાયોથી (કહેલો છે), અને નવ અધ્યાયોથી ત્રણ ગુણો કહેલા છે. કા. ૧૩.

यादृशैर्भगवद्भोगस्तेषां सर्गो निरूप्यते ॥
कथायां त्वधिकारोऽत्र चतुर्भिः करणं परैः ॥ १४ ॥
सर्गस्य सविभूतेश्च सर्वत्रैवानुवर्णनम् ॥

જેવાથી ભગવાનનો ભોગ (સિદ્ધ થાય) તેવાનો[5] સર્ગ કહેલો છે. અહિં[6] ચાર (અધ્યાયો)થી કથાસંબંધી અધિકાર અને પાછલનાથી સાધન (કહેલ છે), અને સર્વમાં વૈભવવાળા સર્ગનું વર્ણન છે.[7] કા. ૧૪½.

उत्तमे त्वधिकारे हि लीलामात्रं फलाय वै ॥ १५ ॥
किं पुनर्दशधा लीलेत्येवं वैदुरिकी कथा ॥

---

૧. સંતાનની કામના વાળી સ્ત્રીના કામને પૂર્ણ કરવા ધર્મશાસ્ત્રની આજ્ઞા પ્રમાણે (કશ્યપ પેઠે) કામી થવાથી (કર્મમાર્ગનો લોપ થાય). (प्र)

૨. જ્ઞાનના અભિમાનને લીધે (સનત્કુમાર પેઠે) ક્રોધ કરવાથી (જ્ઞાનમાર્ગનો લોપ થાય). (प्र)

૩. અધિકારના અભિમાનને લીધે (જય વિજય પેઠે) લોભ કરવાથી (ભક્તિનો લોપ થાય). અહિં ભગવાનની બંધલીલા કહેલી હોવાથી અભિમાન દોષ નથી, તેમજ ભગવાન બંધન કરતા નથી, એટલે (કર્મ જ્ઞાન અને ભક્તિ એ) ત્રણ માર્ગના નાશથી સૃષ્ટિ રચવાની ઇચ્છાથી ભગવાને જે ક્રિયા કરી તે જણાવવા આ (કશ્યપ તથા દિતિની) કહેલી કથા કહેલી છે, એવો ભાવ છે. (प्र)

૪. આથી ગુણોના અસમાનપણાંમાં સાંખ્યમાં અને આ સિદ્ધાંતમાં ભેદ હોવાનું જણાવેલું છે. સાંખ્યમાં ગુણો સ્વભાવથીજ ખળભળીને અસમાન થાય છે, જ્યારે સિદ્ધાંત પ્રમાણે ભગવાનની ઇચ્છાથી ગુણો અસમાન થાય છે. (प्र)

૫. 'તેવાનો' એટલે તેવા પ્રકારના મહાભૂતો વિગેરેનો તથા ગુણોનો. આ વીસમા અધ્યાયમાં સ્પષ્ટ થશે. (प्र)

૬. 'અહિં' એટલે સુબોધિનીમાં. (प्र)

૭. 'તેની વિભૂતિઓ અમને કહો' (૩-૭-૨૨) એવો ખાસ પ્રશ્ન કરેલ હોવાથી સર્વ વૈભવવાળા સર્ગનું વર્ણન છે. તેથી વિદુર અને મૈત્રેયના બધા સંવાદથી જે સિદ્ધ થયું તેટલું અહિં કહેલું છે. 'તે કથામાં સર્ગનો પ્રશ્ન નથી, તેથી મહાભૂતો વિગેરેની ઉત્પત્તિ અહિં કહેવી યોગ્ય ન હતી' એવી શંકા યોગ્ય નથી, કારણ કે આ કથા કહેનાર વ્યાસના હૃદયમાં તે હતી. (प्र)

ઉત્તમ અધિકાર હોય ત્યારે તો બધી લીલા ફલ પ્રાપ્ત કરાવનારી હોય છે, તો પછી દશ પ્રકારની લીલાનું તો કહેવું જ શું ? એમ જણાવવા વિદુરની કથા[1] (કહેલી છે). કા. ૧૫½.

तत्राधिकारे प्रथमे देहवैशिष्ट्यकारणम् ॥ १६ ॥
भूतानां संस्कृतानां हि त्रेधा सर्गो निरूप्यते ॥

[2]તે પૈકી અધિકાર (પ્રકરણ)ના પહેલા (અધ્યાય)માં ઉત્તમ દેહ થવાનું કારણ[3] (કહેલું છે), કારણ કે સંસ્કાર પામેલા[4] મહાભૂતોનો[5] ત્રણ પ્રકારનો સર્ગ કહેલો છે. કા. ૧૬½.

तीर्थसङ्गगुणस्मृत्या पञ्चधा वा निरूप्यते ॥ १७ ॥
तीर्थद्वयेन हरिणा भक्तैस्तत्कथयाऽपि च ॥

અથવા (૧) તીર્થના સંગ (૨) અને (ભગવાનના) ગુણોના સ્મરણથી એ બે તીર્થોથી (૩) હરિ[6] (૪) ભક્તો અને (૫) તેમની કથાથી એમ પાંચ પ્રકારે પણ (સંસ્કાર પામેલા મહાભૂતોનો સર્ગ) કહેલો છે. કા. ૧૭½.

अस्मिन्भागवते शास्त्रे पूर्वदेहस्य नाशनम् ॥ १८ ॥
नापेक्ष्यते यतः सर्वे भक्तिमार्गाधिकारिणः ॥

આ ભાગવતશાસ્ત્રમાં પહેલાના દેહના નાશની જરૂર નથી[7] કારણ કે ભક્તિમાર્ગમાં બધા અધિકારી છે. કા. ૧૮½.

એવી[8] રીતે પહેલાના (બીજા સ્કંધના દશમા) અધ્યાયના અંતે 'તે તમને કહીશ, સાંભળો' એમ કહ્યું. સર્ગ(ના વિષય)માં વિદુરની કથાજ યોગ્ય[9] છે એમ (માનીને) તે કથા લાવવા માટે શુક પણ 'વિદુરે એવો પ્રશ્ન કરેલો' એમ (નીચેના શ્લોકથી આરંભી) બે શ્લોકોથી કહે છે:—

श्रीशुक उवाच—**एवमेतत्पुरा पृष्टो मैत्रेयो भगवान्किल ॥**
क्षत्रा वनं प्रविष्टेन त्यक्त्वा स्वगृहमृद्धिमत् ॥ १ ॥

શ્રીશુક કહે છે:—ખરેખર! પોતાનું સમૃદ્ધિવાળું ઘર તજીને વનમાં પ્રવેશ કરેલા ક્ષત્તાએ ભગવાન મૈત્રેયને પહેલાં આવી રીતે આ પ્રશ્ન કરેલો. ૧.

---

૧. 'પહેલા સ્કંધમાં અધિકાર દર્શાવ્યો છતાં અહિં શા માટે કહ્યો ?' એવી શંકા થાય તેથી આ કહેલ છે. વિદુર અને મૈત્રેયની કથા કહેવાનું આ પ્રયોજન છે. ભગવાનની લીલા ઉત્તમ છે એવો બોધ કરવો એ આ કથાનું પ્રયોજન છે. (प्र)

૨. અહિંથી પહેલા અધ્યાયનો અર્થ કહે છે. (प्र)

૩. કાર્ય (વિદુરનો દેહ) ઉત્તમ હોવાથી તેનાં કારણ ઉત્તમ હોવાનું અનુમાન થાય છે. (प्र)

૪. 'સંસ્કાર પામેલા' એટલે સત્ત્વથી શુદ્ધ થએલા. (प्र)

૫. 'મહાભૂત' વિગેરેની વ્યાખ્યા પાંચમા અધ્યાયમાં કહેશે. (प्र)

૬. 'હરિ' એટલે સ્મૃતિમાં પધારેલ ભગવાનજ સાધન થાય છે. અથવા ભગવાનનાં જે સ્વરૂપનું સ્મરણ કરવામાં આવે તે સાધન થાય છે. ક્રિયા કરવાનું (સાધન) તો (ભગવાનનું) સ્મરણજ છે એમ જાણવું. (प्र)

૭. 'હરકોઈ અદૃષ્ટથી પ્રાપ્ત થાય તેવા દેહમાં રહેલાં મહાભૂત વિગેરેનો નાશ ન થાય ત્યાંસુધી શુદ્ધ થએલા મહાભૂતવાળી સૃષ્ટિ કેમ થઈ શકે ?' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. 'દેવ, અસુર, અથવા મનુષ્ય' એ વાક્ય પ્રમાણે ભગવાનની ભક્તિ કરવા જરૂરી સ્વરૂપની યોગ્યતા સર્વને એની મેળેજ પ્રાપ્ત થએલી હોવાથી, (ભક્તિ કરવાનો) અધિકાર પ્રાપ્ત કરવા પહેલાના દેહનો નાશ થવાની જરૂર નથી પરંતુ ઉત્તમ ફલ પ્રાપ્ત કરવા સ્નાન વિગેરે કરવામાં આવે છે, તેમ સંસ્કાર કરવાથી દેહનું બીજું (શુદ્ધ) સ્વરૂપ થાય તેજ તેનો સર્ગ (નવા દેહની ઉત્પત્તિ) છે. (प्र)

૮. અહિંથી વ્યાખ્યા (ટીકા)નો આરંભ કરતાં, વિદુરની કથા લાવતાં તેની સંગતિ કહે છે. (प्र)

૯. ઉપદેશ કરવા ભગવાને વિચારેલી હોવાથી, તે કથાના પ્રકારથી તરતજ બોધ થવાનો સંભવ હોવાથી, તે યોગ્ય છે, એવો અર્થ છે. તેથી સૂત આ કથા પ્રસંગને લીધે લાવે છે, શુક આ પ્રયોજનથી લાવે છે એવો અર્થ છે. (प्र)

જેમ તેં પૂર્વપક્ષસહિત ઘણા પ્રશ્નો કર્યા, તેમ (ક્ષત્તાએ કરેલ). 'આ' એટલે આગળ કહેવામાં આવશે તે સર્વ. વિદુરે મૈત્રેયને આવી રીતેજ પ્રશ્ન કરેલ. (મૈત્રેયે બધાના ઉત્તર) કહ્યા એમ કહેલું નથી, કારણ કે પૂછેલા બધા પદાર્થો કહેવા યોગ્ય હોતા નથી. જે તે(પ્રશ્ન કરનાર)ને હિતકારી હોય તેજ કહેવા યોગ્ય છે, એવો ભાવ છે. ×બધા ભગવાનની કેટલીક કથા સાંભળીને તે હૃદયમાં ઉતરે ત્યારે તે દઢ થાય તે માટે વધારે પ્રશ્ન કરે છે. તેથી શ્રવણ કરનાર[1]નો અર્થ સર્યો એમ કહેલું છે. તેમ ન હોય, તો શંકાને લીધે (ઘર) તજેલું હોય તે કહેવા યોગ્ય નથી. આ શાસ્ત્રમાં ભગવાનપણું બે પ્રકારનું છે. (૧) સદાનું અને (૨) ઉત્પન્ન થએલું. તેમની (ભગવાનની) કૃપા જેમના ઉપર હોય તેઓમાં ઉત્પન્ન થએલું (ભગવાનપણું) છે. તેને[2] ઉપદેશ વિગેરે કરવાનો અધિકાર છે (અને) તે ગુરુ છે, જ્ઞાનવાળો છે વિગેરે સિદ્ધ કરવા તેને આ જગતમાં (ભગવાન) કહે છે. તેથી મૈત્રેયમાં પણ પ્રમેય અર્પણ કરવાનું સામર્થ્ય છે અને બધા સંદેહો દૂર કરવાની શક્તિ છે એમ જણાવવા (તેને) ભગવાન કહેલ છે. (મૈત્રેય) મિત્રાનો પુત્ર હોવાથી જન્મથીજ તે સર્વના ઉપર ઉપકાર કરનાર હોવાનું સૂચવેલું છે. (શ્લોકમાં તેના નામ) પછી 'ભગવાન્' શબ્દ હોવાથી તેવા (સર્વના મિત્ર) હોવું તે દોષ નથી. 'ખરેખર!' શબ્દથી (મૈત્રેય) ભગવાન હોવાની અને (તેને તેવો) પ્રશ્ન કરેલ હોવાની બંનેની પ્રસિદ્ધિ (જણાવેલી છે). તેમ ન હોય તો[3] (મૈત્રેય) પોતે તેના (વિદુરના) સંબંધમાં* આવેલ નહિ હોવાથી, (તેને) કહેવું અયોગ્ય થાય. ક્ષત્તા એટલે સંપૂર્ણ રીતે જેણે ઇંદ્રિયો ઉપર વિજય મેળવેલો છે તેવો અંતઃપુરનો અધ્યક્ષ. તેવો ન હોય તો નપુંસકને પણ (અંતઃપુરનો અધ્યક્ષ) કરવામાં આવે છે. તેથી 'ક્ષત્તા' શબ્દથી વિદુરે ઇંદ્રિયો ઉપર વિજય મેળવેલો છે એમ જણાવવા તેને ક્ષત્તા કહેલ છે. 'વનમાં પ્રવેશ કરેલા' વિશેષણથી તેવા (ઇંદ્રિયો ઉપર વિજય મેળવેલા)ને સર્વનો ત્યાગ કરીને વનમાં રહેવાનો અને પ્રશ્ન કરવાનો અધિકાર (હોવાનું) જણાવેલ છે. વનજ (તેનું) ઇચ્છેલું હોવાથી (તે) કર્મ (બીજી વિભક્તિમાં) છે. 'પ્ર' (ઉપસર્ગ)થી (તેની) ત્યાંજ દેહનો ત્યાગ કરવાની ઇચ્છા (દર્શાવેલી છે). જેનો ત્યાગ કરવાનો છે તેનું ઉત્તમપણું અધિકાર સૂચવનારૂં હોવાથી 'પોતાનું સમૃદ્ધિવાળું ઘર' શબ્દો યોજેલા છે. (ઘરમાં રહેવામાં) દુઃખ ન હતું એમ જણાવવા, (એ શબ્દોથી) (તે) બીજાને અધીન ન હતું અને (તેમાં) બધી સંપત્તિ હતી (એમ જણાવેલું છે), કારણ કે જે ચિત્તના ઉદ્વેગથી કરવામાં આવે છે, તે ધર્મ સાથે (કરેલ હોય) છતાં પણ ફલ આપતું નથી. ૧.

'જ્ઞાનમાર્ગમાંજ (ઘરનો) ત્યાગ કરવો યોગ્ય છે, કારણ કે ઘર તે(જ્ઞાન)નું વિરોધિ છે. ભક્તિમાર્ગમાં તો ઘરને ઉત્તમ કહેલું હોવાથી તે (વિદુર) દુઃખને લીધેજ (ઘરથી) ગયો હશે' એવી શંકા થતાં, તે નીચેના શ્લોકથી દૂર કરે છેઃ—

यद्वा अयं मन्त्रकृद्वो भगवानखिलेश्वरः ॥
पौरवेन्द्रगृहं हित्वा प्रविवेशात्मसात्कृतम् ॥ २ ॥

આ દૂત તમારા સર્વના ઇશ્વર ભગવાને ઉત્તમ પૌરવના ઘરને તજીને જેને પોતાનું કરી (તેમાં) પ્રવેશ કરેલો (તે ઘર તજી ક્ષત્તાએ વનમાં પ્રવેશ કરેલો). ૨.

જે વિદુરનું ઘર ભગવાને પોતાનું કરેલું. લોકની માન્યતા પ્રમાણે ભગવાન વિદુરના ઘરને પોતાનું ઘર માનતા હતા. '(તેમાં) પ્રવેશ કરેલો' શબ્દથી એમ કહેલું છે કે માત્ર તેવી માન્યતાજ ન હતી,

× જૂઓ. ૨-૮- ૧ થી ૨૬.
૧. વિદુરનો (प्र)
૨. 'તેને' એટલે ભગવાનની કૃપાવાળા મૈત્રેયને. (प्र) 'ભગવાનની કૃપા જેના ઉપર હોય તેને' એમ સામાન્ય રીતે આ કહેલ હોય તેમ જણાય છે, કારણ કે મૈત્રેયના વિષે આ પછીનું વાક્ય ખાસ કહેલું છે.
૩. પ્રસિદ્ધ પ્રમાણ તરીકે કહી, તેનું પ્રયોજન આ વાક્યથી કહેલું છે. (प्र)
* 'तदन्वयप्रवेशाभावात्' પાઠ નાથદ્વારા વિદ્યાવિભાગની પ્રસિદ્ધ થએલ પ્રતમાં છે. તે કરતાં 'तदन्वयाभावात्' પાઠ પ્રકાશમાં છે તે વધારે યોગ્ય જણાવાથી તે પ્રમાણે અર્થ કરેલો છે.

પરંતુ તે ભગવાનનુંજ છે એવો વ્યવહાર પણ તેમાં કરેલો. 'ઉત્તમ પૌરવના ઘરને તજીને' શબ્દોથી (એમ જણાવેલું છે કે ત્યાં રહેવામાં) બીજાં પ્રયોજનો ન હતાં. ઇંદ્રના ઘરથી પણ ઉત્તમ દુઃશાસનનું ઘર ભગવાનને રહેવા માટે હતું. તે(કૌરવો)એ (તેમાં રહેવાની) પ્રાર્થના કરેલી હોવા છતાં (તેને) તજીને (ભગવાને વિદુરના ઘરમાં પ્રવેશ કરેલો). વળી દૂતપણું કરવા પધારેલા (ભગવાને) દુઃશાસનના ઘેર જવું યોગ્ય હતું. તેમાં પણ ભક્તોનું કાર્ય સાધનારા,* સર્વ ઉત્તમ પૂર્ણ ગુણવાળા ભગવાને ઉત્તમ સ્થાનમાંજ રહેવું યોગ્ય હતું. વળી (વિદુરનું ઘર) અભક્તપણું દૈત્યપણું વિગેરે ધર્મોવાળું હોવાનો ભય ન હતો, કારણ કે આ (ભગવાન) સર્વના ઈશ્વર, બધાઓના સ્વામી, સર્વને વશ રાખનાર છે. તેથી જેમ દેવાલય વિગેરે ભગવાનના ઘરમાં રહેવું યોગ્ય છે, તેમ તેને[1] પોતાના ઘરમાં પણ રહેવું યોગ્ય હતું. છતાં પણ (તે) 'ઘર' હોવાથી ત્યાગ કરવા યોગ્યજ હતું. **ઘર માત્ર ભગવદીય હોય તેથીજ તેમાં રહેવું ઉત્તમ નથી, પરંતુ ભગવાનની સાથે અથવા ભગવાનના કાર્યમાટે તેમાં રહેવાનું (હોય ત્યારેજ તે) ઉત્તમ છે. તેમ ન હોય તો (ઘરમાં) ન રહેવું એવો નિયમ છે. ૨.**

'(પરીક્ષિતે) પ્રશ્ન કર્યો ત્યારે તો (તે પ્રશ્નનો) ઉત્તર આપવો જોઈએ, પરંતુ તે વિષયમાં બીજાનું વચન કહેવું ન જોઈએ' એવી શંકા થાય, તેથી તે (મૈત્રેય અને વિદુરના સંવાદ)ના સંબંધવાળા દેશ અને કાલ ઉત્તમ હશે એમ વિચારી, (પરીક્ષિત્) તે એના સંબંધી નીચેના શ્લોકમાં પ્રશ્ન કરે છેઃ—

राजोवाच—कुत्र क्षत्तुर्भगवता मैत्रेयेणाऽऽस संगमः ॥
कदा वा सह संवाद एतद्वर्णय नः प्रभो ॥ ३ ॥

રાજા કહે છેઃ—ક્ષત્તાને ભગવાન મૈત્રેય સાથે ક્યાં મેળાપ થયો? અને (તેમની) સાથે સંવાદ ક્યારે થયો? હે પ્રભો! આ અમને કહો. ૩

ફરી કહેવામાં પહેલાં કહેલા શબ્દોનું કથન તેમાં જણાવેલા અર્થનું જ્ઞાન કરાવનારૂં છે. પ્રશ્ન (કરવા)માં મેળાપ (થવા)ની જરૂર છે. 'મેળાપ થયો' શબ્દોથી એમ (સૂચવ્યું છે કે) ઉત્તમ પુરુષોનો મેળાપ જેમાં થયો તે દેશ ઉત્તમજ હોય. 'સમાગમ' એવો પાઠ હોય, ત્યારે પણ 'થયો' વિગેરે શબ્દ પ્રાપ્ત થાય છે (અધ્યાહાર રહે છે)જ. 'અને કયારે' શબ્દોથી સમય પ્રતિ બેદરકારી[2] દર્શાવે છે. 'સાથે સંવાદ' શબ્દોથી (એમ જણાવ્યું છે કે) રાજાએ પોતેજ પ્રશ્નો કરેલા[3] હોવાથી પ્રશ્નોના અનુક્રમેજ ઉત્તર આપવા જોઈએ, એવી શંકા થાય, તેથી 'આ કહો' શબ્દોથી તે (શંકા) દૂર કરી. અમારા ઉપર (આ સંવાદ) ઉપકાર કરનારો[4] હોવાથી 'અમને' કહો. 'હે પ્રભો! સંબોધનથી પહેલાના (મૈત્રેયે આપેલ) ઉત્તર અહિંજ લાવવાની (કહેવાની) શક્તિ (જણાવેલી છે), અથવા આ (ઉત્તર)થીજ તે (પરીક્ષિતે પોતે કરેલા) સંદેહો દૂર કરવાનું સૂચવેલું છે. ૩.

પહેલાના (પોતે કરેલા પ્રશ્નોના ઉત્તરના) કરતાં પણ મુખ્ય પ્રકારે આ શ્રવણ કરવાનું કારણ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

न ह्यल्पार्थोदयस्तस्य विदुरस्यामलात्मनः ॥
तस्मिन्वरीयसि प्रश्नः साधुवादोपबृंहितः ॥ ४ ॥

---

* આ 'વઃ' 'તમારા' એટલે 'ભક્તોના' શબ્દનો અર્થ જણાય છે.

૧. 'તેને' એટલે વિદુરને. (प्र)

૨. તે સમય અત્યારે (શુક પરીક્ષિતના સંવાદ વખતે) નહિ હોવાથી મારે (પરીક્ષિતને) ઉપયોગી નહિ હોવાથી આદર કરવા યોગ્ય નથી. (प्र)

૩. આ પ્રશ્ન પહેલાં ઘણા પ્રશ્નો કરેલા (प्र) જૂઓ ૨–૮–૧ થી ૨૬.

૪. સંવાદ (મૈત્રેય અને ઉદ્ધવ) બે ઉત્તમ પુરુષોનો હોવાથી તરત ફલ આપનારો હોવાથી ઉપકાર કરનારો છે. (प्र)

કારણ કે તે શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા વિદુરનો તે ઉત્તમ (પુરુષ)ને પ્રશ્ન, જે સજ્જનના વ્યાખ્યાનથી પુષ્ટ થએલ છે તે થોડું કાર્ય સાધનારો ન હોય. ૪.

કટકે કટકે પદાર્થોનું શ્રવણ (કરવાથી) થોડુંજ ફલ થાય છે. (ઉત્તમ) દેશ અને કાલમાં યોગ્ય પુરુષને જલ વિગેરેનું દાન કરવામાં આવે તેની પેઠે, ઉત્તમ સંબંધીઓને લીધે થોડું હોવા છતાં પણ પૂરૂંજ ફલ આપશે. 'થોડું કાર્ય જેનાથી સધાય તેવો આ પ્રશ્ન ન હોય' એમ આ અર્થ કહેલો છે. 'हि' 'કારણ કે' શબ્દથી તેવો (થોડું કાર્ય સાધનારો પ્રશ્ન) વ્યર્થ થાય છે, એવી યુક્તિ કહી. 'શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા વિદુરનો' શબ્દથી સંબંધીનું ઉત્તમપણું કહેલું છે. 'ઉત્તમ નીતિ જાણનાર, નિર્મલ અંતઃકરણવાળો' એવો (તે શબ્દોનો) અર્થ છે. અમે (હું પરીક્ષિત્) તો નીતિ ન જાણનારા છીએ અને શાપ વિગેરેને લીધે શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા નથી, તેથી નમાલા પ્રશ્ન કરીએ છીએ, એવો ભાવ છે. તે (વિદુર)થી પણ તેનો ગુરુ ઉત્તમ હતો, એમ 'ઉત્તમ (પુરુષ)ને' શબ્દથી કહે છે. 'સજ્જનના વ્યાખ્યાનથી પુષ્ટ થએલ' વિશેષણથી ફલ અવશ્ય થાય તે માટે અંદરનો ઉત્સાહ[1] (ફલ થવાનાં) કારણરૂપ કહેલો છે. તેથી (ફલ અવશ્ય થાય તે માટે)જ તે (મૈત્રેયે) **उपबृंहितः** અધિક પુષ્ટ કરેલો, એવો (અર્થ છે.) ૪

અહિં (૧) (મૈત્રેય અને ઉદ્ધવના સંવાદના) દેશ, (૨) કાલ અને (૩) (ઉદ્ધવે કરેલ બંધુ તથા ઘરના) ત્યાગનું કારણ (એ) પૂછેલાં છે. તેમાં ત્યાગ કરવાનું કારણ પહેલું હોવાથી (તે) કહેવાનું છે. તે સીધી રીતે ભગવાનની કથારૂપ ન હોવાથી શુક તેનું વર્ણન કરશે નહિ એવી શંકા થાય, તેથી સૂત નીચેના શ્લોકમાં (શુકે) તેવું વર્ણન કર્યું તેનું કારણ કહે છેઃ—

सूत उवाच—**स एवमृषिवर्योऽयं पृष्टो राज्ञा परीक्षिता ॥**
प्रत्याह तं सुबहुवित् प्रीतात्मा श्रूयतामिति ॥ ५ ॥

સૂત કહે છેઃ—રાજા પરીક્ષિતે એ પ્રમાણે પ્રશ્ન કરેલા ઘણુંજ જાણનાર તે આ ઉત્તમ ઋષિએ પ્રસન્ન અંતઃકરણવાળા થઈ તેને ઉત્તર આપ્યો કેઃ—સાંભળ. ૫

ઋષિઓ મંત્ર જાણનારા હોય છે. તેથી ભગવાનના [2]અંગરૂપ (મંત્રો) પૈકી જે ઉત્તમ મંત્રથી આ (પરીક્ષિત)નું હૃદય તરત જ શુદ્ધ થશે તે (શુક જાણતા હોવાથી), તેના ઉપર ઉપકાર કરવા શુકે પ્રવૃત્તિ કરી એમ (સૂત) જણાવે છે. 'ઉત્તમ' વિશેષણથી (એમ જણાવ્યું કે)પોતાને[3] હાનિ થવાની નથી. 'अयम्' 'આ' વિશેષણથી એમ સૂચવેલું છે કે (શુક પોતાની) સમક્ષ રહેલ હોવાથી, તેને ભગવાનપણાંરૂપ ફલ પ્રાપ્ત થએલ હોવાથી (તે) પરોપકાર (કરવામાં) આનંદ માને છે. 'રાજા' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે) લોકમાં તેના પ્રશ્નનો ઉત્તર દેવાનું આવશ્યક છે. 'પરીક્ષિતે' શબ્દથી તેનો બીજથી (ગર્ભથી) (થએલ) સંસ્કાર સૂચવેલો છે. તેથી આ (મૈત્રેય અને ઉદ્ધવનો સંવાદ) તેનું કલ્યાણ કરનારો હોવાથી (શુકે તેને) ઉત્તર આપ્યો. (શુક તેને) સર્વ તત્ત્વોનું જ્ઞાન કરાવે તે માટે (તેને) 'ઘણુંજ જાણનાર' (કહેલ છે). મુખ્ય ભગવાનપણાંથી[4] (શુક સમક્ષ) આવેલ હોવાથી 'પ્રસન્ન 'અંતઃકરણવાળા' (કહેલ છે). આ (સંવાદ)માં પણ બીજી શંકા ન કરવી એમ (જણાવવા), 'સાંભળો' એમ કહેલું છે. ૫.

---

૧. આ ઉત્સાહ મૈત્રેયના 'વ્યાખ્યાનથી પુષ્ટ થએલ' વિશેષણથી (વિદુરે) ઘરનો ત્યાગ કર્યો તેનાં કારણરૂપ પ્રશ્ન થયો જાણવો. (प्र)

૨. '(ભગવાનના) અંગરૂપ' એટલે ભગવાનની પ્રાપ્તિ કરાવનાર, તેમના અવયવરૂપ. (प्र)

૩. તપના બલ વિગેરેની હાનિ. (प्र)

૪. ગુણાતીત હોઈ બ્રહ્મ પ્રાપ્ત કરેલ હોવાથી તેવા થએલા (प्र)

આ(વિદુર)[1]નો ત્યાગ ભગવાન માટે ભગવાને જ કરેલો (કરાવેલો) એમ જણાવવા, **ભગવાનના પક્ષપાતીઓએ ભગવાનના વિરોધીઓ સાથે રહેવું યોગ્ય નથી** એમ કહેવા નીચેના શ્લોકથી આરંભી ચાર શ્લોકોથી કૌરવો ભગવાનના વિરોધી હતા એમ કહે છે:—

શ્રીશુક ઉવાચ—यदा तु राजा स्वसुतानसाधून्पुष्णन्नधर्मेण विनष्टदृष्टिः ।
भ्रातुर्यविष्ठस्य सुतान्विबन्धून्प्रवेश्य लाक्षाभवने ददाह ॥ ६ ॥

શ્રીશુક કહે છે:—પોતાના દુષ્ટ પુત્રોનું પોષણ કરતાં અધર્મથી નાશ પામેલ દૃષ્ટિવાળા રાજાએ તો જ્યારે પિતાવિનાના નાના ભાઈના પુત્રોને લાખના ભુવનમાં પ્રવેશ કરાવી બાળી મૂક્યા. ૬.

विदुरस्य गृहत्यागे दशभिर्हेतुरुच्यते ॥ १९ ॥
चतुर्भिरपराधोक्तिरेकेन हि समागमः ।
त्रिभिर्मन्त्रोक्तिरपरे निषेधकनिवारणे ॥ २० ॥

વિદુરને ઘરનો ત્યાગ કરવાનું કારણ દશ(શ્લોકો)થી કહે છે. (તે પૈકી) ચારથી (ધૃતરાષ્ટ્રના) અપરાધ કહેલા છે, એકથી (તેનો અને વિદુરનો) સમાગમ, (અને) ત્રણથી (વિદુરે કરેલ) ઉપદેશ કહેલા છે. બાકીના બે (તેને બોલતા) અટકાવવા અને કાઢી મૂકવા (કહેલા છે.) કા. ૨૦.

(ધૃતરાષ્ટ્રનું વર્તન) (૧) ધર્મશાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ (૨) લોકશાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ (૩) નીતિથી વિરુદ્ધ અને (૪) ઈશ્વરની આજ્ઞાનાં ઉલ્લંઘનરૂપ હતું એ (તેના) અપરાધો છે. જો કે ધૃતરાષ્ટ્રે એ પ્રમાણે કરેલું નહિ, છતાં પણ 'જેને અટકાવેલ ન હોય તે મંજુર રાખેલું ગણાય' એ નિયમ પ્રમાણે, તે અપરાધી છે. (અપરાધો) કરાવનાર (તે) હોવાથી, તેનેજ કહે છે. (વિદુરે ઘરનો ત્યાગ) નિમિત્તને લીધે કરેલો હોવાથી, નિમિત્તને લીધે ત્યાગ કર્યો[2] એમ કહેવામાં દોષ નથી.

અહિં **ભગવાનની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન એ મુખ્ય અપરાધ[3] છે. જીવે સ્વભાવથી તે (તેમ) કરવું યોગ્ય નહિ હોવાથી, તે (કરવા)નાં કારણ તરીકે ત્રણ દોષનો સંનિપાત કહેવો જોઈએ, કારણકે કોઈ પણ સંનિપાત (થયા) વિના ભગવાનની આજ્ઞાનો આદર કર્યા વિના રહેતું નથી.** તે પૈકી આ શ્લોકમાં પહેલાં તામસ દોષ કહે છે.

'રાજા' શબ્દ દીર્ઘ દૃષ્ટિનો અભાવ (સૂચવે છે). 'तु' 'તો' શબ્દ વિદુર ઉપરનો (તેનો) પહેલાંનો સ્નેહ જતો રહેલો (હોવાનું) સૂચવે છે. 'પોતાના પુત્રોનું' શબ્દોથી (એમ જણાવેલું છે કે તેઓ) પોતાની ધર્મપત્નીથી ઉત્પન્ન થએલા હોવાથી, (તેમનો) ત્યાગ કરતો ન હતો. દુષ્ટોને પોષવાથી દોષ થતો હોવાથી, તે દોષથી તેની અંતર્દૃષ્ટિ (જ્ઞાનદૃષ્ટિ, બુદ્ધિ)નો પણ સંપૂર્ણ પ્રકારે નાશ થએલો. 'પિતાવિનાના' વિશેષણથી (એમ કહેલું છે કે) તેને જરાએ દયા ન હતી, રાજ્યમાટે હરીફાઈ વિગેરે (કોઈપણ પ્રકારનો) ભય જેમના તરફથી ન હતો, જેઓ પોતાને અધીન હતા અને પિતાવિનાના હોવાથી સંપૂર્ણરીતે પાલન કરવા યોગ્ય હતા તેવા, નાના ભાઈ પાંડુના પુત્રો પાંડવોને, લાક્ષાભુવનમાં પ્રવેશ કરાવી,

---

૧. 'આનો ત્યાગ' એટલે વિદુરે કરેલો (ઘર વિગેરેનો) ત્યાગ. (प्र)

૨. 'વિદુર ઉત્તમ અધિકારી છે એમ જણાવવા તેણે કરેલો ઘરનો ત્યાગ કહેવાનો છે. આ પ્રસંગે '(દુર્યોધને) દુષ્ટ વચનોથી ઉપદેશ દેતાં અટકાવવાથી તેણે ત્યાગ કર્યો એમ કહેવાથી, તે હલકા અધિકારવાળો ગણાય. તેથી તે કહેવું યોગ્ય નથી' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. ભક્તે બે પ્રકારે ઘરમાં રહેવું યોગ્ય છે એમ પાછળ કહ્યું છે. તે પૈકી (૧) ભગવાન પાંડવો તરફ ગયા, એટલે તેમની સાથે ઘરમાં રહેવાનું નહતું. પછી (૨) (ભગવાનનું) કાર્ય પાંડવોની રક્ષા કરવાનું હતું તે હવે થઈ શકે તેમ ન રહ્યું, તેથી ઘરનો ત્યાગ કરવોજ રહ્યો. નિમિત્તને લીધે ત્યાગ કર્યો, ઘર રહી ન શકાય તેવું થવામાં નિમિત્ત બનેલા બહિર્મુખ કૌરવોના ગામનો ત્યાગ કર્યો એમ કહેવાથી ઉદ્વેગ થાય, છતાં અધિકાર હલકો ન ગણાય, એવો અર્થ છે. (प्र)

૩. 'એમ હોય તો કૌરવો બહિર્મુખ છે એમજ કહેવું યોગ્ય હતું. બીજા દોષો શા માટે કહેવા?' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. મુખ્ય દોષ થવાનાં કારણ જણાવવા બીજા દોષો કહેલા છે, એવો અર્થ છે. (प्र)

વિશ્વાસઘાત કરી બાળી મૂક્યા, એવો અર્થ છે. આથી એવો ભાવ (જણાવ્યો છે કે) આ(ધૃતરાષ્ટ્ર)ની ક્રિયા પૂર્ણ થએલી હોવાથી, પાંડવો મૂઆ નહિ છતાં પણ, (આને તેમના) વધ (કરવા)નો દોષ થયોજ. ૬

નીચેના શ્લોકમાં (ધૃતરાષ્ટ્રનો) રાજસ દોષ કહે છેઃ—

यदा सभायां कुरुदेवदेव्याः केशावमर्शं सुतकर्म गर्ह्यम् ॥
न वारयामास नृपः स्नुषायाः स्वास्रैर्हरन्त्याः कुचकुङ्कुमानि ॥ ७ ॥

જ્યારે રાજાએ સભામાં પોતાનાં આંસુઓથી સ્તન ઉપરનું કેસર ધોઈ નાખતી પુત્રવધૂ કુરુદેવની રાણીના કેશને ખેંચવાનું સુતનું નિંદ્ય કર્મ અટકાવ્યું નહિ. ૭

ભગવાનથી રક્ષાએલા, રાજસૂય (યજ્ઞ કરવા)થી રાજાપણું પ્રાપ્ત કરેલા, રાજ્યની ઇચ્છા તજી શાંત રહેલા તે (પાંડવો)નો બલથી અપરાધ કરવો એ સર્વનો નાશ કરનારૂં (કર્મ) હતું. યુધિષ્ઠિર કુરુદેવ હોવાથી રાજાની રાણીના કેશ ખેંચવાથી સર્વનો નાશ થાય એમ જાણવા છતાં પણ (ધૃતરાષ્ટ્રે તે કર્મ) અટકાવ્યું નહિ. 'સભામાં પ્રવેશ કરવો નહિ' એ સ્મૃતિ પ્રમાણે 'સભામાં' શબ્દથી (તે કર્મથી) પરલોકનો પણ નાશ સૂચવેલો છે. **अवमर्शः** એટલું ખેંચવું તે. ઉત્પન્ન કરનારે પાલન કરવું જરૂરી છે એમ 'સુત' શબ્દથી (જણાવ્યું છે). તે (કૌરવો) પરલોક પ્રાપ્ત કરાવે તેવા નહિ હોવાથી 'પુત્ર' શબ્દ (યોજેલો) નથી. 'કર્મ' એટલે દુષ્ટ અદૃષ્ટ ઉત્પન્ન કરનારૂં. 'નિંદ્ય' એટલે લોકમાં પણ નિંદા કરાવનારૂં. 'સમાન દૃષ્ટિવાળો શાંત બ્રાહ્મણ નિરાધાર પ્રતિ બેદરકાર રહે તેનું પણ બ્રહ્મપણું જેમ ફૂટેલા વાસણમાંથી પાણી નીકળી જાય તેમ જતું રહે છે' એ (વચન) પ્રમાણે સંબંધ વિનાના બ્રાહ્મણોએ પણ આ (નિંદ્ય કર્મ અટકાવવાનું) યોગ્ય હતું. તે પણ (ધૃતરાષ્ટ્રે) ન કર્યું, એમ 'અટકાવ્યું નહિ' શબ્દોથી કહેલું છે. આથી એમ સૂચવેલું છે કે તેનું ક્ષત્રિયપણું નાશ પામ્યું. 'રાજાએ' શબ્દથી (તેનું એ કર્મ અટકાવવાનું) સામર્થ્ય (જણાવેલું છે). 'પુત્રવધૂ' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું કે તે) લોકથી પણ ઘણું વિરોધિ હતું. 'આંસુઓથી સ્તન ઉપરનું કેસર ધોઈ નાખતી' વિશેષણથી એમ સૂચવ્યું છે કે (તે) દયા કરવા યોગ્ય અને દુર્ભાગી હતી. 'પોતાના' શબ્દથી આંસુઓનું અલૌકિક સામર્થ્ય સૂચવેલું છે. 'સ્તન ઉપરનું કેસર (ધોઈ નાખતી)' શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે સ્તન) ઉપર વસ્ત્ર ન હતું, અને કેસર ધોવાઈ જતાં (તેને) ઘણી લજ્જા થઈ. (પોતાના સુત સિવાય) બીજા ઉપર પ્રેમ ન હોવાના કારણથી (ધૃતરાષ્ટ્રે) તે પ્રમાણે કરેલું (નિંદ્ય કર્મ થવા દીધું). એવી રીતે છડે ચોક પણ ઘણી ક્રૂરતા (કર્યાનું) કહ્યું. ૭

નીચેના શ્લોકમાં સાત્વિક દોષ કહે છેઃ—

द्यूते त्वधर्मेण जितस्य साधोः सत्यावलम्बस्य वनागतस्य ॥
न याचतोऽदात्समयेन दायं तमो जुषाणो यदजातशत्रोः ॥ ८ ॥

જ્યારે દ્યૂતમાં તો અધર્મથી જીતાએલ, સદાચારી, સત્યનો આધાર રાખનાર અજાતશત્રુએ વનમાંથી આવી કરાર પ્રમાણે (પોતાનો) ભાગ માગ્યો, (તે) મોહને વશ થએલા (ધૃતરાષ્ટ્રે) આપ્યો નહિ. ૮

'तु' 'તો' શબ્દથી એમ સૂચવેલું છે કે આ અપરાધ કર્યો ત્યારે પહેલાં કરેલા અપરાધો પણ ન કરેલા (આની પાસે નજીવા) થયા. પહેલાં માત્ર અધર્મથીજ તેમનું રાજ્ય પડાવી લીધેલું. તે પણ સહન કરીને ઘણું દુઃખ (વનમાં) ભોગવીને, લોક અને શાસ્ત્રનો વિરોધ ન આવે તેમ પોતાનો ભાગ **समयेन** કરાર પ્રમાણે માગ્યો (ત્યારે ન આપ્યો). **याचतः** (એ છઠ્ઠી વિભક્તિ) '**याचमानाय**' (ચોથી વિભક્તિના) અર્થમાં યોજાએલ છે. (એ) પદનો અદલોબદલો[1] વૈદિક છે. 'મોહને વશ થએલા' વિશેષણથી ન દેવાનું કારણ કહેલું છે. 'અજાતશત્રુ' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે યુધિષ્ઠિરના સંબંધમાં) ખોટી શંકા થાય તેમ ન હતું. પોતે કરેલ કરારનું ઉલ્લંઘન કર્યું તેથી (તેને) મોહ (થયાનું કહેલ છે).

---

૧. આત્મનેપદને બદલે પરસ્મૈપદનો પ્રયોગ કરેલો છે તે.

એવી રીતે ત્રિદોષ (ત્રણ દોષો)થી ઘેરાએલાએ ભગવાનનું વચન માન્ય રાખ્યું નહિ, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

यदा च पार्थप्रहितः सभायां जगद्गुरुर्यानि जगाद कृष्णः ॥
न तानि पुंसाममृतायनानि राजोरु मेने क्षतपुण्यलेशः ॥ ९ ॥

વળી જ્યારે પાર્થે મોકલેલા જગદ્‌ગુરુ શ્રીકૃષ્ણે સભામાં જે (વચનો) કહ્યાં તે પુરુષોને અમૃતના કુંડારૂપ (વચનો)ને જેનું થોડું પુણ્ય નાશ પામેલું તેવા રાજાએ સારાં માન્યાં નહિ. ૯

પૃથાના સંબંધને લીધે (યુધિષ્ઠિર શ્રીકૃષ્ણને) મોકલે તે બહુ અયોગ્ય નથી. (ધૃતરાષ્ટ્રે) પોતે તો (ભાગ) નજ આપ્યો, અને તેણે ન આપ્યો ત્યારે **पार्थेन** યુધિષ્ઠિરે **प्रहितः** મોકલેલા ભગવાને જે (વચનો) કહ્યાં તે સારાં માન્યાં નહિ, એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. 'સભામાં' શબ્દ યોજેલો છે, તેથી લોકની દૃષ્ટિ પ્રમાણે પણ (ભગવાને) ખોટું કહેલ ન હતું. (તે) 'જગદ્‌ગુરુ' હોવાથી સર્વને કલ્યાણકારી ઉપદેશ કરનાર હતા, તેથી વાસ્તવિક રીતે પણ ખોટું કરે તેવા ન હતા. (તે) જગતના ગુરુ છે એમ સિદ્ધ કરવા અને બીજા કોઈ ગુણને લીધે[1] પણ ખોટું કહે તેવા નથી એમ જણાવવા, 'અમૃતના કુંડારૂપ' શબ્દથી એમ કહેલું છે કે તે (તેમનાં) વચનો બધાઓના બધાંએ દુઃખ મટાડનારાં હતાં. ('**अमृताय-नानि**' એટલે) અમૃતના **अयनानि** સ્થાન બનેલાં, અમૃતના કુંડાંઓ, એવો અર્થ છે. જેમ (ભગવાને) ક્ષીરસાગરને વલોવીને (તેમાંથી) અમૃતનો કળશો બહાર કાઢેલો, એવી રીતે (તેમણે) બધાં શાસ્ત્રોને વલોવીને બહાર કાઢેલાં એટલે કહેલાં, એવો અર્થ છે. (ધૃતરાષ્ટ્ર) રાજા હોવાથી (તેનામાં) પોષણ થતું હતું. પહેલાં જીવાય તેવું પુણ્ય, રાજ્ય ભોગવાય તેવું પુણ્ય, અને જીવતા પુત્રો હોય તેવું પુણ્ય એવાં ત્રણ થોડાં થોડાં (પુણ્યો) રહેલાં, તેઓમાંના[2] નાશ પામેલાં હતાં થોડાં પુણ્યો જેનાં, તેવો તેને કહેલો છે. (ભગવાનનાં) વચનોનો ઘણો આદર કરવામાં (તેને) કાંઈ હાનિ થાય તેમ ન હતું, એવો ભાવ છે. જીન્દગી હતી, છતાં પુણ્યનો અંશ નાશ પામેલ હોવાથી લગભગ જતી રહેલી એમ સૂચવેલું છે. માત્ર પાપના અંશને લીધે તે જીવતો હતો, એવો ભાવ છે. ૯

એવી રીતે પુત્ર ઉપરના સ્નેહને લીધે (ધૃતરાષ્ટ્રે) ભગવાનનાં વચનોનું ઉલ્લંઘન કર્યું, ત્યારથી (વિદુર) પોતાની મેળે તેના ઘેર જતો ન હો ા છતાં પણ, જ્યારે તેને **उपहूतः** બોલાવ્યો, ત્યારે (તેના) ઘેર ગયો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

यदोपहूतो भवनं प्रविष्टो मन्त्राय पृष्टः किल पूर्वजेन ॥
अथाह तं मन्त्रजुषां वरीयान् यन्मन्त्रिणो वैदुरिकं वदन्ति ॥ १० ॥

જ્યારે મોટા ભાઈએ બોલાવ્યો ત્યારે (વિદુર તેના) ઘેર ગયો, અને ખરેખર (તેની) સલાહ પૂછવામાં આવી, પછી મંત્ર જાણનારાઓમાં ઉત્તમ (વિદુરે) જેને[3] મંત્રીઓ 'વૈદુરિક' કહે છે તે (મંત્ર) કહ્યો. ૧૦

ત્યારપછી તે (વિદુર)ની સલાહ પૂછવામાં આવી. પોતાને (શુકને) તે (સલાહ, મંત્ર)નું અનુસંધાન રહે, તો (તે) નકામા ગૂઢ અર્થનું ચિંતન કરનાર હોવાથી આત્માને જાણનાર નહિ હોય એમ જણાય, તેથી તેમ નથી એમ જણાવવા '**किल**' 'ખરેખર' શબ્દ યોજેલો છે. 'મોટાભાઈએ' (સલાહ પૂછી તેથી મંત્ર) કહેવાનું જરૂરી હતું. તે પ્રમાણે જૂદા આરંભથી તેણે કહ્યું એમ, 'પછી કહ્યો' શબ્દોથી કહેલ છે. સંબંધ વિગેરેની દરકાર રાખ્યા વિના, ભય વિગેરેની પણ દરકાર ન કરતાં, પછી સ્વતંત્રતાથી (મંત્ર) કહ્યો. તે [4]મંત્રની પ્રસિદ્ધિ 'તે' શબ્દથી કહેલી છે. [5]'મંત્ર જાણનારાઓમાં ઉત્તમ'

૧. 'બીજા કોઈ ગુણને લીધે' એટલે 'યુધિષ્ઠિરે મોકલેલા તેને લીધે'. (प्र)
૨. 'તેઓમાંનું' એટલે 'પહેલાં ત્રણ દોષો કહ્યા, તેથી ઘટી ગએલા પુણ્યોમાંનું. (प्र)
૩. 'જેને' એટલે જે મંત્રના વચનને'. (प्र)
૪. 'મંત્ર' એટલે સલાહનાં વચનો.
૫. રાજ્યનીતિ, રાજખટપટ, politics.

શબ્દોથી તેવો મંત્ર (કહેવાનું) કારણ જણાવેલું છે, 'તેણે આ મંત્ર જોયો' એ વાક્ય પ્રમાણે જેમ વેદમાં બૃહસ્પતિ વિગેરે મંત્રો જોનારા છે. તેમ નીતિશાસ્ત્રમાં પણ જે મંત્ર જોનારાઓ છે તેઓમાં વિદુર ઉત્તમ છે. વળી આ મંત્ર સર્વ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે એમ 'જેને મંત્રીઓ (વૈદુરિક કહે છે)' શબ્દોથી કહેલું છે. 'વૈદુરિક' એટલે વિદુરે કહેલો. (મંત્ર) તેણે કહેલો હોવાથી તે (વિદુર)નો સંબંધ પ્રાપ્ત થવાથી (તેની) પ્રસિદ્ધિ જગતભરમાં થઈ. ૧૦

નીચેના શ્લોકથી (આરંભી) મંત્ર જ કહે છેઃ—

अजातशत्रोः प्रतियच्छ दायं तितिक्षतो दुर्विषहं तवागः ॥
सहानुजो यत्र वृकोदराहिः श्वसन्रुषा यत्त्वमलं बिभेषि॥ ११ ॥

તારો સહજ થઈ ન શકે તેવો અપરાધ સહન કરતા અજાતશત્રુને (તેનો) ભાગ આપ. તેની પાસે નાના ભાઈઓ સાથે ક્રોધથી ફૂંફાડા મારતો વૃકોદર સર્પ છે. તેનાથી તું ઘણો ભય પામે છે. ૧૧

(સામ, દાન, ભેદ અને દંડ[1] એ) ચાર ઉપાયોમાંથી દાનજ મંત્ર (મારી સલાહ) છે. (તેનો) ભાગ (દેવાનો) હોવાથી (તારી) હલકાઈ નહિ થાય. (તે) 'અજાતશત્રુ' હોવાથી (તેના સંબંધમાં) ખોટી શંકા કરવાની નથી. તેનું અજાતશત્રુપણું નામથીજ નહિ, પણ કાર્યથી પણ છે એમ બીજાથી 'સહન થઈ ન શકે તેવો અપરાધ પણ સહન કરે છે' શબ્દોથી કહેલું છે. 'અજાતશત્રુ હોવાથીજ (તેને ભાગ) ન આપીએ' એવી શંકા થાય, તેથી ભીમને આગળ લાવે છે, (તે ભીમ) **सहानुजः** એટલે (તેના) નાના ભાઈઓ સાથે (ફૂંફાડા મારતો) રહે છે. **सह**ને બદલે 'स' મૂકેલ નથી[2] (આથી) અર્જુન વિગેરેનું પણ ક્રૂરપણું સૂચવેલું છે. यत्र જે (તે) રાજા (અજાતશત્રુ)ની પાસે ક્રોધથી ફૂંફાડા મારતો વૃકોદર નામનો સર્પ છે. **સર્પનું વેર કાર્ય કર્યા વિના પાછું વળતું નથી.** તેને સંતોષ કરવા ભાગ આપવો જોઈએ, એવો અર્થ છે. 'તેઓ ચાર (ભાઈઓ) શું કરશે? મારા તેમના જેવા એકસો પુત્રો છે' એવી શંકા થાય, તેથી 'તેનાથી તું ઘણો ભય પામે છે' શબ્દો યોજેલા છે. જે (તે) ભીમ (તારા પુત્રો) ને હણશે એવી આકાશવાણી સંભળાએલી હોવાથી એકસો (પુત્રો) પણ નમાલા છે. ઉલટા (પરિણામ) ની (પાંડવોને કૈરવો હણશે એવી) શંકા પણ (આથી) દૂર થઈ. (તેની પાસે ફૂંફાડા મારતો વૃકોદર સર્પ) રહેલો છે એમ અર્થથી (અધ્યાહાર છે). આથી (એમ જણાવ્યું કે) ભેદ અને દંડ પણ થઈ શકે તેવા નથી, અને (પાંડવોનો) ભાગ (આપવાનો) હોવાથી, (તે) આપવામાં ન આવે તો સામ થઈ શકે તેમ નથી. ૧૧

(પાંડવોને) મદદ કરનાર કોઈ નથી એવી શંકા થાય, તેથી એકનીજ મદદથી ત્રણ લોક ઉપર વિજય કરવાની તેમની શક્તિ છે એમ જણાવવા તે (એક)નું નીચેના શ્લોકમાં ભાન કરાવે છેઃ—

पार्थांस्तु देवो भगवान्मुकुन्दो गृहीतवान् स क्षितिदेवदेवः ॥
आस्ते स्वपुर्यां यदुदेवदेवो विनिर्जिताशेषनृदेवदेवः ॥ १२ ॥

પાર્થોનો ઉલટાં દેવ ભગવાન મુકુંદે સ્વીકાર કરેલો છે. તે ભૂદેવોના દેવ યદુદેવોના દેવ જેમણે બધા નરદેવોના દેવોને જીતેલા છે (તે પોતાના) ભક્તની નગરીમાં રહે છે. ૧૨

મદદ કરનાર મળે તે માટે (તેમને) પ્રાર્થના કરવાની પણ જરૂર નથી. તેમનો 'तु' ઉલટાં

---

૧. નીતિશાસ્ત્ર પ્રમાણે શત્રુને વશ કરવાના આ ચાર ઉપાયો છે. 'સામ' એટલે સમજુતી, સમાધાન અથવા સલાહ કરવી. 'દાન' એટલે (નાણાં) આપવા, અથવા લાંચ આપવી. 'ભેદ' એટલે શત્રુઓમાં ફાટફૂટ કરાવવી, અને 'દંડ' એટલે તેના ઉપર હુમલો કરવો, તેને શિક્ષા કરવી. આ ચાર પૈકી 'દાન'જ ઉપયોગી થાય તેમ છે એમ વિદુર આ શ્લોકથી કહે છે.

૨. 'सानुजः' શબ્દ થાય. તેમ ન કરતાં 'सहानुजः' રાખેલ છે.

(ભગવાને) પોતેજ સ્વીકાર કરેલો છે. 'પાર્થોનો' એવા સંબંધથી અને બહુવચનથી[1] એમ જણાય છે કે (ભગવાન) સંપૂર્ણરીતે તેમના માટે ઉદ્યોગ કરે છે, કારણકે પોતાના ઘણાં સગાંઓનો સ્વીકાર કરીને કોઈ પણ શાંત બેસી રહેતું નથી. (તે) 'દેવ' હોવાથી મનુષ્યોથી જીતી શકાય તેવા નથી. તેજ કારણને લીધે દુર્યોધન દૈત્ય હોવાથી (તેને) હણશે એમ પણ સમજાય છે. (તે) 'ભગવાન' હોવાથી દેવો તથા દૈત્યોથી જીતી શકાય તેવા નથી. આથી એમ સૂચવેલું છે કે (પાંડવોનું) પ્રારબ્ધ કર્મ પણ જો (તેમને) પ્રતિકૂલ હોય તો તેને પણ ફેરવી નાખશે. 'મુકુંદ' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે તે) કાલઉપર પણ વિજય પ્રાપ્ત કરશે. બીજાઓનું પણ દુઃખ મટાડીને (તેમને) મોક્ષ આપનાર કાલ ઉપર વિજય (પ્રાપ્ત) કરે તેમાં શું કહેવું? એવો અર્થ છે. આથી એમ જણાવ્યું છે કે રાજ્ય આપવું પણ જરૂરી છે. વળી તે ભગવાન 'क्षितिदेवदेवः' હોવાથી ભૂમિ ઉપરના દેવો જે ભૂદેવો, તેમનું હિત કરનારા હોવાથી તેમના પણ દેવ છે. તેથી જે (પક્ષ)માં ભગવાન તેમાંજ બ્રાહ્મણો (રહેવાના) હોવાથી, બ્રાહ્મણો પણ તને મદદ કરશે નહિ, વળી 'યદુદેવોના દેવ (પોતાના) ભક્તની નગરીમાં રહે છે' એટલે જે ભગવાન સ્મરણ કરવાથી અથવા ધ્યાન ધરવાથી બધું દુઃખ મટાડી રાજ્ય વિગેરે આપે છે, (તે) પોતેજ ભક્તોનું હિત કરવા ભક્તની નગરીમાં રહે છે. વળી યદુના વંશમાં દેવો ઉત્પન્ન થએલા હોવાથી યદુદેવો એટલે યાદવો, તેમના પણ તે દેવ હોવાથી, જે (પક્ષ)માં ભગવાન તેમાંજ યાદવો રહેવાના. (આથી) એમ કહેલું છે કે તને (તારા) સગાંઓ પણ મદદ કરનાર નથી. વળી (તે) 'विनिर्जिताशेषनृदेवदेवः' છે. નરદેવો એટલે રાજાઓ, તે બધાને સારી રીતે જીતેલા છે જેણે, તેવા (જરાસંધ) ઉપર પણ જય મેળવવા ઈચ્છેલ હોવાથી, જરાસંધ વિગેરેને જીતનાર હોવાથી, બધા રાજાઓ તેમને વશ છે. તેથી એમ કહેલું છે કે તને રાજાઓની પણ મદદ મળવાની નથી. અથવા[2] જરાસંધ વિગેરે નરદેવોના દેવો હતા, તેમને પણ જીતેલા છે જેમણે તેવા (તે છે). તેથી બલવિનાના તને જીતવામાં તેમને શું પ્રયાસ કરવાનો છે? એવો ભાવ છે. ૧૨

દુર્યોધન માનતો નથી એમ કહે, તો (તે સંબંધમાં) નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ—

स एष दोषः पुरुषद्विडास्ते गृहान् प्रविष्टो यमपत्यमत्या ॥
पुष्णासि कृष्णाद्विमुखो गतश्रीस्त्यजाशु चैनं कुलकौशलाय ॥ १३ ॥

તારા ઘરોમાં પેઠેલો પુરુષનો દ્વેષ કરનાર તે દોષ આ રહ્યો. શ્રીકૃષ્ણથી વિમુખ અને જેની લક્ષ્મી જવાની છે તેવો તું તેને અપત્ય માનીને પોષે છે. કુલની કુશલતા માટે તું તરત આનો પણ ત્યાગ કર. ૧૩

તે પ્રસિદ્ધ ત્રિદોષ આ (દુર્યોધન)જ છે. 'દોષ' એ શબ્દથી (એમ જણાવ્યું કે) તેનો સ્વીકાર ન કરવાથી (તેને કાઢી મૂકવાથી) દુઃખ નહિ થાય. બધા ઉપાયોથી દોષ કાઢવો, પરંતુ દોષના આદર માટે ઔષધ તજવું નહિ, એવો ભાવ છે. 'પુરુષનો દ્વેષ કરનાર' શબ્દથી તે દોષ હોવાનું કારણ કહેલું છે. જે પુરુષનો દ્વેષ કરે તે દોષ, તેમ ન હોય તો, તે (પુરુષ)ને અધીન તેનાજ શરીરમાં પોતે રહીને તેનો દ્વેષ કેમ કરે? જેના રાજ્યમાં અથવા ગામમાં પણ રહેતો હોય તે (તેનો) દ્વેષ કરતો નથી, તો પછી તેના શરીરમાં રહેનારો-રોગ ન હોય તો(તેનો) દ્વેષ કેમ કરે? તેથી (દુર્યોધન) પુરુષનો દ્વેષ કરતો હોવાથી દોષ છે એવો નિશ્ચય થાય છે. તેનો ત્યાગ (રોગના) કારણરૂપ નિદાન[3] છે, એવો અર્થ છે.

---

૧ પાછલના શ્લોકમાં અજાતશત્રુ એકજ કહ્યો, તેથી અહિં બહુવચન કેમ યોજ્યું? એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલું છે. (प्र) એ શ્લોકમાં પણ યુધિષ્ઠિર સાથે ભીમ વિગેરે છે એમ કહેલ હોવાથી આવી શંકાના સમાધાન માટે બહુવચન યોજેલું જણાતું નથી, પરંતુ પૃથા (એન કુંતી)ના બધા પુત્રોનો સ્વીકાર કરેલો છે તેથી તેમને માટે ઉદ્યમ કરેજ, એવોજ અભિપ્રાય હોવાનું જણાય છે.

૨. જરાસંધ ઉપર રાજસૂયયજ્ઞ સમયે જય મેળવેલો હોવાથી, અત્યારે તેના ઉપર જય મેળવવાની ઈચ્છા સંભવતી નથી, તેથી એ અર્થ ન ગમવાથી આ બીજો અર્થ કરેલો છે. (प्र)

૩. 'નિદાન' એટલે રોગનો નાશ કરનાર 'નિદાન' એટલે રોગનું કારણ. તેનો ત્યાગ કરવાથી રોગ જાય. મૂલ કારણ. (प्र)

(તે ઘરોમાં) રહેલો હોવાથી તરત તેનો ઉપાય કરવો જોઈએ, હમણાં પોતાનું કાર્ય કર્યા વિના શાંત રહેલો છે, પણ (તેના પ્રતિ) બેદરકાર રહેવાથી કુલનોજ નાશ કરશે, એવો ભાવ છે.

'(તે) ક્યાં છે ?' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી કહે છે કે બધાંએ સ્થલોએ તારા ઘરોમાં પેઠેલો છે. મમતા હોવાથી બધાં ઘરોમાં પેસતાં (તું તેને) અટકાવી શકતો નથી. ('આ[1] રહ્યો)' એમ દૂર ઉભેલાને આંગળીથી દેખાડે છે. છતાં પણ (ધૃતરાષ્ટ્ર) આંધળો હોવાથી તેને જૂએ નહિ તેથી, 'તું તેને અપત્ય માનીને પોષે છે' શબ્દોથી બીજી રીતે (તેને) જણાવે છે. **आपद्भ्यः** આપત્તિમાંથી **त्रायते** રક્ષણ કરે તે 'અપત્ય' તેવી (તારી) માન્યતાજ છે. વળી તું શ્રીકૃષ્ણથી વિમુખ છે કારણકે (તેને) પોષે છે. તેથીજ તારી લક્ષ્મી પણ જવાની. તેથી આ સર્વ દુઃખોનાં કારણરૂપ હોવાથી, 'કુલને માટે એકનો ત્યાગ કરવો' એ નિયમ પ્રમાણે આનો ત્યાગ કર, 'च' 'પણ' શબ્દનો એવો અર્થ છે કે શ્રીકૃષ્ણથી વિમુખપણાંનો પણ ત્યાગ કર. ૧૩

इत्यूचिवांस्तत्र सुयोधनेन प्रवृद्धकोपस्फुरिताधरेण ॥
असत्कृतः सत्स्पृहणीयशीलः क्षत्ता सकर्णानुजसौबलेन ॥ १४ ॥

એમ (વિદુરે) કહ્યું ત્યારે સારા પુરુષોએ ઇચ્છવાયોગ્ય વર્તનવાળા ક્ષત્તાનું કર્ણ દુઃશાસન અને શકુનિ સાથે (ભળેલા), વધી ગએલા કોપને લીધે ધ્રૂજતા અધરવાળા સુયોધને અપમાન કર્યું. ૧૪.

જ્યારે (વિદુરે) એમ ઠપકો આપીને આજ્ઞાના રૂપમાં કહ્યું, ત્યારે એમ કહેનારનું (દુર્યોધને) અપમાન કર્યું એવો (વાક્યનો) સંબંધ[2] છે. અથવા[3] 'એમ (વિદુરે) કહ્યું' એ જૂદું વાક્ય છે. તે સ્થલે આવેલા, અથવા (વિદુરના) ભાઈ પાસે આવેલા (સુયોધને તેનું અપમાન કર્યું). તેની હલકાઈ દેખાડવા 'સુયોધન' શબ્દ યોજેલો છે. 'કાકાનું અપમાન કેમ કર્યું ?' એવી શંકા થાય, તેથી અંદરના ક્રોધને લીધે અને બહારથી દુષ્ટો સાથે ભળેલો હોવાથી (તેમ કર્યું) એમ દર્શાવવા ત્રીજી વિભક્તિના પ્રત્યયવાળાં બે વિશેષણો યોજેલાં છે. (૧) આ પહેલાં વિશેષણથી એમ સૂચવેલું છે કે ક્રોધ (કોપ) ને લીધે લોભ (અધર) જ દેખાયો, એટલે તે (વિદુરે) કહેલા દાનરૂપ ઉપાય પણ તેને રુચ્યો નહિ. 'અપમાન કર્યું' એટલે ધિક્કાર (દર્શાવ્યો), અથવા આગળ (શ્લોક ૧૫ માં) કહેશે તે અપમાન કર્યું. 'સત્ય કહેવું, પ્રિય કહેવું' એ સ્મૃતિ પ્રમાણે એવું (શ્લો. ૧૫ માં દુર્યોધન કહેશે તેવું) વચન ધર્મ અને નીતિથી વિરુદ્ધ છે. વળી મંત્રીનો ત્યાગ નીતિથી વિરુદ્ધ છે. તેને પણ સન્માન કરીનેજ સમજાવવો જોઈએ. છતાં પણ (દુર્યોધને) એવું વચન કહ્યું તે (વિદુર ઘર વિગેરેનો) ત્યાગ કરે તે માટે જ, કારણ કે **ભગવાનથી વિમુખ હોય તેમની સાથે રહેવું અયોગ્ય છે.** વળી (ધૃતરાષ્ટ્ર વિગેરે પ્રતિ તેનો) [4]સ્નેહ રાખવાનો ન હતો. ચિત્ત[5] પણ ઘણું દુષ્ટ હોવાથી સંપૂર્ણ ત્યાગ સહન કરતું નથી. તેથીજ એવું વચન

---

૧. શ્લોકમાંના 'एषः' શબ્દનો આ અર્થ કહેલો છે. (प्र)

૨. (વિદુરે કહેલો) મંત્ર (૧૧-૧૨-૧૩ એ) ત્રણ શ્લોકનો ગણવામાં આવે, ત્યારે પહેલાં (શ્લોક ૧૦ માં) 'કહ્યો' એમ જે ક્રિયા કહી, તે અહિં ફરી કહી. અંતે એ પ્રમાણે ક્રિયા ફરી કહેવી નકામી છે એમ માનવામાં આવે તેથી 'એમ કહેનારનું અપમાન કર્યું' એવો સંબંધ જણાવ્યો છે. તેથી પહેલાં કહેલી ક્રિયાજ અહિં પૂરી થાય છે, બીજી કહી નથી એવો અર્થ છે. (प्र)

૩. મંત્ર (૧૧-૧૨ એ) બે શ્લોકનો ગણવામાં આવે, ત્યારે તેરમા શ્લોકને (કહેવાની) ક્રિયાની આકાંક્ષા રહે, તે ધ્યાનમાં લઈ બીજી રીતે વાક્યોનો સંબંધ દર્શાવેલો છે. (प्र)

૪. 'સારા પુરુષોએ ઇચ્છવા યોગ્ય વર્તનવાળા' શબ્દનો આભાસ અહિંથી શરૂ થાય છે. (प्र)

૫. દુર્યોધન વિગેરેનું ચિત્ત તેવું હોવાથી, વિદુર ત્યાગ કરે તે પણ સહન કરી ન શકે, પરંતુ સામાવાળામાં ભળશે એવા ભયથી તેને બાંધે. તેથી નીતિ પ્રમાણેજ વિદુરે એવાં વચન કહ્યાં, એવો અર્થ છે. (प्र) વિદુરના વચનના સંબંધમાં આ કહેલ નથી, પરંતુ પંદરમા શ્લોકમાં દુર્યોધન તેના તિરસ્કારનાં વચનો કહે છે તે સંબંધમાં કહેલું છે. તેથી આ દુર્યોધન વિગેરેના ચિત્તનાં વિષે કહેલું નથી, પણ સામાન્ય રીતે સર્વના ચિત્તના સંબંધમાં, ચિત્ત કેવા પ્રકારનું છે એમ કહેલું હોવાનું જણાય છે. ચિત્તને સંપૂર્ણ ત્યાગ કરવો ગમતો નથી, છતાં વિદુર સંપૂર્ણ ત્યાગ કરે તે માટે ભગવાન દુર્યોધનથી તેનો આવી રીતે તિરસ્કાર કરાવે છે. તેથીજ શ્લોક ૬ ના આભાસમાં કહેલું છે કે વિદુર ત્યાગ કરે છે તે ભગવાન માટે, ભગવાનેજ કરાવેલો.

(દુર્યોધન કહેશે), એ ધ્યાનમાં રાખી 'સારા પુરુષોએ ઇચ્છવા યોગ્ય વર્તનવાળા' એમ કહેલું છે, સારા પુરુષોએ ઇચ્છવા યોગ્ય છે વર્તન જેનું તેવો (વિદુર છે), દુષ્ટોની સાથે રહેવાનું હોય ત્યારે આવીજ રીતે તેમનો ત્યાગ કરાય તે માટે એ પ્રમાણે કરવું જોઈએ, એ સારા પુરુષોએ ઇચ્છવા યોગ્યપણું છે. 'क्षत्ता' શબ્દથી (તે) વિશ્વાસપાત્ર હતો, એમ સૂચવેલું છે. (૨) ચાર દુષ્ટોમાં દુર્યોધન મુખ્ય હતો. કર્ણ દુઃશાસન અને શકુનિ તો તેને મદદ કરનારા હતા. તે તેઓની 'સાથે ભળેલા' શબ્દથી કહેલું છે.

[1]અથવા મંત્ર પોતાનું હિત કરનારો હોવાથી તેનો સ્વીકારજ કેમ ન કર્યો? એવી શંકા થાય, તેથી 'સારા પુરુષોએજ ઇચ્છવા યોગ્ય છે વર્તન જેનું' એમ કહેલું છે. પરિચરો સહિત તે દુષ્ટજ હતો તેથી (તેણે મંત્રનો સ્વીકાર ન કર્યો) એવો ભાવ છે. ૧૪

क एनमत्रोपजुहाव जिह्मं दास्याः सुतं यद्बलिनैव पुष्टः ॥
तस्मिन्प्रतीपः परकृत्य आस्ते निर्वास्यतामाशु पुराच्छ्वसानः ॥ १५ ॥

આ કપટી દાસીના પુત્રને અહિં કોણે બોલાવ્યો? જેનાં અન્નથી પુષ્ટ થએલો છે તેનીજ વિરુદ્ધ રહે છે. (આને) માત્ર જીવતો રાખી તરત શહેરબહાર કાઢી મૂકો. ૧૫.

આ શ્લોકથી લોકોના મત પ્રમાણે (વિદુરનું) અપમાન (કરે છે.) (પોતાના) પિતાએ બોલાવેલો છે એમ જાણીને, સ્વભાવ, જાતિ અને કર્મથી જે દુષ્ટ હોય તે સલાહ આપવા યોગ્ય નહિ હોવાથી (તેણે તેને બોલાવવાનું) અયોગ્ય (કાર્ય) કર્યું તે માટે તેનું પણ અપમાન કરે છે એમ જણાય છે. આ (વિદુર) તો તેવો છે એમ જણાવવા ત્રણ વિશેષણો (મૂકેલ) છે. બે નિશ્ચિત છે, ત્રીજી તેની ક્રિયાજ[2] છે. (૧) 'जिह्मः' એટલે કપટી, છિદ્રો શોધનારો. 'મારે કપટથી રહેવું, વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરીને મારો લાગ આવે ત્યારે દુઃખ કરવું (દેવું)' એવું કપટીનું ચિહ્ન છે. તે આજે વિદુરમાં સ્પષ્ટ થયું (જણાયું). ભગવાન સર્વને પોતાનો (જેવો) અધિકાર હોય તેવા જણાય છે, તેથી (દુર્યોધન) ભલમનસાઈ[3] વિગેરે (ગુણો) ની જરૂર હોવાનું જણાવે છે. (૨) 'દાસીના પુત્રને' શબ્દથી જાતિદોષ (કહેલો છે). (૩) ક્રિયાદોષ કહેવા માટે, 'જેનાં અન્નથી પુષ્ટ થએલો છે તેનીજ વિરુદ્ધ (રહે છે)'. શબ્દોથી (તે) કૃતઘ્ન હોવાનું કહે છે. જેમ [4]ચાંડાલ વિગેરે (આપણા) આધારે રહેલા હોવાથી (તેમને) અન્ન આપવામાં આવે છે, તેમ આ પણ (આપણા આશરે) પડેલો છે, કારણ કે શૂદ્રા (સ્ત્રી) માં બ્રાહ્મણનાં વીર્યથી જન્મેલો છે. (તેથીજ) આપણે તેના ઉપર (ઉપકાર કરીએ છીએ). (આથી) વળી એમ જણાવ્યું છે કે અન્નથી પુષ્ટ થએલા ચાંડાલો[4] એવાજ હોય છે. તેવા થવાનું કારણ (તેમનું) પોષણજ છે. 'परेषाम् શત્રુનાં કાર્ય માટે રહે છે' એ (તેનો) ક્રિયાદોષ છે. 'કાઢી મૂકો' શબ્દથી (તેને કરવાની) શિક્ષા (કહેલી છે). 'તરત' એટલે તેણે કહેલો (મંત્ર) ચિત્તમાં[5] પ્રવેશ કરે તે પહેલાં (કાઢી મૂકો). તે (વિદુરે) પણ તે (દુર્યોધન વિગેરે) નો વધ કરવાનું કહેલું નહિ, ત્યાગ કરવાનુંજ કહેલું, તેથી (તેને) કાઢી મૂકવો એજ શિક્ષા (કરવી). 'श्वसानः' માત્ર જીવતો રાખી (કાઢી મૂકો). દુષ્ટોની દૃષ્ટિએ પ્રાણ લેવા કરતાં પણ આ સજા અધિક છે. 'श्मशानः' એવો પાઠ હોય ત્યારે એવો અર્થ થાય કે (તે) જ્યાં રહેશે તેમનું

---

૧. ઉપર નોટ ૪ માં જણાવેલ વ્યાખ્યાન બહુ ગહન સમજી ન શકાય તેવું હોવાથી, બીજી રીતે વ્યાખ્યાન કરે છે. (प्र) 'ચિત્ત' દુર્યોધન વિગેરેનુંજ લેવાથી પ્રકાશનુંજ નોટ ૪ નું વ્યાખ્યાન કિલષ્ટ અને ગહન બને છે. વસ્તુતઃ તેવું જણાતું નથી.

૨. 'બેજ વિશેષણો દેખાય છે છતાં ત્રણ કેમ કહ્યાં?' એવી શંકા થાય, તેથી 'ત્રીજી ક્રિયાજ છે' એમ કહેલું છે (प्र)

૩. 'सत्त्वादीनाम्' એટલે 'સારૂં ખરાબ અથવા ઉદાસીન વિગેરે ગુણોની'. (प्र) 'सत्त्व' એટલે ભલમનસાઈ 'વિગેરે' થી નીમકહલાલપણું, વિવેક વિગેરે સારા ગુણો વિદુરમાં જોઈએ, (તેને બદલે દુર્ગુણો છે) એમ દુર્યોધન માને છે, એવો અર્થ જણાય છે. તેના અધિકાર પ્રમાણે વિદુરના સદ્‌ગુણો તેને દુર્ગુણ જણાય છે.

૪. વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો 'श्वपाकाः' પાઠ લીધો છે. નાથદ્વારાવાળી પ્રતમાં 'काकाः' 'કાગડાઓ' એવો પાઠ છે.

૫. 'ચિત્તમાં' એટલે ધૃતરાષ્ટ્રના ચિત્તમાં. (प्र) બધા કૌરવોના ચિત્તમાં, એવો અર્થ પણ યોગ્ય છે.

અમંગલ થશે, અથવા (તે) યમ હોવાથી મરેલા ઉપર ગૂજરાન કરનાર હોવાથી ('શ્મશાન' કહેલો છે). તેથીજ 'શહેરબહાર કાઢી મૂકો' એવું વચનજ કહેલું છે. એ પ્રમાણે (૬ થી ૧૫ સુધીના) દશ શ્લોકોથી (વિદુરની) પહેલાંની સ્થિતિનો ત્યાગ કરવાનું કારણ કહેલું છે. આથી પહેલાના (કૌરવો સાથે રહેતો હતો ત્યારના) દેહના સંબંધીઓ પણ તજેલા હોય તેવા થયા. ૧૫.

નીચેના શ્લોકમાં (વિદુરે) ત્યાગ કર્યો એમ કહે છેઃ—

स इत्थमत्युल्बणकर्णबाणैर्भ्रातुः पुरो मर्मसु ताडितोऽपि ॥
स्वयं धनुर्द्वारि निधाय मायां गतव्यथोऽयादुरु मन्यमानः ॥ १६ ॥

એવી રીતે ભાઈની સમક્ષ ઘણાંજ તીવ્ર કર્ણના બાણોથી તેના મર્મસ્થાનોમાં પ્રહાર કરવામાં આવ્યો, છતાં તે પોતે ધનુષ્યને બારણે મૂકી માયાનો બહુ આદર કરતાં દુઃખરહિત થઈ (ત્યાંથી) ચાલ્યો ગયો. ૧૬

આ (બાણો) તરત કાર્ય કરે તેવાં હોવાથી ઘણાં તીવ્ર હતાં. આ દશ બાણો[1] કાન મારફત હૃદયમાં પેઠાં. (તેમનાથી) દશ પ્રાણના સ્થાનો એટલે મર્મસ્થાનોમાં પ્રહાર કરવામાં આવ્યો છતાં (તે દુઃખ-રહિત થઈ ચાલ્યો ગયો). 'ભાઈની સમક્ષ' શબ્દોથી (તે) મૃત્યુની નજીક (આવ્યો) હોય તેમ બાણો પ્રાણ હરનારાં હોવાનું દૃષ્ટાંત કહેલું છે. પ્રહાર કરવામાં આવ્યો, છતાં તે દુઃખરહિત થયો, તેનું કારણ 'માયાનો બહુ આદર કરતાં' શબ્દોથી કહેલું છે. 'ધનુષ્યને બારણે મૂકીને' શબ્દોથી (તે) સામા પક્ષમાં જાય એવી શંકા દૂર કરેલી છે. બાકી મૂકયા પહેલાંજ ચાલ્યો ગયો, કારણકે પોતે કરેલો ત્યાગજ (જ્ઞાન-પ્રાપ્તિના) કારણરૂપ છે. તેમ ન કરે તો 'બધાં બલને લીધે કરેલાં કાર્યો નહિ કરેલાં છે એમ મનુએ કહેલું છે' એ વાક્યનો વિરોધ થાય. ૧૬

એ પ્રમાણે અપમાનથી ખેદ પામેલાને તીર્થ વિગેરેથી થતાં પુણ્યના ફલથી પૃથ્વી અને જલના સંસ્કાર થતાં, અધિકારીનો દેહ (પ્રાપ્ત થવા) માં બે સંપત્તિ થવાનું કહીને, તેજ (ની સંપત્તિ પ્રાપ્ત થયાનું) કહેવા માટે સત્સંગ થયો, એમ નીચેના શ્લોકથી આરંભી આઠ શ્લોકોથી કહે છે.

चतुर्भिर्भूमिसंस्कारस्तथाऽन्यैश्च जलस्य च ॥
उत्तरोत्तरशेषत्वात्तच्छेषोऽप्युच्यते स्फुटः ॥ २१ ॥

ચાર (શ્લોકો) થી ભૂમિથી થતો સંસ્કાર, અને તેટલાજ બીજાથી જલથી થતો (સંસ્કાર) (કહેલા છે.) પહેલાનું પાછલનાનો આધાર રાખનાર હોવાથી[2] તે (તેજ) નો આધાર રાખનાર હોવાનું પણ સ્પષ્ટ કહેલું છે. કા. ૨૧

पुण्यदेशार्थगमनं पुण्यदेशे तथैव च ॥
तदङ्गानि फलं चैव चतुर्द्धा भूमिसत्क्रिया ॥ २२ ॥

(૧) પવિત્ર દેશો માટે ફરવું (૨) અને તેવીજ રીતે પવિત્ર દેશમાં (જવું)[3] (૩) તેનાં અંગો[4] એમજ (૪) ફલ[5] (એ) ચાર પ્રકારે ભૂમિથી થતો સંસ્કાર (કહેલો છે). કા. ૨૨

---

૧. (દુર્યોધને) એક વાક્ય કહેલું છે, તેથી 'બાણો' એમ બહુવચન કહેવું યોગ્ય નથી, એવી શંકાના સમાધાન માટે આ કહેલું છે. શ્લોક ૧૪ માં (૧) દુર્યોધને તથા (૨) તેના સોબતીએ કરેલું અપમાન અને આ શ્લોકમાં કહેલ બોલાવવું, અપમાન વિગેરે આઠ મળી દશ કર્ણબાણ છે. (प्र)

૨. 'ભૂમિનો સંસ્કાર કહેતાં નદી સરોવર કહેવાનું, અને જલનો સંસ્કાર કહેતાં તેજના સંસ્કારરૂપ સત્સંગ કહેવાનું શું પ્રયોજન?' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. પૃથ્વી જલ અને તેજમાં પહેલું પહેલું ત્યારપછીનાં ઉપર આધાર રાખનારૂં છે. તેથી (પૃથ્વીનો) સંસ્કાર કરનાર જલ અને (જલનો સંસ્કાર કરનાર) તેજ સ્પષ્ટ કહેલાં છે. આ જણાવવાનાં પ્રયોજનથી તે કહેલ છે. (प्र)

૩. 'જવું' (ફરવું) નો અહિં સંબંધ છે. (प्र)

૪. તેનાં એટલે સંસ્કારના અંગો, પવિત્રતા, એકાંતમાં રહેવું વિગેરે. (प्र)

૫. પોતાના શરીરનો સંસ્કાર થાય તે માટેના પ્રયત્નના સંબંધવાળું, ભૂમિ દેવના સંબંધવાળી હોવારૂપ ફલ. (प्र)

जले सामान्यसम्बन्धो विशेषश्चापि तद्गतः ॥
साधनं च फलं चेति जलोक्तिश्च चतुर्विधा ॥ २३ ॥

જલના સંબંધમાં (૧) સામાન્ય સંબંધ[1] અને વળી (૨) તેના સંબંધી વધારે[2] સંબંધ (૩) અને સાધન[3] તથા (૪) ફલ [4]એ જલના સંબંધનું ચાર પ્રકારનું કથન[5] (ચાર શ્લોકો) છે. કા. ૨૩.

મંત્રના ભવનમાંથી નીકળેલો (વિદુર) પોતાના ઘેર ન ગયો, પણ શહેરમાંથી પણ બહાર નીકળી ગયો એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

स निर्गतो कौरवपुण्यलब्धो गजाह्वयात्तीर्थपदः पदानि ॥
अन्वाक्रमत्पुण्यचिकीर्षयोर्व्यां स्वधिष्ठितो यानि सहस्रमूर्तिः ॥ १७ ॥

કૌરવોના પુણ્યથી પ્રાપ્ત થએલો તે (વિદુર) હસ્તિનાપુરમાંથી નીકળી ગયો, અને ભૂમિ ઉપર જે સ્થાનોમાં હજારો મૂર્તિ ધારણ કરનાર (ભગવાન) રહેલા તે ભગવાનના સ્થાનોમાં પુણ્ય કરવાની ઇચ્છાથી અનુક્રમે ફર્યો. ૧૭

'કૌરવોના પુણ્યથી પ્રાપ્ત થએલો' વિશેષણથી એમ સૂચવેલું છે કે જ્યારે પૂર્વજોએ કરેલા પુણ્યથી પ્રાપ્ત થએલો નીકળી ગયો, ત્યારે તેની મારફત (તેની સાથે) વંશ સ્થાપન કરનારનું પુણ્યજ નીકળી ગયું. પુણ્યથી પ્રાપ્ત થવાપણું ભગવાનના સ્થાનોમાં જવાનું પણ કારણ છે. સર્વ (**तीर्थानि**) તીર્થો જેમના (**पादे**) ચરણમાં છે તે (ભગવાન) નાં સ્થાનોમાં ફર્યો, એમ તીર્થોનું પણ ઉત્તમપણું કહેલું છે. વૈષ્ણવોનાં સ્થાનોમાંજ ગયો, એવો અર્થ છે. **अन्वाक्रमत्** વચ્ચે સ્થાનનું ઉલ્લંઘન ન કરતાં (અનુક્રમે) ફર્યો. (જ્યાં ફર્યો તે) માત્ર રાજાના પડાવના જેવાં (ભગવાનનાં) સ્થાન ન હતાં, પરંતુ જૂદી જૂદી મૂર્તિઓથી પોતાનો પ્રભાવ દર્શાવતાં અભિમાનથી (ભગવાન) જેમાં રહેલા, તેવાં સ્થાનો હતાં, એમ પહેલાના ('**पदानि**' 'સ્થાનો' શબ્દ) સાથે સંબંધ છે. 'પુણ્ય કરવાની ઇચ્છાથી' શબ્દ (વિદુરને) તત્ત્વનું જ્ઞાન ન હોવાથી[6] (જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા), અથવા પરમેશ્વરની પ્રાપ્તિના સાધન તરીકે[7] (ફર્યો એમ જણાવવા) કહેલો છે. અથવા[8] ભૂમિ ઉપર પવિત્રપણું કરવાની ઇચ્છાથી પૃથ્વીને[9] પવિત્રપણાંનો સંસ્કાર કરવા, દૈત્યો [10]રહેતા હોય તો તે (તેવો) સંસ્કાર ન થાય તેથી–જે સ્થાનોમાં હજારો મૂર્તિવાળા ભગવાન રહેઠાણ કરી રહેલા (તેમાં ફર્યો) એમ કહેલું છે. પંચાગ્નિવિદ્યાની પેઠે સંસ્કારવાળા (સ્થાન) માં દેવ રહેતા હોવાથી, જે સ્થલોમાં ભગવાનની મૂર્તિઓ હતી તેમાંજ તે (વિદુર) નો સંસ્કાર (થએલો હોવાનું) આથી[11] દર્શાવેલ છે. ૧૭.

---

૧. (જલના સંબંધમાં) 'સામાન્ય સંબંધ' એટલે સરસ્વતીનો સંબંધ. (प्र)
૨. 'તેના' એટલે સરસ્વતીના. (प्र)
૩. 'સાધન' એટલે કૃત્રિમ તીર્થોનું સેવન. (प्र)
૪. 'ફલ' એટલે ભગવદીયનો સંગ. (प्र)
૫. 'જલના સંબંધનું કથન' એટલે જલથી થએલ સંસ્કારનું કથન. (प्र)
૬. 'તત્ત્વનું અજ્ઞાન' એટલે 'પોતાના સ્વરૂપનું અજ્ઞાન'. (प्र)
૭. 'સનત્ સુજાત વિગેરેનો સંગ થએલ હોવાથી, તત્ત્વનું અજ્ઞાન કેમ હોય?' એવી શંકા થાય, તેથી આ બીજો પક્ષ કહેલો છે. (प्र)
૮. 'ભગવાન તેના ઘેર પધારેલ હોવાથી, ભગવાનની પ્રાપ્તિ તો થઈ ગએલી' એવી શંકા થાય, તેથી આ બીજો પક્ષ કહે છે. (प्र)
૯. 'પૃથ્વીને' એટલે ક્ષેત્રરૂપ (તીર્થરૂપ) પૃથ્વીને. (प्र)
૧૦. 'રહેતા હોય' એટલે ભૂમિ ઉપર રહેતા હોય. (प्र)
૧૧. જેમ ધોવાની ક્રિયાથી, ચોખા વિગેરેમાં યજ્ઞ પૂર્ણ કરવારૂપ ઉત્તમપણું આવે છે, તેમ તે (વિદુર) તીર્થોમાં જાય તેથી ભગવાનની મૂર્તિઓમાં પ્રભાવ દર્શાવવારૂપ ઉત્તમપણું આવે તે દર્શાવેલ છે. 'સત્પુરુષો

નીચેના શ્લોકમાં (તીર્થોનો) ખાસ (ગુણ) કહે છેઃ—

पुरेषु पुण्योपवनाद्रिकुञ्जेष्वपङ्कतोयेषु सरित्सरःसु ॥
अनन्तलिङ्गैः समलंकृतेषु चचार तीर्थायतनेष्वनन्यः ॥ १८ ॥

ભગવાનનાં ચિહ્નોથી સારી રીતે શોભાએલા તીર્થોનાં સ્થાન શહેરોમાં, પુણ્ય ઉપવનો, પર્વતો અને કુંજોમાં, કાદવ વિનાના જલવાળા નદીઓના ધરાઓમાં તે (વિદુર) એકલો ફર્યો. ૧૮.

'શહેરોમાં' એટલે પરમેશ્વરની ક્રીડાનાં સ્થાન હોવાથી મથુરા વિગેરે નગરોમાં, ગોકુલ નજીકના વૃંદાવન ઉપવનોમાં, ગોવર્ધન વિગેરે પર્વતોમાં, કુંજો એટલે લતાઓના (બનાવેલા) ઘરોમાં (ફર્યો). ભગવાનનો સંબંધ હોવાને લીધે આ બધાં પુણ્ય કરાવનારાં હોવા છતાં ભક્તિ પણ કરાવનારાં[1] છે. 'કાદવ વિનાના જલવાળા' એટલે શ્રીકૃષ્ણની જલક્રીડા માટે યોગ્ય, 'નદીઓના ધરાઓમાં' એટલે કાલીય વિગેરેના ધરાઓમાં ફર્યા. તેઓમાં ફરવાનું કારણ (કે) 'ભગવાનની' રાસ વિગેરે ક્રીડાઓનાં 'ચિહ્નોથી (તેઓ) સારી રીતે શોભાએલા હતા'. જલ અને સ્થલના મુખ્ય (પ્રદેશો)માં તે (**अनन्यः**) એકલો ફર્યો એવો અર્થ છે. અથવા અનન્ય ભક્ત રહીને ફર્યો, આથી એમ જણાવેલું છે કે પાંચ ગુણોવાળી પૃથ્વી શહેરો અને પર્વતો એવા માટી અને પત્થરના ભેદથી બે પ્રકારની છે. (૧) ઉપવનથી ગંધનો, (૨) કુંજોમાં સ્પર્શનો (૩) ધરાઓમાં રસનો, (૪) ભગવાનના ચિહ્નોથી રૂપનો (સંસ્કાર થયો). અથવા (૫) કુંજોમાં શબ્દનો, (૩) કાદવવિનાના જલોમાં રસનો, (૨) ધરાઓમાં સ્પર્શનો, એ રીતે ([2]સંસ્કાર થયો), એકલો હોવાથીજ મૌન પ્રાપ્ત [3]થયું અથવા તેથીજ (૫) શબ્દનો સંસ્કાર થયો. ૧૮.

गां पर्यटन्मेध्यविविक्तवृत्तिः सदाऽऽप्लुतोऽधःशयनोऽवधूतः ॥
अलक्षितः स्वैरवधूतवेषो व्रतानि चेरे हरितोषणानि ॥ १९ ॥

પૃથ્વી ઉપર ફરતાં પવિત્ર એકાંત (સ્થલ) માં રહેતો જલમાં સ્નાન કરતો, નીચે (ભૂમિ ઉપર) સૂતો અવધૂત રહેતો, બંધુઓથી ઓળખાતો ન હતો, કૃત્રિમ વેષ ધારણ કરતો (અને) હરિને પ્રસન્ન કરનારાં વ્રતો આચરતો. ૧૯.

આ સાત ત્વચા વિગેરે (સાત) ધાતુઓના સંસ્કારો કહેલા છે. વ્રતો અંતઃકરણનો સંસ્કાર કરનારાં છે (૧) ભગવાનનું ચરિત્ર અતિગોપ્ય હોવાથી (તે) એકલો ફરતો. એ પ્રમાણે (ફરતાં) દર્શન થવાથી કાંઈક ભક્તિ ઉત્પન્ન થવાથી, શ્રીકૃષ્ણની પ્રાપ્તિ ન થવાથી વિરહને લીધે તેમની પ્રાપ્તિ થાય તે માટે જ વ્રતો કર્યાં. આ વિષયમાં ક્રમ આવો છે–પ્રથમ (ભગવાનને) શોધવા માટે ફરવાનું. પછી અંદરના અને બહારના નિયમો (પાળવા) ત્યાર પછી પણ વ્રતો (આચરવાં). (૨) તેમાં પવિત્ર એકાંત (સ્થલ)માં ધ્યાન વિગેરે માટે બેસવું વિગેરે (પ્રકારની) સ્થિતિ હતી જેની તેવો, અથવા પવિત્ર, એક રાતના આંતરે આહાર વિગેરે આજીવિકા

તીર્થોને તીર્થ બનાવે છે' એ વાક્યના ભાવાર્થ પ્રમાણે આ જણાવેલ છે. તેથી જેમ અભ્યાસ નિયમ વિગેરે પ્રમાણે ભણેલા મંત્રો પુરશ્ચરણ વિગેરેથી તરત ફલ આપે છે, તેમ વિદુરની (ફરવાની) ક્રિયાથી ભગવાનની મૂર્તિઓ વધારે પ્રભાવ દર્શાવે એમ સિદ્ધ થાય છે. (પ્ર) આ પ્રકાશનો અર્થ બરાબર જણાતો નથી. વિદુર જેવો સદ્‌ગુણી નિરભિમાની પુરુષ **તીર્થોને પવિત્ર કરવાની ઇચ્છાથી** તેમાં ફરતો હોવાનું સંભવતુંજ નથી. અહિંથી ભૂમિ (તીર્થો)થી તેના દેહને જ સંસ્કાર થતો હોવાનું કહેલ છે. 'અથવા ભૂમિ-ઉપર પવિત્રપણું કરવાની ઇચ્છાથી (જ્યાંથી નોટ ૧૨ નો આરંભ થાય છે)' વિગેરે ભાગથી ભગવાન એવી ઇચ્છાથી ભૂતલ ઉપર વિરાજેલા એમ કહેલું છે એમ જણાતું હોવાથી તે પ્રમાણે અર્થ કરેલો છે.

૧. આથી અધિક ભક્તિ થવા માટે અનુકૂલ ઉત્તમપણું વિદુરના શરીરમાં આવ્યાનું જણાવેલું છે (પ્ર)

૨. બીજા મહાભૂતોના સંસ્કાર પછીથી કહેવાના છે. તેથી અહિ પાંચ પ્રકારની પૃથ્વીનોજ સંસ્કાર થયાનું કહેલું છે. (પ્ર)

૩. સૂંઘવાથી, સ્પર્શથી, ચાખવાથી અને જોવાથી (ગંધ, સ્પર્શ, રસ અને રૂપના) સંસ્કારો એક સાથે થવાનું સંભવે, પરંતુ શબ્દને ગ્રહણ કરનાર અને ઉત્પન્ન કરનાર ઇંદ્રિયો જૂદી હોવાથી તેનો સંસ્કાર તેમ ન થાય, તેથી આ કહેલ છે. (પ્ર)

થતી જેની તેવો તે હતો. (૩) ત્રણ સમય સ્નાન (૪) ભૂમિ ઉપર સૂવાનું (૫) અભ્યંગ (તેલ ચોળવું) વિગેરેનો ત્યાગ (અવધૂત), (એ) ત્રણ ગુણો ત્રણ દોષ દૂર કરનારા છે (૬) એમ કરતો ત્યારે (તેમના) બંધુઓએ (તેમ કરતાં) અટકાવ્યો કેમ નહિ એવી શંકા થાય, તેથી 'બંધુઓથી ઓળખાતો નહતો' એમ કહેલું છે. (૭) તેનું (ન ઓળખાવાનું) કારણ 'अवधूतवेष' કૃત્રિમ વેષ ધારણ કરતો શબ્દથી કહેલું છે. વ્રતો ચાર છે. (૧) એકાદશીના ઉપવાસ (૨) પ્રાણિમાત્ર ઉપર દયા (૩) જે મળી આવે તેથી સંતોષ રાખવો, અને (૪) સર્વ ઇંદ્રિયોનો સંયમ. આ ભગવાનની પ્રસન્નતાનાં કારણરૂપ છે. ૧૯.

નીચેના શ્લોકમાં ફલ કહે છેઃ—

इत्थं व्रजन् भारतमेव वर्षं कालेन यावद्गतवान् प्रभासम् ॥
तावच्छशास क्षितिमेकचक्रामेकातपत्रामजितेन पार्थः ॥ २० ॥

(ઘણા) કાલસુધી ભારતવર્ષમાં જ આવી રીતે ફરતાં તે જ્યારે પ્રભાસ આવ્યો ત્યારે એકનુંજ ચક્ર અને એકનુંજ છત્ર જેમાં હતાં તેવી ભૂમિ ઉપર અજીતને લીધે પાર્થ (યુધિષ્ઠિર) રાજ્ય કરતો હતો. ૨૦.

શુદ્ધ (થએલો) જ દેવના પ્રદેશમાં રહે, એવી પહેલાંની ઇચ્છા પણ પૂર્ણ થઈ. આ એવું ફલ જણાવનારું પણ છે, કે જેમ દુષ્ટનું સ્થાન ભૂમિ ઉપરથી ગયું, તેમ (તેના) શરીરમાંથી પણ ગયું. પુણ્ય ઘણું હોવાને લીધે, ઘણા કાલ સુધી પણ તે ભારત (વર્ષ)માંજ ફર્યો. જ્યારે પ્રભાસ સુધી ગયો, ત્યારે બધું ફરી ગયેલું, એમ શ્લોકના ઉત્તરાર્ધથી કહેલું છે. એકનું ચક્ર એટલે સૈન્ય હતું જેમાં તેવી (ભૂમિ થએલી) સૈન્ય અથવા રાજ્યચિહ્ન (છત્ર) બીજાનું નહતું, એવો અર્થ છે. 'यावत्प्रभासं तावत्' પ્રભાસ જ્યાં છે ત્યાં સુધીનો (પ્રદેશ)' એ શબ્દથી ભારતવર્ષજ. આ[1] કહેલ છે. અથવા 'तावत्' (તેટલામાં) (આની) અમુક ઇચ્છાના અર્થમાં (યોજાએલો છે). આનું તીર્થમાં ફરવું એજ, ભગવાનને લીધે ભગવાનના ભક્તો (પાંડવો) ને રાજ્ય પ્રાપ્ત થવાનું કારણ છે. અજીતને લીધે, શબ્દથી (ભગવાનની રાજ્ય પ્રાપ્ત કરાવવાની શક્તિ જણાવેલી છે). પાર્થ, શબ્દથી (રાજ્ય પ્રાપ્ત કરાવવાનું) કારણ જણાવેલું છે' ૨૦.

આ તો પહેલાં થયેલું, છતાં અસંભવિત હોવાને લીધે અને જાણવાની ઇચ્છા ન હોવાથી તેણે જાણેલું નહિ. પ્રભાસ તો અધિકારીએ દેહ તજવાનું સ્થાન હોવાથી, ત્યાં જતાં, ત્યાં તે બહાર (ભમતા) ચિત્તવાળો હોય તેવો થયો. પછી તેણે (તે) સાંભળ્યું એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

तत्राथ शुश्राव सुहृद्विनष्टिं वनं यथा वेणुजवह्निसंश्रयम् ॥
संस्पर्धया दग्धमथानुशोचन् सरस्वतीं प्रत्यगियाय तूष्णीम् ॥ २१ ॥

પછી ત્યાં તેણે સગાંઓનો વિનાશ થયેલો સાંભળ્યો (અને) જેમ વાંસોથી ઉત્પન્ન થયેલો અગ્નિ જેમાં રહેલ હોય તે વનની પેઠે (સગાંઓ) સ્પર્ધાથી નાશ પામેલ (જાણ્યા) પછી શાંત રહીને શોક કરતાં સરસ્વતીના મૂલ તરફ ગયો. ૨૧.

'अथ' 'પછી' શબ્દ જૂદો ક્રમ (દેખાડવા યોજેલો છે). સગાંઓનો વિનાશ (થયેલો) સાંભળ્યો. [2]તે શોકનું કારણ છે એમ દર્શાવવા વિશેષણ[3] યોજેલું છે. 'સ્પર્ધાથી નાશ પામેલ' શબ્દોથી સગાંઓના વિનાશનો નિર્ધાર કરેલો જ છે (લોકના) કથનમાં ધર્મનું[4] મુખ્યપણું છે, (અને) નિર્ધાર કરવામાં

---

૧. ભૂમિ, કહી, તે પ્રભાસસુધીનું ભારતવર્ષજ. આ બધામાં યુધિષ્ઠિરનું રાજ્ય થયેલું, એવો અર્થ જણાય છે.

૨. 'તે' એટલે (વિનાશ) સાંભળ્યો તે (प्र)

૩. 'વિશેષણ' એટલે' સગાંઓનો શબ્દ. (प्र). આગળ શ્લોકમાં 'दग्धं' 'નાશ પામેલ' આવે છે તે આ વિશેષણ હોવાનું જણાય છે.

૪. ત્યારે શ્લોકના ત્રીજા ચરણમાં બીજું વિશેષણ (दग्धं નાશ પામેલ) કેમ કહ્યું ?' એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે ઘણા સમય પછી ગયો, ત્યાર પછી ત્યાં (પ્રભાસ) ના વતનીઓએ જે કહ્યું, તેમાં સર્વના નાશરૂપ ગુણજ મુખ્ય હતો, પરંતુ કૌરવોના નાશરૂપ ધર્મી (કૌરવો)નું પ્રધાનપણું ન હતું, તેથી (વિનાશ) ધર્મીના પહેલાં કહેલો છે એવી અસંગતિ છે, દશાના ભેદથી વિનાશ ઉદાસીનપણું અને શોક દર્શાવે તે માટે (એમ કહેલું છે) (प्र) કૌરવો પ્રતિ વિદુર ઉદાસીન થયેલો. તેથી પહેલાં સગાંઓનો વિનાશ સાંભળવા છતાં ઉદાસીન હતો, પરંતુ પાછલથી વનના દૃષ્ટાંત પેઠે નિરર્થક વિનાશ થયો એવો તેણે નિર્ધાર કર્યો ત્યારે તેને શોક થયો.

ધર્મીનું મુખ્યપણું છે. તેથી દશાના ભેદને લીધે અસંગતિ (થયેલી) છે. ઉદાસીનપણું અને શોક જણાવવા માટે નિર્ણય કર્યો ત્યારેજ વિશેષણ યોજેલું છે. 'વાંસોથી ઉત્પન્ન થયેલો અગ્નિ જેમાં રહેલ હોય તે વનની પેઠે'નો એવો અર્થ છે કે વેણુથી ઉત્પન્ન થયેલો અગ્નિનો જે સંપૂર્ણ આધાર છે અથવા (તે અગ્નિ) જેનો સારી રીતે આધાર રાખે છે (તે વનની પેઠે નાશ પામેલ). 'સ્પર્ધાથી નાશ પામેલ' એટલે અયોગ્ય નાશ થયો. 'ત્યાં' એટલે પ્રભાસમાં (સાંભળ્યો). સ્પર્ધા કરે તેમનો ભલે નાશ થાય, (પણ) તેમના સંબંધને લીધે બધાંએ સગાંઓનો નાશ થયો, તેથી શોક થયો. નાશના સંબંધમાં દૃષ્ટાંત (કહે છે) વાંસોમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો અગ્નિ તેટલા (વાંસો) નેજ બાળતો નથી, પરંતુ બધા વનને બાળે છે, તેની પેઠે (બધાનો નાશ થયો). કૌરવો અને પાંડવોની 'સ્પર્ધાથી,' એમ નાશનું કારણ (કહેલું છે). આથી નિરર્થક નાશ (થયો એમ) સૂચવેલ છે. તેથીજ (વિદુરને) શોક થયો.

सरस्वती धर्महेतुर्जलसंस्काररूपिणी ॥
भक्तिहेतुस्तु यमुना सत्सङ्गात्तैजसी स्मृता ॥ २४ ॥
ज्ञानहेतुस्तु गङ्गा स्याद्बुद्धिसंस्कारकत्वतः ॥

જલથી થતા સંસ્કારના રૂપવાળી સરસ્વતી ધર્મ કરાવનારી છે, યમુના તો સત્સંગને લીધે ભક્તિ કરાવનારી (અને) તેજવાળી ગણાએલી છે, (અને) ગંગા તો બુદ્ધિને સંસ્કાર કરનારી હોવાથી જ્ઞાન (ઉત્પન્ન) કરાવનારી છે. કા ૨૪½.

प्रत्यक् એટલે પ્રવાહ (આવતો હોય તે) તરફ મુખ રાખીને, પ્રકટ ન થવાય તે માટે શાંત રહીને શોક કરતો (ગયો). દ્વારકા ગયો નહિ એમ જણાવવા એમ કહેલું છે. ૨૧.

'ભગવાનનું ધામ બનેલ દ્વારકા તજીને તે નકામો બીજે ગયો' એવી શંકા થાય, તેથી ત્યાં શ્રીકૃષ્ણનું સ્મરણ કરાવનારાં ઘણાં (તીર્થો) છે, એમ નીચેના બે શ્લોકમાં કહે છેઃ—

तस्यां त्रितस्योशनसो मनोश्च पृथोरथाग्नेरसितस्य वायोः ॥
तीर्थं सुदासस्य गवां गुहस्य यच्छ्राद्धदेवस्य स आसिषेवे ॥ २२ ॥
अन्यानि चेह द्विजदेवदेवैः कृतानि नानायतनानि विष्णोः ॥
प्रत्यङ्गमुख्याङ्कितमन्दिराणि यद्दर्शनात्कृष्णमनुस्मरन्ति ॥ २३ ॥

તે (સરસ્વતીના કાંઠા) ઉપર ત્રિતનું, શુક્રનું, મનુનું અને પૃથુનું તેમજ અગ્નિનું, અસિતનું, વાયુનું, સુદાસનું, ગાયોનું, કાર્તિકેયનું અને વૈવસ્વતમનુનું જે તીર્થ છે તેનું, અને બીજાં અહિં બ્રાહ્મણોએ અને દેવોએ જૂદાં જૂદાં ધામો કરેલાં છે, જેની અંદર વિષ્ણુના મુખ્ય આયુધના ચિહ્નવાળાં મંદિરો છે કે જેનાં દર્શનથી શ્રીકૃષ્ણનું સ્મરણ થાય છે, તેમનું તેણે સેવન કર્યું. ૨૨–૨૩.

તે સરસ્વતીના (કાંઠા) ઉપર અગીઆર પ્રસિદ્ધ તીર્થો છે. (તીર્થોમાં) જલનું પ્રધાનપણું હોવાથી, જલના (પવિત્રપણાંના) ક્રમને અનુસરીને આડોઅવળો ક્રમ કહેલો છે. તે સરસ્વતીમાંજ (૧) ત્રિતનો કૂવો છે. કૂવાનાંજ જલો સર્વથી ઉત્તમ હોવાથી તે પહેલાં કહે છે. બીજાંઓ વિષે પણ એમજ જાણવું. (૨) તે શુક્ર વિગેરેનાં તપ કરવાનાં સ્થાનો છે. (૩) 'મનુનું' એટલે સ્વાયંભૂ (મનુનું). (૪) 'પૃથુનું' એટલે વેનના પુત્રનું. (આ) ચાર તીર્થોનું સેવન થતાં, શોક વિગેરે બધા જતા રહ્યા. (૧) ત્રિત તો કૂવામાં પડેલો, તે સંકટમાંથી બહાર નીકળેલો. તેમ આ (વિદુર) પણ શોકના સંકટમાંથી બહાર નીકળ્યો. (૨) શુક્રે ત્યાં મરેલાને જીવતા કરવાની વિદ્યા પ્રાપ્ત કરેલી. તેમ આ પણ મૂએલો જીવતો થયો. (૩) મનુને તો જ્ઞાનરૂપ ઇચ્છેલી સિદ્ધિ (શક્તિ) પ્રાપ્ત થએલી, આને પણ ત્યાં શોક દૂર થયો અને જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ. (૪) પૃથુ તો પહેલાં ઉત્પન્ન થએલ સર્વ દોષોને દૂર કરનારો હતો. એમ ચાર (તીર્થો કરવા)થી પહેલાંની જતી રહેલી[1] સ્થિતિ તેને પ્રાપ્ત થઈ. ત્યાર પછી 'અથ' 'તેમજ' જૂદા આરંભથી

૧. 'જતી રહેલી' એટલે (સગાંઓનો નાશ) સાંભળવાથી જતી રહેલી. (प्र)

શોકરહિત થઈ તેણે તીર્થો કર્યાં એમ (૧) 'અગ્નિનું' (વિગેરે)થી કહે છે. (૨) અસિત ઋષિ હતા, (૩) વાયુ દેવ છે, (૪) સુદાસ રાજા હતો (૫) 'ગાયોનું' એટલે ગાયોનું તીર્થ ગોસત્રનું સ્થાન (૬) 'गुहः' કાર્તિકેયનું અને (૭) श्राद्धदेवः વૈવસ્વત મનનું તીર્થ, આ સાત તીર્થો અવશ્ય સાત ધાતુઓને શુદ્ધ કરનારાં છે. ૨૨.

સરસ્વતીના મૂળ સુધી અટકયા વિના કરેલાં બીજાં પરચુરણ તીર્થો (શરીરના) સર્વ (અવયવોને) શુદ્ધ કરનારાં થયાં એમ ત્રેવીસમા શ્લોકમાં કહેલું છે. આ (ઉપર જણાવેલાં ૪+૭=૧૧ તીર્થો) તપ કરવાને લીધે લોકમાં તેવાં પ્રસિદ્ધ થએલાં અવશ્ય કરવાનાં જ છે. બીજાં તો द्विजदेवैः બ્રાહ્મણોએ અને દેવોએ કરેલાં છે અને તેથીજ नानायतनानि (नाना) જૂદાં જૂદાં (आयतनानि) ધામો જે તીર્થોમાં છે તેવાં છે. વળી તે ધામોમાં વિષ્ણુના (प्रत्यङ्गमुख्याङ्कितमन्दिराणि) प्रत्यङ्गानि આયુધો, તેઓમાં મુખ્ય સુદર્શન, (એ) ચક્રના ચિહ્નવાળા, એટલે ઉપર ચક્રનાં ચિહ્નવાળાં ભગવાનનાં મંદિરો છે. 'તેટલાથી શું?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'જેનાં દર્શનથી શ્રીકૃષ્ણનું સ્મરણ થાય છે' એમ કહેલું છે. ઘણાં જન્મોનાં પુણ્યથી ભગવાનનું સ્મરણ થાય છે, તે અહિં (ચક્રનું) ચિહ્ન જોવાથીજ થાય છે, એવું તીર્થોનું શ્રેષ્ઠપણું છે. (આથી) એમ પણ (જણાવેલું છે કે) દેહવાળા (દેહ ધારણ કરેલા) ભગવાન ત્યાં રહે છે. આથી એમ સમજાય છે કે (ભગવાનનું) સ્મરણ કરાવનારાં (ચિહ્નો)નું દર્શન થાય તે માટે લાંબા સમય સુધી રહીને જૂદે જૂદે તીર્થે તે જતો. તેથીજ કાલનો વિલંબ થવાથી (તે ઉદ્ધવને મળ્યો શ્લો. ૨૪ તે પહેલાં) યાદવ કુલનો પણ ક્ષય થએલો. ૨૩.

એવી રીતે (સરસ્વતીના) કાંઠે જવાથીજ બધા દેશોનું અતિક્રમણ થયું (બધા દેશો ચાલ્યા ગયા) એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

ततस्त्वतिव्रज्य सुराष्ट्रमृद्धं सौवीरमत्स्यान् कुरुजाङ्गलांश्च ॥
कालेन तावद्यमुनामुपेत्य तत्रोद्धवं भागवतं ददर्श ॥ २४ ॥

ત્યાંથી સમૃદ્ધ સૌરાષ્ટ્ર, સૌવીર, મત્સ્ય અને કુરુજાંગલ દેશો વટીને તેટલા સમયમાં યમુના પહોંચીને ત્યાં તેણે ભગવાનના સેવક ઉદ્ધવના દર્શન કર્યાં. ૨૪.

'સમૃદ્ધ' શબ્દથી એમ જણાવેલું છે કે ત્યાં ભગવાન (વિરાજતા) હતા. 'સૌવીર' દેશ એટલે ગુર્જરદેશ, (ગૂજરાત). તેની પછી મત્સ્ય, 'કુરૂજાંગલદેશ' એટલે કુરૂક્ષેત્રનો પ્રદેશ. બધે ગામમાં એક રાત રહેવાના નિયમથી (ઉદ્ધવને) ભેગા થતાં છત્રીસ વર્ષો થયાં, તે 'તેટલા સમયમાં' શબ્દોથી કહેલું છે. જેટલા સમયમાં મુસલ ઉત્પન્ન થયું અને ભગવાન (ભૂતલ ઉપર) રહ્યા, તેટલા (સમય)માં યમુના પહોંચીને ત્યાં તેણે ઉદ્ધવનાં દર્શન કર્યાં, એવો (વાકયનો) સંબંધ છે. (ઉદ્ધવનાં) દર્શન કરવાનું પ્રયોજન 'ભગવાનના સેવક' શબ્દથી કહેલું છે. આ દર્શન એવો પ્રત્યય[1] ઉત્પન્ન કરાવનારૂં છે કે જ્યારે ઉદ્ધવ (ત્યાં) આવ્યો ત્યારે (વિદુર) પોતે પણ ત્યાં પહોંચ્યો. ૨૪.

અગ્નિનો સંબંધ થવાથી તેજ પ્રાપ્ત થાય છે, તેમ સત્સંગથી હવે (વિદુરને) પોતાને પણ તેજ પ્રાપ્ત થયું એમ જણાવવા (શુક) તે (ઉદ્ધવ)નું નીચેના શ્લોકમાં વર્ણન કરે છે:—

स वासुदेवानुचरं प्रशान्तं बृहस्पतेः प्राक्तनयं प्रतीतम् ॥
आलिङ्ग्य गाढं प्रणयेन भद्रं स्वानामपृच्छद्भगवत्प्रजानाम् ॥ २५ ॥

---

૧. 'પ્રત્યય ઉત્પન્ન કરાવનારૂં' એટલે (ઉદ્ધવ પાસેથી) જે વૃત્તાંત (વિદુરના) સાંભળવામાં આવ્યો (આવશે) તે બરાબર સત્ય છે એવું જ્ઞાન કરાવનારૂં. (प्र) 'પ્રત્યય' એટલે વિશ્વાસ. વિદુરને પ્રભાસથી યમુના પહોંચતાં ૩૬ વર્ષ લાગે એ શંકા જેવું હોવાથી, ત્યાં આવતાંજ તેણે ઉદ્ધવનાં દર્શન કર્યાં એથી એવો નિશ્ચય થાય છે કે વિદુર ૩૬ વર્ષે ત્યાં પહોંચેલો. કૌરવોના વિનાશ એટલે મહાભારત પછી ૩૬ વર્ષ ભગવાન ભૂતલ ઉપર વિરાજેલા. તે બધો વિદુરનો સમય તીર્થો કરતાં યમુના પહોંચવામાં વ્યતીત થયો.

ઓળખાએલા, બૃહસ્પતિપાસેથી નીતિશાસ્ત્ર ભણેલા, શાંત, વાસુદેવના સેવકનું પ્રેમથી દઢ આલિંગન કરીને તેણે ભગવાનની પ્રજારૂપ પોતાના સંબંધીઓનું કુશલ પૂછવા માંડ્યું. ૨૫

ભગવાનનો ભક્ત હોવા છતાં પણ (ઉદ્ધવ તેમનો) સેવક હતો એ (તેનામાં) ઉત્તમપણું હતું.(તે) 'વાસુદેવનો સેવક' હોવાથી તેનું દર્શન મોક્ષ (પ્રાપ્ત કરવા) માં ઉપયોગી હતું. આથી તે સંભાષણ કરવા યોગ્ય હોવાનું [1]સૂચવેલું છે. (વિદુર પોતે તેની પાસે) પ્રકટ થાય તોપણ તે નીતિ જાણનાર હોવાથી બીજાને (આ વિદુર છે એમ) જણાવશે નહિ, એમ જણાવવા 'બૃહસ્પતિ પાસેથી નીતિશાસ્ત્ર ભણેલા,' એ વિશેષણ યોજેલું છે. 'प्राक्तनयं' 'પહેલાંનો પુત્ર' એવો પાઠ હોય ત્યારે (એવો અર્થ થાય કે), પહેલાં ઉદ્ધવ (બૃહસ્પતિના) પુત્ર તરીકે રહેલ હોવાથી (તે) દેવોની છૂપી વાત જાણતો હતો. 'શાંત, હોવાથી (તે) પોતે કોઈના સંબંધમાં આવતો નહતો. 'ઓળખાએલો' હોવાથી (વિદુરને) તજવાનું સંભવતું નહતું. 'દઢ આલિંગન કરીને' શબ્દોથી બંને ભગવદીય હોવાથી (તેમનામાં) પહેલાંનો સ્નેહ (હોવાનું) સૂચવેલું છે. 'પ્રેમથી' શબ્દ બંને[2] માં સંબંધવાળો છે. પોતાના સંબંધીઓ કુશલ હોવાનું કારણ 'ભગવાનની પ્રજારૂપ' શબ્દથી (સૂચવેલું છે). ('ભગવાનની પ્રજારૂપ' એટલે) ભગવાને સંપૂર્ણરીતે પાલન કરવા યોગ્ય, અથવા ભગવાને અંશાવતારથી ઉત્પન્ન કરેલા. તે (ઉદ્ધવ)નાં દર્શન થતાં (વિદુર) પોતે પણ ભગવાનનો સંબંધી થયો, એટલે તેમના સેવકોનાં સ્મરણથી (દેહમાંના) પાંચ મહાભૂતો પૈકી [3]વાયુનો સંસ્કાર થયો. ૨૫.

ભગવદીયોનું કુશલ બે પ્રકારનું (૧) સામાન્ય (સર્વનું એક સરખું) અને (૨) (જૂદું જૂદું) દરેકનું. તે પૈકી ભગવાને પોષણ કરવા યોગ્ય (ભગવદીયો)નું સામાન્ય કુશલ ભગવાનની સ્થિતિથી થાય તેવું હોવાથી, પહેલાં (તેવાં કુશલનાં) કારણરૂપ બનેલી ભગવાનની સ્થિતિ સંબંધી નીચેના શ્લોકમાં પ્રશ્ન કરે છેઃ—

कच्चित्पुराणौ पुरुषौ स्वनाभ्यपाद्मानुवृत्त्येह किलावतीर्णौ ॥
आसात उर्व्याः कुशलं विधाय कृतक्षणौ कुशलं शूरगेहे ॥ २६ ॥

ખરેખર! પોતાની નાભિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ કમલમાંથી જન્મેલની પ્રાર્થનાથી જે બે પુરાણ પુરુષો અહિં અવતરેલા છે તે પૃથ્વીનું કુશલ કરીને સર્વને (સ્વાનંદના અનુભવનો) અવસર આપનાર શૂરના ઘરમાં કુશલ છેને ? ૨૬.

(શ્રીકૃષ્ણ અને રામ) અવતાર અને આવેશ હોવાના અભિપ્રાયથી દ્વિવચન યોજેલું છે, કારણ કે ભગવાનના દેહોમાં પોતાની અંદરનો ભેદ [4]નથી. જીવોથી (તે બે) જૂદા છે એમ જણાવવા 'પુરાણ પુરુષો' એટલે પુરુષોત્તમો કહેલા છે. 'નાભિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ કમલમાં જન્મેલ બ્રહ્મા (**स्वनाभ्यपाद्मः**) છે, તેની **अनुवृत्तिः** પ્રાર્થનાથી (અવતરેલા)' એમ (બંનેનું) સામાન્ય કાર્ય કહેલું છે. પુરાણ વિગેરેમાં તેવી પ્રસિદ્ધિ હોવાથી '**किल**' 'ખરેખર!' શબ્દ યોજેલો છે. પૃથ્વીનું કુશલ એટલે (તેનો) ભાર ઉતારીને, બધાનું જેમ કુશલ થાય તેવી રીતે **दत्तक्षणौ** અવસર આપનાર, અથવા નિશ્ચિત રીતે પોતાના આનંદના અનુભવનો અવસર આપનાર, વસુદેવના ઘરમાં (કુશલ) છે ને ? એવો પ્રશ્ન છે. આ (પ્રશ્નથી) સર્વનું સામાન્ય કુશલ પૂછ્યું. ૨૬.

---

૧. વિદુર અવધૂત થઈ કોઇથી ઓળખાય નહિ તેમ ફરતો, એટલે કોઈની સાથે બોલતો નહિ. તેથી ઉદ્ધવ સાથે સંભાષણ કરવાનું કારણ કહેલું છે.

૨. 'બંનેમાં' એટલે આલિંગન કરવામાં અને પ્રશ્ન કરવામાં. (प्र)

૩. 'વાયુ' એટલે સ્મરણ સાથે રહેતો પ્રાણરૂપ વાયુ. (प्र)

૪. 'પોતાની અંદરનો' એટલે અંતર્યામીનો. (प्र).

નીચેના શ્લોકથી આરંભી (સર્વેનું) જૂદું જૂદું કુશલ પૂછે છેઃ—

कच्चित्कुरूणां परमः सुहृन्नो भामः स आस्ते सुखमङ्ग शौरिः ॥
यो वै स्वसॄणां पितृवद्ददाति वरान् वदान्यो वरतर्पणेन ॥ २७ ॥

હે ઉદ્ધવ! ઉદાર થઈ જે (પોતાની) બ્હેનોના વરોને તૃપ્ત કરી, પિતાની પેઠે બ્હેનોને ઇચ્છેલા પદાર્થો આપે છે તે કૌરવોના પરમ મિત્ર અમારા બનેવી પ્રસિદ્ધ વસુદેવ સુખી છે ને ? ૨૭.

આરંભમાં વસુદેવનું કુશલ પૂછવાનું કારણ 'કૌરવોના પરમ મિત્ર, અમારા બનેવી' શબ્દોથી કહેલું છે. 'भामः' બનેવી તે બ્હેનનો પતિ. સામસામા વિવાહની શક્યતા હોવાથી દેવકી પણ પોતાની (વિદુરની) બ્હેન થાય, એવા અભિપ્રાયથી (એમ) કહેલું છે. અથવા તે (વસુદેવ)નો બીજો વિવાહ કૌરવોના ઘેર થએલો . કુંતી કરતાં વસુદેવ મોટો હોવાથી દેશના ધારા પ્રમાણે નાની બ્હેનનો પતિ સાળો હોવાથી (વસુદેવ) બનેવી થાય—વળી વસુદેવ સાથે માત્ર સંબંધ છે એમ નથી, પરંતુ તે ઉપકાર કરનાર છે, એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. સાસરો શૂર તો આપેજ, (પણ વસુદેવ) પોતે પણ બ્હેનોને **वरान्** ઇચ્છેલા પદાર્થો આપે છે. (એવું દાન કરવાની) શાસ્ત્રમાં આજ્ઞા નહિ હોવાથી, ('બ્હેનો' શબ્દને) ચોથી વિભક્તિ યોજેલી નથી. અધિક દાન કરવાનું કારણ 'ઉદાર' વિશેષણથી કહેલું છે. બ્હેનોના પતિઓને પણ તૃપ્ત કરીને (બ્હેનોને આપે છે). ૨૭.

યાદવોમાં સર્વથી ઉત્તમ પ્રદ્યુમ્ન સંબંધી પ્રશ્ન નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

कच्चिद्वरूथाधिपतिर्यदूनां प्रद्युम्न आस्ते सुखमङ्ग वीरः ॥
यं रुक्मिणी भगवतोऽभिलेभे आराध्य विप्रान् स्मरमादिसर्गे ॥ २८ ॥

હે ઉદ્ધવ! રુક્મિણીએ વિપ્રોની આરાધના કરીને ભગવાનથી જેને પ્રાપ્ત કર્યો અને જે મૂળ સર્ગમાં કામદેવ હતો, તે યાદવોનો સેનાપતિ વીર પ્રદ્યુમ્ન સુખી છે ને? ૨૮.

'**वरूथाधिपतिः**' એટલે સેનાપતિ. (પ્રદ્યુમ્ન) યાદવોમાં વીર, અથવા યાદવોનો સેનાપતિ, (અને) પોતાથીજ તેમજ સેનાથી અને જન્મની પરંપરાથી વીર છે. તે 'પ્રદ્યુમ્ન' એટલે 'ઘણાં ધનરૂપ' શબ્દથી કહેલું છે. તેથી રાજા કરતાં (તેના સંબંધી) પ્રશ્ન પહેલાં કરેલો છે. વળી પહેલાં તે સૃષ્ટિના કારણરૂપ કામદેવ હતો, જેને રુક્મિણીએ ભગવાનની પ્રાર્થના કરીને, વંશ ઉત્પન્ન કરવા વિપ્રોની આરાધના કરીને, ધર્મ પ્રાપ્ત થાય તે માટે તપ કરીને (ભગવાનથી પુત્ર તરીકે) પ્રાપ્ત કર્યો. 'વિપ્રોની આરાધના કરીને' શબ્દથી તેને (પ્રાપ્ત કરવા) માટે ઘણી શક્તિથી પ્રયાસ[1] કર્યો એમ સમજાય છે. 'ભગવાનથી' એવી રીતે પુત્ર પ્રાપ્ત કરવા માટેજ પ્રયાસ કરેલો. ૨૮.

कच्चित्सुखं सात्त्वतवृष्णिभोजदाशार्हकाणामधिपः स आस्ते ॥
यमभ्यषिञ्चच्छतपत्रनेत्रो नृपासनाशां परिहृत्य दूरात् ॥ २९ ॥

રાજ્યાસનની આશાનો અત્યંત ત્યાગ કરીને, જેનો કમલ જેવા નયનવાળાએ અભિષેક કર્યો તે સાત્ત્વતો વૃષ્ણિઓ ભોજો અને દાશાર્હકોનો અધિપતિ સુખી છેને? ૨૯.

રાજા (ઉગ્રસેન)ને રાજ્ય તો 'કાગડાનું બેસવું અને ડાળનું પડવું' એ રીતે પ્રાપ્ત થયું, એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. મરેલા પુત્ર (કંસ)નું દુઃખ ન ગણતાં, (તેણે) રાજ્ય સ્વીકાર્યું, તેનું કારણ 'કમલ જેવા નયનવાળાએ (અભિષેક કર્યો)' શબ્દથી કહેલું છે. કમલ જેવા નયનવાળા (ભગવાન) દૃષ્ટિથીજ સર્વ દુઃખ દૂર કરનારા છે. 'અત્યંત' એટલે પુત્ર તથા પૌત્ર મારફત (માટે) પણ (તેમણે રાજ્યની આશાનો ત્યાગ કર્યો). ૨૯.

---

૧. ('शक्त्यतिशयाधानं कृतम्' 'ઘણી શક્તિ મૂકી'.) પહેલાંની પેઠે શંકર કામનો પરાભવ ન કરે તે માટે (રુક્મિણીએ) તેમ કર્યું. (પ્રદ્યુમ્નમાં ઘણી શક્તિ મૂકી, એવો અર્થ છે. (प्र) 'વિપ્રોની આરાધના કરીને'નો અર્થ કરતાં આ કહેલ છે. પ્રદ્યુમ્ન પુત્ર પ્રાપ્ત થાય તે માટે એમ કરેલું. પુત્ર થયા પહેલાં તેનામાં શક્તિ મૂકયાનું સંભવતું નથી, તેથી બીજીરીતે અર્થ કરેલ છે. 'આધાન'નો અર્થ 'પ્રયાસ' પણ થાય છે.

સાંબ વિગેરેમાં અનુપમ સ્વરૂપ અને શક્તિ હોવાથી, નીચેના શ્લોકથી આરંભી તેમનાં માહાત્મ્ય અને સ્વરૂપ જણાવતાં, તેમના સંબંધી પ્રશ્ન કરે છે:—

कच्चिद्धरेः सौम्य ! सुतः सदृक्ष आस्तेऽग्रणी रथिनां साधु साम्बः ॥
असूत यं जाम्बवती व्रताढ्या देवं गुहं योऽम्बिकया धृतोऽग्रे ॥ ३० ॥

હે ભલા (માણુસ)! જેને ઘણાં વ્રત કરનારી જાંબવતીએ જન્મ આપ્યો છે અને જે દેવ કાર્તિકેયને પહેલાં અંબિકાએ (ગર્ભમાં) ધારણ કરેલ, તે હરિની સમાન (તેમનો) પુત્ર, રથીઓનો નાયક સાંબ કુશલ છેને? ૩૦.

સંબોધનો તે તે (પ્રશ્નનો ઉત્તર) કહેવાનાં કારણરૂપ છે. 'હરિનીજ સમાન રથીઓનો નાયક કુશલ છેને?' એવો પ્રશ્ન છે. 'સાંબ'[1] શબ્દથી એમ જણાય છે કે પાર્વતી સાથે મહાદેવ જ (સાંબ તરીકે) અવતરેલા. તેથીજ તેનો જન્મ પ્રાકૃત હોવાનું શક્ય નથી એમ 'જેને ઘણાં વ્રતવાળી જાંબવતીએ જન્મ આપ્યો છે' એ શબ્દોથી કહેલું છે. જાંબવાન બલમાં ભગવાનની સમાન હતો અને (તેમનો) ભક્ત હતો, તેની કન્યા તેનાથી પણ અધિક વ્રત કરનારી હતી. તે (સાંબ)નું સ્વરૂપથી સામર્થ્ય 'દેવ કાર્તિકેય' શબ્દોથી કહેલું છે. કાર્તિકેયનો ભૂતોના સમૂહમાં સમાવેશ થએલ નહિ હોવાથી (તે) દેવ હતો, એ (તેની) સરસાઈ છે. અગ્નિની પત્નીઓની અંદર રહેલી અંબિકા[2] (પાર્વતી)એ (તેને ગર્ભમાં ધારણ કરેલ). આ પણ તેની સરસાઈ છે. ૩૦.

શૂરવીરો સંબંધી કહી (પ્રશ્ન કરી), નીચેના શ્લોકમાં શૂરવીર ભક્ત સંબંધી પ્રશ્ન કરે છે:—

क्षेमं स कच्चिद्युयुधान आस्ते यः फाल्गुनाल्लब्धधनूरहस्यः ॥
लेभेऽञ्जसाधोक्षजसेवयैव गतिं तदीयां यतिभिर्दुरापाम् ॥ ३१ ॥

જેણે અર્જુન પાસેથી ધનુર્વિદ્યાનું રહસ્ય પ્રાપ્ત કર્યું, અને ભગવાનની જ સેવાથી યતિઓથી પ્રાપ્ત થઇ ન શકે તેવી તેમની ગતિ સ્હેલાઇથી પ્રાપ્ત કરી તે યુયુધાન કુશલ છે ને? ૩૧.

'યુયુધાન, એટલે 'અર્જુનનો શિષ્ય સાત્યકિ. 'ગતિ' એટલે ફલરૂપ ઉત્તમ ભક્તિ. તે (પ્રાપ્ત કરવા)નું સાધન ભગવાનની સેવાજ છે, પરંતુ જ્ઞાન પણ નથી, એમ 'યતિઓથી પ્રાપ્ત થઈ ન શકે તેવી' એ વિશેષણથી કહેલું છે. ૩૧.

નીચેના શ્લોકમાં પરમ ભક્ત સંબંધી પ્રશ્ન કરે છે:—

कच्चिद्बुधः स्वस्त्यनमीव आस्ते श्वफल्कपुत्रो भगवत्प्रपन्नः ॥
यः कृष्णपादाङ्कितमार्गपांसुष्वचेष्टत प्रेमविभिन्नधैर्यः ॥ ३२ ॥

પ્રેમને લીધે ધૈર્ય જતું રહેતાં જે શ્રીકૃષ્ણના ચરણના ચિહ્નવાળી માર્ગની ધૂળમાં આળોટેલ (અને) જે ભગવાનને શરણ આવેલ તે ડાહ્યો શ્વફલ્કનો પુત્ર (અક્રૂર) કુશલ અને નીરોગી છેને ? ૩૨.

(ભગવાનને શરણ આવેલ) તેથી જ (અક્રૂર) ડાહ્યો હતો. 'अनमीवः' એટલે નીરોગી. (તે) શ્રીકૃષ્ણની સેવા (કરવા) યોગ્ય છે, એમ જાણવા તેવો (નીરોગી હોવાનો) પ્રશ્ન (કરેલો) છે. 'શ્વફલ્કનો પુત્ર' એટલે અક્રૂર. 'भगवत्प्रपन्नः' એટલે ભગવાનને શરણે આવેલ, તેની ભક્તિ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે. એમ ઉત્તરાર્ધથી કહેલું છે. માર્ગની ધૂળ ઘણીજ અપવિત્ર હોય છે. તે પણ શ્રીકૃષ્ણના ચરણના ચિહ્નવાળી હોવાથી તેને ગંગા કરતાં ઉત્તમ માનીને, તેમાં તે આળોટેલ. 'આળોટેલ શબ્દથી એમ સૂચવેલ છે કે ભક્તિના આવેશને લીધે (તેને) લૌકિક પદાર્થોનું જ્ઞાન નહતું. 'પ્રેમને લીધે ધૈર્ય જતું રહેતાં' શબ્દથી એમ કહેલું છે કે (તેનામાં) ભક્તિનો આવેશ થએલ હોવાથી ભાન કરાવવા છતાં પણ તેને ભાન થએલું નહિ, કારણકે ધૈર્યવાળો (હોય તે) બધું સમજવાની શક્તિવાળો હોય છે. ૩૨.

---

૧. अम्बा એટલે પાર્વતી, અને साम्बः એટલે પાર્વતી સહિત મહાદેવ.

૨. મહાદેવનું વીર્ય પહેલાં 'શરવણ' વનમાં પડેલું. પછી તે ગંગાએ અને ત્યાર પછી અગ્નિએ કેટલોક સમય ધારણ કરેલું. તેથી 'અગ્નિની પત્નીઓમાં રહેલી અંબિકાએ' ધારણ કર્યાનું કહેલ હોવાનું જણાય છે. (ભારત. વનપર્વ અ. ૨૨૩ વિગેરે)

જેની ભક્તિને લીધે હરિ (તેના) પુત્ર પણ થયા, તે મોટી ભક્ત(દેવકી)નું કુશલ નીચેના શ્લોકમાં પૂછે છેઃ—

कच्चिच्छिवं देवकभोजपुत्र्या विष्णुप्रजाया इव देवमातुः ॥
या वै स्वगर्भेण दधार देवं त्रयी यथा यज्ञवितानमर्थम् ॥ ३३ ॥

જેમ ત્રણ વેદો યજ્ઞનો વિસ્તાર કરાવનાર અર્થને ધારણ કરે છે તેમ વિષ્ણુ જેની સંતતિ થએલ તેવી દેવોની માતા પેઠે જેણે પોતાના ગર્ભમાં દેવ (ભગવાન) ને ધારણ કરેલ, તે દેવકભોજની પુત્રી કુશલ છેને ? ૩૩.

'ભોજ' એ વંશનું નામ છે. દેવક જ ભોજ (તે દેવકભોજ). (ભગવાન) પુત્ર થયાનું સંભવતું નથી, એવી શંકા થાય; તેથી દૃષ્ટાંત (કહેછે, કે) જેમ વામનની માતા અદિતિ, જેના વિષ્ણુજ સંતાન થએલા, તે દેવોની માતા હોવાથી બધા દેવો તેમાં પ્રકટ થએલા. ભગવાન (શ્રીકૃષ્ણ) પણ પોતેજ પ્રકટ થએલા. (દેવકીના) ગર્ભમાં રહેલા તેથીજ (તેના) પુત્ર (કહેલા છે), પરંતુ જન્મ આપવાને લીધે પુત્ર કહેલાં નથી તે (અર્થ) જેણે પોતાના ગર્ભમાં દેવને ધારણ કરેલ, શબ્દોથી કહેલો છે. (ભગવાન) માત્ર ગર્ભમાં રહ્યા (તે) જન્મ આપનારી નહતી, (એમ) કહેવાથી [1]માહાત્મ્ય કહેવાયું. 'અર્થને' (ધારણ કરે છે,) શબ્દથી એમ સૂચવેલું છે કે (અર્થ શબ્દ સાથે) કુદરતી સંબંધવાળો હોવાથી (તેની) અંદર રહેલો હોવાથી, (તેમાં) હતો તેજ પ્રકટ થએલો (થાય છે). ૩૩.

અનિરુદ્ધ ઉત્તમ જીવ નહિ હોવાથી,[2] નીચેના શ્લોકમાં તેમનામાં આવેશ કરેલા ભગવાનનુંજ માહાત્મ્ય કહેતાં, (તેમની) સ્તુતિ કરે છેઃ—

अपिस्विदास्ते भगवान् सुखं वो यः सात्त्वतां कामदुघोऽनिरुद्धः ॥
यमामनन्ति स्म ह शब्दयोनिं मनोमयं सत्त्वतुरीयतत्त्वम् ॥ ३४ ॥

જે તમો વૈષ્ણવોની સર્વ કામના પૂરનારા છે, (અને) જે મનોમય અંતઃકરણનું ચોથું તત્ત્વ, ખરેખર, શબ્દનું કારણ હોવાનું પ્રસિદ્ધ માનવામાં આવે છે, તે ભગવાન અનિરુદ્ધ સુખી છે ને? ૩૪.

ભગવાન અનિરુદ્ધ **सात्त्वतां** વૈષ્ણવોની સર્વ કામના પૂરનાર છે, કારણકે અનિરુદ્ધ જ પાલન કરનારા છે, કેમકે તે મનના અધિષ્ઠાતા દેવ છે. તેથીજ શબ્દનું કારણ માનવામાં આવે છે. **'स्म'** પ્રસિદ્ધ શબ્દથી મન 'પહેલાંનું રૂપ(અને) વાણી પછીનું રૂપ છે' એ શ્રુતિની પ્રસિદ્ધિ (જણાવેલી છે). તેવા (ભગવાન અનિરુદ્ધ) નો અવતાર થાય છે એવું આશ્ચર્ય **'ह'** શબ્દથી દર્શાવેલું છે; કારણકે આ (અનિરુદ્ધ) 'મનોમય' હોઈ તે (મન)ના દેવ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. તેથીજ (તે) કોઇથી પણ રોકી શકાય તેવા નહિ હોવાથી 'અનિરુદ્ધ' (કહેવાય) છે. વળી **सत्त्व** એટલે અંતઃકરણનું ચોથું (રૂપ) જે મન, તેનું આ વાસ્તવિક તત્ત્વ છે. આથી એમ કહેલું છે[3] કે તે સર્વરૂપ હોવાનું લોકમાં પણ પ્રસિદ્ધ છે. ૩૪.

એ પ્રમાણે કેટલાક સંબંધી જૂદા જૂદા પ્રશ્નો કરીને, નીચેના એક શ્લોકથી બીજા સર્વ સંબંધી પ્રશ્ન કરે છેઃ—

अपिस्विदन्ये च निजात्मदैवमनन्यवृत्त्या समनुव्रता ये ॥
हृदीकसत्यात्मजचारुदेष्णगदादयः स्वस्ति चरन्ति सौम्य ॥ ३५ ॥

હે ભલા (પુરુષ)! વળી હૃદીક, સત્યાના પુત્રો, ચારુદેષ્ણ, ગદ વિગેરે બીજાઓ, જેઓ પોતાના ચૈતન્યના દેવની અનન્ય વર્તનથી ભક્તિ કરતા તેઓનું ચરિત્ર સારું છેને ? ૩૫.

---

૧. ત્રણ વેદોના દૃષ્ટાંતથી કહેવાયું. (प्र)

૨. અનિરુદ્ધ ઉત્તમ જીવ નથી, પરંતુ ભગવાનનો આવેશ છે. તેનામાં જીવપણું નથી એવો અર્થ જણાય છે.

૩. મન આત્માથી જૂદું નથી એવું લોકમાં પ્રસિદ્ધ હોવાથી, એવો અર્થ છે. (प्र)

निजः પોતાનો જે ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્મા, તેના પણ જે દેવ, તેવા (ભગવાન) ની અનન્ય વર્તનથી એટલે સર્વભાવથી તેમની એકલાનીજ ભક્તિ કરનારા હૃદીક વિગેરેનું ચરિત્ર સારૂં છેને ? 'સત્યાના પુત્રો' એટલે સત્યભામાના પુત્રો. 'ચારુદેષ્ણ' પ્રદ્યુમ્નનો ભાઈ થાય. 'ગદ' વિગેરે, એટલે ભગવાનના ભાઈ વિગેરે. 'વિગેરે' શબ્દથી બધાનો સમાવેશ કરેલો છે. તેઓનાં ચરિત્ર પણ સારાં છેને ? એવો પ્રશ્ન છે. ૩૫.

નીચેના શ્લોકમાં યુધિષ્ઠિરનું કુશલ પૂછે છેઃ—

अपि स्वदोर्भ्यां विजयाच्युताभ्यां धर्मेण धर्मः परिपाति सेतुम् ॥
दुर्योधनोऽतप्यत यत्सभायां साम्राज्यलक्ष्म्या विजयानुवृत्त्या ॥ ३६ ॥

વિજયોની પરંપરા જેમાં રહેલી છે તેવી સામ્રાજ્યની લક્ષ્મીને લીધે દુર્યોધન જેની સભામાં દુઃખી થએલો તે ધર્મ, અર્જુન અને અચ્યુત સાથે પોતાના બે બાહુઓથી ધર્મની મર્યાદાનું સંપૂર્ણ પાલન કરે છે ને ? ૩૬.

(મર્યાદાનું સંપૂર્ણ પાલન કરવાનું) થઈ ન શકે તેવું (પ્રાપ્ત) કરવાનું કારણ 'વિજય અને અચ્યુત (બાહુઓ)થી' શબ્દોથી કહેલું છે, કારણ કે તે બે રોકી ન શકાય તેવા અંશો નર અને નારાયણ છે. વળી રાજા ધર્મ છે, અને બાહુઓથી પોતાનું (ધર્મનું) રક્ષણ થાય છે, તેથી 'પોતાના બે બાહુઓથી' એમ કહેલું છે. 'વિજય' એટલે અર્જુન. 'અચ્યુત' એટલે ભગવાન. **सेतुम्** પરંપરાથી પ્રાપ્ત થએલી મર્યાદાનું **धर्मेण** શાસ્ત્રમાં જણાવેલા પ્રકારથી સંપૂર્ણ પાલન કરે છે ને ? એવો પ્રશ્ન છે. 'ધર્મ હોવાથી ધર્મ પ્રમાણે પાલન કરેજ. તેવો પાછો પ્રશ્ન (તું) શામાટે કરે છે ?' એવી શંકા થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધથી સિંહાસન અનર્થનું મૂળ છે એમ કહે છે. 'વિવિધ જય એટલે વિજય,' તેની પરંપરા જેમાં રહેલી છે તેવી સામ્રાજ્યની લક્ષ્મીને લીધે, અથવા 'વિજય' એટલે અર્જુન, તેની '**अनुवृत्त्या**' સેવાથી અને સામ્રાજ્યની લક્ષ્મીને લીધે, 'જેની સભામાં દુર્યોધન દુઃખી થએલો' એવું જૂદું વાક્ય છે. રાજા (યુધિષ્ઠિર)માં તો બે ગુણો[1] વધારે હતા, તેથી (દુર્યોધનને) સારી રીતે દુઃખ થવાનું સંભવે છે, એવો ભાવ છે. ૨૬.

નીચેના શ્લોકમાં ભીમ સંબંધી પ્રશ્ન કરે છેઃ—

किंवा कृताघेष्वघमत्यमर्षी भीमोऽहिवद्दीर्घतमं व्यमुञ्चत् ॥
यस्याङ्घ्रिपातं रणभूर्न सेहे मार्गं गदायाश्चरतो विचित्रम् ॥ ३७ ॥

ગદાના વિચિત્ર પ્રકાર કરતાં ફરતા જેના ચરણનો પ્રહાર રણભૂમિ સહન કરતી ન હતી, અને જે અપરાધ કરનારાના અપરાધને સર્પની પેઠે જરાએ ક્ષમા કરતો નહતો તે ભીમે ઘણા સમય સુધી વિચારેલું (વેર) તજ્યું છેને ? ૩૭.

(૧) જેમણે અપરાધ કરેલા તેમને **अमर्षी** ક્ષમા ન કરનાર ભીમ (તેમનું) અનિષ્ટ કરવાનું વિચારે છે, અથવા (૨) અનિષ્ટ કરવાના વિચારથી (તેમના અપરાધો) સહન કરતો નથી એવો પ્રશ્ન છે. **अघमतिः** એટલે અનિષ્ટ કરવાના વિચારવાળો, હણનારો, એવો અર્થ છે. અથવા (૩) **अघमत्या** 'હું હણીશ' એવી બુદ્ધિથી **अघम्** દંડરૂપ અપરાધ **अत्यमर्षी** જરાએ ક્ષમા ન કરે તેવા ભીમે (વેર તજ્યું છેને) ? એવો (પ્રશ્ન છે). જરાએ ક્ષમા ન કરવાના સંબંધમાં (સર્પનું) દૃષ્ટાંત કહેલું છે. '**दीर्घतमम्**' એટલે ઘણા સમય સુધી વિચારેલું, અથવા પુત્ર વિગેરેની પરંપરાના સંબંધવાળું આથી 'પ્રતિજ્ઞા ભીમે પાળી કે નહિ, અથવા અર્જુને તે (કૌરવો)ને હણ્યા ?' એવો પ્રશ્ન હોવાનું જણાવ્યું. તે (ભીમ)ને અશકય તો નહતું એમ ઉત્તરાર્ધથી કહેલું છે. જે ભીમના ચરણનો પ્રહાર રણભૂમિ કઠણ હોવા છતાં **न सेहे** સહન કરવા શક્તિવાળી ન હતી. ચરણનો પ્રહાર કૂદીને પડવારૂપ હતો. 'ગદાના પ્રકાર કરતાં ફરતા' વિશેષણથી તે (પ્રહાર કરવા)નો પ્રસંગ કહેલો છે. ગદાના જાતજાતના શિક્ષાના પ્રકાર કરવા ફરતાં ચરણના પ્રહાર કરવાના પ્રસંગ થતા. ગદાયુદ્ધમાંજ કૂદીને (મારવાના) વિગેરે પ્રકારો હોય છે. ૩૭.

૧. રાજસૂય યજ્ઞથી પ્રાપ્ત થએલી સામ્રાજ્યની લક્ષ્મી અને અર્જુને કરેલી સેવા, એ બે ગુણો. (ત્ર)

નીચેના શ્લોકમાં અર્જુન સંબંધી પ્રશ્ન કરે છે:—

कच्चिद्यशोधा रथयूथपानां गाण्डीवधन्वोपरतारिरास्ते ॥
अलक्षितो यच्छरकूटगूढो मायाकिरातो गिरिशस्तुतोष ॥ ३८ ॥

ઓળખ્યા વિનાના માયાથી ભીલ બનેલા શંકર જેના બાણોના સમૂહથી ઢંકાઈ જઈ પ્રસન્ન થએલા, તે રથના સૈન્યોનું રક્ષણ કરનારાઓની કીર્તિ ધારણ કરનાર ગાંડીવ ધનુષ્યવાળા અર્જુને તેના શત્રુઓનો નાશ કરેલો છેને ? ૩૮.

રથના સૈન્યોનું રક્ષણ કરનારાઓની यशोधाः કીર્તિને ધારણ કરનાર અર્જુન. 'यशोहा' 'યશનો નાશ કરનાર,' એવો પાઠ હોય ત્યારે, બધાના યશનો નાશ કરે છે; કરનાર એવો (અર્થ થાય). 'ગાંડીવ-ધનુષ્યવાળા, વિશેષણથી તે વિષયની શક્તિ જણાવેલી છે. 'यशोधाः' એટલે કીર્તિ ધારણ કરનાર, બધાને હણીને તેમની કીર્તિ પોતેજ ધારણ કરે છે તેથી તેવો (કહેલો છે), અથવા તે (રથના સૈન્યોનું રક્ષણ કરનારા) ઓની મધ્યે (કીર્તિ ધારણ કરનાર) તે છે. આથી પોતાથી અને શત્રુઓથી તેની શક્તિ હોવાનું સૂચવેલ છે. 'ગાંડીવધનુષ્યવાળો' છે, એટલે ત્રણે લોકમાં તેને શત્રુઓ હોવાથી તેણે શત્રુઓનો નાશ કરેલો છે કે નહિ, એવો પ્રશ્ન છે. ઉત્તરાર્ધથી (તેની) શક્તિ કહેલી છે. યુદ્ધમાં (અર્જુનનો) સંબંધ થાય, તે માટે (શંકર) માયાથી ભીલ બનેલા, (અને) તેથી જ (અર્જુનથી) ઓળખાયા ન હતા. તેથી જ અર્જુનના બાણોના સમૂહથી ઢંકાઇ ગયેલા. [1]આવી શક્તિવાળાનો જય થવામાં, વિલંબ થવાનું કારણ, શત્રુ પ્રાપ્ત ન થાય તે વિના (બીજું) હોવાનું સંભવતું નથી. તેથી (તેને) બધા શત્રુઓ પ્રાપ્ત થયા કે નહિ એવો સંદેહ (થવાથી પ્રશ્ન કરેલ છે). ૩૮.

નીચેના શ્લોકમાં જોડકાં (નકુલ અને સહદેવ) સંબંધી પ્રશ્ન કરે છે:—

यमावुतस्वित्तनयौ पृथायाः पार्थैर्वृतौ पक्ष्मभिरक्षिणीव ॥
रेमात उद्दाय मृधे स्वरिक्थं परात्सुपर्णाविव वज्रिवक्त्रात् ॥ ३९ ॥

જેમ આંખો પાંપણોથી રક્ષાએલી છે તેમ પાર્થોથી રક્ષાએલા પૃથાના બે જોડકાં પુત્રો—જેમ બે ગરુડો ઇંદ્રના મુખમાંથી (અમૃત) ઝૂંટવી લે તેમ—યુદ્ધમાં શત્રુ પાસેથી પોતાનો ભાગ ઝૂંટવી લઇને લ્હેર કરે છેને! ૩૯.

માતા અને ભાઈઓ તરફથી સન્માન અને શત્રુ ઉપર વિજય (મેળવવા)ના સંબંધમાં સંદેહ ન હોવા છતાં, પોતે લ્હેર કરે છે કે નહિ એવો સંદેહ રહેવાથી પ્રશ્ન કરે છે. (નકુલ અને સહદેવ) માદ્રીના પુત્રો હોવા છતાં (તેઓ) પૃથાને સોંપાએલા હોવાથી, તેના પુત્રો થયા. શત્રુ પાસેથી उद्दाय ઝૂંટવી લઈને, 'બે ગરુડોની પેઠે' એવું ગરુડનું દૃષ્ટાંત ભાવનાથી કલ્પેલું છે. 'ઇંદ્રના મુખમાંથી (શબ્દથી) એમ જણાવેલું છે કે બે ગરુડો પેઠે, અમૃત (ઇંદ્રથી) પીવાતું હોય છતાં તેઓ ઝૂંટવીને લાવવાની શક્તિ-વાળા છે. 'परात्' 'શત્રુ પાસેથી, શબ્દનો પ્રયોગ શંકા પડતો[2] અથવા વૈદિક છે. તેથી એમ જણાવેલું છે કે શત્રુને જીતીને અથવા જીત્યા વિના તેની પાસેથી (આ બે) ધન લાવે છે. ૩૯.

નીચેના શ્લોકમાં કુંતી સંબંધી પ્રશ્ન કરે છે:—

अहो पृथाऽपि ध्रियतेऽर्भकार्थे राजर्षिवर्येण विनाऽपि तेन ॥
यस्त्वेकवीरोऽधिरथो विजिग्ये धनुर्द्वितीयः ककुभश्चतस्रः ॥ ४० ॥

અહો! માત્ર ધનુષ્યની સહાયવાળા જે એકલા વીર અધિરથીએ ચારે દિશાઓ જીતેલી તે ઉત્તમ રાજર્ષિ વિના પણ પુત્રોને માટે પૃથા પણ પ્રાણ ધારણ કરે છે? ૪૦.

---

૧. અર્જુને શંકરને ઓળખ્યા હોત તો તે તેમના ઉપર બાણો ન નાખત અને શંકર તેના બાણોથી ઢંકાઈ ન જાત, એવો ભાવ જણાય છે.

૨. ઇંદ્ર ગરુડનો શત્રુ ન હતો, તેથી આ શબ્દનો પ્રયોગ શંકા પડતો અથવા વૈદિક કહેલો જણાય છે.

પૃથા પણ ધારણ કરે છે. 'પ્રાણ' (ધારણ કરે છે એમ) અર્થથી (સમજાય છે). અથવા अर्भकाश्च પુત્ર अर्थाश्च અને ધન=अर्भकार्थे. (એટલે) પુત્ર અને ધન ધારણ કરે છે. (આ શબ્દ) નાન્યતર જાતિમાં મૂક્યો એ વૈદિક પ્રયોગ છે. તે ઉત્તમ રાજર્ષિ પાંડુ વિના પણ (ધારણ કરે છે). પતિ સાથેનાજ પુત્ર અને ધન રક્ષણ કરવા યોગ્ય છે, તે (પતિ)ના વિના પણ (પૃથા તેમનું) રક્ષણ કરે છે એ આશ્ચર્ય કારક છે. ઉત્તરાર્ધથી તે (પાંડુ)નું સામર્થ્ય કહે છે. તેને શત્રુ ઉપર વિજય મેળવવામાં મદદ કરનારની જરૂર પણ ન હતી. 'વીર' હોવાથી તે પોતેજ યુદ્ધ કરતો. તે 'અધિરથી' એટલે બધાએ રથીઓથી અધિક હતો. ચારે દિશાઓ विजिग्ये તેણે જીતેલી. (તેમાં) મદદ કરનાર (તેનું) ધનુષ્યજ હતું. તેમ ન હોય તો, મંત્રથી અથવા સિદ્ધિથી પણ જય પ્રાપ્ત થાય, અને તે આશ્ચર્યકારક નથી. તેથી 'માત્ર ધનુષ્યની સહાયવાળા' એમ કહેલું છે. ૪૦.

આટલા સમયસુધી પહેલાં (વિદુરને) જેમના જેમનામાં પ્રેમ હતો, તે બધોએ કહ્યો. હવે પ્રતિકૂલતાની (પ્રતિકૂલ હતા તેમની) વાત કરે છે. તેમાં પ્રથમ નીચેના શ્લોકથી ધૃતરાષ્ટ્ર સંબંધી શોક કરે છેઃ—

सौम्यानुशोचे तमधःपतन्तं भ्रात्रे परेताय च दुद्रुहे यः ॥
निर्यापितो येन सुहृत् स्वपुर्या अहं स्वपुत्रान् समनुव्रतेन ॥ ४१ ॥

હે ભલા (પુરુષ) ! જેણે મરેલા ભાઈનો દ્રોહ કર્યો અને જે પોતાના પુત્રોને અનુસરનારાએ મને મિત્રને પોતાના નગરમાંથી કાઢી મૂક્યો તે અધઃપતન કરતા (ધૃતરાષ્ટ્ર) નો મને શોક થાય છે. ૪૧.

'હે ભલા (પુરુષ)' એ સંબોધન (ઉદ્ધવ) મિત્ર હોવાનું જણાવવા (કરેલું છે), કારણ કે બીજાના સ્થાનમાં (બીજાની પાસે) ન કહેવા જેવું હોય તે કહેવું ન જોઈએ. તે (ધૃતરાષ્ટ્ર) જ પોતે અધઃપતન કરતો (પોતાનો) શોક કરે છે, અને તેની પાછલ હું પણ (તેનો) શોક કરૂં છું. 'અધઃપતન કરતાનો' શબ્દથી શોક કરવાનું કારણ કહેલું છે. (અધઃ) પતન થવાનું કારણ 'મરેલા ભાઈનો દ્રોહ કર્યો' શબ્દોથી કહેલું છે. (પાંડુ) જીવતો હતો તે સ્થિતિમાં પણ (તેને) દુઃખ દીધેલું, અને (તે) મૂઆ પછી પણ તેના પુત્રોનો દ્રોહ કરી તેના ઉપર અપકાર કર્યો. ઉત્તરાર્ધથી જીવતા ભાઈ મારા ઉપર પણ અપકાર કર્યો એમ કહેલું છે. મેં તો (તેના ઉપર) અપકાર કર્યો નથી એમ 'મિત્રને' શબ્દથી કહેલું છે. પોતાના નગરમાંથી જ મને કાઢી મૂક્યો. પુત્ર મારફત કર્યું તે પણ તેણેજ કરેલું છે, કારણ કે તે પોતે પુત્રોને અનુસરેલો છે. એવી રીતે જીવતા અને મરેલા ભાઈઓના દ્રોહને લીધે તેનો અધઃપાત થયો છે. 'મને શોક થાય છે' એટલે અત્યારે પણ શોક થાય છે, તે (શોક) નું કારણ છે કે નહિ એવો પ્રશ્ન છે, કારણ કે (હાલ ધૃતરાષ્ટ્ર) જેના ઉપર અપકાર કરેલ તેના ઘરમાં રહીને જીવે છે. ૪૧

'જેમ પુત્રે કરેલા અપરાધને લીધે શક્તિમાન્‌ની અવગણના કરવાથી ધૃતરાષ્ટ્ર અપરાધી થયો, તેવી રીતે તું પણ અવગણનાના દોષથી દુષ્ટ થયેલો છે, એવી શંકા થાય, તેથી વાસુદેવે મોહ પમાડેલા ધૃતરાષ્ટ્ર, ભીષ્મ દ્રોણ વિગેરેને (હું) સામા પક્ષનો છું એવી શંકા થવાથી, મેં મારૂં જ હિત કરેલું છે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

सोऽहं हरेर्मर्त्यविडम्बनेन दृशो नृणां चालयितुर्विधातुः ॥
नान्योपलक्ष्यः पदवीं प्रसादाच्चरामि पश्यन् गतविस्मयोऽत्र ॥ ४२ ॥

તે (તેવો) હું મનુષ્યદેહનાં અનુકરણથી માણસોની દૃષ્ટિને ભમાવનાર, વિધાતા હરિની કૃપાથી આ વિષયમાં વિસ્મયવિનાનો થઈ, બીજાથી ઓળખાઉં નહિ તેવો તેમના માર્ગને જોતો ફરૂં છું. ૪૨

ધૃતરાષ્ટ્ર વિગેરેએ એવી રીતે જેનો અપરાધ કરેલ તે (તેવો હું વિધાતાની કૃપાથી વિસ્મય વિનાનો થઈને જ ફરૂં છું. આ વિષયમાં પણ સંદેહ છે કે (હું કરૂં છું તે) યોગ્ય છે કે અયોગ્ય ? ભગવાન (હરિ) સર્વનાં દુઃખ હરનારા છે, કારણ કે તે બધાને સુખ થાય તેમ આબાદી મોક્ષ વિગેરે પ્રાપ્ત કરાવે છે. તેમાં જેઓ પ્રવૃત્તિથી સુખ (પ્રાપ્ત કરવા) ના અધિકારી હોઈ નિવૃત્તિથી સુખ (પ્રાપ્ત કરવા) ઇચ્છે છે, તેમને

ભગવાન ઘણો મોહ ઉત્પન્ન કરે છે. મનુષ્યોના સંબંધવાળો જે 'मर्त्यम्' દેહ, તેનું विडम्बनेन અનુકરણ કરીને (મોહ ઉત્પન્ન કરે છે). અથવા 'મનુષ્યોના વિધાતા, (મોહ ઉત્પન્ન કરે છે) કપટથી મનુષ્યદેહ ધારણ કરવાની ક્રિયાથી માણસોની દૃષ્ટિને ભમાવે છે. જો તે ઘણો મોહ ઉત્પન્ન ન કરે તો તે (મનુષ્યો)ની સૃષ્ટિ કેમ કરે ? વારંવાર સૃષ્ટિ કરવા માટે તેમને ઘણો મોહ કરે છે, એવો અર્થ છે. જેમ ભગવાન કોઈથી પણ ઓળખાયા નહિ, તેમ હું પણ બીજાથી ઓળખાઉં નહિ તેવો છું તેથીજ જણાય છે કે મારા ઉપર તેમની કૃપા છે. (મને) વિસ્મય થતો નથી, એ અંદરથી તેમની કૃપા હોવાનું સૂચવે છે. લોકમાં (મને) કોઈ ઓળખતું નથી, એ બહારથી તેમની કૃપા હોવાનું સૂચવે છે. તેથી જ બીજાઓને બાંધ્યા, હણ્યા,(અને) હું ફરૂં છું એમ (કહેલું છે). ભીષ્મ વિગેરે માણસોની (દૃષ્ટિને) અંતઃકરણની વૃત્તિઓને (ભગવાન) ભમાવે છે. (મારા ઉપર ભગવાનની) કૃપા હોવાને લીધે, મેં અપરાધ વિગેરે કરેલ તે પણ તેમની ઇચ્છાથી કરેલ એમ જાણતાં અભિમાન વિનાનો થઈ તીર્થોમાં ફરવું વિગેરે તેમને પ્રાપ્ત કરવાના ઉપાય હું કરૂં છું, એવો અર્થ છે. ૪૨.

'સર્વ (કરવાની) શક્તિવાળા પરમેશ્વરે (કૌરવોના અપરાધની) કેમ ઉપેક્ષા (બેદરકારી) કરી ?' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ—

नूनं नृपाणां त्रिमदोत्पथानां महीं मुहुश्चालयतां चमूभिः ॥
वधात्प्रपन्नार्तिजिहीर्षयेशोऽप्युपैक्षताऽघं भगवान्कुरूणाम् ॥ ४३ ॥

ખરેખર ! ત્રણ મદને લીધે અવળે રસ્તે જનારા (અને) ભૂમિને વારંવાર સૈન્યોથી કંપાવતા રાજાઓનો વધ કરીને, શરણ આવેલાનું દુઃખ હરવાની ઇચ્છાથી ભગવાને શક્તિમાન હોવા છતાં કૌરવોના અપરાધની ઉપેક્ષા કરી. ૪૩.

જો કે ભગવાને દુષ્ટોનો નાશ કરવાજ અવતાર લીધેલો, છતાં પણ દુર્યોધન વિગેરેને તેમણે જે ન હણ્યા, તે **प्रपन्नार्तिजिहीर्षया** શરણ આવેલ ભીમ વિગેરેની પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ થાય તે માટેજ, એવો અર્થ છે. વિદ્યાનો, ધનનો અને ઉંચા કુલનો એવી ખ્યાતિવાળા ત્રણ મદો છે, એમ 'વિદ્યાનો મદ, ધનનો મદ અને ઉંચા કુલનોજ મદ' એ વાક્યમાં (કહેલું છે). તે ત્રણ મદને લીધે અવળે રસ્તે જનારા રાજાઓનો 'वधात्' વધ કરીને પણ ભગવાને કૌરવોના વધની ઉપેક્ષા કરી. **ल्यब्लोपे पञ्चमी**[1] એ નિયમ પ્રમાણે ('वधात्' એટલે વધ કરીને). ભગવાન કૌરવોનો વધ કર્યા વિનાજ રહ્યા, તેથી (એ) તેમના અપરાધની ઉપેક્ષા કરી; કારણ કે તે શક્તિમાન છે, ભક્તદ્વારા પણ (તેમને) હણવાની શક્તિવાળા છે. ૪૩.

એવી રીતે ભગવાનની કૃપાથી તેમનું બધુંએ ચરિત્ર હું જાણું છું એમ પોતાનું જ્ઞાન જણાવીને, નીચેના શ્લોકથી હું ભગવાનનું સ્વરૂપ પણ જાણું છું એમ કહે છેઃ—

अजस्य जन्मोत्पथनाशनाय कर्माण्यकर्तुर्ग्रहणाय पुंसाम् ॥
नन्वन्यथा कोऽर्हति देहयोगं परो गुणानामपि कर्मतन्त्रम् ॥ ४४ ॥

જન્મરહિત (ભગવાન) નો જન્મ અવળે માર્ગે જનારાઓનો નાશ કરવા અને કર્મરહિત (ભગવાન) નાં કર્મો પુરુષોને બોધ આપવા હોય છે. ખરેખર ! તેમ ન હોય તો ગુણોથી પણ પર હોય તે કોણ કર્મને આધીન દેહનો સંબંધ કરે ? ૪૪.

જન્મરહિત અને કર્મરહિતનાં જન્મો અને કર્મો અવળે માર્ગે જનારા દુષ્ટોનો નાશ કરવા અને સારા પુરુષોને બોધ આપવા હોય છે, કારણ કે સૂર્ય ઉગ્યા વિના અંધકારનો નાશ થતો નથી અને ભગવાને (ધર્મનું) આચરણ કર્યા વિના કોઈ પણ ધર્મનું આચરણ કરતો નથી. તેથી દુષ્ટોનો નાશ કરવા અને સત્પુરુષોનું સંપૂર્ણ રક્ષણ કરવા ભગવાનનાં જન્મો અને કર્મો (તેમના સ્વરૂપથી) વિરુદ્ધ હોવા છતાં પણ થાય

૧. જ્યારે વાક્યમાં જેનાં રૂપ થતાં ન હોય તેવા કૃદંતનો અર્થ કહેલ ન હોય ત્યારે તે કૃદંતનાં કર્મને પાંચમી વિભક્તિમાં મૂકવામાં આવે છે એવો આ નિયમનો અર્થ છે. 'वधं कृत्वा' વધ કરીને' શબ્દો પૈકી 'कृत्वा' કૃદંત કહેલું નથી, તેથી તેનું કર્મ 'વધ' પાંચમી વિભક્તિમાં મૂક્યું છે, એવો અર્થ છે.

છે. તેમ ન હોય તો કર્મને પરતંત્ર નથી તેવા ભગવાન શા માટે (પોતાનો) જન્મ કરે? (ભગવાનની) પોતાની ઇચ્છાથી ઉત્પન્ન થએલા દેહમાં અગ્નિની પેઠે ભગવાનનો આવેશ થાય છે, એવો સાધારણ મત આ (વિદુર) જાણે છે. 'ગુણોથી પણ પર' શબ્દોથી એમ સૂચવેલું છે કે (તેવા ભગવાન) ગુણોથી ઉત્પન્ન થયેલ કર્મને અધીન કેમ થાય ? તે (વિદુર) બધાએ દેહો કર્મને અધીન હોવાનું માને છે.(તેનો) ભાવ એવો છે કે બધાંએ કાઇ અનિત્ય (નાશને પાત્ર) છે. તેથી તેમાં પ્રવેશેલો અગ્નિ પણ તેનાથી પણ વિશેષ અનિત્ય આવિર્ભાવવાળો (વધારે નાશને પાત્ર) છે; અથવા જેમ પત્નીનો દેહ પતિને વશ હોવા છતાં, પત્નીના જીવને જ અધીન છે, તેમ ઈશ્વરે સ્વીકારેલો દેહ પણ કર્મને અધીનજ છે, એવો કેટલાકનો મત છે. તેવોજ આ (વિદુર) નો પણ મત છે. આગળ (૩–૨–૧૧) માં ઉદ્ધવ તે ખોટો હોવાનું સિદ્ધ કરશે. ૪૪.

એવી રીતે પોતાનું સર્વ જ્ઞાન જણાવીને, તેનાથી અધિકારવાળા દેહના કારણ થએલ વાયુનો સંસ્કાર (થએલ હોવાનું) જણાવીને; સંસ્કારવાળા આકાશની પ્રાપ્તિ થાય[1] તેમાટે, નીચેના શ્લોકથી ભગવાનના ચરિત્ર સંબંધી પ્રશ્ન કરે છેઃ—

तस्य प्रपन्नाखिललोकपानामवस्थितानामनुशासने स्वे ॥
अर्थाय जातस्य यदुष्वजस्य वार्तां सखे कीर्तय तीर्थकीर्तेः ॥ ४५ ॥

હે મિત્ર ! પોતાની આજ્ઞામાં રહેલ શરણે આવેલાઓના અને સર્વ લોકોનું પાલન કરનારાઓના કાર્યમાટે યાદવોમાં જન્મ લેનાર, જન્મરહિત, તીર્થરૂપ કીર્તિવાળા તે (ભગવાન) ની વાર્તા કહે. ૪૫.

प्रपन्नाश्च શરણે આવેલાઓ અને **अखिललोकपाश्च** અને સર્વ લોકનું પાલન કરનારાઓ તેઓ **प्रपन्नाखिललोकपाः** છે, કારણ કે ઇંદ્ર વિગેરે બધા ભગવાને શરણ આવેલા છે તેમની આજ્ઞામાં રહેલા છે. તેથી વસ્તુતઃ જન્મવિનાના, (પણ) તેઓનાં કાર્ય માટે યાદવોના કુલમાં પ્રકટ થએલા (ભગવાન)ની વાર્તા કહે, એવો ત્રીજો[2] પ્રશ્ન છે. 'તીર્થયાત્રા કરવાનો સંકલ્પ કરેલો (વિદુર, યાત્રા સિવાય) બીજું કેમ શ્રવણ કરશે ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'તીર્થરૂપ કીર્તિવાળા' વિશેષણ કહેલું છે. તીર્થરૂપ છે કીર્તિ જેમની તેવા (ભગવાન છે). 'હે મિત્ર!' એ સંબોધન એમ જણાવવા કરેલું છે કે યોગ્ય અથવા અયોગ્ય (જે) પૂછેલું હોય તે કહેવું જોઇએ. એવી રીતે (૧) ભગવાનના ચરિત્રનું અને (૨) ભગવદીયોનાં ચરિત્રોનું શ્રવણ કરવાની ઇચ્છાવાળો (૩) સત્સંગ પ્રાપ્ત કરેલો, (૪) તીર્થો અને પવિત્ર સ્થલોથી પુણ્યના ઢગનો સંચય કરેલો (૫) યોગ્ય દેહ પ્રાપ્ત કરીને અધિકારી થાય છે–એમ ભગવાન (ની પ્રાપ્તિ) નો અધિકાર ઉત્પન્ન થવામાં (સંસ્કારવાળા મહા) ભૂતોની ઉત્પત્તિ કહી. ૪૫.

ઇતિશ્રીમલ્લક્ષ્મણભટ્ટના પુત્ર શ્રીવલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીમદ્‌ભાગવતની સુબોધિનીમાં ત્રીજા સ્કંધના પહેલા અધ્યાયનું વિવરણ સમાપ્ત.

॥ अथ द्वितीयोऽध्यायः ॥ અધ્યાય બીજો.

अधिकारार्थसर्गे हि भूतसर्गो निरूपितः ॥
मात्राणामेव सर्गोऽत्र द्वितीये विनिरूप्यते ॥ १ ॥

[3]અધિકાર (ઉત્પન્ન થવા) માટેની સૃષ્ટિમાં મહાભૂતોની સૃષ્ટિ કહી. અહિં બીજા (અધ્યાય) માં તન્માત્રાઓની સૃષ્ટિજ કહેવામાં આવે છે. કા. ૧

मुख्याधिकारिणो भक्तौ क्रियाज्ञानविभेदतः ॥
अलौकिकचरित्रेण माहात्म्यं विषयो मतः ॥ २ ॥

---

૧. ભગવાનનાં ચરિત્રના સ્મરણથી(શ્રવણથી ?) હૃદયરૂપ આકાશ સંસ્કારવાળું થાય તે માટે (प्र)
૨. (૧) સર્વનું સામાન્ય કુશલ (૨) જુદાં જુદાં કુશલ અને (૩) ભગવાનની કથા એવા ત્રણ પ્રશ્ન પૂછયા.
૩. સંગતિ જણાવવા પહેલા બે અધ્યાયોનો અર્થ આ કારિકામાં કહેલો છે. અવસરસંગતિ છે, એનો અર્થ છે. (प्र)

[1]મુખ્ય અધિકારીને ભક્તિ પ્રાપ્ત થવામાં ક્રિયા અને જ્ઞાનના ભેદથી (ભગવાને કરેલા) અલૌકિક ચરિત્રથી (તેમનું) માહાત્મ્ય (નું જ્ઞાન) કાર્ય મનાએલું છે. કા. ૨

क्रिया तु भगवत्येव नान्यत्रेति निरूप्यते ॥
षड्भिस्तु मनसा तानि षट्कर्माणीन्द्रियैर्यतः ॥ ३ ॥

[2]ક્રિયા તો ભગવાનમાંજ છે, બીજામાં નથી એમ કહેવામાં આવે છે. તેનું (તન્માત્રાના સંસ્કારનું) ૭[3] (શ્લોક) થી નિરૂપણ કરેલું છે, કારણકે કર્મો ઇંદ્રિયોથી થાય છે (અને) મન સાથે તે (ઇંદ્રિયો) ૭ છે. કા. ૩

षड्गुणैश्वर्यसम्पन्नो भगवानेक एव सः ॥
सप्ताधिकेन विंशत्या तावन्तो भगवद्गुणाः ॥ ४ ॥
तत्त्वतो विषयाः प्रोक्तास्ते देवाः सर्व एव हि ॥

૭ ગુણોના વૈભવવાળા પ્રસિદ્ધ ભગવાન એકજ છે. તેથી સાતથી અધિક (શ્લોક) થી (તેમનું નિરૂપણ કરેલું છે, અને) વીસ (શ્લોકો) થી તેટલા ભગવાનના ગુણોનું (નિરૂપણ કરેલું છે). તત્ત્વથી તે (જ્ઞાનના) વિષયો કહેલા છે, કારણ કે તે બધા દેવોજ છે.[4] કા. ૪½

कथायां त्रिभिरध्यायैरधुनोत्तरमुच्यते ॥ ५ ॥
सामान्यकुशले त्वत्र त्रेधाऽप्युत्तरमुच्यते ॥
लोकद्वये च भक्तौ च दुर्भाग्या यादवा इति ॥ ६ ॥

કથામાં હવે ત્રણ અધ્યાયોથી ઉત્તર કહેવામાં આવે છે.[5] તેમાં અહિં સામાન્યકુશલના પ્રશ્નનો તો બે લોકના સંબંધમાં અને ભક્તિના સંબંધમાં એમ ત્રણે પ્રકારે યાદવો દુર્ભાગી છે એવો ઉત્તર[6] આપવામાં આવે છે. કા. ૬

તે પૈકી આરંભમાં ૭ (શ્લોકો)થી એમ કહે છે કે વિદુરે પ્રશ્ન કરેલા ઉદ્ધવે ઉત્તર આપ્યો નહિ.

भक्त्युद्रेकोद्धवे षड्भिस्तादृशोक्तं फलाय हि ॥
अशक्तिर्भक्तिलिङ्गं हि हेतूक्त्या तस्य साधनम् ॥ ७ ॥

---

૧. 'બીજા અધ્યાયમાં ઉદ્ધવનું ચરિત્ર અને ભગવાનની વાર્તા કહેલાં છે. તન્માત્રાની સૃષ્ટિ કહેવાની છે. ઉદ્ધવનું ચરિત લૌકિક જેવું જણાતું હોવાથી તે તન્માત્રાની સૃષ્ટિરૂપ કેમ ગણાય ?' એવી શંકા થાય, તેથી આ કારિકા કહેલી છે. એવું ઉદ્ધવનું ચરિત કરાવનાર તે સમયની તેની સ્થિતિને લીધે ભગવાનના માહાત્મ્યનો તેને અનુભવ થાય છે તેથીજ તેનાથી તન્માત્રાની સૃષ્ટિ થાય છે, એવો અર્થ છે. (प्र)

૨. 'તન્માત્રાની સૃષ્ટિમાં ઉદ્ધવનું માહાત્મ્ય જણાવવાથી હરિના માહાત્મ્યનું સૂચન કરવાનું પહેલાં કહ્યું તેનો વિરોધ થાય' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. અહિં (ઉદ્ધવમાં) ભગવાનનીજ ક્રિયા જણાવેલી છે, તેથી તેનું માહાત્મ્ય જણાવવાથી ભગવાનનાં માહાત્મ્યનું સૂચન થવામાં અડચણ થતી નથી. (प्र)

૩. તન્માત્રાઓ પાંચ હોવા છતાં ૭ શ્લોકોથી કેમ આ નિરૂપણ કર્યું ?' એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે તન્માત્રાઓનો સંસ્કાર કરનારી ઇંદ્રિયો ૭ હોવાથી ૭ શ્લોકોથી તેમ કર્યું તેમાં દોષ નથી. (प्र)

૪. '૭ શ્લોકથીજ તન્માત્રાઓની સૃષ્ટિ થતી હોય તો બાકીના ૨૮ શ્લોકનું શું પ્રયોજન ?' એવી શંકા થાય, તેથી આ કારિકા કહેલી છે. પહેલા (૭+૧) આઠ શ્લોકોથી ભગવાનનું અને પછીના ૨૦ શ્લોકોથી તેમના ગુણોનું નિરૂપણ કરેલું છે, એટલે તત્ત્વથી સંસ્કાર કરનારા જેમનું જ્ઞાન થવાનું છે તે કહેલા છે, કારણ કે અહિં જેમની વાત કહેવામાં આવે છે તે બધા યાદવો સંસ્કારવાળા દેવો છે. સંસ્કાર કરનાર અને જેનો સંસ્કાર થાય છે તેમને જણાવવા આ કહેલ છે, એવો અર્થ છે. (प्र)

૫. ઉપર શુક અને વ્યાસનો આશય કહ્યો. હવે આ કથાની વિદુર અને ઉદ્ધવના સંવાદમાં સંગતિ જણાવે છે. પ્રશ્ન તથા ઉત્તરરૂપ આ સંવાદમાં ચાર અધ્યાયો છે એ સામાન્ય સંગતિ છે. (प्र)

૬. આ સામાન્ય કુશલના પ્રશ્નનો ઉત્તર ત્રણ પ્રકારે અઢાર શ્લોકોથી આપેલો છે, બાકીના દશ ચરિત્રના (ત્રીજા) પ્રશ્નના ઉત્તરરૂપ છે. (प्र)

છ (શ્લોકો)થી ઉદ્ધવમાં ભક્તિ ઘણી વધ્યાનું (કહેલું છે), કારણ કે તેવું કથન ફલ આપનારૂં છે. (૧) (ઉદ્ધવની ઉત્તર આપવાની) અશક્તિ, (૨) (અશક્તિનું) ભક્તિનાં ચિહ્ન હોવાપણું (૩) (અશક્તિનું) કારણ કહીને તે[1] (અશક્તિ) સિદ્ધ કરે છે. કા. ૭

सर्वव्यापारराहित्यं भक्तिलिङ्गस्य दर्शनम् ॥
तथापि कृष्णमाहात्म्यकथनाय समुद्यमः ॥ ८ ॥

(૪) (ઉદ્ધવનું) સર્વ ક્રિયારહિત થવું (૫) (તેનામાં) ભક્તિના ચિહ્નનું દર્શન (૬) છતાં પણ તેણે શ્રીકૃષ્ણનું માહાત્મ્ય કહેવાનો ઉદ્યમ કર્યો. (એવો અર્થ પહેલા છ શ્લોકમાં કહેલો છે). કા. ૮

તે પૈકી પહેલાં નીચેના શ્લોકમાં તેની અશક્તિ કહે છેઃ—

इति भागवतः पृष्टः क्षत्रा वार्तां प्रियाश्रयाम् ॥
प्रतिवक्तुं न चोत्सेहे औत्कण्ठ्यात्स्मारितेश्वरः ॥ १ ॥

એવી રીતે ક્ષત્તાએ પ્રિયના આશ્રયવાળી વાર્તા પૂછેલા ભક્તને ભગવાનનું સ્મરણ થતાં (તેમને માટેની) તીવ્ર ઇચ્છાને લીધે ઉત્તર આપવાનો ઉત્સાહ નજ થયો. ૧

'એવી રીતે' શબ્દથી પહેલાના અધ્યાયના અર્થનો (તે) અમુક પ્રકારનો હોવાથી કહી શકાય તેમ નથી એમ જણાવવા સમાવેશ કરેલો છે. તેનું[2] કારણ 'ભક્તને' શબ્દથી (જણાવેલું છે) આવી કથા બીજો કહી શકે, પણ ભક્ત ન કહી શકે. છતાં પણ (ભક્તને) જો પૂછવામાંજ આવે તો ભગવાનની પેઠે તેની શક્તિ પણ અદૃશ્ય થાય છે. તેમાં પણ (આ ઉદ્ધવને વૃત્તાંત) નહિ જાણનાર કુશલ (પુરુષે) પ્રશ્ન કરેલો. તે (અર્થ) 'ક્ષત્તાએ પૂછેલા' શબ્દથી કહેલો છે. તે વાર્તા પ્રિયના આશ્રયવાળી છે, પરંતુ ઉત્તર આપવામાં આધારવિનાની છે. આધારવિનાની (વાર્તા) કોઇથી પણ કહી શકાતી નથી, તે અર્થ 'પ્રિયના આશ્રયવાળી (વાર્તા) નો ઉત્તર આપવાનો ઉત્સાહ ન થયો' શબ્દોથી કહેલ છે. 'च' 'જ' શબ્દથી (એમ જણાવેલું છે કે) '(મને) ન પૂછવું' એમ ના પણ પાડી ન શક્યો. ઇંદ્રિયોની શક્તિ હતી છતાં, જ્ઞાનનો અંશ સાહાય્ય કરનાર હતો (વાર્તા જાણતો હતો) છતાં, ક્રિયાના અંશરૂપ મનનો તેમાં ઉત્સાહ ન થયો, એમ 'ઉત્સાહ ન થયો' શબ્દથી કહેલું છે. તેથી ઉલટું [3]કથાના આધાર (ભગવાન) ને શોધવા પ્રવૃત્ત થએલા ચિત્તે ભગવાનનું સ્મરણ કરાવવાની તીવ્ર ઇચ્છા ઉત્પન્ન કરી. આથી એમ કહેવાયું કે ભક્તિ વાણીને અટકાવનારી થઈ, અને ભગવાન (ની ભક્તિ) હોવાથી પ્રાણ નીકળી ન ગયા. ૧

(એ પ્રમાણે ઉત્તર આપવાની ઉદ્ધવની) અશક્તિ કહીને, નીચેના બે શ્લોકોથી તે ભક્તિનું ચિહ્ન છે એમ કહેતાં (ભક્તિનું) કારણ કહીને તે (ઉદ્ધવ) ની ભક્તિ સિદ્ધ કરે છેઃ—

यः पञ्चहायनो मात्रा प्रातराशाय याचितः ॥
तन्नैच्छद्रचयन् यस्य सपर्यां बाललीलया ॥ २ ॥
स कथं सेवया तस्य कालेन जरसं गतः ॥
पृष्टो वार्तां प्रतिब्रूयाद्भर्तुः पादावनुस्मरन् ॥ ३ ॥

પાંચ વર્ષનો બાલલીલાથી જેમની સેવા કરતો હતો ત્યારે માતાએ સવારનું ભોજન (લેવા) કાલાવાલાં કરતાં, જેણે તે ઇચ્છેલું નહિ, તે તેમની સેવા કરતાં સમય જતાં વૃદ્ધ થયો ત્યારે પતિની વાર્તા પૂછવામાં આવેલો તે તેમનાં ચરણોનું અનુસ્મરણ કરતાં (તેનો) કેવી રીતે ઉત્તર આપે? ૨-૩.

પાંચ વર્ષનો હોય તે સેવા (કરવા) નો અધિકારી થાય છે. બાલકને સવારનું ભોજન આખા દિવસમાં બલ ઉત્પન્ન કરનારૂં અને માતાના લાડ ઉત્સાહ ઉત્પન્ન કરનાર છે. તે બે તેને પહેલાંથીજ ન

---

૧. '(અશક્તિનું) કારણ કહીને' એટલે તે (ઉદ્ધવ) નો સ્વભાવ કહીને (प्र)
૨. 'તેનું' એટલે 'તે કહી શકાય તેમ નથી તેનું' (प्र)
૩. અહિંથી 'ન પૂછવું' એમ ના પાડવાની અશક્તિ હોવાનું' કારણ કહે છે. (प्र)

હતાં. બલ તો (તેને ભગવાનની) સેવાથીજ મળતું અને ઉત્સાહ તો લીલા (ક્રીડા) થીજ થતો. બાલપણ
તો તે (બાલક હતો તે) સમયનું કહેલું છે. તે બંને (સેવા અને લીલા) હમણાં નહિ હોવાથી, (તેને)
ન હતું બલ (અને) ન હતો ઉત્સાહ તેથીજ[1] (ઉત્તર આપવાની) અશક્તિ ભક્તિનું ચિહ્ન છે. આથી
એમ કહેલું છે કે (તેના) હાથની ક્રિયા ભગવાન વિષેજ થતી. મનની ક્રિયા તો (તેવી હોવાનું) પહેલા
(શ્લોકમાં) સ્પષ્ટ છે. 'માતાએ કાલાવાલા કરતાં' શબ્દોથી (એમ જણાવ્યું છે કે તેને) લૌકિક તથા
વૈદિક ધર્મની[2] દરકાર પણ ન હતી. (ભોજન લેવાનું) ઇચ્છેલું નહિ, તે એમ જણાવે છે કે લૌકિક
(પદાથા) કરતાં ભગવદીય પદાર્થો ઘણા બલવાન છે. 'જેમની' એટલે શ્રીકૃષ્ણની સપર્યા
એટલે સેવા ક્રીડા માટે ભગવાનનાં સ્થાનની કલ્પના કરીને, તેનું પૂજન વિગેરે કરીને રમવું તે
બાલલીલા. ૨

એવી રીતે અશક્તિ ભક્તિનું ચિહ્ન હોવાનું કહીને, ત્રીજા શ્લોકમાં ચાલુ પ્રસંગમાં (તેનું) કારણ
કહીને અશક્તિ (હોવાનું) સિદ્ધ કરે છે.[3] તે (ઉદ્ધવ) બાલપણમાંજ તેવો હતો એમ ન હતું, પરંતુ
જન્મથીજ ભગવદીય (પદાર્થો)થીજ (તેને) શક્તિ પ્રાપ્ત થતી, કારણ કે તે સેવા કરતાંજ વૃદ્ધ થએલો.
આથી (એમ જણાવ્યું છે કે) તેની (તેણે કરેલી) સેવા ઘડપણ ન આવે તે માટે પણ ઉપયોગી ન
હતી. કાલ બલવાન હોવાથી (ઘડપણ ન આવે તેવું ભક્તિનું) હલકું ફલ પણ (પ્રાપ્ત) થયું નહિ, એમ
'સમય જતાં (વૃદ્ધ થયો)' શબ્દથી કહેલું છે. 'जरसम्' એટલે ઘડપણ. 'પહેલાં વર્ણવેલ શક્તિનું
કારણ (સેવા હવે) નહિ હોવાથી કેવી રીતે (ઉત્તર આપે)?' એવો શક્તિ (હોવા) સંબંધી પ્રશ્ન છે.
તેથીજ વાર્તા કેમ કહે? આગળ પણ વાર્તા પૂછવામાં આવી છતાં (ભગવાનનું) માહાત્મ્ય કહેશે. તે
(માહાત્મ્ય) તો સદા (ભગવાનના) આધારવાળુંજ છે, કારણ કે તે અલૌકિક છે. વાર્તા તો લૌકિક છે.
વળી આ (માહાત્મ્ય કહેવા)માં ભક્તિનો વિરોધ નથી, કારણ કે જૂદા પ્રકારે ભક્તિ કરવામાં આવે છે.
તે (અર્થ) 'પતિનાં ચરણોનું અનુસ્મરણ કરતાં' શબ્દોથી કહેલો છે. 'પતિ હોઈ લાલન કરાતાં પોષણ
કરે છે' વિગેરે[4] શ્રુતિ પ્રમાણે, તેમની (ભગવાનની) શ્રુતિથી સિદ્ધ થએલી એવી લીલા યોગ્ય છે, એમ
'પતિ' શબ્દથી સૂચવેલું છે. ભક્તિમાર્ગનું સ્થાપન થાય તે માટે 'पादौ' 'ચરણોનું' શબ્દ દ્વિવચનમાં
યોજેલો છે. (અનુસ્મરણ શબ્દમાંનો) 'અનુ' ઉપસર્ગ ઉપદેશનું ઉલ્લંઘન ન થાય તેમ જણાવવા
(યોજેલો છે) આથી એમ કહેલું છે કે બહારની વાણીરૂપ ઇંદ્રિયનો વિષય[5] રહેલ નથી. ૩

માત્ર વાણીરૂપ ઇંદ્રિયમાંજ અશક્તિ હતી એમ ન હતું, પરંતુ બધી (ઇંદ્રિયો)માંજ હતી એમ
જણાવવા નીચેના શ્લોકમાં તે સર્વ ક્રિયાથી રહિત થયો, એમ કહે છેઃ—

स मुहूर्तमभूत्तूष्णीं कृष्णाङ्घ्रिसुधया भृशम् ॥
तीव्रेण भक्तियोगेन निमग्नः साधु निर्वृतः ॥ ४ ॥

તીવ્ર ભક્તિયોગથી શ્રીકૃષ્ણના ચરણની સુધામાં સારી રીતે ડૂબેલો (અને) તેનાથી ઘણો સુખી
થએલો તે એક મુહૂર્ત શાંત રહ્યો. ૪

---

૧. 'તેથીજ' એટલે સેવા કરવાની ન રહેવાથી અશક્તિ થએલી હોવાથી. સેવા વિના અશક્તિ રહે છે એજ ભક્તિનું
આધિક્ય સિદ્ધ કરે છે. (प्र)

૨. માતાના કાલાવાલા ન ગણકાર્યા એ લૌકિક ધર્મની દરકાર ન કરી. તેની ઇચ્છા અથવા આજ્ઞાને ન માની એ
વૈદિક ધર્મની દરકાર ન કરી, એવો ભાવ જણાય છે.

૩. અશક્તિનું કારણ (સેવા જતી રહી તે) કહિને, સેવા ન રહેતાં શક્તિ રહી નહિ એમ કહેતાં અશક્તિ ભક્તિનું
ચિહ્ન છે એમ સિદ્ધ કરે છે. (प्र)

૪. આ શ્રુતિ તૈત્તિરીય આરણ્યકના છઠ્ઠા પ્રશ્નમાં છે. આનો અભિપ્રાય જણાવનાર અર્થ વિદ્વન્મંડનના વિવરણમાં
મેં કહેલો છે. ત્યાંથી જોઈ લેવો. 'વિગેરે' શબ્દથી આની પછીનું પ્રકરણ કહેલું છે. (प्र).

૫. જેમની વાર્તાનો પ્રશ્ન પૂછ્યો, જેમનાં સંબંધી ઉત્તર આપવાનો છે તે હવે ભૂતલ ઉપર વિરાજતા નથી, એવો
ભાવ જણાય છે.

તે માત્ર એક મુહૂર્તજ ભગવાનમાં રહ્યો, કારણ કે તે કલારૂપ હતો અને (ભગવાનના) ચરણનું સ્મરણ (તેને) ચરણસમીપ લઈ ગયું. 'શાંત (રહ્યો)' એટલે સર્વ ઇંદ્રિયોની ક્રિયાવિનાનો રહ્યો. 'શ્રીકૃષ્ણના ચરણની સુધાથી સુખી થએલો' શબ્દોથી તેની તરત મુક્તિ (થવાનું) કહેલું છે. તે બ્રહ્માનંદ પામ્યો, એવો અર્થ છે. વળી સુધા શબ્દથી એમ સૂચવેલું છે કે તે (ચરણ)માં તેના પ્રાણનો લય ન થયો, કારણ કે (ભગવાનનું) સ્મરણ થયું ત્યારે (તેનામાં) તેમના આનંદનો આવિર્ભાવ[1] ન થયો. અહિં પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ કહેલી છે, અને તે (ભક્તિયોગ) સદા (ભગવત્પ્રાપ્તિનો) ઉપાય થએલો હોય છે. કારણ કે યોગથી (સુધામાં) ડૂબેલો તરત ઉઠતો (બહાર નીકળતો) નથી. આથી એમ કહેલું છે કે તેની ક્રિયારૂપ સ્પર્શની ઇંદ્રિય પણ (કાર્ય કરતી) બંધ પડી હતી. આથી ભક્તોનો વિષય પણ કહ્યો.[2]

એ પ્રમાણે (તેની) બધી ક્રિયાઓ બંધ થઈ એમ કહીને, તે (ક્રિયાઓનું બંધ થવું) ભક્તિનું ચિહ્ન ઉત્પન્ન કરનારૂં છે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે, (કારણ કે) તે તેવું ન હોય તો નિરર્થક[3] છેઃ–

पुलकोद्भिन्नसर्वाङ्गो मुञ्चन्मीलद्दृशाऽशुचः ॥
पूर्णार्थो लक्षितस्तेन स्नेहप्रसरसम्प्लुतः ॥ ५ ॥

જેના સર્વ અંગોમાં રોમાંચ ઉત્પન્ન થએલા તેવો, બંધ રહેતાં નયનથી આંસુ પાડતો, અર્થથી પૂર્ણ, સ્નેહના પૂરમાં ડૂબેલો તે તેનાથી જણાયો. ૫.

पुलकैः રોમાંચ ઉત્પન્ન થએલાં હતાં જેના સર્વ અંગોમાં તેવો (તે જણાયો). આથી એમ કહેલું છે કે વચ્ચે (તેને) પૂર્ણ આનંદ થયો. 'બંધ રહેતાં નયનથી આંસુ પાડતો' વિશેષણથી એમ કહેલું છે કે (આનંદ તેના દેહમાંથી) બહાર પણ નીકળતો હતો. '**मीलत्**' 'બંધ રહેતાં' શબ્દથી એમ જણાવ્યું છે કે જલમાં ડૂબેલાની પેઠે (તે) માત્ર અંદર આનંદથી ભરપૂરજ નહતો, પરંતુ અંદરથી (આનંદનો) ભોગ કરતો હતો. '**अशुचः**' એટલે આનંદના આંસુઓ. આથી એમ સૂચવેલું છે કે (આનંદ તેના) શોકને દૂર કરીને પોતે બહાર નીકળતો હતો. એવી રીતે રોમાંચ ઉત્પન્ન થવાં વિગેરે ભક્તિનાં ચિહ્નો ઉત્પન્ન થયાનું કહીને 'અર્થથી પૂર્ણ જણાયો' શબ્દોથી, તે ભક્તિનાં ચિહ્નો હોવાનું કહે છે. 'અર્થ' એટલે આનંદરૂપ ભગવાન પૂર્ણ હતા જેનામાં તેવો, તે 'તેનાથી' એટલે વિદુરથી અથવા નયનમાંથી (નીકળતા) આંસુ વિગેરેથી જણાયો. તેની ભક્તિ જોવાથી પોતામાં (વિદુરમાં) પણ ભક્તિ ઉત્પન્ન થઇ, અને તે પોતાને વ્યાકુલ કરતી હતી, તેથી ભક્તિના ઘણા પૂરને લીધે આ (ઉદ્ધવ) ઘણો ઉંડો ડૂબેલો હોય એવો પણ તેને જણાયો. ભક્તિ ડૂબાડે તેવું સંભવતું ન હોવાથી, સ્નેહનું પૂર કહેલું છે, કારણ કે [4]શાસ્ત્ર પ્રમાણે ઉત્પન્ન થએલી તે

૧. 'તરત મુક્તિ થવામાં પ્રાણનો લય થવો જરૂરી છે. તે ન થવા છતાં મુક્તિ કેમ થઈ?' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. (પ્ર) વિદુરના પ્રશ્નથી ભગવાનનું સ્મરણ થયું, પણ ભગવાન ભૂતલ ઉપરથી પધારી ગયા છે એ વૃત્તાંતને લીધે શોકને લીધે તેમના આનંદનો આવિર્ભાવ ન થયો. તેથી પ્રાણનો લય ન થયો, એવો અર્થ જણાય છે.

૨. આનંદ કરાવનારી ક્રિયા જણાવનારી સ્પર્શની ઇંદ્રિય ઉપસ્થ છે. તે અંતર્મુખ થઇ એવો અર્થ છે. (પ્ર) આ અર્થ સમજાતો નથી. 'ક્રિયારૂપ સ્પર્શની ઇંદ્રિય (કાર્ય કરતી) બંધ પડી' નો અર્થ એવો જણાય છે કે તે સુધામાં ડૂબેલો હોવાથી તેની સ્પર્શની ઇંદ્રિય પણ કોઇનો સ્પર્શ કરે તેવી રહી નહિ. અહિં 'પણ' શબ્દ યોજ્યો છે તેથી એમ સમજાય છે કે જ્યારે સ્પર્શની ઇંદ્રિય પણ કાર્ય કરતી ન હતી તો પછી બીજી ઇંદ્રિયો હાથ પગ વિગેરે તો ક્યાંથીજ કાર્ય કરે ? ઉપર કહેલી ઇંદ્રિય (ઉપસ્થ) નો વિષય ભક્તિરૂપ હોવાનું કહ્યું, એવો અર્થ છે. (પ્ર) આ અર્થ પણ સમજાય તેવો નથી. ભક્તોનો વિષય કહ્યો, એટલે ભક્તોનું લક્ષ્ય, ભક્તોએ શું પ્રાપ્ત કરવાનું છે તે કહ્યું. ભક્તોએ ભગવાનના ચરણારવિંદની સુધામાં ડુબ્યા રહેવાનું પ્રાપ્ત કરવાનું છે એવો અર્થ જણાય છે.

૩. સર્વક્રિયારહિત થવાથી ભક્તિનાં ચિહ્ન ઉત્પન્ન થતાં ન હોય તો, જોનારમાં (તેથી) ભક્તિ ઉત્પન્ન ન થાય. તેથી તેવા થવાથી ભક્તિનાં ચિહ્ન ઉત્પન્ન થાય છે, એમ કહે છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

૪. ડૂબાડે તેવા સ્નેહનું પૂર જણાવવાનું પ્રયોજન આથી કહેલું છે. ભક્તિ વંશપરંપરાની છે એમ જણાવવા આ કહેલ છે. (પ્ર)

(ભક્તિ) કાર્ય હોય તેટલીજ ઉત્પન્ન થાય છે. આથી[1] વિસર્જન ક્રિયા કહેવાઈ. એવી રીતેજ[2] બધી ઇંદ્રિયો ભગવાનના સંબંધવાળી થાય છે. ૫.

તેવો પણ (ઉદ્ધવ) ભગવાનનાં દર્શન કરીને (તેમનો) આધાર પ્રાપ્ત કરીને, ભગવાનનું માહાત્મ્ય કહેવા માટે (અને) વિદુરને કૃતાર્થ કરવા માટે, ભગવાનની ઇચ્છાથી આધાર બનેલા ભગવાનને લઈને[3] (ભગવાનના આવેશવાળો થઈને)જ સાવધાનપણાંથી આવ્યો એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

शनकैर्भगवल्लोकान्नृलोकं पुनरागतः ॥
विमृज्य नेत्रे विदुरं प्रत्याहोद्धव उत्स्मयन् ॥ ६ ॥

ઉદ્ધવ ધીરે ધીરે ભગવાનના લોકમાંથી નરલોકમાં ફરીથી પાછો આવ્યો (અને) નેત્રો ચોળીને હસતાં વિદુરને ઉત્તર આપવા લાગ્યો. ૬.

'ધીરેધીરે' શબ્દથી સાવધાનપણું (જણાવેલું છે). તેને માત્ર (ભગવાનનું) સ્મરણ થયું એમ નહતું, પરંતુ તે વ્યાપિવૈકુંઠમાં જઇ પાછો આવ્યો, એમ 'ભગવાનના લોકમાંથી નરલોકમાં પાછો આવ્યો' શબ્દોથી કહેલું છે. 'ફરીથી' શબ્દથી એમ જણાય છે કે પહેલાં ઉદ્ધવ વૈકુંઠમાંથીજ આવેલો. તેમ ન હોય તો 'મને પણ સ્વધામ લઈ જાઓ' (૧૧–૬–૪૩) એવી તેની પ્રાર્થના નિષ્ફલ થાય. પહેલાં તો તે ભગવાનની આજ્ઞાનું પાલન કરવા આવેલો, (અને) હમણાં તો ભક્તની (આજ્ઞાનું પાલન કરવા એટલે વિદુરના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવા આવ્યો). 'નેત્રો ચોળીને' શબ્દોથી ઉંઘ ઉડી જતાં ઉઠેલ હોવાપણું[4] સૂચવેલું છે. હલકા પુરુષમાં અહંકાર થાય. તેથી તેમ થયું નહતું એમ જણાવવા 'હસતાં' વિશેષણ યોજેલું છે. ('**उत्स्मयन्**' શબ્દમાં) '**उत्**' શબ્દ છે તે ખુલવાના અર્થવાળો હોઈ, હાસ્યમાં થાય છે તેમ મુખ ખુલ્લું થયાનું જણાવે છે. તેવો[5] થઈ (ઉદ્ધવે) ઉત્તર આપ્યો. ૬.

નીચેના એક (શ્લોક)થી (ઉદ્ધવ) સાધારણ (કુશલ)નો ઉત્તર આપે છેઃ—

॥ उद्धव उवाच ॥ ઉદ્ધવ કહે છેઃ–

कृष्णद्युमणिनिम्लोचे गीर्णेष्वजगरेण हि ॥
किं नु नः कुशलं ब्रूयां गतश्रीषु गृहेष्वहम् ॥ ७ ॥

શ્રીકૃષ્ણ સૂર્યનો અસ્ત થતાં, અજગરે ગળેલાં ઘરો ખરેખર કાંતિવિનાના થતાં, હું શું કુશલ કહું? ૭.

સદાનંદ શ્રીકૃષ્ણ સદા સૂર્યજ છે. **સૂર્ય કોઇ પણ સમયે ભૂમિ ઉપર આવતો નથી, પરંતુ ત્યાં (આકાશમાં) રહીને જ આ જગતમાં પ્રકાશ કરે છે. તેવી રીતે વ્યાપિવૈકુંઠમાં**

---

૧. 'આથી' એટલે રોમાંચ ઉત્પન્ન થયાં એમ કહેવાથી 'સર્વ વિસર્ગોનું એક સ્થાન પાયુ છે' એ શ્રુતિમાં જણાવેલી વિસર્જન ક્રિયા કહેવાઈ. આમાં પાયુ ઇંદ્રિયનું સ્થાન કારણ છે એમ ન માનવું, કારણ કે તેની તો ઇંદ્રિય રહે તે માટે જ જરૂર છે (प्र) આ અર્થ પણ સમજાય તેવો નથી. રોમાંચ થયાં આનંદના આંસુ નયનમાંથી બહાર નીકળ્યાં એ બધું ઉદ્ધવના દેહમાંથી આનંદ નીકળે છે એમ દર્શાવે છે. તેથી 'વિસર્જન' નો અર્થ આનંદનું નીકળી જવું, અને તેથી સર્વક્રિયારહિત થએલ ઉદ્ધવમાં ધીરે ધીરે ક્રિયાનું આવવું, એવો હોવાનું જણાય છે.

૨. ભક્તિ જેમાં વધી ગઈ હોય તે ઇંદ્રિયોને ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર થાય, ત્યારે ભક્તના દેહમાં રહેલી તન્માત્રાઓ ભગવાનની ઇંદ્રિયરૂપ થાય છે. આવી રીતે વિદુરની પણ તન્માત્રાઓ થશે એમ અહિ જણાવેલું છે એવો ભાવ છે. (प्र)

૩. 'લઇને' એટલે સાથે રાખીને. (प्र)

૪. જેમ સુષુપ્તિમાં જીવ ભગવાન પાસે જઈ, નિદ્રા દૂર થતાં બહાર આવે છે, તેવી રીતે આવ્યો, એવો અર્થ છે. (प्र)

૫. આથી એમ સૂચવેલું છે કે પ્રિયપણું સિદ્ધ કરનાર મુખ્ય ભક્તિમાં અડચણ કરનારો અહંકાર તેનામાં નહતો. (प्र)

રહેલાજ ભગવાન આપણે વિગેરેરૂપ પૃથ્વીનો પ્રકાશ કરે છે. હમણાં તે આપણી ઉપરના ભાગમાં રહેલા, જેઓ બહિર્મુખ નથી તેમનો પ્રકાશ કરવા અસ્ત થયો છે. તે અસ્ત થતાં પહેલાં, તેમણે પ્રકાશ કરેલું બધુંએ જગત અંધકારથી ઘેરાએલું છે. તે અંધકાર આધિદૈવિક[1] અજગર છે. લોકમાં સર્વ તરફ દેખાતું આ અંધારૂં આધિભૌતિક[2] છે. 'અંધકારથી હરાએલાં રૂપવાળાં તેજનો વાયુમાં લય થાય છે' એ આધ્યાત્મિક[3] છે. 'અંધકાર આત્માને નિદ્રા કરાવનાર' હોઇ આધિદૈવિક છે. મહત્તત્વ તો મુખ્ય બ્રહ્મા (અજ) છે. 'अजस्य' જન્મરહિતને 'गरणं' ગળવાનું જેનાથી થાય છે તે (અજગર), કારણ કે 'गृ' ધાતુનો અર્થ ગળવું છે. જે મહત્તત્ત્વનું પણ ભક્ષણ કરે છે, તેણેજ ભગવાનનો પ્રકાશ જતો રહેતાં, આમનું ભક્ષણ કરેલું છે, કારણકે તે (અજગર) જેઓ મુક્ત થયા નહોય અને જેઓ (ભગવાન્‌ના) ભક્ત ન હોય તેમનું અવશ્ય ભક્ષણ કરનાર છે. તે અર્થ'हि' 'ખરેખર' શબ્દથી કહેલો છે. 'ह' એવો પાઠ હોય ત્યારે ભગવદીયોને આ (કાંતિરહિતપણું) તો થવું ઘણું આશ્ચર્યકારક છે (એવો અર્થ થાય). કુશલ હોય તો કહેવાય. આટલું (કાંતિરહિતપણું) તો થયું. હવે પછી શું કુશલ (રહ્યું) તે હું જાણતો નથી, એમ 'શું કુશલ કહું ?' શબ્દોથી કહેલું છે. વળી કુશલ બધું લક્ષ્મીએ કરેલું અથવા ભગવાને કરેલું હોય. તે પૈકી ભગવાને તેઓમાં કાંઈ કુશલ કરેલું નથી. લક્ષ્મી સ્ત્રીઓમાં અથવા ઘરોમાં કુશલ કરે. તે લક્ષ્મી પણ ગઈ, એટલે ઘરો કાંતિરહિત થતાં, હું શું કુશલ કહું ? એમ કુશલમાત્ર જતું રહ્યાનું (કહેલું છે). 'હું' શબ્દનો એવો અર્થ છે કે હુંજ આવો બાકી રહેલો છું. તેથી જે જાણવું હોય તે મને જોઈનેજ જાણી લેવું. કહેવાનું તો (કાંઈ) બાકી રહેતું નથી. ૭.

'ભગવાને તે (યાદવો)ના ઉપર ઉપકાર કેમ ન કર્યો ?' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેના શ્લોકથી આરંભી ત્રણ શ્લોક કહેલા છેઃ—

दुर्भगो बत लोकोऽयं यदवो नितरामपि ॥
ये संवसन्तो न विदुर्हरिं मीना इवोडुपम् ॥ ८ ॥

અરેરે ! આ લોક અલ્પભાગ્યવાળો છે. જેમ સાથે રહેનારાં માંછલાંઓએ ચંદ્રને (ઓળખ્યો નહિ), તેમ જે સાથે રહેનારા યાદવોએ હરિને ઓળખ્યા નહિ તેઓ તો સારીપેઠે અલ્પભાગ્યવાળા છે. ૮.

તામસ વિગેરે ગુણોને લીધે તે(યાદવો)એ ભગવાનને ન ઓળખ્યા. (તેમનામાં ભગવાન વિષે) (૧) સામાન્ય રીતનું અજ્ઞાન, (૨) ખોટું જ્ઞાન અને (૩) વિરોધી જ્ઞાન હતું, તેથી ભગવાને તેમના ઉપર ઉપકાર ન કર્યો. (આ શ્લોકમાં) તેઓનું સામાન્ય રીતનું અજ્ઞાન સિદ્ધ કરે છે. આ લોક એટલે ભૂર્લોક (ભૂમિ), અલ્પ છે ભાગ્ય જેનું તેવો છે. 'बत' 'અરેરે' શબ્દ ખેદ દર્શાવવા યોજેલો છે, કારણ કે (જેનું) ભાગ્ય હોય તે–ભગવાન પધારી જાય ત્યારે–પોતે ન રહે. કેટલાક સમય સુધી (તેને) ભગવાનનો અનુભવ થએલ હોવાથી, તે અભાગી તો નથી. જેવી પતિથી તિરસ્કાર પામેલી સ્ત્રી, તેવો આ લોક છે. આટલા[4] (સમય) સુધી ભાગ્યરહિતપણું હતું, પરંતુ બીજી (ભૂમિ)માં 'આ' એટલે મનુષ્યરૂપ (લોકે) પોતે ભગવાન સાથે તેવી રીતે વ્યવહાર કરેલો, કે જેથી તે અલ્પભાગ્યવાળો થયો. યાદવો જેઓ છતી આંખે આંધળાની પેઠે કૂવામાં પડ્યા, તેઓ તો સારી પેઠે તેવા (અલ્પ ભાગ્યવાળા) થયા. સર્વ તરફથી મૃત્યુ પ્રાપ્ત કરે તેવો આ લોક છે, પરંતુ યાદવો તો એક બીજાનો વધ કરીનેજ તેવાજ થયા એવો ભાવ છે.

ઉત્તરાર્ધથી (યાદવોનું) આંધળાપણું કહે છે કે જેઓ (હરિની) સાથે એક સ્થલે રહેતા હોવા છતાં (તેમને) ઓળખી શકયા નહિ. 'ઓળખ્યા હોત તો શું થાત ?' એવી શંકા થાય, તેથી વિપરીત

---

૧. 'આધિદૈવિક' એટલે દેવમાં રહેલ મૂલ અવિદ્યારૂપ. (प्र)
૨. લૌતિક તેજથી ગળાતું હોવાથી આધિભૌતિક. (प्र)
૩. મહાભૂતરૂપ સર્વ તેજનો આહાર કરનાર હોવાથી આધ્યાત્મિક. (प्र)
૪. 'આટલા સમય સુધી' એટલે ભગવાન ભૂતલ ઉપર વિરાજતા હતા ત્યાંસુધી ભાગ્યરહિતપણું આ સૃષ્ટિમાં ન હતું, પણ બીજીમાં હતું, એવો અર્થ હોવાનું જણાય છે.

છે. વળી 'च' 'અને' શબ્દથી જણાવેલા બીજા, સંપૂર્ણ રીતે તેમના (ભગવાનના) સ્થાનને અયોગ્ય પાખંડીઓએ, 'दुष्ट' નો એટલે ભગવાનની નિંદાનોજ આશ્રય કરેલો, આથી એવો ભાવ (જણાવેલો છે) કે જે કોઈ ભગવાનને જાણવાનો પ્રયાસ પણ કરતા, તેમનો પણ (આ) નાશ કરતા.

'ત્યારે બધાનો નાશ થયો. તેમ થવાથી ભગવાનના અવતારનું ફલ ન થયું' એવી શંકા થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે, કારણ કે તેઓ બધાની બુદ્ધિને ભમાવવા શક્તિમાન ન હતા. (ભગવાનમાં) દૃઢ મૂલ વગરના (અને) શાસ્ત્ર (નાં જ્ઞાન) વગરના જેઓ તેમનાં વચન માનતા, તેઓજ ભ્રાંત થતા; પરંતુ આપણે વિગેરે જેણે આત્મરૂપ ભગવાનમાં પોતાના આત્માને રોપેલો, તે ભ્રાંત થતા ન હતા. (ગયા વાક્યમાં જેણે....તે એમ) એકવચન (તેવા) દુર્લભ હોવાના અભિપ્રાયથી (યોજેલું છે). 'રોપેલો છે આત્મા જેણે' શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) ખેતી વિગેરેથી ભૂમિને ભેદીને, સર્વ તરફથી શુદ્ધ કરીને, (તેમાં) શુદ્ધ બીજ જેમણે રોપેલું છે, તે બીજ જેમાંથી અંકુર ફૂટેલો છે તે વાયુ વિગેરેથી ઉખડતું નથી. મૂલ વગરનું (ભૂમિમાં) પડેલું ઘાસ વિગેરેજ ઉખડે છે. વળી 'આત્મા' શબ્દથી અંતઃકરણનું શુદ્ધપણું કહેલું છે. ભગવાન પોતે તો પોતાના ચરણમાં રોપેલાં કોઈનાં પણ ચિત્તને (ત્યાંથી) ખસેડતા નથી. કારણ કે તે સર્વનાં દુઃખ હરનારા છે એમ 'હરિમાં' શબ્દથી કહેલું છે. ૧૦.

તેથીજ (પોતાને) ઓળખાવવા પધારેલા ભગવાને લગભગ બધાએ અધિકારી નથી એમ જાણીને, પોતાના રૂપને સંકેલી લીધું એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

प्रदर्श्यातप्ततपसामवितृप्तदृशां नृणाम् ॥
आदायाऽन्तरधाद्यस्तु स्वबिम्बं लोकलोचनम् ॥ ११ ॥

જેમણે તપ આચરેલું ન હતું અને જેમની દૃષ્ટિ તૃપ્ત થતી ન હતી તેવા મનુષ્યોને લોકના જ્ઞાનરૂપ પોતાનું રૂપ સારી રીતે દેખાડીને, (તે) ઝુંટવી લઇને તો જે અંતર્ધાન થયા. ૧૧.

પોતે બેદરકાર રહેલા એવો દોષ ન રહે તે માટે (મનુષ્યોને રૂપ) સારી રીતે દેખાડીને (અંતર્ધાન થયા). (તેમની) ઇંદ્રિયો બહિર્મુખ હોવાથી દર્શન કરવા યોગ્ય ન હોવા છતાં, પોતાનું સામર્થ્ય આપીને (ભગવાને પોતાનું રૂપ) દેખાડયું એવો 'प्र' 'સારી રીતે' શબ્દનો અર્થ છે. 'જેમણે તપ આચરેલું નહતું' વિશેષણથી એમ કહેલું છે કે તેમની દૃષ્ટિને (દર્શન થાય તેવું) બીજું સાધન ન હતું. 'તપ નહિ કરેલ દેહવાળો કાચો તે ભોગવતો નથી' એમ શ્રુતિ પ્રમાણે જેણે તપ આચરેલું નથી તે તો आमः કાચો છે. તે (કાચો ઘડો) જલનો આધાર થઈ શકતો નથી. કાચો ઘડો જલની સમીપ રહેલો હોય તો પણ તેનાં સ્વરૂપનો નાશ થાય તેવા ભયથી તેમાં જલ નાખવામાં આવતું નથી, તેમ ભગવાને પણ પોતાનું રૂપ તેમની દૃષ્ટિમાં સ્થાપ્યું નહિ કારણ કે તેમનું તપ નહિ હોવાથી (તેમની) ભગવાન વિષે અવળી બુદ્ધિ થવાનું સંભવતું હોવાથી તેમનો નાશ જ થાય. 'ત્યારે આટલા સમય સુધી શામાટે (પોતાનું રૂપ તેમની સમીપ) રાખ્યું ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'જેમની દૃષ્ટિ તૃપ્ત થતી ન હતી' એમ કહેલું છે. જેમની દૃષ્ટિ સારીરીતે તૃપ્ત થતી નહતી, તેવા (તેઓ હતા). વસ્તુ (ભગવાનનાં રૂપ) ની શક્તિને લીધે તેનો વિચાર કર્યા વિનાજ રૂપનેજ નિરખતાં રહિ, તૃપ્ત થએલા જેવા થતા. સંપૂર્ણ રીતે તૃપ્ત થયાં હોત, તો (જાણતા તેથી) જૂદા પ્રકારે[1] જાણત. તેથી જ[2] (ભગવાને પોતાનું રૂપ) ઝુંટવી લીધું, એવો અર્થ છે. 'મનુષ્યોને' શબ્દથી (તેઓનું) રાજસપણું કહેલું છે. 'ઝુંટવી લઇને' શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) ધર્મદ્વારા તેમની દૃષ્ટિમાં પ્રવેશેલું (પોતાનું રૂપ) તેમાંથી ઝુંટવી લઇને (ભગવાન) પોતે પણ અંતર્ધાન થયા, અથવા (પોતે વિરાજતા ત્યાંસુધી તેને) વચ્ચે રાખેલું. અથવા अवि એટલે ઘેટાંની પેઠે तृप्ता તૃપ્ત થએલી હતી દૃષ્ટિ જેમની તેવા (તેઓ હતા). તે (ઘેટાંઓ) નીચું મુખ રાખનારા નીચી દૃષ્ટિવાળા

---

૧. 'જૂદા પ્રકારે' એટલે 'દોષનો આરોપ કરીને' (प्र) જે પ્રકારે (પોતાના જેવો પાંચભૂતનો દેહ હોવાનું) જાણતા, તેથી જૂદા પ્રકારે એટલે સચ્ચિદાનંદરૂપ હોવાનું જાણત, એવો અર્થ હોવાનું જણાય છે. તેવા સચ્ચિદાનંદરૂપ હોવાનું ન જાણ્યું તેથીજ ભગવાન તે રૂપ ઝુંટવી લઈ અંતર્ધાન થયા.

૨. 'તેથીજ' એટલે 'આ માટે' (प्र) સચ્ચિદાનંદરૂપ હોવાનું ન જાણ્યું, તેથીજ, એવો અર્થ હોવાનું જણાય છે.

છે. તેથીજ ઝુંટવી લેવું સ્હેલું હતું. '**स्वबिम्बम्**' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે ભગવાન) પોતે સૂર્યબિંબ-રૂપ છે. આથી વિદુરનું જ્ઞાન ખોટું હોવાનું[1] સિદ્ધ થયું, કારણ કે જેમ (સૂર્યનું) બિંબ તેજરૂપ છે, તેમ (ભગવાનનો) દેહ સચ્ચિદાનંદરૂપ છે. વળી તે રૂપ લોકોના **लोचनं** જ્ઞાનરૂપ છે, કારણ કે ચક્ષુથી પદાર્થના જ્ઞાન વિના(બીજું) કાંઈ પણ જણાતું નથી.[2] 'ચક્ષુનું ચક્ષુ' એ શ્રુતિ પ્રમાણે લોચન આ (ભગવાનનું રૂપ) જ છે;[3] કારણ કે લોચન (પોતાથી) દેખાય તેવું નથી, અને આંખના પલકારામાં ઢંકાઈ જાય છે, એટલે તેનો (લોચનરૂપ ભગવાનના રૂપનો) તિરોભાવ યોગ્ય છે, એવો અર્થ છે. '**तु**' 'તો' શબ્દથી એમ સૂચવેલું છે કે તે (ભગવાનનું રૂપ) (બીજા અંતર્યામી) સ્વરૂપથી રહેલું[4] છે. ૧૧.

તે (ભગવાનનું) રૂપ (દેહ) સચ્ચિદાનંદરૂપ છે એમ જણાવવા,[5] નીચેના શ્લોકથી આરંભી ત્રણ (શ્લોકો)થી તેનું સતમાં ચિતમાં અને આનંદમાં સર્વથી ઉત્તમપણું કહે છેઃ—

यन्मर्त्यलीलौपयिकं स्वयोगमायाबलं दर्शयता गृहीतम् ॥
विस्मापनं स्वस्य च सौभगर्द्धेः परं पदं भूषणभूषणाङ्गम् ॥ १२ ॥

જે (રૂપ) મર્ત્યો જેવી લીલામાં ઉપયોગી છે, પોતાની યોગમાયાનું બલ દર્શાવતાં ગ્રહણ કરેલું છે, પોતાને પણ વિસ્મય પમાડનારૂં છે, સૌભાગ્ય અને સમૃદ્ધિનું ઉત્તમ સ્થાન છે, જેના અંગો ભૂષણોના ભૂષણરૂપ છે. ૧૨

ભગવાનનું આ રૂપ સદ્રૂપ છે. પાંચ મહાભૂતના પ્રકારે પાંચ મહાભૂતોની સમાન હોવા છતાં, પાંચે મહાભૂતોથી ઉત્તમ છે, એવું સતમાં ઉત્તમ હોવાપણું (તેમાં) છે. (૧) તે પૈકી 'જે મર્ત્યોના જેવી લીલામાં ઉપયોગી છે' વિશેષણથી પૃથ્વીમાં તે ઉત્તમ હોવાનું કહેલું છે. માટીની સ્થિતિ જેમને પ્રાપ્ત થએલી છે તે મર્ત્યો, અને જેઓ માટીની સ્થિતિનો ત્યાગ કરે તે અમર્ત્યો. પૃથ્વી ઉપર જે હોય છે, તેમની પોતાના દેહને શ્રમ થયા વિનાની, સર્વને મનોહર લાગે તેવી ક્રિયારૂપ જે લીલા, તેમાં ઉપયોગી એટલે તેને યોગ્ય (ભગવાનનું રૂપ છે). મર્ત્યોમાં (આવી) લીલા હોતી નથી[6]. અમર્ત્ય (જેઓ મર્ત્ય નથી તેઓ)માં મર્ત્યની લીલા હોતી નથી, છતાં પણ પૃથ્વીના બનેલા (દેહો)માં (આવી લીલા કરવાની) યોગ્યતા નથી. તેથી મનુષ્યોના રૂપ જેવું, શુદ્ધ અલૌકિક ઉત્તમ રૂપ, તેજ (આવી) લીલા માટે યોગ્ય છે, કારણકે તેનામાં કાર્યના દોષો[7] નથી. (૨) વળી (આ રૂપ ભગવાને) પોતાની યોગમાયાનું બલ દર્શાવતાં ગ્રહણ કરેલું છે. પોતાનો અસાધારણ (બીજા કોઈમાં ન હોય તેવો) ગુણ બનેલી, સાધન થતી, સર્વ થવાની શક્તિવાળી જે કારણરૂપ માયા, તેનું બલ (દર્શાવવા ગ્રહણ કરેલું છે). જેમ બલવાન પાસે (તેની) પરીક્ષા કરવા ભારે કામ કરાવવામાં આવે છે, તેમ સત (પદાર્થો) ના અનંત

---

૧. પાછળ ૩–૧–૪૪ માં જણાવ્યું તે વિદુરનું જ્ઞાન. (प्र)

૨. 'જેનાથી દેખાય તે લોચન એ વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે લોચન જ્ઞાનનું સાધન છે, છતાં તેને જ્ઞાનરૂપ (જ્ઞાન જ હોવાનું) કેમ કહ્યું ?' એવી શંકા થાય તેથી આ કહેલ છે. લોચન અમુક પદાર્થનું જ્ઞાનજ કરાવે છે, તેથી જ્ઞાનનું સાધન હોવા છતાં તેને જ્ઞાનરૂપ કહેવું અયોગ્ય નથી. (प्र)

૩. 'એમ પણ લોચનને જ્ઞાનરૂપ કહેવામાં શબ્દની ગૌણી (વૃત્તિ) થઈ' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. લૌકિકમાંજ ગૌણી વૃત્તિ છે (શ્રુતિમાં તેવું નથી). (प्र)

૪. તે નાશ પામે તેવું નથી એમ આ શબ્દથી જણાવેલ છે. (प्र)

૫. વિદુરે ૩–૧–૪૪માં ભગવાનના દેહનું નિરૂપણ કર્યું તે ખોટું છે એમ જણાવવા તે છૂટા નહિ પડેલા સત્ ચિત અને આનંદરૂપ એટલે અક્ષરબ્રહ્મરૂપ છે એમ કહે છે એવો અર્થ છે. (प्र)

૬. 'મર્ત્યોની લીલા' એવો સમાસ લેતાં મર્ત્યલીલાનો આધાર થાય (મર્ત્યમાં લીલા હોવાનું સંભવે), એટલે 'પૃથ્વીથી (માટીથી) ભગવાનનો દેહ પર ન હોય' એવી શંકા દૂર કરે છે. અહિં 'મર્ત્ય (ની લીલા)' કહેલ નથી, પરંતુ અનુકરણ કરવાની જે મર્ત્યની ક્રિયા, તેના જેવી ક્રિયા કરવા યોગ્ય, એમ કહેલું છે. તેથી ભગવાનના દેહ અને મર્ત્યના દેહ (માટી) માં ભેદ હોવાનું સિદ્ધ થાય છે જ. (प्र)

૭. 'કાર્યના દોષો' એટલે પદાર્થમાં થતા વિકારો. (प्र)

- રૂપ કરનારી[1] (માયા)નું બધું બલ એક સ્થલે યોજાએલું દેખાડવા[2] માટે (**ભગવાને પોતાનું**) તેવું રૂપ બનાવેલું. જલ સ્વચ્છ હોવાથી જુદાં જુદાં રૂપો[3] ગ્રહણ કરે છે. તે જલનું ઉત્તમપણું માયા છે. (માયા ભગવાનનાં) વૈકુંઠમાં રહેલા રૂપને પણ ગ્રહણ કરેછે, એ (તે) જલની **સ્થિતિવાળી** હોવા છતાં, (તેનું) જલોમાં ઉત્તમપણું છે. (૩) વળી (તે રૂપ ભગવાનને) પોતાને પણ **વિસ્મય** પમાડનારૂં છે. (ભગવાન) પોતે તેજથી ભરપૂર (અને) સર્વનો **પ્રકાશ** કરનારા છે, પોતાનું બધુંએ રૂપ બીજાઓને દેખાડે છે, તેમને કાંઈ વિસ્મય કરાવે તેવું નથી તેવા (ભગવાન)ને પણ આ (તેમનું રૂપ) **विस्मापनम्** એવો વિસ્મય કરાવનારૂં છે કે 'અહો! હું આવું પણ (રૂપ) લોકમાં દેખાડું છું'. (તે રૂપ) તેજરૂપ હોવા છતાં તેજથી પણ ઉત્તમ છે. (૪) વળી (તે રૂપ) **सौभगर्द्धेः परं पदम्** સૌભાગ્ય અને અણિમા વિગેરે આઠ ઐશ્વર્યનું ઉત્તમ સ્થાન છે. આ બે (અનુક્રમે) પ્રાણ અને યોગથી ઉત્પન્ન થનારાં છે. તેથી (તે રૂપ) પ્રાણરૂપ હોઈ વાયુથી પણ ઉત્તમ છે. અહિં સૌભાગ્યનો અર્થ સર્વ પુરુષને આનંદ આપનારૂં ઘણુંજ સૌંદર્ય (છે). **ऋद्धिः** એટલે સમૃદ્ધિ. (તે રૂપ) પુરુષોત્તમને પણ આનંદ ઉત્પન્ન કરનારૂં છે. તેથીજ આ રૂપ ઉપર ભગવાનની પ્રાણથી પણ અધિક ઘણીજ પ્રીતિ છે. વળી (૫) જેના અંગો ભૂષણરૂપ છે તેવું (તે રૂપ છે). આભૂષણોનાં પણ ભૂષણ બનેલા છે અંગો જેના તેવું (તે રૂપ) છે. બાજુબંધથી આરંભી કૌસ્તુભ સુધીનાં આભૂષણો છે. જેમ સુવર્ણના મણિઓનું ભૂષણ ઈંદ્રનીલમણિ છે, તેમ તે (આભૂષણો)નું ભૂષણ અંગ (ભગવાનના દેહના અવયવ)જ છે. આથી એમ કહ્યું છે કે જેમ આકાશમાં વિમાન વિજળી વિગેરે શોભે છે તેમ ભગવાનના રૂપમાં આભૂષણો શોભે છે, એટલે (તે રૂપ) આકાશની સમાન હોવા છતાં, આકાશથી ઉત્તમ છે. ૧૨.

એ પ્રમાણે સત (પદાર્થો)માં ઉત્તમપણું જણાવીને, નીચેના શ્લોકમાં ચિત્‌માં ઉત્તમપણું કહે છેઃ—

यद्धर्मसूनोर्बत राजसूये निरीक्ष्य दृक्स्वस्त्ययनं त्रिलोकः ॥
कार्त्स्न्येन चाद्येह गतं विधातुरर्वाक्सृतौ कौशलमित्यमन्यत ॥ १३ ॥

અહો! ધર્મના પુત્રના રાજસૂય (યજ્ઞ)માં દૃષ્ટિનાં કલ્યાણના ધામરૂપ જે (રૂપ) ને જોઈને, ત્રણ લોકોએ એમ માનેલું કે (જગત) રચનારનું મનુષ્યની સૃષ્ટિ રચવાનું કૌશલ આ સમયમાં અહિં સંપૂર્ણ રીતે જતું રહેલું છે. ૧૩.

ધર્મમાં જ્ઞાન પ્રકટ થાય છે. (ભગવાનનું રૂપ) ધર્મથી ઉત્પન્ન થએલું (અને) ધર્મથી પણ ઉત્તમ છે. તે (ધર્મ)માં પણ રાજસૂયયજ્ઞ ધર્મનાં ઉત્તમપણાંરૂપ છે. તેવી (ભગવાનની) સ્થિતિનું ધર્મથી સ્મરણ કરીને (આ) કહે છે. '**बत**' 'અહો!' શબ્દ હર્ષ દેખાડે છે કે જે ભગવાનનાં રૂપનું દર્શન કરીને બધાએ તેને આવું (ઉત્તરાર્ધમાં કહે છે તેવું) જાણેલું. 'દૃષ્ટિનાં કલ્યાણનાં ધામરૂપ' શબ્દથી તે રૂપનું (મૈત્રેય) વર્ણન કરે છે. દૃષ્ટિઓનું **स्वस्ति** કલ્યાણરૂપ **अयनं** ધામ (તે રૂપ છે). બધાએ વિષયો દૃષ્ટિઓનો નાશ કરનારા[4] છે. જે ભગવાનના સંબંધવાળા વિષયો છે તેઓ પણ સ્વરૂપથી કલ્યાણરૂપ[5] નથી.

---

૧. 'અનંત રૂપ કરનારી' એટલે મેનેજરની (સંચાલકની) પેઠે રૂપ ગોઠવનારી. (प्र)

૨. પોતાનું સ્વરૂપ જાણનારાઓને દેખાડવા માટે તેનું રૂપ માયામાં બનાવેલું છે. (प्र)

૩. જલથી ઉત્તમપણું કેવી રીતે થાય છે તે અહિં કહેલું છે. જેમ તેજરૂપ ચંદ્ર વિગેરેના અંશો કિરણો જલમાં પ્રવેશે છે, અને જલમાં પ્રવેશેલા અંશોમાં માયાથી ચંદ્રના બધા ગુણો દેખાય છે, તેમ માયામાં ભગવાનના રૂપના અંશો પ્રવેશ કરે છે અને તેમાં પ્રવેશ કરેલા અંશોમાં તે રૂપના ગુણો દેખાય છે. આ ગુણો માયા દેખાડે છે એ માયાનું માયાપણું હોવા છતાં ઉત્તમપણું છે. ભગવાનનું રૂપ યોગમાયાથી ઢંકાએલું હોવાથી બધાને ભગવાન દેખાતા નથી. મૂળરૂપમાં (ભગવાનના) વાસ્તવિક ગુણો છે. તે માયાથી ઢંકાતાં, જેમ પ્રતિબિંબમાં હાલચાલ થાય છે તેમ તેમાં મર્ત્યના ગુણો દેખાય છે, પણ વાસ્તવિકરીતે ભગવાનના રૂપમાં તેવા (મર્ત્યના) ગુણો નથી. (प्र)

૪. 'નાશ કરનારા' એટલે અંશથી (થોડો થોડો) નાશ કરનારા છે. તેથીજ મણિના પરીક્ષકો વિગેરેને તેની કિંમત સમજાવવા બાલપણથી જ તેમને પાસે લાવી અભ્યાસ કરાવે છે. (प्र)

૫. 'સ્વસ્તિ' ના અર્થ (૧) નાશ ન થવો અને (૨) કલ્યાણ થાય છે. તેથી આ પદાર્થો દૃષ્ટિનો નાશ ન કરનારા નહિ હોવાથી પોષણ કરનારા પણ થતા નથી. તેથી તેઓ પણ કલ્યાણરૂપ નથી, એવો અર્થ છે. (प्र)

વધારે (કહેવા)થી શું ? વિષયમાત્ર તે દૃષ્ટિનો ક્ષય કરનાર છે, પરંતુ (તેનું) પોષણ કરતો નથી, પરંતુ જ્ઞાનજ દૃષ્ટિનું પોષણ કરનારૂં છે, અને જ્ઞાનની ઇંદ્રિયોનું તે (ભગવાનનું રૂપ)જ ધામ છે. સજાતીયમાં (પોતાની જાતનામાં)જ પ્રવેશ કરેલું સજાતીય વૃદ્ધિ પામે છે. તેથી (ભગવાનનો દેહ) વિષય છે એવા મત પ્રમાણે પણ 'કોઈકજ ધીર (પુરુષે) અંદરના આત્માને જોયો' એ નિયમ પ્રમાણે અને '(ભગવાનનું રૂપ) ચક્ષુનું ચક્ષુ છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે જ્યારે ચક્ષુ જ્ઞાનનેજ જુએ છે ત્યારે કલ્યાણનું ધામ થાય છે (પ્રાપ્ત કરે છે). (રાજસૂયમાં ભગવાનનાં દર્શન થયાં) ત્યારે ત્રણે લોકની જે માન્યતા થઈ તે કહેલી છે. "અહિં" એટલે ચિદ્રૂપ ભગવાનના દેહમાં विधातुः જગત રચનારનું કૌશલ જતું રહેલું છે. अर्वाक्सृतौ આથી[1] નીચેની સત્ત્વની સૃષ્ટિમાં एव જ જગત્ રચનારનું कौशलम् સામર્થ્ય છે. અથવા અર્વાક્સૃતિ એટલે મનુષ્યની સૃષ્ટિ કારણકે (તેની નાડીઓ) નીચે વહેનારી હોય છે. તે (સૃષ્ટિ રચવા)માં જે કૌશલ, તે અહિં જતું રહેલું છે. મનુષ્યની સૃષ્ટિ રચવાના કૌશલથી આ (ભગવાનનું રૂપ) બનાવી શકાય તેવું નથી" એમ (બધાએ) માનેલું. તેથી એમ (જણાવાયું) કે આ ચિદ્રૂપ (ભગવાનનો દેહ) કલ્યાણનું ધામ હોવાથી (અને) સર્વ લોકની દૃષ્ટિથી (તેવો) સિદ્ધ થએલ હોવાથી સત્ત્વની સૃષ્ટિથી જુદા પ્રકારનો છે. ૧૩.

નીચેના શ્લોકમાં (ભગવાનનો દેહ) આનંદરૂપ[3] હોવાનું કહે છે.

यस्यानुरागप्लुतहासरासलीलावलोकप्रतिलब्धमानाः ॥
व्रजस्त्रियो दृग्भिरनुप्रवृत्तधियोऽवतस्थुः किल कृत्यशेषाः ॥ १४ ॥

જે (ભગવાન) ની ઉપરના પ્રેમને લીધે થએલા અધિક હાસ્યવાળા રાસમાં (ભગવાનની) લીલાવાળી દૃષ્ટિથી માન પ્રાપ્ત કરેલી વ્રજની સ્ત્રીઓ (પોતાની) દૃષ્ટિ સાથે બુદ્ધિ પણ જતી રહેલી હોવાથી, ખરેખર ! કાર્ય પડતું રાખીને ઉભી રહેતી. ૧૪.

સ્ત્રીઓને આનંદ મુખ્ય હોવાથી, તેઓની દૃષ્ટિ આનંદમાંજ રહે છે, કારણ કે તેઓ આનંદ (પ્રાપ્ત કરવા) માટેજ અથવા તેનું સાધન આચરવા પ્રયાસ કરે છે. ચાલુ પ્રસંગમાં (ભગવાનનો દેહ) સાધન ન હોવાથી, ઉપાધિ વિનાની સ્ત્રીઓની દૃષ્ટિ (તેના) ઉપર પડતી હોવાથી (તેને) આનંદ કહેલ છે. જે ભગવાનની ઉપરના પ્રેમને[4] લીધે प्लुतः ડૂબેલું અથવા અધિક થએલું જે હાસ્ય, તે (હાસ્ય) સાથેનો જે રાસ એટલે ઘણી નર્તકીઓ સાથેનું રસના સમૂહરૂપ નૃત્ય, તેની અંદર (ભગવાનની) જે લીલાવાળી દૃષ્ટિ, તેનાથી પ્રાપ્ત કરેલું છે માન જેમણે તેવી (વ્રજની સ્ત્રીઓ હતી). તેઓ પહેલાં અભિમાનને તજી ભક્તિમાર્ગ પ્રમાણે ભગવાનને શરણ ગએલી. ત્યાં સખ્ય (મૈત્રી) સુધીનું ભગવાનનું ભજન થતાં, (ભગવાન ઉપરનો) પ્રેમ વધ્યો. હાસ્ય સાથેનો રાસ પ્રેમને બહાર કાઢી હૃદયમાં ભગવાન સાથે એકપણું[5] પ્રાપ્ત કરાવે છે. તેમાં હાસ્યનો ભાગ કામ મધ્યે પ્રવેશ કરી જૂદાઈ પણ જણાવે, તેથી તેને પ્રેમમાં ડૂબાડતાં, તે ઉત્તમ પ્રેમરૂપ થયો. હાસ્ય ઉત્સાહ ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી તેની પણ જરૂર છે. રાસ (ભગવાનને) વશ કરાવનારો છે. તેથીજ તે (રાસ)માં વશ થએલા ભગવાનની જે લીલાવાળી દૃષ્ટિ, તેનાથી (વ્રજની સ્ત્રીઓએ) પહેલાં તજેલું માન પણ ભગવાને (તેમનામાં) મૂક્યું એટલે દૃષ્ટિદ્વારા તેમને આપ્યું એટલે તેઓને માન પ્રાપ્ત થયું. આથી અર્થ (કહેલો છે કે વ્રજસ્ત્રીઓનાં) દીનપણાંને લીધે (ભગવાને તેમના) ભક્તિરસને દૂર કર્યો, (એટલે) સ્વતંત્ર થએલીજ તેઓ ભગવાનના આનંદનો અનુભવ કરવા શક્તિવાળી થઈ.

૧. ભગવાનના રૂપને પણ લોક જોતા હતા, છતાં તે જ્ઞાનરૂપ હોવાથી દૃષ્ટિનો નાશ કરનારૂં નહતું, એવો અર્થ છે. (प्र)
૨. 'આથી નીચેની' એટલે ચિત્તથી નીચેની. 'સત્ત્વની (સત્ની) સૃષ્ટિ' એ તેનુંજ વ્યાખ્યાન છે. (प्र)
૩. 'આનંદરૂપ' એટલે ઉત્તમ આનંદરૂપ, તે શ્લોક પરની શ્રીસુબોધિનીના આરંભથી સિદ્ધ કરે છે. (प्र)
૪. 'અનુરાગ' શ્લોકમાં છે, તેનો અર્થ ભગવાનની ઉપરનો પ્રેમ છે. (प्र)
૫. મનનો લય થતાં ચિદ્રૂપ પોતાનો આત્મા રસરૂપ ભગવાન સાથે એક જણાય છે. (प्र)

'વ્રજની સ્ત્રીઓ' એટલે ગોકુલની સ્ત્રીઓ. व्रजति ઈર્ષ્યા કરે તે વ્રજ તે સદા એક સ્થલે રહે નહિ. તેવી સ્ત્રીઓ સ્તબ્ધ (એક સ્થલે રહેનારી) થઈ. એક સ્થલે રસનો સ્વાદ કરે તે (તેમના) સ્વભાવથી વિરુદ્ધ છે. એટલે સ્વભાવ ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરનાર ભગવાન આનંદથી ભરપૂર[1] છે. 'દૃષ્ટિ સાથે બુદ્ધિ પણ જતી રહેલી હોવાથી' શબ્દથી એમ કહેલું છે કે (ભગવાન્ તેમને) ક્રમ પ્રાપ્ત કરાવતા નહતા. દૃષ્ટિની સાથે જતી રહેલી છે બુદ્ધિ જેમની તેવી (તે સ્ત્રીઓ થઈ). જ્યારે દૃષ્ટિએ ભગવાનમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે તેની સાથે ચેતના (બુદ્ધિ) પણ ત્યાંજ ગઈ. તેથી ભગવાનના સ્વરૂપમાંજ તેમને આનંદનો અનુભવ થતો હોવાથી, તેમને પોતાના દેહમાં કામનો ભોગ કરવાની જરૂર નહતી. અંતઃકરણ વિગેરે ત્યાં (ભગવાનના સ્વરૂપમાં)જ પરોવાએલાં હોવાથી, (તેમને) કામથી આનંદ થાય તેમ ન હતું, તેમજ પોતાના (દેહ) ની અંદર થએલા આનંદનો અનુભવ થાય તેમ નહતું. 'किल' 'ખરેખર' શબ્દથી એમ કહેલું છે કે આ વિષયમાં સંદેહ ન કરવો. વળી તેઓ કાર્ય પડતું રાખીનેજ ઉભી રહેતી. कृत्ये કાર્ય બાકી રહેલું છે જેમનું તેવી (તેઓ હતી). ક્ષણે ક્ષણે ભગવદ્રૂપ થતી હોવાથી, ઘરના કાર્યોમાં (તેમનું) કાર્ય બાકીજ રહેતું, કારણકે તેમને દેહનું સ્મરણ થતું નહિ. તેથીજ (તેમને) પોતા(ના દેહ)ની અંદર આનંદ ઉત્પન્ન ન થતો. જેમ દૂર રહેલા (પદાર્થ)ને દૃષ્ટિ જૂએ છે તેમ દૂર રહેલા આનંદરૂપ ભગવાનને પણ તેમની દૃષ્ટિ જોતી. તેમ ન હોય તો[2] આનંદ પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છનારાઓની એવી સ્થિતિ ન હોય. ૧૪.

એવી રીતે ભગવાનનો દેહ સચ્ચિદાનંદરૂપ છે એમ સિદ્ધ કરીને, 'તેમાં જીવની પેઠે ભગવાન પણ રહેછે એમ કહેવું જોઈએ' એવી શંકા થતાં, તેજ સચ્ચિદાનંદરૂપ (ભગવાનના દેહ)માં અક્ષરમાં રહેલા પુરુષોત્તમનો અગ્નિની પેઠે તેમાં પ્રાદુર્ભાવ થાયછે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

स्वशान्तरूपेष्वितरैः स्वरूपैरभ्यर्द्यमानेष्वनुकम्पितात्मा ॥
परावरेशो महदंशयुक्तो ह्यजोऽपि जातो भगवान्यथाऽग्निः ॥ १५ ॥

પોતાના શાંત રૂપોને બીજા પોતાનાં રૂપોથી પીડા કરવામાં આવે ત્યારે દયાળુ અંતઃકરણવાળા, કાલ કર્મ વિગેરેને વશ રાખનાર, ભગવાન મહદ્ અંશવાળા સાથે ભળી અગ્નિની પેઠે (પોતે) જન્મરહિત હોવા છતાં પ્રકટ થાય છે. ૧૫.

અક્ષરનો એવી રીતે (ભગવાનના દેહ તરીકે) આવિર્ભાવ, અને તેમાં ભગવાનનો આવિર્ભાવ કારણ વિના થતા નથી. બીજાની મારફત (ભગવાન) તે કાર્ય[3] કરાવે, તો પક્ષપાતી થાય. તેથી પુત્રને શિક્ષા કરવાની પેઠે ભગવાન દૈત્યોને હણે છે એમ (આ શ્લોકમાં) કહે છે. **દેવો વિગેરેરૂપ પોતાના શાંત સ્વરૂપોને, પોતાનાંજ સ્વરૂપ બનેલાં બીજા ઘોર દૈત્યોથી પીડા કરવામાં આવે, ત્યારે દયાળુ અંતઃકરણવાળા સંપૂર્ણ પ્રકારથી પણ જન્મરહિત અક્ષરસહિત પુરુષોત્તમ પોતે (તે) બંનેનું સમાધાન કરવા પ્રકટ થાય છે,** એવો અર્થ છે. (તેમને) કાલ તથા કર્મ વિગેરે પ્રેરણા કરતા નથી એમ જણાવવા 'परावरेशः' એમ કહેલું છે. (ભગવાન) परः કાલ વિગેરે, अवरः કર્મ વિગેરે, તેમને વશ રાખનારા છે.

'પુરુષ, નારાયણ અથવા પ્રથમ પુરુષ પોતાના આનંદ સાથે ભલે (આ કાર્ય માટે) પ્રકટ થાય પુરુષોત્તમ પ્રકટ થવાથી શું?' એવી શંકા થાય, તેથી 'મહદંશવાળા સાથે ભળી' એમ કહેલું છે. મહાન્[4] છે અંશ જેનો તે, પ્રથમ પુરુષ, તેની સાથે ભળી (પ્રકટ થાય છે). સૃષ્ટિ (રચવા) માટે પોતાની અંદર

---

૧. 'આનંદથી ભરપૂર' એટલે હદવિનાના આનંદરૂપ ભૂમા. એરીતે આનંદનું ઉત્તમપણું સિદ્ધ કર્યું. (प्र)
૨. જો ભગવાનને આનંદના સાધન તરીકે જોતી હોત તો, બુદ્ધિ સંપૂર્ણરીતે ભગવાનમાં પ્રવેશત નહિ, અને તેમ થયું હોત તો ઘરનું કામ પડતું રાખીને તેઓ ઉભી રહેત. આથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે તેઓ જે કાંઈ કાર્ય કરતી તે પણ ૧૦-૨૫-૧૬ માં જણાવ્યા પ્રમાણે ભગવાનજ કરતા. (प्र)
૩. 'તે કાર્ય' એટલે પુરુષોત્તમનો આવિર્ભાવ થવામાં કારણરૂપ કાર્ય. (प्र)
૪. 'મહાન્' એટલે મહત્તત્વ. (प्र)

પ્રકૃતિ અને પુરુષનો સમાવેશ કરીનેજ[1] (પુરુષોત્તમ) પ્રકટ થાય છે. તેથીજ પોતાની (પુરુષોત્તમની) અંદર યશોદા વિગેરેએ જગત્ જોએલું,[2] કારણ કે આજ બ્રહ્મનું ચિદ્રૂપ[3] છે. (તે પુરુષોત્તમ સિવાય) બીજા[4] નથી એમ જણાવવા 'ભગવાન' શબ્દ યોજેલો છે. 'અગ્નિની પેઠે' શબ્દનું વ્યાખ્યાન[5] કરેલું છે. ૧૫

ભગવાનના દેહ અને આત્મા (અનુક્રમે) અક્ષર અને પુરુષોત્તમ છે એ એવી[6] રીતે સિદ્ધ કરીને, લોકની દૃષ્ટિનો વિરોધ અને ભગવાનના વચનનો વિરોધ અનુક્રમે નીચેના શ્લોકથી આરંભી બે (શ્લોકો)થી દૂર કરે છે:—

मां खेदयत्येतदजस्य जन्मविडम्बनं यद्वसुदेवगेहे ॥
व्रजे च वासोऽरिभयादिव स्वयं पुराद् व्यवात्सीद्यदनन्तवीर्यः ॥ १६ ॥

જન્મવિનાનાએ વસુદેવના ઘરમાં જે જન્મનું અનુકરણ કર્યું, અને વ્રજમાં વાસ કર્યો, (અને) અનંત પરાક્રમવાળા પોતે શત્રુથી ભય પામતા હોય તેમ જે શહેરમાંથી નાઠા—આ મને ખેદ ઉત્પન્ન કરે છે. ૧૬.

ભગવાને લોકને ઠગવા માટે (પોતાનો) દેહ પ્રાકૃત હોવાનું જણાવવા, (પોતે) વસુદેવના પુત્ર હોવાપણાંનું વિગેરે જે અનુકરણ કર્યું, તે અનુકરણ પણ તેમને માટે જરાએ યોગ્ય નહતું તેથી, (ભગવાને) તેમ કર્યું એ મને ખેદ ઉત્પન્ન કરે છે, કારણકે સર્વશક્તિવાળાને (બીજાને) ઠગવાનું શું પ્રયોજન ?[7] એમ આ શ્લોકમાં કહે છે. તે (અનુકરણ) પણ <u>वसुदेवगेहे</u> વસુદેવના ઘેર (તેની) પત્ની દેવકીજી (થી જન્મવાનું) કર્યું. આના કરતાં જાણેકે સ્તંભમાંથી, જલમાંથી, તથા બ્રહ્માના હૃદયમાંથી પ્રકટ થતા હોય તેવું અનુકરણ[8] સારું. તેથી (આ અનુકરણ) મને ખેદ ઉત્પન્ન કરે છે. વળી વ્રજમાં વાસ કર્યો તે પણ મને ખેદ ઉત્પન્ન કરે છે. ક્યાં વ્યાપિવૈકુંઠમાં રહેનારા (ભગવાન) ! તે લૌકિક (પુરૂષોએ)[9] પણ રહેવા માટે અયોગ્ય ગોકુલમાં એવી રીતે કેમ રહ્યા ? એવો (ખેદ થાય છે). વળી શત્રુથી ભય પામતા હોય તેમ—જરાસંધ વિગેરેથી ભય પામેલા હોય તેની પેઠે 'पुरात्' મથુરા શહેરમાંથી જે નાઠા, એટલે શહેરમાંથી નાસી જઈ બીજા સ્થાને જે ગયા (તે ખેદ પમાડે છે). વિવાસ એટલે પરદેશમાં વાસ (કર્યો). (આ) અયોગ્ય હોવાનું કારણ 'અનંત પરાક્રમવાળા' વિશેષણથી કહેલું છે. 'અને વ્રજમાં (વાસ કર્યો)'માં 'અને' શબ્દ ગુરૂકુલ (સાંદીપનિનું ઘર) વિગેરેનો સમાવેશ કરવા યોજેલો છે. તેમને ભય ન હોવાથી 'अरिभयादिव' 'શત્રુથી ભય પામતા હોય તેમ' માં 'इव' 'તેમ' શબ્દ યોજેલો છે, કારણ કે સર્વના આત્મા (ભગવાન) શત્રુ નથી, તેમજ તેમને ભય પણ નથી; કેમકે તે બીજાઓના ભયને પણ દૂર કરનારા છે. 'પોતે' (નાઠા) એટલે અંશદ્વારા (તેમ કર્યું) નહતું. ૧૬.

---

૧. 'ભગવાને પ્રથમ પુરુષથી ભળીને પ્રકટ થયા હોત તો, આભૂષણોની પેઠે પ્રથમ પુરુષ પણ દેખાત' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. તેનો ભગવાને પોતાની અંદર સમાવેશ કરેલ હોવાથી તે દેખાતા નથી. (प्र)

૨. આ વાક્યથી પ્રથમ પુરુષનો ભગવાનમાં સમાવેશ થએલ હોવાનું પ્રમાણ કહેલું છે. (प्र)

૩. બ્રહ્મસૂત્ર. ૧–૧–૨ (जन्माद्यस्य यतः એ સૂત્ર) માં જણાવેલ જગતના અને વિરુદ્ધ ગુણોના આધાર હોવાપણું (ચિહ્ન છે). (प्र)

૪. 'બીજા નથી એટલે 'અક્ષર તથા પુરુષ નથી'. (प्र)

૫. આ શ્લોકના આભાસમાં જ વ્યાખ્યાન કરેલું છે કે જે હતા તેજ ભગવાન પ્રકટ થાય છે, (ક્યાંયથી) પધારતા નથી. (प्र)

૬. શ્લોક ૧૨–૧૩–૧૪ થી ભગવાનનાં સ્વરૂપ (દેહ) નું નિરૂપણ કરીને અને તેમાં અગ્નિની પેઠે પોતે પ્રકટ થયા એમ શ્લોક ૧૫માં કહીને. (प्र)

૭. આથી (અનુકરણ) અયોગ્ય હોવાનું કારણ કહેલું છે. (प्र)

૮. આથી ખેદ થવાનું કારણ કહેલું છે. જન્મનું અનુકરણ કરવાનું જરૂરી હોય તો નૃસિંહની પેઠે (સ્તંભમાંથી), મત્સ્યની પેઠે (જલમાંથી), અથવા વરાહની પેઠે (બ્રહ્માના હૃદયમાંથી) પ્રકટ થાય તે સારું. તેમ ન કર્યું તેથી ખેદ થાય છે. (प्र)

૯. 'લૌકિક (પુરુષોએ)' એટલે લોકમાં ઉત્તમ પુરુષોએ. (प्र)

નીચેના શ્લોકમાં (ભગવાનના) વચનોનો વિરોધ દૂર કરે છેઃ—

दुनोति चेतः स्मरतो ममैतद्यदाह पादावभिवन्द्य पित्रोः ॥
ताताम्ब ! कंसादुरुशङ्कितानां प्रसीदतं नोऽकृतनिष्कृतीनाम् ॥ १७ ॥

'હે પિતા ! કંસથી ઘણો ભય પામેલા, (આપના) ઉપકારનો બદલો વાળી ન શક્યા તેવા અમો ઉપર પ્રસન્ન થાઓ' આ (વાક્ય ભગવાને) માતપિતાના ચરણોમાં પ્રણામ કરી જે કહેલું, તેનું સ્મરણ કરતાં તે મારાં ચિત્તમાં દુઃખ કરે છે. ૧૭.

'માતપિતાના ચરણોમાં પ્રણામ કરી', એટલે કંસના વધ પછી દેવકી અને વસુદેવના ચરણોમાં પ્રણામ કરી, ભગવાને એવું કહેલું કે 'હે પિતા ! હે માતા ! કંસથી ઘણો ભય પામેલા, તે શું કરશે એવા ભયને લીધે ઘણા ભય પામેલા અમો ઉપર તમે બન્ને પ્રસન્ન થાઓ.' આ જે વાક્ય (કહેલું) તેનું સ્મરણ કરતાં તે મારા ચિત્તમાં दुनोति દુઃખ કરે છે. આથી બધાએ ભગવાનનાં વચનો 'માનુષ દેહ ધારણ કરેલા' "વસુદેવના પુત્ર મને 'વાસુદેવ' એમ કહે છે" વિગેરે વચનો લોકને ઘણો મોહ કરવાજ (કહેલાં) એવું (તેમનું) વ્યાખ્યાન થયું. જ્યારે ભગવાનના વચનોનીજ આ સ્થિતિ[1] છે, ત્યારે તેમણે જેમને મોહ ઉત્પન્ન કરેલો તેમનાં વચનોનું તો કહેવુંજ શું ? એવો ભાવ છે. ૧૭.

એવી રીતે બધાનો વિરોધ દૂર કરી, (શ્રીકૃષ્ણ) સાક્ષાત્ પુરુષોત્તમ છે એમ સિદ્ધ કરીને, તેમના ગુણ અને કર્મો જણાવતાં, આરંભમાં ભક્તિમાર્ગ સિદ્ધ થાય તે માટે નીચેના શ્લોકથી (આરંભી) ભજન કરવા યોગ્ય ગુણો જણાવે છેઃ—

को वा अमुष्याङ्घ्रिसरोजरेणुं विस्मर्तुमीशीत पुमान् विजिघ्रन् ॥
यो विस्फुरद्भ्रूविटपेन भूमेर्भारं कृतान्तेन तिरश्चकार ॥ १८ ॥

જેમણે (પોતાની) સારીરીતે ફરકતી ભ્રમરની શાખારૂપ કાલથી ભૂમિના ભારને દૂર કર્યો તેવા આમની ચરણકમલની રેણુને સૂંઘનાર કયો પુરુષ તેને ભૂલી શકે ? ૧૮.

ભજન કરવા યોગ્ય તેજ હોય કે જે (૧) પોતે ભય વિનાનો હોય (૨) એકવાર પણ શરણ આવેલાને સર્વ તરફના ભયથી મુક્ત કરે (૩) આ લોકની તથા પરલોકની સમૃદ્ધિ અને મોક્ષ આપે (૪) ભજનનો સંદેહ હોય તોપણ આકસ્મિક સંબંધથી પણ મુક્તિ આપે (૫) પોતે દોષવિનાના અને પૂર્ણ ગુણોવાળા દેહવાળો હોય (૬) અધિકાર-વિનાનાને પણ મોક્ષ આપે (અને) (૭) બીજાને માટે પોતે કરેલા નિયમનો પણ વિરોધ ન માને. એવી રીતે જે સાત ગુણ વાળો હોય, છ અંગો સહિત ભજન માટે ઉપયોગી મોટા ગુણવાળો હોય તે ભજન કરવા યોગ્ય છે એવો (અર્થ છે). જો (એ) સાતે ગુણોના કારણ બનેલા બીજા ત્રણ (૧) ઘણીજ શક્તિ (૨) સ્વરૂપથીજ સર્વથી ઉત્તમપણું અને (૩) ઘણીજ દયા (એ) ગુણો હોય તો તે બધાએ સેવા કરવા યોગ્ય છે. તે (આ શ્લોકથી આરંભી) સાત શ્લોકોથી કહે છે. દરેક (શ્લોક) માં એક એક કરી સાત ગુણો (કહેલા) છે; તેજ (શ્લોકો)થી બે(શ્લોકો)થી, ત્રણથી અને પછી બેથી (સાત ગુણોના) કારણ[2] (બનેલા) ગુણો કહેલા છે.

તે પૈકી આરંભમાં (આ શ્લોકથી) ઘણીજ શક્તિ જણાવતાં, (ભગવાન) શરણ આવેલાના સર્વ દુઃખ દૂર કરનારા છે એમ કહે છે. બધાએ પ્રાણીઓ બધાએ (દેવો) ને ભજેછે, અને તેમનામાં (દેવોમાં) રહેલા ગુણો તથા દોષોને લીધે (તેમનામાં) પ્રેમવાળા અથવા પ્રેમરહિત થાય છે. આ વિષયમાં એવો નિર્ણય છે (કે) જેનું ભજન કરવામાં આવતું હોય તેનામાં દોષ ન હોય તો જેની સેવા કરતા હોય તેને

---

૧. 'આ સ્થિતિ' એટલે સ્વરૂપથી વિરુદ્ધ હોવાને લીધે અને ભગવાનનાં બીજાં વચનોથી વિરુદ્ધ હોવાને લીધે ન માનવા જેવાપણું. (પ્ર)

૨. 'કારણ બનેલા ગુણો' એટલે ઘણી જ શક્તિ વિગેરે (ત્રણ) (પ્ર). અહિં નાથદ્વારા વાળી પ્રતમાં 'स्थूलगुणाः' પાઠ છે. પ્રકાશે 'मूलगुणाः' પાઠ લીધો છે. વૃંદાવનપ્રેસવાળી પ્રતમાં પણ તેજ પાઠ છે. તેથી તે પાઠ લીધો છે.

તજતા નથી. લોકમાં બધાએ દેવોના તથા મનુષ્યોના સેવકો તેમનો ત્યાગ કરી ભગવદીય થાય છે, (પણ) ભગવદીયો કોઈ પણ પ્રસંગે બીજાના (સેવક) થતા નથી. આ શાસ્ત્રાર્થને હું ખોટો પાડીશ એવા વિચાર જે ભગવાનના માર્ગમાં આવી, તેનો કુતૂહલથી પણ ત્યાગ કરવા ઇચ્છે છે, તે પણ તેમ કરી શકતો નથી.[1] તે (અર્થ) આમની ચરણકમલની રેણુને એકવાર પણ સૂંઘનાર કયો (પુરુષ) તેને ભૂલી શકે?' એ શબ્દોથી કહેલો છે. તેથી તેજ ઈશ્વર છે કે જે સેવકોને વશ કરે છે. નાકના માર્ગથી (દેહની) અંદર ગએલો ઉપર કહેલો રેણુ તેના દેહને ભગવદીય જ કરે છે.[2] તે (ભગવાન)ને માટે જેનો દેહ ઉત્પન્ન કરાવ્યો તેવો તે, સર્વ તરફથી ફેલાએલા તે રેણુને ભૂલવાને શક્તિમાન થતો નથી.

'દુઃખી થએલો દેહને પણ ભૂલે, દુઃખ દૂર કરનારનોજ અધિક આદર કરે' એવી શંકા થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે. આ (ભગવાન) કલ્પવૃક્ષ છે, જેમની ભ્રમર (તે વૃક્ષની) પાંદડા સાથેની કોઇએક ડાળ છે. અનંત ડાળવાળાની તે એક શાખા સ્વભાવથી સંહાર કરનારી છે, પરંતુ પ્રસન્ન થઈ હોય તો તે પણ ઘણુંજ ઐશ્વર્ય આપે[3] છે. તેથી તેવી ડાળ હોવાથી, (ભગવાન) પોતાના (દુઃખી થએલા જીવના) દુઃખનો નાશ કરે તેમાં શું શંકા? કારણ કે સર્વનો આધાર બનેલી ભૂમિનોજ **कृतः** કરેલો છે **अन्तः** અંત જેનાથી તેવી (ડાળ છે). (તે ભ્રમરરૂપ ડાળ) સારીરીતે ફરકતાં (નાશ કરેછે). જ્યાં ભાર થવાનો સંભવ હોય, ત્યાંપણ પોતે પધારી નાશ કરવાના સ્વભાવવાળી ભ્રમરરૂપ ડાળથી ભારનો પણ નાશ કરે છે, જે કાર્યમાટે બધાએ દેવો વિગેરે પણ ભારે પ્રયત્ન કરતા હોય છે. જેટલા સમયમાં તેઓ (ભાર) દૂર કરવા આવે, તે પહેલા જ તે ભાર (ભગવાનની ભ્રમરરૂપ ડાળથી) દૂર થએલો હોય છે. જેમ (સૂર્યની) પહેલાં નીકળેલાં સૂર્યનાં કિરણોથીજ બધા અંધકારનો નાશ થાય છે, (અને) સૂર્ય તો અંધકારને જોતો પણ નથી, તેમ ભગવાન ભક્તોના (દુઃખને જોતા પણ નથી) એવો અર્થ છે.

ભક્તોને ઇચ્છેલું ફલ (આપે) તેમાં તો કહેવાનું છેજ નહિ, કારણ કે તિરસ્કાર કરનારને ભગવાનની પ્રાપ્તિ થઈ. તે લોભને વશ થએલો સર્વ ધર્મનો વિરોધી અસુર હોવા છતાં પણ, માત્ર ભગવાનના સંબંધથીજ–તે (સંબંધ) મના કરેલ (પ્રકારનો[4]) હોવા છતાં–જ્ઞાનીને પણ દુર્લભ સાયુજ્ય પામ્યો. વળી આ વૃત્તાંત બધાને પ્રત્યક્ષ થયો તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

दृष्टा भवद्भिर्ननु राजसूये चैद्यस्य कृष्णं द्विषतोऽपि सिद्धिः ॥
यां योगिनो संस्पृहयन्ति सम्यग्योगेन कस्तद्विरहं सहेत ॥ १९ ॥

હે (ઉદ્ધવ)! જે સિદ્ધિની યોગીઓ સારી રીતે આચરેલા યોગથી સ્પૃહા કરેછે; તે સિદ્ધિ રાજસૂયમાં શ્રીકૃષ્ણનો દ્વેષ કરનાર શિશુપાલને પણ (પ્રાપ્ત થએલી) તેં જોઈ. તે (ભગવાન)નો વિરહ કોણ સહન કરે? ૧૯.

શ્રીકૃષ્ણનો દ્વેષ કરનાર **चैद्यस्य** શિશુપાલને પણ રાજસૂયની સભામાં–જ્યારે બધાએ રાજાઓ ત્યાં સેવા કરતા હતા ત્યારે–જે સાયુજ્યરૂપ સિદ્ધિ (પ્રાપ્ત થએલી), તે તેંજ જોએલી છે. '**ननु**' 'હે' એવું સંબોધન (વિદુરની) સંમતિ જણાવવા (યોજેલું છે). સ્વભાવથી ઉત્તમ યોગીઓ ફલ પ્રાપ્ત કરાવનાર સર્વ સાધનવાળા યોગવડે પણ તે સિદ્ધિની માત્ર સ્પૃહાજ કરે છે, પરન્તુ ભગવાનના સંબંધ વિના તે પ્રાપ્ત કરતા નથી. તેથી જેમાં ભગવાનનો સંબંધ ન હોય તેવો તેમનો વિરહ કોણ જ સહન કરે?, કારણ કે ભગવાનનો સંબંધ કરોડો કલ્પવૃક્ષોથી પણ અધિક છે. તે પ્રાપ્ત થયો હોય ત્યારે કોણજ તેનો ત્યાગ કરી શકે? એવો અર્થ છે. ૧૯.

---

૧. મૂલ શ્લોકમાં 'वा' શબ્દથી જેના વિષે અનાદર (તિરસ્કાર) દર્શાવેલ છે તેને અહિં સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવેલ છે. (प्र)
૨. જેમના નાકદ્વારા આ રેણુએ દેહમાં પ્રવેશ કરેલો નથી તેઓનો તિરસ્કાર કરેલ છે એવો અર્થ છે. (प्र)
૩. 'તેમની ભ્રમરનું ખીલવું ઘણા ઐશ્વર્યનું ધામ છે' એ વાક્ય હોવાથી (તે ઐશ્વર્ય આપે છે). (प्र)
૪. અહિં 'પ્રકારનો' શબ્દ અધ્યાહાર છે. (प्र)

એ પ્રમાણે ઇચ્છેલું પ્રાપ્ત કરાવનાર અને દુઃખ દૂર કરનાર હોવાનો ભગવાનનો ગુણ કહીને, નીચેના શ્લોકમાં સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરતાં કહે છે કે (ભગવાન) (બીજો કોઈ) સંબંધ ન હોવાં છતાં પણ માત્ર સ્વરૂપના સંબંધથી જ ઉપર કહ્યું તેથી પણ અધિક ફલ આપે છે:—

तथैव चान्ये नरलोकवीरा य आहवे कृष्णमुखारविन्दम् ॥
नेत्रैः पिबन्तो नयनाभिरामं पार्थास्त्रपूताः पदमापुरस्य ॥ २० ॥

વળી નરલોકના વીરો અને બીજાઓ જેઓ અર્જુનના આયુધોથી પવિત્ર થએલા, તેઓ યુદ્ધમાં નયનોને આનંદકારક શ્રીકૃષ્ણના મુખારવિંદનું નેત્રોથી પાન કરતાં તેવીજ રીતે આમના સ્થાનને પામેલા. ૨૦.

જેઓ નરલોકમાં વીરો છે, અને ભગવાનના સંબંધ વિનાના બીજાઓ જે ભગવાનને જાણતા પણ નહતા, તેઓ પણ યુદ્ધમાં સ્વરૂપના સૌંદર્યથીજ ઘણો મોહ પામી, નેત્રોથી નયનોને આનંદકારક લાવણ્યામૃતના પૂરવાળા શ્રીકૃષ્ણનાં મુખારવિંદને જોતાં, ભગવાનનું સાયુજ્ય થવામાં નડતરરૂપ અશુદ્ધ (પોતાના) દેહને તજી, અર્જુનના આયુધોથી પવિત્ર થએલા ઘણાએ તે (ભગવાન)ના ચરણારવિંદરૂપ વ્યાપિવૈકુંઠ પ્રાપ્ત કરેલું છે. આવા (ભગવાન પાસેથી) ફલ (પ્રાપ્ત કરવા)માં શી ચિંતા ? ૨૦.

પરંતુ આ (ફલ પ્રાપ્ત કરવા)માં ઘણો મોહ કરનારી ભગવાનની લીલા એકજ નડતરરૂપ છે. તેનાથી જો મોહ ન પામે તો[1] (ફલ પ્રાપ્ત થાયજ), કારણ કે તે ભગવાનના સર્વથી ઉત્તમ હોવાપણું વિગેરે ગુણોને અને શાસ્ત્ર ન જાણનારની બુદ્ધિમાં રહેલ ભજન કરવા યોગ્યપણાંને હરેછે. તે વિષયમાં સાવધાન રહેવું જોઇએ, એમ નીચેના (શ્લોકથી આરંભી) બે (શ્લોક)થી કહે છે:—

स्वयं त्वसाम्यातिशयस्त्र्यधीशः स्वाराज्यलक्ष्म्याऽऽप्तसमस्तकामः ॥
बलिं हरद्भिश्चिरलोकपालैः किरीटकोटीडितपादपीठः ॥ २१ ॥

(ભગવાનની) પોતાની સમાન અથવા અધિક કોઈ નથી, પોતે તો ત્રણના અધીશ્વર છે, પોતાની અંદરનાં રાજ્યની લક્ષ્મીથી (પોતાની) સર્વ કામનાઓ તેમણે પ્રાપ્ત કરેલી છે, (અને) આહુતિ લાવનાર ઘણા સમયના લોકપાલોએ (પોતાના) કરોડો મુકુટોથી તેમના ચરણના આસનની સ્તુતિ કરેલી છે. ૨૧.

પોતે સર્વથી ઉત્તમ ઇશ્વર હોઈ, સર્વથી અધમ જડ તે (ઉગ્રસેન)ને પોતે તેવો[2] (રાજા) કરીને, તેનું સેવાપણું આચરે—એવી જે આ (ભગવાનની) લીલા ઘણો મોહ કરનારી છે, જે (ભગવાનના સેવકપણા)ને લીધે ભમેલાઓ પોતાના હૃદયમાં એમ માને છે કે આ (ભગવાન) આવા (સેવક) જ છે. તે પૈકી આ શ્લોકમાં આરંભમાં તેમનું સર્વથી ઉત્તમપણું કહે છે. 'तु' 'તો' શબ્દ ભમેલાઓની માન્યતાને કાઢી નાખવા (યોજેલો છે). લોકમાં અથવા વેદમાં જેમની સમાન તથા જેમનાથી અધિક કોઈ નથી તેવા (ભગવાન) છે, કારણ કે સ્વરૂપથી અને ગુણથી તેમજ પ્રસિદ્ધિથી તે ત્રણના[3] અધિશ્વર છે. વળી તેમનું ઇચ્છેલું પણ કાંઈ પણ (પ્રાપ્ત થયા વિનાનું) બાકી રહેતું નથી, કે જે લૌકિક નિયમપણું તેમને સેવકપણું કરાવે. તે (અર્થ) 'પોતાની અંદરનાં રાજ્યની લક્ષ્મીથી (સર્વ કામનાઓ તેમણે પ્રાપ્ત કરેલી છે)' શબ્દથી કહેલો છે. પોતાની અંદરનુંજ જે રાજ્ય—બધુંએ જગત્ પોતાની (ભગવાનની) અંદર જ રહેલું છે (તેથી) જે (ભગવાન) પોતાની અંદર રાજ્ય કરેછે તે બધાઓના ઉપર (રાજ્ય) કરે છે—તે (રાજ્ય)માં હદવિનાના આનંદરૂપ જેલક્ષ્મી, તેનાથી જ પ્રાપ્ત કરેલી છે બધીએ કામનાઓ જેમણે તેવા (ભગવાન) છે, કારણ કે 'આમનાજ આનંદના અંશ ઉપર બીજાઓ નભે છે' એમ શ્રુતિ (કહેછે). વળી લોકમાં પણ તેમનું ઐશ્વર્ય પ્રસિદ્ધ છે, કારણ કે આહુતિ લાવનાર ઘણા સમયના લોકપાલોએ (પોતાના) કરોડો મુકુટોથી ईडितं સ્તુતિ કરેલી છે જેમના ચરણના આસનની, તેવા (ભગવાન) છે. પદાર્થો કાર્ય

૧. કેટલાકની મુક્તિ થતી નથી, તેની યોગ્યતા આથી કહી છે. (प्र) મોહ પામે તેની મુક્તિ ન થાય.
૨. 'તેવા' એટલે ઇશ્વર (प्र). ઇશ્વર શબ્દ અહિ રાજાના અર્થમાં યોજ્યો જણાય છે.
૩. 'ત્રણના' એટલે ત્રણ ગુણોના, અને ત્રણ લોકના. (प्र)

(કરે) એવો જે મત[1] (છે), તે પ્રમાણે મુકુટો પણ આસનની સ્તુતિ (કરેછે), એટલે પોતે હલકી સ્થિતિથી નમ્ર (નમેલા) રહી, પોતાના સંબંધવાળા (આસન)ને સર્વથી ઉત્તમ જણાવે છે. કેટલાક[2] અથડાવાથી નીકળતા અવાજથી (સ્તુતિ કરેછે) એમ (કહેછે).

આવા (ભગવાન) પોતાના સિંહાસન ઉપર વિરાજતાં, પોતાની આનંદરૂપ લક્ષ્મીનો અનુભવ કરતાજ વિરાજે એ યોગ્ય છે, પરંતુ સેવકપણું કરે તે યોગ્ય નથી એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

तत्तस्य कैङ्कर्यमलंभृतान्नो विग्लापयत्यङ्ग! यदुग्रसेनम् ॥
तिष्ठन्निषण्णं परमेष्ठ्यधिष्ण्ये न्यबोधयद्देव निधारयेति ॥ २२ ॥

હે અંગ ! બ્રહ્માના આસને બેઠેલા ઉગ્રસેનને, 'હે દેવ ! અનુગ્રહ કરો' એમ ઉભા રહીને જે તે (ભગવાન) જણાવતા હતા તે તેમનું સેવકપણું સંપૂર્ણરીતે પોષેલા અમને ગ્લાનિ ઉત્પન્ન કરે છે. ૨૨.

સેવકનો ભાવ તે સેવકપણું. 'તેમનું.' એટલે ઉપર વર્ણવેલા (ભગવાન)નું 'તે' એટલે પ્રસિદ્ધ (સેવકપણું) (અમને ગ્લાનિ ઉત્પન્ન કરે છે.) 'ભગવાન ગમે તે કરે. તારે આ વિચારવાનું શું પ્રયોજન ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'સંપૂર્ણરીતે પોષેલા અમને' શબ્દો યોજેલ છે. અમને ભગવાને સંપૂર્ણરીતે પોષેલા નભાવેલા અથવા પોષેલા છે. સેવા કરીએ તે માટે જ અમને પોષેલા છે. જો સૃષ્ટિની પેઠે સેવા પણ ભગવાને કરવાની હોય, તો તે મત પ્રમાણે પણ અમને મુખ્ય સેવા માટે ઉત્પન્ન કરેલા છે, (તેથી) અમારી દ્વારાજ (ઉગ્રસેનની) સેવા ભલે કરાવે. તે (સેવા કરવા) માટે અમને ઉત્પન્ન કરીને, પાછા પોતેજ કરે છે એ સેવકપણું અમને ગ્લાનિ ઉત્પન્ન કરેછે. પોતે ખેદ પામે છે; અમને પણ ગ્લાનિ કરાવે છે '**ग्लाययति**' એવો પાઠ હોય, ત્યારે **ग्लय्** ધાતુનો અર્થ ગ્લાનિ કરાવવી (થાય છે). 'હે અંગ !' એવું પોતાનું દુઃખ જણાવવા યોગ્ય મિત્રનું સંબોધન (કરેલું) છે. 'ઉગ્રસેન' એટલે ઉગ્ર છે સેના જેની, તે કંસનો પિતા તેને, '**परमेष्ठ्यधिष्ण्ये**' બ્રહ્માનું આસન–**धिष्ण्यं** અને **अधिष्ण्यं** સમાન અર્થવાળા શબ્દો છે–તે (આસન)ઉપર બેઠેલાને, પોતે ઉભા રહીને, આવતા બધા (પુરૂષો)ની જાણ કરતા. 'હે દેવ ! આ (ફલાણો) આવ્યો, (આપને) નમન કરે છે. જૂઓ' એમ જણાવતા હતા. આ ઘણું હલકું દ્વારપાલનું કાર્ય છે. જો કે બધાં કાર્યના કર્તા ભગવાનજ છે, છતાં પણ બીજું રૂપ (ધારણ) કરીનેજ તે કરે છે. જો પોતાનેજ (કાર્ય) કરવાનું હોય, તો (તેથી) ઉલટું (રાજાનું) (કાર્ય) કેમ કરતા નથી એવો (અમારા) ચિત્તમાં ખેદ થાય છે. દેવોની સભામાં જ્યાં બ્રહ્મા બેસેછે તે રાજ્યાસન છે, તેથી (રાજ્યાસનને) 'બ્રહ્માનું આસન' કહેલું છે. આથી એમ કહ્યું કે બ્રાહ્મણો આવે ત્યારે પણ તે (ઉગ્રસેન) ઉઠતો નથી. આ[3] ગ્લાનિ ટાળવાનો ઉપાય પણ નથી. ૨૨.

એવી રીતે (ભગવાનનું) રૂપ અને મોહ કરવાનું કહીને, 'તેમનો અભિપ્રાય તું જાણતો નહિ હોવાથી તને અજ્ઞાનીને દુઃખ થાય છે' એવી શંકા થાય, તેથી તેમનો અભિપ્રાય પણ હું જાણું છું છતાં પણ (મને) દુઃખ થાય છે એમ કહેવા, તેમની દયાનું નિરૂપણ કરે છે. દુઃખ તો (પોતાની) બુદ્ધિ (ઉત્પન્ન) કરે છે,[4] ભગવાન કરતા નથી; કારણ કે તે ભગવાન બધાએ ભક્ત સેવકો પોતાથી પણ અધિક (હોવાનું લોકમાં) જણાવે[5] છે. તે વિષયમાં બીજા (ઉગ્રસેન)ને (અધિક જણાવે તે) સહન ન કરવું યોગ્ય નથી. ભગવાન જ તે પ્રમાણે કરતા હોવાથી, ઉગ્રસેનને પણ ઠપકો દેવો યોગ્ય નથી. ગયા શ્લોકમાં તેમ કહેલું

૧. 'સ્તુતિ કરવામાં વાણી જોઇએ, અને મુકુટને વાણી નહિ હોવાથી તે સ્તુતિ કરી શકે નહિ' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. એકવાર ઉચ્ચારેલા શબ્દોથી તેમના અર્થનું જ્ઞાન થાય ત્યારે સંસ્કારે (મગજમાં) આણેલા પદાર્થો વાક્યનો અર્થ જણાવેછે, એટલે શબ્દ નથી તેવા પદાર્થો શબ્દનો ગુણ (અર્થ જણાવવાનો) ધારણ કરેછે એમ ભાટ્ટો માને છે, તે પ્રમાણે (મુકુટો સ્તુતિ કરે છે) એવો અર્થ છે. (प्र)

૨. શ્રીધરે એવું વ્યાખ્યાન કરેલું છે.

૩. 'આ' એટલે ઉગ્રસેન આસને બેસે અને ભગવાન ઉભા રહે તે એવું તે. (प्र)

૪. ભગવાનનો અભિપ્રાય જાણવા છતાં દુઃખ કેમ થાય? એ આથી સમજાવે છે. (प्र)

૫. (દુઃખ) ભગવાને કરેલું છે એ સમજાવવા તેમનો અભિપ્રાય કહે છે. (प्र)

હોવાથી (ભગવાન) ઉંધું[1] પણ કરે છે. તેથી પ્રમાણના બલનુ ઉલ્લંઘન કરી પ્રમેયબલથી તેમ કરતાં હોવાથી, નીચેના શ્લોકમાં તેમનું પ્રમેયબલ જણાવતાં (તે) ભજન કરવા યોગ્ય છે એમ સિદ્ધ કરે છેઃ—

अहो बकीयं स्तनकालकूटं जिघांसयाऽपाययदप्यसाध्वी ॥
लेभे गतिं धात्र्युचितां ततोऽन्यं कं वा दयालुं शरणं व्रजेम ॥ २३ ॥

અહો ! આ દુષ્ટ બકીએ હણવાની ઇચ્છાથી સ્તનમાં રહેલું કાલકૂટ ધવરાવ્યું, છતાં તેને માતાને યોગ્ય ફલ પ્રાપ્ત થયું. તેમનાથી બીજા કયા દયાલુને શરણ આપણે જઇએ ? ૨૩.

જેમ ફલથી પૂર્ણ ભગવાન તુચ્છ ફલ પ્રાપ્ત કરાવનાર સાધન કરે તે સર્વને આશ્ચર્ય કરાવનાર છે, તેવી રીતે સાધન વિનાના તુચ્છને પણ તે પૂર્ણ ફલનું દાન કરે તે 'अहो !' આશ્ચર્યકારક છે. બકની બેન દૈત્ય બકના જેવી (બકી પૂતના) હતી. તેના (જેવા) વર્તનથી સારા પુરુષોનો પણ મોક્ષ ન થાય. 'આ' શબ્દથી (એમ કહ્યું છે કે) ભગવાનની સાથે તે પણ (મૈત્રેયની) બુદ્ધિમાં આવી. **'स्तनकालकूटम्'** એટલે સ્તનમાં રહેલું કાલકૂટ કાલોનો **कूटम्** સમૂહ (તે કાલકૂટ), કારણ હજાર **कालाः** મૃત્યુઓ છે, તે બધા તેના ધાવણમાં ભેગા થએલા. તેથી કાલોનો સમૂહ હતો જેમાં તેવું ધાવણ તેણે ધવરાવ્યું. જ્ઞાન કારણ છે[2] એવા મત પ્રમાણે પણ તે દુષ્ટ હતી, એમ 'હણવાની ઇચ્છાથી' શબ્દથી કહે છે. હણવાની ઇચ્છાથી (એવું ધાવણ ધવરાવ્યું). પહેલાં પણ તે દુષ્ટ હતી, એમ 'દુષ્ટ' વિશેષણથી કહેલું છે. આથી એમ કહેલું છે કે તેનામાં દૈત્યનો પણ ગુણ ન હતો, કારણ તેઓ ઇંદ્રિયોને વશ રાખનાર હોય છે. છતાં પણ (પૂતનાની) આકૃતિ અને ક્રિયા[3] યશોદાની સમાન હોવાથી, તેનમાં રહેલા દોષનો વિચાર કર્યા વિનાજ, (ભગવાને તેને તેની ધવરાવવાની) ક્રિયાનું ફલ આપ્યું. આથી એમ કહેલું છે કે **હરકોઈ પ્રકારે પણ સંબંધમાં આવેલું ભગવાનનું સ્વરૂપ બીજા સાધનની દરકાર રાખ્યા વિના ફલ પ્રાપ્ત કરાવે છે. વળી ભગવાન ગુણોનેજ ગ્રહણ કરે છે, દોષોને (ગ્રહણ કરતા) નથી. તેથી તે ઘણા દયાળુ છે,** એમ (બીજા કયા) 'કયા દયાળુને શરણ આપણે જઇએ ?' શબ્દોથી કહેલું છે. 'શરણ' શબ્દથી (બીજાની) સેવા ભક્તિ વિગેરે (કરવા)ની પણ મના કરેલી છે. ૨૩.

"આસુરી બંધ માટે મનાએલી છે' (ભ. ગી. ૧૬–૫) એ વાક્ય પ્રમાણે આસુરી સંપત્તિમાં જન્મેલાંઓનો મોક્ષ કેમ થાય ?, કારણ કે 'દ્વેષી ક્રૂર તેઓને હું (વારંવાર સંસારમાં આસુરી યોનીમાંજ નાખું છું)' (ભ. ગી. ૧૬. ૧૯) એવી ભગવાને પ્રતિજ્ઞા કરેલી છે" એવી શંકા થાય, તે સંબંધમાં નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ—

मन्येऽसुरान् भागवतांस्त्र्यधीशे संरम्भमार्गाभिनिविष्टचित्तान् ॥
ये संयुगेऽचक्षत तार्क्ष्यपुत्रमंसेसुनाभायुधमापतन्तम् ॥ २४ ॥

જે યુદ્ધમાં જેના ખભા ઉપર ચક્રધારી છે તેવા ગરુડને (પોતાની સામે) ધસી આવતો જૂએ છે તે, ક્રોધના માર્ગે ત્રણ લોકના ઇશ્વરમાં પરોવેલ ચિત્તવાળા અસુરોને હું ભગવદીઓ માનું છું. ૨૪.

'મને પ્રાપ્ત કર્યા વિનાજ (અધમ ગતિને પામે છે)' (ભ. ગી. ૧૬. ૨૦) એવું (ભગવાનનું) વચન હોવાથી હું અસુરોને પણ ભગવદીઓજ માનું છું. જેઓ ભગવાનને દૃષ્ટિ વિગેરેથી પણ પ્રાપ્ત કરે છે,

---

૧. પોતે રાજા હોવા છતાં સેવક તરીકે વર્તવાનું અને ઉગ્રસેનને રાજા બનાવવાનું, એવા પ્રકારનું ઉંધું.

૨. 'ભગવાન અવિનાશી હોવાથી, તેમને આ (ધાવણમાં રહેલ કાલકૂટરૂપ) દોષનો સંબંધ થશે નહિ' એવું જ્ઞાન કારણરૂપ હતું, એવા મત પ્રમાણે (પ્ર) આ બરાબર જણાતું નથી. જે કાર્ય કરીએ તે જેવી બુદ્ધિથી કરીએ તેવું ફલ મળે. પૂતના તો માતાની પેઠે ધવરાવતી હતી. ધવરાવવામાં તેની બુદ્ધિ જેવી હોય તેવું તેનું કાર્ય ગણાય. એવા મત પ્રમાણે પણ તે દુષ્ટ હતી, કારણ કે તે હણવાની ઇચ્છાથી ધવરાવતી હતી, એવો અર્થ જણાય છે. પૂતનાને પ્રકાશમા જણાવ્યું તેનુ જ્ઞાન હોય તો તે જ્ઞાન તો મોક્ષપ્રાપ્તિનું સાધન ગણાય. તેથી તેવું જ્ઞાન તેને નહતું.

૩. આકૃતિ યશોદા જેવી હતી, કારણ કે તેણે સુંદર સ્ત્રીનું રૂપ લીધેલું. [illegible] જેવી ગણાય.

તેઓની અધમ ગતિ થાય તે માટે ભગવાનની (તેમને) અપ્રાપ્તિ રહેલી નહિ હોવાથી, તેઓ પણ મોક્ષજ પ્રાપ્ત કરે છે. 'પોતાના અને બીજાના દેહોમાં રહેલાનો મારો દ્વેષ કરનાર' (ભ. ગી. ૧૬. ૧૮) એમ ભગવાન ન પ્રાપ્ત થવાથી થતી દ્વેષની પ્રાપ્તિ જેમને થવાનું કહ્યું, તેઓ તો જગદ્રૂપ ભગવાનનો દ્વેષ કરનારા છે, પરંતુ સાક્ષાત્ ભગવાનનો દ્વેષ કરનારા નથી. જેઓ સાક્ષાત્ (ભગવાનનો) દ્વેષ કરે છે, તેઓ તો (મોક્ષ) પ્રાપ્ત કરેછે જ. અંતઃકરણના હરકોઈ ગુણથી[1] તેઓ ભગવાનના સંબંધવાળા થાય છે તેથી ભગવદીઓ છે.

કેટલાક[2] એમ કહેછે કે "'દાનવોનો તો અંધકારમાં લય થાય છે' એમ વૈષ્ણવોએ[3] જણાવેલા જે સ્વાભાવિક દાનવો છે, તેમને વેદમાં પણ દેવોના વિરોધી કહેલા છે (અને) તેમનો મોક્ષ થતો નથી; અને તેથી પૂતના વિગેરે જેમનો મોક્ષ થાય છે તેઓ સ્વભાવથી આસુર નથી, પણ તેમનામાં અસુરોનો આવેશ હોય છે. તે (આવેશ) તો ભગવાનનો સંબંધ થતાં જતો રહેછે, એટલે તેમની મુક્તિ થાય એ યોગ્ય છે." આ[4] માટે તેઓ ભેદવાદનો[5] વૈનાશિકી પ્રક્રિયાનો[6] 'અને પોતા(ના સિદ્ધાંત)ની વિરુદ્ધનાં ભગવાનનાં તથા વેદનાં વાક્યોનો મોહ કરનારાં વાક્યો તરીકે આદર કરે છે. ઘણા વાક્યોનો વિરોધ[7] હોવાથી તેઓના (સિદ્ધાંત) વિષે વિચાર કરવા જેવું છે કે તેઓ ભક્તિ (બધા કરે તે) માટે, અથવા લોકને બોધ દેવા તે પ્રમાણે કહે છે.

અસુરોનો ભગવાનને પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપાય 'ક્રોધના માર્ગે પરોવેલ ચિત્તવાળા' વિશેષણથી કહેલો છે. ક્રોધનો ઉદ્વેગ જ ભગવાનને પ્રાપ્ત કરાવનારો માર્ગ છે, તેમાં પરોવાએલું છે ચિત્ત જેમનું તેવા (તેઓ છે) તેઓનું ચિત્ત ક્રોધના માર્ગે ભગવાનમાં પ્રવેશ કરે છે, એવો અર્થ છે. જ્ઞાન ઇચ્છા અને પ્રયત્ન (જેમ ભગવાનના માર્ગ છે) તેમ ક્રોધ પણ ભગવાનના સંબંધનો હોવાંથી ભગવાન(ની પ્રાપ્તિ)નો માર્ગ છે. ભગવાન ઘણા દયાળુ છે એમ સિદ્ધ કરવા, ક્રોધને પણ મોક્ષનું કારણ કહેલો છે. તેમ ન હોય તો, (ભગવાન) દયાળુ ન થાય (ગણાય). તેથી (૧) દૈત્યોની મુક્તિ થતી નથી (૨) અથવા ભગવાન દયાળુ છે, (દયાથી દૈત્યોને મુક્ત કરેછે એ બેમાંથી) એક વૈષ્ણવોએ સ્વીકારવું જોઈએ. તે (બે)માં પણ (ભગવાન) દયાળુ (હોવાનો મત) સર્વથી બલવાન છે એમ ઉત્તરાર્ધથી કહેલું છે; કારણકે તેઓ (દૈત્યો) યુદ્ધમાં મરવા માટે આવે છે. તેઓના ઉપર જો ભગવાનની દયા ન હોય તો અદૃશ્ય રહીને (હણે) અથવા બીજા પાસે હણાવે, પણ પોતે દર્શન ન આપે.

'એમ હોય તો ભક્તિમાર્ગનો વિરોધ થાય' એવી શંકા થાય, તેથી ગરુડને (જૂએછે) એમ કહેલું, છે. **अंसे** ખભા ઉપર **सुनाभं** ચક્ર **आयुधम्** આયુધ છે જેના તેવા ગરુડને જૂએછે. **'अंसेसुनाभायुधम्'** એ અલુક્ સમાસ છે. ભક્ત અને દૈત્યમાં આટલો ભેદ છે (કે) ભક્તો સર્વ બનેલા ભગવાનનાં, સદા દર્શન કરે છે, ગરુડ ઉપર વિરાજેલાના, અને બીજાઓ સાથે યુદ્ધમાં (રહેલા ભગવાનનાં દર્શન કરે છે), પરંતુ દૈત્યો યુદ્ધમાંજ ગરુડનાંજ, પરંતુ સ્વાર થએલા ભગવાનવાળા, એટલે ભગવાન સ્વાર થએલા છે જેના ઉપર તેવા (ગરુડ)નાંજ દર્શન કરે છે. અર્થ આ (નીચેપ્રમાણે) છે, કે કાલરૂપ ગરુડ છે અને તેના ઉપર, ભગવાન છે, તેથી (દૈત્યો) કાલ (મૃત્યુ) પ્રાપ્ત કરીને ભગવાનને પ્રાપ્ત કરે છે, પરંતુ જીવતાં પ્રાપ્ત કરતા નથી, એમ ભેદ છે. ૨૪.

---

૧. 'અંતઃકરણના ગુણથી' એટલે બુદ્ધિના અમુક વલણથી. (प्र)
૨. આ પેરાના આરંભથી અહિં સુધી બીજાઓનો મત કહેલો છે.
૩. 'વૈષ્ણવોએ' એટલે વૈષ્ણવ તંત્રોએ. (प्र)
૪. 'આ માટે' એટલે એ પ્રકારના અસુરો માટે મોક્ષ અને બંધની વ્યવસ્થા કરવા માટે. (प्र)
૫. જીવ વાસ્તવિકરીતે બ્રહ્મથી ભિન્ન છે એવા નૈયાયિક જેવા ભેદવાદનો. (प्र)
૬. સૃષ્ટિ અસ્તિત્વ દેખાવનુંજ છે, બધું વિનાશના સંબંધવાળું છે એવા સિદ્ધાંતનો. (प्र)
૭. 'જેમ અગ્નિમાંથી નાના તણખાઓ નીકળે છે' 'હું એક છું તે બહુ થાઉં' 'મારોજ અંશ (જીવલોકમાં જીવ બનેલો છે)' 'હું સર્વેનું મૂલ છું' વિગેરે વાક્યોનો વિરોધ છે. આ બધાંને મોહ ઉત્પન્ન કનારાં વાક્યો માનવામાં આવેતો 'જ્યારે આ આમાં જરાએ ભેદ કરે છે ત્યારે તેને ભય થાય છે' વિગેરે વાક્યોનો વિરોધ થાય છે. (प्र)

એ પ્રમાણે ભગવાનનું સ્વરૂપ અને ગુણો કહીને, ઉદ્ધવનું તે વિષયનું અજ્ઞાન દૂર કરીને નીચેના શ્લોકથી આરંભી દશ શ્લોકોથી પૂછેલી કથાનો ઉત્તર કહેતાં પાંચે તન્માત્રાઓનું નિરૂપણ કરે છે.

मन्धो भगवतः स्थानं रसः क्रीडापि बालकैः ॥
रूपं त्रिभङ्गि ललितं सर्वदोषनिवारकम् ॥ ९ ॥

ભગવાનનું[1] સ્થાન ગંધ છે, બાલકો સાથેની ક્રીડા પણ રસ છે, સર્વ દોષ દૂર કરનારૂં ત્રણ વળાંકવાળું સુંદર (સ્વરૂપ) રૂપ છે. કા. ૯

मृत्योरमार्गतो रक्षा तस्य स्पर्शोऽभिधीयते ॥
लोकवेदविरोधेन मनोवागनुसारतः ॥ १० ॥

લોકના[2] અને વેદના[3] વિરોધથી મન[2] અને વાણી[3]ને અનુસરીને માર્ગવિનાના મૃત્યુમાંથી રક્ષણ (એ) તેમનો સ્પર્શ કહેવાય છે. કા. ૧૦.

प्रपन्ने भगवल्लीला दुःखाभावसुखात्मिका ॥
स शब्दो नान्य इत्येष मात्रारूपोऽधिकारकृत् ॥ ११ ॥

શરણ આવેલા વિષે દુઃખના અભાવરૂપ[4] અને સુખરૂપ ભગવાનની લીલા તે શબ્દ છે, બીજો (શબ્દ) નથી. એ પ્રમાણે આ માત્રાનો ગુણ અધિકાર કરાવનારો છે. કા. ૧૧

वसुदेवस्य देवक्यां जातो भोजेन्द्रबन्धने ॥
चिकीर्षुर्भगवानस्याः शमजेनापि याचितः ॥ २५ ॥

આ (ભૂમિ)નું કલ્યાણ કરવાની ઇચ્છાવાળા, અને બ્રહ્માએ પ્રાર્થના કરેલા ભગવાન ભોજેન્દ્રના કેદખાનામાં વસુદેવની (પત્ની) દેવકીથી જન્મ્યા. ૨૫.

ભોજેન્દ્રનું એટલે કંસનું કેદખાનું જેમાં હતું તેવા ઘરમાં વસુદેવની પત્ની દેવકીથી જન્મ્યા. અથવા વસુદેવનું દેવકીના નિમિત્તથી ભોજેન્દ્રથી બંધન થયું ત્યારે (જન્મ્યા). તાત્પર્ય[5] કહેલું હોવાથી (ભગવાન વિષે) મનોવૃત્તિના સર્વ વિકારો[6] સરખા છે એમ જણાવવા લોકમાં જેવી પ્રસિદ્ધ છે તેવી કથા કહે છે. આ પૃથ્વીનું शम् કલ્યાણ કરવાની ઇચ્છાવાળા (ભગવાન જન્મ્યા). પૃથ્વીને સુખ કરવા માટે ભગવાનનો અવતાર હતો એ (અવતારનું) પ્રયોજન (કહ્યું). વળી ભક્તનો ઉદ્ધાર કરવા બ્રહ્માએ પ્રાર્થના પણ કરેલી. 'अपि' 'અને' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે) સર્વનો ઉદ્ધાર કરવા બીજાઓએ પણ પ્રાર્થના કરેલી. ૨૫.

---

૧. પહેલાં ઉદ્ધવની અવસ્થાનું નિરૂપણ કરતાં, ભક્તિ ઘણી વધતાં ભગવાનનો (દેહની) અંદર સાક્ષાત્કાર થતાં તન્માત્રાનો સંસ્કાર થયાનું સામાન્ય રીતે કહેલું છે, છતાં પણ (ભગવાનનો) સાક્ષાત્કાર થયા પછી કેવી રીતે તેમનો સંસ્કાર થાય છે તે કહેલું નથી, તેથી આવી અમુક ક્રિયા કહેવા આ શ્લોકો (૨૫ થી ૩૪) કહેલા છે એમ જણાવે છે, (प्र) અહિં બબ્બે શ્લોકોથી એક એક તન્માત્રાનો સંસ્કાર અનુક્રમે કહેલો છે. ૨૫–૨૬થી સ્થાન કહેલ છે તે પૃથ્વી છે અને તેનો ગુણ ગંધ હોવાથી તે ગંધનો સંસ્કાર કરે છે. ૨૭–૨૮થી ક્રીડા કહી તે આનંદરૂપ હોઈ રસ છે. ૨૯–૩૦થી રૂપનું નિરૂપણ કર્યું. ૩૧–૩૨થી મૃત્યુમાંથી રક્ષણ કર્યાનું કહ્યું તે સ્પર્શ છે. ૩૩–૩૪થી દુઃખ દૂર કર્યાનું અને સુખ આપ્યાનું કહ્યું તે શબ્દ છે.

૨. ભગવાનના મનને અનુસરી લોકથી વિરુદ્ધ પ્રકારે શરણ આવવાનું અન્નકૂટના પ્રસંગે થયું. (प्र)

૩. ભગવાન ઉપરના પ્રેમને લીધે વેદથી વિરુદ્ધ પ્રકારે શરણ આવવાનું વેણુનાદ સાંભળીને થયું. (प्र)

૪. 'દુઃખનો અભાવ' એટલે અનુભવ જેનો કરેલો નથી તેવો પરમાનંદ. (प्र)

૫. સર્વની મુક્તિ ન થાય તે માટે લોકને ઠગવારૂપ તાત્પર્ય. (प्र)

૬. ભગવાનમાં જણાતા આ વિકારો ઠગવાના સાધનરૂપ થાય તે માટે (प्र) ભગવાન વિષે હરકોઈ પ્રકારની મનની વૃત્તિ થાય તે મોક્ષ કરાવનારી હોઈ બધી સરખી છે એમ જણાવવા, એવો અર્થ હોવાનું જણાય છે.

ततोनन्दव्रजमितः पित्रा कंसाद्विबिभ्यता ॥
एकादश समास्तत्र गूढार्चिः सबलोऽवसत् ॥ २६ ॥

કંસથી ભય પામતા પિતા (તેમને) ત્યાંથી નંદના નેસડે લઇ ગયા. તે ત્યાં ગૂઢ તેજવાળા થઈ બલ સાથે અગીઆર વર્ષ રહ્યા. ૨૬.

જન્મ્યા પછી 'ત્યાંથી' એટલે મથુરાથી કંસથી ઘણો ભય પામતા પિતા વસુદેવ (તેમને) નંદના નેસડે इतः લઈ ગયા; અને ત્યાં ગૂઢ તેજવાળા થઈ एकादशसमाः અગીઆર વર્ષ બલભદ્ર સાથે–તે (બલભદ્ર) જ પોતાને સાહાય્ય કરનાર હોવાથી તેમની સાથે રહ્યા. આ[1] (૨૫થી ૩૪) દશ (શ્લોકો) પ્રાણરૂપ[2] છે, અને બબ્બે (જૂદાં જૂદા) વિષયરૂપ[3] છે. જન્મ લેવાનાં ત્રણ[4] પ્રયોજન છે. ગોકુલ જવાનાં બે[5] પ્રયોજન છે, કારણ કે 'અને બ્રહ્માએ (પ્રાર્થના કરેલા)' શબ્દોનો (આ શ્લોક સાથે) સંબંધ છે. વળી આ જૂદા તરીકે સ્વતંત્રપણાથી કહેલું હોવાથી[6] આનો પ્રયોજનમાં સમાવેશ થતો નથી. વળી આ અંતરિક્ષ[7]-સ્થાન જેવું છે. તેથી[8] જ રુદ્રને પ્રીતિ થાય તે માટે (ગોકુલમાં) અગીઆર વર્ષ રહ્યા. વાયુના (રૂપ)ની સમાન રૂપથી[9] (રહ્યા), તેથી (તેને) પ્રીતિ થાય તે માટે ગૂઢ તેજવાળા થયા અને બલની સાથે 'समा' એટલે વર્ષો. ૨૬.

એ પ્રમાણે જૂદા થઈ રહેલાને[10] ઉપર કહેલું પ્રયોજન[11] ન રહેવાથી, 'શિરમાં રહેલા (ઇંદ્રિયોના સ્થાન) સાત (અને) આઠમી વાણી' એ શ્રુતિ પ્રમાણે શિર બનેલા વાસુદેવરૂપથી ક્રીડા કરી, એમ નીચેના (શ્લોકથી આરંભી) આઠ (શ્લોકો)થી કહે છે. તેમાંના પહેલા બે (શ્લોકોથી) કાનો કહેલા છે.

परीतो वत्सपैर्वत्सांश्चारयन् व्याहरद्विभुः ॥
यमुनोपवने कूजद्द्विजसंकुलिताङ्घ्रिपे ॥ २७ ॥

---

૧. તન્માત્રાઓનું દશ શ્લોકોથી નિરૂપણ કરવાનું તાત્પર્ય અહિંથી કહેલું છે. (प्र)
૨. 'પ્રાણરૂપ' એટલે ઇંદ્રિયરૂપ. (प्र)
૩. સૃષ્ટિ થયા પછી તન્માત્રાઓ ગુણ તરીકે તેમાં પ્રવેશ કરે છે, અને ઇંદ્રિયોવડે તન્માત્રા (ગુણ)નું ગ્રહણ થાય તેમાં મહાભૂતો પણ વિષય થાય છે, તેથી (તન્માત્રા અથવા ગુણવિષયરૂપ છે, એવો અર્થ છે. (प्र)
૪. (૧) પૃથ્વી વિગેરેને સુખ કરવાની ઇચ્છા (૨) બ્રહ્માની તે માટે પ્રાર્થના અને (૩) ભક્તોનો ઉદ્ધાર કરવા બીજાઓની પ્રાર્થના.
૫. (૧) પિતાનો ભય અને (૨) બ્રહ્માની પ્રાર્થના. (प्र)
૬. 'ત્યારે વ્રજમાં રાસ પણ બ્રહ્માને પ્રીતિ થાય તે માટે કર્યો હશે' એવી શંકા થાય, તેથી તેમ ન હતું એમ જણાવવા આ કહેલ છે. (प्र)
૭. 'ત્યારે વ્રજમાં વાસ કરવાનું શું પ્રયોજન ?' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય તેથી આ કહેલું છે. વેદમાં રુદ્રને અંતરિક્ષના દેવ કહેલ છે, અને રુદ્ર પશુપતિ હોવાથી વ્રજના પણ દેવ છે. તેથી રુદ્રને પ્રીતિ થાય તે માટે (ગોકુલમાં વાસ કર્યો) એવો અર્થ છે. (प्र)
૮. નોટ ૭માં કહેલ પ્રયોજનથી ગોકુલમાં વાસ કરેલ હોવાથી જ ત્યાં અગીઆર વર્ષ રહ્યા. (प्र)
૯. જેમ વાયુમાં તેનું કાર્ય છુપું રહેલ છે, તેમ અહિં ગોકુલમાં ભગવાન તેવી રીતે રહ્યા. વળી બલ સંકર્ષણ હોવાથી તેમના અધિદેવ રુદ્ર હોવાથી, રુદ્રને પ્રીતિ થાય તે માટે બલ સાથે રહ્યા એવો અર્થ છે. પૂતનાને હણવાની ગાયો ચારવાની વિગેરે સંકર્ષણ વ્યૂહની લીલાઓ બલ સાથે રહીને કરી. (તામસ)ફલ પ્રકરણની છઠ્ઠા અધ્યાયની લીલા પણ રુદ્રને પ્રીતિ થાય તે માટે કરી. માત્ર ભગવાને કરેલી લીલા જેમાં કોઇને હણેલ ન હોય, તે તેવા પ્રયોજનથી કરેલી નહિ એવું તાત્પર્ય છે. જન્મસ્થાનની ભૂમિ અને વ્રજમાં રહેલ ગંધ એ બે પદાર્થો ગંધ તન્માત્રાનો સંસ્કાર કરનારા છે. (प्र)
૧૦. 'જૂદા થઇ રહેલા' એટલે વાયુની પેઠે આસક્તિ વિના રહેલા (प्र) વસુદેવથી વિખૂટા થઈ રહેલા, એવો અર્થ હોવાનું જણાય છે.
૧૧. 'ઉપર કહેલું પ્રયોજન' એટલે ભૂમિ વિગેરેના સુખરૂપ પ્રયોજન (प्र) વસુદેવને કંસથી થતો ભય, એવો અર્થ હોવાનું જણાય છે.

કૂજન કરતા પક્ષીઓથી ભરપૂર વૃક્ષોવાળા યમુના નજીકના ઉપવનમાં વાછડાં પાલનારાઓથી વીંટાએલા પ્રભુ વાછડાં ચારતાં વિહાર કરતા હતા. ૨૭.

આ બે (૨૭–૨૮ શ્લોકો) સ્કંધના અર્થમાં મુખ[1] છે, અને પ્રકરણના અર્થમાં આ બે કાન[2] છે. વાછડાં પાલનાર ગોપાલ બાલકોથી વીંટાએલા (પ્રભુ) વાછડાં ચારતાં (વિહાર કરતા હતા), એમ વાયુની[3] અને પ્રાણોની[4] ક્રિયાથીજ व्याहरत् વિહાર કરતા હતા, એટલે બાલકો સાથે ક્રીડા કરતા હતા એવો અર્થ છે. (ક્રીડામાં) વિઘ્ન નહતું એમ જણાવવા 'यमुनोपवने' 'યમુના નજીકના વનમાં' [5]શબ્દ યોજેલ છે. ચિત્તમાં ઉદ્વેગ થતો નહતો એમ જણાવવા, 'કૂજન કરતા પક્ષીઓથી ભરપૂર વૃક્ષો હતાં જેમાં' એવું (વનનું વિશેષણ) કહેલું છે. વેદરૂપ કલ્પવૃક્ષો ઉપર રહેલા ભગવાનના ભક્તો ભક્તિનો આશ્રય લઈ ભગવાનનું ગાન કરતા હતા,[6] એમ કહેવાયું. ૨૭.

વનમાં (કરેલી) ક્રીડા કહીને, નીચેના શ્લોકમાં સંધ્યા વિગેરેમાં વ્રજમાં કરેલી ક્રીડા કહે છેઃ—

कौमारीं दर्शयंश्चेष्टां प्रेक्षणीयां व्रजौकसाम् ॥
रुदन्निव हसन्बालमुग्धसिंहावलोकनः ॥ २८ ॥

જાણે કે રડતા હોય તેમ, (અથવા) હસતા ભોળા બાળક સિંહના જેવી દૃષ્ટિવાળા (થઈ), વ્રજવાસીઓએ જોવા યોગ્ય કૌમાર અવસ્થાની ક્રિયાઓ દેખાડતાં, (વિહાર કરતા હતા. શ્લો. ૨૭) ૨૮.

'કૌમાર અવસ્થાની' એટલે પાંચ વર્ષસુધી કરવામાં આવતી, પાંચ વર્ષમાં કરાતી પાંચે લીલાઓ પાંચ પ્રકારના વ્રજવાસીઓને (દેખાડતાં વિહાર કરતા હતા). ત્રણ પ્રકારના પુરુષો (અને) બે પ્રકારની સ્ત્રીઓ હોય છે, કારણ કે સ્ત્રીઓ સાત્વિકી હોતી નથી. તેથી બધાઓને જોવા યોગ્ય ક્રિયાઓ દેખાડતાં વ્યવહાર કરતા હતા, એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે; કારણ કે તે કરવા શક્તિમાન છે. 'દેખાડતાં' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે[7] કે) પોતે તેમ (તેવી ક્રિયાઓ) કરેલી જ નહિ. તે પૈકી પહેલા[8] 'જાણેકે રડતા હોય' (તેમ દેખાડતા). તોજ તામસી સ્ત્રીઓ પ્રસન્ન થાય, અને રુદ્રને પ્રીતિ થાય તે માટે (તેમ દેખાડતા). 'હસતા' શબ્દથી રાજસી સ્ત્રીઓની, ભોળપણથી તામસ પુરુષોની, બાલપણથી રાજસ પુરુષોની અને સિંહના જેવી દૃષ્ટિથી સાત્વિક પુરુષોની (પ્રસન્નતા દર્શાવી). અહિં પધારીને પણ પહેલાં ભક્તોનું[8] સ્મરણ કરે છે તેથી જાણેકે રડતા હોય તેવા (દેખાય છે). હસતો ભોળો જે બાલ સિંહ, તેના જેવી છે દૃષ્ટિ જેમની (તેવા દેખાતા). ૨૮.

---

૧. સ્કંધનો અર્થ મહાભૂત વિગેરે બધાની સૃષ્ટિ છે. બલ વિના તે થાય નહિ, અને બલ પ્રાણનો ગુણ છે. પ્રાણ જલમય છે, અને જલમાં રસ મુખ્ય (ગુણ) છે. તેને ગ્રહણ કરનાર મુખ છે. તેથી આ શ્લોકો રસનું નિરૂપણ કરે છે. (प्र)

૨. પ્રકરણનો અર્થ શ્રવણ કરનાર (ઉદ્ધવ)નો અધિકાર છે. શ્રવણ કરનારને મુખ્ય કાન હોવાથી, પ્રકરણના અર્થમાં આ બે (શ્લોકો) બે કાન છે. (प्र)

૩. 'દ્રવ્ય અને શબ્દને લઈજનાર વાયુ છે' એવું વાયુનાં કાર્યનું લક્ષણ કહેશે. તેથી વાછડાં ચારવા એ વાયુની ક્રિયા છે. (प्र)

૪. પ્રાણની ક્રિયા પક્ષીઓના કૂજનનું ગ્રહણ થવામાં અનુકૂલ રહેવાની છે. (प्र)

૫. બાલકો સાથેની ક્રીડા રસ છે, કારણકે તે યમુનાની એટલે જલની સમીપ કરેલી, અને જલમાં મુખ્ય રસ છે. (प्र)

૬. આ બે શ્લોક કાનરૂપ હોવાનું ઘટાવે છે. અક્ષરરૂપ વ્યાપિવૈકુંઠની ગુફામાં હોય તેમ અહિં (ભગવાન) રહેલા હોવાથી, ગાયત્રી જેનું બીજ છે તેવા વેદવૃક્ષની શક્તિઓ છૂટી પડતાં જૂદા જૂદા રૂપવાળાં વૃક્ષો થએલાં (તેમના ઉપર પક્ષીઓ કૂજન કરતા). કૂજનનું ગ્રહણ કરવું એ કાનનું કાર્ય છે. તેથી આ બે શ્લોક કાનરૂપ છે, એવો અર્થ છે. (प्र)

૭. 'પહેલાં' એટલે પહેલા વર્ષમાં. (प्र)

૮. 'પહેલા ભક્તોનું' એટલે તેથી પહેલાના સમયના ભક્તોનું બાલપણમાં ધાવવું વિગેરે રસનું ગ્રહણજ મુખ્ય હોવાથીજ આ શ્લોકમાં પણ મુખ્યતાથી રસનું જ નિરૂપણ છે. (प्र)

નીચેના શ્લોકમાં પૌગંડ (અવસ્થાની) લીલા કહે છેઃ—

स एव गोधनं लक्ष्म्या निकेतं सितगोवृषम् ॥
चारयन्ननुगान् गोपान् रणद्वेणुररीरमत् ॥ २९ ॥

લક્ષ્મીના ધામરૂપ ધોળી ગાયો તથા આખલાઓવાળા ગોધનને ચરાવતાં તેજ (ભગવાન) વેણુ વગાડતાં સેવક ગોપોને રમાડતા હતા. ૨૯.

शिष्टेषु षट्सु वर्षेषु षड्भिः श्लोकैः विशेषतः ॥
तास्ता लीला इहोद्दिष्टाः क्रमो नात्र विवक्षितः ॥ १२ ॥

બાકીના છ વર્ષોમાં (કરેલી) જૂદી જૂદી લીલાઓ અહિં મુખ્ય પ્રકારે છ શ્લોકોથી કહેલી છે. આમાં અનુક્રમ ઇચ્છેલો નથી. કા. ૧૨.

પહેલાં જે (ભગવાન) કહ્યા તેજ[1] (રમાડતા હતા). 'લક્ષ્મીના ધામરૂપ' અતિસુંદર **गोधनं** ગોધન, (ચરાવતાં રમાડતા હતા). 'ધોળી ગાયો તથા આખલાઓ હતા જેમાં'એ વિશેષણથી ચરાવવાનું પ્રયોજન (કહેલું છે). ધર્મનું મુખ્યપણું જણાવ્યું, તેથી તેમના ચરાવવું એ ધર્મનું આચરણજ (હતું એમ) કહેલું છે. પોતાની આજ્ઞાથી બીજા ધર્મ આચરનારાઓને તરતજ ફલનો સંબંધ કરાવ્યો, એવા અભિપ્રાયથી 'સેવક (ગોપોને રમાડતા હતા)' એમ કહેલું છે. (પોતાની) સ્વામીપણાની[2] સ્થિતિ ઉપર નભનારાં ગોપાલોને, વેણુ વગાડીને બ્રહ્મામૃતનું પાન કરાવીને પરબ્રહ્મના આનંદમાં **अरीरमत्** રમાડતા હતા. ૨૯.

તે (કાર્ય)માં વિઘ્ન કરનારાઓનો તો રમતમાંજ નાશ કર્યો એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

प्रयुक्तान् भोजराजेन मायिनः कामरूपिणः ॥
लीलया व्यनुदत्तांस्तान् बालः क्रीडनकानिव ॥ ३० ॥

જેમ બાલક રમકડાંનો નાશ કરે તેમ ભોજરાજે મોકલેલા માયાવી ઇચ્છા પ્રમાણે રૂપ ધારણ કરનાર પ્રસિદ્ધ (દૈત્યો) નો રમતમાંજ નાશ કર્યો. ૩૦

'ભોજરાજ' કંસથી મોકલેલા, ચિત્તનો વિક્ષેપ કરવા આવેલા જૂદાં જૂદાં રૂપ ધારણ કરનાર દૈત્યોનો ક્રીડારૂપ રમતમાં જ એક એકનો **अनुदत्** નાશ કર્યો. '**तांस्तान्**' એટલે પ્રસિદ્ધ (દૈત્યોનો નાશ કર્યો). (તેમને) શ્રમ થયો નહતો એમ જણાવવા 'જેમ બાલક રમકડાંનો નાશ કરે તેમ' એમ કહેલું છે. વસ્ત્રની પૂતળી, અથવા કાષ્ટ વિગેરેનાં રમકડાંનો (બાલક નાશ કરે તેમ નાશ કર્યો). (૨૯—૩૦ શ્લોકમાં કહેલાં) બે એક વર્ષનાં કાર્ય છે. ૩૦.

નીચેના શ્લોકમાં સાતમા વર્ષનું કૃત્ય કહે છેઃ—

विपन्नान् विषपानेन निगृह्य भुजगाधिपम् ॥
उत्थाप्य पाययद्गावस्तत्तोयं प्रकृतिस्थितम् ॥ ३१ ॥

સર્પરાજને શિક્ષા કરીને, વિષનું પાન કરવાથી મરણ પામેલાઓને ઉઠાડીને તે વિષરહિત જલનું (તેમને અને) ગાયોને પાન કરાવ્યું. ૩૧.

---

૧. અહિં રૂપ કહેલું હોવાથી, ત્રીસમા શ્લોકમાં વિઘ્નોનો નાશ કરનાર તેજ કહેલું છે એમ જાણવું. (દશ) પ્રાણ (કહેલા છે) એવા મત પ્રમાણે, આ (૨૯-૩૦) શ્લોકોથી નેત્ર કહેલાં જાણવાં. તેથીજ ગોધનનું 'લક્ષ્મીના ધામરૂપ' એવું વિશેષણ કહેલું છે, અને આવતા (૩૦મા) શ્લોકમાં વિઘ્નો કરનારને કામરૂપી (ઇચ્છા પ્રમાણે રૂપ ધારણ કરનારા) કહેલા છે, કારણકે તેવાઓને ઓળખવું એ નેત્રોનું કાર્ય છે. (प्र)

૨. વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો 'स्वाम्यभावोपजीविनः' પાઠ લીધેલો છે.

કાલયના ધરામાં વિષવાળા જલનું પાન કરવાથી विपन्नान् મરણ પામેલા. તેમને હણનાર સર્પરાજને निगृह्य શિક્ષા[1] કરીને, તેમને જીવતા (કરી) ઉઠાડીને તે જ જલનું (તેમને) અને ગાયોને પાન કરાવ્યું. 'गावः' એટલે 'गाः' ગાયોને. સર્પરાજ એટલે કાલિય. 'તે જલનું' એટલે કાલિયના ધરાના જલનું 'प्रकृतिस्थितम्' (સ્વાભાવિક સ્થિતિમાં આવેલું) એટલે વિષરહિત (થએલું). ૩૧.

अयाजयद्गोसवेन गोपराजं द्विजोत्तमैः ॥
वित्तस्य चोरुभारस्य चिकीर्षुः सद्व्ययं विभुः ॥ ३२ ॥

વળી ઘણા ભારરૂપ ધનનો સારો વ્યય કરવાની ઇચ્છાવાળા શક્તિમાન (પ્રભુ) એ ઉત્તમ બ્રાહ્મણો પાસે ગોપરાજને ગોસવ યજ્ઞ કરાવ્યો. ૩૨.

(આ શ્લોકમાં) સાતમા વર્ષના અંતની લીલા (કહેલી છે). 'ગોસવ' શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) ઇંદ્રના યજ્ઞનો ભંગ કરી 'વૈશ્યસ્તોમ'[2] એટલે गावः ગાયોને सूयन्ते પ્રસવ થાય છે જેનાથી તેવો 'ગોસવ' ગાયોની વૃદ્ધિ કરનારો (યજ્ઞ કરાવ્યો), વૈશ્ય[3] સ્તોમરૂપ નંદને ઉત્તમ બ્રાહ્મણો પાસે કરાવ્યો, એટલે તે (બ્રાહ્મણો) યજ્ઞ કરાવનારા હતા, (ભગવાન) પોતે ન હતા એમ જણાવેલું છે. ઇંદ્રના યજ્ઞનો ભંગ કરી તેમ કરવાનું પ્રયોજન ઉત્તરાર્ધથી કહેલું છે ભારરૂપથી રહેલા કરોડોની સંખ્યાના દ્રવ્યનો સારો વ્યય કરવાની ઇચ્છાવાળા (હોવાથી તેમ કરાવ્યું). પહેલાં હતું (થતું) તેને ફેરવવાની શક્તિ 'શક્તિમાન (પ્રભુ)' શબ્દથી (જણાવેલી છે). ૩૨.

નીચેના શ્લોકમાં આઠમા વર્ષના આરંભનું કૃત્ય કહે છેઃ—

वर्षतीन्द्रे व्रजः कोपाद्भग्नमानेऽतिविह्वलः ॥
गोत्रलीलातपत्रेण त्रातो भद्रानुगृह्णता ॥ ३३ ॥

હે ભલા (ઉદ્ધવ)! જેના માનનો નાશ થએલો તેવો ઇંદ્ર કોપથી વૃષ્ટિ કરતો હતો ત્યારે કૃપા કરનારે ઘણા દુઃખી થએલા વ્રજનું પર્વતરૂપ રમતનાં છત્રથી રક્ષણ કરેલું. ૩૩.

દેવતા મુખ્ય છે એવો મત[4] મુખ્ય હોવાનું જણાવવા (ભગવાને) ઇંદ્ર પાસે વૃષ્ટિ કરાવી, અને પુષ્ટિ લીલાનું[5] સ્થાપન કરવા ગોવર્ધનને ઉપાડ્યો. વ્રજ ઉપરના કોપના કારણને લીધે ઇંદ્ર જ્યારે મેઘદ્વારા વૃષ્ટિ કરતો હતો, ત્યારે તે વ્રજનો નાશ કરવા કરે છે એવો વિતર્ક[6] કરી (ભગવાને) તે વ્રજનું રક્ષણ કર્યું. 'ઇંદ્રે કેમ એ પ્રમાણે કર્યું?' એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે નાશ થએલો હતો માનનો જેના, તેવો તે થએલો (અને) વૃષ્ટિ કરતો હતો. 'गोत्रः' એટલે પર્વત, તે જ રમતનું છત્ર થયું. પૃથ્વી(ગો)નું રક્ષણ કરનારા (ત્ર) પણ ઘણા ધર્મવાળા હોવાથી ભગવાને તેમના ઉદ્ધાર કરેલા[7] (ઉપાડ્યા). રમતથી છત્ર હોય તેમ (ઉપાડ્યો)

૧. શિક્ષા કરવાનું અને ઉઠાડવાનું કાર્ય ત્વચા નેત્ર અને સ્પર્શથી થાય છે. તેથી તેમના વડે મૃત્યુમાંથી રક્ષણ કર્યું તે સ્પર્શરૂપ છે. પછીના (૩૨મા) શ્લોકમાં ગાયોની વૃદ્ધિ કરનારો યજ્ઞ કરે છે તે સ્પર્શનું કાર્ય હોવાથી, તે કાર્ય ઉત્પન્ન કરનાર અને પહેલાના માર્ગને તજાવનાર યજ્ઞજ સ્પર્શરૂપ જાણવો. (प्र)

૨. આ 'ગોસવનું' બીજું નામ છે. (प्र) 'સ્તોમ' એટલે યજ્ઞ. 'વૈશ્યસ્તોમ' એટલે વૈશ્યોએ કરવાનો યજ્ઞ.

૩. નંદ વૈશ્યરાજ હોવાથી 'વૈશ્યસ્તોમરૂપ' એટલે તે યજ્ઞના સમૂહરૂપ છે. જેમ લીલામાં અનુક્રમ ઇચ્છેલો નથી તેમ અહિં પણ ઇચ્છેલો નથી. તેથી આ દશ પ્રાણ છે એ મત પ્રમાણે આ શ્લોકમાં 'મુખ' કહેલું છે અને ચોત્રીસમા શ્લોકમાં 'વાણી' કહેલી છે. એકત્રીસ અને તેત્રીસમા શ્લોકમાં બાકી રહેલ ઘ્રાણ (નાક) કહેલું જાણવું. (प्र)

૪. દેહવાળી દેવતાજ યજ્ઞમાં મુખ્ય છે એવો મત. (प्र)

૫. 'પુષ્ટિલીલાનું' એટલે 'આ લોક ઉપર કૃપા કરવારૂપ લીલાનું'. (प्रं)

૬. આ 'વિહ્વલ' શબ્દનું તાત્પર્ય છે. (प्र)

૭. આ 'આતપત્ર' 'છત્ર' શબ્દનું તાત્પર્ય છે. (प्र)

તે રમતનું છત્ર, અથવા બિલાડાનો ટોપ. 'त्रातः' એટલે રક્ષણ કરેલું. જે કહ્યું તેમાં વિશ્વાસ રહે તે માટે, અથવા 'તારૂં પણ તેવી રીતે રક્ષણ કરેલું છે' એમ જણાવવા 'હે ભલા (ઉદ્ધવ)!' એવું સંબોધન કરેલું છે. (ભગવાન) બીજી રીતે પણ (વ્રજનું) પાલન કરવા શક્તિવાળા હતા, (છતાં) વ્રજ ઉપર પોતાની ઘણી કૃપા છે એમ લોકમાં જણાવવા, તેમણે પર્વતને ઉપાડ્યો એવા અભિપ્રાયથી 'કૃપા કરનારે' એમ કહેલું છે. ૩૩.

નીચેના શ્લોકમાં ચાર[1] વર્ષનું કૃત્ય કહે છેઃ—

शरच्छशिकरैर्मृष्टं मानयन् रजनीमुखम् ॥
गायन् कलपदं रेमे स्त्रीणां मण्डलमण्डनः ॥ ३४ ॥

સ્ત્રીઓનાં મંડલના ભૂષણ (ભગવાન) શરદના ચંદ્રનાં કિરણોથી ઉજળાં બનેલ રજનીનાં મુખનો આદર કરતાં, મધુર શબ્દોવાળું ગાન કરતાં રમણ કરતા હતા. ૩૪.

તરતનાજ ઉગેલા ચંદ્રનાં કિરણોથી **मृष्टं** ઉજળાં બનેલ રજનીના મુખનો આદર કરતાં રમણ કરતા હતા, રજની સ્ત્રી છે, (અને) ચંદ્ર તેનો પતિ છે. તે ઘણા સમય પછી આવેલો હોવાથી અંદરના તાપથી દુઃખી થએલી તે માનિનીનો પોતાનાં કિરણોથી સ્પર્શ કરતાં, (તેના) માનને દૂર કરે છે. તેટલાથી તે (રજની)નું માન દૂર થતું નથી; કારણ કે તે દેવતા હોઈ કલંકવિનાના સાથે રમણ કરવાની ઇચ્છા રાખે છે, જ્યારે તે પતિ 'शशी' સસલાના કલંક (ચિહ્ન)વાળો છે. તેથી બંનેનું સમાધાન થાય તે માટે (ભગવાને) પોતે ઉપાય કર્યો. રજનીને હજાર સ્ત્રીઓરૂપ કરી, ચંદ્રને પોતાના મનથી ઉત્પન્ન થએલો કરી, તે મનનો અધિષ્ઠાતા દેવ તરીકે પ્રસિદ્ધ થાય તે માટે શબ્દબ્રહ્મનો (ગાનનો) ઉચ્ચાર કરતાં તેમણે ઉત્તમ રતિક્રીડા કરી. ચંદ્ર શરદનો હતો, અને વર્ષાકાલમાં રજનીના આરંભમાં વૃષ્ટિ થતી, તેથી તે (રજની) રડતી હોય તેવી હતી. તેથી જ ત્યાર પછીના સમય (શરદ)માં ઉત્પન્ન થએલો (ચંદ્ર) પોતાના કિરણો (હસ્તો) થી (આંસુ) લૂએ તે યોગ્ય છે, બીજાઓ રજનીના મુખનો આદર કરતા નથી, કારણ કે ઉત્તમ પુરુષો તે સમયે ક્રીડા કરતા નથી. **દોષ તો રસથી ભરપૂરમાંજ ન થાય. તેથી દોષરહિત થઈ આદર કરવાનું માત્ર ભગવાનને પરાયણ રહેવાથી** જ **થાય.** સ્ત્રીઓનું મંડલ ભૂષણ હતું જેમનું, **અથવા** સુવર્ણમાં નીલમણીની પેઠે અથવા કસોટીમાં સુવર્ણની રેખા પેઠે (સ્ત્રીઓના) મંડલના આભૂષણ બનેલા ભગવાન (રમણ કરતા હતા). ૩૪.[2]

ઇતિશ્રી લક્ષ્મણભટ્ટના પુત્ર શ્રીવલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીમદ્ભાગવતની સુબોધિનીમાં ત્રીજા સ્કંધના બીજા અધ્યાયનું વિવરણ સમાપ્ત.

---

૧. ચોથા વર્ષનું હશે. પૌગંડ અવસ્થાનું ચોથું વર્ષ એટલે નવમું વર્ષ.

૨. એવી રીતે આઠ શ્લોકથી શિરરૂપ વાસુદેવ વ્યૂહની લીલા કહી. આ બધી લીલા વસુદેવના ઘરમાં પ્રકટ થએલા ભગવાનની છે અને તે પર પુરુષ છે. તેમનું ઉત્તમ સચ્ચિદાનંદરૂપ સ્વરૂપ આ અધ્યાયના બારમા શ્લોકમાં જણાવેલું છે. આમ હોવાથી અક્ષરરૂપ પુરુષોત્તમના દેહમાં વ્યૂહોનો વિભાગ હોવાનું સિદ્ધ થાય છે. તેથીજ બારમા સ્કંધમાં વ્યૂહોનું નિરૂપણ કરતાં 'બ્રહ્મની મૂર્તિનો વ્યૂહ' એમ 'મૂર્તિ' શબ્દ યોજેલો છે. મથુરામાં ચાર વ્યૂહરૂપથી ભગવાન પ્રકટ થએલા ગોકુલમાં તો ધાવણ ઉત્પન્ન કરવાના પ્રયોજનથી વાસુદેવ વ્યૂહથી પ્રકટ થએલા. પુરૂષોત્તમનો તો જન્મ થતો જ નથી. તે સર્વથી ઉત્તમ સદાનંદ છે. તેમના કર પાદ મુખ ઉદર વિગેરે માત્ર આનંદનાજ છે. 'આનંદરૂપ જે અમૃત પ્રકાશે છે' એ શ્રુતિપ્રમાણે સાકાર છે. આ જ પોતાની અંદરજ પ્રતિષ્ઠાવાળા રસરૂપ છે. (प्र)

॥ अथ तृतीयोऽध्यायः ॥ અધ્યાય ત્રીજો.

तृतीये मध्यचरितं कृष्णस्य विनिरूप्यते ॥
इन्द्रियाणां तथा सर्गमधिकारस्य पोषकम् ॥ १ ॥

ત્રીજા (અધ્યાય)માં શ્રીકૃષ્ણનું મધ્ય (અવસ્થાનું) ચરિત, અને અધિકારનું પોષણ કરનાર ઇંદ્રિયોનું સર્ગ કહેવામાં આવે છે. કા. ૧.

आविर्भूतो हि भगवांस्तत्त्वान्येव प्रवर्तयन् ॥
सर्वां सृष्टिं वितनुते तावन्तोऽत्र ततो गुणाः ॥ २ ॥

પ્રકટ થએલા ભગવાન તત્ત્વોની પ્રવૃત્તિ કરાવતાંજ સર્વ સૃષ્ટિનો વિસ્તાર કરે છે. તેથી અહિં (આ અધ્યાયમાં) તેટલા ગુણો છે કા. ૨.

दशेन्द्रियाणि चत्वारि मनआदीनि देवताः ॥
अष्टाविंशति रूपाणि निरूप्यन्ते ततोऽत्र हि ॥ ३ ॥

તેથી દશ ઇંદ્રિયો, મન વિગેરે ચાર, અને (તેમના) દેવતાઓ (એ) અઠ્ઠાવીસ રૂપોનું અહિં નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. કા. ૩.

ગયા અધ્યાયમાં મથુરામાં (ભગવાનની) ઉત્પત્તિ કહીને, ત્યાં કરવાના ચરિત્રો કહેવાનાં (હતાં તેની) વચ્ચે ગોકુલમાં વાસ વિગેરે કહ્યું. હવે પ્રકટ થઇને જે કરવાનું[1] હતું તે કહે છે. તેમાં પ્રથમ ગોકુલથી આવીને કંસને હણ્યો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

ततः स आगत्य पुरं स्वपित्रोश्चिकीर्षया शं बलदेवसंयुतः ॥
निपात्य तुंगाद्रिपुयूथनाथं हतं व्यकर्षद्व्यसुमोजसोर्व्याम् ॥ १ ॥

ત્યાંથી પોતાનાં માતપિતાને સુખ કરવાની ઇચ્છાથી બલદેવ સાથે શહેરમાં આવીને, શત્રુઓના સમૂહના નાથને ઉંચા (માચડા) ઉપરથી પછાડીને તે મૂઓ ત્યારે મરેલાને ભૂમિ ઉપર બલથી ઘસડ્યો. ૧.

'ત્યાંથી' ગોકુલમાંથી પોતાનાં માતપિતાને સુખ કરવાની ઇચ્છાથી બંનેનું કાર્ય સિદ્ધ થાય તે માટે બલદેવ સાથે મળીને તે ભગવાને પોતાના શહેર મથુરામાં આવીને, શત્રુઓના સમૂહના નાથ કંસને ઉંચા માચડા ઉપરથી પછાડીને, પોતે તેની ઉપર પડીને, તે મરણ પામ્યો ત્યારે માતપિતાનું પ્રિય કરવાની ઇચ્છાથી મરેલાને પણ તેને व्यकर्षत् ઘસડ્યો, કારણ કે તેઓ (માતપિતા)ના મનમાં એવી કામનાઓ[2] હતી, કે એને કોણ આમ (ઘસડવાનું) કરશે. આ (સ્વરૂપ)જ ભક્તોનું મન છે, કારણ કે (આ સ્વરૂપે) ભક્તોના મનમાં રહેલા દૈત્યને હણીને તેમના મનને સ્વસ્થ[3] કર્યું; કેમકે આવું ચરિત્ર કરવામાં આવે ત્યારે તેઓના મનમાં એમ થાય કેઃ—'આપણે પણ આમ (દેવકી અને વસુદેવ પેઠે) કરવું. ભગવાનનો આદર કરી રહેવું. ભગવાનજ (આપણાં) ચિત્તમાં રહેલા દોષને દૂર કરીને મનને સ્થિર કરશે.[4]' ૩.

---

૧. 'પ્રકટ થઇને કરવાનું એટલે ચાર વ્યૂહના રૂપવાળા અવતારે કરવાનું. (प्र)

૨. વૃન્દાવનપ્રેસવાળી પ્રતનો પાઠ લીધો છે.

૩. 'સ્વરૂપ તો બહારની ચેષ્ટારૂપ હોવાથી તે મન કેમ ગણાય?' એવી શંકા થાય, તેથી આ વાક્ય કહેલું છે. 'શ્વાસ લે તેજ પ્રાણ, બોલે તેજ વાણી' એ શ્રુતિપ્રમાણે સ્વરૂપે (માતપિતાના) મનનું (ઇચ્છેલું) કાર્ય કરેલ હોવાથી તેજ મન ગણાય. લીલા તો સાધન બનેલી હોય છે, અને તેમનું સ્મરણ (મનની) ક્રિયા છે. આગળ પણ આમજ જાણવું. (प्र)

૪. 'એવી રીતે માતપિતાના મનનો સંસ્કાર થાય, છતાં બીજા ભક્તોના મનનો સંસ્કાર કેમ થાય?' એવી શંકા થાય તેથી આ વાક્ય કહેલું છે. (प्र)

એ પ્રમાણે દુષ્ટને શિક્ષા કર્યાનું કહીને, સારા (પુરૂષો)નું પાલન કહેવા માટે સત્પુરૂષોને બોધ દેવા પોતે પહેલો બ્રહ્મચર્ય ધર્મ પૂરેપૂરો આચર્યો એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

सान्दीपनेः सकृत्प्रोक्तं ब्रह्माधीत्य सविस्तरम् ॥
तस्मै प्रादाद्वरं पुत्रं मृतं पञ्चजनोदरात् ॥ २ ॥

સાંદીપનિએ એકવાર કહેલા વેદ સંપૂર્ણ વિસ્તાર સાથે ભણીને, પંચજનના ઉદરમાં જઈને મરેલા પુત્રરૂપ વર તેને આપ્યો. ૨.

સંદીપનનો પુત્ર (સાંદીપનિ) સર્વજ્ઞ હતો, તેની પાસેથી બ્રહ્મ વેદ ભણીને (વર આપ્યો). 'એકવાર કહેલા' શબ્દથી લોકની માન્યતા પ્રમાણે ઘણી ઉત્તમ બુદ્ધિ હોવાનું અથવા વેદની આજ્ઞાનું પાલન કરવા (ભણ્યાનું) કહેલું છે. 'સંપૂર્ણ વિસ્તાર સાથે' એટલે અર્થનું જ્ઞાન તથા (વેદના) અંગો વિગેરે સાથે ભણીને, વિદ્યાની સમાપ્તિ કરી, ગુરૂને દક્ષિણા આપી. તે દક્ષિણા વરરૂપ હતી, તે (વર)પણ પુત્રરૂપ, અને તે (પુત્ર) પણ પહેલાં મરેલો હતો તે. પહેલાં પંચજનના ઉદરમાં જઈને મરેલા પુત્રને, તે મરતાં પહેલાના સમયમાં હતો તેવા દેહવાળાને, તે (સાંદીપનિ)ને આપ્યો. મરણની ક્ષણથી આરંભી સર્વ તત્ત્વોના સમૂહરૂપ દેહમાં કાલને લીધે જે વિકાર થએલ, તે બધોએ વિકાર ભગવાનની આજ્ઞાથી કાલે બહાર કાઢી નાખ્યો, ત્યારે તે બધોએ દેહ પહેલાં હતો તેવો થયો. આ[1] જ મનનો અધિકારી દેવ છે, કારણ કે ક્ષીણ થએલો ચંદ્રજ વધે છે અને શબ્દ જેનું કારણ[2] છે તેવો હોય છે.

એ પ્રમાણે આચારથી સારા પુરુષોનું પાલન (કર્યાનું) કહીને, આચાર્યથી બીજા આશ્રમરૂપ ધર્મની પ્રવૃત્તિ કરાવતાં, (તે) આચાર્યો એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

समाहुता भीष्मककन्यया ये श्रियः सवर्णेन बुभूषयैषाम् ॥
गान्धर्ववृत्त्या मिषतां स्वभागं जह्रे पदं मूर्ध्नि दधत्सुपर्णः ॥ ३ ॥

ભીષ્મકની કન્યાએ ગાંધર્વવિધિથી પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાથી લક્ષ્મી જેવી કાંતિવાળાથી જેઓને બોલાવેલા, એમના દેખતાં (એમના) માથા ઉપર પગ મૂકતાં ગરુડ પોતાના ભાગને લઈ ગયા હતા. ૩.

(૧) ભીષ્મકની કન્યાથી આ (રાજાઓ)ને પ્રાપ્ત કરનારી ઇચ્છાથી[3] લક્ષ્મી જેવી કાંતિવાળા રુક્મિએ જેમને બોલાવેલા, તેઓના માથાં ઉપર પગ મૂકીને ગાંધર્વ વિધિથી (ભગવાન રુક્મિણીને) લઈ ગયા. 'ક્ષત્રિયો માટે ગાંધર્વ તેમજ રાક્ષસ ધાર્મિક (વિવાહ) કહેલા છે' તેથી પહેલા વિવાહમાં તે બંને (પ્રકાર) કરવા ગાંધર્વવિધિથી (ભગવાન રુક્મિણીને) લઈ ગયા, કે જેથી રુક્મિણી પૂરતો ગાંધર્વ, અને બીજાના સંબંધમાં બલાત્કારે કન્યાનું હરણ કરેલ હોવાથી રાક્ષસ (વિવાહ) થાય, તેમના 'માથાં ઉપર પગ મૂકતાં' શબ્દોથી (એમ જણાવેલ છે કે) બંધુઓએ જે તેમને આપેલ (આપવાનું[4]) હતું, તે એક (કન્યા) ઘણાને આપી શકાય તેમ નહિ હોવાથી, જે (કન્યાને) ગમે અથવા જે ઉત્તમ હોય તેને દેવું એવી ઇચ્છા થવાથી, તે (ઇચ્છા) સિદ્ધ થાય તે માટે (ભગવાને) બધાના માથાં ઉપર બધાના બદલે કાર્ય કરી શકે તેવું પોતાનું ચરણ ધર્યું. આથી તે (રાજા)ઓની ઇચ્છાનું પણ સમર્થન થયું, કારણ કે ભગવાન સર્વનું પ્રતિરૂપ[5] છે.

---

૧. 'આ' એટલે કાલે બહાર કાઢેલ ગુરુના પુત્રનો દેહ. (પ્ર) સામાન્ય રીતે કાલે ગળેલ હોય તે પુનઃ સજીવન થાય તે.

૨. ભગવાન વેદ ગુરુ પાસેથી ભણ્યા એ કારણ છે, અને ગુરુપુત્રનું પુનઃ સજીવન થવું, એટલે મનનો અધિકારી દેવ (ચંદ્ર મનનો અધિકારી દેવ છે) એ કાર્ય છે. 'વેદ' શબ્દરૂપ હોઈ, 'શબ્દ' એટલે વેદ.

૩. અહિં ભૂ ધાતુ પ્રાપ્તિના અર્થમાં યોજાએલો છે. (પ્ર)

૪. 'આપેલ' શબ્દ 'આપવાયોગ્ય'ના અર્થમાં યોજાએલ છે. (પ્ર)

૫. ભગવાન સર્વ જગતના મૂલરૂપ છે. 'પ્રતિ' શબ્દ 'મૂલ'ના અર્થમાં 'પ્રતિપુસ્તક' વિગેરે શબ્દો પેઠે યોજાએલ છે. (પ્ર)

અથવા (૨) લક્ષ્મીના જેવી કાંતિવાળા રુકિમણીના રૂપે જેઓને બોલાવેલા, એવો પાઠ (લેવો) રૂપથી મોહ[1] પામેલા આવ્યા, તેથી–તે પાઠ લેવામાં આવે ત્યારે–તેમનાં માથાં ઉપર પગ મૂકીને તેઓનો મોહ દૂર કર્યો.

(૩) કાર્ય કરનારી (બોલાવનારી) ભીષ્મકની કન્યાએ, લક્ષ્મીના જેવી કાંતિરૂપ સાધનથી ગાંધર્વવિધિ પ્રમાણે પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાથી જેમને બોલાવેલા–એવો અર્થ લેવામાં આવે ત્યારે, (કોને વરશે એ) ચોક્કસ નહિ હોવાથી[2] ભગવાન સર્વના પ્રતિરૂપ હોવાથી ગાંધર્વ (લગ્ન) થયું. બલાત્કારથી કન્યાને હરવાનું તો બધે (બધાએ અર્થમાં) સમાનજ છે. 'દેખતાં' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે) ચોરીથી (છૂપીરીતે) લઈ ગયા નહતા, અથવા બધાના બલનો નાશ કરેલો. (તે) 'પોતાનો ભાગ' હોવાથી કોઈ ધાર્મિક નિયમનો દોષ નહતો. 'ગરુડ' એટલે ગરુડની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરેલા ભગવાનજ. તેમ હોવાથી, (રુકિમણીની) માતાનું પ્રિય કરવાની ઇચ્છાથી (ભગવાન) અમૃતની પેઠે તે (રુકિમણી)ને લઈ ગયા. 'પોતાના ભાગને' શબ્દ હોવાથી આ (રુકિમણી) જ્ઞાન શક્તિ[3] હતી. જે માત્ર ભગવાનને જ પરાયણ હોય[4] તેવી અધિકારીની બુદ્ધિ આ જ છે. બધા દોષોને દૂર કરીને પોતાના માટે ભગવાનેજ તેને સ્વીકારેલી છે. ૩.

એ પ્રમાણે સોમવંશમાં વિવાહ કરીને નીચેના શ્લોકમાં સૂર્યવંશમાં ઉત્સવ સાથેનો વિવાહ કહે છેઃ—

ककुद्मिनो विद्धनसो दमित्वा स्वयंवरे नाग्नजितीमुवाह ॥
तद्भग्नमानानपि गृध्नतोऽज्ञाञ्जघ्नेऽक्षतः शस्त्रभृतः स्वशस्त्रैः ॥ ४ ॥

આખલાઓનાં નાક વીંધી, તેમને વશ કરીને (ભગવાન) સ્વયંવરમાં નાગ્નજીતીને પરણ્યા; અને તે (આખલા)ઓથી (પોતાના) અભિમાનનો નાશ થએલ હોવા છતાં અધિક આકાંક્ષા રાખનાર અજ્ઞાની શસ્ત્રધારી (રાજા)ઓને (પોતે) ઘવાયા વિના પોતાના શસ્ત્રોથી હણ્યા. ૪.

ककुद्मिनः પણ તરીકે સ્વીકારેલા આખલાઓનાં નાક વીંધી, (તેમના) નાકમાં છિદ્ર પાડી તેમાં દોરડું નાખી, ખેંચીને પરાક્રમરહિત કરીને વશ કરી (નાગ્નજીતીને પરણ્યા). તે પણ સ્વયંવરમાંજ પરણ્યા, (ભગવાનને) બોલાવીને દાન કર્યું ન હતું. આથી પોતાનો ધર્મ ગાંધર્વ (વિવાહ) પણ કહ્યો. નગ્નજીતની પુત્રી સત્યાને પરણ્યા. ઉત્તરાર્ધથી તેના સંબંધી રાક્ષસ (વિવાહ) પણ કહેલો છે. પહેલાં (રાજાઓ) સ્વયંવર માટે આવેલા, અને શરતના કરારરૂપ તે આખલાઓએજ તેમના અભિમાનનો નાશ કરેલો. તેવા હોવા છતાં તેમને મારનારા આખલાઓને જીતનાર ભગવાન પાસેથી તેને લઈ જવાની **गृध्नतः** અધિક ઇચ્છા રાખનારા, અને તેથીજ અજ્ઞાની તે શસ્ત્ર ધારણ કરેલાઓને (ભગવાને) પોતે ઘવાયા વિનાજ પોતાનાં શસ્ત્રોથી હણ્યા. તેમને હણીને (કન્યા) લઈ ગયા, (એમ) આ (કહ્યું તે)થી રાક્ષસ (વિવાહ) કહેવાયો. આ (નાગ્નજીતી)જ બ્રહ્મરૂપ બુદ્ધિની દેવતા છે. તેના દોષ બે પ્રકારના છે (૧) નિશ્ચિત અને (૨) અનિશ્ચિત. નિશ્ચિત (દોષો) માયાએ કરેલા સાત વ્યસનરૂપ છે. અનિશ્ચિત (દોષો) તો અનંતજ છે તે બંને પ્રકારના દોષોને દૂર કરીને,–**नग्नान्** પાખંડીઓ ઉપર **जयति** વિજય મેળવે તે (નગ્નજીત એટલે) વેદ અથવા ધર્મ–તેનાથી જેનો જન્મ થએલ તેવી[5] દેવતાને ભગવાને પોતાની અંદરજ સ્થિરતાવાળી કરી, કે જેથી ભગવદીઓની બુદ્ધિ સ્વભાવથી પણ બીજાના સંબંધવાળી થાય નહિ. ૪.

---

૧. 'મોહ' એટલે રુકિમણીના રુપમાં આસક્તિ. (प्र)

૨. કોને પરણવું એવો નિશ્ચય થએલો નહિ હોવાથી, અને ભગવાન સર્વના મૂલરૂપ હોવાથી, ગમે તેને પરણવાની ઇચ્છા થાય તોપણ તે ભગવાનમાંજ પરિણમતી હોવાથી ગાંધર્વ વિવાહ થાય છે એવો અર્થ છે. (प्र)

૩. સ્કંધના અર્થનો વિચાર કરતાં આ જ્ઞાનશક્તિ બુદ્ધિનો સંસ્કાર કરનારી છે. (प्र)

૪. સંસ્કાર કરવાની (બુદ્ધિ)નું સ્વરૂપ આ વાક્યથી જણાવ્યું. (प्र) સંસ્કાર થએલી બુદ્ધિનું સ્વરૂપ આ હોય તેમ જણાય છે.

૫. 'तज्जनिकाम्' એટલે તે વેદ અથવા ધર્મથી जनिः જન્મ થએલો છે જેનો તેવી દેવતા અથવા બુદ્ધિને ઉત્પન્ન કરનારી દેવતા. અહિં પણ સંસ્કારવાળા ભગવાનજ છે. બધે એમ જાણવું. (प्र) સંસ્કાર કરનારા ભગવાન છે એમ હોવું જોઇએ, એમ જણાય છે.

એ પ્રમાણે વિવાહ કહીને, તેમાં આસક્તિવિના રમણ થાય નહિ, તેથી તેમાં આસક્તિનું પરિણામ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

प्रभुः प्रियं ग्राम्य इव प्रियाया विधित्सुरार्च्छद्द्युतरुं यदर्थे ॥
वज्र्याद्रवत्तं सगणो रुषान्धः क्रीडामृगोऽयं नूनं वधूनाम् ॥ ५ ॥

ગામડીઆની પેઠે પ્રિયાનું પ્રિય કરવાની ઇચ્છાવાળા પ્રભુ સ્વર્ગના વૃક્ષને હરી લાવ્યા. તેને માટે રોષથી આંધળો થએલો વજ્રી (પોતાના) ગણો સાથે તેમની સાથે યુદ્ધ કરવા આવ્યો. ખરેખર! આ સ્ત્રીઓનો વાંદરો છે. ૫.

ગામડીઆની પેઠે પ્રિયા સત્યભામાનું પ્રિય કરવાની ઇચ્છાવાળા (પ્રભુ) સ્વર્ગના વૃક્ષ પારિજાતને **आर्च्छत्** હરી લાવ્યા. **પારિજાત સ્વર્ગમાં રહેવા યોગ્ય અને દેવોથી ભોગ કરવા યોગ્ય છે એવી તેની મર્યાદા છે.** જેમ કામરસમાં રચ્યો પચ્યો રહેલ ગામડીઓ મર્યાદાનો ભંગ કરીને રસનો અનુભવ કરે, તેમ પ્રિયાને માટે તે (પારિજાતની મર્યાદા)નો ભંગ કરીને (ભગવાને) તેવીરીતે દિવ્ય ભોગ કર્યો એવો અર્થ છે. પારિજાત સ્વર્ગમાં પણ દુર્લભ છે એમ જણાવવા 'તેને માટે (વજ્રી યુદ્ધ કરવા આવ્યો)' એમ કહેલું છે. તે પારિજાતને માટે **वज्री** ઇંદ્ર ભગવાન સાથે પણ કજીઓ (યુદ્ધ) કરવા ગણો સાથે એટલે દેવો વિગેરે સાથે (આવ્યો). '**वज्री**' શબ્દથી એમ સૂચવેલું છે કે વજ્ર લઇને સ્વર્ગ(ના ભોગ) માટે બ્રાહ્મણનો વધ કરવાનું પણ અંગીકાર કરીને જેણે બ્રાહ્મણ વૃત્રને હણેલો, તેવો (ઇંદ્ર છે). (ભગવાન સાથે યુદ્ધ કરવા આવવામાં) કાંઈ પણ વિચાર ન આવે, તે માટે રોષથી આંધળો થઈ **आद्रवत्** યુદ્ધ કરવા સામા મુખે દોડી આવ્યો. આથી એમ કહેલું છે કે બધાએ સ્વર્ગથી પારિજાત અધિક છે, કારણકે તેને માટે ઇંદ્ર વિગેરે પણ મરવા તૈયાર થયા.

'ઇંદ્ર સર્વજ્ઞ દેવ બૃહસ્પતિનો શિષ્ય છે. તેણે કેમ એવું (કર્યું)? સર્વ પ્રકારથી જેમના ઉપર નભવાનું તેવા ભગવાન સાથે નીતિની વિરુદ્ધ ઝઘડો કેમ કર્યો?' એવી શંકા થાય, તેથી 'ખરેખર! આ સ્ત્રીઓનો વાંદરો છે' એમ કહેલું છે. આ ઇંદ્ર નિશ્ચય ઇંદ્રાણી વિગેરે (તેની) સ્ત્રીઓનો क्रीडामृगः વાંદરો છે. જેમ વાંદરો (તેને) કહેવામાં આવ્યું હોય તે પ્રમાણેજ કરે છે, પરંતુ કાંઈ પણ વિચાર કરતો નથી, તેમ (ઇંદ્રે કર્યું). વળી '**वधू**' '**સ્ત્રી**' શબ્દથી તેઓનેજ ઘરની માલિક કહેલી છે. તેમનું રક્ષણ કરવા માટેજ ઇંદ્ર વિગેરેનો ઉપયોગ છે. તેથી આ અહંકારનું[1] નિરૂપણ થયું, કારણકે ભગવાનના ભક્તોને (તેમનામાં) ભગવાનેજ સ્થાપન કરેલો અહંકાર ફલ આપનારો થાય છે.[2] આ (અહંકાર)ના અભિમાનવાળો દેવ રુદ્ર છે. તેના ભક્ત (ઇંદ્રને) હઠાવવાથી ભગવાનજ તેના[3] રૂપવાળા થાય છે, એવું ભક્તોના અહંકારને નભાવનારાં રૂપનું આગલા (છઠ્ઠા શ્લોકમાં) વર્ણન કરવામાં આવે છે. ૫.

ભગવાન ભોગ પણ ભક્તોને ઇચ્છેલું પ્રાપ્ત થાય તે માટેજ કરે છે, તેથી તેમની દયા જણાવતાં, દુષ્ટને શિક્ષા કરીને ભક્તોને બધુંએ ઇચ્છેલું આપતાં ભોગ કરે છે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

सुतं मृधे खं वपुषा ग्रसन्तं दृष्ट्वा सुनाभोन्मथितं धरित्र्या ॥
आमन्त्रितस्तत्तनयाय शेषं दत्त्वा तदन्तःपुरमाविवेश ॥ ६ ॥

શરીરથી આકાશને ગળી જતા પુત્રને યુદ્ધમાં સુદર્શનથી કટકા થઈ ગએલો જોઇને પૃથ્વીએ આમંત્રણ કરેલા (ભગવાને) તેના પુત્રને બાકીનું આપી, તેના અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કર્યો. ૬.

પુત્ર નરકાસુરને ભગવાનથી હણાએલો જોઇને, પૃથ્વીએ બાકીનાના રક્ષણ માટે ભગવાનને પ્રાર્થના કરી.

---

૧. 'આ' એટલે સત્યભામામાં રહેલો અહંકાર. તેને સંસ્કાર કરવા યોગ્ય કહેલો છે, એવો અર્થ છે. (प्र) 'આ' ઇંદ્રમાં રહેલો અહંકાર હોય, એમ જણાય છે.

૨. આથી સંસ્કાર થએલા અહંકારનું સ્વરૂપ કહેલું છે. (प्र)

૩. 'તેના રૂપવાળા' એટલે અહંકારના દેવતાના રૂપવાળા. (प्र)

ત્યારે થઈ ગએલું ન થએલું થાય તેમ નહિ હોવાથી[1], તે પ્રમાણે આમંત્રણ કરેલા ભગવાને તેના પુત્ર ભગદત્તને બાકીનું બધુંએ રાજ્ય આપીને, તેના પુત્રના ઉપયોગમાં ન આવે તેવા પદાર્થો ગ્રહણ કરવા માટે તેના અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કર્યો એવો (વાકયનો) અન્વય છે. **ભગવાન પોતાના બધા (સેવકો)નું બધુંએ કાર્ય પોતે કરે છે,** એવું ભગવાનનું ચરિત્ર કહેલું[2] છે. 'શરીરથી આકાશને ગળીજતા' વિશેષણથી નરકાસુરનો વધ (કરવા)નું કારણ (કહેલું છે).[3] (તેને) વૃત્તના સરખો જણાવ્યો. બ્રહ્માએ બનાવેલા જગતનું સંપૂર્ણ રીતે પાલન કરવા ઉદ્યમ કરનાર વિષ્ણુએ તે (જગત્) નહી રહે તે માટે રુદ્રની કૃપાથી મહાભૂતને પણ ગળી જવાનું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત કરેલા પોતાના પુત્ર (નરકાસુર)ને પણ હણ્યો. પૌત્રનું (રાજ્યાસન ઉપર) સ્થાપન તો (પોતાની) પત્નીની પ્રાર્થનાને લીધે (કર્યું). (નરકાસુરને હણવામાં) દોષ ન હતો એમ જણાવવા 'યુદ્ધમાં' શબ્દ યોજેલો છે. **સંગ્રામમાં હણવાથી ક્ષત્રીઓને દોષ લાગતો નથી.** ખાલી હોય તે વસ્તુથી ભરાય. खम् (શૂન્ય ખાલી) આકાશ (નરકાસુરે પોતાના) શરીરથી ભરી દીધું એટલે તેણે ગળ્યું[4] એમ કહેલું છે. 'ગળી જતા' એમ વર્તમાન (કાલ) કહ્યો, તેથી એમ સૂચવેલું છે કે આ ઉપાય કરવાનો સમય હતો. 'सुनाभम्' એટલે સુદર્શન. उन्मथनम् એટલે કાપીને કટકા કરવા તે, અથવા[5] તેના શરીરનું મથન કર્યું અને તેમાં રહેલા જીવનો ઉદ્ધાર કર્યો[6] એવો (અર્થ છે). તેનાં અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કર્યો, તેથી એમ સૂચવેલું છે કે તેને પોતાની અંદર સાયુજ્ય પ્રાપ્ત કરાવ્યું. તેથીજ અને તેઓ (નરકાસુરના અંતઃપુરમાં રહેલી સ્ત્રીઓ) દિવ્ય સ્ત્રીઓ[7] હતી તેથી કોઇ પણ અંશથી[8] (ભગવાનમાં) દોષ નથી. (તેઓને ભગવાનનો) સંબંધજ વર(દાન)થી પ્રાપ્ત થએલો[9] એમ અષ્ટાવક્રે (આપેલા) શાપથી અને (તેની) પ્રસન્નતાથી જણાય છે. ૬.

ત્યાં તે (સ્ત્રીઓ) તેમને ઘેરી વળી, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

तत्राहृतास्ता नरदेवकन्याः कुजेन दृष्ट्वा हरिमार्तबन्धुम् ॥
उत्थाय सद्यो जगृहुः प्रहर्षव्रीडानुरागप्रहितावलोकैः ॥ ७ ॥

ત્યાં ભૌમાસુરે આણેલી તે રાજકન્યાઓએ દુઃખીના બંધુ હરિને જોઇને, ઉભી થઈ, ઘણો હર્ષ લજ્જા અને પ્રેમથી નાખેલી દૃષ્ટિઓથી (તેમને) એકસાથે પતિતરીકે સ્વીકાર્યા. ૭.

ઉપર કહેલી તે દિવ્ય સ્ત્રીઓ હમણાં રાજકન્યાઓ (થએલી અને) ભૌમાસુર (ત્યાં) લઈ આવેલો. 'ત્યાં' અંતઃપુરમાં સર્વ દુઃખ હરનાર આ લોક અને પરલોકના દોષો દૂર કરવાની શક્તિવાળા પોતાના ભોગ માટે તેમ કરે છે એવી શંકા ન રહે તે માટે, आर्तबन्धुम् એટલે દુઃખી (પુરુષો) તેમના થાય ત્યારે બંધુની પેઠે તે (દુઃખી)ઓનું હિત કરનાર (ભગવાન)ને જોઇને, ઉભી થઈ, તેઓએ सद्यः એક સાથેજ તેમને પતિતરીકે સ્વીકાર્યા. 'હરિ' અને 'દુઃખીના બંધુ' એ વિશેષણો (તેમણે) જાણેલાં યોજેલાં નથી, પરંતુ સ્વરૂપથી હતાં (જણાયાં) તે જ (કહેલાં છે). તેથીજ ભગવાનનાં માત્ર દર્શનથી બંદીખાનાનું દુઃખ,

---

૧. નરકાસુર હણાયો, તે ન હણાયો થાય તેમ નહિ હોવાથી, એવો અર્થ છે. (प्र)
૨. 'કહેલું છે' એટલે સંસ્કાર કરનારું કહેલું છે (प्र)
૩. વામનઅવતારનો પુત્ર હતો છતાં કેમ હણ્યો તેનું કારણ કહેલું છે. (प्र)
૪. ગળવું મુખનું કાર્ય હોવાથી અને તે સંભવતું નહિ હોવાથી આ કહેલું છે. ગૌણી લક્ષણાવૃત્તિથી આમ કહેલું છે, એવો અર્થ છે. (प्र)
૫. અહિં 'वा' 'અથવા' શબ્દ 'અને' ના અર્થમાં યોજએલો છે. (प्र)
૬. પુત્ર હોવાપણું, મથન એ શરીરનાં થાય છે, જીવ તો કપાય નહિ તેવો શાસ્ત્રમાં કહેલો છે. અહિં મથન કર્યું એટલે અર્થથી જીવનો ઉદ્ધાર કહેવાયો. (प्र)
૭. 'અસુરના ઘરમાં પૂરાએલી દિવ્ય સ્ત્રીઓ' એ સંબંધમાં જેમ નૃસિંહરૂપથી હિરણ્યકશિપુનો વધ કર્યો, તેમ આ નરકાસુરનો વધ કર્યો. તેથી વધમાં દોષ ન હોવાનું આ બીજું કારણ કહેલું છે. (प्र)
૮. 'કોઈ પણ અંશથી' એટલે પોતાનાં ક્રૂરપણાંથી, તથા પારકાના અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કરવાથી. (प्र)
૯. અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કરવાનું આ બીજું કારણ કહેલું છે. (प्र)

બંધુઓએ કરેલ ત્યાગ વિગેરે સર્વ દુઃખો ભૂલાઈ જવાથી, ફરીથી (તેમનું) સ્મરણ થએલું નહિ. પોતાના ઘરમાં પુષ્ટ થએલી હોય તેમ ક્રમની . કલાથી પૂર્ણ (તે સ્ત્રીઓએ) કરોડો કામદેવના લાવણ્યવાળા ભગવાનને ભોગ (કરવા)ની ઇચ્છાથી (પતિતરીકે) સ્વીકાર્યા, એમ 'ઘણો હર્ષ, લજ્જા અને પ્રેમથી નાખેલી દૃષ્ટિઓથી' શબ્દથી કહેલું છે. તેમણે ભગવાનને દીનતાથી, હાથથી, અથવા બંધુની પેઠે શરીરથી પકડ્યા નહતા, પરંતુ હર્ષથી લજ્જાથી અને પ્રેમથી મોકલેલી જે દૃષ્ટિઓ એટલે આનંદ ચિત્ અને સત્ ગુણવાળી દૃષ્ટિઓ(થી ગ્રહણ કરેલા). આરંભમાં ભગવાનને આનંદથી ભરપૂર જોઈને (તેમને) ઘણો હર્ષ થયો. તેથી પ્રથમ આનંદનો અનુભવ કરવા દૃષ્ટિ મોકલી. પછી ભગવાનનો અધિક ભોગ થતાં, (ભગવાન અને પોતે) પતિ અને સ્ત્રી છે એવો અનુભવ પ્રાપ્ત થતાં, લજ્જાથી ભોગને અટકાવી તેમની (સ્ત્રી) હોવાનું જણાવનારી દૃષ્ટિ મોકલી. પછી અંતઃકરણમાં ભગવાન ઉપર ઘણોજ પ્રેમ ઉત્પન્ન થતાં અને ભગવાનની પણ પોતાની ઉપર દૃષ્ટિ પડતાં, अनु પાછલથી ઉત્પન્ન થએલો रागः પ્રેમ થયો. તેથી ઘણાજ વૈષયિક ભોગ માટે ભગવાન ઉપર તે (પ્રેમવાળી) દૃષ્ટિ નાખી. તે જ દૃષ્ટિઓ ભગવાનને (પતિ-તરીકે) સ્વીકારનારી હતી. આથી એમ કહેલું છે કે ભગવાન ભગવદીઓનાં ચિત્તને આવું[1] કરે છે[2]. ૭

નીચેના શ્લોકમાં ભગવાને તેમનો સ્વીકાર (કર્યો) એમ કહે છેઃ—

आसां मुहूर्त एकस्मिन्नानागारेषु योषिताम् ॥
सविधिं जगृहे पाणिमुरुरूपः स्वमायया ॥ ८ ॥

પોતાની માયાથી ઘણાંરૂપવાળા થઈ એક મુહૂર્તમાં જૂદા જૂદા ઘરોમાં આ સ્ત્રીઓનો હાથ (ભગવાને) વિધિપ્રમાણે ગ્રહણ કર્યો. ૮.

સમૂહમાં ભોગ[3] (કરવામાં આવે તે) સ્ત્રીઓને સુખ કરનાર ન થાય તેથી, કાલથી તેઓની ઇચ્છામાં અંતરાય ન થાય[4] તે માટે, ભગવાને ઘણાં રૂપવાળા થઈ, લૌકિક નિંદા ન થાય તે માટે सविधिम् શાસ્ત્રની વિધિ પ્રમાણે, (સર્વ સ્ત્રીઓને) સમાન ફલ પ્રાપ્ત થાય તે માટે, અને (પોતાનું) ભગવાનપણું જણાવવા એક મુહૂર્તમાં (તેમનો) હાથ ગ્રહણ કર્યો, એટલે (તેમની સાથે) વિવાહ કર્યો એવો અર્થ છે. 'પોતાની માયાથી' એટલે જગત્ રચનારનું સાધન બનેલી માયાથી (ઘણાં રૂપવાળા થયા). (ભગવાન) માત્ર સચ્ચિદાનંદરૂપ હોવા છતાં, ભોગ માટે તે (સ્ત્રીઓ) ગ્રહણ કરી શકે તેવા થવા માટે, (માયાથી) (પોતાનાં) સ્વરૂપને ઢાંકી દેતા હોવાથી, માયા સાધન થાય છે. જેમ બધુંએ ભગવદ્રૂપ જગત્ ચિદંશવાળી માયાથી ઢંકાઈ જતાં, બધાએ તેનો પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે વ્યવહાર કરે છે, તેમ ભગવાન પોતાની માયાથી તેઓએ ઇચ્છેલા ભોગ(ની તેમને પ્રાપ્તિ થાય તે)માટે ઘણાં રૂપવાળા થયા, એવો અર્થ છે. 'योषिताम्' 'સ્ત્રીઓનો' શબ્દથી ભોગ (કરવા) યોગ્ય સ્થિતિ જણાવી. રસ પૂરેપૂરો પ્રકટ થાય તે માટે 'જૂદા જૂદા ઘરોમાં' (હાથ ગ્રહણ કર્યો). અહિં ગાંધર્વવિધિ હોવાનું જણાય છે, કારણ કે ક્ષત્રિયોમાં (તે વિધિ) મુખ્ય છે. એ પ્રમાણે (ભગવાન) ગ્રહણ[5] (કરે તે) જ ચિત્તના અધિષ્ઠાતા વાસુદેવની ભક્તો પ્રતિ ચિત્તની પ્રેરણા, એમ કહેલું છે.૮.

---

૧. 'આવું' એટલે નિશ્ચયરૂપ વલણ કરાવનારું. (પ્ર)

૨. આ શ્લોકમાં (ચિત્તનો) સંસ્કાર કરનારનું અને સંસ્કાર કરવા યોગ્ય (ચિત્ત)નું સ્વરૂપ કહેલ છે. (પ્ર)

૩. ઘણી સ્ત્રીઓનો એકસાથે ભોગ થાય તે તેમને સુખ કરનાર નથી, એવો અર્થ જણાય છે.

૪. જૂદા જૂદા કાલે ભગવાન જૂદી જૂદી સ્ત્રીઓનું પાણિગ્રહણ કરે, તો પાછલથી જેમનું પાણિગ્રહણ થાય તેમની ઇચ્છામાં કાલથી અંતરાય થાય. તેવું ન થાય તે માટે.

૫. 'ગ્રહણ' એટલે ગાંધર્વ વિધિથી ભક્તનું પાણિગ્રહણ. આ સંસ્કાર કરવા યોગ્ય સ્વરૂપ છે. (વાસુદેવ) નામ સમાન હોવા છતાં સંસ્કાર કરનાર તો ભગવાન પોતેજ છે, આ નથી. (પ્ર) 'એ પ્રમાણે ગ્રહણ' એટલે 'કાલથી ભક્તની ઇચ્છામાં અંતરાય ન થાય તેવી રીતે ગ્રહણ' એવો અર્થ હોવાનું જણાય છે.

તેમને ફલ (પ્રાપ્ત થયું તે) નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

तास्वपत्यान्यजनयदात्मतुल्यानि सर्वशः ॥
एकैकस्यां दश दश प्रकृतेर्विबुभूषया ॥ ९ ॥

પ્રકૃતિની વધવાની ઇચ્છાથી તે એક એક (સ્ત્રી)માં (ભગવાને) સર્વપ્રકારે પોતાની સમાન દશ દશ સંતાનો ઉત્પન્ન કર્યાં. ૯.

કન્યા અને પુત્રરૂપ સંતાનો (ઉત્પન્ન કર્યાં). તે (સ્ત્રી)ઓ (સંતાનની ઉત્પત્તિનું) સ્થાન હોવાથી, તેઓની સમાન સંતાનો ઉત્પન્ન કર્યાં નહતાં. તેમ હોય (તેઓની સમાન સંતાન ઉત્પન્ન કરવાનાં હોય તો) ભગવાનની ઇચ્છાથી પ્રકૃતિ અને પુરુષના સંબંધથીજ તેઓના પુત્રો ઉત્પન્ન થાય. તેમ થયું નહતું એમ જણાવવા 'પોતાની સમાન' એમ કહેલું છે. સર્વપ્રકારે એટલે (૧) શરીરથી (૨) ઇંદ્રિયથી) (૩) પ્રાણથી (૪) અંતઃકરણથી (૫) સ્વરૂપથી એ સર્વ ગુણોથી પાંચપ્રકારે. 'આમાં દશ પુત્રો ઉત્પન્ન કર' એવી શ્રુતિ હોવાથી, 'એક એકમાં દશ દશ (ઉત્પન્ન કર્યા)' એટલે એ વેદની આજ્ઞાના અર્થનું પાલન કર્યું. 'પ્રકૃતિની વધવાની ઇચ્છાથી' શબ્દોથી સંખ્યાના સંબંધનું સાધન (કહેલું છે); કારણ કે તેણે (પ્રકૃતિએ) એકવાર એકજ પુરુષને ભોગવીને *મહત્તત્ત્વ (ઉત્પન્ન) કરેલું, (અને) ફરીથી સંબંધ કરવાનું પ્રયોજન ન હોવાથી કામવાળીજ રહેલી. હવે જ્યારે ભગવાન અનંતરૂપોવાળા થયા ત્યારે તેમના ભોગ માટે વારંવાર પુરુષનો સંબંધ પ્રાપ્ત કરીને, (તે પ્રકૃતિ) કાર્યો (સંતાનો) ઉત્પન્ન કરશે, એટલે તેની વધારે થવાની ઇચ્છા પાર પડશે. ભગવાનની ઇચ્છાથી કાર્યમાં રોકાએલી (આ) ઘણા પ્રકારે ઉત્પત્તિ કરશે. એટલે આ યજ્ઞની પેઠે[1] સાધન થાય છે. આથી[2] દશની સંખ્યા વડે એવું બહારની ઇંદ્રિયોનું સ્વરૂપ કહેલું છે કે ભગવાનના ભક્તોની ઇંદ્રિયની[3] પ્રવૃત્તિ સાંખ્યની પેઠે થાય છે, કારણ કે ભવિષ્યમાં તેઓને[4] બીજની સ્થિતિ થતી નથી[5], અને (તેમનો) ભોગ બીજાની ઇચ્છાથી થાય છે[6]. તે (ભોગ)માં પણ ભોગ (કરવા)ની ઇચ્છા કારણ હોતી નથી, પરંતુ (વધારે) થવાની ઇચ્છા જ કારણ હોય છે. ૯.

એ, પ્રમાણે કામલીલા કહીને, નીચેના શ્લોકથી આરંભી સાત શ્લોકોથી ક્રોધલીલા તર્કસહિત જણાવે છેઃ—

कालमागधशाल्वादीननीकै रुन्धतः पुरम् ॥
अजीघनत्स्वयं दिव्यं स्वपुंसां तेज आदिशत् ॥ १० ॥

શહેરને સેનાઓથી ઘેરો ઘાલનાર કાલ માગધ શાલ્વ વિગેરેને પોતાના પુરુષોને પોતે દિવ્ય તેજ આપતાં હણ્યા. ૧૦.

ઇંદ્રિય[8], સ્પર્શ[9], કાન (અને) આંખ એ ચારજ બહારની ઇંદ્રિયો કામ ઉત્પન્ન કરનારી છે, અને સંવત્સર રુદ્ર પાલક અને સૂર્ય (એ) ચાર ક્રોધના અંશો (તેમનું) રક્ષણ કરે છે.

---

* વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો પાઠ છે. નાથદ્વારાની પ્રતમાં 'त्त' શબ્દ રહી ગયો જણાય છે.

૧. 'યજ્ઞની પેઠે' એટલે સંપૂર્ણ ફલ પ્રાપ્ત થાય ત્યાં સુધી. (प्र)

૨. 'આથી' એટલે આ શ્લોકથી. સ્કંધના વિચારથી આ વાક્ય કહેલું છે. (प्र)

૩. 'ઇંદ્રિયની' એટલે આનંદ કરાવનાર ઇંદ્રિયની. (प्र)

૪. 'તેઓને' એટલે 'સાંખ્ય જીવોને'. (प्र)

૫. 'अपत्य' 'સંતાન' અપગતિ ટાળનાર હોવાથી આ કહેલ છે. (प्र)

૬. (દશની) સંખ્યાથી તે (ઇંદ્રિયો)નું બહારનું રૂપ જણાવેલ હોવાથી આ કહેલ છે. (प्र)

૭. કરેલી લીલાનો ક્રમ તજી, સાધનના ક્રમે કરેલી લીલા કહેવાનું તાત્પર્ય અહિં કહેલું છે. (प्र)

૮. 'ઇંદ્રિય' એટલે આનંદ કરાવનાર ઇંદ્રિય. (प्र)

૯. 'સ્પર્શ' એટલે ત્વચા. અહિં એમ જણાય છે કે શ્લોક ૯ માં કામ ઉત્પન્ન કરનાર ઇંદ્રિય કહી. શ્લોક ૮ માં ત્વચા કહી, કારણ કે પાણિગ્રહણ કરવાનું કહેલું છે. શ્લોક ૭ માં સ્ત્રીઓની દૃષ્ટિને લીધે ભગવાનની તેમના ઉપર દૃષ્ટિ પડ્યાનું કહેલ હોવાથી ચક્ષુઃઇંદ્રિય કહી. શ્લોક ૩–૪–૫ માં કાન કહ્યા. શ્લોક ૬માં દૃષ્ટિ જ કહી. અહિં

कामक्रोधौ समौ कर्तुं सप्त सप्त निरूपिताः ॥

यल्लोभे गुणसंख्यास्ते निवृत्तिः सप्तधा ततः ॥ ४ ॥

કામ અને ક્રોધને સરખા બનાવવા (તે દરેકના) સાત સાત (શ્લોક) કહેલા છે[1]; કારણ કે લોભના પાંચ છે[2] (અને) તેથી દૂર રહેવાનું સાત પ્રકારે કહેલું[3] છે. કા. ૪.

तता मध्ये चतुर्मूर्तेः प्रद्युम्नादिर्निरूपिताः ॥

वासुदेवाद्भक्तरक्षा तृतीया सा निरूप्यते ॥ ५ ॥

તેની મધ્યમાં ચાર મૂર્તિમાંથી પ્રદ્યુમ્ન વિગેરે કહેલી છે. વાસુદેવથી ભક્તનું રક્ષણ થાય છે. તે ત્રીજી કહેલી છે. કા. ૫.

તેમાં[4] આરંભમાં આ શ્લોકમાં એમ કહે છે કે સર્વનું સંપૂર્ણરીતે પાલન થાય તેમાટે ભૂમિના ભારરૂપ બનેલા ઘણા પ્રભાવવાળા શત્રુઓને પહેલાં હણે છે. ત્રણ પ્રસિદ્ધ (શત્રુઓએ) પોતે આવીને ભક્તોનો દ્રોહ કરેલો, તેથી તેમને હણ્યા. તેમાં કાલ અને માગધ મથુરા શહેરને ઘેરો ઘાલનારા હતા. 'કાલ' એટલે કાલયવન (અને) 'માગધ' એટલે જરાસંધ. જરાસંધને પછીથી હણેલ હોવાથી કાલ(નું નામ) પહેલું કહેલું છે. 'आदि' 'વિગેરેને' શબ્દનો ત્રણે સાથે સંબંધ છે. તેથી તામસ વિગેરે સમૂહોના અધ્યક્ષો તે ત્રણે સમૂહો સાથે કહેલા છે. 'સેનાઓથી' શબ્દ ઘેરો ઘાલવામાં સેનાઓ સાધન થએલ હોવાનું (જણાવે છે), અથવા આ (શબ્દ)થી તેમના ઉપર વિજય દુર્લભ હોવાનું સૂચવેલું છે. છતાં પણ (ભગવાને) તેમને હણ્યા. '**स्वयम्**' 'પોતે' શબ્દથી (એમ જણાવેલું છે કે) મુચુકુંદ, ભીમ, પ્રદ્યુમ્ન, બલભદ્ર વિગેરે પોતાના પુરુષોને જૂદાઈના પ્રકારે પોતાના ઉદ્યોગથી (પોતાનું) તેજ આપેલું, પરંતુ તેમના ઉદ્યોગથી (કાલ વિગેરે હણાયા) નહતા. આથી (એમ કહ્યું છે કે તેમની) પ્રતિષ્ઠા થાય તે માટે તેમને હણનારા તરીકે સ્થાપ્યા; કારણ કે લૌકિક વિગેરે પ્રકારથી[5] 'બ્રાહ્મણ વેદ અને શિવના ભક્ત થએલા, ત્રણ માર્ગમાં રહેનારા તે, (કાલ વિગેરે ત્રણ), ભક્તોની કામનાઓમાં વિઘ્ન કરતા હતા. તે (વિઘ્ન) અટકાવનાર ત્રણે મૂર્તિવાળા[6] ભગવાન ત્રણ પ્રકારની કામનાઓના અધિપતિ છે. ૧૦.

મન કહેલ નહિ હોવાથી ભગવાનની સાંખ્ય પેઠે એટલે આસક્તિવિનાની સ્થિતિ કહી છે. તેથી તે ઇંદ્રિયોનું રક્ષણ પણ આસક્તિ વિના કરે, એટલે રક્ષણ કરનારા પણ બહારના છે. તેમાં મુચુકુંદ કાલને (કાલયવનને) હણનાર હોઈ કાલના આવેશવાળો સંવત્સરરૂપ છે માગધ વિગેરેને હણનાર રુદ્રરૂપ છે. પાંડવોમાં પાલક છે. અને સૂર્યો તો યાદવોજ છે એમ આગળ સ્પષ્ટ કહેશે. (प्र)

૧. કામ અને ક્રોધનાં સાત સાત શ્લોકો કહેલા તે છ ગુણ અને સ્વરૂપ એવા આશયથી કહેલ નથી. (प्र)

૨. લોભમાં પણ સ્વરૂપે કર્તા તરીકે પ્રવેશ કરેલો નથી. આના છ શ્લોકો (૧૬ થી ૨૧) છે. કામલીલાનો છેલ્લો ૧૬મો શ્લોક બે ઓરડા વચ્ચેનો દીવો બંનેમાં પ્રકાશ આપે છે તેમ લોભનો પણ જાણવો. 'તે' એટલે શ્લોકો. (प्र) લોભના ૧૭ થી ૨૧ એ પાંચ શ્લોકોજ કહેલા જણાય છે. 'गुणसंख्याः' એટલે ગુણો જેટલા. શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ પાંચ ગુણો હોવાથી પાંચજ લોભના શ્લોકો છે. અહિં 'તે' શબ્દ જૂદો પાડવો યોગ્ય જણાતું નથી, પણ 'गुणसंख्या आस्ते' ગુણોની સંખ્યા (પાંચ) છે, એવો અર્થ યોગ્ય જણાવાથી તે પ્રમાણે અનુવાદ કરેલો છે.

૩. 'સાત પ્રકારે' એટલે ૨૨ થી ૨૮ શ્લોકોથી. અહિં ચાર પ્રકારની લીલા કહી તેથી ચાર (વ્યૂહની) મૂર્તિઓનું નિરૂપણ કરેલું છે.

૪. 'તેમાં' એટલે ક્રોધ લીલામાં. (प्र)

૫. કાલ, માગધ અને શાલ્વ અનુક્રમે પ્રવાહ, મર્યાદા અને પુષ્ટિ માર્ગના હતા. કાલ ગર્ગનો પુત્ર હોવાથી લૌકિક, રીતે બ્રાહ્મણનો ભક્ત હતો, માગધ મર્યાદાથી વેદમાં આસક્તિવાળો હતો અને શાલ્વ પુષ્ટિથી શિવનો ભક્ત હતો, એવો અર્થ છે. (प्र) શાલ્વ પુષ્ટિમાર્ગનો હોવાનું સંભવતું નથી. મર્યાદા ભક્તિમાર્ગનો હોઈ શકે.

૬. મુચુકુંદ, ભીમ, અને પ્રદ્યુમ્નરૂપ ત્રણ મૂર્તિવાળા ભગવાન સાત્ત્વિક વિગેરે ત્રણ પ્રકારના ભક્તોની કામના પૂરનાર છે. સ્કંધના વિચારથી આ શ્લોકમાં વ્યાસજીએ આનંદ ઉત્પન્ન કરનાર ઇંદ્રિયનું નિયમન કરનાર દેવતા જણાવેલ છે. (प्र)

એ પ્રમાણે (ભક્તોનો દ્રોહ કરવા) તત્પર થએલા ત્રણ પ્રકારનાને હણીને, પોતાની મેળે જેમણે (તેવો) ઉદ્યમ કર્યો નહતો તેવા કેટલાકને બીજાની દ્વારાજ મરાવ્યા, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

शम्बरं द्विविदं बाणं मुरं बल्वलमेव च ॥
अन्यांश्च दन्तवक्त्रादीनवधीत्कांश्च घातयन् ॥ ११ ॥

શંબર, દ્વિવિદ, બાણ, મુર, અને વળી બલ્વલ તથા દંતવક્ત્ર વિગેરે બીજા કેટલાકને (બીજા પાસે) મરાવતાં, (કેટલાકને પોતે) હણ્યા. ૧૧.

શંબરને પ્રદ્યુમ્ને હણેલો. દ્વિવિદને બલભદ્રે (હણેલો). બાણના હાથ ભગવાનેજ કાપેલા. બલ્વલને પણ બલભદ્રેજ (હણેલો). દંતવક્ત્ર વિગેરેને ભગવાનેજ હણેલા. 'आदि' 'વિગેરે' શબ્દથી તેના પક્ષમાં રહેલા વિદૂરથ વિગેરે કહેલા છે. આ કેટલાકને મરાવતાં, કેટલાકને (પોતે) હણ્યા. (આ શ્લોકમાં) હસ્ત કહ્યા[1], કારણ કે **ભગવદીઓએ ભગવાનનું કાર્ય ભગવાનની આજ્ઞાથી કરવાનું[2] હોય છે. ૧૧.**

એપ્રમાણે દોષ દૂર કરવા માટે (પોતાની મેળે દ્રોહ કરવા) તત્પર થએલા અને (તેવીરીતે) નહિ તત્પર થએલા દૈત્યોને હણીને, શસ્ત્ર મૂકી દઈને, ભૂમિનો ભાર ઉતાર્યો, એમ નીચેના (શ્લોકથી આરંભી) બે (શ્લોકો)થી કહેછે:—

अथ ते भ्रातृपुत्राणां पक्षयोः पतितान् नृपान् ॥
चचाल भूः कुरुक्षेत्रं येषामापततां बलैः ॥ १२ ॥

પછી જેમનાં ધસી આવતાં સૈન્યોથી કુરુક્ષેત્રની ભૂમિ કંપી ઉઠેલી તે તારા ભાઈઓના પુત્રોના પક્ષોમાં આવેલા રાજાઓને (હણાવેલા). ૧૨.

भक्तानामेव यद्दुःखं दोषरूपं न्यवारयत् ॥
भूमेस्तु देहजो भारो न शस्त्रेण निवार्यते ॥ ६ ॥

ભક્તોનેજ[3] જે દોષરૂપ દુઃખ હતું તેનો (ભગવાને) નાશ કર્યો[4], પરંતુ ભૂમિને દેહથી[5] થએલો ભાર શસ્ત્રથી દૂર કરવામાં આવ્યો નથી. કા. ૬

उत्तारितस्तु भूभारः कण्डूयां जनयेद्ध्रुवम् ॥
ततस्तस्या निवृत्त्यर्थं नखरूपैर्हि पाण्डवैः ॥ ७ ॥
प्रयत्नप्रेरितैर्बाह्यां स्वयमेव न्यवारयत् ॥

ઉતારેલો ભૂમિનો ભાર જરુર ચળ ઉત્પન્ન કરે,[6] તેથી તે દૂર કરવામાટે, પ્રયત્નથી પ્રેરણા કરેલા નખરૂપ પાંડવોથી તે બહારની ચળ પોતેજ દૂર કરાવી. કા. ૭½

अन्तरन्यां च तामेव पूर्वस्पर्शसमुद्भवाम् ॥ ८ ॥
कृमिकीटकरूपां तां तन्नाशेनावधीत्पुनः ॥

---

૧. સ્કંધના અર્થનો વિચાર કરીને કહેલું છે. સંસ્કાર કરવા યોગ્ય હસ્ત છે. (प्र)

૨. આ વાક્યથી સંસ્કાર કરવાનો પ્રકાર કહેલો છે. (प्र)

૩. આ સાડાત્રણ કારિકાઓથી 'अथ' 'પછી' શબ્દથી જૂદો આરંભ કર્યો તેનું તાત્પર્ય કહેલું છે. તેમાંથી પહેલી અડધીથી પહેલાં કહેલું તે ફરી કહ્યું છે. (प्र)

૪. 'નાશ કર્યો' એટલે પોતે ઉદ્યમ કરીને નાશ કર્યો. (प्र)

૫. 'દેહથી' એટલે રાજાઓના વિગેરે (સૈન્યોના) દેહથી. (प्र)

૬. શસ્ત્રોથી એ ભાર ન ઉતારવાનું કારણ આથી કહેલું છે. (प्र)

વળી પહેલાના સ્પર્શથી ઉત્પન્ન થએલી અંદર બીજી[1] તે (ચળ) જ હતી. જંતુ અને કીડારૂપ તે (ચળ)નો તેના[2] નાશથી ફરી નાશ કર્યો. ક્ર. ૮½

'अथ' 'પછી' શબ્દ સારથિપણાની સ્થિતિથી કરેલો જૂદો આરંભ જણાવવા (યોજેલો છે). તારા ભાઈઓના પુત્રો પાંડવો અને દુર્યોધન વિગેરેના બે પક્ષના મદદ કરનાર મિત્રો તરીકે આવેલા, ધર્મની દરકાર કર્યા વિના સ્નેહના આગ્રહની લાગણીથી આવેલા (રાજા)ઓને મરાવતાં—એમ ગયા (શ્લોક) સાથે સંબંધ છે. ઉત્તરાર્ધથી તેઓનું અધિકપણું કહેલું છે. કુરુક્ષેત્રરૂપ ભૂમિ (તેમનાં સૈન્યોથી) કંપી ઉઠી, કારણકે ધર્મના સ્થલ (કુરુક્ષેત્ર)માં તેઓએ અધર્મની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરેલી. અધર્મથી (ભૂમિ) કંપી, કારણકે તે બધા માત્ર અધર્મમાંજ મચ્યા રહેનાર, (પોતાની) જાતનાને હણનારા હતા. તેથીજ 'જેમનાં સૈન્યોથી ભૂમિ કંપી ઉઠેલી' એમ (કહેલું છે). (ભગવાને આ) દેવેંદ્રનું કાર્ય કર્યું[3] એવો અર્થ છે. ૧૨

વળી મુખ્ય ન હતા, તેમનો વધ કહીને, નીચેના શ્લોકમાં મુખ્ય (દુર્યોધન)નો વધ કહેછેઃ—

सकर्णदुःशासनसौबलानां कुमन्त्रपाकेन हतश्रियायुषाम् ॥
सुयोधनं सानुचरं शयानं भग्नोरुमुर्व्यां न ननन्द पश्यन् ॥ १३ ॥

દુર્યોધન, કર્ણ, દુઃશાસન અને શકુનિની દુષ્ટ મંત્રણાના પાકથી જેમનાં લક્ષ્મી અને આયુષ્યનો નાશ થએલો તેવા (રાજાઓને હણાવેલા. શ્લોક ૧૧). ભૂમિ ઉપર ભાંગેલા સાથલવાળા દુર્યોધનને અનુચર સાથે સૂતેલો જોતાં (ભગવાનને) સંતોષ થયો નહિ. ૧૩.

'જીવવાનું અદૃષ્ટ હતું, ત્યારે બધા ભેગા થઈને કેમ મરણ પામ્યા? કારણકે બધાનું એક અદૃષ્ટ નહિ હોય' એવી શંકા થાય, તેથી દુર્યોધનના પક્ષપાતને લીધેજ બધાનાં આયુષ્યનો ક્ષય થએલો એમ (પૂર્વાર્ધથી) કહે છે. '**सकर्णः**' એટલે કર્ણસહિત દુર્યોધન, દુઃશાસન (દુર્યોધનનો) ભાઈ, **सौबलिः** (તેનો) મામો શકુનિ, આ ચાર દુષ્ટ હતા. આમની દુષ્ટ મંત્રણાનો જે પાક, (તે) પાકથીજ જેઓ તે દુષ્ટ મંત્રણામાં રહેલા તેમનાં લક્ષ્મી અને આયુષ્યનો નાશ થએલો એમ '**हतश्रियायुषाम्**' શબ્દથી કહેલું છે. નાશ થએલો છે લક્ષ્મી અને આયુષ્યનો જેમનાં, એવો (અર્થ છે). 'જેમનાં' એ વિશેષણ[4] છે'.

દુર્યોધન પણ હણાયો, એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. 'ભાંગેલા સાથળવાળો અનુચર સાથે સૂતેલો' એ 'જોતાં'નું કર્મ છે. એવી રીતે બધું કાર્ય કરીને પણ, ભાર દૂર કરવા પધારેલા (ભગવાન ભાર) દૂર કરનારાઓથી ભાર ઉત્પન્ન થતાં, પહેલાંનો ભાર દૂર કરીને પણ ન **ननन्द** સંતોષ પામ્યા નહિ. **ભગવદીઓની સ્પર્શ કરનારી ઇંદ્રિય જ્ઞાનજ ઉત્પન્ન કરેછે, પણ સુખ ઉત્પન્ન કરતી નથી,** એવું સ્પર્શનું રૂપ કહ્યું.[5] ૧૩.

બીજો ભાર દૂર કરવા માટે નીચેના શ્લોકમાં (ભગવાનનો) અસંતોષજ કહેછેઃ—

कियान् भुवोऽयं क्षपितोरुभारो यद्द्रोणभीष्मार्जुनभीममूलैः ॥
अष्टादशाक्षौहिणिको मदंशैरास्ते बलं दुर्विषहं यदूनाम् ॥ १४ ॥

---

૧. આગળ ચૌદમા શ્લોકમાં જણાવેલ છે તે. (प्र)

૨. 'તેના નાશથી' એટલે 'યદુકુલના નાશથી'. આ ભાવ જણાવવા 'अथ' શબ્દથી જૂદો આરંભ કહેલો છે એવો અર્થ છે. (प्र)

૩. આ સ્કંધના અર્થના વિચારથી કહેલું છે. સારથિના રૂપથી કરેલી આ લીલાનું સ્મરણ વિગેરે કરવાથી હસ્તની દેવતાનો સંસ્કાર થાય છે, એવો અર્થ છે. (प्र)

૪. ગયા શ્લોકમાં 'येषाम्' 'જેમનાં' આવેલ છે તે વિશેષણ છે. (प्र)

૫. સ્કંધના અર્થના વિચારથી આ કહેલું છે. ત્વચા ઇંદ્રિયનું કાર્ય કરનાર તરીકે તેવું ભગવાનનું રૂપ કહ્યું, એવો અર્થ છે, 'ભગવદીઓની સ્પર્શ કરનારી ઇંદ્રિય...કરતી નથી' એ વાક્યથી સંસ્કાર થએલી ત્વચા ઇંદ્રિયનું કાર્ય કહેલું છે. (प्र).

૬. 'क्षपितः उरुभारः' એવા શબ્દો છે. પહેલા વિસર્ગનો લોપ કરેલ છે. (प्र). સંધિ વૈદિક નિયમ પ્રમાણે કરી જણાય છે.

દ્રોણ ભીષ્મ અર્જુન અને ભીમ જેમનામાં મુખ્ય છે તેવા મારા અંશોએ અઢાર અક્ષૌહિણીનો ભૂમિનો આ ભાર ઉતાર્યો તે કેટલો ભારે (ભાર ?) મારા અંશો (હોવાને) લીધે જરાએ સહન થઈ ન શકે તેવું યાદવોનું સૈન્ય છે. ૧૪

અધમનો નાશ કરવા અધમના ગામમાં જો મહારાજ આવે તો તેમની સેનાથી જ ગામનો નાશ થાય છે. ત્યાં રહેનાર અધમ તો અલ્પજ નાશ કરે છે, પરંતુ સૈનિકો સર્વનો નાશ કરે છે. એ નિયમ પ્રમાણે કહે છે કે સાધનરૂપ મારા અંશોથી મેં ભૂમિનો કેટલો ભાર क्षपितः ઉતાર્યો ? 'દ્રોણ, ભીષ્મ, અર્જુન અને ભીમ જેમનામાં મુખ્ય છે તેવા' શબ્દથી તે અંશો કહેલા છે. બંને (સેના)માં બે બે (મુખ્ય હતા). તેમનો આધાર બનેલા (મારા) પોતાના તેજોથીજ (કેટલો ભાર ઉતાર્યો) ?, કારણ કે એવા ચારે પ્રકારના તેજોથી ચાર અંગોવાળી સેનારૂપ અઢાર અક્ષૌહિણીનો, એટલે અઢાર અક્ષૌહિણીથી થએલો ભાર ઉતાર્યો, (પણ) તેથી પણ અધિક ભાર (હજી) છે એમ '(યાદવોનું) સૈન્ય છે' શબ્દોથી કહેલું છે. તે (અઢાર અક્ષૌહિણીથી) અધિક હોવાનું કારણ 'સહન થઈ ન શકે તેવું' વિશેષણથી કહેલું છે. કોઈથી પણ સહન થઈ શકે તેવું નથી. સહન થઈ ન શકે તેવું હોવાનું કારણ 'મારા અંશો (હોવાને) લીધે' શબ્દથી કહેલું છે. બધાએ ભગવાનના અંશો હોવા છતાં,—યદુના સંબંધવાળા મારા અંશો હોવાને લીધે—એમ ભક્ત ઉપરના પક્ષપાતને લીધે (તે) સહન થઈ ન શકે તેવું હોવાનું કહેલું છે. અહિં બલનો અધિષ્ઠાતા વાયુ છે.[1] તે ભગવાનના સંબંધવાળુંજ સ્પર્શથી થતું જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે (ત્યારે) તેમાં પૂર્ણ સુખ થાય[2] છે. તે હદવાળાથી ગ્રહણ કરી શકાતું નહિ હોવાથી, હદવાળાની સમાનતાથી થએલું જ્ઞાન ભગવાનનું ઇચ્છેલું નથી, એવો સ્પર્શ દેવતાનો નિર્ણય (જણાવ્યો). ૧૪.

તે ભારને પણ ઉતારવાનો ઉપાય નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

मिथो यदैषां भविता विवादो माध्व्या मदाताम्रविलोचनानाम् ॥
नैषां वधोपाय इयानतोऽन्यो मय्युद्यतेऽन्तर्दधते स्वयं स्म ॥ १५ ॥

જો મદિરાના મદથી સ્હેજ લાલ થએલ નેત્રવાળાઓમાં આમનાઓમાં પરસ્પર વિવાદ થાય, એટલો આમના વધનો ઉપાય છે. આથી બીજો નથી, (કારણ કે બીજો ઉપાય) હું ઉદ્યોગી થતાં પોતાની મેળે નાશ પામે છે. ૧૫.

જો આ યાદવોમાં પરસ્પર કજીઓ થાય, (અને) તે વિવાદ પણ મૂર્ખાઇને લીધે વિવેકવિનાનો નાશ કરાવે તેવો થાય, એવા અભિપ્રાયથી 'મદિરાના મદથી સ્હેજ લાલ થએલ નેત્રવાળાઓમાં' એમ કહેલું છે. માધ્વી એટલે મદિરા. ઘણી પીવાય તે માટે તેને મધુર રસવાળી (માધ્વી) કહેલી છે. તેનાથી જે 'મદ' એટલે દેહ વિવેક વિગેરેને ભૂલાવનારો અહંકાર (થાય), તેનાથી સ્હેજ લાલ થએલાં છે નેત્રો જેમનાં (તેવા થાય).

'એક બીજાને હણવાથી અને મદિરાથી શાસ્ત્રમાં મના કરેલ પ્રકારે થએલ મરણથી ભગવાનની મદદ માટે આવેલા ભગવદીઓની અયોગ્યતા થાય (ગણાય)' એવી શંકા થાય, તેથી બીજો કોઈ (તેમનો નાશ થવાનો) પ્રકાર નહિ હોવાથી એમ કરવામાં આવે છે, એમ 'એટલો આમના વધનો

---

૧. આ સ્કંધના અર્થના વિચારથી કહેલું છે. યાદવોમાં આવું બલ છે, તેનો અધિષ્ઠાતા વાયુ બીજાને સહન ન કરતાં, ભગવાનના સંબંધવાળું જ સ્પર્શનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે. એમ હોવાથી ભગવાનને નમન કરાવતાં, બીજાને સહન ન થઈ શકે તેવા બલવાલા જે રૂપ તે સ્પર્શદેવતા, એવો અર્થ છે. (प्र)

૨. 'ત્યારે તે (સ્પર્શદેવતા)થી આનંદ કેમ થાય ?' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહે છે. 'તેમાં' એટલે ભગવાનમાં (તેમનો સ્પર્શ થતાં) સુખ થાય છે. જ્યારે તેવું રૂપ ભગવાનથી (પ્રાપ્ત થતું) સુખ હદવાળાં જેવું હોવાનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન ન કરે ત્યારે જ ઉદ્ધવમાં થયો તેમ તેનાથી અધિકારીમાં રહેલ સ્પર્શ દેવતાનો સંસ્કાર થાય છે. હદવાળું હોવાનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે ત્યારે તે સંસ્કાર કરનાર હોતું નથી એવો અર્થ છે. (प्र)

ઉપાય છે. આથી બીજો નથી' એમ કહેલું છે. આમના વધનો ઉપાય આટલો(આ) જ છે, પણ બીજો નથી. તેનું કારણ 'હું ઉદ્યોગી થતાં (પોતાની મેળે નાશ પામે છે)' શબ્દોથી કહેલ છે. મારા અંશમાં[1] હું ઉદ્યોગી થતાં, બીજો ઉપાય તો પોતાની મેળેજ નાશ પામેછે, કારણ કે અંધકાર સૂર્યોનો નાશ કરી શકતો[2] નથી, અને (બે) સમાન હોવાથી એકથી (બીજાનો નાશ) થતો નથી. 'स्म' શબ્દ (આ વૃત્તાંતની) પ્રસિદ્ધિ જણાવવા (યોજેલો છે). જ્યારે જ્યારે યાદવોનો નાશ કરવા જરાસંધ વિગેરેએ પ્રવૃત્તિ કરેલી, ત્યારે મેં તેઓને હણવાનો ઉદ્યમ કરેલો. તે સમયે હું ઉદ્યમ કરતો ત્યારે બીજા ઉપાયો[3] નાશ પામતા.

'ભગવાનની આ કઈ લીલા જે પોતાની સાથે આવેલા, બીજાનો જેમને આશ્રય નથી તેવા પોતાના સેવકોનો પોતેજ અન્યાયથી નાશ કરે છે ?' એવી શંકા થાય, તો કહીએ છીએ કે સૃષ્ટિ માટેજ (તેમ કરે છે)[4]. વળી તેમને (સેવકોને) પોતાની સમાન કરે[5] છે, તેથી ભક્તિનો બહુ વિરોધ થતો નથી.[6] પોતાની મેળે પ્રકટ થવાનું તેમનામાં સામર્થ્ય નહિ હોવાથી,[7] માયાથીજ (તેમના) આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ થાય છે. (તેમને) દુઃખ ન થાય તે માટે (તેમની) તેવી સ્થિતિ[8] (થાય છે). ઉત્પત્તિની લીલામાટે (તેમ કરે છે) તેથી લીલાનો વિરોધ થતો નથી. આ જે પ્રકારે સૃષ્ટિનું કારણ થાય છે, તે આગળ કહેશે. વળી તેમની દુર્ગતિ થતી નથી, કારણ કે આ (જણાવવા) માટેજ મુક્તિમાં (અગીઆરમા સ્કંધમાં) (આ વૃત્તાંત) કહેલો છે. સૃષ્ટિના (ત્રીજા સ્કંધના) આરંભમાં અને મુક્તિના અંતમાં (આ વૃત્તાંત) કહેલો હોવાથી[9] એમ સૂચવેલું છે કે સર્વ પ્રસંગે તેમના વિના આશ્રય જણાવી શકાય તેમ નથી. તેથી પોતે પ્રકટ થાય ત્યારે તેમને પ્રકટ કરીને, (અને) પોતે તિરોહિત થાય ત્યારે તેમને તિરોહિત કરીને (તેમને) પોતાની સમાન કરેછે,[10] તેથી (આ) જરાએ ભક્તો પ્રતિ તિરસ્કાર (દર્શાવનારી) લીલા નથી. એ રીતે[11] વિસર્ગ (ઇંદ્રિય)નું નિરૂપણ કર્યું. ૧૫

પ્રદ્યુમ્નનું નિરૂપણ કરીને[12], તે (વિસર્ગ)ના દેવતા મિત્રનું નિરૂપણ કરતાં, નીચેના (શ્લોકથી

---

૧. વૃન્દાવનપ્રેસવાળી પ્રતનો 'स्वांशे' પાઠ લીધો છે 'મારો અંશ' એટલે યાદવ.

૨. આથી બીજો ઉપાય નહિ હોવાનું કારણ કહેલું છે. (प्र)

૩. 'બીજા ઉપાયો' એટલે માગધ વિગેરેના યાદવોનો નાશ કરવાના પ્રયાસો.

૪. અહિંથી શંકાનું સમાધાન કરેછે. બીજા (ધારણ કરેલા) રૂપનો ત્યાગ કરીને સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવું એ અમુક પ્રકારનો સર્ગ (સૃષ્ટિ) જ છે. (प्र)

૫. 'એવા સર્ગના કારણની (બીજું રૂપ ધારણ કરેલી) દશા હોય ત્યારે તેમનામાં અવિદ્યા કર્મ વિગેરે હોય એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. તેમની મુક્તિ થતી હોવાથી પોતાની સાથે ઘણી સમાનતા છે, તેથી એ દોષ તેમનામાં નથી, એવો અર્થ છે. (प्र)

૬. ભક્તિનો વિરોધ ઉપર ઉપરથી જણાતો હોવા છતાં, ફલથી વિરોધ નથી એમ જણાય છે, એવો અર્થ છે. (प्र)

૭. 'મુક્તિ થાય ત્યારે ભગવાનની સમાન થાય. તે થઈ ન હોય ત્યાંસુધી તો ભક્તિનો વિરોધ રહેછેજ' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહે છે. હમણાં પણ તેઓ ભગવાનના અંશ હોવાથી તેમને નથી કર્મ કે નથી ઉત્પત્તિ કે નાશ. તેથી હમણાં પણ તેઓ (ભગવાનની) સમાનજ છે. તેથીજ 'વૈષ્ણવોને કર્મનું બંધન તથા જન્મ હોતાં નથી' એવાં પદ્મપુરાણના વાક્યો ઘટે છે.

૮. (પરસ્પર) યુદ્ધમાં તેમને દુઃખ ન થાય તે માટે ભગવાને તેમની તેવી સ્થિતિ કરેલી. (प्र)

૯. આરંભમાં અને અંતે આ વૃત્તાંત કહ્યો, તેથી બધી લીલાઓમાં તેઓ ભગવાનની સાથે હતા, એવો અર્થ છે. (प्र)

૧૦. ઉપર ઉપરથી તેઓ દુઃખી હોય તેમ દેખાય, પણ વસ્તુતઃ તેમને દુઃખ નથી, તેથી સ્વરૂપથી પણ (મુક્તિમાં) વિરોધ નથી, એવો અર્થ છે. (प्र)

૧૧. આ સ્કંધના અર્થના વિચારથી કહેલું છે. આ રૂપના સ્મરણથી વિસર્ગ કરનારી ઇંદ્રિયનો સંસ્કાર થાયછે, એવો અર્થ છે. (प्र)

૧૨. કાલલીલા વિધિ–એ યોજેલી હોવાથી તેનાથી અનિરુદ્ધનું નિરૂપણ કરીને, પછી ક્રોધલીલા અને તિરોહિત થવાના વિચારની લીલા મોક્ષરૂપ સર્ગમાં ઉપયોગી હોવાથી, તેનાથી પ્રદ્યુમ્નલીલાનું નિરૂપણ કરીને, એવો અર્થ છે' (प्र) આ અધ્યાયના પહેલા આઠ શ્લોકોથી અનિરુદ્ધનું અને ૯થી ૧૫ એ સાત શ્લોકોથી પ્રદ્યુમ્નનું નિરૂપણ કરેલું છે.

આરંભી) છ શ્લોકોથી વાસુદેવનું નિરૂપણ કરે છે. ઉપર ઉપરથી ભક્તોનું અહિત થવાનું જે ભાન થાય છે, તે ભક્તિમાર્ગ તેવો[1] છે એમ જણાવવા થાય છે.

दशलीलापरे व्यापिवैकुण्ठे नित्यवत्स्थितिः ॥ ९ ॥
रूपान्तरेण भजनं स्वामिसेवकयोर्हि ते ॥

દશલીલાવાળા વ્યાપિવૈકુંઠમાં નિત્યના જેવી સ્થિતિ હોય[2] છે. ભજન જૂદા રૂપથી થાય. તે (બે) સ્વામી અને સેવકનાં રૂપ.[2] કા. ૯½.

स्वामित्वं सेवको हन्ति सेवकत्वं तथाऽपरः ॥ १० ॥
अन्यथा सफलो न स्याद्भक्तिमार्गः ससाधनः ॥

સેવક સ્વામિપણાને તજે છે. તેવી રીતે બીજા (સ્વામી) સેવકપણાને તજે છે.[3] તેમ ન કરે તો સાધનવાળો ભક્તિમાર્ગ ફ્લ આપનારો ન થાય.[4] કા. ૧૦½.

सेवादशायां चेत्स्वामी विरसः सिद्धभावता ॥ ११ ॥
पश्चाच्चेत्सेवकत्वं स्यात्फलमीशश्च नो भवेत् ॥

સેવાની અવસ્થામાં સ્વામી જો રસરહિત થાય, તો ફ્લ પ્રાપ્ત ન થાય[5]. પછી જો સેવકપણું ફ્લ (તરીકે) પ્રાપ્ત થાય તો જરુર (સેવક) સ્વામી ન થાય[5]. કા. ૧૧½.

यावत्साधनमात्मानं सर्वशास्त्रविरोधिनम् ॥ १२ ॥
कृत्वाऽन्ते पूर्वधर्मस्य नाशं च कुरुते फले ॥

જ્યાંસુધી સાધન હોય છે, ત્યાંસુધી (ભગવાન) પોતાને સર્વ શાસ્ત્રોના વિરોધી બનાવી, છેવટે ફ્લના સંબંધમાં પહેલાના ગુણનો નાશ પણ કરે છે[6]. ૧૨½.

अतः स्थितिदशायां हि तद्विचिन्त्य हरिः स्वयम् ॥ १३ ॥
स्वानभिप्रेतविषयान् भोजयत्येव नान्यथा ॥

---

૧. 'મદિરાનું પાન કરવા પ્રેરણા કરનાર પ્રદ્યુમ્ન મિત્ર કેમ ગણાય ?' એવી શંકા થાય, તેથી તે વિચારનું તાત્પર્ય કહેતાં આરંભમાં ભક્તોના અહિતનું ભાન દેખાવાનું પ્રયોજન કહે છે. 'તેવો' એટલે નિત્યની સ્થિતિથી વિરુદ્ધ ભક્તિમાર્ગ તેવો કેમ છે એ નીચેની પાંચ કારિકાઓથી દર્શાવે છે. (प्र)

૨. જ્ઞાનનો આશ્રય આત્મા છે. 'હે અર્જુન ! સર્વ પ્રાણીઓના હૃદયમાં રહેલો આત્મા હું છું' (ભ. ગી. ૧૦–૨૦) વાક્યપ્રમાણે તે વિભૂતિરૂપથી દશમી લીલા કરે છે. 'દશથી અક્ષર પર છે,' અને તે અક્ષર ભગવાનનું ઉત્તમ ધામ વ્યાપિવૈકુંઠ છે. ત્યાં સર્વ પરબ્રહ્મરૂપ જ છે. તેથી બધાની નિત્ય જેવી એક સરખી સ્થિતિ હોવાથી ત્યાં સેવક અને સેવ્યનો ભેદ નથી. ભજન તો જૂદાં રૂપથી થાય. તે સ્વામી અને સેવકનાં રૂપ. એક સ્વામી અને બીજો સેવક. (प्र)

૩. ત્યાં સેવક પોતાની અંદર રહેલા સ્વામિપણાનો ત્યાગ કરે છે. સ્વામી પોતાની અંદર રહેલા સેવકપણાનો ત્યાગ કરે છે, એટલે ત્યાં સ્વામી અને સેવકપણાની સ્થિતિ નહિ હોવાથી નિત્યના જેવી એક સરખી સ્થિતિ છે. (प्र)

૪. સાધનવાળી ભક્તિનું ફ્લ અણુ ગતિ છે. જો એવી એકસરખી સ્થિતિ ન હોય તો તે અણુ ગતિ ન કહેવાય, એટલે સાધનવાળી ભક્તિનું ફ્લ ન ગણાય. તેવી ભક્તિ ફ્લવિનાની થાય. સાધનરહિત ભક્તિમાર્ગમાં આવો પ્રકાર નથી. (प्र)

૫. ઉપર ફ્લની દશા કહી. સાધનવાળી દશા અહિં કહે છે. સ્વામી જો રસરહિત થાય તો ફ્લ પ્રાપ્ત ન થાય. ફ્લ મળે તો પણ ન મળ્યા જેવું. તેથી આ સાધન દશામાં સ્વામી રસવાળા હોય તે જરૂરી છે. પછી ફ્લની દશા થાય ત્યારે જો ફ્લ તરીકે સેવકપણું થાય, તો સેવક પછી સ્વામી થતો નથી જ.

૬. વળી (સાધનવાળી ભક્તિમાં) ફ્લદશામાં તેને સ્વામી થવાનું જરુરી છે. તેથી સાધનદશા અને ફ્લદશા એવી બે સ્થિતિ થાય તે માટે જ્યાંસુધી સાધનદશા રહે ત્યાંસુધી પોતાને જ સર્વ શાસ્ત્રના વિરોધવાળા બંધન-રહિત સ્વરૂપવાળા કરી, પછી છેવટે તે દશા પૂરી થાય અને ફ્લ આપવાનું હોય ત્યારે પહેલાનાં સેવકપણું વિગેરે ગુણોનો નાશ પણ કરે છે. (प्र)

તેથી સ્થિતિની અવસ્થામાં હરિ તે (ફ્લ)નો ખરેખર વિચાર કરીને પોતે પોતાના નહી ઇચ્છેલા પદાર્થોનો ભોગ કરાવે છે જ,[1] બીજા પ્રકારે[2] કરાવતા નથી.[3] કા-૧૩½.

તે (અર્થ) કહે છે:—

एवं संचिन्त्य भगवान् स्वराज्ये स्थाप्य धर्मजम् ॥
नन्दयामास सुहृदः साधूनां वर्त्म दर्शयन् ॥ १६ ॥

એ પ્રમાણે વિચાર કરીને ભગવાને ધર્મના પુત્રનું પોતાના રાજ્યમાં સ્થાપન કરીને, સત્પુરુષોનો માર્ગ દર્શાવતાં મિત્રોને આનંદ કરાવ્યો. ૧૬.

એ પ્રમાણે સારી રીતે વિચાર કરીને, स्वराज्ये બાપદાદાથી પ્રાપ્ત થએલા અથવા પોતાનાજ રાજ્યમાં, અથવા 'શાસ્ત્રમાં (કહેલું) ફ્લ (કાર્ય) કરાવનારને પ્રાપ્ત થાય છે' એ નિયમ પ્રમાણે ભગવાનના જ રાજ્યમાં (યુધિષ્ઠિરનું સ્થાપન કર્યું). તેમ કરવાની શક્તિ તેમનામાંજ છે એમ જણાવવા 'ભગવાને' શબ્દ (યોજેલો છે).'ધર્મના પુત્રનું' શબ્દથી તેવી રીતે (તે) સ્થાનમાં સ્થાપન થવાનો (યુધિષ્ઠિરનો) અધિકાર કહેલો છે. 'नन्दयामास' એટલે બધાએ મિત્રોને સર્વ પ્રકારે આનંદવાળા કર્યા. (તેઓને) માત્ર લૌકિક વિષયોથીજ પૂર્ણ કર્યા નહતા, પરંતુ વૈદિક માર્ગથી પણ (પૂર્ણ કરેલા) એમ 'સત્પુરુષોનો માર્ગ દર્શાવતાં' શબ્દોથી કહેલું છે. સત્પુરુષોનો માર્ગ વૈદિક માર્ગ છે, તેના ધર્મોમાં (તેમની) શ્રદ્ધા (થઈ) તે (માર્ગ) દર્શાવતાં, પોતે યજ્ઞ વિગેરે ધર્મો આચરતાં, વૈદિક માર્ગથી પણ તેમને આનંદવાળા કર્યા. આથી એમ કહેલું છે કે પ્રવાહ અને મર્યાદા (માર્ગ)ને સ્થિર કર્યા. ૧૬.

તેટલા સમયમાં (ભગવાને) પુષ્ટિમાર્ગને પણ સ્થિર કર્યો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

उत्तरायां धृतो पूरोर्वंशः साध्वभिमन्युना ॥
स वै द्रौण्यस्त्रसञ्छिन्नः पुनर्भगवता धृतः ॥ १७ ॥

પૂરુના વંશને અભિમન્યુએ સારી રીતે ઉત્તરામાં મૂકેલો તે અશ્વત્થામાના અસ્ત્રથી સંપૂર્ણ કપાઈ જ ગએલો. ભગવાને પાછું (તેનું) રક્ષણ કર્યું. ૧૭.

પૂરુના વંશને અભિમન્યુએ શાસ્ત્ર પ્રમાણે ઉત્તરામાં મૂકેલો. અર્જુનના પુત્રે પોતાની પત્નીમાં શાસ્ત્ર પ્રમાણે ગર્ભાધાન કર્યું. આ (શાસ્ત્રની) મર્યાદાનો પ્રવાહે નાશ કર્યો, એમ 'તે અશ્વત્થામાના અસ્ત્રથી સંપૂર્ણ કપાઈ જ ગએલો' શબ્દોથી કહેલ છે. બ્રહ્માસ્ત્ર નિષ્ફ્લ થતું નહિ હોવાથી, આ વિષયમાં (એવો) નિશ્ચય થાય છે. તેથી જ તે સંપૂર્ણ કપાઈ ગએલો. ભવિષ્યની પરંપરા કપાઈ ગઈ. કપાઈ ગયા પછી તે જ ગર્ભનું પાછું ભગવાને રક્ષણ કર્યું, કારણ કે કપાઈ ગએલો[3] પહેલાંનો ભાગ[4] પાછલના (ભાગ)ને ધારણ કરતો નથી. વંશ દીપકની સંતતિ (પરંપરા) જેવો છે. જેમ તેલ અને વાટરૂપ નિમિત્ત (કારણ)નો આધાર લઈ સદાએ ઉત્પન્ન થતા તેજના અવયવો પોતે અંદર આવીને બહાર નીકળીને આંગળીની ટોચ જેટલી દીપકની શિખાને સરખી રાખે છે, તેમ પહેલાના દેહમાં[5] અન્ન અને આયુષ્ય પ્રાપ્ત કરીને શરીરને ઉત્પન્ન કરનારા અવયવો (પોતે શરીરની) અંદર આવીને (તેમાંથી) બહાર નીકળીને સ્થૂલરૂપથી દેખાતા

---

૧. તેથી બંધનરહિત પ્રકારે પોતે પ્રવેશ કરેલ હોય તેવી સેવકની સ્થિતિમાં ભગવાન નિશ્ચયપૂર્વક તેનાં ફ્લનો વિચાર કરીને પોતે નહિ ઇચ્છેલા મદિરા વિગેરે પદાર્થોનો ભોગ કરાવે છે. એટલે એવી રીતે પ્રવેશ કરેલા રૂપથી પોતે તેવા પદાર્થનો ભોગ કરતાં સેવકોને પણ ભોગ કરાવે છે. (प्र)

૨. 'બીજા પ્રકારે' એટલે સેવકોનું અનિષ્ટ થાય તેવી રીતે એવા ન ઇચ્છેલા પદાર્થોનો ભોગ કરાવતા નથી, (પણ ફ્લ આપવાનો વિચાર કરીને જ ભોગ કરાવે છે). તેથી એ પ્રમાણે યાદવોને પ્રેરણા કરવાનો વિચાર કરનાર પ્રદ્યુમ્ન (વ્યૂહ) મિત્ર જ છે, એવો અર્થ છે. (प्र)

૩. 'કપાઈ ગએલો (ભાગ ન કપાએલો) હોય તેવો પાછો કેમ થાય ?' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી આ ભાગથી વંશનું અને તેનો છેદનું સ્વરૂપ જણાવે છે. (प्र)

૪. 'પહેલાંનો ભાગ' એટલે મૂલ ભાગ. (प्र)

૫. 'પહેલાના દેહમાં' એટલે પિતાના દેહમાં. (प्र)

દેહને સરખોજ રાખતાં, (પોતે) વસ્ત્રની પેઠે સૂક્ષ્મ વિસ્તારવાળા હોવાથી તે (દેહ)ની અંદર એક પછી એક ઘણાજ સૂક્ષ્મ વીર્યસુધીના સાત કોશ (ધાતુ) ઉત્પન્ન કરે છે. પછી સૂક્ષ્મ વસ્ત્રની પેઠે (દેહની) અંદર રહેલો ઘણા ઢીલા અવયવોવાળો સૂક્ષ્મ કોશ (વીર્ય), સ્ત્રીરૂપ અગ્નિના સંબંધથી બધા (દેહ)માંથી ખેંચાઈ પીંડ જેવું થઈ (સ્ત્રીની) યોનિમાં પ્રવેશ કરે છે. ત્યાં પણ અન્ન અને આયુષ્ય નિમિત્ત (કારણ)નો આધાર લઈ, પહેલાંની[1] પેઠે ત્યાં પણ સાત ધાતુઓને ઉત્પન્ન કરીને અંદર સૂક્ષ્મ સૂક્ષ્મ અમુક રૂપો (ધાતુઓ) ઉત્પન્ન કરે છે એવી બ્રહ્માથી આરંભી ખંડના તરખલાં સુધીના (દેહો)ની વ્યવસ્થા છે. તે (ઉત્તરાના ગર્ભ)માં તેની પરંપરા કપાઈ જતાં, પહેલાં પૂર્ણ કરેલા પિંડનો નાશ કરનારા (અશ્વત્થામાના અસ્ત્ર)થી નાશ થતાં, (તે) પછીની (સંતતિ) ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિવિનાનો થતાં, ભગવાને પોતે (તેમાં) પ્રવેશ કરી તે સંતતિનું (ન કપાએલ હોય) તેવીજ રીતે રક્ષણ કર્યું,[2] પરંતુ ખેતી વિગેરેની પેઠે બીજું બીજ મૂકીને જૂદીજ સંતતિ (ઉત્પન્ન) ન કરી. શાસ્ત્રની સંમતિથી (સંમતિ થાય તેમ) પહેલાંની સંતતિ (ચાલુ) કરી, એવો અર્થ છે. આથી એમ સૂચવેલું છે કે **પ્રવાહથી મર્યાદાનો ભંગ થાય, ત્યારેજ પુષ્ટિમાર્ગની પ્રવૃત્તિ થાય છે. ૧૭.**

તે પુષ્ટિમાર્ગ જો મર્યાદાને તેના યોગ્ય સ્થાનમાં રહેલી ન કરે, તો પ્રવાહની પેઠે તે પણ (મર્યાદાનો) ભંગ કરનાર જ થાય, તેથી તેમ નહતું એમ જણાવવા નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ—

अयाजयद्धर्मसुतमश्वमेधैस्त्रिभिर्विभुः ॥
सोऽपि क्ष्मामनुजै रक्षन् रेमे कृष्णमनुव्रतः ॥ १८ ॥

શક્તિમાન (ભગવાને) ધર્મના પુત્રને ત્રણ અશ્વમેધ કરાવ્યા. તે પણ નાના ભાઇઓ સાથે પૃથ્વીનું રક્ષણ કરતાં શ્રીકૃષ્ણનો સેવક થઈ રહ્યો. ૧૮.

બ્રાહ્મણોની પોતાની (મેળે યજ્ઞ કરાવવાની) પ્રવૃત્તિ થતી નહતી, એટલે ભગવાનની પ્રેરણાથી જ યજ્ઞ કરાવતા હોવાથી, અથવા (ભગવાન યજ્ઞોમાં) મંત્રો સાથે દેવતાને હાજર કરતા હતા તેથી 'ભગવાને (અશ્વમેધ) કરાવ્યા' એમ કહેલું છે. 'મૃત્યુને તરે છે, પાપને તરે છે, બ્રહ્મહત્યાને તરે છે' એ શ્રુતિપ્રમાણે કાયિક વિગેરે સર્વ (દુઃખ) ટાળવા ત્રણ પ્રકારનાં ફલ પ્રાપ્ત થાય તે માટે, જૂદા જૂદા આહારથી (જૂદું જૂદું ફલ પ્રાપ્ત થાય) એ નિયમ પ્રમાણે ત્રણ અશ્વમેધ કર્યા. (ભગવાનમાં) યજ્ઞ કરાવવાની વિગેરે શક્તિ હતી એમ જણાવવા 'શક્તિમાન' શબ્દ યોજેલો છે. એ પ્રમાણે દોષરહિત થએલા (યુધિષ્ઠિર)નું ત્યારપછીનું કાર્ય ઉત્તરાર્ધથી કહેલું છે. ક્ષ્માં પૃથ્વીનું નાના ભાઇઓ સાથે રક્ષણ કરતાં એ પ્રકારનો[3] ધર્મ પ્રાપ્ત કરેલો. (તે) શ્રીકૃષ્ણનો ભક્ત થયો, એવો અર્થ છે. દેવતા સાથે ચરણોનું (૧૭–૧૮ શ્લોકોથી) નિરૂપણ[4] કર્યું. ૧૮.

એ પ્રમાણે ભગવાન ભક્તનું હિત કરીને, ધર્મ સ્થાપન કરવાનું ફલ હોય તેની પેઠે પોતાને માટે કરેલી સૃષ્ટિનો ભોગ કરવા લાગ્યા એમ નીચેના (શ્લોકથી આરંભી) ત્રણ (શ્લોકો)થી કહે છેઃ—

भगवानपि विश्वात्मा लोकवेदपथानुगः ॥
कामान् सिषिवे द्वार्वत्यामसक्तः सांख्यमास्थितः ॥ १९ ॥

લોક અને વેદના માર્ગને અનુસરતા, વિશ્વ અને આત્મારૂપ ભગવાન પણ સાંખ્યનો પ્રયોગ કરતાં આસક્તિ વિના દ્વારકામાં ઇચ્છેલા પદાર્થો ભોગવતા હતા. ૧૯.

---

૧. 'પહેલાંની પેઠે' એટલે પિતાના દેહમાં થતું તેમ. (प्र)

૨. 'તેવીજ રીતે રક્ષણ કર્યું' એટલે જેમ કપાએલાં વસ્ત્રને સીવીને એક કરે, તેમ કપાએલા ભાગ એક (ભેગા) કરી રક્ષણ કર્યું. (प्र)

૩. 'એ પ્રકારના' એટલે વૈદિક ~~અને ભગવાનસંબંધી~~ (प्र). યજ્ઞ કર્યા એ વૈદિક અને પૃથ્વીનું રક્ષણ કર્યું એ લૌકિક બે ધર્મ હોવાનું જણાય છે. ભગવાન સંબંધી ધર્મ (ભક્ત થયો તે) ત્યાર પછી કહેલો છે, તેથી તેનો આ બેમાં સમાવેશ કરવાનું યોગ્ય જણાતું નથી.

૪. સ્કંધના વિચારથી આ વાક્ય કહેલું છે. ગતિના સાધન બનેલા વૈદિક અને ભગવાનસંબંધી ધર્મ બે ચરણો છે, અને તેમનું પોષણ કરનાર દેવ વિષ્ણુ છે. આ લીલાવાળા સ્વરૂપનું સ્મરણ કરવાથી ચરણોનો તેમના દેવસહિત સંસ્કાર થાય છે. (प्र) વૈદિક અને લૌકિક ધર્મો બે ચરણો હોય, એમ જણાય છે.

ભગવાનના સેવક યુધિષ્ઠિર વિગેરે પણ ભગવાને આપેલું રાજ્ય ભોગવતા હતા. ભગવાન પણ ઇચ્છેલા પદાર્થો ભોગવતા હતા, જૂદા જૂદા પ્રકારના વિષયોનો ભોગ કરતા હતા, એવો અર્થ છે. 'તે (ભગવાન) પોતાના માટે રચેલા જગતનો ભોગ કરે તો જીવની સમાન થાય', તેથી 'વિશ્વ અને આત્મારૂપ' વિશેષણ યોજેલ છે. ભગવાન વિશ્વનો વિષય તરીકે ભોગ કરતા નહતા, પરંતુ આત્મા તરીકે (ભોગ કરતા હતા), કારણ કે ત્રણ પ્રકારની હદ વિનાના[1] હોવાથી તે વિશ્વરૂપ અને આત્મારૂપ છે, પણ માત્ર વિશ્વરૂપથી (ભોગ કરતા) નહતા.

'તેમને સર્વ સ્થલે વિષયોનો ભોગ પોતાની મેળેજ[2] પ્રાપ્ત થાય છે. આમ અમુક પ્રકારથી (ભોગ કરે છે) એમ કેમ કહેવામાં આવે છે ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'લોક અને વેદના માર્ગને અનુસરતા' વિશેષણ યોજેલું છે; કારણ કે (૧) બ્રહ્મ તરીકે તે સદા બધા વિષયોનો ભોગ કરે છે (૨) અહિં (દ્વારકામાં) તો લોકને અનુસરીને લૌકિક સાધનથી લૌકિક ક્રિયાના પ્રકારથી લૌકિક વિષયોનો ભોગ કરે છે. (૩) વેદને અનુસરીને તો વૈદિક ક્રિયાથી વૈદિક પુત્રોને ઉત્પન્ન કરીને તેમનો અનુભવ કરે છે. તેથી અહિં (દ્વારકામાં) ત્રણે પ્રકારથી (ભોગનો) અનુભવ કરે છે, એવો અર્થ છે.

'ઇચ્છેલા પદાર્થોનો ભોગ કરવામાં આવે ત્યારે (કર્મમાંથી) છૂટવાનો માર્ગ રહેતો નથી, એટલે તે (માર્ગ) સર્વ ઢાંકી દેનારો હોવાથી ભગવાને જીવની પેઠે ઇચ્છેલા પદાર્થોનો ભોગ કેમ કર્યો ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'દ્વારકામાં' શબ્દ યોજેલો છે. આથી (ભોગનો) કર્મ સાથેનો વિરોધ દૂર કરેલો છે. જેમ છૂટવાનો ઉપાય કરતાં કર્મનાં ફલનો ભોગ કરે તેમ (ભોગ કરેલો) એવો (અર્થ છે). જ્ઞાનનો વિરોધ ન થાય તે માટે 'આસક્તિવિના' શબ્દ યોજેલ છે, કારણ કે આસક્તિવિનાના ભોગ જ્ઞાનથી વિરુદ્ધ નથી. પોતાને માટે રચેલી સૃષ્ટિનો અનુભવ કરતા, એમ જણાવવા 'સાંખ્યનો પ્રયોગ કરતાં' શબ્દો યોજેલા છે; કારણ કે સંખ્યા તત્ત્વોની હોય છે. જેમાં (તત્ત્વોની) જૂદા તરીકે ગણના (પોતાના) સાક્ષિપણામાં પરિણમતી,[3] એમ જૂદી સૃષ્ટિ (રચવાનું) પ્રયોજન કહેલું છે. આથી[4] ભક્તિનો વિરોધ પણ દૂર થયો. ભગવાન ભોગ કરે છે, જીવ પણ ભોગ કરે છે. ભગવાન જીવદ્વારા ભોગ કરે છે એવા મતમાં ભક્તિમાર્ગનો વિરોધ થાયછે.[5] (આ શ્લોકમાં) નાક (ઇંદ્રિય) કહી. ૧૯.

(ભગવાન) પુરુષોત્તમરૂપથી અને પુરુષરૂપથી રમણ કરે છે. તેથી બીજા (પુરુષરૂપના રમણ)માં ભોગ (કરેછે એમ) કહેતાં રમણ કરાવે છે એ (વિષય)નો નીચેના બે શ્લોકોથી વિસ્તાર કરે છેઃ—

स्निग्धस्मितावलोकेन वाचा पीयूषकल्पया ॥
चरित्रेणानवद्येन श्रीनिकेतेन चात्मना ॥ २० ॥
इयं लोकममुं चैव रमयन् सुतरां यदून् ॥
रेमे क्षणदया दत्तक्षणः स्त्रीक्षणसौहृदः ॥ २१ ॥

(૧) સ્નેહવાળી અને હાસ્યવાળી દૃષ્ટિથી (૨) અમૃતના જેવી વાણીથી (૩) દોષરહિત ચરિત્રથી (૪) અને લક્ષ્મીના ધામરૂપ (પોતાના) દેહથી (૧) આ લોકને તેમજ (૨) પરલોકને આનંદ

૧. 'विश्वात्मा'માં કર્મધારય સમાસ છે એમ આ વિશેષણ જણાવે છે. ભગવાન વિશ્વરૂપ હોઈ, તેમને વિષયની હદ નથી. આત્મા હોવાથી તે સર્વત્ર હોવાથી તેમને દેશની હદ નથી; અને નિત્ય હોવાથી તેમને કાલની હદ નથી. (प्र) આત્મા નિત્ય હોવાથી, ભગવાન આત્મા હોઈ કાલની હદ વિનાના છે.

૨. શ્રીમદ્ભાગવત ૨–૧–૩૯ પ્રમાણે (સર્વ ભોગ પોતાની મેળેજ પ્રાપ્ત થાય છે). (प्र)

૩. તત્ત્વો દેહરૂપ થવાને લીધે, તેમની સંખ્યા બીજાને માટે છે, એવો અર્થ છે. (प्र) તત્ત્વોથી જીવના દેહ બને છે. તેથી તે બીજાને માટે છે. ભગવાન આ તત્ત્વોની સૃષ્ટિમાં સાક્ષી જ છે. તેમના ભોગ માટે જૂદી સૃષ્ટિ છે. એવો ભાવ જણાય છે. (प्र)

૪. 'આથી' એટલે જીવ અને ઈશ્વરને સમાનરીતે આ સૃષ્ટિ બીજાને માટેની હોવાથી (प्र) 'આથી' એટલે જીવ અને ઈશ્વર માટે જૂદી જૂદી સૃષ્ટિ હોવાથી, એવો અર્થ જણાય છે.

૫. કારણકે તે ભગવાન માટે ભોગ કરતો નથી. (प्र) ભગવાને કરવાના ભોગ જીવ કરે, એ ભક્તિમાર્ગથી વિરુદ્ધ હોવાથી ભક્તિમાર્ગનો વિરોધ થાય છે, એવો ભાવ હોવાનું જણાય છે.

કરાવતાં (અને) (૩) યાદવોને ઘણોજ (આનંદ કરાવતાં) (૪) સ્ત્રીઓના સુખમાં પ્રેમ રાખનાર (ભગવાન સ્ત્રીઓને) રાત્રીએ અવસર આપતાં રમણ કરતા હતા. ૨૦–૨૧.

ચાર (સાધન)થી ચાર પ્રકારના પ્રાણીઓનો ભોગ કહે છે. ત્રણ માર્ગમાં રહેનારા ત્રણ પ્રકારના જીવો અને વ્યાપિવૈકુંઠમાં રહેનારા (એવા) ચાર પ્રકારના અહિં પ્રાણીઓ છે. તે પૈકી (૧) આ લોકને ભગવાન સ્નેહવાળી અને હાસ્યવાળી દૃષ્ટિથી આનંદ કરાવતા, કારણ કે 'આ લોકમાં પ્રાણીઓની બે (પ્રકારની) સૃષ્ટિ છે' (ભ. ગી. ૧૬–૬) એ વાક્યપ્રમાણે અહિં (આ લોકમાં) બે પ્રકારના જીવો છે. તેપૈકી દૈવી (જીવો)ને **स्निग्धावलोकेन** સ્નેહવાળી દૃષ્ટિથી આનંદ કરાવ્યો. આસુરીઓને તો **स्मितेन** મંદ હાસ્યથી એટલે અર્ધા માયાના મોહથી (આનંદ કરાવ્યો). શુદ્ધ દૈત્યો સંપૂર્ણપ્રકારે મોહ પામેલા હોય છે. તેઓ દોષરૂપ અને મલરૂપ છે. અર્ધ મોહ પામેલા લૌકિક (જીવો) તો ભગવાનની પ્રસન્નતાથી બધાએ વિષયો પ્રાપ્ત કરે છે, એ તેમના ઉપર હાસ્યવાળી દૃષ્ટિ (કરવા)નું કારણ છે. (૨) પરલોકના (જીવો)ને અમૃત જેવી વાણીથી આનંદ કરાવ્યો, કારણ કે તેઓ મર્યાદાવાળા (મર્યાદા-માર્ગના) (અને) વૈદિક ફલનો ભોગ કરનારા છે; કેમકે તે (ફલ) સ્વર્ગ તથા મુક્તિરૂપ છે. ભગવાનની વાણી વેદથી તે સ્વર્ગ નામનું (ફલ) પ્રાપ્ત થાય છે, અને અમૃતના જેવા ઉપનિષદો, ભાગવત વિગેરેથી પરલોકનું (મુક્તિરૂપ) ફલ પ્રાપ્ત થાય છે. (૩) દોષરહિત ચરિત્રથી બધાએ પુષ્ટિમાર્ગમાં રહેલા ભક્તોને (આનંદ કરાવ્યો) અને યાદવોને ઘણોજ આનંદ કરાવ્યો, કારણકે ભક્તો ચરિત્રથીજ આનંદ પામે છે. લોકમાં નિંદા ન થાય તેવા (ચરિત્ર)થી તો કુલવાન યાદવોને ઘણોજ આનંદ થાય છે. (૪) વૈકુંઠમાં રહેનારાઓને લક્ષ્મીના ધામરૂપ આનંદવાળા સચ્ચિદાનંદરૂપ (પોતાના) દેહથી (આનંદ કરાવ્યો). '**च**' 'અને' શબ્દ હોવાથી, લક્ષ્મી વિગેરે વિભૂતિથી (આનંદ કરાવ્યો). '**क्षणदया दत्तक्षणः**' રાત્રિએ અવસર આપેલા (ભગવાને આનંદ કરાવ્યો). સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિમાં નિદ્રાથી સુખ થાય છે, એમ રાત્રિ લૌકિક સુખ આપનારી છે. તે (લૌકિક સુખ) થી અહિં (આ સુખમાં) ઉત્તમપણું છે એમ કહેવા સ્ત્રીઓના સંબંધવાળા **क्षणे** સુખમાં પ્રેમ છે જેમનો, એમ કહેલું છે, કારણકે વૈકુંઠ(માં રહેનારા)ના સુખમાં પ્રપંચરહિત સ્વરૂપમાં રહેલા (ભગવાન) રમણ કરે છે, તેવી રીતે અવતાર ધારણ કરેલા પણ (ભગવાન) રાત્રે સ્ત્રીઓના સુખમાં રમણ કરે છે. એ પ્રમાણે ચાર (સાધન)થી બધાનું રમણ કહ્યું. વીસમા શ્લોકમાં નાકના દેવતા[1] (કહેલા છે). એકવીસમા શ્લોકમાં વાણી[2] (ઇંદ્રિય) (કહેલી છે). તેથીજ[3] બાવીસમા શ્લોકમાં અગ્નિ (વાણીની દેવતા) (કહેલી છે). ૨૦–૨૧.

નીચેના શ્લોકથી (આરંભી) સંકર્ષણનું ચરિત્ર કહે છેઃ—

तस्यैवं रममाणस्य संवत्सरगणान् बहून् ॥
गृहमेधेषु योगेषु विरागः समजायत ॥ २२ ॥

એ પ્રમાણે ઘણાં વર્ષો સુધી રમણ કરતાં તેમને ઘરમાં બુદ્ધિ કરાવનાર ઉપાયોમાં વૈરાગ્ય થયો. ૨૨

એ પ્રમાણે બે પ્રકારથી[4] રમણ કરતાં, ભોગનો વિરોધી ભગવાનનો છઠ્ઠો ગુણ વૈરાગ્ય પ્રકટ થયો, એમ કહેલું છે. વૈરાગ્ય બે પ્રકારનો છે (૧) લૌકિક (પુરુષો)ને શાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી ભોગવવાના (પદાર્થ)માં દોષ જોવાથી (તેમના) ત્યાગથી થતો સાધારણ અને (૨) ઘણા ભોગથી (થએલો). ભગવાનને તે વૈરાગ્ય) અમુક પ્રકારનો[5] થયો એમ કહેવા, 'ઘણો વર્ષોસુધી (રમણ કરતાં)' શબ્દોથી તેનું કારણ કહેલું છે વર્ષોના સમૂહો, પ્રભવ વિગેરે સમૂહો, તેઓ પણ ઘણા થયા, કારણ કે ઘણા સ્વરૂપથી (ભગવાન) રમણ કરતા હતા. 'ઘરમાં બુદ્ધિ કરાવનાર ઉપાયોમાં' શબ્દોથી જેમાં વૈરાગ્ય થયો તે કહેલું છે.

---

૧. આ સ્કંધના અર્થના વિચારથી કહેલું છે. (આ લોક) ભૂમિમાં ગંધ મુખ્ય (ગુણ) છે, તેથી ત્યાંના લોકોનું રમણ કહેલ હોવાથી નાકના દેવતા કહ્યા. (प्र)

૨. પરલોકમાં વાણી મુખ્ય છે તેથી આમ કહેલ છે. (प्र) વાણી એટલે વેદ.

૩. 'તેથીજ' એટલે વાણીની સમીપ હોવાથીજ. (प्र)

૪. 'બે પ્રકારથી' એટલે લૌકિક અને વૈદિક પ્રકારથી. (प्र)

૫. 'અમુક પ્રકારનો' એટલે ઘણા ભોગથી થએલો. (प्र)

ઉપાયોમાં વૈરાગ્ય થયો, પરંતુ પોતાના રૂપથી ભોગ કરવામાં (વૈરાગ્ય) થયો નહતો. ઉપાય બે પ્રકારનો ઉપર કહેલો છે (૧) લૌકિક અને (૨) વૈદિક. તે પૈકી લૌકિક (ઉપાયો)માં સારી રીતે વૈરાગ્ય થયો, કારણ કે ઘરમાં જ મેધા બુદ્ધિ થાય છે જેમનાથી તેવા તે (ઉપાયો) છે. વૈરાગ્ય એટલે રાગ (પ્રીતિ) ન હોવી તે, અથવા પ્રીતિને દૂર કરનાર. ૨૨.

(૧) (વિષયો) પ્રાપ્ત થઈ શકે તેવા ન હોવાનું જ્ઞાન (૨) અને તે દુઃખકારી હોવાનું જ્ઞાન બંને પ્રીતિને દૂર કરનારાં છે. તે પૈકી દુઃખકારી હોવાનું જ્ઞાન લૌકિક (વિષયો)માં શાસ્ત્રથી અને વૈદિકમાં પરમાર્થથી થતાં હોવાથી, (બંને) સમાન બલવાળા ન હોવાથી[1] લોકમાં (તેઓ) થઈ શકે તેવા ન હોવાનું જ્ઞાન (પ્રીતિને) દૂર કરનારું છે એમ માનતાં, ભગવાનનો વૈરાગ્ય (ગુણ) કહીને, (ભગવાનના) પુરુષરૂપને વૈરાગ્ય થાય તેમાં કહેવુંજ શું ? એ ધોરણે નીચેના શ્લોકમાં વૈરાગ્ય (થયાનું) કહે છેઃ—

दैवाधीनेषु कामेषु दैवाधीनः स्वयं पुमान् ॥
को विस्रम्भेत योगेन योगेश्वरमनुव्रतः ॥ २३ ॥

જ્યારે ઇચ્છેલા પદાર્થો દૈવને અધીન છે, ત્યારે યોગથી યોગેશ્વરને અનુસરનાર પોતે દૈવને અધીન રહેલો કયો પુરુષ (તેમનામાં) વિશ્વાસ રાખે ?. ૨૩.

જેમાં પોતાના પ્રયત્નથી પ્રાપ્ત થવાપણું નથી, તે અંશથી પણ તેમાં પ્રીતિ થતી નથી. જાણવામાં હોય તેજ પ્રયત્નથી પ્રાપ્ત થઈ શકે, ન જણાએલ હોય તે (પ્રયત્નથી પ્રાપ્ત) ન થઈ શકે; અને અહિં બધુંએ અદષ્ટરૂપ કર્મથી પ્રાપ્ત થાય તેવું છે. તેમાં (૧) દેહ ભોગનું સ્થાન છે (૨) તેના આધારવાળા વિષયો ભોગવવાના પદાર્થો છે અને (૩) ભોગવનાર તેનો અભિમાની (જીવ) છે. ત્રણે દૈવને અધીન છે. (૧) પોતે (જીવ) પુરુષ અથવા (૨) આથી (આની) સમાન (ગણાતો) દેહ. અને (૩) માલા વિગેરે વિષયો. (ત્રણે દૈવને અધીન છે).

'તેથી શું?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે. ભોગ (પ્રાપ્ત) થશે એવો વિશ્વાસ કોણજ કરે ? કીડાઓએ (કાષ્ઠમાં) કોરેલા અક્ષરો પ્રમાણે કોઇવાર (ભોગ પ્રાપ્ત) થાય, (કીડાએ કોરેલા અક્ષર કાષ્ઠમાં જોવામાં આવે) એટલાથી 'કાષ્ઠમાંના કીડાને અક્ષર લખતાં આવડે છે' એમ માની કોઇએ કીડાએ ખાધેલા કાષ્ઠ ઉપરના અક્ષરો વાંચવાનો કોઈ વિચાર કરતું નથી. તે પ્રમાણે દૈવની ગતિથી કોઇ પ્રસંગે સ્વપ્નની પેઠે ભોગ (પ્રાપ્ત) થાય, ત્યારે તે સદા (પ્રાપ્ત) થશે, એવો વિશ્વાસ કોણજ કરે ? એવો અર્થ છે. 'જગત્ જરૂર વિશ્વાસ કરે છે. શામાટે (વિશ્વાસ કરવાની) ના પાડો છો ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'યોગથી યોગેશ્વરને અનુસરનાર' શબ્દો યોજેલ છે. શાસ્ત્રમાં જણાવેલા પ્રકારથી શાસ્ત્રને જાણી, જે શાસ્ત્રમાં કહેલા ભક્તિમાર્ગના ઉપાયથી સર્વ ઉપાયોથી પ્રવૃત્તિ કરાવનાર યોગેશ્વરની સર્વ ભાવથી સેવા કરે છે, તે વિશ્વાસ કરતો નથી, એવો અર્થ છે. ૨૩.

એ પ્રમાણે વૈરાગ્ય કહીને, (ભગવાનના) વિચાર સત્ય થાય છે એમ જણાવવા નીચેના શ્લોકમાં તે (વિચાર) પ્રમાણે બહારથી વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરનાર શાપ (થયાનું) જણાવે છેઃ—

पुर्यां कदाचित्क्रीडद्भिर्यदुभोजकुमारकैः ॥
कोपिता मुनयः शेपुर्भगवन्मतकोविदाः ॥ २४ ॥

કોઈ સમયે શહેરમાં રમતા યદુ અને ભોજના કુમારોએ કોપાવેલા, ભગવાનનો વિચાર જાણનારે મુનિઓએ શાપ આપ્યો. ૨૪.

---

૧. વૈરાગ્યની ઉપાધિવાળાની અને પ્રીતિની ઉપાધિવાળાઓની સમાનરીતે આચરવાની આજ્ઞા અને નિંદા જોવામાં આવતી હોવા છતાં, પરમાર્થનો વિચાર કરતાં તેમનાં બલ સરખાં નથી તેથી (प्र) આ અર્થ બંધ બેસતો જણાતો નથી, કારણ કે પ્રીતિને દૂર કરનારાં બે, આની પહેલાં કહ્યાં તેની સાથે આને કાંઇ સંબંધ રહેતો નથી. વળી બેનાં બલ સરખાં છે એવું કાંઈ સુબોધિનીમાં કહેલું નથી, તેમજ 'परमार्थतः' પછી 'च' 'અને' શબ્દ છે તે ભાવાર્થ વિનાનો થઈ જાય છે. તેથી જૂદી રીતે અર્થ કરેલ છે. આ શ્લોકમાં વાણી-ઇન્દ્રિયના દેવ અગ્નિનો સંસ્કાર જણાવ્યાનું ગયા શ્લોકમાં કહી દીધેલું છે.

'શહેરમાં' એટલે દ્વારકામાં. સમીપના અર્થમાં સાતમી વિભક્તિ યોજી છે. (તેથી) દ્વારકા નજીક, 'કોઈ સમયે' એટલે ભગવાને વિચાર કર્યો તે સમયે (રમતા કુમારોએ કોપાવ્યા). 'રમતા' વિશેષણથી એમ (જણાવેલું છે કે) તેઓ સ્વભાવથી દુષ્ટ ન હતા. 'યદુ અને ભોજના કુમારોએ' શબ્દથી એમ સૂચવેલું છે કે (તે) બધાએ (ભગવાન) ઉપર નભનારા ભગવાનના બાલકો હતા, અને તેમાં પણ કુમારો હોવાથી, 'બાલકોમાં ગુણ અથવા દોષનું સ્થાન નથી,' એ નિયમ પ્રમાણે (તેમનામાં) દોષ ન હતો તેમણે કોપાવેલા **मुनयः** મનન કરવાના સ્વભાવવાળા બ્રહ્મર્ષિઓએ **शेपुः** શાપ આપ્યો. તેનું કારણ 'ભગવાનનો વિચાર જાણનાર' વિશેષણથી કહેલું છે. તેઓ ભગવાનનો (કુલનો નાશ કરવાનો) અભિપ્રાય જાણતા હોવાથી તેમનો કોઈ પણ દોષ ન હતો. ૨૪.*

પછી (યાદવોએ) ત્રણ ત્યાગ કર્યા એમ નીચેના (શ્લોકથી આરંભી) ત્રણ શ્લોકથી કહે છેઃ—

ततः कतिपयैर्मासैर्वृष्णिभोजान्धकादयः ॥
ययुः प्रभासं संहृष्टा रथैर्देवविमोहिताः ॥ २५ ॥

પછી કેટલાક માસે દેવે મોહ પમાડેલા વૃષ્ણિઓ, ભોજો, અંધકો વિગેરે હર્ષ પામતા રથોવડે પ્રભાસ ગયા. ૨૫.

પ્રીતિ ન રહેવાનાં બે (કારણો), અને તેમનું કારણ બનેલ શાપ ત્રણ (ત્યાગ)માં પરિણમતા હોવાથી, (યાદવોએ) (૧) ઘરનો ત્યાગ (૨) પ્રવાહનો ત્યાગ અને (૩) (પોતાની) સર્વ મિલકતનો ત્યાગ એવા (ત્રણ ત્યાગ કર્યા). તે પૈકી (૧) પહેલો (ત્યાગ) 'કેટલાકજ માસે' શબ્દથી કહેલો છે. ત્રણ માસમાં બધાએ યાદવો (દ્વારકાની) બહાર નીકળી ગયા, એવો (અર્થ છે). 'વૃષ્ણિઓ, ભોજો, અંધકો' શબ્દથી સાત્વિકો રાજસો અને તામસો કહેલા છે, કારણ કે તેઓ વિગેરે બધાઓનો ત્રણમાં સમાવેશ થાય છે. તેથીજ તેઓ 'હર્ષ પામતા' ગયા, કારણકે ગુણવાળાઓ ભગવાનનો અભિપ્રાય જાણતા નથી. **प्रकर्षेण** સંપૂર્ણરીતે **मानस्थानं** ભાનના સ્થાનને **संहर्तुः** હરી લેનાર સંકર્ષણનું સ્થાન 'પ્રભાસ' (ગયા)· 'રથોથી' શબ્દથી એમ સૂચવેલું છે કે યુદ્ધનાં સાધનો લઈને ગયા. એમ જવાનું કારણ 'દેવરૂપ ભગવાને મોહ પમાડેલા' શબ્દથી (કહેલું છે). મનુષ્યની સ્થિતિનો ત્યાગ કરી દેવની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવી, એવા (અભિપ્રાયથી ગયા). આથી એમ કહેલું છે કે શાપ અહિં (યાદવોને) ઉલટો (આશીર્વાદરૂપ) થયો, કારણકે શાપ હલકી સ્થિતિ કરાવે, પરન્તુ ઉત્તમ સ્થિતિ કરાવતો નથી; (જ્યારે) આ (યાદવો) તો શાપથી દેવની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરશે એમ (કહેલું છે). ૨૫.

(તેમણે) લૌકિક ક્રિયા પ્રવાહનો ત્યાગ કર્યો એમ જણાવવા નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ—

तत्र स्नात्वा पितॄन् देवानृषींश्चैव तदम्भसा ॥
तर्पयित्वाऽथ विप्रेभ्यो गावो बहुगुणा ददुः ॥ २६ ॥

ત્યાં સ્નાન કરીને, તેનાં જલથી પિતૃઓ દેવો તેમજ ઋષિઓનું તર્પણ કરીને પછી બ્રાહ્મણોને ઘણા ગુણવાળી ગાયો આપી. ૨૬.

અથવા આ જ (તેમનો) ઘણો મોહ (કહેલો છે); કારણ કે તેઓ ભગવાનના ભક્તો હોવાથી તેઓએ ભગવાનની ભક્તિથી જ સર્વનું સમાધાન કરવું યોગ્ય હતું, છતાં પણ તેમણે સ્નાન વિગેરે જ કર્યાં. 'ત્યાં' સરસ્વતીમાં અથવા અગ્નિકુંડમાં સ્નાન કરીને, દેવો ઋષિઓ તથા પિતૃઓનું તર્પણ કરીને તેમણે બ્રાહ્મણોને ઘણા ગુણવાળી ગાયો આપી. ઘણું દુધ, ઉત્તમ દુધ, સાચડી, વિગેરે ઘણા ગુણો (જે ગાયોમાં હતા તેવી આપી). આથી એમ કહેલું છે કે તેમણે આધ્યાત્મિક, આધિદૈવિક અને આધિભૌતિક સંતોષ પ્રાપ્ત કર્યો. ૨૬.

* સ્કંધના અર્થ પ્રમાણે આ શ્લોકોનો વિચાર છેલ્લા શ્લોકમાં કહેલ હોવાથી ત્યાં જુઓ.

તેમણે ધનનો ત્યાગ કર્યો એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

हिरण्यं रजतं शय्यां वासांस्यजिनकम्बलान् ॥
हयान् रथानिभान् कन्यां धरां वृत्तिकरीमपि ॥ २७ ॥
अन्नं चोरुरसं तेभ्यो दत्त्वा भगवदर्पणम् ॥
गोविप्रार्थासवः शूराः प्रणेमुर्भुवि मूर्धभिः ॥ २८ ॥

ભગવાનની પ્રીતિમાટે તેઓને સુવર્ણ, રૂપું, શય્યા, વસ્ત્રો, મૃગચર્મ, કામળા, ઘોડા, રથો, હાથીઓ, કન્યા, ભૂમિ, વળી આજીવિકા કરાવનારી (ભૂમિ), અને ઘણાં રસોવાળું અન્ન આપીને, ગાયો અને બ્રાહ્મણો માટે પ્રાણ ધારણ કરનાર શૂરા (યાદવોએ) ભૂમિ ઉપર માથાં રાખી તેમને પ્રણામ કર્યા. ૨૭–૨૮.

'**हिरण्यम्**' એટલે સુવર્ણ. સુવર્ણ અને રૂપું એ દેવોની અને પિતૃઓની પ્રીતિ માટે દક્ષિણામાં આપવાના પદાર્થો છે. શય્યા અને વસ્ત્રો એ રાત્રે અને દિવસે સુખ આપનારા (પદાર્થો) છે. મૃગચર્મ અને કામળા એ પાથરવાના અને ઓઢવાના (પદાર્થો) છે. સત્ત્વ, રજઃ અને તમઃ (ગુણો)ના ભેદવાળા આ ત્રણ પ્રકારના (પદાર્થો) સાધારણ (યાદવોએ) આપવા યોગ્ય હતા. **हयान्** એકલા ઘોડાઓ, **रथान्** ઘોડાઓવાળા રથો, **इभाः** પુમ્ત વયના હાથીઓ. કન્યા અને ભૂમિ એ રાજસ દાન, ઘોડાઓ સાત્ત્વિક (દાન) વળી આજીવિકા કરાવનારી એટલે એકલી (સીમની) ભૂમિ. પહેલાં 'ભૂમિ' (કહી તે) ગામ વિગેરે રૂપ (ભૂમિ). વધારે કહેવાથી શું? જેમની પાસે જે હતું, જે કાંઈ લાવવામાં આવેલ તે બધાનો બ્રાહ્મણદ્વારા ત્યાગ કર્યો (બ્રાહ્મણોને દાનમાં આપ્યું), એવો અર્થ છે. ૨૭.

એ પ્રમાણે દાન કરી શુદ્ધ થઈ ભગવાનને પ્રીતિ થાય એવું કર્મ તેમણે કર્યું એમ અઠ્ઠાવીસમા શ્લોકમાં કહે છે. અનેક પ્રકારના મસાલાવાળું અન્ન શ્રીકૃષ્ણની પ્રીતિ થાય તે માટે ઉપર કહેલા બ્રાહ્મણોને જ આપીને, પાપરહિત થઈ, તેમણે ભક્તિના આવેશથી સાત્ત્વિક સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી. 'ગાયો અને બ્રાહ્મણો માટે પ્રાણ ધારણ કરનાર, શૂરા' વિશેષણથી એમ કહેલું છે કે (તેમનામાં) તેમનો ગુણ જાગ્રત થતાં તેઓ રાજસ સાથે ભળેલા સાત્ત્વિક (ગુણવાળા) થયા. ગાયો (અને) વિપ્રોને માટેજ (હતા) **असवः** પ્રાણો જેમના, એ સાત્ત્વિકપણું, (અને) 'શૂરા' એ રાજસ(પણું), 'ભૂમિ ઉપર માથાં રાખી પ્રણામ કર્યા' શબ્દોથી તેવા (યાદવો)એ બધું પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું એમ કહેલું છે. જેમણે શાપ આપેલો તેમનેજ અથવા તેમના (અનુયાયી)ઓને જ ભૂમિ ઉપર (માથાં રાખી) સાષ્ટાંગ પ્રણામ કર્યા. બાકીના (શ્લોકો)માં બાકીની (ઇંદ્રિયો કહેલી છે[1]). એ પ્રમાણે મર્યાદાથી અહિં ચાર પ્રકારનું ચરિત્ર,* અને જ્ઞાનેન્દ્રિય અને કર્મેન્દ્રિયના તથા શાસ્ત્રમાં જણાવેલ અને લૌકિક એવા ભેદ કહેલા છે[2].

---

૧. આથી છેલ્લા છ શ્લોકોનું તાત્પર્ય કહેલું છે. ૨૩મા શ્લોકમાં ઇચ્છેલા ભોગની પ્રાપ્તિમાં વિશ્વાસ રાખવાનું ચક્ષુનું કાર્ય છે. ૨૪મા શ્લોકમાં ભગવાનનો અભિપ્રાય જાણી શાપ આપવાની પ્રેરણા કરવી તે ચક્ષુના દેવતા સૂર્યનું કાર્ય. ૨૫મા શ્લોકમાં ભગવાનની આજ્ઞા સાંભળી યાદવો પ્રભાસ ગયા તે શ્રોત્ર (કાન)નું કાર્ય. ૨૬મા શ્લોકમાં જણાવેલ સ્નાન, તર્પણ વિગેરે અમુક દિશામાં કરવાનું ચોક્કસ હોવાથી કાનની દેવતા દિશાનું કાર્ય. ૨૭મા શ્લોકમાં આજીવિકા કરાવનારી ભૂમિનું દાન કરવાની પ્રેરણા કરવી એ જીભની દેવતાનું કાર્ય. ૨૮મા શ્લોકમાં બહુ રસવાળું અન્ન આપ્યું એ રસન (જીભ) ઇંદ્રિયનું કાર્ય સ્પષ્ટ છે. એ પ્રમાણે દેવતાસહિત ઇંદ્રિયો જણાવી. (प्र)

* આ અધ્યાયમાં અનુક્રમે ૧–૮, ૯–૧૫, ૧૬–૨૧ તથા ૨૨ થી ૨૮ શ્લોકોથી જણાવેલ છે.

૨. બહારની અને અંદરની એવી બે પ્રકારની ઇંદ્રિયોનું તેમનાં કાર્યથી અનુમાન કરવાનું હોવાથી, કાર્યદ્વારા તેમનો ભેદ જણાવ્યો. વચ્ચે મદિરાથી થએલ મદરૂપ લૌકિક કાર્ય કહ્યું, તેથી શાસ્ત્રમાં જણાવેલી અને લૌકિક ઇંદ્રિયનો ભેદ પણ કહ્યો. (प्र)

अष्टभिः सप्तभिश्चैव षड्भिः सप्तभिरेव च ॥ १४ ॥
चतुर्मूर्तेर्भगवतश्चरित्रं खमिहोच्यते ॥

આઠથી, તેમજ સાતથી, છથી અને સાતથી જ ચાર મૂર્તિવાળા ભગવાનનું ઇંદ્રિયરૂપ[1] ચરિત્ર અહિં (આ અધ્યાયમાં) કહેલું છે. કા. ૧૪½.

एतद्रूपाणीन्द्रियाणि नान्यं गृह्णन्ति च कचित् ॥ १५ ॥
सर्गार्थं हेतवश्चोक्ता जन्महेतुस्वभावतः ॥

વળી આવા પ્રકારની ઇન્દ્રિયો કોઈ પ્રસંગે (ભગવાન સિવાય) બીજાને ગ્રહણ કરતી નથી. વળી સૃષ્ટિ માટે જન્મ હેતુ અને સ્વભાવથી (યોગ્ય) જીવો[2] કહ્યા કા. ૧૫½ ૨૮.

ઇતિ શ્રીલક્ષ્મણભટ્ટના પુત્ર શ્રીમદ્વલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીમદ્ભાગવતની સુબોધિનીમાં ત્રીજા સ્કંધના ત્રીજા અધ્યાયનું વિવરણ સમાપ્ત.

॥ अथ चतुर्थोऽध्यायः ॥ અધ્યાય ચોથો.

चतुर्थे अधिकारार्थं बुद्धिर्भगवतोच्यते ॥
पञ्चधा साऽत्र सम्प्रोक्ता पञ्चपर्वाधिकारिणाम् ॥ १ ॥
स्वरूपं च गुणाः प्रोक्ताः फलमत्र निरूप्यते ॥

ચોથા (અધ્યાય)માં અધિકાર (સિદ્ધ થાય તે)માટે ભગવાન[3] બુદ્ધિ કહે છે (જણાવે છે). તે અહિં પાંચ પ્રકારની[4] કહેલી છે. પાંચ વિભાગવાળી (અવિદ્યા)ના સંબંધવાળા અધિકારીઓનાં સ્વરૂપ અને ગુણો કહ્યા. અહિં ફલ[5] કહેવામાં આવે છે. કા. ૧½.

एतादृशे हि पुरुषे भगवानाविशेद्यतः ॥ २ ॥
तदैव तद्गताः सर्वे बुद्ध्यन्ते नान्यथा यथा ॥

કારણકે જ્યારે આવા પુરુષમાં ભગવાન આવેશ કરે, ત્યારેજ તેમનામાં રહેલા સર્વનું વાસ્તવિક[6] જ્ઞાન થાય છે, બીજા પ્રકારે થતું નથી. કા. ૨½.

---

૧. 'खम्' એટલે ઇંદ્રિય. ઇંદ્રિયોની સૃષ્ટિ રચનાર ભગવાન ચાર વ્યૂહનું ચરિત્ર ઇંદ્રિયરૂપ સાધન છે. તે સાધનથી ભગવાનનું સ્મરણ વિગેરે કરવાથી જ્યારે ભગવાન અધિકારી ઇંદ્રિયો આવી (સંસ્કાર પામેલી) કરે છે, ત્યારે તે ભગવાન સિવાય બીજા કોઈનું ગ્રહણ કરતી નથી. તેથી લૌકિક પદાર્થોમાં કાર્યોમાં જે જ્યારે ચતુર્મૂર્તિના ચરિત્ર તરીકે તે સર્વનું ગ્રહણ કરે, ત્યારે તેની ઇંદ્રિયો સંસ્કાર પામેલી જાણવી. (प्र)

૨. આવો ઇંદ્રિયોનો સંસ્કાર ક્યા જીવોને થયો છે એ જણાવવા યાદવોનું ચરિત્ર કહેલું છે. લીલાસૃષ્ટિમાં ફરીથી અહિં આવનાર, અવિદ્યા કર્મ વિગેરે કરાવવાના કારણ બનેલ જીવ અધિકારી કહેલા છે. આવા (યાદવો જેવા) સ્વભાવવાળા, લીલાસૃષ્ટિમાં અવતાર લેવા યોગ્ય જીવોને અધિકારી કહેલા છે. તેવાની ઇંદ્રિયોનેજ સંસ્કાર થાય છે. કાલયવન, જરાસંધ વિગેરેને પણ ક્રોધને લીધે ભગવાનનું સ્મરણ થએલ હોવાથી, તેઓ પણ મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવા અવતરેલા હોવાથી, તેમની ઇંદ્રિયોનો પણ સંસ્કાર થએલો જણાવેલ છે. તેથી કામ (ક્રોધ) વિગેરેથી તથા સર્વાત્મભાવથી પોતપોતાના અધિકાર પ્રમાણે જે કાર્ય કરવાનું હોય તે પ્રમાણે ઇંદ્રિયોનો સંસ્કાર થએલો જાણવો. (प्र)

૩. 'ભગવાન' એટલે વ્યાસ અથવા શુક. (प्र)

૪. 'પાંચ પ્રકારની' એટલે (૧) સ્મૃતિ (૨) નિશ્ચય (૩) સંશય અને (૪-૫) બે પ્રકારના ખોટા જ્ઞાન કરાવનારી. (प्र)

૫. ગયા અધ્યાયમાં સ્વરૂપ અને ગુણ કહ્યા. તેથી ફલ કહેવું જરુરી હોવાથી આ અધ્યાયમાં કહેવામાં આવે છે. (प्र)

૬. (યાદવો) ભગવાનનો આવેશ થવા યોગ્ય છે એમ જણાવવા ગયા અધ્યાયમાં તેમનાં સ્વરૂપ અને ગુણ કહ્યા. જ્યારે આવેશ થાય ત્યારે ગુણો સારીરીતે જણાય, તેથી ગુણો જણાવવા ભગવાનના આવેશરૂપ ફલ કહેવું એ તે કહેવાનું પ્રયોજન છે. (प्र)

अतो भगवतः सर्गे हेतुश्चायं निरूप्यते ॥ ३ ॥

અને તેથી ભગવાને કરેલા સર્ગમાં આ હેતુ[1] પણ કહેવામાં આવેછે. કા. ૩

ભગવાનની ઇચ્છાથી તે પૈકી પ્રથમ તેમને સ્મૃતિરૂપ બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ એમ નીચેના શ્લોકથી આરંભી ત્રણ શ્લોકોથી કહે છેઃ—

॥ उद्धव उवाच ॥ ઉદ્ધવ કહે છેઃ—

अथ ते तदनुज्ञाता भुक्त्वा पीत्वा च वारुणीम् ॥
तया विभ्रंशितज्ञाना दुरुक्तैर्मर्म पस्पृशुः ॥ १ ॥

પછી તે (બ્રાહ્મણોએ) અનુમતિ આપેલા તે (યાદવોએ) ભોજન કરી તથા વારુણીનું પાન કરી, તેનાથી જ્ઞાનનો નાશ થતાં દુષ્ટ વચનોથી (એક બીજાના) મર્મને સ્પર્શ કર્યો. ૧.

तामसी राजसी चैव सात्त्विकी चेति सा क्रमात् ॥

(ત્રણ શ્લોકોથી કહે છે) કારણકે તે (બુદ્ધિ) અનુક્રમે તામસી તેમજ રાજસી અને સાત્ત્વિકી છે. કા. ૩½.

પહેલાં આવા હોવા છતાં (યાદવો) સર્વ દોષોથી મુક્ત થયા. ભગવાનની ઇચ્છાથી થાક ઉતારવો એવો તેમને વિચાર થયો. પછી પહેલાની વાસનાથી તેમને દુષ્ટ બુદ્ધિ થઈ એમ (આ શ્લોકમાં) કહે છે. 'अथ' 'પછી' શબ્દ જૂદો આરંભ (દર્શાવે છે.) ઉપર કહેલા બ્રાહ્મણોએ અનુમતિ આપેલા તે (યાદવોએ) ભોજન કરી, ત્યાંસુધીનું (વાક્ય) પહેલાના (ત્રીજા અધ્યાયના) સંબંધવાળું[2] છે. 'વારુણીનું પાન કરી' શબ્દોથી (તેઓનું) શાસ્ત્રમાં મના કરેલું આચરણ (જણાવેલું છે). 'તેનાથી જ્ઞાનનો નાશ થતાં' શબ્દોથી તેનું ફલ કહેલું છે.

सर्वं हि साधनं व्यर्थं यदि बुद्धिर्विनश्यति ॥ ४ ॥
अकर्तव्यं तदा नास्ति महतामपि निश्चितम् ॥

કારણકે **જો બુદ્ધિનો નાશ થાય તો બધું સાધન વ્યર્થ થાય[3] છે. તેવા સમયે મોટા પુરુષોને પણ નક્કી ન કરવા યોગ્ય કાંઈ રહેતું નથી.** કા. ૪½

तस्मादेवं न कर्तव्यमिति बुद्धिरिहोच्यते ॥ ५ ॥
अतोऽत्र शास्त्रे सर्वत्र ह्यप्रामाण्यं स्मृतेः सदा ॥

તેથી એ પ્રમાણે ન કરવું એવી બુદ્ધિ અહિં જણાવવામાં આવેછે. તેથી આ શાસ્ત્રમાં સ્મૃતિ સદા અપ્રમાણ છે.[4] કા. ૫½.

'દુષ્ટ વચનોથી મર્મને સ્પર્શ કર્યો' શબ્દોથી બુદ્ધિનો નાશ થવાનું ફલ કહેલું છે. दुरुक्तानि એટલે હલકાઈ જણાવનારાં દુષ્ટ વચનો. જેનું જે (કાર્ય) યોગ્ય નથી, (તેના) દોષથી થએલું તે 'મર્મ' કહેવાય છે. હલકાઈ જણાવનારાં વચનોથી તેવાં (મર્મને સ્પર્શ કરનારાં) કહ્યાં, એવો અર્થ છે.

---

૧. યાદવોનો લીલા માટે પોતાની સાથે અવતાર કરાવવાનો હોવાથી ભગવાને કરવાની અધિકારીની બુદ્ધની સૃષ્ટિમાં આવેશ કરવાનો આ હેતુ પણ કહ્યો. (प्र)

૨. 'अथ' શબ્દનો આ (પછી) પણ અર્થ છે. (प्र)

૩. (મના કરેલા આચરણથી) જ્ઞાનનો નાશ થયો એમ જણાવી, તેવું આચરણ ન કરવું એવી બુદ્ધિ આ શ્લોકથી સૂચવેલી છે. તેથી તે જણાવવું તથા પોતાની સરસાઈનું અનુસંધાન દુષ્ટપણું જણાવનારું છે એમ જણાવવું એ (આ શ્લોકનું) પ્રયોજન છે. (प्र)

૪. મના કરેલ આચરણ ન કરવાની બુદ્ધિ સૂચવવી છે અને તે જ પ્રમાણ છે. તેથી તેનાથી વિરુદ્ધ મના કરેલ આચરણમાં પ્રવૃત્તિ કરાવનારી સ્મૃતિ સદા અપ્રમાણ છે. (प्र)

જ્ઞાન પણ[1] આ શાસ્ત્રમાં સ્થિર છે,[1] ત્રણ ક્ષણ સુધી રહેનારું નથી. નાકથી ગંધ ગ્રહણ થાય તેમ મનથી તે (જ્ઞાન) ગ્રહણ થતાં[2] સૂઝે છે. ભગવાનમાં તે (જ્ઞાન) નિત્યજ છે, બીજાઓમાં તો ઉત્પન્ન થએલું હોય[3] છે. જેમ અન્ન શરીરનું પોષણ કરનારું છે, તેમ લોક શાસ્ત્ર વિગેરે તે (જ્ઞાન)નું પોષણ કરનારા[4] છે, ઇંદ્રિયો (તેને) ઉત્પન્ન કરનારી છે, અભ્યાસ (તેને) દૃઢ[5] કરાવનાર છે. વળી સાત્વિક[6] વિગેરેના ભેદથી તે ત્રણ પ્રકારનું છે. દેશ વિગેરે છ મના કરેલા પદાર્થો તેનો નાશ કરનારા[7] છે. અંતઃકરણને શુદ્ધ કરનારા શાસ્ત્રમાં દર્શાવેલા (પદાર્થો) તો (તેનું) પોષણ કરનારા છે. જીવના પ્રયત્નથી ત્યાં[8] રાખેલું (જ્ઞાન) જેમ ઘરમાં પદાર્થો રહે છે તેમ રહે છે. શબ્દો અને પદાર્થો ઉત્પન્ન થએલા (જ્ઞાન)ને સતેજ કરનારા છે, અને ન ઉત્પન્ન થએલાને ઉત્પન્ન કરાવવામાંજ સામગ્રીરૂપ થાય છે. ચેતના વિગેરે બુદ્ધિ, તેનાંજ નામ છે.

ભગવદ્રૂપ તે (જ્ઞાન) એક છે. તેની ઉત્પત્તિ[9] અનેક પ્રકારે થાય છે. (ઉત્પત્તિના પ્રકાર) અનંત હોવા છતાં લીલાની પેઠે તેના દશ પ્રકાર કહેવામાં આવેછે[10] (૧) વિકારવિનાનું સર્વે ઉપાસના કરવા યોગ્ય, સર્વનો આત્મા બનેલું મુખ્ય[11] આશ્રયરૂપ (જ્ઞાન) છે. (૨) પ્રકાશ કરનાર ગુણના રૂપથી પ્રકટ થતું વિકારવિનાનુંજ તે જ (જ્ઞાન)[12] ભગવાનનો ગુણ કહેવાય છે. (૩) પાછું તે જ[13] (જ્ઞાન) સૃષ્ટિ[14]

---

૧. અનુભવથી ઉત્પન્ન થએલા સંસ્કારથી સ્મૃતિ ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેને ઉત્પન્ન કરનારો સંસ્કાર પ્રમાણ છે, છતાં સ્મૃતિ અપ્રમાણ છે એમ સિદ્ધ કરવા જ્ઞાન સ્થિર છે એમ સિદ્ધ કહે છે. 'च' એટલે 'પણ'. (प्र)

૨. જ્ઞાન સ્થિર હોવા છતાં તેનું ભાન સદા થતું નથી તેનું કારણ કહે છે. ઘરમાં પ્રસરી રહેલી (અને તેથી) નાક સાથે સંબંધવાળી ગંધનું ભાન પણ સંયોગથી તેનું ગ્રહણ કરવામાં આવે ત્યારે જ થાય છે, પણ સદા થતું નથી, કારણ કે ઘણા સંબંધને લીધે ગ્રહણ કરનાર કાર્ય અટકી પડે છે; તેમ મન સાથે સંબંધ થતાં મનથી જ્ઞાન ગ્રહણ થાય ત્યારેજ તેનું ભાન થાય છે. ઘણા સંબંધને લીધે ગ્રહણ કરવાપણું અટકી પડતાં ભાન થતું નથી તેથી સદા જ્ઞાન થતું નથી. (प्र)

૩. ભગવાનને સર્વ વિષયનું જ્ઞાન નિત્ય છે એમાં બધા સંમત છે બીજાઓમાં તે ઉત્પન્ન થતું હોવાથી તેમાં પદાર્થો જેવા વિકાર થાય છે, એટલે તે ઉત્પન્ન થાય, પોષાય અથવા દૃઢ થાય ત્યારે ભાન થાય છે. પણ તેમ થતું ન હોય ત્યારે ભાન થતું નથી. (प्र)

૪. 'પોષણ થવું' એટલે પોતાની જાતનાઓ સાથે ભળવું. (प्र)

૫. 'દૃઢ કરાવનાર' એટલે પોતાની જાતનાની સ્થિતિ કરાવનારી મજબૂતાઈ. આ મત પ્રમાણે સ્મૃતિ ઉત્પન્ન કરવા સંસ્કારની જરુર નથી. જ્ઞાન ઇંદ્રિયોથી ઉત્પન્ન થાય, લોક શાસ્ત્ર વિગેરેથી પુષ્ટ થાય, અભ્યાસથી દૃઢ થાય અને તેને જાગ્રત કરનારા પદાર્થોથી તેનું ભાન થાય, એટલે તેનાથીજ જૂદા સમયે (ભવિષ્યમાં) સ્મૃતિ થાય એ સંભવે છે. સંસ્કારની જરુર રહેતી હોય, તો અનંત સંસ્કારોની તેમની ઉત્પત્તિ અને નાશની કલ્પના કરવી પડે એટલે ઘણો ગૂંચવાડો થાય. તેથી વિરુદ્ધ કાર્યથી ઢંકાઈ જવું, સૂક્ષ્મ અવસ્થામાં રહેલું જ્ઞાનજ સંસ્કાર છે. ધારાની પેઠે ચાલુ જ્ઞાન થયા કરતું હોય ત્યાં તે એકજ જ્ઞાન પ્રકાશે છે એમ સિદ્ધ થાય છે. (प्र)

૬. જ્ઞાન સ્થિર છે એમ સિદ્ધ કરીને તેનું પોષણ કરનારા અને નાશ કરનારા પદાર્થો જણાવવા ગીતામાં જણાવેલા તેના પ્રકારો કહેલા છે. (प्र)

૭. નાશ કરનારા અને પોષણ કરનારા પદાર્થો હોવાથી તે સ્થિર રહેનારું હોવાનું સિદ્ધ થાય છે. (प्र)

૮. 'ત્યાં' એટલે અંતઃકરણમાં. (प्र)

૯. 'ઉત્પત્તિ' એટલે આવિર્ભાવ. જ્ઞાન એકજ હોય તો દરેક શરીરવાળાને જૂદું કેમ થાય છે, તેનું સમાધાન આ વાક્યથી કરે છે. આથી તે સર્વત્ર રહેલું હોવાનું સિદ્ધ થાય છે. તે એક હોવા છતાં આકાશની પેઠે ઉપાધિઓને લીધે જૂદું જૂદું તથા હદવાળું જણાય છે. એમ પણ આથી સિદ્ધ થાય છે. (प्र)

૧૦. સમૂહોના વિભાગથી તેવું જ્ઞાન સહેલાઈથી સિદ્ધ થાય છે એવો અર્થ છે. (प्र)

૧૧. 'મુખ્ય' એટલે (બધા જ્ઞાનોનું) બનેલ. આ એક નિર્વિષય જ્ઞાન છે. (प्र)

૧૨. આ જ્ઞાન પણ નિત્ય છે, પણ સવિષય (વિષયોના સંબંધનું) છે. (प्र)

૧૩. 'તે જ' એટલે ભગવાનના ગુણરૂપ જ્ઞાન. (प्र)

૧૪. 'સૃષ્ટિ' એટલે નામરૂપ સૃષ્ટિ, અથવા વૈદિક સૃષ્ટિ. (प्र)

કરવા વેદરૂપ શરીર ગ્રહણ કરે છે. (તેનું) તે (વેદરૂપ) શરીર પણ વિરાટની પેઠે અનંત[1] છે. પછી (૪) અમુક શરીરવાળું તે બીજની સ્થિતિ પણ પ્રાપ્ત કરે છે. ત્યારે જૂદા જૂદા દેહો પેઠે બધા શબ્દો વિકારવાળા થાય છે.[2] તે જ પાછું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરનાર (પુરુષ) અને જેનું જ્ઞાન થવાનું છે તે (પદાર્થ)ના આધારવાળું થાય છે. તે પૈકી (૫) જેનું જ્ઞાન થવાનું છે તે પદાર્થો અનંત હોવાથી, તેમના આધારવાળું[3] અનંતજ (પ્રકારનું) છે, પરંતુ જ્ઞાન થવાના પદાર્થના રૂપથી એક પ્રકારનું હોવાથી તેને એકજ કહેલું છે. (૬–૧૦) જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરનાર (પુરુષ)માં[4] તે અંતઃકરણ અને ઇંદ્રિયોનો આશ્રય કરતું હોવાથી પાંચ પ્રકારનું છે. અંતઃકરણમાં તો ચાર પ્રકારનું છે (અને) (૬) ઇંદ્રિયોમાં એક[5] પ્રકારનું છે. વિષયો તો વિષયના આધારવાળા જ્ઞાનથી થતી બેવડાઈથી પુષ્ટ થએલા હોય છે.[6] તેમાં (૭) મનથી ઉત્પન્ન થએલું (જ્ઞાન) સંશયરૂપ હોય છે. અહિં પણ અમુક પદાર્થો(નું જ્ઞાન) પદાર્થોથી થએલું હોય છે. (૮) બુદ્ધિસાથે ભળેલો અહંકાર સ્વપ્ન જૂએ છે, તેથી સ્વપ્નમાં થતું જ્ઞાન અહંકારના આધારવાળું છે. (૯) શરીરનું અભિમાન તો અહંકારથી થાય છે (અને) બુદ્ધિના આશ્રયવાળું છે. (૧૦) ચિત્ત તો સુષુપ્તિમાં આત્માનેજ જુએ છે બીજા સમયે[7] લય પામેલું હોય છે.

તે (જ્ઞાન)ની સ્થિતિ શાસ્ત્ર વિગેરેમાં જણાવેલી હોવાથી, (તેના) નાશ(નો પ્રકાર) પણ વિસ્તારથી[8] જણાવવામાં આવે છે. સામાન્ય રીતે ઉપર જણાવેલી મર્યાદાનો અભાવજ[9] (તેનો) નાશ છે. તેનું[10] કારણ જ્ઞાનનેજ ઢાંકી દેનારી માયા છે. કલિ, માગધ, મદિરા વિગેરે, દૈત્યો, શાક્તો, અને શાસ્ત્રમાં ન કરવાની કહેલી ક્રિયાઓ–એ કાલ વિગેરે છ તેનો આધાર બનેલા હોય છે. તેઓ યોગ્ય પ્રકારે[11] સ્વરૂપથી સ્થાનથી અને ગુણથી જ્ઞાનનો થોડો થોડો નાશ કરે છે. જેઓને જ્ઞાન થાય છે તેઓનું જ્ઞાન પણ નાશ પામે છે.

તેથી જેને જ્ઞાન થાય છે તેની બુદ્ધિના આધારવાળું[12] પહેલાં તેમને (યાદવોને) જે જ્ઞાન થએલું હતું, તે અહિં મદિરાથી નીચે પડી[13] જવાથી, (તેમના) જ્ઞાનનો નાશ થયો. વળી માયા ન હોય તેવા

---

૧. 'વેદો અનંત છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે. (प्र)
૨. 'તે મહેશ્વરે બધાનાં નામો તથા રૂપો જૂદાં જૂદાં આરંભમાં વેદના શબ્દોથીજ કર્યાં' એ સ્મૃતિ પ્રમાણે. (प्र)
૩. સર્વત્ર વ્યાપેલું હોવાથી આ પદાર્થોથી જેની હદ જણાય તેવું. (प्र)
૪. આથી આ પાંચે પ્રકારના સર્વત્ર વ્યાપેલાં નથી એમ જણાવ્યું. (प्र)
૫. વિકલ્પો વિનાનું હોવાથી એક પ્રકારનું. (प्र)
૬. 'બહારની ઇંદ્રિયો પાંચ છે અને તે જાતજાતનું વિકલ્પવિનાનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરે છે, છતાં તેને એક પ્રકારનું કેમ કહ્યું ?' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલું છે. વિકલ્પરૂપ પદાર્થો તે પદાર્થના આધારવાળાં જે જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરે છે, તેનાથી જે બેવડાઈ થાય છે–એટલે પહેલાં સંયોગથી જ્ઞાન થાય અને પછી પદાર્થનો વિચાર કરતાં જે અમુક પ્રકારનું જ્ઞાન થાય—તેવી બેવડાઈથી તેના રૂપનો પ્રકાશ થાય છે. તેથી તેમને ઉત્પન્ન કરનાર બીજું હોઈ, ઇંદ્રિયોથી તો એકજ પ્રકારનું જ્ઞાન થાય છે, એવો અર્થ છે. (प्र)
૭. 'બીજા સમયે' એટલે જાગતાં હોઈએ ત્યારે અથવા સ્વપ્ન થતું હોય ત્યારે. આવા સમયે ચિત્તનો લય કેવા પ્રકારે થાય છે તે સત્તાવીસમા (અધ્યાય)માં કહેશે. (प्र)
૮. કારણ જણાવીને. (प्र)
૯. 'મર્યાદાનો અભાવ' એટલે શાસ્ત્રમાં કરેલી આજ્ઞાઓના સંબંધનો અભાવ. (प्र)
૧૦. 'તેનું' એટલે મર્યાદાના અભાવનું અથવા સામાન્ય પ્રકરના નાશનું. (प्र)
૧૧. 'યોગ્ય પ્રકારે' દેશ (માગધ) અને કાલ (કલિ) સ્વરૂપથી નાશ કરનારાં છે. દ્રવ્ય (મદિરા વિગેરે) અને કર્તા (દૈત્યો) સ્થાનથી નાશ કરનારા છે અને મંત્રો (શાક્ત મંત્રો) અને કર્મો (ન કરવાની કહેલી ક્રિયાઓ) ગુણથી નાશ કરનારા છે. (प्र)
૧૨. 'બુદ્ધિના આધારવાળું' એટલે શરીરના અભિમાનરૂપ. (प्र)
૧૩. 'નીચે પડી જવાથી' એટલે બુદ્ધિના મલિન તામસ ભાગમાં થોડું પડવાથી એમ શરીરનું અભિમાન મલિન દેશમાં પડતાં, કાલે તેનો સ્વરૂપથી થોડો નાશ કર્યો, મદિરાપાને ગુણથી થોડો નાશ કર્યો એટલે તેમને પોતે ઉત્તમ હોવાની અને બીજા હલકા હોવાની બુદ્ધિ થઈ, એટલે બીજાઓના દોષ દેખાયા. (प्र)

પદાર્થોને બુદ્ધિમાંજ મૂકે છે. તે પદાર્થોના સહકારથી થએલું બુદ્ધિના આધારવાળું જ્ઞાન સ્મૃતિરૂપ છે. તેને લીધે તે પદાર્થોના સંબંધવાળાં વચનો 'દુષ્ટ વચનો' થાય છે, અને (તે) પદાર્થોની સાથેનાં તે (વચનો) વિષયોના આધારવાળો જેનો આધાર છે[1] તેવા મર્મને સ્પર્શ કરે છે. 'મૃ' 'મરવું' ધાતુ પ્રાણનો ત્યાગ (કરવા)ના અર્થવાળો છે, મરણ જરુર થાય તે માટે તેને એવાર લઈ 'ङन्' પ્રત્યય લગાડતાં 'મર્મ' શબ્દ થાય છે. તે (મર્મ)માં થોડો પણ પ્રહાર–શબ્દથી કરેલો હોવા છતાં–ઘણી પીડા કરેછે. (યાદવો મદિરાથી) નિશાવાળા હોવાથી માત્ર સ્પર્શ (કર્યાનું) કહેલું છે, પરંતુ પ્રહાર (કર્યાનું) કહેલ નથી. ૧.

એવી રીતે સ્વરૂપનું વિસ્મરણ થયા પછી વિપરીત પદાર્થોના સ્મરણને લીધે શબ્દના સ્પર્શથી ખળભળાટ ઉત્પન્ન કરી, શસ્ત્ર વિગેરેથી પણ યુદ્ધ કર્યું એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

तेषां मैरेयदोषेण विषमीकृतचेतसाम् ॥
निम्लोचति रवावासीद्वेणूनामिव मर्दनम् ॥ २ ॥

સૂર્ય અસ્ત થયો ત્યારે મદિરાના દોષથી દુષ્ટ થએલ બુદ્ધિવાળાઓનું તેમનું વાંસોની પેઠે ઘર્ષણ થયું. ૨.

મદિરા દ્રવ્યથી થએલા, પહેલાનાં જ્ઞાનનો નાશ કરીને (તેથી) ઉલટું જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરવારૂપ દોષથી, (તેમની) ચેતનારૂપ બુદ્ધિ સ્વસ્થ હોવા છતાં, (એક બીજા ઉપરના) સ્નેહને લીધે ઘણી સારી હોવા છતાં, દુષ્ટ થઈ. પદાર્થના આધારવાળાં જ્ઞાનને પણ તેજના પ્રકાશની જરુર રહેતી[2] હોવાથી, તે (તેજનો પ્રકાશ) જતો રહેતાં તે પણ ઇંદ્રિયોનું પોષણ કરનારું ન રહ્યું, એવા અભિપ્રાયથી 'સૂર્ય અસ્ત થયો ત્યારે (ઘર્ષણ) થયું' એમ કહેલું છે. બધામાં દોષ સરખો થયો (પ્રસર્યો) એમ 'વાંસોની પેઠે' શબ્દોથી કહેલું છે. ઘર્ષણ એટલે નાશ. ૨.

એવી રીતે તેઓની પહેલાંની સ્થિતિ સાધન અને સાધ્યના પ્રકારથી દૂર કરીને,[3] પોતાનાં અનીશ્વરપણાને પણ દૂર કરવાનાં સાધન અને સાધ્ય[4] નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

भगवान् स्वात्ममायाया गतिं तामवलोक्य सः ॥
सरस्वतीमुपस्पृश्य वृक्षमूलमुपाविशत् ॥ ३ ॥

પોતાની માયાની તે ગતિ જોઈને, તે ભગવાન સરસ્વતીમાં સ્નાન કરીને વૃક્ષના મૂળ પાસે બેઠા. ૩.

અનીશ્વરપણું દૂર કરવાનું કારણ 'ભગવાન' શબ્દથી (કહેલું છે). પોતાનો જે ચિતના અંશવાળો

---

૧. 'વિષય' એટલે દોષ, તેના આધારવાળો પુરુષ, તે છે આધાર જેનો તેવું મર્મ. પહેલાં દોષનો અંશ જણાયો, પછી માયાએ ન હતા તેવા (દોષના) સમૂહો બુદ્ધિમાં મૂક્યા, એટલે તેવાં વચનોથી મર્મનો સ્પર્શ કર્યો. તેથી સત્ય જ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થએલ હોવા છતાં, માયાએ તેમાં જૂદા પ્રકારનું (અસત્ય પદાર્થોનું ભાન) ભેળવ્યું, એટલે સત્યના અંશો દૂર થતાં, જે સ્મૃતિ થઈ તે અપ્રમાણ થઈ. સ્વરૂપથી, ગુણથી અને ફલથી અપ્રમાણ થઈ એવો અર્થ છે. (प्र)

૨. પદાર્થ અને તેજનો સંબંધ થવાથી અંધકારનો (અજ્ઞાનનો) નાશ થતો હોવાથી, (તે જ્ઞાનને) તેજના પ્રકાશની જરુર રહે છે. (प्र)

૩. યાદવો (પરસ્પર) પ્રેમથી રહેતા તે સ્થિતિ, મદિરાપાનરૂપ સાધનથી અને તેનાથી ઉલટી સ્મૃતિરૂપ અમુક પ્રકારની (દુષ્ટ) બુદ્ધિરૂપ સાધ્યથી દૂર કરીને. (प्र)

૪. યાદવોને ચાલુ સમયમાં રાખવાનું સામર્થ્ય દૂર કરવા, અનીશ્વરપણાને દૂર કરવાનું સાધન પોતાના આત્માના માર્ગની ગતિને જોવાનું, અને તેનાથી પ્રાપ્ત કરવાનો પોતાની અશક્તિનો તિરોભાવ કહે છે, એવો અર્થ છે. (प्र) આ અર્થ સમજાતો નથી. ભગવાને મનુષ્યદેહ ધારણ કરેલો હોવાથી અનીશ્વર હોય તેવા દેખાય છે. તે અનીશ્વરપણું દૂર કરવાનાં સાધન (વેદોમાં અને વનસ્પતિના મૂલમાં પોતાના ગુણો અને સ્વરૂપનું સ્થાપન) અને તેથી સાધ્ય (સર્ગલીલા કરવી તે) કહે છે એવો અર્થ જણાય છે.

આત્મા, તેની[1] માયાની ગતિ એટલે પ્રવૃત્તિ, કાર્યનું કરવું એવો અર્થ છે. 'તે' ઉપર કહેલી[2] ગતિ, 'જોઈને' શબ્દથી આગળ કહેશે તે (કાર્ય)નું સાધન (કહ્યું). 'તે' (ભગવાન) એટલે જેમણે તે (કાર્ય) માટે પ્રવૃત્તિ કરી છે તેવા. (૧) વેદો અને (૨) (વૈષ્ણવો) એથી[3] અનીશ્વરપણું દૂર થાયછે. તે બંને (સાધનો) કર્યાં એમ ઉત્તરાર્ધથી કહેલું છે. (૧) સરસ્વતી વેદરૂપ છે, તે જ નદી છે. તેમાં उपस्पर्शनं સ્નાન કર્યું. આથી એમ કહેલું છે કે (ભગવાને) વેદોમાં પોતાનું સ્થાપન કર્યું. (૨) 'વૃક્ષનાં મૂળ (પાસે બેઠા)' શબ્દથી બીજું (સાધન) કહેલું છે, કારણ કે 'વનસ્પતિઓ વૈષ્ણવો છે' એમ શ્રુતિ (કહે છે). તેનું મૂલ એટલે જે રૂપથી વિષ્ણુએ તેમને ઉત્પન્ન કરી તે બીજરૂપ મૂલ. તે બીજરૂપ વિષ્ણુમાં અર્થરૂપ* અંશનું સ્થાપન કર્યું, એવો અર્થ છે. એ પ્રમાણે એક સ્થલે ઐશ્વર્ય વિગેરે ગુણોને (અને) બીજે સ્થલે સ્વરૂપનું સ્થાપન કરીને, આશ્રય ન રહેવાથી અનીશ્વરપણાને દૂર[4] કર્યું, એવો અર્થ છે.

'ભગવાને એવી રીતે (સ્વરૂપનું) બીજમાં[5] કેમ સ્થાપન કર્યું? કારણકે (તે) વૈકુંઠમાં સ્થાપન કરવું જોઈએ' એવી શંકા થાય, તેથી 'उपाविशत्' 'પાસે બેઠા' શબ્દ કહેલો છે. उप એટલે પાસે. વૈકુંઠમાં રહેલાથી સર્ગલીલા થઈ શકે નહિ, તેથી તેની પાસેજ આ સર્વ તરફથી સંપૂર્ણ પ્રકારે સૃષ્ટિ (રચવા) માટે તેમાં પ્રવેશ કર્યો. ભગવાન જે પ્રકારે ઐશ્વર્યથી બીજમાં પ્રવેશ કરે છે, આ (જણાવવા) માટેજ આરંભમાં આ કથા કહેલી છે. વળી આ[6] જ અધિકાર છે. માહાત્મ્ય, રૂપ,[7] લીલા, વિષય,[8] ચરિત્ર, ઇંદ્રિયો, પોતાના અંશથી કારણમાં પ્રવેશ કરવો, બુદ્ધિ—એવી આ બીજરૂપ સૃષ્ટિ છે. વિષ્ણુથી ઉત્પન્ન થએલા (તે) વૈષ્ણવો. અને વિષ્ણુના આ (સેવકો) (તે) વૈષ્ણવો. તેથી ભગવાને પોતે વૃક્ષના મૂલ પાસે બેસીને, સૃષ્ટિના કારણરૂપ બીજને ઉત્પન્ન કરીને મોક્ષના કારણરૂપ બીજને પણ ઉત્પન્ન કરવા માટે પહેલેથીજ વૈષ્ણવ ઉદ્ધવનો

---

૧. 'તેની' એટલે 'તેને ઘણો મોહ કરનારી'. (प्र)

૨. 'ઉપર કહેલી' એટલે. ૩-૩. ૧૫માં કહેલી. (प्र)

૩. 'એથી' એટલે ગુણોનું તથા સ્વરૂપનું સ્થાપન કરવાથી. (प्र) અહિં બે વેદ અને વૈષ્ણવ કહેલા છે તેથી બીજો અર્થ કરવો યોગ્ય નથી. વેદમાં ગુણોનું અને વૈષ્ણવ વનસ્પતિના મૂલપાસે સ્વરૂપનું સ્થાપન કરે છે.

* 'અર્થ' એ વિષ્ણુનું નામ પણ છે. 'અર્થરૂપ અંશ' એટલે પોતે ધારણ કરેલો દેહ, એવો અર્થ યોગ્ય જણાય છે. 'વેદના અર્થ' એવો અર્થ થઈ શકે પણ અહિં ભગવાન પોતે વનસ્પતિના મૂળ પાસે જઈ વિરાજે છે તેથી તેમણે ધારણ કરેલો દેહ, એ અર્થ જ યોગ્ય લાગે છે.

૪. જ્યારે ભગવાન સ્વરૂપ અને લીલા બંનેનો તિરોભાવ કરવા ઇચ્છે છે, ત્યારે ચિત્ અંશને મોહ કરનારી માયા વિસ્તારે છે, કારણકે માયાથીજ તિરોભાવ થાય છે. તેના છ કાલ વિગેરે આધાર પહેલા (૩-૪-૨ ના સુબોધિનીમાં) કહેલા છે. તે પૈકી દેશ, કર્તા અને મંત્ર આ પ્રસંગે નહિ હોવાથી કાલ, દ્રવ્ય અને ક્રિયામાંથી માયાને ઉપાડી લીધી. પછી તેનાથી જૂદા જૂદા યાદવોની બુદ્ધિમાં મોહ ઉત્પન્ન કર્યો. પછી તે મોહના સહકારથી તેમની બુદ્ધિમાં વિરુદ્ધ વિષયો સત્ય જણાવા લાગ્યા, પછી લીલામાં રહેલા મોહ પામેલા તેઓના શસ્ત્રોથી તેમના પ્રાકૃત દેહોનો નાશ કરી, તે દેહોમાંથી વૈકુંઠવાસીઓનો ઉદ્ધાર કરી તેમને પોતાના સ્થાનમાં પહોંચાડ્યા. તેઓ (સદા) છે એ લીલા છે. તેનું નિત્યપણું સિદ્ધ કરનાર વેદના વચનોથી અને તેનો અર્થ જાણનાર વૈષ્ણવોના સંગથી તેનું જ્ઞાન થાય છે. તેથી વેદોમાં ગુણનું સ્થાપન કરી ઐશ્વર્ય સિદ્ધ કર્યું, અને વૈષ્ણવોમાં સ્વરૂપનું સ્થાપન કરી ઐશ્વર્યનો આધાર સિદ્ધ કર્યો, અને ઐશ્વર્યનો આધાર ન રહેવાથી પ્રાપ્ત થતું અનીશ્વરપણું ભગવાનપણાથી દૂર કર્યું, એવો અર્થ છે. (प्र) આ અર્થ પણ બંધ બેસતો જણાતો નથી. ભગવાને પોતાના ગુણોનું વેદોમાં સ્થાપન કર્યું અને સ્વરૂપનું (દેહનું) વનસ્પતિના મૂલમાં સ્થાપન કર્યું. અનીશ્વરપણું આ દેહ ધારણ કરેલો તેથી તેમાં જણાતું. હવે તેના આધારરૂપ દેહ ન રહેવાથી અનીશ્વરપણું જતું રહ્યું, જણાતું બંધ થયું, એવો અર્થ જણાય છે.

૫. 'બીજમાં' એટલે શુદ્ધ સત્ત્વરૂપે પ્રકટ થએલ અક્ષરમાં (प्र) વનસ્પતિના મૂલ બીજમાં.

૬. 'આ' એટલે બુદ્ધિમાં રહેલો. (प्र)

૭. 'રૂપ' એટલે મહાભૂતો.

૮. 'વિષય' એટલે તન્માત્રાઓ (प्र).

એવો વિચાર કર્યો,[1] કે નવ લીલાઓ[2] પૈકી પહેલી મારે (ભગવાને પોતે) કરવી, પણ છેલ્લી અણિ (ઉદ્ધવે કરવી), (અને) વચલી તો કાલ વિગેરેએ કરવી. વળી 'મને પણ (આપના) પોતાના ધામમાં લઈ જાઓ' એવી ઉદ્ધવની ઇચ્છા હતી. તેથી જ્યાં જ્યારે (ભગવાન) વિરાજે તે (તેમનું) પોતાનું ધામ. આ સમયે કારણરૂપ બીજ બનેલા વિષ્ણુમાં (ભગવાને) પોતે સ્થિતિ કરી, (અને) તે (ઉદ્ધવ) પણ[3] મોક્ષના એકજ સાધનરૂપ તપની સમીપ (व=व=અમૃત) અમૃતની (દરી) ગુફારૂપ 'બદરી'માં આનંદનો અનુભવ કરવા રહે એમ તેમણે વિચાર્યું, અને તેની પણ પહેલાંની સ્થિતિનો વિનાશજ થતો હોવાથી, તે પણ વિનાશના સ્થાન પ્રભાસમાં આવે એવી ઇચ્છા કરી. ૩.

તેથી બીજા બીજનું[4] નિરૂપણ કરતાં ઓગણીસ શ્લોકોથી નિશ્ચયરૂપ બુદ્ધિ કહે છે (જણાવે છે), કારણ કે અઢાર વિદ્યાનાં સ્થાનો ઓળંગીને બુદ્ધિ નિશ્ચયનો આશ્રય કરે છે. તે પૈકી મીમાંસા સહિત સાત (વેદના) અંગો છે અને સ્વતંત્રરીતે પ્રકાશ કરનારો હોવાથી બાર આકારવાળો[5] (સૂર્ય) છે. આથીજ પહેલાની અવસ્થા જતી રહે છે એમ જણાવેલું છે. મુક્તિમાં* તો કારણ કહેવા યોગ્ય ન રહેવાથી અને બીજમાંથી ફલ (પ્રાપ્ત) થતાં વિસ્તાર થતો હોવાથી આ જ લીલા જૂદા પ્રકારે કહેલી છે. તેથી આરંભમાં ભગવાને (તે ઉદ્ધવને) કહેલું તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છે.

अहं चोक्तो भगवता प्रपन्नार्तिहरेण ह ॥
बदरीं त्वं प्रयाहीति स्वकुलं संजिहीर्षुणा ॥ ४ ॥

અને શરણ આવેલાનાં દુઃખ હરનાર પોતાનું કુલ (પોતાની) સાથે લઈ જવા ઇચ્છનાર ભગવાને મને કહ્યું કે 'તું ઝટ બદરી જા'. ૪.

પોતાના બીજા (સેવકો)ને પ્રભાસ જવાનું કહ્યું, અને મને કહ્યું કે 'તું બદરી જા'. 'च' 'અને' શબ્દ તેનો એવો ગૂઢ અર્થ હોવાનું (જણાવે છે કે) પ્રભાસ જઈને (બદરી જા). 'ભગવાન' શબ્દથી એમ જણાવેલું છે કે તેમના વચનમાં જણાવેલું કાર્ય અવશ્ય પાર પડવાનું. '(ભગવાને) એવું કેમ કહ્યું?' એવી શંકા થાય, તેથી 'શરણ આવેલાનાં દુઃખ હરનાર' વિશેષણ યોજેલું છે. શરણ આવેલાનું आर्तिम् સર્વ દુઃખ સૃષ્ટિમાં (તેમને) સર્વ ઐશ્વર્યનું દાન કરીને હરીશ, એવી ઇચ્છાથી તેમ કહ્યું. વિરુદ્ધ સાધનથી (કાર્ય) પાર પાડવાનું છે એવું આશ્ચર્ય 'ह' શબ્દ (જણાવે છે). બદરી પણ અરણ્યરૂપ[6] છે અને ફલના પ્રયોજનમાટે અમૃતરૂપ છે, કારણ કે व અમૃતની दरी ગુફા એ બદરી 'તું જા' એમ (મને) ખાસ આજ્ઞા કરી પદના અર્થનું વિસ્મરણ[7] ન થાય તે માટે 'ઝટ' જવાનું (કહ્યું), બીજું (પ્રયોજન) તો (એ હતું કે) પોતાનું કુલ એટલે પોતાનો સમૂહ, તેઓનો સૃષ્ટિમાંજ ઉપયોગ હતો, તેથી પોતાને માટે (પોતાની સાથે) સારી રીતે લઈ જવાની ઇચ્છાવાળા હતા, (કારણ કે) તેમ ન કરે તો અનંત પ્રકારની સૃષ્ટિ થાય નહિ ૪.

---

૧. વૈષ્ણવો એ પ્રકારના હોવાથી, અધિકારસૃષ્ટિનું કારણ બનેલું બીજ પોતાની વૃક્ષના મૂલ પાસે બેસવાની ચતુરાઈવાળી ક્રિયાથી પોતાથી ઉત્પન્ન થએલા વૈષ્ણવોમાં સ્થાપન કર્યું, અને મોક્ષના કારણરૂપ બીજ પોતે જેમના સ્વામી છે તેવા વૈષ્ણવોમાં ઉપદેશરૂપ ક્રિયાથી સ્થાપન કરવા તેવો વિચાર કર્યો, એવો અર્થ છે. (प्र)

૨. આ બીજરૂપથી જેનો અનુભવ કરવામાં આવે છે તેવી લીલાઓ જાણવી. (प्र)

૩. 'च' શબ્દ 'अपि' 'પણ'ના અર્થમાં યોજાએલો છે. (प्र)

૪. એવા પ્રકારની (મારી ઉદ્ધવ દ્વારા મોક્ષનો ઉપદેશ કરાવવાની) ઇચ્છા હોવાથી, આજ્ઞા પ્રમાણેજ વર્તેલું એવું મોક્ષના નિશ્ચયરૂપ બીજ. (प्र)

૫. 'આ જે આદિત્યની અંદર સુવર્ણમય પુરુષ છે' એ શ્રુતિમાં કહેલો. (प्र)

* 'મુક્તિમાં એટલે અગીઆરમા અધ્યાયમાં. (प्र)

૬. "'અર' નામનો અમૃતનો સમુદ્ર છે અને 'ણ્ય' નામનો અમૃતનો સાગર છે" એ સ્મૃતિ પ્રમાણે અરણ્ય બ્રહ્મલોક હોઈ, બદરી અમૃતરૂપ છે. (प्र) આ અર્થ [illegible] જણાતો નથી, કારણ કે વિરુદ્ધ સાધનથી કાર્ય પાર પાડવાનું કહેલું છે, 'અરણ્ય' એટલે જંગલ, વન એ[illegible] સાધનથી અમૃત જેવું ફલ (બદરીફલ=બોર) પ્રાપ્ત થાય એવો ભાવાર્થ જણાય છે.

૭. 'બદરી' શબ્દના વ્યુત્પત્તિથી થતા અર્થનું વિસ્મરણ. (प्र)

જો કે ભગવાને મુખથી એમ કહેલું, છતાં પણ પ્રભાસ આવીને (બદરી) જવું, એવો તેમના હૃદયનો અભિપ્રાય હતો, કારણ કે તેમ કરવામાં (પ્રભાસ જવામાં) ન આવે, તો પહેલાની અવસ્થાનો ત્યાગ ન થાય. તે (અર્થ) નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

अथापि तदभिप्रेतं जानन्नहमरिन्दम ॥
पृष्ठतोऽन्वगमं भर्तुः पादविश्लेषणाक्षमः ॥ ५ ॥

છતાં પણ હે શત્રુઓને દમનાર ! તેમનો અભિપ્રાય જાણનાર હું સ્વામીના ચરણથી વિખૂટો થવા અશક્ત હોવાથી તેમની પાછલ ગયો ૫.

તેમનો ઉપર કહ્યો તે અભિપ્રાય મેં જાણ્યો, કારણ કે (તેમણે કરેલા) ઉપદેશના જ્ઞાનથી હું સર્વજ્ઞ થયો હતો. ભગવાનની કૃપાથી તે (અભિપ્રાય) પણ જાણ્યો, પણ મેંજ જાણ્યો. 'હે શત્રુઓને દમનાર !' એ સંબોધન (વિદુરને) અભિપ્રાયનું જ્ઞાન થાય તે માટે કરેલું છે. રાજનીતિ પ્રમાણે પણ સ્વામીનું ઇચ્છેલું કરવું જોઈએ. તેટલાથી (તેમ કરવાથી) આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન થતું નથી. છતાં પણ હું (ભગવાનની) સાથે ન ગયો. પહેલાંજ મેં બદરિકાશ્રમ જવાનું કર્યું. ગિરિદુર્ગ (ગિરનાર) સુધી આવીને પછી (વિદુર) પ્રભાસ ગએલો એમ જણાય[1] છે. (ભગવાનના) અભિપ્રાયમાં સંદેહ હોય તો પણ પહેલાની (પ્રેમની) અવસ્થા હોવાથી, સ્નેહને લીધે પણ ગએલો, એમ કહેલું છે. (ભગવાનના) ચરણોથી વિખૂટા થવું એટલે (તેમનો) વિયોગ, અથવા પહેલાની અવસ્થાનો ત્યાગ, તે કરવા હું (વિદુર) અશક્ત હતો. (તેથી પાછલ પ્રભાસ ગયો) ૫.

(ભગવાનના) ઇચ્છેલા વિષયનું[2] અનુમાન કરેલ હોવા છતાં તે સાચો ઠર્યો એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

अद्राक्षमेकमासीनं विचिन्वन्दयितं पतिम् ॥
श्रीनिकेतं सरस्वत्यां कृतकेतमकेतनम् ॥ ६ ॥

શોધતાં મેં સરસ્વતીનો આશ્રય કરેલા, આશ્રયવિનાના, લક્ષ્મીના ધામરૂપ પ્રિય સ્વામીને એકલા બેઠેલા જોયા ૬.

તે સમયે ભગવાનનું ઐશ્વર્ય પ્રકટ થએલું હોવાથી, મેં ભગવાનમાં સોળે કલાઓ ત્યારે જોઈ. તે (સોળ કલાવાળા) પૂર્ણ છે. તેથી અહિં ભગવાનનાં સોળ વિશેષણો (કહેલાં) છે. આ જ (વિશેષણો) ગુણોનો સમૂહ જણાવતાં[3] સોળ અધિકરણોથી સિદ્ધ કરેલાં છે. એ પ્રમાણે સર્વ ગુણોવાળા સર્વફલરૂપ (ભગવાન)નો સાક્ષાત્કાર થયો, એમ 'મેં જોયા' શબ્દથી કહેલું છે, કારણ કે બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થાય ત્યારેજ પહેલાની અવસ્થાનો ત્યાગ થાય છે. તે પૈકી (૧) આરંભમાં આ ભગવાનનો અસાધારણ ગુણ છે કે સર્વ પ્રપંચનું અતિક્રમણ કરેલા, સર્વને (પોતાની અંદર) સમાવીને એક એક (થએલા) હોય છે અને કારણરૂપ હોય છે. વળી (૨) ભગવાન બધેએ (અને) ખાસ કરીને વૈષ્ણવોની સમીપ બેઠેલા જ હોય છે. (કાંઈ) કરવાનું ન હોવાથી, વ્યગ્ર ન હતા એમ કહેલું છે, અને એમ જણાવેલું છે કે બેઠેલા જ (ભગવાન) સૃષ્ટિ કરે છે. વળી આથી[4] લોકોમાં (પોતાના) અવયવો સંકોચી લીધાનું જણાવ્યું. ભગવાનનાં દર્શન પણ ભગવાનની ઇચ્છાથી જ થયાં એમ 'શોધતાં' શબ્દથી કહેલું છે. સરસ્વતીના તીર ઉપર સર્વ સ્થલે ગરુડની ધજાવાળો રથ શોધતાં, (ભગવાન) ક્યાં છે એમ વિચારતાં, જ્યાં તે બેઠેલા હતા ત્યાં

૧. 'પાછલ' શબ્દથી પોતાનો અર્થ જેમાં તજાતો નથી તેવી લક્ષણાથી જણાય છે. (प्र)
૨. 'ઇચ્છેલા વિષયનું' એટલે 'પોતાના કુલનો સંહાર કરવાનું'. (प्र) બદરી જવાનું કહ્યું, પણ પ્રભાસ થઈને પછી જવું એમ ભગવાને ઇચ્છેલ તે, એવો પણ અર્થ જણાય છે.
૩. બ્રહ્મસૂત્રના ત્રીજા અધ્યાયમાં ત્રીજા પાદમાં. (प्र)
૪. 'આથી' એટલે વ્યગ્રતા વિના બેઠેલા હોવાથી. (प्र)

તેમનાં દર્શન થયાં, એવો અર્થ છે. આથી[1] (એમ જણાવ્યું કે) ચિંતનના સમયે, સર્વ પ્રાણીઓમાં રહેલા એકલા (ભગવાન)નું જ ચિંતન કરવું. ત્યારપછી (૩) (તે) આત્મા હોવાથી 'પ્રિય' તરીકે જણાય છે (અને) ત્યારપછી પણ (૪) (ચિંતન કરતાં) બ્રહ્મ જાણનાર તરીકે બ્રહ્મ આત્મા છે એવું ભાન થાય ત્યારે તે પતિ તરીકે જણાય છે, કારણકે પુરુષોત્તમ અક્ષરના પણ પતિ છે. એપ્રમાણે સાધન અને ફલના ભેદથી પ્રમેય (ભગવાન)નાં ચાર ગુણો (પૂર્વાર્ધથી) કહ્યા.

પ્રમાણરૂપ તેમના (ભગવાનના) ત્રણ ગુણો કહે છે, કારણકે તે (પ્રમાણ)માં અર્થ શબ્દ અને ફલ મુખ્ય છે. તે પૈકી (૫) અર્થ 'લક્ષ્મીના ધામરૂપ' (ગુણ)થી (કહેલો છે). આથી (ભગવાનને) પ્રપંચ યજ્ઞ અને સૌભાગ્યવાળા[2] કહેલા છે. (૬) 'સરસ્વતીનો આશ્રય કરેલા' વિશેષણથી (એમ જણાવ્યું છે કે તે) માત્ર વેદથી[3] પ્રાપ્ત થાય તેવા છે. (૭) 'આશ્રય વિનાના' વિશેષણથી ફલ (કહેલું છે), કારણકે કોઈનો પણ આશ્રય ન હોવાથી સ્વરૂપમાં રહેલા છે (અને) સ્વરૂપમાં[4] તેવાજ કહેલા છે.

વળી અહિં શ્રીવત્સઉપર લક્ષ્મીને[5] બેઠેલી જોઈ, અને સરસ્વતીના શુદ્ધ તીર ઉપર ઉપદેશ આપવા બેઠેલા (ભગવાનને) જોયા. (તે) આશ્રય વિનાના હોવાથી સર્વ વિવાદો[6] અને વિરોધો દૂર[6] થએલા છે, અને (તેમની પાસે) ઘર રથ આસન વિગેરે (કાંઈ) નથી. એ રીતે એક (શ્લોક)થી પ્રમાણ અને પ્રમેય (રૂપ ભગવાન)નો નિર્ણય થયો. (તેમને) ચાર મૂર્તિવાળા અને ત્રણ મૂર્તિવાળા કહ્યા. 'એકલા' (હોવાથી) સંકર્ષણ, 'બેઠેલા' હોવાથી વાસુદેવ, 'પ્રિય' હોવાથી પ્રદ્યુમ્ન અને 'પતિ' હોવાથી અનિરુદ્ધ (રૂપ છે) 'લક્ષ્મીના ધામરૂપ' વિષ્ણુ છે, બીજા બે (છઠ્ઠા અને સાતમાં ગુણવાળા) બ્રહ્મા[7] અને શિવ છે.[7] ૬.

એ પ્રમાણે પ્રમેય અને પ્રમાણ(રૂપ અને ભગવાન)નું નિરૂપણ કરીને, નીચેના શ્લોકમાં પાંચ પ્રકારના ફલરૂપ ભગવાનનું નિરૂપણ કરે છેઃ—

श्यामावदातं विरजं प्रशान्तारुणलोचनम् ॥
दोर्भिश्चतुर्भिर्विदितं पीतकौशाम्बरेण च ॥ ७ ॥

શ્યામ અને તેજસ્વી, રજવિનાના, ઘણાં શાંત અને લાલ લોચનવાળા, ચાર બાહુઓથી અને પીળાં રેશમી વસ્ત્રથી જણાતા (સ્વામીને જોયા........શ્લોક ૬.) ૭.

(૮) (તે) શ્યામ અને તેજસ્વી, એટલે મધ્યાહ્નના સૂર્યના મંડલમાં રહેનાર (પુરુષ) જેવા[8] પ્રકાશતા હતા, એવો અર્થ છે, કારણકે "(ભગવાન) આદિત્યના જેવા વર્ણવાળા, 'અંધકારની પેલે પાર છે'

---

૧. બ્રહ્મસૂત્રના બીજા અધ્યાયના પહેલા બે પાદોમાં સાંખ્ય વિગેરે મતો ખોટા ઠરાવીને ત્રીજા તથા ચોથા પાદથી આકાશ વિગેરે બધાના કારણ ભગવાન હોવાનું સિદ્ધ કરેલું છે. તેમાં પણ ૨-૩-૧૩ સૂત્રમાં એમ સિદ્ધ કરેલું છે કે ભગવાન આકાશ વિગેરે રચી, તેમનામાં તે તે (પદાર્થના) રૂપથી રહી, તેમનાં કાર્યો પોતે કરે છે. તેથી તે 'એકલા' અને 'બેઠેલા' હોવાનું સ્પષ્ટ પ્રકારે સિદ્ધ થાય છે. તે પૈકી ઐક્યનો વિચાર કરતાં, જીવ પણ ભગવદ્રૂપ હોવાનું ભગવાન ભાન કરાવે, એટલે ઉપાધિરહિત 'પ્રિય' ભગવાનજ ઠરે. (ભગવાનની) 'સ્થિતિ'નો વિચાર કરતાં ભગવાન જૂદી જૂદી વસ્તુઓને નિયમમાં રાખનારા છે એમ સિદ્ધ થાય, અને તે અક્ષરથી પણ પર હોવાથી અક્ષરને પણ નિયમમાં રાખનાર અક્ષરના 'પતિ' સિદ્ધ થાય. એમ ચાર રૂપો જણાવ્યાં. (प्र)

૨. બે પ્રકારના (લૌકિક અને વૈદિક?) પ્રપંચ રચનાર હોવાથી વિરાજ અને સૌભાગ્યનાં ધામ હોવાથી સૌભાગ્યવાળા. આથી તે ઉત્તમફલરૂપ છે એમ કહ્યું. (प्र)

૩. આથી શબ્દના ફલરૂપ કહ્યા. (प्र)

૪. આથી આનંદ ફલરૂપ કહ્યા, કારણકે ભૂમાના સ્વરૂપમાં તેમને 'પોતાના મહિમામાં પ્રતિષ્ઠાવાળા' એમ આનંદરૂપ કહેલા છે. (प्र)

૫. પ્રત્યક્ષ દેખાતો અર્થ કહેલો છે. (प्र)

૬. વિવાદો દૂર થવાથી પ્રમેયનો નિર્ણય થાય છે, વિરોધો દૂર થવાથી પ્રમાણનો નિર્ણય થાય છે. (प्र)

૭. પ્રવાહ અને વેદમાર્ગમાં રહેલ હોવાનું વિશેષણથી જણાતું હોવાથી બ્રહ્મા અને (સાતમા વિશેષણથી) ઘરવિનાના વૈરાગ્યવાળા સિદ્ધ થતા હોવાથી શિવ, એવો અર્થ છે. (प्र)

૮. શ્યામ હોવાથી પ્રકાશરહિત થાય, તેથી તેમ નહતું એમ જણાવવા 'તેજસ્વી' કહેલ છે. તેજસ્વી હોવાનું પ્રમાણ શ્રુતિથી દર્શાવ્યું છે. (प्र)

એમ શ્રુતિ (કહે છે) આથી[1] સારૂપ્યનામની મુક્તિ પણ કહેવાઈ. (૯) 'विरजं' 'રજવિનાના' એટલે નિર્મલ. વ્યાપિવૈકુંઠમાં રજ હોતી નથી. આથી સાલોક્ય (મુક્તિ) પણ કહેવાઈ. અને ઉત્પત્તિ કરાવનાર (રજ અથવા કર્મ)ના સંસ્કારવાળા[2] મહાભૂતો[2] પણ ન હોવાનું (કહ્યું). તેથી સાલોક્યમાં પણ ફરીથી ઉત્પત્તિ ન થવાનું (જણાવ્યું). મુક્તિનો ઉપદેશ કરનાર આ (ઉદ્ધવ)ને ફલ (પ્રાપ્ત) થાય તે માટે (ભગવાન) પોતાને તેવા દેખાડે[3] છે. આથી એમ સૂચવેલું છે કે આ (ભગવાન) સોળ કલાવાળા, મનોમય વેદરૂપ છે (૧૦) 'ઘણાં શાંત અને લાલ લોચનવાળા' એટલે ઘણાં શાંત, (અને) લાલ છે બે લોચનો જેમનાં, જ્ઞાનશક્તિ[4] અને ક્રિયાશક્તિ[4] (એ) બે છે લોચનો જેમનાં તેવા કહ્યા. 'ઘણાં' એટલે સાધન (બે શક્તિઓ) અહિત. આથી[5] સાર્ષ્ટિ (મુક્તિ) કહી. સરખું ઐશ્વર્ય (જણાવ્યું) આ જ સામીપ્ય છે, કારણકે જ્ઞાનશક્તિ અને ક્રિયાશક્તિવાળો હોય તે જ તેવો (ભગવાનની સમીપ રહેનારો) હોય છે. આથી એમ સૂચવેલું છે કે વેદનો અર્થ પણ આટલોજ[6] અહિં પ્રસિદ્ધ છે. (૧૧) 'ચાર બાહુઓથી જણાતા' વિશેષણનો (અર્થ નીચે પ્રમાણે છે.) 'विदितम्' એટલે જણાતા. બંનેના[7] ચાર બાહુઓ જણાવેલા હોય તેમ આથી સાયુજ્ય કહ્યું. અહિં ('ચાર', 'બાહુઓથી', 'જણાતા' એવા) જે ત્રણ શબ્દો યોજ્યા તે એમ જણાવવા કે ક્રિયાથી ભક્તિથી અને જ્ઞાનથી સાયુજ્ય (પ્રાપ્ત) થાય છે. 'બાહુઓથી' એટલે ક્રિયાઓથી. 'ચારથી' એટલે પાદ સેવનથી આરંભી (ચાર પ્રકારની ભક્તિથી). वि સારી રીતે दितं કપાએલું છે (અજ્ઞાન) જેને લીધે તે (विदितं એટલે) સર્વ અજ્ઞાનને દૂર કરનારું અથવા કાલને દૂર કરનારું જ્ઞાન. તેમ (તેવો ભાવાર્થ) ન હોત[8] તો ચાર ભુજાવાળા એમજ કહેત. અથવા ચાર ભુજાઓ પ્રકટ થઈ એમ જણાવવા (તેમ કહેલું છે). (૧૨) 'અને પીળાં રેશમી વસ્ત્રથી જણાતા' વિશેષણનો (અર્થ નીચે પ્રમાણે છે). અને पीतं પીળું कौशं રેશમી જે अम्बरम् વસ્ત્ર, તેનાથી જણાતા. બ્રહ્મની સ્થિતિ (પ્રાપ્ત થવા)માં પણ જ્ઞાન અંગ હોવાથી, આથી તે જ વિશેષણ કહેલું છે. 'પીળાં' શબ્દથી અહંતા અને મમતાનો અભાવ (કહ્યો). 'कौशम्' 'રેશમી' શબ્દથી કુશ (ઘાસ)ના સંબંધવાળા યમ, નિયમ વિગેરે (કહ્યા). अम्बरम् (આકાશ, વસ્ત્ર) શબ્દથી ત્રણ અવસ્થાનો[9] ત્યાગ કરી કોઈથી ન લેપાવાનું કહ્યું. બ્રહ્મની સ્થિતિ (પ્રાપ્ત કરવા)માં આ જ્ઞાનરૂપ સાધનો છે.

वैराग्यं च तपश्चैव समाधिरिति साधनम् ॥ ६ ॥

વૈરાગ્ય અને તપ તેમજ સમાધિ એ સાધન છે. કા. ૬.

---

૧. ભગવાનને તેની સમાન કહ્યા, તેથી તેનામાં પણ ભગવાનના ગુણો આવ્યા તેથી સારૂપ્ય મુક્તિને પણ ભગવદ્રૂપ કહી (प्र) આ અર્થ સમજાતો નથી. સૂર્યમંડલમાં રહેનાર પુરુષ જેવું ભગવાનનું રૂપ કહ્યું, તેથી 'સારૂપ્ય' સમાનરૂપ કરાવનારી મુક્તિરૂપ ફલ આપનાર ભગવાન છે એમ સૂચવેલું છે એવો અર્થ જણાય છે.

૨. ઉત્પત્તિ કરાવનાર રજ (રજોગુણ), તેનાથી થતું અદૃષ્ટરૂપ કર્મ, તેના સંસ્કારવાળા મહાભૂતો (ભગવાનના દેહમાં) નથી.

૩. પોતાના આ ગુણો ઉદ્ધવને દર્શાવવાનું પ્રયોજન આ વાક્યથી કહેલું છે. (प्र)

૪. 'શાંત' વિશેષણથી જ્ઞાનશક્તિ અને 'લાલ' વિશેષણથી ક્રિયાશક્તિ જણાવી. (प्र)

૫. 'આથી' એટલે ઘણાં શાંત અને લાલ કહ્યાં તેથી. આધિક્ય સમાન ઐશ્વર્ય કરાવનારું છે. (प्र)

૬. 'આટલોજ' એટલે ઘણીજ જ્ઞાન અને ક્રિયાશક્તિવાળો, પણ તેથી અધિક રસરૂપ નહિ. (प्र)

૭. 'બંનેના' એટલે ડાબી અને જમણી બાજુના. (प्र) આ અર્થ પણ યોગ્ય લાગતો નથી. આથી 'સાયુજ્ય' એટલે ભગવાનમાં મળી જવારૂપ મુક્તિ દર્શાવે છે. મળી જાય ત્યારે ભક્ત અને ભગવાન ભેગા થાય, તેથી બેના ચાર બાહુ હોય 'તેમ' ભગવાન ભક્તને સાયુજ્ય આપનાર છે એમ જણાવવા દર્શાવે છે, એવો અર્થ જણાય છે.

૮. 'તેમ ન હોત તો' એટલે અહંતામમતા હોત તો (प्र) અહંતામમતા વૈરાગ્યનો અભાવ દર્શાવે છે. આ તો નીચે બારમા વિશેષણનો અર્થ કરતાં કહેલ છે. તેથી 'તેમ ન હોત તો' એટલે, ચારથી, બાહુઓથી અને વિદિત શબ્દોના ઉપર અર્થ કર્યા તેવા ન હોત તો, એવો અર્થ જણાય છે.

૯. 'ત્રણ અવસ્થા' એટલે જાગ્રત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિની અવસ્થાઓ. (प्र)

આ (ત્રણ) એકજ (સાધન) છે, દરેક સાધન થતું નથી. (શ્લોકમાંનો) 'च' 'અને' શબ્દ ન
કહેલાં બધાં ફલનો સમાવેશ કરાવા માટે (યોજેલો છે). ભગવાન સર્વ ફલરૂપ છે, એવો અર્થ છે. ૭.
એ પ્રમાણે ફલરૂપ (ભગવાન)નું નિરૂપણ કરીને, નીચેના શ્લોકમાં ચાર પ્રકારના સાધનરૂપ
(ભગવાન)નું નિરૂપણ કરે છેઃ—

वाम ऊरावधिश्रित्य दक्षिणाङ्घ्रिसरोरुहम् ॥
अपाश्रितार्भकाश्वत्थमकृशं त्यक्तपिप्पलम् ॥ ८ ॥

ડાબા સાથળ ઉપર જમણું ચરણકમલ સ્થાપન કરેલા, અર્ભક (નાના) પીપળાનો આશ્રય કરેલા,
અકૃશ (પૂર્ણ), (અને) કર્મના ફલનો ત્યાગ કરેલા (સ્વામીને જોયા....શ્લો. ૬). ૮.
(૯) ડાબા સાથળ ઉપર જમણું ચરણકમલ સ્થાપન કરીને રહેલા (હતા), અથવા (ડાબા
સાથળ ઉપર) જમણું ચરણકમલ હતું જેમનું (તેવા સ્વામીને જોયા). આથી[1] ભક્તિને સાધન કહી.
वामाः ભગવાનની પ્રતિમા જેવા જે મનોહર (ભક્તો), તેઓમાં કમલના જેવા સુંદર, અને સર્વને પુષ્ટ
કરનાર ભગવદ્ ભક્તિમાર્ગને[2] સ્થાપન કરેલા (સ્વામીને જોયા). 'કમલ' શબ્દથી એમ સૂચવેલું છે કે
પ્રેમથીજ તે (ભક્તિમાર્ગ)નો ઉદય થાય છે. 'દક્ષિણ' 'જમણું' શબ્દથીએમ સૂચવેલું છે કેઃ—ભક્તિમાર્ગમાં.

चातुर्यं दक्षिणो देशः पाषण्डाभाव एव च ॥

(૧) ચતુરાઈ, (૨) દક્ષિણ પ્રદેશ અને (૩) પાખંડનો અભાવ (કા. ૬૨) એ ત્રણ વિશેષણો
છે. ભક્તિનું 'उरु' ('ડાબું' 'ઘણું') વિશેષણ કહ્યું તે (એમ જણાવવા કે) કુટુંબસાથે (ભક્ત) ભક્તિમાં
રચ્યોપચ્યો (રહે) છે, અથવા (તેને) સ્ત્રી અને પુત્ર વિગેરેને ઠેકાણે પણ ભક્તિજ છે. સર્વને
ઉપયોગી થાય તેવી રીતે (ભક્તિ) પરિપક્વ થાય તે માટે 'अधिश्रयणम्' ઉપર સ્થાપન કરવાનું કહેલું
છે, કારણ કે વૈષ્ણવોથી સંસ્કાર પામેલો ભક્તિમાર્ગ (ભગવાનની પ્રાપ્તિનું) સાધન થાય છે.
એ રીતે ભક્તિને સાધન તરીકે જણાવીને, (૧૦) 'અર્ભક પીપળાનો આશ્રય કરેલા' વિશેષણથી
કર્મોને સાધન તરીકે જણાવે છે. આશ્રય[3] કરેલો છે અર્ભક પીપળાનો જેમણે અથવા પીઠથી આશ્રય
કરેલો છે (અર્ભક પીપળાનો જેમણે) તેવા (સ્વામીને જોયા). (અર્ભક એટલે) अर्भाणां બાલકોને
कं સુખ છે જેનાથી, એટલે બાલકોને સુખ આપનાર,[4] અથવા અર્ભક એટલે (બાલકરૂપ) કોમલ
પીપળો. તેનીજ બે અરણિઓ[4] થાય છે. તેજ બધાં કર્મોનું સાધન છે. વળી 'अपाश्रय'[5] '(પીઠથી
આશ્રય)' શબ્દથી એમ સૂચવેલું છે કે (ભક્તિના) સાધન તરીકેજ કર્મની જરુર છે, પણ તેનાથી પ્રાપ્ત
થતાં ફલની જરુર નથી. 'अपाश्रिताः' આશ્રય કરેલો છે 'अर्भकाः' બાલકોએ જેનો, એમ (આ
શબ્દથી) કર્મમાં બાલકોનો અધિકાર (હોવાનું) સૂચવેલું છે.
(૧૧) 'અકૃશ' વિશેષણથી (ભગવાન) પૂર્ણ હોવાથી (અને) બીજા હદવાળા હોવાથી જ્ઞાન
(સૂચવેલું છે). આથી એમ (જણાવેલું છે કે) પૂર્ણ જ્ઞાનજ સાધન છે, પરંતુ શાંકર ભાષ્ય વિગેરે
ખામીવાળા બ્રહ્મજ્ઞાન સાધન નથી. બધા ભક્તોનો (પોતામાં) લય કરેલો હોવાથી તેઓ દુર્બલ હશે
એવી શંકા થાય, તેને ખોટી જણાવેલી છે, કારણકે ભક્તોનો તેમનામાં (ભગવાનમાં)જ પ્રવેશ થએલ
હોય છે. આથી બીજા પણ દેહના ધર્મો (ભગવાનમાં) ન હોવાનું કહેલું છે. વળી (તે ભગવાન) અક્ષરની

૧. 'આથી' એટલે ડાબા સાથળ ઉપર જમણું ચરણકમલ સ્થાપન કર્યું તેથી. પછીના ભાગથી આ સ્પષ્ટ કરે
છે. (प्र)
૨. ચરણ ગતિનું સાધન હોવાથી તેને માર્ગ કહ્યો. (प्र)
૩. 'આશ્રય કરેલો' એટલે છાયા માટે આશ્રય કરેલો. (प्र)
૪. આ વિશેષણથી કર્મ કેમ જણાવ્યા એ કહેલું છે. બાલકને સુખ આપનાર અને અરણિઓ ઉત્પન્ન કરનાર
હોવાથી, કર્મ જણાવે છે. (प्र) અરણિઓથી અગ્નિ પ્રકટ કરી તેથી કર્મ કરવામાં આવે છે.
૫. 'अप' ઉપસર્ગનો અર્થ 'તજવું' થાય છે. તેથી તજવાના તરીકે તેનો આશ્રય કર્યો (પીઠથી આશ્રય કર્યો),
એટલે કર્મ ઇચ્છેલાં નથી એમ સૂચવ્યું, એવો અર્થ છે. (प्र)

સમાન જણાવેલા હોવાથી, ઉત્પતિ, પ્રયોજન, તપના સંબંધવાળા વિગેરે (તેમને) ન હોવાનું કહ્યું 'अस्' ધાતુ 'હોવું'ના અર્થવાળો, 'कृ' 'કરવું'ના અર્થવાળો અને 'शम्' શાંતિના અર્થવાળો છે, તે ધાતુઓના પહેલા (અક્ષરો=अ+कृ+श) લીધેલા છે, (એટલે અનુક્રમે) પ્રપંચ કર્મ અને જ્ઞાનને જ્ઞાનના સાધનો (કહેલાં છે). તેથી સાધનો સાથે જ્ઞાન કહ્યું.

(૧૨) 'કર્મના ફલનો ત્યાગ કરેલા' (સ્વામીને જોયા). त्यक्तं ત્યાગ કરેલો છે पिप्पलं કર્મના[1] ફલનો જેમણે (તેવા સ્વામીને જોયા). આ વૈરાગ્ય (કહ્યો). पिपान् કર્મોને लाति કરાવે તે पिप्पलम्. पिपः કાલનું पान्ति રક્ષણ કરે તે पिप्पाः (કર્મો). पिबति પાન કરે છે તે पिः એટલે કાલ, કારણકે તે સર્વનું ભક્ષણ કરે છે. તેનું રક્ષણ કરનારાં કર્મો છે, કારણ કે તે અમુક કાલે કરવાનાં હોય છે. વળી કર્મ ફલનેજ ગ્રહણ કરે છે, કારણકે ફલ (પ્રાપ્ત કરવા)ની ઇચ્છીથીજ કર્મ કરવામાં આવે છે. બધાં (કર્મનાં ફલ) એક સરખાં ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે એમ જણાવવા તે (पिप्पलं=કર્મનું ફલ) એક વચનમાં યોજેલું છે. આથી (એમ જણાવ્યું છે કે) **વૈરાગ્ય થાય ત્યારે વૈરાગ્યવાળાને લૌકિક, દેહના અથવા ભક્તિમાર્ગમાં કરવાનાં (કર્મો) કરવાની મના નથી. તેમજ નિત્ય (કર્મો) કરવાની મના નથી, કારણ કે ફલથી તે પણ (ચિત્તને) લોભાવનારાં નથી. અમુક કારણ કે પ્રસંગોએ કરવાનાં (કર્મો) કરવાની અર્ધી મના છે, કારણકે તે કાલનું પોષણ કરનારાં છે. અગ્નિહોત્ર વિગેરે પણ મુકરર કરેલા સમયે કરવાનાં હોવાથી અમુક પ્રસંગોએ કરવાનાં (કર્મો)જ છે. સદા કરી શકાય તે જ નિત્ય (કર્મો) છે, જેવાં કે યોગથી આત્માનું દર્શન, દાન વિગેરે બીજા માટે કરવામાં આવતી ક્રિયા, ભગવાનનું ભજન વિગેરે. આ કાલનું રક્ષણ કરનારાં નથી. તેથી વૈરાગ્ય થાય ત્યારે નિત્ય (કર્મો) કરવાંજ જોઇએ. અમુક પ્રસંગોએ કરવાનાં (કર્મો) કરવાં કે ન કરવાં એ ઇચ્છાની વાત છે, પરંતુ કામ્ય (ફલની ઇચ્છાથી કરવાનાં કર્મો)નો તો ત્યાગ કરવોજ જોઇએ, એમ સૂચવેલું છે.** ગીતામાં પણ 'યજ્ઞ દાન તથા તપરૂપ કર્મનો ત્યાગ ન કરવો' (૧૮. ૫) એવું જે ભગવાનનું વચન છે, તેમાં પણ નિત્ય અથવા ઘડપણ સુધી કરવાનાં યજ્ઞો (કહેલાં છે), દાન પણ અક્ષય હોવાથી સદા આપી શકાય તેવાં જ્ઞાનનો ઉપદેશ વિગેરે (કહેલાં છે), અને તપ પણ બ્રહ્મચર્ય વિગેરેરૂપ જે સદાએ કરવાનું સંભવે તે કહેલું છે, પરંતુ દુઃખથી થાય તેવાં વિગેરે કહેલ નથી, કારણ કે તે સદા કરી શકાય તેવાં નથી. એ પ્રમાણે સોળ કલાવાલા ભગવાનનાં મને દર્શન થયાં.

प्रमेये साधने चैव चतुर्मूर्तिः फले पुनः ॥ ७ ॥
पञ्चात्मकस्त्रिमूर्तिस्तु प्रमाण इति निश्चयः ॥

પ્રમેયમાં તેમજ સાધનમાં ચારમૂર્તિવાળા, પરંતુ ફલમાં પાંચરૂપવાળા અને પ્રમાણમાં ત્રણ રૂપવાળા (ભગવાન) છે, એવો નિશ્ચય છે. કા. ૭½.

જ્યારે મને (ઉદ્ધવને) ભગવાનનાં દર્શન થયાં, તેજ સમયે મૈત્રેય પણ આવ્યો, કારણકે (ભગવાન) તેને વિદુરનો ઉદ્ધાર કરવા લાવેલા. તેથીજ મૈત્રેયે કહેલું ભાગવત પણ મુખ્ય છે, કારણકે તે

---

૧. 'કર્મનો (એને) ફલનો ત્યાગ કરેલો છે જેમણે' એવો અર્થ લેવો. અહિં કર્મનો ત્યાગ સ્હેલાઈથી સમજાતો નથી. તેથી આગળ વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે અર્થ કરેલા છે. (પ્ર) અહિં કર્મના ફલનોજ ત્યાગ કહેલો હોવાનું જણાય છે. ફલની કામના વિનાના કર્મ કરવાનું કહેલ છે.

૨. અહિં पिप्पलं અને पिःपलम् એવા બે પ્રયોગ જણાય છે. બંનેમાં पिप् અથવા पिः નો અર્થ કાલ છે. पिपः पान्ति, અથવા पीन् पान्ति એમ બંનેમાં 'पिप' શબ્દનો અર્થ 'કર્મ' થાય છે. पिप्पानि लाति કર્મોને મંજુર રાખે અથવા કરાવે તે पिप्पलम् (એટલે કર્મનું ફલ). (પ્ર)

૩. 'દેહનાં' કર્મો એટલે પ્રાણ ટકાવવમાં ઉપયોગી ભીખ માગવી વિગેરે કર્મો. (પ્ર)

બ્રહ્માની સમાન[1] થયો. તેથી શુકે કહેલું પણ પાછળ* રાખીને, (વ્યાસે) મૈત્રેયે કહેલુંજ કહેલું છે. વચ્ચે એકજ (રહેલ) હોવાથી, વિદુર એ લીલાઓ(નાં શ્રવણ)થી કૃતાર્થ થયો. બીજા કલ્પમાં ઉદ્ધવે કહેલા (ભાગવત)થી પણ એમ થશે. માત્ર થોડી લીલાનાં શ્રવણથીજ બ્રહ્મા ઉદ્ધવ અને મૈત્રેય કૃતાર્થ થયા, અને 'ઉત્તમ સ્થિતિ' (શ્લો. ૧૯) શબ્દ હોવાથી તે લીલા આશ્રયરૂપ છે. તે (મૈત્રેય)નું આવવું પણ ભગવાનની ઇચ્છાથી થયું. પહેલાં પણ તે વેદવ્યાસની સમાન હતો, શુકની પણ સમાન છે (અને) નારદની પણ સમાન છે. તેથી બ્રહ્માની પરંપરામાં જેટલા તે (ભાગવતના વક્તા)ઓ છે, તેટલો મૈત્રેય એકલો જ છે, તેથી એ પરંપરાઓમાં જરાએ ભેદ નથી, તેથી તેવા ગુણવાળો મૈત્રેય આવ્યો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

तस्मिन् महाभागवतो द्वैपायनसुहृत्सखा ॥
लोकाननुचरन् सिद्ध आससाद यदृच्छया ॥ ९ ॥

દ્વૈપાયનનું હિત કરનાર અને મિત્ર, મોટો ભક્ત સિદ્ધ (મૈત્રેય) લોકમાં ફરતાં સ્વેચ્છાથી ત્યાં આવ્યો. ૯.

'**तस्मिन्**' એટલે તે સ્થલમાં અને (તે) સમયે. ભક્તોને પણ કૃતાર્થ કરવાનું (મૈત્રેયમાં) સામર્થ્ય હોવાથી, તેને 'મોટો ભક્ત' (કહેલ છે). 'દ્વૈપાયન' નામથી (એમ જણાવ્યું કે) તે (ભાગવત રચવા) માટેજ પુષ્ટિથી ભગવાનનો અવતાર થએલો, તેવો આ (મૈત્રેય) પણ છે એમ જાણવું. (મૈત્રેય) પણ પરાશરનો શિષ્ય હોવાથી તે (વ્યાસ)ના સુહૃત્ એટલે તેનું પણ હિત કરનાર અને (તેના) મિત્ર છે. આથી એમ સૂચવેલું છે કે આ (મૈત્રેય) પરંપરાથી પરાશર પાસેથી વ્યાસની પેઠે પુરાણજ ભણેલ, પણ ભાગવત ભણેલ નહિ. વ્યાસે પણ નારદ પાસેથીજ ભાગવતનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરેલ. આથી (એમ જણાવ્યું કે) મૈત્રેયે પણ ભગવાનની આજ્ઞાથી પુરાણ કહ્યું તે, અધિકારવાળા વ્યાસ સાથે વિરોધ થવાનું કારણ નથી, કારણકે તેના પુત્રને ઉપદેશ પણ કરેલો. આ માટેજ (વ્યાસનો) મિત્ર કહેલ છે. 'લોકમાં ફરતાં' વિશેષણથી તેને શુકના જેવો સિદ્ધ કહેલો છે, કારણકે શુક પણ (લોકમાં) ફરતાંજ સિદ્ધ થએલ. 'સ્વેચ્છાથી આવ્યો' શબ્દોથી (તેને) નારદની સમાન જણાવેલ છે, કારણકે તે (નારદ) ઇચ્છા પ્રમાણે ફરનાર હતો. ૯.

એ પ્રમાણે ભગવાને સર્વની હાજરી† કરાવીને, પહેલાંની અવસ્થાનો ત્યાગ કરાવવા, તેનાં અસાધારણ કારણરૂપ પોતાની કૃપા પોતેજ પ્રાપ્ત કરાવી, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

तस्यानुरक्तस्य मुनेर्मुकुन्दः प्रकृष्टमोदानतकन्धरस्य ॥
आशृण्वतो मामनुरागहाससमीक्षया विश्रमयन्नुवाच ॥ १० ॥

પ્રેમવાળા, ઘણા આનંદથી ગરદન નમાવેલા તે મુનિના સાંભળતાં, પ્રેમ અને હાસ્યવાળી દૃષ્ટિથી (મારો) થાક ઉતરાવતાં મુકુંદે મને (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. ૧૦.

गोप्या दयोपदेशश्च उपदेशो न हि द्वयोः ॥ ८ ॥
भिन्नप्रकारयोर्जात्या स्वरूपेण गुणेन च ॥

દયા અને ઉપદેશ ગુપ્ત રાખવા યોગ્ય છે, તેથી જાતિથી સ્વરૂપથી અને ગુણથી જૂદા પ્રકારના બે (પુરુષ) હોય તેમને (એકસાથે) ઉપદેશ (આપવો જોઇએ) નહિ' કા. ૮½.

---

૧. બ્રહ્માને જેમ આશ્રયલીલાનો ભગવાને ઉપદેશ કર્યો, તેવો હવે ઉદ્ધવને પણ ઉપદેશ કરવાનો હોવાથી, તે શ્રવણ કરવાનો અધિકારી હોવાથી બ્રહ્માની સમાન છે. (પ્ર) ભગવાને પોતે બ્રહ્માને ભાગવત કહેલું, તેનું આને પણ ભગવાન પોતેજ કહેશે. તેથી ભગવાન પાસેથી બારોબાર શ્રવણ કરનાર હોવાથી બ્રહ્માની સમાન કહેલો જણાય છે.

* શુકે પરિક્ષિતને શું કહેલું તે નહિ કહેતાં, મૈત્રેયે ઉદ્ધવને શું કહ્યું તેજ કહે છે.

† 'संनिधानम्' એવો વૃંદાવનપ્રેસવાળી પ્રતનો પાઠ લીધો છે. નાથદ્વારાવાળી પ્રતમાં 'संविधानम्' પાઠ છે. તેનો અર્થ 'ગોઠવણ' છે.

એવી શંકા થાય, તેથી 'પ્રેમવાળા' વિશેષણ યોજેલું છે. પ્રેમવાળા પ્રસિદ્ધ મૈત્રેયના સાંભળતાં મને કહ્યું, એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. બીજે તે કહેશે નહિ એમ જણાવવા 'મુનિ' શબ્દ (યોજેલો છે). કૃપાથી કહેવાનું કારણ 'મુકુંદ' નામથી કહેલું છે, કારણકે તે જેમ જગતના રચનારા છે તેમ સર્વને મોક્ષ આપનારા છે, તેથી તેમણે તેમ કહ્યું.

'ત્યારે (મૈત્રેય અને વિદુર) બંનેને મુખ્ય (શ્રવણ કરનારા) કેમ ન કહ્યા ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'ઘણા આનંદથી ગરદન નમાવેલા' વિશેષણ કહેલું છે. ઘણો જે આનંદ, તેનાથી નમેલી છે ગરદન જેની તેવો (મૈત્રેય હતો), કારણકે પ્રેમના ભારથી વશ થએલો તે, જ્ઞાનના આધાર (નયન)ને નીચું કરી, પ્રેમના આંસુઓ પાડતાં, ચરણનેજ નીહાળતો રહેલો. તેથી બરોબર ઉપદેશ (લેવાનો) અધિકારી નહતો, અને ભક્તિથી કૃતાર્થ થએલો હતો, તેથી તેના સાંભળતાંજ, (મુકુંદે) મને સંબોધીનેજ કહ્યું. ચિત્ત સ્વસ્થ હોય ત્યારે ઉપદેશ (કરવો) યોગ્ય, અને દેશ તથા કાલ વિરોધી જોવાથી તથા શ્રમ વગેરેને લીધે (મારામાં) સ્વસ્થતા હોવાનું સંભવતું નહતું. તેથી 'પ્રેમ અને હાસ્યવાળી દૃષ્ટિથી (થાક ઉતરાવતાં)' શબ્દ યોજેલ છે. (ભગવાનનો) પ્રેમ હોવાથી ભય દૂર થાય છે, કારણકે પ્રેમવાળા ભગવાન હણે નહિ, અને હાસ્યથી મોહ થાય છે. (તે મોહ) ભગવાને પૂરો કરેલ જોવા છતાં, (તેનું) અનુસંધાન રહેતું નથી. **सम्यक्** સંપૂર્ણ **ईक्षा** દૃષ્ટિ તે **समीक्षणम्** દયા સાથેની દૃષ્ટિ. તે(વી દૃષ્ટિ)થી બધાએ દેશ અને કાલના ભયો દૂર થયા. થાક ઉત્તમ પ્રકારે ઉતરી ગયો; કારણકે પ્રેમ સાથેનું જે હાસ્ય, તેવા હાસ્ય સાથે દયાની દૃષ્ટિ કરી. ૧૦.

પહેલાં 'ત્રણ ફલનું ઉલ્લંઘન કરીને માત્ર મને પ્રાપ્ત કરીશ' (૧૧–૨૯–૪૪) એમ ભગવાને (ઉદ્ધવને) કહેલું, તે ઉદ્ધવનું સર્વપ્રકારે હિત કરનારા જેવું હતું, કારણકે તે ભગવાનને જ પ્રાપ્ત કરવા અને (તેમની) સમીપ સદા રહેવા ઇચ્છતો હતો, અને સાધનો કરવા ઇચ્છતો નહતો. તેવા (ઉદ્ધવ)ને બદરિકાશ્રમ મોકલવામાં આવે તે (તેને) બહુ ઇષ્ટ ન હતું, તેથી તેની ઇચ્છા ફરીથી જણાવતાં, બીજું દેવાનું (ફલ) કહે છે. આ (બીજું ફલ) દેવામાં આવશે ત્યારે તે અને આ[1] બીજાના (લાભ) માટે થશે. હું (કરું) તેવું તે (ઉદ્ધવ) કરશે એવા અભિપ્રાયથી ભગવાન (તેને નીચે પ્રમાણે) કહે છેઃ—

॥ श्री भगवानुवाच ॥ શ્રીભગવાન કહે છેઃ—

वेदाहमन्तर्मनसीप्सितं ते ददामि यत्तद्दुरवापमन्यैः ॥
सत्रे पुरा विश्वसृजां वसूनां मत्सिद्धिकामेन वसो त्वयेष्टः ॥ ११ ॥

તારા મનમાં જે ઇચ્છેલું છે તે હું જાણું છું. બીજાઓથી ન પ્રાપ્ત થઈ શકે તેવું તે તને હું આપું છું. હે વસુ ! પહેલાં વિશ્વ રચનારા વસુઓના યજ્ઞમાં મને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાથી તેં (મારું) પૂજન કરેલું. ૧૧.

તારા મનમાં જે ઇચ્છેલું છે તે હું જાણું છું. 'તેનું ફલ હું આપીશ' એમ (કહેવાના) પ્રયોજનથી, આ વાક્ય અર્થ જાણનારું છે. આમ કહેવામાં આવે ત્યારે આરંભથીજ આશ્વાસન થાય. તેમ (કહેલ) ન હોય તો અકસ્માતથી (ફલ મળ્યું) એવી શંકા થાય, અને જૂદા અભિપ્રાયથી (આપેલ હોવા)ની શંકા થાય.

'લોક અને વેદ(ના સાધન)થી ન અપાય તેવું ભગવદ્રૂપ તે (ફલ) કેમ આપશે ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'જે (તારા મનમાં છે) તે આપું છું' એમ કહેલું છે. જે તેં મનમાં વિચારેલું છે તે જ આપીશ, એવો અર્થ છે. તે અસાધારણ છે એમ 'બીજાઓથી ન પ્રાપ્ત થઈ શકે તેવું' વિશેષણથી કહેલું છે. તારા સિવાયના બધાઓથી (કોઈક) પણ પ્રાપ્ત ન થઈ શકે તેવું છે. તે (ઉદ્ધવની) ભૂલાએલી જેવી કામનાનું ઉત્તરાર્ધથી સ્મરણ કરાવે છે. 'પહેલા વિશ્વ રચનારાઓએ યજ્ઞ કર્યો'[2] એ શ્રુતિમાં (જણાવેલા) એક હજાર વર્ષના યજ્ઞમાં વિશ્વ રચનારાઓની અંદર વસુઓ પણ હતા. તે (વસુ)ઓની અંદર તું એકલો મને પ્રાપ્ત

---

૧. 'તે અને આ' એટલે સાધન કરવું તે અને બદરિકાશ્રમ મોકલવાનું. (प्र) 'તે' એટલે યજ્ઞનું ફલ અને 'આ એટલે જે બીજું ફલ દેવાનું કહ્યું તે, એવો અર્થ જણાય છે.

૨. આ શ્રુતિ તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણના ત્રીજા અષ્ટકના બારમા પ્રપાઠકના સાતમા અનુવાકમાં છે. (प्र)

કરવાની ઇચ્છાવાળો હતો, બધા (તેવા) નહતા. 'આનાથી ખરેખર વિશ્વ રચનારાઓએ આ વિશ્વ રચ્યું' એ શ્રુતિ, અને 'બ્રહ્માનું સાયુજ્ય અને તેમની સાંથેનો લોક પ્રાપ્ત કરે છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે (તેમને) વિશ્વ (રચવા)નું સામર્થ્ય (પ્રાપ્ત થયું) પછી વિશ્વ રચીને બ્રહ્માનું સાયુજ્ય પ્રાપ્ત કરે એ (તે) બધાનું ફલ. તે વિશ્વ રચવાનું સામર્થ્ય અમુક અધિકારીઓને પ્રાપ્ત થએલું, (અને) સુવર્ણના પક્ષીરૂપ બ્રહ્માની ઉત્પત્તિ એ યજ્ઞનું પોતાનું સામર્થ્ય. તે સમયે વિશ્વ રચીને તેઓએ બ્રહ્માનું સાયુજ્ય પ્રાપ્ત કર્યું. તેં તો તે બંને (ફલ)ની ઇચ્છા કરી ન હતી, પણ સંગને અનુસરી યજ્ઞમાં પ્રવૃત્ત થઈ, મનેજ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા રાખી. મારી પ્રાપ્તિ એટલે 'પુરુષોત્તમ મારા થાઓ, અથવા હું (પુરુષોત્તમ) થાઉં' એવી મારી સ્થિતિ, અને યજ્ઞથી તે સંપૂર્ણરીતે પ્રાપ્ત ન થાય તેવું (ફલ) છે, તેથી (યજ્ઞનું) મુકરર થએલ ફલ ઇચ્છેલું નહિ હોવાથી તે યજ્ઞે આપ્યું નહિ, અને આ ફલ દેવાની તેનામાં શક્તિ ન હોવાથી, તને આવા પ્રકારનો (યાદવ) ઉત્પન્ન કરાવી, (તારીપાસે) મારી સેવા કરાવી. તેથી સેવાનું પુરુષોત્તમની પ્રાપ્તિરૂપ ફલ જે પ્રકારે બદરિકાશ્રમમાં પ્રાપ્ત થાય, તેવો મેં ઉપાય (તને) કહ્યો. યજ્ઞનું ફલ તો આપેલ ન હતું, તે હવે આપીશ, એવો અર્થ છે. આ અર્થનું અનુસંધાન ભગવાનની કૃપાથી તે (ઉદ્ધવ)ને થયું એમ જણાવવા 'હે વસુ!' એવું સંબોધન કરેલું છે. ફલ માટેજ યજ્ઞ (કરેલો), એટલે તેં મારુંજ પૂજન કરેલું. ૧૧.

ત્યારે શું (ફલ) આપવાનું છે? કેવી રીતે આપવાનું છે? એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ—

स एष भावश्चरमो भवानामासादितस्ते मदनुग्रहो यत् ॥
यन्मां नृलोकान् रह उत्सृजन्तं दिष्ट्या ददृश्वान् विशदानुवृत्त्या ॥ १२॥

આ (જન્મ)માં તેં મારી કૃપા પ્રાપ્ત કરી છે. (તેથી) (તારા) ભવોમાં આ છેલ્લો જન્મ છે. કારણકે તને નિર્મલ સેવાથી નરલોકોનો એકાંતમાં ત્યાગ કરવાના સમયે મારાં દર્શન ભાગ્યથી થયાં. ૧૨.

તે આ **भावः** જન્મ તારા ભવોમાં છેલ્લો છે. જો અત્યારે (તને ફલ) આપવામાં ન આવે તો ભવિષ્યમાં તારો જન્મ થવાનો નહિ હોવાથી (તને) ફલ મળેજ નહિ. 'તેથી શું?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી કહે છે કે **यद्** જે (આ) જન્મમાં (તેં) મારી કૃપા પ્રાપ્ત કરી છે. મારી કૃપા ફલ સૂચવે છે. છેલ્લો જન્મ ન હોય તેને પણ તે છેલ્લો (જન્મ) કરે છે. એપ્રમાણે છેલ્લા જન્મમાં (મારી) કૃપા થઈ, તેથી ફલ (આપવું) જરુરી છે. વળી (તારામાં ફલની) માત્ર યોગ્યતા નથી, પરન્તુ તે ફલ આપવાને તૈયારજ થએલું છે એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. એકાંતમાં રહીને બધાએ નરલોકોનો ત્યાગ કરવાના સમયે તને મારાં **ददृश्वान्** દર્શન થયાં છે. વળી આ દર્શન (તારી) નિર્મલ સેવાથી થએલ છે, તેથી સાધનથી થએલ હોવાથી સ્થિર છે, અકસ્માત થએલ નથી. '**उत्सृजन्तम्**' શબ્દના (૧) તજતાં (તજવાના સમયે) અને (૨) **ऊर्ध्वं सृजन्तं** ઉંચેથી સૃષ્ટિ કરતાં એવા બે અર્થ ઇચ્છેલા છે. તેથી યજ્ઞનું પ્રયોજન અને મારી (પુરુષોત્તમની) સ્થિતિ એકસરખાં થાય છે. ૧૨.

મારી સ્થિતિ (પ્રાપ્ત) થતાં પણ (૧) છૂપાં રહીને વિશ્વ ઉત્પન્ન કરવું અને (૨) સર્વ લોકનો ત્યાગ કરવો, એ બે કરવાનાં છે. તારો (આ) જન્મ છેલ્લો હોવાથીજ (સર્વ લોકનો) ત્યાગ થઈ ગયો. મારી સ્થિતિમાં રહી, જગતની ઉત્પત્તિ કરવાની બાકી રહે છે. તેમાં 'જેમ બધાં જલોનું સમુદ્ર એક સ્થાન છે' એવી ભળી જવાનું (દર્શાવતી) શ્રુતિપ્રમાણે મારું સાયુજ્ય પ્રાપ્ત થાય ત્યારે જગતની ઉત્પત્તિ (તારાથી) ખોટીરીતે થએલી (ગણાય). (મારાથી) જૂદા રહીને બ્રહ્મની સ્થિતિ (પ્રાપ્ત) થાય, ત્યારે 'જગતૂના કાર્ય વિના' એ (૪-૪-૧૭) બ્રહ્મસૂત્રપ્રમાણે જગત રચનાર થવાતું નથી. તેથી સર્વનો (કોઇનો) વિરોધ ન થાય તેમ મારી સ્થિતિવાળા રહીને જેપ્રકારે જગતની ઉત્પત્તિ થાય, તે હું કહીશ એવા અભિપ્રાયથી, (અને) એવા આશયથી નીચેના શ્લોકમાં તે (બ્રહ્માને પહેલાં કહેલું) જ્ઞાન કહે છે કે–બ્રહ્માને પણ મેં આ જ (પહેલાં) કહેલું, તેથી બ્રહ્માનો ક્રિયાવડે તેવો અધિકાર હોવાથી તેણે જેમ મારા ગુણવાળા થઈ આ વિષયના જ્ઞાનથી મારા રૂપવાળું જગત્ રચ્યું, તેમ તું પણ આના જ્ઞાનથી મારા ગુણવાળો થઈ મારા રૂપવાળું જગત્ જ્ઞાનથી કરીશ.

पुरा मया प्रोक्तमुजाय नाभ्ये पद्मे निषण्णाय ममाऽऽदिसर्गे ॥
ज्ञानं परं मन्महिमावभासं यत्सूरयो भागवतं वदन्ति ॥ १३ ॥

મારા મૂળ સર્ગમાં (મારી) નાભિમાંથી નીકળેલા કમલ ઉપર બેઠેલા અજને જેમાં મારો મહિમા પ્રકાશે છે (અને) જેને સૂરિઓ ભાગવત કહે છે તે ઉત્તમ જ્ઞાન મેં પહેલાં કહેલું. ૧૩.

આ જે કહેવામાં આવશે તે જ્ઞાન મારી નાભિમાંથી નીકળેલા કમલ ઉપર બેઠેલા અજ (બ્રહ્મા)ને મૂળ સર્ગમાં (મેં) કહેલું, કારણકે તે સમયે કૃતયુગમાં બધા બ્રહ્મ જાણનારા બ્રહ્મરૂપ હતા. 'જ્યારે આરંભમાં કૃતયુગના સમયમાં (પુરુષો) વિવેકને લીધે નિપુણ હતા' એ ભગવાનનાં વચન પ્રમાણે મારા બોધથી બ્રહ્માએ (તેમને) પુરુષોત્તમરૂપ કર્યા. **नाभौ** નાભિમાં **भवं** ઉત્પન્ન થએલું તે **नाभ्यम्** નાભિમાંથી નીકળેલું. 'અજ' શબ્દથી એમ (કહ્યું છે કે બ્રહ્મા) યોનિદ્વારા જન્મ્યા ન હતા. તેમને સંબંધ ન હોવાથી (તે) (જીવોના) સમૂહરૂપ ન હતા, તેમજ દેહ સાથે સંબંધ ન હોવાથી (એક) જીવરૂપ નહતા.[1] તેમનું સ્વરૂપ આગળ કહેવામાં આવશે. 'રજોગુણવાળા ભગવાનની આ લીલા છે' એ (વાક્ય) પ્રમાણે આ (બ્રહ્મા) અજ[2] છે.

'(બ્રહ્માને) જે કહ્યું તે કયું?' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી (ઉત્તરાર્ધથી તે) 'ઉત્તમ જ્ઞાન' કહેલું છે. જ્ઞાન તો આત્મા (જીવ)ના સંબંધવાળું પણ હોય. તે ન હતું એમ 'ઉત્તમ' શબ્દથી કહેલું છે. તે ઉપનિષદોથી થતું પણ હોય, તેથી (આ) તેનાથી પણ ઉત્તમ હતું એમ 'જેમાં મારો મહિમા પ્રકાશે છે' વિશેષણથી કહેલું છે. મારા મહિમાનો પ્રકાશ છે જેમાં, એટલે જે જ્ઞાનમાં મારૂં પુરુષોત્તમપણું પ્રકાશે છે તે (કહેલું). (ભગવાનનું) માહાત્મ્ય જણાવનારા ગુણો કર્મો અને શક્તિઓ તથા અલૌકિક સામર્થ્ય– આ સર્વ જેમાં પ્રકાશે તે 'ભાગવત' નામથી લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે. સૂરિઓ તેમ કહે છે. તેથી[3] આ શાસ્ત્રમાં પણ વાદીઓનો પણ માત્ર વાદ* હોય છે. ૧૩.

'તે (જ્ઞાન) હું (તને) કહીશ' એમ તો (ભગવાને) કહ્યું નહિ, પરંતુ માત્ર વિષયજ જણાવ્યો. **'પૂછયા વિના કોઇને કહેવું નહિ' એવી શાસ્ત્રની મર્યાદા છે.** વિષય જણાવ્યો એજ, 'તું પૂછ' એમ આ (ઉદ્ધવ)ને જણાવનારું છે. તેથી અધિકારી (ઉદ્ધવે) 'પૂછે ત્યારે કહેવું' એવો ભગવાનનો અભિપ્રાય જાણીને (તેમને) પૂછયું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

इत्यादृतोक्तो परमस्य पुंसः प्रतिक्षणानुग्रहभाजनोऽहम् ॥
स्नेहोत्थरोमा स्खलिताक्षरस्तं मुञ्चन् शुचः प्राञ्जलिराबभाषे ॥ १४ ॥

એ પ્રમાણે આદર કરાએલા અને કહેવાએલા, ક્ષણે ક્ષણે પરમ પુરુષની કૃપાનું પાત્ર થએલા, સ્નેહને લીધે જેના રુંવાડાં ઉભા થએલા અને જેના અક્ષરોનો ભંગ થતો હતો તેવા મેં આંસુ પાડતાં બે હાથ જોડી તેમને (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. ૧૪.

'આદર કરાએલો અને કહેવાએલો' એટલે 'હે વસુ!' વિગેરે સંબોધન કરીને પહેલાં કરેલી સેવા જણાવીને આદર કરેલો, અને વિષય જણાવવાથી કહેવાએલો. અથવા આદર કરેલાનેજ (મને) કહ્યું કે તું પૂછ. તેમ ન હોય તો **ઉત્તર વાણીના વ્યયરૂપ હોઈ દુઃખરૂપ હોવાથી ભક્તો પ્રશ્ન**

---

૧. 'બ્રહ્મા પોતે પુરુષોત્તમરૂપ ન હતા, તો તેમણે પુરુષોને એવા કેમ બનાવ્યા?' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય તેથી આ સર્વ કહેલ છે. કારણ સાથે સંબંધવાળુંજ કાર્ય ઉત્પન્ન થાય. બ્રહ્માને સાક્ષાત્ સંબંધ ન હતો. માત્ર નાભિમાંથી નીકળેલા કમલ ઉપર તે બેઠા હતા, એટલે ભગવાન સાથે સમવાય સંબંધવાળા કમલનો તેમને સંયોગ હતો, છતાં સમવાય સંબંધ ન હતો. તેથી તે સર્વ જીવના સમૂહરૂપ અથવા એક જીવરૂપ ઉત્પન્ન થએલ નથી, એવો અર્થ છે. (प्र)

૨. 'અજ' એટલે પુરુષોત્તમરૂપ. (प्र)

૩. 'તેથી' એટલે વિદ્વાનો તેમાં સંમત હોવાથી. (प्र) સૂરી એટલે વિદ્વાન્.

* વાદીઓ માત્ર વાદ કરે છે. તેમના વાદ ખોટા છે એવો ભાવાર્થ જણાય છે.

કરવો યોગ્ય નથી. તે (અર્થ) 'કહેવાએલો' શબ્દથી કહેલો છે. આદર તો (શું પૂછવું તે) સૂઝે તે માટે (કરેલો). આથી એમ કહેલું છે કે (ઉદ્ધવને) પ્રમાણબલ અને પ્રમેયબલ આપ્યાં.

'પછી શું થયું?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'ક્ષણે ક્ષણે પરમ પુરુષની કૃપાને પાત્ર' હું થયો એમ કહેલું છે. આટલા સમય સુધી હું કાલનો (ભક્ષ્ય) હતો, હવે પરમ[1] (ઉત્તમ)નો થયો. 'કાલ પણ પર (મોટો)જ છે' એવી શંકા થાય, તેથી 'પુરુષ' શબ્દ યોજેલો છે. અથવા જ્ઞાનને લીધે 'પર' શબ્દથી અક્ષરની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય, તે 'પુરુષ' શબ્દથી દૂર કરી છે. વળી (હું) માત્ર સંબંધી ન હતો, પરંતુ ક્ષણે ક્ષણે કૃપાને પાત્ર થયો. **ભક્તને જોઇને ભગવાનની કૃપાનાં મોજાંઓ ઉછળે છે,** તેઓનું **ભાજન** પાત્ર હું જ થયો; પરંતુ જેમ જડ સમુદ્રમાં મોજાંઓનો લય થાય છે, તેમ કૃપાનો ભગવાનમાંજ લય ન થયો, અથવા સદા મારા ઉપરજ (કૃપા) થઈ, એવો (અર્થ છે).

ત્યારે ભગવાનની કૃપાનું પરિણામ પણ મારામાં થયું, એમ 'જેના રુંવાડાં ઉભાં થએલાં' વિશેષણથી કહેલું છે. (દેહની) અંદર ભક્તિરસ ભરાયો, ત્યારે સ્નેહને લીધે અવયવે અવયવમાંથી બધાંએ રુંવાડાં ઉભાં થયાં. દેહમાં બધાએ સ્થલે રુંવાડે રુંવાડે દેવતાઓ છે. ભગવાન્ પ્રસન્ન થતાં તે બધા પ્રસન્ન થઈનેજ ઉભા થઈ ગયા; અને તે પણ 'આને ઘણું સુખ કરવું (આપવું)' એવા વિચારથી સ્નેહથી (ઉભા થયા). વળી (મારા) અક્ષરોનો ભંગ થવા લાગ્યો. શબ્દ અથવા વાકય બોલવાનું તો દૂર રહ્યું, કારણકે બોલવા માટે તૈયાર કરેલા અક્ષરો પણ ખરવા લાગ્યા. આથી (એમ કહ્યું કે) વાણીએ (બોલવાના) પ્રયત્નનો ત્યાગ કરેલ હોવાથી મર્યાદા સંપૂર્ણરીતે અટકી પડી. વળી (હું) 'આંસુઓ પાડવા' લાગ્યો. નેત્રોમાંથી શોકના આંસુઓ પાડવા લાગ્યો. આથી એમ જણાવેલું છે કે પહેલાં હતું તે સાધન સાથેનું જ્ઞાન જતું રહ્યું. ઉત્તમપ્રકારે હાથ જોડેલા જેણે, તેવો થયો. (મેં) આગળ બે હાથ જોડીનેજ વિનતિ કરી. આથી તે (ઉદ્ધવ)નો પ્રશ્ન કરવાનો અધિકાર સૂચવેલો છે. **આ થોડું મેં કહ્યું. ઘણી મુશ્કેલીથી (મારા) મુખમાંથી અક્ષરો નીકળ્યા,** એવો અર્થ છે. ૧૪.

પોતાનું ઇચ્છેલું માગવા, ઉદ્ધવ નીચેના શ્લોકથી (આરંભી ત્રણ શ્લોકોથી) બીજાં (ફલ)ની ના પાડે છે અને તેનાં કારણ કહે છેઃ—

को न्वीश ते पादसरोजभाजां सुदुर्लभोऽर्थेषु चतुर्ष्वपीह ॥
तथापि नाहं प्रवृणोमि भूमन् भवत्पदाम्भोजनिषेवणोत्सुकः ॥ १५ ॥

હે ઇશ! આપનાં ચરણકમલની જેમને પ્રાપ્તિ થએલી છે તેમને આ લોકમાં, ખરેખર, ચારે પુરુષાર્થોમાંથી કયો દુર્લભ છે? છતાં પણ હે ભૂમન્! આપનાં ચરણકમલની સેવા (કરવા)ની ઉત્કંઠાવાળો હું (તેમાંથી કોઇને) પસંદ કરતો નથી. ૧૫.

(ભગવાન) સર્વશક્તિમાન છે એમ જણાવવા 'હે ઈશ!' એવું સંબોધન (કરેલું છે). આપનાં ચરણકમલની પ્રાપ્તિવાળાઓનો જેમને સંબંધ છે, તેમને ચારે પુરુષાર્થોમાંથી ખરેખર, કયો દુર્લભ છે? પૃથ્વી (આપના) ચરણરૂપ છે. બ્રહ્માંડ પણ પૃથ્વીરૂપજ છે. તેને તો પ્રાપ્ત કરીને તે દૂધ (માતાના ધાવણ)ની પેઠે ભોગવે છે. તેમાં પણ (ચરણ) **'सरोरुहम्'** જલમાં ઉત્પન્ન થએલું કમલ, જલનાં પણ ફલરૂપ છે. આથી (એમ જણાવ્યું કે) આપના ભજનથી બ્રહ્માંડમાં રહેલું બધુંએ ફલ અને દુઃખનો નાશ એની મેળેજ થાય છે. આ લોકમાં (૧) તીર્થના સ્થાનમાં (રહેવાથી) મુક્તિ (થવાનું) પ્રસિદ્ધ છે. (૨) લક્ષ્મીના સ્થલમાં (રહેવાથી) ધન (મળવાનું) પ્રસિદ્ધ છે. (૩) સેવા કરવાથી ફલ તરીકે ઇચ્છેલા પદાર્થ (કામ) (પ્રાપ્ત થવાનું) પ્રસિદ્ધ છે. (૪) (આપનું ભજન કરવાની) શાસ્ત્રની આજ્ઞા હોવાથી (તેથી) ધર્મ થવાનું તો પ્રસિદ્ધ છેજ. તેથી તેઓને કયો (પુરુષાર્થ) દુર્લભ છે? 'હે ઈશ!' એ

૧. परमस्यનો પદચ્છેદ 'परम् अस्य' કરવો. (प्र) આમ કરવાથી, 'પરંતુ હવેથી હું આપનો થયો' એવો અર્થ થાય છે. આવો અર્થ ઇચ્છેલો હોત તો પછી તરત 'કાલ પણ પર છે' એવી શંકા ન દેખાડત. તેથી એપ્રમાણે અર્થ કરેલ નથી.

સંબોધન (એમ જણાવે છે કે) ન પ્રાપ્ત થઈ શકે તેવું હોય તે પણ પ્રાપ્ત થાય છે. 'ચારે (પુરૂષાર્થો)માંથી' શબ્દ (આ) નિશ્ચય કરેલું વચન (હોવાનું જણાવે છે). એમ સૂચવેલું છે કે પેટા-ભેદથી બધાંએ (ફલ)નો આ (ચાર)માં સમાવેશ થાય છે.

'છતાં સૂક્ષ્મપ્રકારે પ્રાપ્ત થએલું (ફલ) પણ સ્થૂલપ્રકારે પ્રાપ્ત કરવું જોઇએ' એવી શંકા થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે. જો (આપ) ભગવાનની ઇચ્છા તેવીજ હોય તો (તે) કોનાથી રોકી શકાય તેમ છે? છતાં પણ તે મારે ઇચ્છવા યોગ્ય નથી, તેમજ માગવા યોગ્ય નથી. વળી બ્રહ્માપણું દુર્લભ નથી: ઘણા બ્રહ્માઓ થાય છે, કારણકે (આપ) ભૂમા ભગવાનના દેહમાં કરોડો બ્રહ્માંડો છે. તે પૈકી એક બ્રહ્માંડમાં રહેલા બ્રહ્માથી શું ફલ થવાનું?, કારણ કે (આપના) સંપૂર્ણ (દેહ)ને તજી એક કરોડમા ભાગનું તે ગ્રહણ કરે છે. તેથી હું આપના ચરણકમલની સેવા કરવાની ઉત્કંઠાવાળોજ છું. ચિંતામણિની* પેઠે બધાં ફલ કરતાં (તે પ્રાપ્ત કરવાનું) સાધનજ અધિક છે. કારણકે ચિંતામણિ વસ્ત્ર આપે છે તેથી કોઈપણ ચિંતામણિ તજી વસ્ત્ર (લેવા) ઇચ્છતું નથી. તેથી બ્રહ્મા થવાથી શું (લાભ)? એવો અર્થ છે. ૧૫.

'ત્યારે એમ હોય તો કાંઈપણ માગવા જેવું નથી, એવું (પરિણામ) આવે છે' એવો વિચાર થાય, તે સંબંધમાં નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

कर्माण्यनीहस्य भवोऽभवस्य ते दुर्गाश्रयोऽथारिभयात्पलायनम् ॥
कालात्मनो यत्प्रमदायुताश्रयः स्वात्मन्रतेः खिद्यति धीर्विदामिह ॥ १६ ॥

આપ સ્પૃહારહિતનાં કર્મો, જન્મરહિતનો જન્મ, કાલરૂપ (આપે) કરેલ કિલ્લાનો આશ્રય, પછી શત્રુના ભયથી પલાયન, (આપ) આત્મામાં રમણ કરનારે કરેલ જે હજારો સ્ત્રીઓનો આશ્રય-આ વિષયમાં જાણનારાઓની બુદ્ધિને ગ્લાનિ થાય છે. ૧૬.

આ (આપના) ચરણના ભજનમાં, દોષ ન રહે એ એક માગવા જેવું છે. તેમાં દોષ બે પ્રકારનો છે (૧) (આપ) ભગવાનનું ભજન કરવામાં આવતાં એક દોષ એની મેળે ઉત્પન્ન થાય છે, અને (૨) (આપ) ભગવાન બીજો ઉત્પન્ન કરો છો. તે બંને (દોષ) જેમ ન થાય તેવો ઉપાય કહો. જો ભાગવત તે (દોષ દૂર કરનારું) હોય તો કહો, એવો (અર્થ છે). આરંભમાં બે દોષજ કહે છે. ભાગવત દોષ દૂર કરનારું ન હોય તો તેનું પણ પ્રયોજન નથી, કારણકે ભગવાનના ચરણારવિંદથી બીજું (કાંઈ) ફલ નથી. તેની સેવા કરનારાઓએ તે (સેવા)માં વિઘ્નો કરનારને દૂર કરવાનુંજ માગવા યોગ્ય છે, અને તે વિઘ્ન કરનારનું બધાએ પોષણજ કરે છે, પણ (કોઈ) દૂર કરતું નથી. તેથી આ (વિઘ્ન કરનારાને દૂર કરવાનું) ઘણું ઇચ્છેલું છે, એમ જણાવવા પ્રથમ ફલથી[1] (ઉત્પન્ન થતો દોષ), 'સ્પૃહારહિતનાં કર્મો' શબ્દોથી કહે છે. આથી[2] એમ જણાવ્યું છે કે આ (ઉદ્ધવ) ઉત્તમ અધિકારી છે. પોતાની બુદ્ધિમાં સૂઝેલાં ભગવાનનાં વિરુદ્ધ કર્મો (સેવામાં) વિઘ્ન કરનારાં છે. સામાન્ય દોષ બે છે અને વિશેષ (અમુક) દોષ ત્રણ છે એમ (કહે છે). (૧) ભગવાન સેવા કરવા યોગ્ય છે એમ સિદ્ધ કરવા, પોતાનાં જન્મ વિગેરે દુઃખ દૂર થાય તે માટે જન્મરહિત હોય તે સેવા કરવા યોગ્ય હોવાથી, ભગવાન જન્મરહિત છે એમ સ્વીકારવું જોઈએ, (૨) પોતાને કર્મથી જાતજાતનાં દુઃખો થાય છે, તે ન થાય તેમાટે ભગવાનની સેવા કરવાની હોવાથી તેમને તે (કર્મ) નથી એમ સ્વીકારવું જોઇએ, અને તે ભજનનાં પ્રત્યક્ષ મૂલકારણ[3] વિરુદ્ધ છે, કારણકે (૧) તેમણે વસુદેવના ઘેર જન્મ લીધો છે અને (૨) સદા કર્મ કરેલ છે. પ્રત્યક્ષ (નજરે જોએલું) તો તર્કરૂપ અનુમાનથી ઘણું બલવાન છે. ચરણનું ભજન તો પોતેજ

* જે ફલ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા થાય તે ફલ તરત આપે તેવો મણિ, કલ્પવૃક્ષ, કામધેનુ, ચિંતામણિ એ બધાં એપ્રમાણે ઇચ્છેલાં ફલ આપે છે.

૧. 'ફલ' એટલે સેવા, અથવા સ્વરૂપનું જ્ઞાન. તેથી થતા દોષ કહે છે. (प्र)

૨. 'આથી' એટલે વિઘ્ન કરનારને દૂર કરવાની પ્રાર્થના કરી તેથી. (प्र)

૩. 'મૂલ કારણ' એટલે ભગવાનપણું. (प्र)

ઘણો રસ આપે છે, એટલે ફલથી (ચરણનું) ઉદારપણું પ્રત્યક્ષથી સિદ્ધ થાય છે, પરંતુ અંતે વિઘ્ન થાય
છે. જ્યારે ભગવાનજ જન્મ લે છે, અને એપ્રમાણે (કર્મ) કરે છે, ત્યારે તેમના આશ્રયે રહેનારનું
આપણનું શું થવાનું? કારણકે ભગવાનજ ફલ આપનારા છે, જો છેવટે આપણે તે (ભગવાન)જ થઇએ,
તોપણ તેવા પ્રકારના (જન્મ લેનાર અને કર્મ કરનાર થવાના), તેથી જન્મ વિગેરે દુઃખ રહેવાનું
હોવાથી ભજનથી શું વળવાનું? એવી અશ્રદ્ધા ભાસે છે.

વળી સાધારણ સ્વામી કરતાં પણ (ભગવાન) જૂદા પ્રકારના જણાય છે. વાસ્તવિક રીતે બ્રહ્મા
વિગેરેથી પણ સેવવા યોગ્ય છે એમ પ્રત્યક્ષથી સિદ્ધ થએલ હોવાથી, આ (ભગવાન) મોટાજ છે એમ
સૂઝે છે, છતાં પણ ત્રણ દોષો બુદ્ધિમાં સ્ફૂરે છે. (૧) ભગવાને પોતાનાં સ્થાન મથુરાને તજીને, શત્રુના
ભયથી ભાગીને, 'દ્વારકા' નામના કિલ્લાનો કેમ આશ્રય કર્યો? વળી (૨) કાલયવનથી શામાટે નાઠા?
વળી (૩) સ્વરૂપથી આનંદરૂપ (તેમણે) પોતાના ભોગ માટે હજારો સ્ત્રીઓ કેમ ગ્રહણ કરી અને
તેમનો ભોગ કેમ કર્યો? તેથી બધી જીંદગીસુધી જૂદા પ્રકારનું ભાન થતું હોવાથી, ભજનમાં વિઘ્ન
કરનારી, ભગવાન ન હોય તેવી સ્થિતિજ જણાય છે. હવે જો મોહ કરાવવા (ભગવાન) એમ કરે છે
એવા મતની કલ્પના કરવામાં આવે, તોપણ અવતાર રહ્યો ત્યાંસુધી મોહ કરાવવાથી તે સેવા કરવા
યોગ્ય કેમ હોય? હવે જો સેવા કરનારને મોહ કરાવતા નથી, એવી કલ્પના કરવામાં આવે, તો તે પણ
સંભવતું નથી; (કારણકે) પોતે સર્વ જાણનાર હોવા છતાં, સર્વ જાણનાર ન હોય તેમ મંત્રણાઓમાં
મને બોલાવીને શું કરવું એમ પૂછતા, અને (મારું) કહેલું કરતા. તેથી હરકોઈ પ્રકારે ચરિત્ર વિગેરે
જોવાથી ભગવાનનું ભજન કરવાની બુદ્ધિનો નાશજ થાય છે. જેઓને મોહ (તેમનાથી) થએલો છે,
તેમનાં વચનોનું તો કહેવુંજ શું? જો આ દોષો ભાગવતમાં દૂર કરેલા હોય તો તે કહેવું એવા
અભિપ્રાયથી, છેવટની (આસુરવ્યામોહ) લીલા જોતાંજ, અંતસુધી દૂષણોજ સિદ્ધ થતાં હોવાથી તે દશાને
જોતાં, પહેલાનાં દૂષણોજ કહે છે, અને સિદ્ધાંતનો વિચાર થાય તે માટે સ્વરૂપનું કીર્તન કરે છે.

(૧) સ્પૃહારહિત પૂર્ણબ્રહ્મનાં પૂતનાના પ્રાણરૂપ ધાવણનું પાન વિગેરે કર્મો. (૨) જન્મરહિત
નિર્વિકારી (ભગવાનનો) भवः સર્વ વિકારોના કારણરૂપ જન્મ. (૩) સર્વનો સંહાર કરનાર અને સર્વને
વશ રાખનાર કાલરૂપ (ભગવાન) પોતાનું રક્ષણ કરનાર તરીકે, દુઃખથી ગતિ કરવાના કારણરૂપ દુર્ગ
(કિલ્લા)ને પોતાનું રક્ષણ કરનાર માને (૪) 'अथ' પછી જૂદા આરંભથી (ભાગે). આથી એમ સૂચવેલું
છે કે કિલ્લાનો આશ્રય કરીને પણ ભાગે અને સ્વતંત્રરીતે પણ ભાગે. વળી (૫) આત્મામાં રમણ
કરનાર હજારો સ્ત્રીઓનો આશ્રય કરે. આ પાંચ લીલાઓ (કહી). આપને બ્રહ્મ તરીકે જાણનાર અને
(આ) પાંચ લીલાઓ જોનારની સંકટમાં પડેલી બુદ્ધિને 'इह' આ વિષયમાં ગ્લાનિ થાય છે. ૧૬.

આપનાં દેહનાં (કાર્યો)થી મોહ પામેલો હું (આપનાં) વચનોથી પણ મોહ પામ્યો, એમ
નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

मन्त्रेषु मां वा उपहूय यत्त्वमकुण्ठिताखण्डसदात्मबोधः ॥
पृच्छेः प्रभो ! मुग्ध इवाप्रमत्तस्तन्नो मनो मोहयतीव देव ॥ १७ ॥

હે પ્રભો! સદા પોતાથી થતા તીક્ષ્ણ અને એકધારા જ્ઞાનવાળા, સાવધાન આપ મંત્રણાઓમાં મને
બોલાવીને ભોળાની પેઠે જે પૂછતા, તે હે દેવ! અમારાં મનને જાણેકે મોહ પમાડે છે. ૧૭.

જરાસંધનો વધ કરવા રાજાઓએ પ્રાર્થના કરી, અને યજ્ઞ કરવા યુધિષ્ઠિરે પ્રાર્થના કરી ત્યારે,
(આપ) પોતે ઉપાય જાણતાજ હોવા છતાં મને બોલાવીને (પૂછ્યું). 'મંત્રણાઓમાં' એ બહુવચનના
પ્રયોગથી એમ જણાય છે કે બીજા સમયે પણ સ્યમંતક વિગેરેના સંબંધમાં પૂછેલું. 'वा' શબ્દ (ઉદ્ધવની
સલાહનો) અનાદર દર્શાવે છે. 'બોલાવીને' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે) અકસ્માતથી પૂછ્યું
ન હતું. 'આપ' શબ્દથી એમ સૂચવેલું છે કે અહિં (આપમાં)થી કાંઈ જતું રહેલું નથી. (આપનું)
પોતાથી થતું જ્ઞાન) સર્વ શાસ્ત્રો પ્રમાણે બૂઠું થએલું નથી. તીક્ષ્ણપણાનો પણ ત્યાગ કર્યા વિના જે પોતાનું
કાર્ય કરે તે તીક્ષ્ણ (બૂઠું નહિ). 'એકધારું' એટલે તેલની ધાર પેઠે છેદવિનાનું (એકસરખું). કાલ

વિગેરેથી ભંગ થવાના ભય વિનાનું પોતાથી થતું જ્ઞાન છે જેમનું તેવા આપ 'પૂછતાં', મંત્રણા કરીને પૂછતા. 'पृच्छेः' એ વિધ્યર્થના પ્રયોગથી એમ સૂચવેલું છે કે (આપને ઉત્તર આપવાનું) તજી શકાય તેમ પણ ન હતું. 'હે પ્રભો!' એ સંબોધનથી એમ સૂચવેલું છે કે (આપ) પહેલાંની સ્થિતિનો પણ નાશ કરો, એવા ભયથી પણ (ઉત્તર) કહેલ. 'ભોળાની પેઠે' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે) તે સમયની (ભગવાનની) ચેષ્ટાથી તે નથીજ જાણતા એવું ભાન થતું; તેમ થતું ન હોત તો (ઉદ્ધવ) યુક્તિ સાથે (ઉત્તર) ન કહેત. ઘણાનાં વચન હોવા છતાં, (અને) તર્કથી (તે ઉત્તર) સર્વથી બલવાન હોવાનું જ્ઞાન થતું હોવા છતાં, (ભગવાનનો) જૂદો મત હોય ત્યારે તે પોતાનુંજ ઇચ્છેલું કરતા, તેથી 'સાવધાન' વિશેષણ કહેલું છે. તેથી આપનું આવું ચરિત્ર नः અમો બધાએ ભક્તોના મનને, જાણેકે મોહ પમાડે છે. (આપની) સમીપ રહેતા હોવાથી અને ભજનને લીધે (આપનું) માહાત્મ્ય જણાય છે, તેથી 'इव' 'જાણેકે (મોહ પમાડે છે)' શબ્દ યોજેલ છે. 'હે દેવ!' એ સંબોધન પૂર્વપક્ષ (ભગવાનમાં જણાતા દોષ)ની સમાપ્તિ સૂચવે છે, કારણકે (તેથી) એમ સૂચવેલું છે કે **મનુષ્યની બુદ્ધિથી દેવનાં ચરિત્રનો નિર્ધાર થઈ શકતો નથી.** ૧૭.

તેથી તે માટે ભાગવત કહો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

ज्ञानं परं स्वात्मरहःप्रकाशं प्रोवाच कस्मै भगवान्समग्रम् ॥
अपि क्षमं नो ग्रहणाय भर्तर्वदाञ्जसा यद् वृजिनं तरेम ॥ १८ ॥

(આપ) ભગવાને પોતાનાનાં અને પોતાનાં મર્મનો પ્રકાશ કરનારું (તે) સમગ્ર ઉત્તમ જ્ઞાન બ્રહ્માને કહેલું. હે ભર્તા! અમારાથી જો તે ગ્રહણ થઈ શકે તેવું હોય તો કહો, (કે) જેથી અમે સ્હેલાઇથી દુઃખ તરી જઇએ. ૧૮.

ઉપર જણાવેલો જે અમારો મોહ તે અજ્ઞાનથી થએલ હોવાથી જ્ઞાનથીજ તે દૂર થાય. તેથી માત્ર જ્ઞાનનોજ ઉપદેશ કરનારું આવું ભાગવત કહો. 'જાગતાં હોવાની અને સ્વપ્નની (સ્થિતિ)પેઠે જ્ઞાન અને અજ્ઞાન એકબીજાનાં વિરોધી છે, તેમજ (તે) બંને સમાન હોવાથી એકબીજાને દબાવી દે તેવું સંભવતું હોવાથી, જ્ઞાનથી શું વળશે ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'ઉત્તમ' વિશેષણ કહેલું છે. (ઉત્તમ એટલે) પ્રકૃતિ વિગેરેને વશ કરનારું, અજ્ઞાન દૂર કરવાની શક્તિવાળું. "ભગવાનની ઇચ્છા મુખ્ય હોવાથી 'આનાં જ્ઞાનનો નાશ થાઓ' એવી (ભગવાનની) ઇચ્છાથી, અથવા 'તે ભગવતી દેવી મહામાયા જ્ઞાનીઓનાં ચિત્તોને પણ બલથી ખેંચીને મોહને સોંપે છે' એ વાકય પ્રમાણે ભગવાને પ્રેરણા કરેલી માયાથી અજ્ઞાન વિગેરેને દૂર કરનારાં જ્ઞાનનો પણ નાશ થશે જ. (તેથી) ઉત્તમ જ્ઞાનથી પણ શું (વળવાનું) ?" એવી શંકા થાય, તેથી ફરીથી 'પોતાનાનાં અને પોતાનાં મર્મનો પ્રકાશ કરનારું' વિશેષણ કહેલું છે. પોતાની માયા વિગેરે શક્તિઓનો અને પોતાનો એટલે ભગવાનનો रहः જે મર્મ, એટલે બંધન કરવાની અને મુક્ત કરવાની લીલામાં ભગવાનનો અને તેમની (શક્તિઓ)નો કેવો અભિપ્રાય છે એવું (મર્મ). જે જ્ઞાનમાં આ રહસ્યનો પ્રકાશ છે તેવાં જ્ઞાનરૂપ (ભાગવત) ભગવાને બ્રહ્માને કહેલું એમ સાંભળેલું છે. **कस्मै** [બ્રહ્માને, (અને) કોને] એવા બે અર્થવાળો શબ્દ (યોજેલ હોવા)થી કોને (ભગવાને) કહેલું તે જાણવામાં નથી. તેમ ન હોત (તે જાણવામાં હોત) તો તેને જરુર પૂછત, એવો (અર્થ) સમજાય છે. ભગવાનના અભિપ્રાયો અનંત હોવાથી તે (જ્ઞાનરૂપ ભાગવત)માં પણ પેટા–ભેદો છે. તેથી જેમાં (ભગવાનનો) બધોએ અભિપ્રાય જણાય તે 'સમગ્ર'. 'ભગવાન' શબ્દથી ચિંતન થઈ ન શકે તેવું ઐશ્વર્ય (તેમનામાં) હોવાથી, કદાચ તેવું પણ જ્ઞાન હોય, અને તે કદાચ કહે એવો સંભવ (જણાવેલો) છે.

'તે જ્ઞાન અમુક પુરુષનેજ થાય છે' એમ કહેવામાં આવે, તો કહે છે કે જો તે જ્ઞાન नः અમારાથી ગ્રહણ થઈ શકે તેવું હોય તો કહો. 'अपि' શબ્દ સંભવ દર્શાવે છે. મારા ઉપર ભગવાનની કૃપા છે તેથી, અને ભગવાને (તે) વિષય (મને) કહેલો હોવાથી, મને પણ તે (જ્ઞાન થાય) તેવો સંભવ છે.

'તે જ્ઞાન મારારૂપ છે, બીજાને થવાનું કેમ સંભવે ? તે બ્રહ્મા તો મારો અવતાર હતા' એવી શંકા થાય, તેથી 'હે ભર્તા !' એમ કહેલું છે. **ભાર્યા અધિકારી ન હોવા છતાં પતિને અને તેમનામાં**

રહેલા ધર્મોને ધારણ કરે છે. તેથી આપ અમારા પતિ હોવાથી, (તે જ્ઞાન આપનું) સ્વરૂપ હોય તોપણ તે (મને થાય તે) યોગ્ય છે. તેથી તે સંપૂર્ણ પ્રકારે કહેવા યોગ્ય હોવાથી, 'કહો' એમ કહે છે. પ્રાર્થના કરવા (वद એ) આજ્ઞાર્થનું રૂપ (યોજેલું છે). (કહેવાનો) આગ્રહ કરવાનું કારણ 'જેથી અમે સ્હેલાઈથી દુઃખ તરી જઈએ' શબ્દોથી (જણાવેલું છે). वृजिनं એટલે ઉપર કહેલું દુઃખ, તે સ્હેલાઈથીજ તરી જઇએ, એવો (અર્થ છે). ૧૮.

એવી રીતે (મેં) પોતાનો અભિપ્રાય પ્રકટ કર્યો ત્યારે 'આ અધિકારી છે' એમ વિચારીને ભગવાને (મને) તે કહ્યું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

इत्यावेदितहार्दाय मह्यं स भगवान् परः ॥
आदिदेशारविन्दाक्ष आत्मनः परमां स्थितिम् ॥ १९ ॥

એવી રીતે હૃદયનો અભિપ્રાય જાહેર કરેલાને મને કમલ જેવાં નયનવાળા તે શ્રેષ્ઠ ભગવાને પોતાની ઉત્તમ સ્થિતિનો ઉપદેશ કર્યો. ૧૯.

हार्दं એટલે હૃદયમાં રહેલ, અભિપ્રાય એવો અર્થ છે. ત્યારે ભગવાને જેમ કાંઇક સંપૂર્ણ વસ્તુજ 'આ (લે)' એમ આપવામાં આવે તેમ–મને તે જ્ઞાનનો ઉપદેશ આપ્યો. (ભગવાને ઉદ્ધવને આ જ્ઞાનનો લોકને ઉપદેશ કરવાની) આજ્ઞા પણ આપેલી હોવાથી (તેને આપેલું જ્ઞાન તેના) પોતાના તથા બીજાના વ્યવહારમાં ઉપયોગી થશે. તેમ ન હોય તો માત્ર (જ્ઞાન) જણાવવું નકામું થાય. ભગવાનમાં જ રહેલા તે જ્ઞાનનો ઉદ્ધવે વ્યવહાર કરવાનો છે, પરંતુ જેમ બ્રહ્માને આપેલું તેમ આને આપેલું નથી, કારણકે (ઉદ્ધવમાં) તેવી શક્તિ[1] છે. 'ત્યારે બધુંએ (જ્ઞાન) કેમ જણાવ્યું ?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'કમલ જેવાં નયનવાળા' વિશેષણ યોજેલું છે. કમલના જેવાં છે બે નયનો જેમનાં તેવા (ભગવાન છે). આથી (એમ કહ્યું છે કે) (ભગવાન) દુઃખ હરનારા હોવાથી, તેમણે દૃષ્ટિથી જ તેની અધિકારની ખામી દૂર કરી. 'ભગવાનના વિચાર પ્રમાણે તે સંપૂર્ણ (જ્ઞાન) કેવા પ્રકારનું છે?' તે જાણવાની ઇચ્છા થાય, 'તેથી પોતાની ઉત્તમ સ્થિતિ' શબ્દો કહેલા છે. ભગવાનની સ્થિતિ ઉત્તમમાશ્રયરૂપ છે. તેનાથી સારું બીજું (કાંઈ) નથી. તે સર્વોપર શિખરરૂપ છે. ૧૯.

'પછી તેં (ઉદ્ધવે) શું કર્યું ?' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

स एवमाराधितपादतीर्थादधीततत्त्वात्मविबोधमार्गः ॥
प्रणम्य पादौ परिवृत्य देवमिहागतोऽहं विरहातुरात्मा ॥ २० ॥

જેમનાં ચરણની પૂજા કરેલી તેવા ગુરુ પાસેથી વાસ્તવિક સ્વરૂપના વિશેષજ્ઞાનનો માર્ગ ભણેલો તે હું, ચરણમાં પ્રણામ કરી, દેવની પરિક્રમા કરી અહિં આવીને વિરહને લીધે દુઃખી અંતઃકરણવાળો થયો છું. ૨૦.

એવા પ્રકારે ભગવાને જેને અર્થ જણાવેલો છે તેવો હું, ચરણમાં પ્રણામ કરી, પ્રદક્ષિણા કરી, વિરહને લીધે દુઃખી અંતઃકરણવાળો થઈ, અહિં આવેલો છું, અથવા અહિં આવીને વિરહને લીધે દુઃખી અંતઃકરણવાળો થયો છું, એવો (વાકય)નો સંબંધ છે. તે 'ભાગવત' નામનું શબ્દરૂપ બ્રહ્મ મેં સ્વાધીન કરેલું છે, અને તે ગુરુની સેવા વિના થાય નહિ તેથી પ્રભુ તરીકે સેવા કરેલા ભગવાનની (મેં) ગુરુતરીકે પણ સેવા કરી, તે (અર્થ) 'જેમનાં ચરણની પૂજા કરેલી તેવા ગુરુ પાસેથી' શબ્દથી કહેલું છે, જેમનાં ચરણની પૂજા કરેલી છે તે અને તીર્થરૂપ, (એવો તેનો અર્થ છે). અહિં 'તીર્થ' શબ્દથી ગુરુ કહેલ છે. પૂજા કરેલી છે ચરણોની જેમના, એ વિશેષણથી ગુરુના ચરણોનીસેવા કરી એમ સમજાય છે. તેવા ગુરુરૂપ ભગવાન પાસેથી જ્ઞાનના માર્ગનો અભ્યાસ કરેલો છે જેણે તેવો (હું છું). વળી જ્ઞાનમાર્ગો પણ ઘણા પ્રસિદ્ધ છે, તેથી વિપરીત (જ્ઞાનમાર્ગ) ભણ્યો નહતો એમ જણાવવા 'આત્મા' શબ્દ યોજેલો છે. આત્માના સંબંધવાળો જ્ઞાનમાર્ગ, એવો અર્થ છે. તેમાં પણ જીવાત્મા વિગેરે મતો હોવાથી, તેવા (માર્ગ) ભણ્યો નહતો એમ જણાવવા 'तत्त्व' શબ્દ (યોજેલો છે).

૧. ઉદ્ધવને ગુણોથી વ્યથા થતી નહિ હોવાથી ભગવાનમાં રહેલ જ્ઞાનનો વ્યવહાર કરવાની તેનામાં શક્તિ છે. (प्र)

'तत्त्व' એટલે પરમાર્થરૂપ (વાસ્તવિક), તેનો જે કુદરતી ભાવ છે તે, એવો (અર્થ છે). (ભગવાન) સ્વરૂપથીજ પ્રકટ થએલા, તેથી અહિં 'આત્મા' શબ્દથી સ્વરૂપજ કહેલ છે. વિશેષ જ્ઞાન એટલે પહેલાના સંદેહો દૂર કરનારું (જ્ઞાન). ત્યારપછી વિદ્યા પૂરી થતાં, ચરણમાં પ્રણામ કરી, પછી તેમનામાં ગુરુ હોવાની બુદ્ધિ (થએલી તે)નો ત્યાગ કરીને, સેવા કરવા યોગ્ય તે देवं સ્વામીની परिवृत्य પ્રદક્ષિણા કરીને, હું અહિંજ આવેલો છું. ભગવાનની પ્રદક્ષિણા કર્યા પછી મને અહિંજ, 'હું આ છું' એવી આત્માની પ્રાપ્તિ થઈ. ભગવાનની ઇચ્છાથી ત્યાંથી હું અહિં એકજ પગલાંથી આવ્યો, અથવા ધીરે ધીરે આવ્યો તે હું જાણતો નથી, પરંતુ (ભગવાનની મેં કરેલી) પ્રદક્ષિણાનું અને આ સ્થાનનું (મને) સ્મરણ છે. તેથીજ હવે હું વિરહને લીધે દુઃખી થએલા અંતઃકરણવાળો થયો છું. તેમ ન હોત તો, આટલે દૂર આવવાનુંજ ન બનત. આથી એમ કહેલું છે કે ત્યાંની (પ્રભાસની) ત્યારપછીની વાત પણ જાણવામાં નથી; પરંતુ આ સમયે વિરહને લીધે આત્મા અંતઃકરણ દુઃખી થએલું છે. ૨૦.

'ત્યારે હવે પછી શું કરવાનું છે?' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ—

सोऽहं तद्दर्शनाह्लादवियोगार्तियुतः प्रभोः ॥
गमिष्ये दयितं तस्य बदर्याश्रममण्डलम् ॥ २१ ॥

તે તેમનાં દર્શનના આનંદ અને વિયોગની પીડાવાળો હું તે પ્રભુના પ્રિય બદરી આશ્રમના મંડલે જઈશ. ૨૧.

તેમનાં દર્શનથી આનંદ થયો, અને વિયોગથી પીડા થઈ. તે બંનેવાળો થએલો–ભગવાને (મારા) બધા સંદેહો દૂર કરેલા હોવાથી, અને સ્વામી ભગવાનની આજ્ઞા અવશ્ય પાળવી જોઈએ તેથી–દ્વારકા કરતાં પણ दयितम् ઘણુંજ પ્રિય, ઋષિરૂપ ભગવાનનું બદરી સ્થાનજ આશ્રમ હોવાથી હું બદરી આશ્રમજ જઈશ. 'મંડલ' શબ્દથી તે (સ્થાન)નો વધારાનો ઉત્તમ ગુણ કહેલો છે. જેમ નારાયણ સવિતાના મંડલના મધ્યમાં રહે છે, તેવું આ બદરી આશ્રમ મંડલ હોવાથી ભગવાન ત્યાં સદા વિરાજે છે એમ જણાવેલું છે. ૨૧.

નીચેના શ્લોકમાં (ભગવાન સદા વિરાજતા હોવાનું) દર્શાવે પણ છેઃ—

यत्र नारायणो देवो नरश्च भगवानृषिः ॥
मृदु तीव्रं तपो दीर्घं तेपाते लोकभावनौ ॥ २२ ॥

જ્યાં લોકનો આદર કરનારા ભગવાન નારાયણ દેવ અને નર ઋષિ મૃદુ, તીવ્ર અને દીર્ઘ તપ કરે છે. ૨૨.

'જ્યાં' બદરિકાશ્રમમાં ભગવાન બંને રૂપથી (રહેલા) છે. આશ્રમમાં ઋષિ અને નર (રૂપથી રહે છે). 'च' 'અને' શબ્દ હોવાથી ભગવાન (રહે છે એમ કહેલું છે). ભગવાન આશ્રમમાં નરના પ્રધાનપણાથી ઋષિ (થઈ રહે છે), અને મંડલમાં નારાયણના પ્રધાનપણાથી નરસાથે દેવ (થઈ રહે છે) તેથી સૂર્યના મંડલ કરતાં પણ તે સ્થાન વધારે સારું છે, અને (નર અને નારાયણ) બંને ભગવાન ઋષિ અને દેવ છે, એમ કહેલું છે. તેથી (તેઓ) મૃદુ, તીવ્ર અને દીર્ઘ તપ કરે છે. 'દેવ' હોવાથી મૃદુ તપ કરે છે, કારણકે તેઓ (દેવો) સાત્વિક હોવાથી ઘણું ઉગ્ર તપ કરવા યોગ્ય નથી. 'ભગવાન' હોવાથી તીવ્ર (તપ) કરે છે. 'ઋષિ' હોવાથી દીર્ઘ તપ કરે છે, કારણકે તેઓ (ઋષિઓ) જીંદગી સુધી તપ કરે છે. ભગવાન તો વિલંબ કરવાનું કારણ ન હોવાથી તરત ફલ થાય તેવું કર્મ કરે છે, તેથી (તેમનાં તપને) તીવ્ર કહેલું છે. આહારનો ત્યાગ કરીને કરેલી સમાધિને અહિં તપ કહેલું છે.

'આવું તપ કરવાનું શું પ્રયોજન?' એવી શંકા થાય, તેથી 'લોકનો આદર કરનારા' વિશેષણ (યોજેલું છે). (તે બંને) લોકનો આદર કરે છે. લોક તો ત્રણ પ્રકારના છે, તેથી સર્વનું હિત કરવા ત્રણ પ્રકારનું તપ કરે છે, એવો અર્થ છે. ૨૨.

એ પ્રમાણે[1] 'નિશ્ચયરૂપ' બુદ્ધિ જણાવીને[2], વિપર્યય (ઉલટી બુદ્ધિ) આ વિષયમાં કાર્ય કરનારી નહિ[3] હોવાથી, તે ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે એમ કહેતાંજ નીચેના શ્લોકથી આરંભી ત્રણ (શ્લોક)થી સંશય કહે છેઃ—

॥ श्रीशुक उवाच ॥ શ્રીશુક કહે છેઃ—

इत्युद्धवादुपाकर्ण्य सुहृदां दुःसहं वधम् ॥
ज्ञानेनाशमयत्क्षत्ता शोकमुत्पतितं बुधः ॥ २३ ॥

એ પ્રમાણે ઉદ્ધવ પાસેથી સ્નેહીઓનો સહન ન થઈ શકે તેવો વધ (થએલ હોવાનું) સાંભળીને (તેનાથી) ઉછળી આવેલો શોક જ્ઞાની ક્ષત્તાએ જ્ઞાનથી શમાવ્યો. ૨૩.

આ વિષયમાં પ્રથમ (૧) સ્નેહીઓનો વધ (થએલ હોવાનું) સાંભળીને અને (૨) ભગવાનની ઇચ્છા સાંભળીને, (તે) એનાં ફલ શોક અને તેનું (શોકનું) દૂર થવું થયાં, ત્યારપછી જ્ઞાની થઈને સંદેહ[4] દૂર કરવા માટે તે જ વિષય ઉદ્ધવને પૂછે છે. એટલે (૧) પોતાનો અધિકાર (૨) વક્તા અને (૩) કહેવાનું (એ) ત્રણ કહેવાનાં હોવાથી ત્રણ વાકયો (શ્લોકો) (કહે છે). આગળનું (શ્લોક ૨૫ નું) વાક્ય સંદેહનું સ્થાપન કરનારું હોવાથી (વિદુરનો) સંદેહ દૂર થયો નથી તેથી પદાર્થનો નિર્ણય થએલ નહિ હોવાથી[5] આ નિશ્ચયરૂપ બુદ્ધિ નથી. ઉપાયનો નિશ્ચય કરવાનો છે એવા મતપ્રમાણે તો સંશય કાર્ય કરનારો નહિ હોવાથી, સાધનના નિશ્ચયરૂપજ તે[6] કહેવામાં આવે છે. આવી રીતે ઉપર જણાવેલા પ્રકારે મદિરાપાન વિગેરેથી સ્નેહીઓનો વધ (થએલ હોવાનું), શોક વિગેરે પોતાનાં કાર્ય તે અવશ્ય કરાવે તેવું હોઈ, સાંભળી પણ ન શકાય તેવું ઉદ્ધવ પાસેથી સાંભળીને, ઉદ્ધવ પાસેથી (તે) સાંભળેલું હોવાથી (તે) ખોટું હોવાની શંકા ન રહેવાથી, (અને) સહન ન થઈ શકે તેવું હોવાથી દૂરથી અગ્નિ (આવી પડે) તેમ તેના હૃદયમાં શોક આવી ચડ્યો. ત્યાંથી ઉછળીને અહિં (વિદુરના હૃદયમાં) જ આવ્યો, એવો અર્થ છે. તેણે તે શોકને જ્ઞાનથી શમાવ્યો. 'ક્ષત્તા' (સંયમી) શબ્દથી (એમ) કહેલું છે કે તે જ્ઞાન તેને પહેલાંથીજ હતું. જે જ્ઞાનથી પહેલાં તેણે ઇંદ્રિયો ઉપર વિજય મેળવીને આસક્તિ દૂર કરી, તેનાથીજ શોકને દૂર કર્યો. 'ઉછળી આવેલો' વિશેષણથી આ (શોક)નો કામથી ભેદ કહેલો છે. તેણે ઉદ્યોગ કરતા કામને અટકાવેલો નહિ, પરંતુ (તે) ઉત્પન્ન ન થાય તે માટેજ પ્રયત્ન કરેલો; પણ શોકને તો ઉત્પન્ન થએલાને પણ અટકાવ્યો; કારણકે આ જ્ઞાની હતો. ભગવાનનાં સ્મરણથી તેને જ્ઞાન ઉત્પન્ન થવાથી ભગવાનેજ આને ઉપદેશ આપેલો. ૨૩.

એ પ્રમાણે ભગવાનનો શિષ્ય પણ થઈને, શોકને અટકાવીને, (ઉદ્ધવ) સ્પષ્ટતાથી કહે તે માટે તેને પૂછે છે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

स तं महाभागवतं व्रजन्तं कौरवर्षभ ॥
विश्रम्भादभ्यधत्तेदं मुख्यं कृष्णपरिग्रहे ॥ २४ ॥

---

૧. સ્કંધના અર્થના વિચાર પ્રમાણે, (હવે) આગળ કઈ બુદ્ધિ કહે છે તે જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી આ કહેલું છે. (प्र)

૨. 'જણાવીને' એટલે ઉત્પન્ન કરવા યોગ્ય કહીને. (प्र)

૩. 'કાર્ય કરનારી નહિ હોવાથી' એટલે અધિકારમાં અનુકૂલ હોવાથી (प्र) અધિકાર પ્રાપ્ત કરવામાં નડતી નહિ હોવાથી, એવો અર્થ જણાય છે. પ્રકાશકારનો પણ અર્થ તેવોજ છે. નંદકિશોર શાસ્ત્રીની ફૂટનોટ તેથી ઉલટી છે. ઉલટી બુદ્ધિ અહિં થઈ નહતી, એમ આગળ 'ઉદ્ધવ પાસેથી સાંભળેલું હોવાથી તે ખોટું હોવાની શંકા ન રહેવાથી' કહેલું છે તેથી જણાય છે.

૪. આગળ પાંચમા અધ્યાયના શ્લોક ૨–૩માં કહેલા સંદેહ. (प्र)

૫. અહિં 'સંશય' (સંદેહ)રૂપ બુદ્ધિ કહેલી છે એમ જણાવવા આ વાક્ય યોજેલ છે. (प्र)

૬. 'તે' એટલે બુદ્ધિનું અમુક વલણ. (प्र) 'ઉપાય' એવો અર્થ પણ લઇ શકાય તેમ જણાય છે.

હે ઉત્તમ કૌરવ! તેણે જતા શ્રીકૃષ્ણના સેવકોમાં મુખ્ય તે મોટા ભગવદીયને વિશ્વાસથી આ (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. ૨૪.

(ઉદ્ધવ) મોટો ભગવદીય હોવાથી (તેને) પ્રાર્થના કરી. ભગવાનની જેના ઉપર કૃપા હોય તેની સાથે ભગવાનની પેઠે વાત કરવી જોઇએ. 'તેણે તે' એ બે શબ્દોથી પ્રશ્ન કરવાનું એવું પ્રયોજન (જણાવેલું છે) કે–ભગવાનેજ આ મેળાપ કરેલો હોવાથી ઘણુંકરીને તે આ (ઉદ્ધવ)દ્વારાજ વિશેષ કહેશે. 'જતા' વિશેષણથી (એમ કહેલું છે કે) સેવા વિગેરેથી (ઉદ્ધવના) મનને આનંદ કરાવ્યા પછી પૂછવું એવો અભિપ્રાય ખોટો છે. પોતાનો[1] અધિકાર જણાવવા 'હે ઉત્તમ કૌરવ' એમ કહેલું છે. (બંને) એક સ્વામી (શ્રીકૃષ્ણ)ના સેવક હોવાથી, અને (તેમનામાં) પહેલાંનો પ્રેમ હોવાથી, પૂછવામાં આવે ત્યારે (ઉદ્ધવ) કહેશે. એવો (વિદુરે) **विश्रम्भः** વિશ્વાસ કર્યો, અથવા સ્નેહને લીધે (એવો) નિશ્ચય કર્યો, (અને) 'આ' એટલે (શ્લોક ૨૫માં) કહેવામાં આવશે તે કહ્યું.

'છતાં પણ ભગવાનનો ભક્ત (વિદુર) બીજાની કેમ પ્રાર્થના કરે ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'શ્રીકૃષ્ણના સેવકોમાં મુખ્ય' શબ્દો કહેલા છે. ભગવાને જેટલા સેવકોને સ્વીકાર્યા તેઓમાં ઉદ્ધવ મુખ્ય હોવાથી, તેવાની પ્રાર્થના કરવામાં ભક્તિનો કોઈ પણ (જરાએ) વિરોધ થતો નથી, એવો અર્થ છે. ૨૪.

નીચેના શ્લોકમાં પૂછવાનું પૂછે છે:—

॥ विदुर उवाच ॥ વિદુર કહે છે:—

ज्ञानं परं स्वात्मरहःप्रकाशं यदाह योगेश्वर ईश्वरस्ते ॥
वक्तुं भवान्नोऽर्हति यद्धि विष्णोर्भृत्याः स्वभृत्यार्थकृतश्चरन्ति ॥ २५ ॥

યોગેશ્વર ઈશ્વરે પોતાનાનાં અને પોતાનાં મર્મનો પ્રકાશ કરનારું જે ઉત્તમ જ્ઞાન તમને કહ્યું તે તમે અમને કહેવા યોગ્ય છો, કારણ કે વિષ્ણુના સેવકો પોતાના સેવકો માટે કાર્ય કરતાં વિચરે છે. ૨૫.

[(૧) પોતાનાનાં અને પોતાનાં મર્મનો પ્રકાશ કરનારું (૨) ઉત્તમ (૩) જ્ઞાન એ] ત્રણ શબ્દોનું વ્યાખ્યાન પહેલાંની (શ્લો. ૧૮માં કર્યું તેની) પેઠે છે. આવું જે (જ્ઞાન) ભગવાને તમને કહ્યું તે તમે **नः** અમને કહેવા યોગ્ય છો. એવો (વાક્યનો) અન્વય છે. 'વ્યાસ વિગેરે ઘણાએ જ્ઞાનીઓ છે, મનેજ શામાટે એમ પ્રાર્થના કરે છે ?' એવી શંકા થાય, તેથી આ (જ્ઞાન) કોઈપણ જાણતું નથી એવાં (પ્રાર્થના કરવાનાં) કારણ બનેલ 'યોગેશ્વર ઈશ્વરે' એ બે શબ્દો કહેલા છે. સાધનથી (યોગેશ્વર) અને સ્વરૂપથી (ઈશ્વર) જે સર્વના ઈશ્વર છે, તેમણેજ તમને એવા પ્રકારથી કહેલું છે, તે ઘણું દુર્લભ છે, કારણકે વ્યાસ વિગેરે ઈશ્વર નથી. અનિરુદ્ધ વિગેરે નવ યોગેશ્વરો છે (તે)બંને સ્થિતિનો આશ્રય કરીનેજ જેનો ભગવાને તમને ઉપદેશ કરેલો છે, તેથી આ (જ્ઞાન) અવશ્ય કહો, એવો તે (અર્થ) 'તમે અમને કહેવા યોગ્ય છો' શબ્દોથી કહેલો છે. જેવા ભગવાન તેવા તમે, જેવા તમે તેવો* હું. તેથી જેમ તેવો (ભગવાનનો અને તમારો) સંબંધ થતાં ભગવાને ન કહેવા જેવું (જ્ઞાન) પણ તમને કહ્યું, તેમ તમે પણ (મને) કહો, એવો અર્થ છે.

'ભગવાન ભક્તોના ઉદ્ધાર માટેજ પ્રયાસ કરે છે અને સ્વતંત્ર છે તેથી તે ભલે ઉપદેશ કરે. મારાથી તો તે કેમ થઇ શકે ?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી "(વિષ્ણુના) સેવકો પોતાના સેવકો માટે

---

૧. 'પોતાનો' એટલે પરીક્ષિતનો. (प्र) અહિં પરિક્ષિત્ માટે શુક 'स्व' 'પોતાનો' શબ્દ યોજે તે બરાબર જણાતું નથી. એ શબ્દ વિદુર માટે યોજ્યો હશે. 'कौरवर्षभ' ને બદલે 'कौरवर्षभः' પાઠ પણ શ્રીભાગવતની પ્રતોમાં છે. 'कौरवर्षभेत्युक्तम्' ને બદલે कौरवर्षभ इत्युक्तम् એવો પાઠ હોવો જોઇએ એમ જણાય છે. 'इति संबोधनम्' એમ સામાન્યરીતે કહે છે તેમ અહિં ન કહેતાં 'इत्युक्तम्' એમજ કહેલું છે.

* જેવા ભગવાન ઉપદેશ કરનાર હતા તેવા તમે ઉપદેશ કરનાર, અને જેવા તમે જ્ઞાન ગ્રહણ કરનાર હતા તેવો હું છું, એવો અર્થ છે.

કાર્ય કરતાં વિચરે છે' શબ્દો કહેલા છે. યત્ કારણ કે સેવકોમાં સ્વામીની સમાન ગુણો હોવાથી વિષ્ણુના સેવકો–જેમ સ્વામી સેવકોનો ઉદ્ધાર કરનારા છે એવીરીતે–સેવકો પણ પોતાના સેવકો માટેંજ કાર્ય છે જેમનાં, તેવાજ થઈને પોતાના સેવકોને શોધવા વિચરે છે. તેમ ન હોય તો (તેઓ) ભગવદીય હોવાથીજ કૃતાર્થ થએલા હોઈ, શામાટે તેમ સર્વ તરફ ભમ્યા કરે ? ભગવાનનું સ્મરણ થવાથી (વિદુરના) મનમાં એમ સૂઝેલું છે કે (ભગવાને જ્ઞાનનો) ઉપદેશ કરવાજ ઉદ્ધવનું (મુસલથી) રક્ષણ કરેલું છે. તેથી ભગવાનની આજ્ઞાથી જ (ત્યાં) આવતાં (આવેલા) ઉદ્ધવને પણ 'પોતાના સેવકો માટે કાર્ય કરતાં વિચરે છે' એમ તેણે કહ્યું. ૨૫.

વિદુરે કહેલા અભિપ્રાયને સ્વીકારીને, સામાન્ય નિયમ આ (વિદુરે કહ્યો તે)જ છે એમ વિચારીને, ભગવાનનાં વચનનું પાલન થાય તેમાટે નીચેના શ્લોકમાં જૂદા આરંભથી (ઉદ્ધવ તેને) સૂચના આપે છેઃ—

॥ उद्धव उवाच ॥ ઉદ્ધવ કહે છેઃ—

ननु ते तत्त्वसंराध्य ऋषिः कौषारवोऽन्ति मे ॥
साक्षाद्भगवतादिष्टो मर्त्यलोकं जिहासता ॥ २६ ॥

તમારે તત્ત્વજ્ઞાન માટે ખરેખર કૈષારવ ઋષિનું આરાધન કરવું. મર્ત્યલોકને તજવા ઇચ્છતાં સાક્ષાત્ ભગવાને (તેમને) મારી સમીપ આજ્ઞા કરેલી છે. ૨૬.

ભગવાને તત્ત્વનો ઉપદેશ તો (મને) કરેલોજ છે. 'આચાર્યવાળો પુરુષ જાણે છે' એ શાસ્ત્રની આજ્ઞાનું માત્ર પાલન થાય તેમાટે જો કોઈ ગુરુ (તમારે) સેવા કરવા યોગ્ય હોય, તો ભગવાનેજ આજ્ઞા કરેલ કૌષારવઃ મૈત્રેયનું તમારે તત્ત્વજ્ઞાન (પ્રાપ્ત કરવા) માટે આરાધન કરવું; કારણકે તે ઋષિ છે. ભગવદીય હોવા ઉપરાંત ઋષિપણું તેમનામાં અધિક છે, એવો અર્થ છે. વળી ભગવાને (તેમને) આજ્ઞા કરેલી હોવાથી તે અવશ્ય તમને (તત્ત્વજ્ઞાન) કહેશે, તે (અર્થ) 'સાક્ષાત્ ભગવાને આજ્ઞા કરેલી છે' શબ્દોથી કહેલો છે. તેવા સમયે આજ્ઞા કરેલી છે કે જ્યારે સંદેહ અથવા ફરી પ્રશ્ન કરવાપણું ઘટતુંજ ન હતું, તે (અર્થ) 'મર્ત્યલોકને તજવા ઇચ્છતાં' શબ્દોથી કહેલો છે. હવે પછી આ લોકમાં રહીને જો તેમની આજ્ઞાપ્રમાણે ન કરે, તો તે પણ લોકની પેઠે ત્યાગ કરવા યોગ્યજ થાય. તેથી બધાનો ત્યાગ કરતાં, ભગવાને તેનો સ્વીકાર કરી, 'ઉદ્ધવને ઉપદેશ કરજે' એમ (તેને) કહ્યું. તેથી તે (તમને) સંપૂર્ણરીતે ઉપદેશ કરશે. વળી ભગવાનની આજ્ઞાપ્રમાણે તમારે અને મારે પણ કરવું જોઇએ. તેથી તમે ત્યાં જાઓ, એવો અર્થ છે. ૨૬.

પ્રસંગને લીધે બીજી કથા કહેવામાટે, નીચેના શ્લોકમાં ઉપસંહારના બાનાથી વિદુરને એપ્રમાણે કહીને તે (ઉદ્ધવ) ગયો, એમ કહે છેઃ—

॥ श्रीशुक उवाच ॥ શ્રી શુક કહે છેઃ—

इति सह विदुरेण विश्वमूर्तेर्गुणकथया सुधयाऽऽप्लुतोरुतापः ॥
क्षणमिव पुलिने यमस्वसुस्तां समुषित औपगविर्निशां ततोऽगात् ॥२७॥

એવી વિદુર સાથેની વિશ્વ જેમના દેહમાં છે તેવા (ભગવાન)ના ગુણોની કથારૂપ અમૃતથી જેનો ઘણો તાપ સર્વ તરફથી ડૂબી ગયો હતો તેવો ઔપગવિ યમની બેનના કિનારા ઉપર તે રાત ક્ષણની પેઠે સારીરીતે રહીને ત્યાંથી ગયો. ૨૭.

સંધ્યાકાલે યમુનાના કિનારા ઉપર જોવામાં આવેલા ઉદ્ધવે પ્રાતઃકાલ સુધી જે જે પ્રકારે જે સમયે ભગવાને પુષ્ટિ વિગેરે (પ્રકારની) લીલાથી પોતાના ઉપર કૃપા કરેલી–તે ભગવાનની કથા જ કહી. એ રીતે વિદુર પણ ઉદ્ધવને ભગવાનની કૃપાની કથા કહેતો હતો તે અર્થ 'વિદુર સાથેની....' શબ્દોથી કહેલો છે. 'એવી' શબ્દથી ઉપસંહાર (જણાવેલો છે). પ્રસંગને લીધે બીજી કથા પણ તે બે કહેતા હશે' એવી શંકા થાય, તેથી તેમ થયું ન હતું એમ જણાવવા 'વિશ્વ જેમના દેહમાં છે તેવા' વિશેષણ કહેલું છે.

વિશ્વ જ છે દેહમાં જેમના તેવા (ભગવાન્ છે). અથવા ભગવાનની અનંત મૂર્તિઓ છે, તેથી પ્રસંગને લીધે કહેલી કથા પણ ભગવાનના સંબંધવાળીજ હતી. તેથી અનંત ગુણોવાળા તે (ભગવાન)નું સર્વથી ઉત્તમપણું સિદ્ધ કરનારા જે ગુણો, તેમની કથાથીજ બંનેના ભૂખ, તરસ, શ્રમ વિગેરે, બધા તાપ જતા રહ્યા.

ભૂખ તરસ વિગેરે (દોષો) કથાથી કેમ જાય? કારણકે દોષો સ્વાભાવિક છે અને કથા તેમને દૂર કરનારી તરીકે લોકમાં પ્રસિદ્ધ ન હોવાથી સ્વાભાવિક નથી. તેથી કથા (તેમને) કેવી રીતે દૂર કરે?' એવી શંકા થાય, તેથી 'અમૃતથી' શબ્દ કહેલો છે. (કથાથી દોષો દૂર થાય), કારણકે **તે અમૃતરૂપ છે. અમૃત તેવું (દોષો દૂર કરનારું) છે એવું લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે. તે કાલથી થતાં ઘડપણ મરણ વિગેરેને પણ દૂર કરે છે, તો પછી કાલને વશ રહેનાર કર્મ તથા સ્વભાવે કરેલા (દોષો)ને દૂર કરે તેમાં કહેવું જ શું?** વળી થોડાં પણ કથારૂપ અમૃતથી લોક અમર થાય છે. અહિં તો અમૃતનું મોટું પૂર આવેલું, જેનાથી આ સર્વ તરફથી **प्लुतः** ડૂબી ગયો હતો **उरुतापः** ઘણો તાપ જેનો તેવો (ઔપગવિ એટલે ઉદ્ધવ) થયો. તેથીજ (તે રાત) ક્ષણની પેઠે (રહીને)' શબ્દોથી એમ કહેલું છે કે કાલનું પણ તેને ભાન કહેલું નહિ. 'યમની બેનના કિનારા ઉપર' શબ્દોથી એમ કહેલું છે કે દેશથી થતો દોષ પણ તેને સ્ફૂર્યો નહિ, કારણકે યમની બેન કાલિંદીનો મઘર વિગેરે સર્વ દુષ્ટ જંતુઓએ આશ્રય કરેલો (હોવાથી), તેનાં કિનારા ઉપર રાત્રે બધા દોષો (થવાનું) સંભવે, તે પણ (તેને) સ્ફૂર્યા નહિ. તેથીજ તે તે રાત (ત્યાં) સારીરીતે રહ્યો.

'ઉંઘથી પીડાતાએ વાર્તા કેવી રીતે કરી? એવી શંકા થાય, તેથી 'ઔપગવિ' શબ્દ કહેલો છે. 'ઉપગુ'નો પુત્ર ઔપગવ, તેનો પુત્ર ઔપગવિ. અથવા 'ગોત્રમાં (પુત્રપણું દર્શાવનાર પ્રત્યય) એકજ હોય છે' (પાણિનિ ૪-૧-૯૩) એવો આગ્રહ હોય તો ('ઉપગુ' શબ્દ) બાહુ આદિ ગણનો હોવાથી (પાણિનિ ૪-૫-૯૬ પ્રમાણે) इ જ લાગેલ* છે. उप નજીકમાં છે (गो) ગાયો જેની તે ઉપગુ, ગાયોનું રક્ષણ કરનારો હોવાથી રાત્રે જાગવાના અભ્યાસવાળો હતો, અને તેનો આ પુત્ર હોવાથી તેવાજ સ્વભાવનો હતો. તેથી તે રાત્રિ વાર્તા કરતોજ રહ્યો. પ્રાતઃકાલે તે કિનારેથી બદરિકાશ્રમ ગયો, એવો અર્થ છે, ભગવાનનો વિયોગ હોવા છતાં ભગવાનની કથા કરતોજ રહ્યો, તેથી સારીરીતે રહ્યો. સિદ્ધાંત એવો છે કે **જ્યાં બીજો વિષય ન થતાં ભગવાનની કથાથીજ (સમય) જાય તેજ નિવાસ ઉત્તમ છે. ૨૭.**

નીચેના શ્લોકથી આરંભી છ શ્લોકોથી ઉલટી બુદ્ધિ[1] અને માયા (સ્વપ્ન)ને ભેગા કરી પ્રશ્ન અને ઉત્તરના રૂપથી જણાવે છેઃ—

॥ राजोवाच ॥ રાજા કહે છેઃ—

निधनमुपगतेषु वृष्णिभोजेष्वधिरथयूथपयूथपेषु मुख्यः ॥

स तु कथमवशिष्ट उद्धवो यद्धरिरपि तत्याज आकृतिं त्र्यधीशः ॥२८॥

વૃષ્ણિઓ અને ભોજો મરણ પામ્યા ત્યારે અધિરથીઓના સેનાપતિઓનાં સૈન્યનું રક્ષણ કરનારાઓમાં મુખ્ય તે ઉદ્ધવ કેમ બાકી રહ્યો? કારણકે ત્રણના સ્વામીએ હરિએ પણ આકૃતિનો ત્યાગ કર્યો?

विपर्ययः प्रश्न एव माया सिद्धान्तगोपने ॥ ९ ॥
सिद्धान्तकथनेऽप्यस्य बुद्धिः पर्यवसानगा ॥

---

* उपगु+इ=औपगव्+इ=औपगवि. આ અર્થ પ્રમાણે ઉપગુનો પુત્ર તે ઔપગવિ.

૧. સ્કંધના અર્થનો વિચાર કરતાં આગળ ક્યા પ્રકારની બુદ્ધિ કહેલી છે તે જણાવવા આ કહેલ છે. (પ્ર.)

પ્રશ્નમાંજ ઉંધી બુદ્ધિ છે. સિદ્ધાંત છૂપાવવામાં માયા છે. સિદ્ધાંત કહેવામાં આવેલ હોવા છતાં આ (પરીક્ષિત)ની બુદ્ધિ પરિણામમાં[1] ગઈ. કા. ૯૬.

બધી કથા શુક રાજાને કહેશે એવો સિદ્ધાન્ત હોવાથી, સાત અર્થવાળી[2] (કથા) રાજા સમજ્યો નહિ, તેમજ આ શબ્દો પણ સમજ્યો નહિ, પરંતુ બીજા શબ્દોથી અને આ શબ્દોથી બની શકયું તેટલી કથાંજ (તેણે) સાંભળી. તેથી આને ભગવાનના સ્વરૂપનું જ્ઞાન નહિ હોવાથી, આ પ્રકારનો પ્રશ્ન (કરે તે) યોગ્યજ છે; કારણકે તે એમ માનતો હતો કે જેમ પોતાનું તક્ષકથી (મૃત્યુ થવાનું છે), તેમ આ બધું (બધાનું મૃત્યુ) શાપથીજ થયું. તેથી આ શ્લોકથી પ્રશ્ન કરે છે. છ (પ્રકારના)નું સાત્ત્વિકપણું વિગેરે જણાવવા 'વૃષ્ણિઓ અને ભોજો' એમ બહુવચનના* પ્રત્યયોવાળા બે શબ્દો કહ્યા. એ છ (પ્રકારના) યાદવો निधनं મરણ પામ્યા. 'વૃષ્ણિઓ અને ભોજો મરણ પામ્યા ત્યારે ઉદ્ધવ કેમ બાકી રહ્યો?' એવો પ્રશ્ન છે.

"નમાલા ઘણાએ હોય છે, અને શાપ મુખ્યોને લાગુ પડે છે. તેથીજ 'સ્ત્રીઓ બાલકો અને વૃદ્ધો' (૧૧-૩૦-૬) એવું ભગવાનનું વચન છે. તેવીરીતે આ (ઉદ્ધવ) પણ સંન્યાસી હોવાથી બાકી રહ્યો" એવી શંકા થાય, તેથી 'અધિરથીઓના સેનાપતિઓનાં સૈન્યનું રક્ષણ કરવામાં મુખ્ય' એ વિશેષણ કહેલું છે. અધિરથીઓના મુખ્ય પ્રધાન જેવા સેનાપતિઓ, તેઓનાં સૈન્યનું રક્ષણ કરનારા જરાસંધ વિગેરે મહારાજાઓ (હોય છે), કારણકે ક્ષત્રિયોની સરસાઈ અધિક બલને લીધેજ હોય છે. તે (મહારાજા)ઓમાં પણ મુખ્ય એટલે ઘણોજ બલવાન, એવો અર્થ છે. તેથી તે કેમ બાકી રહ્યો? કારણકે નામથી પણ તે તેવો છે એમ 'કારણ કે ઉદ્ધવ' શબ્દોથી કહેલ છે કારણ કે ऊर्ध्वम् ઉપરથી છે हवः યુદ્ધ જેનું (તે) ઉદ્ધવ. બધા કરતાં તેનું યુદ્ધ ઉપરથી થતું. (ઉદ્ધવનો) 'ઉત્સવ' અર્થ લઈએ તોપણ ક્ષત્રિયોને યુદ્ધથીજ ઉત્સવ થાય છે.

'આ (શાપ યાદવોના) ઘણા ભાગને લાગુ પડનારો હતો' એમ કહો, તો તેમ હોય તો શાપ વ્યર્થ થાય. 'ઉદ્ધતોને લાગુ પડતો હતો' એમ કહો, તો 'હરિએ પણ (આકૃતિનો ત્યાગ કર્યો)' એમ કહેલું છે, જેમનામાં (હરિમાં) ઉદ્ધતપણું હોવાનો શક પણ નથી. (હરિએ) યાદવની આકૃતિનો (ત્યાગ કર્યો). જેમ માણુસ અને વાનર વિગેરે એક અન્નથી ઉત્પન્ન થએલાં બીજ હોવા છતાં પહેલાનાં બીજની પરંપરા પડવાથી (તેમની) જાતિમાંજ ભેદ થાય છે, તેમ બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયની, તથા યાદવ અને અયાદવની (જાતિમાંજ) ભેદ હોય છે. તેથી યાદવોમાં કોઈક ગુણ છે કે જેનાથી તેઓ (યાદવો છે એમ) ઓળખાય છે. તે (ગુણ) દૂર થાય તે માટેજ શાપ (થએલો). તેથી (પોતે) યાદવ છે એમ પ્રસિદ્ધ કરવા ભગવાને (પોતાનાં) સ્વરૂપમાં તે ગુણ દેખાડેલો, તેજ 'આકૃતિ' શબ્દથી કહેલો છે. તેનો (તેમણે) ત્યાગ કર્યો એવી પોતાની[3] બુદ્ધિ (માન્યતા) હતી. ત્રણના સ્વામી, એટલે ત્રણ ગુણોના સ્વામી, બધું ફેરવી નાખવાની શક્તિવાળા (ભગવાન છે). તેવા હોવા છતાં તેમણે શાપને ફેરવ્યો નહિ, એવો અર્થ છે. ૨૮.

તેની બુદ્ધિનેજ અનુસરીને, તે બુદ્ધિનું લોકમાં સ્થાપન કરવા ભગવાનની પેઠે શુક નીચેના શ્લોકોથી (તેનું) જૂદા પ્રકારે સમાધાન કરે છે:—

---

૧. પરીક્ષિતનો જોઈએ તેવો અધિકાર નહિ હોવાથી, માયાને સિદ્ધાંત છૂપાવતા, શુકે સિદ્ધાંત કહેલો હોવા છતાં, પણ, વિદુરે પૂછેલા ભગવાનના ચરિત્રમાંજ તેની ઉંધી બુદ્ધિ થઈ. તેથી તેને મરણ થયાનું સૂઝયું (प्र) આ શ્લોકના પ્રશ્નથી રાજાને ઉંધી બુદ્ધિ થઈ છે, એટલે ભગવાનનું સ્વરૂપ તે સમજ્યો નથી એમ જણાય છે. તેથી હવે શુક સિદ્ધાંત છૂપાવી માયાથી તેને ઉત્તર આપે છે. તેને બધો સિદ્ધાંત શુકના કહેવાથી સમજાશે. (વિદુર અને મૈત્રેયના સંવાદથી સમજાશે નહિ એવો સિદ્ધાંત હોવાનું જણાય છે).

૨. ભગવાન (૧) સ્પૃહાવિનાના, (૨) ભવરહિત (૩) કાલાત્મા (૪) આત્મામાં રમણ કરનારા (૫) સદા પોતાથી થતા તીક્ષ્ણ અને એકધારા જ્ઞાનવાળા (૬) સાવધાન અને (૭) દેવ છે એ સાત અર્થવાળી કથા. (प्र)

* સંસ્કૃતમાં ઓછામાં ઓછા ત્રણ હોય ત્યારે બહુવચનનો પ્રયોગ થાય છે.

૩. 'પોતાની' એટલે પરિક્ષિતની. (प्र)

॥ श्रीशुक उवाच ॥ શ્રીશુક કહે છે:—

ब्रह्मशापापदेशेन कालेनामोघवाञ्छितः ॥
संहृत्य स्वकुलं नूनं त्यक्ष्यन् देहमचिन्तयत् ॥ २९ ॥
अस्माल्लोकादुपरते मयि ज्ञानं मदाश्रयम् ॥
अर्हत्युद्धव एवाद्धा सम्प्रत्यात्मवतां वरः ॥ ३० ॥
नोद्धवोऽण्वपि मन्न्यूनो यद्गुणैर्नार्दितः प्रभुः ॥
अतो मद्वयुनं लोके ग्राहयन्निह तिष्ठतु ॥ ३१ ॥

જેમની ઇચ્છા ખોટી થતી નથી તેવા (ભગવાને) બ્રાહ્મણના શાપના વેષવાળા કાલથી પોતાના કુલનો સંહાર કરીને, ખરેખર દેહ ત્યાગ કરતાં વિચાર કર્યો કે:–'હું આ લોકમાં કાર્ય કરતો બંધ થઈશ ત્યારે ખરેખર ઉદ્ધવજ આ સમયે સંયમીઓમાં ઉત્તમ હોવાથી મારામાં રહેલું જ્ઞાન (પ્રાપ્ત કરવા) યોગ્ય છે. ઉદ્ધવ મારાથી જરાએ ન્યૂન નથી, કારણકે ગુણોથી પીડાતો નથી (અને) સમર્થ છે. તેથી લોકને મારું જ્ઞાન આપતાં તે ભલે અહિં રહે' ૨૯–૩૦–૩૧.

બ્રાહ્મણોનો શાપ એ માત્ર ખોટો વેષ હતો, પરંતુ પોતાની આજ્ઞાપ્રમાણે વર્તનાર કાલથી (પોતાના) બધા કુલનો સંહાર કરીને (વિચાર કર્યો). (કાલને કરેલી) આજ્ઞા પણ (ભગવાને પોતાની) ઇચ્છાથીજ કરેલી. પછી પોતેજ બધાએ લોકનો ત્યાગ કરતાં, બીજની સ્થિતિથી પ્રવેશ કરતાં[1] એ (જે) પ્રમાણે વિચાર કર્યો તે ત્રીસમા તથા એકત્રીસમા શ્લોકથી કહે છે. 'મારે જરૂર આ લોકનો ત્યાગ કરવાનો છે. તેમાં (મારા) પાંચ ગુણોનું કાર્ય થએલ હોવાથી, જ્ઞાનનું કાર્ય (થવું) બાકી રહે છે. તે તો માત્ર ગ્રંથોથી નથી થતું, કારણકે તેમાં નવા સંદેહો દૂર કરેલા ન હોય. તેથી તે (જ્ઞાન)ની પ્રવૃત્તિ કરાવનાર કોઈક પુરુષે (અહિં) રહેવું જોઈએ. મારામાં અનંત ગુણો હોવા છતાં, તે વિષયમાં (એટલે) જ્ઞાનનો પ્રચાર કરવાનો હોય ત્યારે હું અથવા ઉદ્ધવ (તેનો) પ્રચાર કરવાની શક્તિવાળા છીએ, કારણકે તે જ્ઞાન મારા સંબંધનુંજ છે; કેમકે મને બીજો કોઈ જાણતો નથી. હું જાણું અથવા 'ભક્તિથી મને જાણે છે' એ વાક્યપ્રમાણે પૂર્ણ જ્ઞાનવાળો ભક્ત જાણે'. તેથી ઉદ્ધવને પૂર્ણ જ્ઞાનવાળો ભક્ત જાણીને (ભગવાને) પોતાનાં સ્થાને તેને મૂકયો.

'વળી તે જ્ઞાન મારામાં રહેલું છે, મારોજ આશ્રય કરીને રહે છે, કારણકે "ભગ" શબ્દથી જણાતા ગુણોમાં (તેનો) સમાવેશ થાય છે. શબ્દના આધારથી રહેલું જ્ઞાન તો વાક્ય સાંભળવાથી બધાએ અધિકારીઓને થાય છે, આ તો હુંજ હૃદયમાં રહું ત્યારે મારા સંગથી આવે છે. નારદ વિગેરે પણ શાસ્ત્રના આધારવાળાં જ્ઞાનનેજ ધારણ કરે છે. આ તો પુષ્ટિરૂપ જ્ઞાન છે. હું તો (મારા) પોતામાં અથવા ભક્તમાં રહું છું, તેથી ઉત્તમ ભક્ત હોવાથી ઉદ્ધવજ સ્પષ્ટ રીતે (તે ગ્રહણ કરવા) યોગ્ય છે.'

'બીજા પણ જ્ઞાની અને ભક્ત છે. આ (ઉદ્ધવ)માં શું ઉત્તમ છે?' એવી શંકા થાય, તેથી 'આ સમયે સંયમીઓમાં ઉત્તમ' વિશેષણ કહેલું છે. 'હાલમાં મારું જ્ઞાન ધારણ કરનારો કોઈ પણ નથી. આમાં (મારું જ્ઞાન ધારણ કરવામાં) ત્રણ સહાયક (ગુણો)ની જરૂર છે (૧) જ્ઞાન (૨) ભક્તિ અને ઘણું જીતેંદ્રિયપણું. તે ત્રણ કોઈનામાં પણ નથી. એક અથવા બે (હોય તો તે)થી આ જ્ઞાન રહેતું નથી. વળી આ કાલે બધાઓને સંયમરહિતજ કરેલા છે. તેથી આ સમયે ઉદ્ધવજ સંયમીઓમાં ઉત્તમ છે.

વળી ઉદ્ધવ મારાથી જરાએ ન્યૂન નથી. જ્ઞાનના આધારરૂપ થવા માટે જે ગુણોની જરુર છે તે મારામાંજ છે. ઉદ્ધવમાં પણ બધા સર્વ પ્રકારથી છે. તેથી તે 'મારાથી જરાએ ન્યૂન નથી'. તેનું પ્રમાણ 'કારણકે ગુણોથી પીડાતો નથી' શબ્દોથી કહેલું છે. **'જેને ગુણોથી ખળભળાટ ન થાય તેજ મારા જ્ઞાનનો અધિકારી છે,'** કારણકે ગુણો ઘણા પ્રકારે હૃદયમાં ખળભળાટ ઉત્પન્ન કરેછે. વધારે

---

૧. 'પ્રવેશ કરતાં' એટલે 'અધિકારીની બુદ્ધિમાં પ્રવેશ કરતાં'. (प्र)

કહેવાનું શું પ્રયોજન? બ્રહ્મા પણ તેમનાથી થતા ખળભળાટ વગરના નથી. તેથી આજ ગુણોથી પીડાએલો નથી'. તેનું કારણ 'સમર્થ' વિશેષણથી કહેલું છે. પ્રભુઃ એટલે સમર્થ, સ્વભાવને વશ રાખનાર તેજ 'શૂર' કહેવાય છે, કારણકે લોકમાં શૂર (હોય તે)જ સમર્થ થાય છે. તેમ આ શાસ્ત્રમાં જે સ્વભાવને એવીરીતે જીતે છે, તે જ સમર્થ છે, અને ઉદ્ધવ તેવો છે. (તે) ક્ષત્રિય, શૂર, સગો, કાકો હોવા છતાં નીચથી પણ નીચ સ્થિતિવાળો થઈનેજ (મારી) સેવા કરે છે. આ જ સ્વભાવ ઉપરનો વિજય છે. ભગવાને આનેજ સમર્થપણું માનેલું છે. તેથી 'મારું **वयुनं** જ્ઞાન, અધિકારી લોકને આપતાં, અને ભક્તિ તથા જ્ઞાનના ઉપદેશથી સંયમીપણું શીખવતાં તે ભલે અહિં રહે' એમ ભગવાને વિચાર્યું, એવો વાક્યનો સંબંધ છે. ૩૧.

પછી ભગવાને આજ્ઞા કરેલા (ઉદ્ધવે), તેમ (ભગવાનની આજ્ઞાપ્રમાણે)જ કર્યું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહેછેઃ—

एवं त्रिलोकगुरुणा संदिष्टः शब्दयोनिना ॥
बदर्याश्रममासाद्य हरिमीजे समाधिना ॥ ३२ ॥

વેદ રચનાર ત્રણ લોકના ગુરુએ એપ્રમાણે આજ્ઞા કરેલા (ઉદ્ધવે) બદરી આશ્રમ જઈને હરિનું સમાધિથી પૂજન કર્યું. ૩૨.

એવીજ રીતે જ્ઞાનનો બોધ કરીને 'તું રહે' એવી (હરિએ) આજ્ઞા કરેલા (ઉદ્ધવે), ગુરુઓની આજ્ઞામાં વિચાર કરવો યોગ્ય નહિ હોવાથી આ (કાર્ય) મારાથી થઈ શકે તેવું નથી એમ જાણ્યા છતાં, જગદ્‌ગુરુની આજ્ઞા પોતાની શક્તિપ્રમાણે પાળવી જોઈએ તેથી, તે (આજ્ઞા)પ્રમાણે કર્યું.

'બધાએ અધિકારી નથી એમ જાણવા છતાં, ભગવાનેજ ઉદ્ધવને કેમ એવીરીતે (અહિં) રાખ્યો?' એવી શંકા થાય, તેથી 'વેદ રચનાર' વિશેષણ કહેલું છે; કારણકે તે વેદ રચનાર (ભગવાન) બધાના અધિકારપ્રમાણે (તેમને) શબ્દોના અર્થ જણાવે છે. જેનામાં તેના અધિકારપ્રમાણે પોતે આવેશ કરે છે, તે જ (તેવો) અધિકારી થાય છે, તેથી આ (ભગવાન)ને (કોઈ) અધિકારી અથવા ન અધિકારી હોવાનો કોઈપણ વિચાર હોતો નથી 'પ્રજાપતિએ પોતાની ચરબી ખેંચી કાઢી' વાક્યથી આરંભ કરી 'તે આ પ્રજાપતિનો બનેલો બોકડો પ્રાપ્ત કરેછે' એમ કહેલું છે, આવો બોકડો કોઈથી પણ ઉત્પન્ન કરી શકાતો નથી, છતાં પણ સર્વ પ્રકારથી ક્રીડા કરતાં, આ (અમુક) કર્મમાં જેને યજમાન કરીને ક્રીડા કરવાની (ભગવાન) ઇચ્છા કરે છે, (તેમાં) પોતાનો પ્રવેશ કરીને તેનેજ તેવો કરે છે. તેથી અહિં પણ (ઉદ્ધવને) વેદ રચનારે આજ્ઞા કરેલી હોવાથી, બદરિકાશ્રમમાં જઈને, ભગવાને કહેલું કાર્ય સિદ્ધ થાય તેમાટે બીજું સાધન પ્રાપ્ત ન થતાં, સર્વનાં દુઃખ હરનાર ભગવાન પોતાનાં મનનાં દુઃખને પણ દૂર કરશે એવા વિચારથી, તેણે સમાધિથી તેમનું પૂજન કર્યું. તેથી તે ભગવાનની આજ્ઞાથી (અહિં) રહેલો હોવાથી શાપ[1] વિગેરે (તેને) નડતા ન હતા, તેમજ (તેનું કાર્ય) સિદ્ધ કરાવતા ન હતા. વાસ્તવિકરીતે યાદવની સ્થિતિનો ત્યાગ પણ થયો ન હતો, કારણકે હજી પણ ભગવાન યાદવ છે, કારણકે ભક્તોને તેવોજ અનુભવ થાય છે. લીલામાં પણ (ભગવાન) પોતાની ઇચ્છાથીજ લોકની દૃષ્ટિમાં તેવા (યાદવ) જણાય છે. ૬૨.

એ રીતે પ્રસંગથી પ્રાપ્ત થએલી (કથા) પડતી મૂકી, નીચેના શ્લોકોથી ચાલુ (કથા) કહે છેઃ—

विदुरोऽप्युद्धवाच्छ्रुत्वा कृष्णस्य परमात्मनः ॥
क्रीडयोपात्तदेहस्य कर्माणि श्लाघितानि च ॥ ३३ ॥

૧. શાપ તેને રહેવામાં નડ્યો નહિ, તેમ કાલે તેને રહેવાનું કરાવેલ નહિ, એવો અર્થ છે. (प्र) શાપ, કાલ વિગેરે (ભગવાનની ઇચ્છા સિવાય બીજું) કોઈ અહિં રહેવામાં નડયું નહિ, કે અહિં રહેવાનું કરાવી શક્યું નહિ, એવો અર્થ હોવાનું જણાય છે.

देहन्यासं च तस्यैवं धीराणां धैर्यवर्धनम् ॥
अन्येषां दुष्करतमं पशूनां विक्लवात्मनाम् ॥ ३४ ॥
आत्मानं च कुरुश्रेष्ठ कृष्णेन मनसा धृतम् ॥
ध्यायन् गते भागवते रुरोद प्रेमविह्वलः ॥ ३५ ॥
कालिन्द्याः कतिभिः सिद्ध अहोभिर्भरतर्षभ ॥
प्रापद्यत स्वःसरितं यत्र मित्रासुतो मुनिः ॥ ३६ ॥

ક્રીડાથી ધારણ કરેલ દેહવાળા પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણના પ્રશંસા પામેલા કર્મો, અને ધીર (પુરુષો)નાં ધૈર્યને વધારનાર તથા બીજા પશુઓ અને ભયભીત અંતઃકરણવાળાઓથી થઈ ન શકે તેવો તેમનો એ પ્રકારનો દેહનો ત્યાગ, અને હે ઉત્તમ કૌરવ! પોતાને શ્રીકૃષ્ણે મનમાં રાખેલ તે, ઉદ્ધવ પાસેથી સાંભળીને, (શ્રીકૃષ્ણે મનમાં રાખેલ તેવા) પોતાનો વિચાર કરતાં, વિદુર પણ ભક્ત (ઉદ્ધવ) જતાં પ્રેમને લીધે આકુલ થઈ રહ્યો; અને હે ઉત્તમ ભારત! કેટલાક દિવસે સિદ્ધ થઈ કાલિંદીથી જ્યાં મિત્રાનો પુત્ર મુનિ હતો ત્યાં દેવનદીએ ઉત્તમ પ્રકારે ગયો. ૩૩ થી ૩૬.

સિદ્ધાંત કહેલો નહિ હોવાથી, ઉંધા જ્ઞાનનો અને માયાનો સંબંધ તેને (વિદુરને) પણ થએલો છે. તેથી તેના[1] બાકીના ભાગ તરીકે વિદુરની પણ કથા કહેવામાં આવે છે. તેથીજ ભવિષ્યમાં 'આપણા બધાનો આ તે ભગવાન કાલ આવેલ છે' (૧–૧૩–૧૮) એમ વિદુર ખોટું કહેશે. જેમ ઉદ્ધવ બદરિકાશ્રમ ગયો, એવીરીતે વિદુર પણ 'દેવનદીએ ગયો' એવો (વાકયનો) સંબંધ છે. વચ્ચે (દેવનદીએ જતાં પહેલાં) પોતાને યથાર્થ જ્ઞાન થયું નથી એમ જણાવવા, ભક્ત ઉદ્ધવ ગયો, ત્યારે (વિદુર) પોતે પ્રેમને લીધે આકુલ થઈ રહ્યો, અને રડવાનાં કારણો (૧) ભગવાનનાં ચરિત્રનું શ્રવણ (૨) ભગવાનની મોહ કરાવનારી લીલાનું શ્રવણ અને (૩) ભક્તો ઉપર ભગવાનની કૃપાનું શ્રવણ (હતાં). આ (ત્રીજું) સાત્ત્વિક છે. પહેલું રાજસ છે. તેથી ત્રણે (કારણો)થી ત્રણ પ્રકારનો પ્રેમ બહાર નીકળવાથી રડવું (આવ્યું). ઉદ્ધવના મુખથી (આ કથા) સાંભળેલ હોવાથી (તે) ખોટી હોવાની શંકા ન હતી.

વળી '(પરમાત્મા) શ્રીકૃષ્ણના (કર્મો)....વિગેરે' શબ્દોથી લોકની પ્રસિદ્ધિપ્રમાણે પદાર્થોનું નિરૂપણ કરે છે. ચરિત્રો ભક્તિ ઉત્પન્ન કરનારાં છે એમ જણાવવા 'પરમાત્મા' શબ્દથી સ્વરૂપનું માહાત્મ્ય કહેલું છે. વિદુરના અધિકાર પ્રમાણે એમ કહેલું છે, કારણકે સ્મરણ પ્રમાણેજ તેને ભગવાનનાં સ્વરૂપનું જ્ઞાન હતું. પરમાત્મા એટલે પુરુષોત્તમ. આત્મા હોઈ તે જ સર્વથી ઉત્તમ છે. લોકની માન્યતા પ્રમાણે ચિંતામણિ વિગેરે ઉત્તમ હોવા છતાં આત્મા નથી, તેમજ જીવ ઉત્તમ નથી. તેથી (ઉત્તમ અને આત્માએ) બંને પ્રકારથી ભગવાન જ જાણવામાં આવતા હોવાથી, તેપ્રમાણે કહેલું છે. (ભગવાને) ક્રીડાથી બાલક નટની પેઠે મનુષ્યનો કપટથી વેષ ધારણ કરેલો, તે જ 'ધારણ કરેલ દેહ' કહેલો છે. તેવા (ભગવાન)ના બધાએથી પ્રશંસા પામેલા ભૂમિનો ભાર હરવો, ગોવર્ધનને ઉંચે ધારણ કરવો વિગેરે કર્મો, (અને) 'च' 'અને' શબ્દ હોવાથી છૂપાં પણ કર્મો અથવા ગોપિકાઓ સાથેના રમણરૂપ અદ્ભુત ચરિત્ર (વિદુર પાસેથી સાંભળ્યાં). ૩૩.

देहन्यासम् એટલે દેહનું **न्यासः** કારણમાં સ્થાપન, અથવા શબ્દના છલથી નટની પેઠે (કરેલો) ત્યાગ (સાંભળ્યો). 'એ પ્રકારનો' એટલે (ઉદ્ધવ પાસેથી) સાંભળ્યો તેવા પ્રકારનો. ધીર(પુરુષો)નાં એટલે વૈરાગ્યનું અનુસંધાનવાળાઓનાં ધૈર્ય એટલે–સર્વનો ત્યાગ કરીને આવીરીતે યોગથીજ આ (શરીર) ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે એવા, સ્વરૂપ પધારી ગયું, એટલે ફલનું દર્શન થવાથી મધ્યમાં થતા દુઃખનું અનુસંધાન ન રાખવું જોઈએ એવા, સાહસરૂપધૈર્યને (વધારનાર તે ત્યાગ સાંભળ્યો). બીજા વિવેકવિનાના દેહને આત્મા માનનારાથી તે જરાએ થઈ શકે તેવો નથી, કારણકે એમ કરવાને કોઈપણ

૧. 'તેના' એટલે ઉંધા જ્ઞાનના, એ પ્રમાણે અહિં (વિદુરમાં) પોતાના અંશથી ભગવાને પ્રવેશ કરીને તેની બુદ્ધિનો સંસ્કાર કર્યો, એ બુદ્ધિની સૃષ્ટિ કહી. (प्र) 'તેના' એટલે ઉંધા જ્ઞાનના અને માયાના, એવો અર્થ જણાય છે.

शक्तिमान नथी. तेमां पण भविष्यनुं हित अथवा अहितना विवेकना अनुसंधानविनाना पशुओथी, अने तेमां पण विक्लवात्मनाम् भय छे आत्मा जेओनो, भयज जेमना अंतःकरणनो स्वाभाविक गुण छे, एटले मूर्खाईथी पण जेओथी साहस थतुं नथी तेवाओथी (तो थईज शके नहि तेवो ए त्याग छे एम) पशुओथी पण तेओनो भेद जणावेलो छे. ३४.

वळी पोताने भगवाने मनमां राखेल ते (विदुरे) सांभळ्युं. 'हे उत्तम कौरव !' ए (परीक्षितनुं) संबोधन एम जणाववा करेलुं छे के तेना वडवाओए करेलां पुण्यो एप्रमाणे (तेमना) वंशमां उत्पन्न थएलाओने उपयोगी थाय छे. 'च' 'अने' शब्द होवाथी (पोताने) उपदेश आपवा मैत्रेयने आज्ञा करी ते (सांभळ्युं). (उद्धवनुं भगवाने) मात्र स्मरण कर्युं नहतुं, परंतु (तेने) मनमां राखेलो. 'जेओ मने जे प्रकारे भजे छे' ए नियम (लागु पडतो) न होवा छतां, भक्त बहिर्मुख होवा छतां, नासी जताने पण मनमां राख्यो. तेवो पोते (भगवाननो) कृपापात्र बन्यो छे एम विचारतां, बीजा (भगवानना) गुणो (उद्धवे) कहेल न होवाथी, (ते) भक्त जतां रह्यो अने प्रेमने लीधे आकुल थयो, एटले मूर्छा पाम्यो, एवो अर्थ छे. ३५.

पछी मूर्छामां भगवान पधारीने (तेने) सर्व उपदेश आपीने गया, तेथी सिद्धज थई, ज्ञान विगेरे प्राप्त करेलो मूर्छामांथी उठी, पुरुषार्थ प्राप्त करेलो ते निधिना स्थल कालिंदीना कांठेथी केटलाक दिवसेज देवनदीए गयो. आ मोहनी स्थिति मनुष्योनीज होय छे, परंतु देवोनी होती नथी, अने गंगा देवपणुं प्राप्त करावनारी छे, तेथी अहिं (भूमि उपर) होवा छतां पण ते देवनदीज छे. 'हे उत्तम भारत' ए संबोधन एम सूचवनारुं छे के अंते फल प्राप्त करावे तेवो विवेक (परीक्षिते) प्राप्त करेलो होवाथी, तेने मायाथी मोह थएलो नथी. विघ्न करनार काल जतो रह्यो एम जणाववा 'केटलाक दिवसे' शब्दो कहेला छे. 'उत्तम प्रकारे गयो' शब्दथी एम कहेलुं छे के मार्गमां तेने दुःख थयुं नहतुं. 'ज्यां मित्रानो पुत्र मुनि हतो' शब्दोथी त्यां जवानुं प्रयोजन कहेलुं छे. जगतना मित्र (रूप स्त्री)नो पुत्र पण तेवोज (होवाथी), पोताना स्वभावथीज बधाने कृतार्थ करशे एवा प्रयोजनथी (त्यां गयो.) 'मुनि' शब्दथी ते (मैत्रेय) बीजे गयो हशे एवी शंका दूर करेली छे, कारणके ते विचार करवाना स्वभाववाळो (होई), विदुर (अहिं) आवशे एम जाणतो हतो. एम जणावेलुं छे के आवाज प्रदेश अने (कथा) कहेनार भगवाननी कथामां फल प्राप्त करावनार छे. ३६.

इति श्रीलक्ष्मणभट्टना पुत्र श्रीमद्वल्लभदीक्षिते रचेली श्रीमद्भागवतनी सुबोधिनीमां त्रीजा स्कंधना चोथा अध्यायनुं विवरण (समाप्त).

॥ अथ पञ्चमोऽध्यायः ॥ अध्याय पांचमो.

चतुर्णां सर्ग आद्योऽत्र ह्यधिकारे निरूपितः ॥
पुरुषत्वाय कृष्णस्य चतुर्भिः सर्ग ईर्यते ॥ १ ॥

अहिं[1] अधिकारना विषयमां चारनी सृष्टि कही. श्रीकृष्ण[2] पुरुष (रूपथी प्रकट थाय ते) माटे चारथी सृष्टि कहेवामां आवे छे. का. १.

स एव भगवल्लीलां श्रोतुमर्हति तत्त्वतः ॥
अन्यथाऽन्यो हि मनुते ह्यधिकारस्ततो हितः ॥ २ ॥

ते[3] ज वास्तविकरीते भगवाननी लीलानुं श्रवण करवा योग्य छे, कारणके बीजो तेने कल्पित माने. तेथी अधिकार हित करनारो[4] छे. का. २.

१. 'अहिं' एटले सृष्टिनुं निरूपण करनार (आ त्रीजा) स्कंधमां. (प्र)
२. पुरुषोत्तम श्रीकृष्ण प्रथम पुरुषरूपथी प्रकट थाय तेमाटे आ बीजी सृष्टि कहेवामां आवे छे. (प्र)
३. 'ते' एटले अधिकारी. (प्र)
४. 'हित करनारो' होई घणोज जरूरी छे. (प्र)

कृष्णार्थसृष्टौ भूतानि जातान्येवेति निश्चयः ॥
वेदे पञ्चभिरेवास्य पुरुषत्वकथोदिता ॥ ३ ॥

શ્રીકૃષ્ણમાટેની સૃષ્ટિમાં ઉત્પન્ન થએલાં[1] જ મહાભૂતો છે એવો નિશ્ચય છે. વેદમાં પાંચથીજ[2] આમનાં પુરુષપણાની કથા કહેલી છે. કા. ૩.

त एव बहुधा व्यस्तास्तस्मात्तत्त्वानि तानि वै ॥
भोगः शरीर एवेति मात्रास्तत्र निरूपिताः ॥ ४ ॥

તેમનેજ જૂદા જૂદા ઘણા પ્રકારથી[3] લીધેલા છે. તેથી તેઓજ તત્ત્વો છે. ભોગ શરીરમાંજ[4] થતો હોવાથી, તે (અધ્યાય)માં માત્રાઓનું[5] નિરૂપણ કરેલું છે. કા. ૪.

नानाविधानि शास्त्राणि तैः सन्देहविनिश्चयौ ॥
मनो भगवतो ह्युक्तं तेनैवेन्द्रियसंकथा ॥ ५ ॥

શાસ્ત્રો જાતજાતના છે. તેમનાથી સંદેહ અને નિશ્ચય થાય છે (તેમને) ભગવાનનું મન કહેલું છે. તેનાથીજ[6] ઇંદ્રિયોની કથા (કહેલી) છે. કા. ૫.

बुद्धिर्भगवतो ब्रह्मा तत्कार्यं च निरूप्यते ॥ ५ ॥
स्तुतिप्रसादौ कार्याणां भूतानीत्येव निश्चयः ॥ ६ ॥

બ્રહ્મા ભગવાનની બુદ્ધિ છે, અને તેનું કાર્ય[7] કહેલું છે. કાર્યોની[8] સ્તુતિ અને પ્રસન્નતા (કહેલાં છે, તેથી તેઓ) મહાભૂતોજ છે એવોજ નિશ્ચય[9] થાય છે. કા. ૬.

ततस्तेषां शरीराणि मात्रा एव हरेर्यथा ॥
काल एवेन्द्रियाण्येषां तत्रासक्तो म्रियेत वै ॥ ७ ॥

તેથી જેમ હરિનાં તેમ તેઓનાં શરીરો[10] તન્માત્રાઓ છે. કાલજ આમની ઇંદ્રિયો છે.[11] તેમાં આસક્તિવાળો મરવાનોજ. કા. ૭.

---

૧. આગળ જે બે સૃષ્ટિ (અધ્યાય ૫થી ૧૨થી) કહેવાની છે, તેમાં જેમની સૃષ્ટિ થવાની તેમના સંસ્કાર થવાનું નથી, પણ સ્વરૂપનીજ ઉત્પત્તિ થવાની છે એમ જણાવવા, પાંચમા અધ્યાયમાં કહેલા મહાભૂતોનું સ્વરૂપ જણાવે છે. અહિં ઉત્પન્ન થવાથીજ મહાભૂતપણું છે, પરંતુ પૃથ્વી વિગેરેમાંના એક હોવાથી મહાભૂતપણું નથી. (प्र)
૨. આકાશ વિગેરે પાંચ (મહાભૂતો)થીજ. (प्र)
૩. 'ઘણા પ્રકારથી' એટલે તેવીસ તત્ત્વોના રૂપથી. (प्र)
૪. 'શરીરમાં' એટલે બ્રહ્માંડરૂપ શરીરમાં. (प्र)
૫. તે અધ્યાયમાં (છઠ્ઠામાં) જણાવેલા પદાર્થો તન્માત્રાઓ છે. 'ભેદાએલાં તાળવામાં વરુણે પ્રવેશ કર્યો' (૩-૬-૧૩) વિગેરેથી ભોગ કહેલો હોવાથી અહિં તન્માત્રા એટલે પુરુષે ભોગ કરવા યોગ્યપણું છે, પરંતુ સૂક્ષ્મ મહાભૂતપણું અથવા શબ્દ વિગેરે (મહાભૂતના ગુણો) પૈકી એક હોવાપણું નથી. (प्र)
૬. 'તેનાથી' એટલે ઇંદ્રિયોને પ્રેરણા કરનાર મનથી. સંદેહ અને નિશ્ચયરૂપ કાર્યોથી શાસ્ત્ર મન છે એવું અનુમાનથી જણાવી, તેજ નિયમ લાગુ પાડી બીજાને ઇંદ્રિયો કહેલી છે, એવો અર્થ છે. (प्र)
૭. ૩-૮-૧૧માં વિચારરૂપ બુદ્ધિનું કાર્ય કહેલું છે. તેથી બ્રહ્મા બુદ્ધિનું કાર્ય (વિચાર) કરનાર હોવાથી તે ભગવાનની બુદ્ધિ છે. (प्र)
૮. હવે કાર્યસૃષ્ટિના મહાભૂત વિગેરે ચારનું સ્વરૂપ કહે છે. નવમા અધ્યાયમાં કહેલાં સ્તુતિ અને પ્રસન્નતા બ્રહ્માંડમાં રહેનાર વ્યક્તિઓ ઉત્પન્ન થએલી હોવાથી અને ભેગી મળતી હોવાથી (મહાભૂત છે). (प्र)
૯. 'નિશ્ચય' એટલે સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી કરેલો નિર્ધાર. (प्र)
૧૦. શરીરો ભોગ કરવા યોગ્ય હોવાથી તન્માત્રાઓ છે. (प्र)
૧૧. પહેલાંના પ્રકરણ પેઠે પોતામાં જેની આસક્તિ હોય તેનું મૃત્યુ કરાવે તેવો કાલ હોવાથી, કાલજ તેમની (કાર્યોની) ઇંદ્રિયો છે. (प्र)

बुद्धिस्तेषां महात्मानो वेदा मन्वादयस्तथा ।
तत्रोक्तैरेव यद्युक्तमुक्तं तेषां हिताय तत् ॥ ८ ॥

વેદો તેમજ મનુ વિગેરે મહાત્માઓ તેઓની બુદ્ધિ છે. તેમાં કહેલા (વેદ વિગેરે)એ જે કહેલું છે તે યોગ્ય છે અને તેમનું હિત કરનારું છે.[1]

कार्योपयोगितत्त्वानां पञ्चमे विनिरूप्यते ॥
उत्पत्तिर्यादृशैः कार्यं तद्भावश्च निरूप्यते ॥ ९ ॥

અને જેવાં કાર્યમાં[2] ઉપયોગી તત્ત્વોથી કાર્ય થાય, તેવાં (તે) તત્ત્વોની ઉત્પત્તિ અને તેમની (તેવી[3]) સ્થિતિ પાંચમા (અધ્યાય)માં કહેલ છે. કા. ૯.

प्रश्नाभिनन्दने चाङ्गं सर्वत्रैव हरेः कृतौ ॥
अतोऽत्र भगवत्प्रश्नः षड्विधो विनिरूप्यते ॥ १० ॥
वैराग्यादिः सृष्टिमार्गे विपरीतप्रवेशतः ॥

હરિના કાર્યમાં સર્વ સ્થલે પ્રશ્ન અને (તેનું) અભિનંદન અંગ[4] છે. તેથી સૃષ્ટિના માર્ગમાં ઉલટો[5] પ્રવેશ હોવાથી વૈરાગ્ય વિગેરેના સંબંધવાળો ભગવાન સંબંધી છ પ્રકારનો પ્રશ્ન અહિં કહેલો છે. કા. ૧૦૧/૨.

તે પૈકી આરંભમાં તે બે (મૈત્રેય અને વિદુર)ની કથા કહેવા, નીચેના શ્લોકમાં તેઓનો સંબંધ (થયાનું) કહે છે:—

॥ श्रीशुक उवाच ॥ શ્રીશુક કહે છે:—

द्वारि द्युनद्या ऋषभः कुरूणां मैत्रेयमासीनमगाधबोधम् ॥
क्षत्तोपसृत्याच्युतभक्तिशुद्धः पप्रच्छ सौशील्यगुणाभितृप्तः ॥ १ ॥

---

૧. વેદ વિગેરેએ ૩–૧૨–૩૦માં જે કહ્યું તે કાર્યોનાં હિત માટેજ કહેલું હોવાથી તે મહાત્માઓ બુદ્ધિરૂપ છે એવો અર્થ છે. મહાભૂત વિગેરેની ઉત્પત્તિ સર્ગ છે એવું સર્ગનું લક્ષણ કહેલ. પાંચમા અધ્યાયમાં મહત્તત્ત્વ વિગેરે સર્વ તત્ત્વોની ઉત્પત્તિ કહેલી છે, પછી બ્રહ્માંડની ઉત્પત્તિ કહેલી છે, પછી શાસ્ત્રમાં થતા સંદેહ અને નિશ્ચય કહેલા છે અને પછી બ્રહ્માની ઉત્પત્તિ કહી છે. પછી બ્રહ્માએ કરેલી સ્તુતિ વિગેરે કહ્યાં. પછી પાછો મહત્તત્ત્વ વિગેરેનો સર્ગ કહ્યો પછી કાલ અને પછી બ્રહ્મ (શબ્દસૃષ્ટિ) કહી. પછી વરાહાવતાર વિગેરેની કથા કહેશે. તેથી એમ જણાય છે કે સર્વમાં હોય તેવા મહાભૂતોની સૃષ્ટિને અહિં સર્ગ કહેલી નથી, અને તેમને મહાભૂત કહેવાનો અહિં આશય પણ નથી; પરંતુ અહિં લીલારૂપ સર્ગ કહેલો છે અને તેમાં ઉપયોગી તરીકે તેના જેવા મહાભૂતો માત્ર વિચારેલાજ છે. તેથી પૃથ્વી વિગેરેમાંથી કોઈને મહાભૂત કહેલાં નથી, શબ્દ વિગેરેમાંથી કોઈને તન્માત્રા કહેલ નથી, ચક્ષુ વિગેરે કોઈને ઇંદ્રિય કહેલ નથી તેમજ ચિત્ત વિગેરે કોઈને બુદ્ધિ કહેલ નથી, પરંતુ અમુક દેહ વિગેરે સ્થૂલ કાર્ય ઉત્પન્ન કરે તેને મહાભૂત, સૂક્ષ્મ મહાભૂત હોઈ ભોગ કરવા યોગ્ય હોય તેને તન્માત્રા, જ્ઞાન અથવા ક્રિયા પૈકી હરકોઈ કરનાર અને જાણી ન શકાય તેવું હોય તેને ઇંદ્રિય અને ઇંદ્રિય ઉપર ઉપકાર કરનાર હોય તેને બુદ્ધિ કહેલ છે. તેથી પ્રયાસવિના મહાભૂત વિગેરેનાં કાર્ય કરનાર ભગવાનજ મહાભૂત વિગેરે બને છે, અને ભગવાન જૂદાં જૂદાં એવાં રૂપ ધારણ કરે તેજ સર્ગ છે. એવો પાંચમાથી બારમા અધ્યાય સુધીનો ટૂંકમાં અર્થ છે. (प्र)

૨. 'કાર્ય' એટલે 'વિરાટનું શરીર'. (प्र)

૩. (તેવી) સ્થિતિ' એટલે જેવી સ્થિતિથી તે કાર્ય થાય તેવાં સામર્થ્યવાળી સ્થિતિ પાંચમા અધ્યાયમાં કહે છે એવો અર્થ છે. (प्र)

૪. ભગવાનની કૃતિ જણાવવામાં પ્રશ્ન અને તેનું અભિનંદન અંગરૂપ છે. (प्र)

૫. સૃષ્ટિરૂપ ભગવાનનું જ્ઞાન (થવા)ના ઉપાયમાં ભગવાનના ગુણો ઉલટા પ્રકારથી પ્રવેશ કરે છે એટલે વૈરાગ્ય થયો હોય તેને જ્ઞાન થાય છે. જ્ઞાનીને શ્રી પ્રાપ્ત થાય છે, શ્રીવાળાને યશ પ્રાપ્ત થાય છે, યશવાળાને ભગવાનનાં વીર્યોનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા થાય છે, અને વીર્યોનું જ્ઞાન થાય ત્યારે ઈશ્વરને ઓળખે છે. તેવો છ પ્રકારનો ભગવાન સંબંધી પ્રશ્ન તત્ત્વોનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા કરેલ છે. તેથી પ્રશ્ન તથા અભિનંદન ઉપોદ્‌ઘાત તરીકે ઉપયોગી છે. (प्र)

અચ્યુતભક્તિથી શુદ્ધ થએલા, સંયમી ઉત્તમ કૌરવે અગાધ જ્ઞાનવાળા દેવનદીના દ્વારે બેઠેલા મૈત્રેય પાસે જઈ, (તેમના) સારા સ્વભાવના ગુણોથી પૂર્ણ સંતોષ પામી (તેમને નીચે પ્રમાણે) પૂછ્યું. ૧.

સર્વે દેવપણું પામે તેવા પ્રયોજનથી જે દેવનદી પ્રવૃત્ત થએલી, તે આરંભથીજ યોગ્ય કાર્ય કરશે, એમ (વિચારી), ભગવાનની આજ્ઞાથી મૈત્રેય ત્યાંજ રહેલો. 'દેવનદીના દ્વારે' એટલે ગંગા અને યમુના વચ્ચેના પ્રદેશમાં ભગવાન રહેતા હોવાથી બ્રહ્મકુંડ પાસેજ, એમ હું માનું છું. 'ઉત્તમ કૌરવે' શબ્દથી ફલમાં પરિણમે તેવો તેનો ભારે ઉદ્યમ જણાવેલો છે. મૈત્રેય હિત કરનારો, બેઠેલો હોવાથી ચિંતારહિત હતો. 'અગાધ છે જ્ઞાન જેનું' તે (અગાધ જ્ઞાનવાળા) વિશેષણથી એમ સૂચવેલું છે કે પોતાની (વિદુરની) બુદ્ધિ તેમાં ડુબી જાય એવો સંભવ હતો. તેમ ન હોય તો (વિદુરના) બધા સંદેહો દૂર ન થાય. 'સંયમી' એટલે મૂલથીજ ઇંદ્રિયો ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરેલો અને ચતુર (વિદુર), અચ્યુતા (સ્થિર) જે અચ્યુત (ભગવાન)માં ભક્તિ, તેનાથી શાપ, અધિકાર વિગેરે, બીજનું પડવું, યોનિનો દોષ વિગેરે સર્વ અશુદ્ધિઓ દૂર થવાથી શુદ્ધ થયો હતો. (તેણે મૈત્રેયની) સમીપ જઈ, અથવા શાસ્ત્રની આજ્ઞાપ્રમાણે (સમીપ જઈ), મૈત્રેયની સરલતા, દયા વિગેરે સારા સ્વભાવના ગુણોથી પૂર્ણ સંતોષ પામી–(મૈત્રેય ઉત્તર) કહેશે કે નહિ એવા સંદેહરૂપ ભૂખ (મૈત્રેયના) ગુણોથી દૂર થતાં–તેવો (સંતોષ પામેલો) થઈ, પૂછ્યું, એવો અર્થ છે. ૧.

છ પ્રશ્નો પૈકી, વૈરાગ્ય માટે શું ઉપાય કરવો ? એ પ્રશ્ન કરતાં, સ્વભાવથી વૈરાગ્યનાં કારણો (તેમાં) પ્રવૃત્તિ કરાવનારાં નથી એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

॥ विदुर उवाच ॥ વિદુર કહે છેઃ—

सुखाय कर्माणि करोति लोको न तैः सुखमन्यदुपारमं वा ॥
विन्देत भूयस्तत एव दुःखं यदत्र युक्तं भगवान् वदेन्नः ॥ २ ॥

લોક સુખ (પ્રાપ્ત કરવા) કર્મો કરે છે. તેમનાથી સુખ અને દુઃખનો નાશ પ્રાપ્ત કરતો નથી. તેથીજ વધારે દુઃખ પ્રાપ્ત કરે છે. આ વિષયમાં જે (કરવા) યોગ્ય હોય તે (આપ) ભગવાન અમને કહો. ૨.

લોકમાં સુખ (૧) દુઃખનો અભાવ અને (૨) સુખ એવા બે પ્રકારનું હોય છે. દુઃખ સુખને અટકાવનારું હોવાથી પણ દુઃખનો અભાવ સુખ (થવા)નું જ કારણ છે. તેથી લોક બધી ક્રિયા સુખ (પ્રાપ્ત કરવા) માટેજ કરે છે, પરંતુ તેનાથી કોઈપણ સમયે સુખ પ્રાપ્ત કરતા નથી. 'લોક' શબ્દથી (આ વિષયનું) પ્રમાણ કહેલું છે. 'च' 'અને' શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે)- પહેલાંનું સુખ પણ જતું રહે છે. વળી अन्यदुपारमं દુઃખનો નાશ પણ થતો નથી. કોઈ સમયે (ફલને) રોકનારનો નાશ (કરવા)માંજ સાધનનો અંત જોવામાં આવતો હોવાથી, તે (કાર્ય) પણ (સુખ પ્રાપ્ત કરવાના સાધનથી) થતું નથી. તેમ થતું હોય તો કુદરતથી (પ્રાપ્ત) થતું સુખ થાય. વળી તે (સાધનો)થીજ ઉલટું भूयः કુદરતી (હતું તે)થી પણ વધારે દુઃખ થાય છે. (વધારે દુઃખ થવાનું) બીજું સાધન જોવામાં આવતું નહિ હોવાથી 'તેથીજ' શબ્દથી (દુઃખ થવાનું) બીજું સાધન (કારણ) ન હોવાનું કહેલું છે. 'જે જેની અંદર છે તે તે કહેલું છે' એ વાક્યપ્રમાણે સુખનું સાધનજ દુઃખ કરાવનારું છે. (તે) સુખનું સાધન હોવાનું જ્ઞાન તો આંધળાની પરંપરાથી થાય છે. આપણા (સંબંધી)ઓએ તેમજ કરેલ હોવાથી, પોતાના (તે સુખનું સાધન છે એવા) આગ્રહને લીધે, (તે કરતાં) અટકતાં નથી. વારંવાર નિયમનો ભંગ જોવામાં આવવા છતાં પરંપરાની શ્રદ્ધા હઠતી નથી. આવા વિષયમાં ઉલટું ફલ જોવા છતાં પણ જ્યારે (સુખનુ માનેલું સાધન) કરતાં અટકતા નથી ત્યારે માત્ર કહેવાથી કેમ અટકે? તેથી વૈરાગ્ય (થાય તે) માટે શું કરવું ? એવો પ્રશ્ન છે, અથવા જે (સાધન)થી સ્થિર સુખજ થાય તે કહો એવો (અર્થ છે). તે (મૈત્રેય) લોકથી ઉત્તમ પ્રમાણ છે એમ 'ભગવાન' શબ્દથી કહેલું છે. મારે તો ભગવાને કહેલ હોય તે જ પ્રમાણ છે. તેથી હું પોતાને માટેજ પૂછતો હોવાથી (આ પ્રશ્ન) પ્રસંગરહિત નથી. 'वदेत्' 'કહો' શબ્દ પ્રાર્થનાના અર્થમાં (કહેલો છે). ૨.

'મને તો તત્ત્વોનો ઉપદેશ કરવાની ભગવાને આજ્ઞા કરેલી છે, પરંતુ આવો વિષય કહેવા (આજ્ઞા કરેલી) નથી' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ—

जनस्य कृष्णाद्विमुखस्य दैवादधर्मशीलस्य सुदुःखितस्य ॥
अनुग्रहायेह चरन्ति नूनं भूतानि भव्यानि जनार्दनस्य ॥ ३ ॥

ખરેખર! દૈવને લીધે શ્રીકૃષ્ણથી વિમુખ, અધર્મ (કરવા)ના સ્વભાવવાળા ઘણા દુઃખી જન ઉપર અનુગ્રહ કરવા જનાર્દનના ભાગ્યવાન જીવો આ લોકમાં ફરેછે. ૩.

ભગવાનની (૧) સામાન્ય આજ્ઞા અને (૨) ખાસ આજ્ઞા એવી બે (આજ્ઞાઓ) આપને હોવાથી, સામાન્ય આજ્ઞાને લીધે આ(નો ઉત્તર) કહો, કારણકે ભગવાને આપને આ માટેજ ઉત્પન્ન કરેલા છે. તેમ ન હોત, તો ભગવદીઓને (પોતાના) સ્વાર્થનું પ્રયોજન નહિ હોવાથી, તેઓ ઉત્પન્નજ ન થાય. તેથીજ તેમને માટે 'भूतानि' શબ્દ યોજેલો છે, (તેનો) 'જન્મેલા' એવો અર્થ છે. એમ જણાવેલું છે કે શબ્દના છલથી* સંબંધમાં આવી તેઓ (દુઃખી જનને) પોતાની સમાન કરે છે. જો લોકોનું તેવું ભાગ્ય પણ ન હોય તોપણ તેઓજ ભાગ્યરૂપ થઈ તેઓની પોતાની સમાન કરે છે, એમ જણાવવા 'ભાગ્યવાન' વિશેષણ કહેલું છે. તેથી લોકના ઉપર ઉપકાર કરવા આવેલા આપે આ (કરવું) જરુરી છે, એવો (અર્થ છે). **जनस्य** પ્રાણિમાત્રના જન્મથીજ જણાય છે કે આ ભગવાનની વિમુખ છે. તેવો ન હોત, તો (તેનો) જન્મજ ન થાત. અથવા† (તેની) પ્રવૃત્તિથી[1] (તે ભગવાનથી વિમુખ હોવાનો) નિશ્ચય થાય છે. 'શ્રીકૃષ્ણથી' એટલે મૂલ સચ્ચિદાનંદરૂપથી વિમુખપણું ઘણું આશ્ચર્યકારક છે, એવો (અર્થ છે). છતાં પણ (તેમનાથી) વિમુખ, જન્મ થયા પછી પણ 'દૈવને' એટલે પહેલાનાં આસુર કર્મને લીધે વિમુખ (રહે છે), દૈવને લીધેજ અધર્મ (કરવા)ના સ્વભાવવાળો હોય છે, એટલે સ્વભાવથીજ (તેને) અધર્મ ગમે છે, કારણકે કોઈથી પણ સ્વાભાવિક (પરિણામ) અટકાવી શકાતું નથી. તેથીજ (તે) ઘણો દુઃખી હોય છે. તેમ ન હોય તો તેમના અનુગ્રહની પણ દરકાર ન[2] કરે. **इह** આ લોકમાં તેમનાથી (જનાર્દનના જીવોથી) બીજો કોઈ દુઃખ દૂર કરાવનાર નથી. (૧) ભગવદીઓથી દુઃખનો નાશ થાય છે, (૨) બીજાથી થતો નથી, (એ) બંનેમાં સંદેહ નથી એમ '**नूनम्**' 'ખરેખર' શબ્દથી જણાવેલું છે. તેનું કારણ 'જનાર્દન' શબ્દથી કહેલું છે. '**जनान्**' સર્વ લોકને ઉત્પન્ન કરનારીને **अर्दयति** પીડે (દૂર કરે)તે, અથવા **जनायाः** જનાનું **अर्दनं** પીડાવું થાય છે જેમનાથી તે 'જનાર્દન', કારણકે તે (દુઃખનાં) મૂલ જન્મનેજ અટકાવે છે, અને તેમના (સેવકો) તે (કાર્ય) કરનારા છે. ૩.

જો આનો ઉત્તર એવો હોય કે 'ભગવાનનું ભજન કરવું, કારણ કે તે સ્થિર સુખ કરાવનારું છે,' તો તે (તેવાં ભજન)નો ઉપાય કહો એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

तत्साधुवर्यादिश वर्त्म शं नः संराधितो भगवान् येन पुंसाम् ॥
हृदि स्थितो यच्छति भक्तिपूतो[3] ज्ञानं सतत्त्वाधिगमं पुराणम् ॥ ४ ॥

હે ઉત્તમ સાધો! અમને તે કલ્યાણરૂપ માર્ગ દર્શાવો, જેનાથી પ્રસન્ન કરાએલા ભગવાન પુરુષોના હૃદયમાં રહેલ ભક્તિથી પવિત્ર થઈ તત્ત્વોના જ્ઞાનસાથે પુરાણ જ્ઞાન આપે છે. ૪.

---

* 'શબ્દના છલથી' એટલે 'भूतानि' જન્મેલા એ શબ્દથી 'जन' જન્મેલાના જેવા હોવાનું છલ કરીને, એવો અર્થ જણાય છે.

† વૃન્દાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો 'वा' પાઠ લીધો છે. નાથદ્વારવાળી પ્રતમાં 'च' 'અને' પાઠ છે.

૧. ભગવદીયના અને ભગવાનથી વિમુખના જન્મ થવાનું કહ્યું, તેથીજ જન ભગવાનથી વિમુખ હોવાનું સિદ્ધ ન થાય, તેથી આ કહેલ છે.

૨. આ વાક્યથી જન દુઃખી થવાનું કારણ કહેલું છે. જો તે દુઃખી ન થાય તો થોડું સુખ મળ્યું હોય તેના મદને લીધે સત્કુલમાં જન્મ વિગેરેરૂપ ભગવાનના અનુગ્રહનું પણ તેને ભાન ન રહે. (प्र)

૩. શ્રીસુબોધિનીપ્રમાણે આચાર્યશ્રીનો 'भक्तिपूतो' પાઠ ઇષ્ટ હોવાનું જણાય છે.

'तत्' એટલે તા. જો ભગવાનનાં ભજનથીજ પ્રાણી કૃતાર્થ થતો હોય, તો તે (તેવાં ભજન)નો માર્ગ દર્શાવો. ભગવાનની પ્રેરણાથી અથવા ભગવાનની આજ્ઞારૂપ વેદપ્રમાણે (સાધન) કરવાથી પણ ભગવાન પ્રસન્ન થતા નથી, કારણકે દુઃખ દૂર થતું નથી.[1] તેથી જે માર્ગથી સારીરીતે પ્રસન્ન કરાએલા ભગવાન જ્ઞાન આપે તેવો સ્થિર, ઘણો હિતકારી સર્વે લોકમાં પ્રસિદ્ધ ઉપાય કહો, એવો પ્રશ્ન† છે. 'કલ્યાણરૂપ' એટલે વિમાનરૂપ વાહન પેઠે સાધનની દશામાં પણ સુખરૂપ. (આ માર્ગ) ગૂઢ ઘણો ઇષ્ટ હોવા છતાં પણ (તે) જણાવવાનું કારણ 'હે ઉત્તમ સાધો!' એ સંબોધનથી (કહેલું છે). સાધુ પણ માત્ર હિતકારી (હોય તે) કહે છે. આવું તો જે ભગવાનનો ભક્ત બ્રહ્મ જાણનાર હોય તે જ કહે, કારણકે તે સર્વને પોતાના આત્મા જેવા જાણે છે. જે માર્ગથી પ્રથમ ભગવાન સારીરીતે પ્રસન્ન થાય (તે કહો). 'આપ ગરુડરૂપ આસનવાળાને શું આસન (આપવું?)' એ વાક્યપ્રમાણે ભગવાન પોતે હૃદવગરના હોવાપણું વિગેરે ગુણોવાળા હોવાથી, અને 'ભગવાન' હોવાથી (તેમને) પ્રસન્ન કરવાનું કઠણ છે. 'પુરુષોના' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે) કાગડાનું બેસવું અને તાડનું પડવું એવો (અકસ્માતથી થતો) ઉપાય ઘણાનો માર્ગ હોતો નથી. વળી ભગવાન અંતર્યામી (હૃદયમાં રહેનાર) હોઈ બધાઓને પોતાના સ્વભાવથી અથવા જીવના સ્વભાવને અનુસરીને જૂદા જૂદા પ્રકારે પ્રેરણા કરે છે. બંને પ્રકારે પણ પ્રેરણા કરતાં, જેને પ્રેરણા કરવાની છે તેના ગુણવાળા થાય છે. ત્યાં (હૃદયમાં) જો પહેલાંની પેઠેજ પ્રેરણા કરે, તો કરેલું ભજન પણ નકામું થાય. તેથી તેવો ઉપાય કહો કે જેથી તે (હૃદયમાં રહેનાર) અંતર્યામીજ ભક્તિથી પવિત્ર થાય. **પૂતઃ** પવિત્ર થએલજ પ્રેરણા કરે છે. ભક્તિથી પવિત્ર થએલ ભક્તિ (કરવા)નીજ પ્રેરણા કરે, કારણકે તે (તેના) કુદરતી ગુણપ્રમાણે પ્રવાહ નભાવવાજ યોજેલો હોવાથી જેમ પ્રવાહ ચાલુ રહે તેવીજ પ્રેરણા કરે છે. આ તેનો કુદરતી ગુણ છે. તેમ કરતો હોવાથી તે લોકમાં અપવિત્ર (હોય) તેમ પ્રસિદ્ધ છે. જેમ એક હાથથી પકડવામાં આવે અને બીજાથી મારવામાં આવે તેવું તેનુંજ બહારનું સ્વરૂપ કાલ છે. તે બંનેને પવિત્ર કરવા બે માર્ગો રચેલા છે, કાલને (પવિત્ર કરવા) વેદ (અને) અંતર્યામીને (પવિત્ર કરવા) ભક્તિ. તે માર્ગથી પ્રવેશ કરેલ (તે) **સોમ**ની પેઠે[2] પવિત્ર થાય છે. વેદથી પવિત્ર થએલો કાલ મારતો નથી, ભક્તિથી પવિત્ર થએલ અંતર્યામી અવળી પ્રેરણા કરતો નથી. વળી આ પવિત્ર કરવાનું અશુદ્ધને શુદ્ધ કરવાનું નથી, પરંતુ સોમની પેઠે તે માર્ગથી બહાર નીકળવાનું છે, એકબીજાનો પરસ્પર આધાર હોવાથી આ કાર્ય થતું નથી તેથી પ્રશ્ન (કરેલો છે).

વળી ગુરુના ઉપદેશથી આ કાર્ય થશે નહિ, એમ 'હૃદયમાં રહેલ' શબ્દથી કહેલું છે. જો હૃદયમાં રહેલ તે પોતાની ઇચ્છાથી પ્રેરણા કરે તો બહારના ઉપદેશનું શું પ્રયોજન? તેથી ભગવાને જે (આપને) કહ્યું કે આ જ્ઞાન વિદુરને કહેવું, અંતર્યામીની પ્રસન્નતા વિના થવાનું નથી; તેથી તેની પ્રસન્નતામાટે આરંભમાં ભગવાનને પ્રસન્ન કરવા જોઈએ, પછી ભગવાનને સંતોષ થાય, ત્યારપછી ભગવાને આપેલ પ્રેમ પ્રાપ્ત થાય, પછી પ્રેમ ભક્તિથી તે જ અંતર્યામી જ્ઞાન (પ્રાપ્ત કરવા)ની પ્રેરણા (કરશે). પહેલાં પ્રાપ્ત કરેલાં જાતજાતનાં જ્ઞાનો (મને) હોવાથી,[3] તેમને ભૂલી જઈને પછી વાક્ય (ઉપદેશ)થી જે પ્રકારે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય તેવીરીતે (તે) પ્રેરણા (કરશે) પહેલાંની થએલી (પ્રેરણા) હોવાથી, તેનાથી ઉત્પન્ન થએલું જ્ઞાન (યોગ્ય) પરિણામ આપતું નથી. તેથીજ ભારે સાધનથી પણ, વાક્ય (ઉપદેશ)થી જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતું નથી, પરંતુ જ્યારે તે જ અંતર્યામી પોતાનાંજ ગુણરૂપ જ્ઞાન તેને આપશે, ત્યારે વાક્ય

---

૧. ભગવાનની અપ્રસન્નતા જણાવનારું કારણ આથી કહેલું છે. (प्र)

† આ બીજો જ્ઞાનસંબંધી પ્રશ્ન કર્યો.

૨. જેમ વૈદિક માર્ગથી સંસ્કાર કરેલો સોમનો વેલો પવિત્ર થાય છે, તેની પેઠે. (प्र)

૩. જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા અંતર્યામી પ્રેરણા કરે છેજ. તેમ ન હોત તો તે પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા તને કેમ થાત? તેથી તેવી પ્રેરણા થાય તેવો પ્રશ્ન શામાટે કરે છે?' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. આ જ્ઞાનના નિયમપ્રમાણે વૈરાગ્ય પણ આ બાતનું પૂછેલું જાણવું. (प्र)

(ઉપદેશ) પવિત્ર હોય તેમ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવશે. તે જ્ઞાન ત્રણ પ્રકારનું છે (૧) દેહમાં રહેલ આત્માનો બ્રહ્મ તરીકે અનુભવ થવો (૨) સર્વ તત્ત્વોના વિવેકરૂપ સાંખ્ય અને (૩) સર્વ જૂદા જૂદા પ્રકારથી ભગવાનનું સ્વરૂપ જણાવનારું (જ્ઞાન) તે ત્રણે પ્રકારનું જ્ઞાન સાધન, સાધ્ય અને ફલરૂપ ભક્તિથી પવિત્ર થએલ ભગવાન (અંતર્યામી) આપે છે, એવો અર્થ છે (૧) જ્ઞાન એટલે બ્રહ્મભાવ; અને (૨) તે સર્વ તત્ત્વોનાં જ્ઞાન સાથેનો, અને (૩) તે પણ તત્ત્વોનાં મૂલ બનેલ (ભગવાન)નું સર્વપદાર્થરૂપ પુરાણ જ્ઞાન. ૪.

'આ (જ્ઞાન) સદા ભગવાનના ગુણોનું શ્રવણ કરવાથી થશે' એમ કહેવામાં આવે, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ—

करोति कर्माणि कृतावतारो यान्यात्मतन्त्रो भगवाँस्त्र्यधीशः ॥
यथा ससर्जाग्र इदं निरीहः संस्थाप्य वृत्तिं जगतो विधत्ते ॥ ५ ॥

ત્રણ(ગુણો)ના ઈશ્વર, સ્વતંત્ર ભગવાન અવતાર લઈને જે કર્મો કરે છે, (સૃષ્ટિ)પહેલાં ચેષ્ટારહિત તેમણે આ જે પ્રકારે રચ્યું, (અને) જગતને સ્થાપન કરીને તેની (જે પ્રકારે) આજીવિકા કરાવે છે તે કહો). ૫.

વળી આ[1] ત્રીજો પ્રશ્ન છે, કારણ કે આ[2] ભગવાનની શ્રી છે. સાત પ્રકારની ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય તેમાટે, ભગવાનના અવતારો અને કર્મો, જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય (એ) ત્રણ, પ્રવેશ કરી જૂદાં જૂદાં રૂપો કરવાં, (અને) જગતના પ્રકારો[3] એ સાત પદાર્થો અહિં પૂછેલા છે. સાત (અનુક્રમે) પહેલા પહેલાનાને સિદ્ધ કરનારા છે.[4]

તેપૈકી ભગવાનના અવતારો અને કર્મો કયા પ્રયોજનથી થાય છે એ જાણવાની ઇચ્છા થતાં, '(તે) મોક્ષ (આપવા)માટે થાય છે' એમ કહેવામાં આવે, તો 'શું ઉત્પત્તિ નકામી નથી થતી[5] ?' એવો સંદેહ થાય છે. પછી જો તે (મોક્ષ આપવા)માટેજ ઉત્પત્તિ કરતા હોય, તો અવતારો અને કર્મો નકામા થાય છે, કારણકે[6] બંને એક (પ્રયોજનવાળાં) છે, અને મોહ ન કરવાથીજ કાર્ય સફલ[7] થાય છે તેથી ઉત્પત્તિ કરવાની લીલા પણ જાણવી જોઈએ.

---

૧. પાંચમાથી નવમા સુધીના પાંચ શ્લોકોથી કરેલો આ ત્રીજો 'શ્રી' ગુણ સંબંધી પ્રશ્ન છે, એવો અર્થ છે. (प्र)

૨. 'આ' એટલે જે પૂછવામાં આવે છે તે. (प्र)

૩. તત્ત્વોના ભેદથી, તથા સ્વરૂપના ભેદથી એવા બે જાતના પ્રકારો. (प्र) સાતને બદલે છ જણાતા હોવાથી પ્રકારોને બે ગણવા એવો પ્રકાશકારનો મત છે. અવતારો અને કર્મોને જૂદા ગણીએ તોપણ સાત થઈ રહે છે.

૪. વસ્તુઓ સ્વરૂપથી જૂદી હોવાનું પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. તેમનાં કારણોમાં ભેદ ન હોય તો તેમ બને નહિ, તેથી તેમનાં કારણ બનેલ તત્ત્વોમાં ભેદ હોવાનું સિદ્ધ થાય છે. તત્ત્વોમાં ભેદ હોવાથી, ભગવાને તેમનામાં જૂદાં જૂદાં રૂપોથી પ્રવેશ કરેલ હોવાનું સિદ્ધ થાય છે. તેમ ન હોય તો ભગવાન એક હોવાથી તત્ત્વોમાં ભેદ ન હોય. જૂદાં જૂદાં રૂપથી પ્રવેશ કરેલ હોવાથી પ્રલય સિદ્ધ થાય છે. પ્રલય થતો ન હોય તો બધા કલ્પોમાં એક પ્રકારનું જ બ્રહ્માંડ હોય. પ્રલયથી સ્થિતિ અને સ્થિતિથી ઉત્પત્તિ સિદ્ધ થાય છે. 'આ જગતનાં જન્મ વિગેરે જેમનામાંથી થાય છે' (૧–૧–૨) એ સૂત્રપ્રમાણે ઉત્પત્તિ વિગેરેથી ભગવાન સિદ્ધ થાય છે. (प्र). ઉત્પત્તિ વિગેરેથી ભગવાનનાં કર્મો સિદ્ધ થાય છે અને તેમના જૂદાં જૂદાં કર્મોથી જૂદા જૂદા અવતારો સિદ્ધ થાય છે.

૫. ઉત્પત્તિ સંસાર ચલાવવા કરેલી છે. તેથી જો અવતાર અને કર્મોથી ભગવાન મોક્ષ આપે તો તે નકામી થાય. (प्र)

૬. જીવની ઉત્પત્તિ, તથા (ભગવાનના) અવતાર અને કર્મો, એ બેમાંથી એકથીજ કાર્ય પતતું હોવાથી બીજું નકામું છે, એવો અર્થ છે. (प्र) ઉત્પત્તિ મોક્ષ આપવા કરે છે, તો પછી તે જ પ્રયોજનથી અવતાર લઈ કર્મો કરવા એ નકામું છે, એવો ભાવ જણાય છે.

૭. તેથી અવતારના કર્મો ન કામાં છે, એવો અર્થ છે. (प्र) મોહ ન કરવાથીજ મુક્તિ થાય. તેથી અવતાર અને કર્મો નકામાં છે.

વળી માત્ર ઉત્પત્તિ કરવાથી કાર્ય પતતું ન હોવાથી, (મોક્ષની) યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય તેમાટે, (મોક્ષ થાય) ત્યાંસુધીની સ્થિતિનો પણ વિચાર કરવો જોઈએ. જો ભગવાન તેનો[1] નાશ કરે તો શાસ્ત્રમાં કરવાની આજ્ઞા કરેલાં (કર્મ) કરવાથી પણ કાર્ય પતવાનું હોવાથી, (ભગવાનને) અવતાર (લેવા)નું પ્રયોજન (રહેતું) નથી. વળી જો આ ભગવાન ઘણા પ્રકારે (પ્રકટ) ન થાય, તો (તેમના) અવતારથી બધાની મુક્તિજ થાય. તેથી જૂદા પોતાનાં રૂપથી પ્રેરણા કરવાને લીધે, અને જૂદાં જૂદાં રૂપ (લેવા)ને લીધે, બધી વ્યવસ્થા થાય.[2]

ભગવાને બનાવેલ લોકો જો એક પ્રકારના હોય, અથવા બ્રહ્માંડમાંથી (તેમને) બહાર નીકળવાનું[3] ન હોય, તોપણ અવતારો અને કર્મોનો લોપ થાય છે (તે નકામા થાય છે). (બધા લોકો) એકરૂપ હોય ત્યારે જો એકનું સાધન બીજાનું (સાધન) થતું હોય, તોપણ (અવતારો અને કર્મ) નકામા થાય, તેથી જૂદા બનાવેલા હોવાનું પણ જાણવાનું છે તેથી શ્રીના[4] સાત વિભાગો હોવાથી, સાત (વિષયો)નો એક પ્રશ્ન છે.

ભગવાન અવતાર લઈને જે કર્મો કરેછે (તે કહો). 'यानि' 'જે'શબ્દથી પ્રસિદ્ધિ કહેલી[5] છે. (કર્મો) પણ ઘણાં કહેવાનાં છે, અને તે કર્મ હોવાનું[6] પણ કહેવાનું છે. વળી તે ભગવાનનાં કર્મો છે કે નથી તે, અને ભગવાને (તે) કરવાં જોઈએ કે નહિ તે (પણ કહેવાનું છે) (કર્મો કરવામાં) ત્રણ દોષો ન હોવાનું તો હું પણ જાણું છું એમ જણાવવા ત્રણ વિશેષણો કહેલાં છે, (૧) ભગવાન કાલને અધીન રહીને અથવા કાલ માટે કાંઈ પણ કરતા નથી, તે 'સ્વતંત્ર' વિશેષણથી કહેલું છે. સ્વતંત્ર એટલે કાલને અધીન નહિ તે, એવો અર્થ છે. કર્મ અને સ્વભાવનો પોતામાં સમાવેશ થતો હોવાથી, તે (મને અધીન) ન હોવાનું જૂદીરીતે (જૂદા શબ્દોથી) કહે છે. (૨) 'ભગવાન' શબ્દથી કર્મને અધીન ન હોવાનું કહેલું છે, કારણકે સંપૂર્ણ જ્ઞાનવાળાને કર્મો બંધન કરતાં નથી. (૩) 'ત્રણના ઈશ્વર' શબ્દથી ત્રણ ગુણોને વશ રાખનાર (કહેલા છે), તેથી (તે) સ્વભાવને અધીન નથી. તેથી આવા (ભગવાને) જે કર્મો કર્યાં છે, તે સ્વભાવને લીધે (કરેલાં) નથી, અદૃષ્ટને લીધે (કરેલાં) નથી, (તેમજ) કાલની પ્રેરણાથી (કરેલાં) નથી. તે કર્મો અલૌકિકજ હોવાથી શ્રવણ કરવા યોગ્ય છે.

વળી અગ્રે સૃષ્ટિ પહેલાં તેમણે આ જે પ્રકારે રચ્યું (તે કહો. તેમાં) એક દોષ નથી એ તો જાણેલું છે, કે આ (ભગવાન) ચેષ્ટાથી કરતા (સૃષ્ટિ રચતા) નથી. મનની ચેષ્ટા પણ કરતા નથી એમ કહેલું છે. (કરવાની) ઇચ્છા (છે કે નહિ તે)નો સંદેહ છે. (કરવામાં) પ્રયત્ન (કરતા) નથી, અને (કરવાનું) જ્ઞાન છે એ તો નિશ્ચય છે.

વળી ઉત્પન્ન કરેલું બધું (જગત) સારીરીતે સ્થાપન કરીને તેની આજીવિકા કરાવે છે, બધાઓને આજીવિકા આપે છે. પ્રાણીઓ એક બીજાનો આહાર કરતા હોવાથી, આમાં[7] દોષ વિગેરે ન હોવાનું સાંભળેલું નથી, (તેમ) જાણવામાં નથી. ૫.

---

૧. 'સ્થિતિ કરાવીનેજ મોક્ષ અપાવવા ઉત્પત્તિ કરે છે' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. 'તેનો' એટલે સ્થિતિ હોય ત્યારે થતા મોહનો. (प्र)

૨. તેથી અંતર્યામીઓના સ્વભાવનો ભેદ પણ તેના કારણો સાથે જાણવો જોઈએ, એવો અર્થ છે.

૩. 'निर्गमनं' એટલે તત્ત્વના ભેદથી અને સ્વરૂપના ભેદથી ભેદ. આવો ભેદ ન હોય તો અવતારો અને કર્મો જૂદા જૂદા ન થાત. (प्र) 'निर्गमनं'નો અર્થ ભેદ થતો નથી. તેનો અર્થ 'બહાર નીકળવું' છે. જો લોકને બ્રહ્માંડમાંથી બહાર નીકળવાનું ન હોય એટલે તેમનો મોક્ષ થવાનો ન હોય, તો ભગવાનના અવતારો અને કર્મોનો લોપ થાય. અવતાર લે નહિ, અને કર્મો કરે નહિ, એવો અર્થ જણાય છે. આવો અર્થ કરવાથી 'न स्युः' 'ન થાત'શબ્દો પ્રકાશકાર અધ્યાહાર રાખે છે, તેમ કરવાની પણ જરૂર રહેતી નથી.

૪. 'શ્રી' એટલે 'વાસુદેવની માયા'. (प्र)

૫. તેથી ભગવાન કર્મો કરતા નથી એમ કહી શકાય તેમ નથી, એવો અર્થ છે. (प्र)

૬. 'કર્મ હોવાપણું' એટલે કેવા રૂપથી તે કરવાનું ભગવાનને ઇષ્ટ છે તે. (प्र)

૭. 'આમાં' એટલે વિવિધ આજીવિકામાં. (प्र)

વળી,

यथा किल खे ख इदं निवेश्य शेते गुहायां स निवृत्तवृत्तिः ॥
योगेश्वराधीश्वर एक एतदनुप्रविष्टो बहुधा यथासीत् ॥ ६ ॥

જે પ્રકારે વૃત્તિરહિત થએલા તે પોતાના (હૃદયરૂપ) આકાશમાં આ (જગત્)ને મૂકીને ગુફામાં ખરેખર શયન કરે છે, (અને) યોગેશ્વરોના એકજ અધીશ્વર પાછલથી આમાં પ્રવેશ કરી જે પ્રકારે ઘણા થાય છે (તે કહો). ૬.

અને જે પ્રકારે આ સર્વ (જગત્)ને સંકેલી લઈ, **स्वे खे** પોતાનાં હૃદયરૂપ આકાશમાં આ સર્વ મૂકીને, પોતે પણ છૂપાં સ્થાનરૂપ ગુફામાં ખરેખર શયન કરે છે (તે કહો). આ સંબંધમાં એક દૂષણનો ત્યાગ જાણવામાં આવેલ છે, કે (તે) જતી રહેલી છે વૃત્તિઓ જેમની તેવા છે, એટલે તેમનામાં જાગ્રત્ સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિની વૃત્તિઓ (સ્થિતિ) હોતી નથી. ગુફા કઈ તથા કોનાથી છૂપા રહેવાનું[1] છે તે અમે જાણતા નથી; પરંતુ હૃદયમાં બધું (જગત્) તેમણે મૂકેલું. વળી યોગેશ્વરોના પણ એકજ અધીશ્વર, રચેલાં આ સર્વ (જગત્)માં પાછલથી પ્રવેશ કરી જે પ્રકારે ઘણા થાય છે, તે કહો. યોગી યોગવડે (પોતાનાં) જૂદાં જૂદાં રૂપો કરે છે. જેમ કર્મથી (કરવામાં આવે) તેમ તેઓ ઉપાયવડે પોતાનાં યોગનો વ્યય કરીને તેવા (ઘણાં રૂપવાળા) થાય છે. પણ કર્મથી ધીરેધીરે (ઘણાં રૂપવાળા) થાય છે, (જ્યારે) યોગથી તો એકજ સમયે થાય છે. આ (ભગવાન) તો તે (યોગી)ઓના પણ અધીશ્વર છે. 'અધિ' ઉત્સર્ગથી યોગ અને ઐશ્વર્ય પણ અધિક હોવાનું જણાવેલ છે. આથી એમ કહ્યું કે (ભગવાન) ઘણા (રૂપવાળા) થાય તે સંભવે છે, પણ અખંડ રહીને, અથવા (અવયવોના) સમૂહથી અથવા અવયવોથી (તેવા) થાય છે, એ વિષયનો સંદેહ છે. ૬.

'આવું (ભગવાનનું) ચરિત્ર તમે ઘણા પ્રકારથી ભારત વિગેરેમાં સાંભળેલું છે. ફરીથી એવો પ્રશ્ન કેમ કરો છો?' એમ પૂછવામાં આવે, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ—

क्रीडन्विधत्ते द्विजगोसुराणां क्षेमाय कर्माण्यवतारभेदैः ॥
मनो न तृप्यत्यपि शृण्वतां नः सुश्लोकमौलेश्चरितामृतानि ॥ ७ ॥

બ્રાહ્મણો, ગાયો અને દેવોનાં કલ્યાણ માટે જૂદા જૂદા પ્રકારના અવતારોથી ક્રીડા કરતાં (કર્મો) કરે છે. ઉત્તમ કીર્તિ જેમના મુકુટ ઉપર છે તેવા (ભગવાન)નાં ચરિતામૃતોનું શ્રવણ કરતાં અમારા મનને તૃપ્તિ થતી નથીજ. ૭.

બ્રાહ્મણો ગાયો અને દેવોનાં કલ્યાણ માટે જૂદા જૂદા પ્રકારના અવતારોથી ક્રીડા કરતાં (ભગવાન) કર્મો કરે છે. 'એમ હોય તેથી શું?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી તે કર્મો 'શ્રવણ કરતાં અમારાં મનને તૃપ્તિ થવા છતાં પણ અમારાં મનને તૃપ્તિ થતી નથી, તેનું કારણ 'ઉત્તમ કીર્તિ જેમના મુકુટ ઉપર છે તેવાનાં ચરિતામૃતો' શબ્દોથી કહેલું છે, એક કર્તાનું વિશેષણ છે, બીજું કર્મોનું (વિશેષણ) છે. **'सुश्लोका'** ઉત્તમ કીર્તિ છે **मौलौ** મુકુટ ઉપર જેમના તેવા (ભગવાન છે). જ્યારે ભગવાનનાં દર્શન થાય છે, ત્યારે જેમ દૂરથી પુરુષનો મુકુટ દેખાય તેમ, દૂરથીજ તેમની કીર્તિ દેખાય છે. તેથી ભગવાન(ના સંયોગ)ની ઇચ્છા દૂર થાય, ત્યારપછીજ (તેમની) કીર્તિની* ઇચ્છા દૂર થાય છે. જે ભગવાનનો આદર કરતો હોય તે (તેમનાં) મસ્તકના ભૂષણથી કેમ દૂર રહે? વળી આ (ભગવાનનાં) કર્મો અમૃતરૂપ હોઈ ચરિતામૃતો છે. ચરિત્રોજ કર્મો છે. ચરિત્રો ભૂખ તરસ વિગેરે મટાડનારાં અને મરણને દૂર કરનારાં[2] હોવાથી અમૃત છે એ અનુભવથી સાબિત થએલું છે. 'ચરિત્ર'

---

૧. 'संगोप्यः' એટલે (કોણ) સ્વરૂપ ન જણાવવા યોગ્ય છે. (प्र)

* કીર્તિની' એટલે ચરિત્રોનું શ્રવણ વિગેરે કરવાની; એવો અર્થ જણાય છે.

૨. 'ભૂખ ખરેખર મનુષ્યની વિરોધી છે' શ્રુતિપ્રમાણે ભૂખ વિરોધી હોવાથી તેનો નાશ કરનાર ચરિત્રો અમૃત છે. (प्र)

શબ્દથી માત્ર પ્રયત્ન (જણાવેલ) છે, અને ભક્ષણનો અર્થ દર્શાવનાર તરીકે (અમૃતનો) વિરોધ થતો[1] હોવાથી, (કર્મો) અદ્ભુત કર્મપણાને લીધે અમૃતરૂપ છે. વળી ચરિત હોવાને લીધેજ કર્મો અમૃત છે, કારણકે ઉત્પન્ન થતાંજ તેઓ નિત્ય (અવિનાશી) હોય છે. માત્ર પ્રયત્નરૂપ હોવાથી તેઓ નિત્ય હોવાથી, પ્રયત્નના સંબંધવાળાં હોવા છતાં (તે ચરિતોનાં) શ્રવણ વિગેરે નિત્ય હોવાથી બધી ઇંદ્રિયોની ક્રિયાઓથી ભરપૂર થઈ આ લોકનાં અને પર લોકનાં દુઃખને મટાડનારાં થાય, ત્યારે બંને (લોક)નાં અમૃત બને છે.

'બ્રાહ્મણો ગાયો અને દેવો' શબ્દથી યજ્ઞમાં મુખ્ય બનેલા (૧) હોમ કરવાના પદાર્થો (૨) મંત્રો અને (૩) દેવતાઓ એ ત્રણ પદાર્થો કહેલા છે. તેમનાં કલ્યાણમાટે (ભગવાન) કર્મ કરે છે. આથી એમ કહેલું છે કે **ભગવાનનાં કર્મો ધર્મરૂપ છે, અને તેથી મનથી વિચારેલા તે (કર્મો) મનના યજ્ઞો થાય છે, કીર્તન કરેલા (તે) વાણીના યજ્ઞો અને શ્રવણ કરેલા (તે) જ્ઞાનના યજ્ઞો થાય છે,** એવો (અર્થ છે). 'अवतारभेदैः' એટલે જૂદા જૂદા પ્રકારના અવતારોથી. (અવતારોમાં) ભેદ કહ્યો તેથી એમ સમજાય છે કે લોકમાં તેમને અવતારતરીકે જાણવાનું અશક્ય છે. મત્સ્ય વિગેરે અવતારો જૂદા જૂદા પ્રકારના હોવાથી, (તે) જૂદા જૂદા હોવાનું કહેલું છે. અથવા જ્ઞાનવાળા અને ક્રિયાવાળા એવા ભેદથી ત્રણ (પ્રકારના) અવતારો થાય છે. તેમના ભેદો (એવા છે કે) (૧) વ્યાસ વિગેરે જ્ઞાનની કલાવાળા અવતારો છે, (૨) વરાહ વિગેરે ક્રિયાની કલાવાળા અવતારો છે (૩) શ્રીકૃષ્ણ (જ્ઞાન અને ક્રિયા) બંનેના (અવતાર) છે. અથવા 'અવતારોથી અને જૂદાં રૂપોથી' એવો (અર્થ લેવો). (એવો અર્થ કરીએ) ત્યારે જૂદાં રૂપો આવેશવાળા છે. અવતારોથી અને આવેશવાળા (રૂપો)થી યજ્ઞોનું પાલન કરે છે, તેથી (કર્મો) કરવાનું પ્રયોજન રક્ષણ છે. ચરિત્રો(નું શ્રવણ કરતાં) તૃપ્તિ ન થવાથી અમૃત છે. તેથી ચરિત્રો કહોજ, એવો અર્થ છે. ૭.

વળી,

यैस्तत्त्वभेदैरधिलोकनाथो लोकानलोकान् सहलोकपालान् ॥
अचीक्लृपद्यत्र हि सर्वसत्त्वनिकायभेदोऽधिकृतः प्रतीतः ॥ ८ ॥

જે જૂદાં જૂદાં તત્ત્વોથી લોકનાથના અધિપતિએ લોકપાલોસહિત–જેમની અંતર અધિકારવાળ સર્વ પ્રાણીઓના સમૂહોનો ભેદ જોવામાં આવે છે તેવા–લોકોને (અને) અલોકોને ઉત્પન્ન કર્યાં (તે કહો). ૮.

જે જૂદાં જૂદાં તત્ત્વોથી લોકપાલો સહિત લોકોને અને અલોકોને ઉત્પન્ન કર્યા તે કહો, એમ કહેલું છે. કેટલાં તત્ત્વોનો લોક ઉત્પન્ન કરવામાં અને કેટલાનો અલોક ઉત્પન્ન કરવામાં ઉપયોગ કરેલો છે? જો બધાંએ તત્ત્વોથી બધાઓને ઉત્પન્ન કર્યાં હોત, તો લોક, અલોક એવો ભેદ ન હોત. **लोक्यते** જોવામાં આવે છે તે લોક, નજરે જોવાય તેવા છે. લોકાલોક (પર્વત)ની પેલી તરફના ભાગો તો નજરે જોવાય તેવા નથી. આનો અર્થ આ (નીચે પ્રમાણે) છે.[2] લોકો સ્વભાવથીજ લોકરૂપ અને અલોકરૂપ છે, પરંતુ તેજથી પ્રકાશિત નથી, કારણ કે મનુષ્યોને[3]જ તે (તેજ)ની જરુર છે. તેના[4] અભાવનું

૧. ચરિત્ર મરણને દૂર કરનાર હોવાનું અનુભવથી સાબિત થએલ ન હોવાથી अ+मृतानि એવો સમાસ કરી બીજો અર્થ કરે છે. કર્મો શ્રવણનું સિંચન કરનારાં હોવાથી, તેમની હાનિ થવાનો સંભવ નથી, તેથી તેઓ અમૃત છે એવો અર્થ છે. (प्र) ચરિત્રનો અર્થ પાછલ કહ્યો. અહિં 'અમૃત'નોજ અર્થ કરતા હોય તેમ જણાય છે. અમૃત ભક્ષણ કરવા યોગ્ય છે. ચરિત્રો તેવાં નથી. તેથી તે વિરોધ દૂર કરવા કર્મો તેમનાં અમૃતપણાને લીધે અમૃત છે એમ કહેલ હોવાનું જણાય છે.

૨. અલોકમાં પણ લોકપાલો હશે એમ 'લોકપાલોસહિત' શબ્દથી જણાય છે પરંતુ લોકાલોકની પેલી તરફના પ્રદેશોમાં લોકપાલો ન હોવાથી, તે અલોક પ્રદેશ ન ગણાય, તેવા આશયથી આ કહેલ છે. (प्र) લોકપાલો સહિત એ અલોકનું પણ વિશેષણ હોવાથી આ સમજાય તેવું નથી.

૩. 'મનુષ્યોને' એટલે મનુષ્ય જેવાં ચક્ષુવાળાઓને. (प्र)

૪. તેનો અભાવ' એટલે ઘુવડ વિગેરેને તેજની જરુરનો અભાવ. (प्र) 'તેના અભાવનું' એટલે 'અલોકમાં તેજ ન હોવાનું' એવો અર્થ જણાય છે.

કારણ શું? કારણકે આ લોકમાંજ મેઘો, કાષ્ઠ, સૂર્ય વિગેરે ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેઓ બીજે (બીજા લોકમાં) કેમ હોતા નથી? તેથી કેટલાક (પ્રદેશ) પોતેજ અલોક હોય છે. ત્યાં પણ[1] લોકપાલો હોય છે. ત્યાં ચક્ષુથી પદાર્થનું ગ્રહણ કરવા માટે તેજની જરૂર નથી, અથવા ચક્ષુજ[1] હોતાં નથી.

અથવા (૧) સ્વર્ગ વિગેરે લોકોને, (૨) લોક વિનાના ઉજ્જડ પ્રદેશરૂપ અલોકોને અને (૩) લોકમાં પણ લોકપાલો સાથેના, એવા ત્રણને (ઉત્પન્ન કર્યાં), એવો અર્થ છે. જ્યાં ઉત્પન્ન કર્યાં, તે કહો એવો પ્રશ્ન છે. 'રાજસ લોકો, તામસ અલોકો અને સાત્ત્વિક લોકપાલો, એવા ત્રણ ભેદો કેમ ગણાવ્યા?' એવી શંકા થાય, તેથી 'જેમની અંદર અધિકારવાળા સર્વ પ્રાણીઓના સમૂહોનો ભેદ' છે અને 'જોવામાં આવે છે' એમ કહેલું છે. વળી બધાં પ્રાણીઓ જૂદી જૂદી યોનિમાં ઉત્પન્ન થએલા જીવો છે, તેઓનો **निकायः** સમૂહ, તેનો ભેદ એટલે સાથે ન રહેવું તે. સમૂહો પણ જૂદા જૂદા રહે છે એમ (કહેલું છે), કારણકે કીડીઓ અને પક્ષીઓ એકસ્થલે રહેતા નથી. તે (સમૂહ) પણ અધિકારવાળો છે. તેમાં પણ અધિકારીઓ[2] હોય છે. તેમ ન હોત તો (**उपदिका** જાતની) કીડીના મુખમાં જલ ન હોત, કાગડાઓને એક આંખ ન હોત અને પશુઓમાં શીંગડાંવાળા અને શીંગડાવિનાનાનો ભેદ ન હોત. વળી આ બધોએ ભેદ જોવામાં આવે છે. જ્યાં બધાએ ભેદો દેખાય છે અથવા ત્યાં કેટલા (ભેદો) જણાયાવિનાના છે તે (કહો). મોટા (જગત)ની રચના કરવામાં આવે, તેમાં તત્ત્વોનો ભેદ હોય તે યોગ્યજ છે, એવો (શ્લોકમાંના) '**हि**' શબ્દનો અર્થ છે. આથી એવો પ્રશ્ન થયો કે કારણ સાથે બ્રહ્માંડની રચના કહો. ૮.

વળી,

येन प्रजानामुत आत्मकर्मरूपाभिधानां च भिदां व्यधत्त ॥
नारायणो विश्वसृगात्मयोनिरेतच्च नो वर्णय विप्रवर्य ॥ ९ ॥

અને જેનાથી વિશ્વ રચનાર, આત્મયોનિ નારાયણે પ્રજાઓનાં સ્વરૂપ, કર્મ, રૂપ અને નામનો ભેદ કર્યો—અને હે ઉત્તમ વિપ્ર! આ અમને કહો. ૯.

પ્રજાઓનાં દરેકના **आत्मा** સ્વરૂપ, કર્મ, રૂપ, **अभिधा** નામ આમનો જે પ્રયોજનને લીધે ભેદ કર્યો (તે કહો). એક યોનિમાં પણ અનંતજ ભેદો હોય, અને તેઓમાંનો એક સ્વરૂપ વિગેરે કોઈ (પ્રકાર)થી પણ બીજા કોઈના જેવો હોતો નથી, તે શામાટે? એવો પ્રશ્ન છે.

'(કારણવિના) આ કરતજ નહિ' એવી શંકા થાય, તેથી 'વિશ્વ રચનાર, આત્મયોનિ નારાયણે' એમ કહેલું છે. આ વિષયમાં ત્રણ કારણ હોવાનું અમારી જાણમાં છે, બીજાં જાણવામાં નથી. તે (ત્રણ કારણો) કહે છે. (૧) 'નરમાંથી ઉત્પન્ન થએલાં તત્ત્વોને ડાહ્યા પુરુષો "નાર" (જલ) કહે છે'. તે (નાર=જલ) **अयनं** સ્થાન છે જેમનું તેવા (નારાયણ છે), કારણકે તે તેમનામાં બધામાં છે. એક અંશથી બે (કાર્યો) કરવામાં આવતાં નહિ હોવાથી, તે અંશથી (તે પદાર્થમાં) રહેતા ભગવાનજ તેટલો (પદાર્થ) જૂદો થવાનું કારણ છે એવો એક મત છે. (૨) વળી ભગવાન વિશ્વના રચનાર, સર્વના કર્તા છે. આમને બધાઓના ઉપાદાનનું ઇંદ્રિયોથી થતું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન છે. તેમ (તેવું જ્ઞાન) ન હોત, તો તેટલા (પદાર્થો) રચત નહિ. તેથી ભગવાનનું જ્ઞાનજ (પદાર્થોના) તેટલા ભેદ થવાનું કારણ છે એ બીજું (કારણ કહ્યું) (૩) વળી (ભગવાન) 'આત્મયોનિ' એટલે **आत्मा** પોતેજ છે **योनिः** કારણ જેમનું તેવા છે. આ પોતે પોતામાંથીજ ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી ભગવાનનો કોઈક તેવો ગુણ છે, કે જેનાથી (તે) પોતેજ પોતામાંથી ઉત્પન્ન થાયછે, એટલે ભેદવાળા થાય છે. એવીજ રીતે આ અનંત આકારવાળા થએલા હોવાથી, પોતેજ તેટલા રૂપવાળા છે, એમ (કહ્યું). એપ્રમાણે સ્વરૂપ અને જ્ઞાનથી એવાં (ભેદ થવાનાં) ત્રણ કારણો જાણવામાં છે. બીજું કહો, એવો અર્થ છે. '**एतच्च**' 'અને....આ' એમ '**च**' શબ્દ હોવાથી

૧. 'ત્યાં પણ' એટલે ઘૂવડ 'વિગેરેમાં પણ'. (प्र) 'અલોકમાં પણ' એવો અર્થ જણાય છે.
૨. 'અધિકારીઓ' એટલે 'અમુક કાર્ય કરવા મુકરર કરેલા (જીવો)'. (प्र)

પહેલાં કહેલાં[1] (કારણો) પણ પૂછવાનાં છે, એમ કહેલું છે. તેમ ન હોત, તો સર્વ સ્થલે (પ્રશ્નોમાં) (વિદુરે) ઉત્તરજ કહેલો થાય. સર્વ સ્થલે 'અમને' એ બહુવચન એવું (મૈત્રેયને) જણાવવા (યોજેલો છે) કે (વિદુર) એક શિષ્ય હોવાથી (આ) કહેવા યોગ્ય નથી એવું નથી, કારણકે (આ જ્ઞાનનો) પ્રચાર કરવાની પરંપરા થવાની હોવાથી ઘણા (શિષ્યો) છે. 'હે ઉત્તમ વિપ્ર!' સંબોધનથી સર્વ કહેવાનું એવું કારણ જણાવેલું છે કે—(વિપ્ર શબ્દમાં) प्रा પૂર્ણ કરવાના અર્થવાળો ધાતુ હોવાથી (વિપ્ર) ઉત્તમ પ્રકારે પૂર્ણ કરતો હોવાથી, (તે) સર્વ ગુણોથી ભરપૂર હોવાનું જણાવેલ છે, (અને મૈત્રેય) તેઓમાં પણ ઉત્તમ હોવાથી આ (મૈત્રેય)માં ભગવાનના પૂર્ણ ગુણો છે. ૯.

'આ બધું ભારતમાં કહેલું જ છે, અને તેથી ફરીથી શામાટે પૂછે છે?' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ—

परावरेषां भगवन् व्रतानि श्रुतानि मे व्यासमुखादभीक्ष्णम् ॥
अतृप्नुम क्षुल्लसुखावहानां तेषामृते कृष्णकथामृतौघात् ॥ १० ॥

હે ભગવન્! મેં વ્યાસના મુખથી વારંવાર મોટા અને નાનાઓના વ્રતો સાંભળેલાં છે. શ્રીકૃષ્ણની કથારૂપ અમૃતના પૂર સિવાયના અલ્પ સુખ આપનારા તેમનાથી અમે ધરાઈ ગયા છીએ. ૧૦.

સાંભળેલ હોવા છતાં સાંભળવામાં શું દોષ છે? 'પદાર્થો અનંત હોવાથી, અંત આવે નહિ (એ દોષ છે)' એવી શંકા થાય, તેથી કહું છું કે બ્રહ્માથી આરંભી સ્થાવર સુધીના મોટા અને નાનાના 'વ્રતો' એટલે મુકરર કરેલા ધર્મો અને કર્મો (મેં) સાંભળેલાંજ છે. વ્યાસના મુખથી તે વારંવાર સાંભળેલા છે, કારણકે વ્યાસ નીતિનું જ્ઞાન થાય તે માટે બધાના ધર્મો ઘણા પ્રકારે કહેતા, કારણકે તેમ ન (કહેતા) હોય, તો રાજ્યમાં બુદ્ધિ સ્થિર ન થાય, પરંતુ (હવે) રાજ્યજ તજેલું હોવાથી તે (ધર્મો)નો બુદ્ધિને અણગમો થયો છે. અણગમો થવાનું કારણ 'અલ્પ સુખ આપનારા' વિશેષણથી કહેલું છે. તે (ધર્મોવાળા)ઓનું શ્રવણ કરવાથી, હૃદયમાં તેવા વિચાર થતાં, છેવટમાં છેવટ તેવા (ધર્મોવાળા) થવાય, અથવા તે દોષમાંથી છૂટકારો થાય. બંને પ્રકારે ફલનો વિચાર કરતાં અલ્પ સુખ થાય. સ્વરૂપથી તો તે (ફલ) દુઃખરૂપજ છે. તેથી 'અલ્પ સુખ આપનારા' છે એમ કહેલું છે. તેથી અમે તેમનાથી ધરાઈ ગયા છીએ, હવે પછી તેમનું શ્રવણ કરવાની ઇચ્છા થતી નથી, એવો અર્થ છે. 'તેમનાથી' એટલે તે પ્રસિદ્ધ (ધર્મોવાળાઓ)થી, શ્રીકૃષ્ણની કથારૂપ અમૃતના પૂર સિવાયનાથી (ધરાઈ ગયા છીએ), પરંતુ શ્રીકૃષ્ણની કથાજ अमृतौघः અમૃતનું પૂર છે, તેનાથી ધરાયા નથી. વળી અલ્પસુખથી ધરાવું, અને અમૃતના પૂરથી ન ધરાવું, એવો વિરોધાભાસ સૂચવેલો છે. (તેનો) આ (નીચેપ્રમાણે) અર્થ છે. **'ઇચ્છા* વિષય પ્રમાણે થાય છે, અને તે પ્રાપ્ત થતાં મટી જાય છે. વળી તે વિષયની સમાન (વિષયના પ્રમાણમાં) થાય છે, વળી વિષય અલ્પ હોવાથી તે સર્વત્ર (સર્વ વિષયના સંબંધમાં) કીડીની ભૂખની પેઠે અલ્પજ થાય છે, કારણકે કીડી હાથીએ ખાવાયોગ્ય પદાર્થનો ભોગ કરવા યોગ્ય નથી. તેથી તે (કીડીની ભૂખ) થોડાથીજ દૂર થાય છે. હાથી તો કરોડો કીડીઓના (કીડીઓએ ખાવાના) અન્નથી પણ ધરાતો નથી. તેથી ભગવાનના સંબંધવાળી જે ઇચ્છા, તે ભગવાન અનંત ગુણોવાળા હોવાથી ઘણા સમયે પણ (તેમના) સર્વ (ગુણ)ને ગ્રહણ કરવાની શક્તિવાળી ન હોવાથી, પૂરી થતી નથી. તેથી તે દૂર થતી નથી'.**

૧. 'પહેલાં કહેલાં' એટલે નારાયણ વિગેરે ત્રણ શબ્દોથી કહેલાં ત્રણ આ શ્લોકમાં ઐશ્વર્ય પૂછેલું છે, કારણકે યશ અને વીર્ય આગળ સ્પષ્ટ પૂછેલાં જણાય છે. અથવા આ શ્લોકમાં યશ પૂછેલું છે, તેમ ગણીએ તો શ્લોક ૧૫ માં વીર્ય, અને ૧૬મા શ્લોકમાં ઐશ્વર્ય પૂછેલું છે. (प्र) ઉલટા ક્રમથી પ્રવેશ થવાનું પહેલાં કહેલું હોવાથી શ્રી પછી યશ પૂછેલ હોવાનો મતજ યોગ્ય જણાય છે.

* 'ઇચ્છા' એટલે અમુક પદાર્થ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા.

શ્રીકૃષ્ણ એટલે સદાનંદ, તેમની કથા તેવા રૂપવાળી (સદાનંદ) છે, કારણકે ભગવાનના ગુણો ભગવદ્રૂપ છે, વળી રસવાળો (આનંદવાળો) પદાર્થ ઘણો લેવાય, અને અલ્પરસવાળો થોડોજ લેવાય; એવો (આપણો) અનુભવ છે. ૧૦.

આ વિષયમાં અધિકારીઓના ભેદથી વ્યવસ્થા થતી હશે એવી શંકા કરી, તેને નીચેના શ્લોકમાં ખોટી ઠરાવે છેઃ—

कस्तृप्नुयात्तीर्थपदोऽभिधानात् सत्रेषु वः सूरिभिरीड्यमानात् ॥
यः कर्णनाडीं पुरुषस्य यातो भवप्रदां गेहरतिं छिनत्ति ॥ ११ ॥

જે પુરુષના કાનની નાડીમાં પ્રવેશ કરીને સંસાર ઉત્પન્ન કરાવનારી ઘર ઉપરની આસક્તિનો નાશ કરે છે, (અને) જેમના ચરણમાં તીર્થો છે તેવા આપના, યજ્ઞોમાં ઋત્વિજોએ પ્રશંસા કરાતા નામથી કોણ તૃપ્ત થાય? ૧૧.

આ (ભગવાનનું નામ લેવા)ની ઇચ્છાજ ઉત્પન્ન થતી નથી. જો ઉત્પન્ન થઈ, તો જેમ આહુતિઓથી અગ્નિ તૃપ્ત થતો નથી, તેમ કોઇ પણ સમયે તૃપ્ત થતી નથી, કારણકે તે (ભગવાનના નામ)ના ગુણો ઇચ્છાનીજ વૃદ્ધિ કરે છે, એમ પહેલાં કહેલું છે. આ વિષય યોગ્યજ છે. આસુરી (જીવો)ને ઇચ્છા થતી નથી, (અને) દેવોમાં કોણ તેનાથી તૃપ્ત થાય?, કારણકે શાસ્ત્રમાં આજ્ઞા કરેલી હોય તેવા વિષયમાંજ તેઓની પ્રવૃત્તિ થાય છે. ત્યાં (શાસ્ત્રમાં) વૈરાગ્યવાળા અને વૈરાગ્યવિનાના ભેદથી, અથવા બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયના ભેદથી યજ્ઞો અને તીર્થો કરવાની આજ્ઞા છે, (અને) તે ચિત્તની શુદ્ધિ કરાવી મોક્ષરૂપ ફલ આપનારાં છે. તેઓ સ્વરૂપથી દુઃખરૂપ હોવા છતાં, ફલથી સારાં છે. **ભગવાનના ગુણો તો ચાર પ્રકારના છે. (૧) સ્વરૂપથી પણ અમૃતના પૂરો છે. (૨) ફલમાં મોક્ષરૂપ ફલ આપનારા છે (૩) યજ્ઞરૂપ છે અને (૪) તીર્થરૂપ છે. તેથી (તેમનાથી) કોણ તૃપ્ત થાય?** તીર્થો છે ચરણમાં જેમના તેવા (ભગવાન છે). 'વાયુએ કહ્યું કે સ્વર્ગમાં, ભૂમિ ઉપર અને અંતરિક્ષમાં સાડાત્રણ કરોડ તીર્થો છે, તે ખરેખર ગંગાના જલમાં છે' એ વાકયમાં જણાવેલી પ્રસિદ્ધ ગંગા ભગવાનના ચરણમાં છે, તેવા (ભગવાન)નાં નામ(થી કોણ તૃપ્ત થાય?) આ (ભગવાનનું નામ) માત્ર શબ્દરૂપ છે એવો મત ખોટો હોવાનું આગળ જણાવશે. (આ નામની) યજ્ઞોમાં ભગવાનના ગુણ જાણનાર ઋત્વિજોએ પ્રશંસા કરેલી છે. જેમ અશ્વમેધ(યજ્ઞ)માં 'વીણાથી કથા કહેનાર બે બ્રાહ્મણો ગાન કરે' એ વાકયપ્રમાણે, અથવા જેમ નારદને ગાન કરવા બોલાવેલ, તેમ યજ્ઞોમાં હરિની કથાનું ગાન કરવામાં આવે છે, કારણકે 'વિષ્ણુના કર્મો જૂઓ' વિગેરે શ્રુતિપ્રમાણે તે (હરિની કથાનાં ગાન)થી યજ્ઞ પૂર્ણ થાય છે.

વળી જે ભગવાન પુરુષના કાનની નાડીમાં પ્રવેશ કરીને, પોતે (તેના) હૃદયમાં રહે તે માટે, હૃદયમાં રહેલી સંસાર ઉત્પન્ન કરાવનારી અનિષ્ટરૂપ ઘર ઉપરની આસક્તિનો નાશ કરેછે, કારણકે (પોતે) અમૃતરૂપ છે. (ભગવાનનું નામ) પ્રિય હોવાનું પહેલાંજ (ગયા શ્લોકમાં) કહેલું છે, અને અનિષ્ટ દૂર કરનારું હોવાનું કહ્યું. યજ્ઞરૂપપણું પણ જણાવ્યું. 'પુરુષના કાનની નાડીમાં પ્રવેશ કરીને' શબ્દોથી એમ કહેલું છે કે માત્ર (નામરૂપ) શબ્દજ (પ્રવેશ કરતો) નથી. ભગવાન સાથે (નામ) પ્રવેશ કરે, ત્યારે તો તીર્થો પણ થયાંજ. ૧૧.

'એમ છે ત્યારે વ્યાસે બીજું (બીજાના ધર્મો) કેમ કહ્યું?' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ—

मुनिर्विवक्षुर्भगवद्गुणानां सखाऽपि ते भारतमाह कृष्णः ॥
यस्मिन्नृणां ग्राम्यसुखानुवादैर्मतिर्गृहीता नु हरेः कथायाम् ॥ १२ ॥

ભગવાનના ગુણો કહેવાની ઇચ્છાવાળા મુનિ કૃષ્ણ અને વળી તમારા મિત્રે ભારત કહેલું છે, જેની અંદર માણસોની બુદ્ધિનું નિશ્ચય ગામડીઆ સુખની કથાઓથી હરિની કથા તરફ આકર્ષણ કરેલું છે. ૧૨.

કારણકે ભગવાનના ગુણોજ કહેવાની ઇચ્છાવાળા તેમણે (વ્યાસે), તેમને (માણસોને તેમનું શ્રવણ કરવાનો) અધિકાર પ્રાપ્ત થાય તે માટે, આપ (મૈત્રેય)ની પેઠે ભગવાનની આજ્ઞા પ્રાપ્ત કરીને, ભરતવંશમાં ઉત્પન્ન થએલાઓનુંજ ચરિત્ર કહેલું છે, કેમકે તે દુષ્યંતનો પુત્ર (ભરત) માયાને તરી ગએલો હોવાથી, તેના વંશમાં ઉત્પન્ન થએલાઓ તેવાજ છે. તેઓનાં (ચરિત્રનું) શ્રવણ કરવાથી દેવની માયાથી મોહ ન થાય, તો ભગવાનના ગુણોનું શ્રવણ કરી શકાય. તેથી (શ્રવણ કરવાના) અધિકાર વિનાનાઓ પણ ભગવાનના ગુણોનું શ્રવણ કરે તે માટે આપના મિત્રે (તે) માત્ર ભગવાનના ગુણ કહેનાર હોવા છતાં, નામથી પણ 'કૃષ્ણ' હોવા છતાં, ભારત કહ્યું, જે ભારતમાં માણસોની બુદ્ધિનું ઉપાયથી આકર્ષણ થાય છે. તે બધાનું ચિત્ત તેમાં ગામડીઆ (સુખ)ની કથાઓમાંજ પ્રવેશેલું હોય છે, અને (ચિત્તની) પ્રવૃત્તિ પોતાની રુચિથીજ થાય છે. તેથી તેઓની બુદ્ધિનું આકર્ષણ થાય તે માટે ગામડીઆની કથાઓમાં ભગવાનની કથાઓ દાખલ કરેલી છે. તે (ભગવાનની) કથાઓ ગામડીઆ તરીકે વિચારેલી હોય તોપણ પોતાનું પ્રયોજન સિદ્ધ કરે છે, તેથી પ્રયત્ન સફલ થાય છે. તે (અર્થ) 'नु' નિશ્ચય શબ્દથી કહેલો છે. ૧૨.

'તેથી શું (થાય)?' (એ જાણવાની ઇચ્છા થાય), તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ—

सा श्रद्दधानस्य विवर्धमाना विरक्तिरन्यत्र करोति पुंसः ॥
हरेः पदानुस्मृतिनिर्वृतस्य समस्तदुःखात्ययमाशु धत्ते ॥ १३ ॥

શ્રદ્ધાવાળા હરિનાં ચરણના સ્મરણથી આનંદ પામેલા પુરુષની તે (બુદ્ધિ) વધતી (જતી) બીજા (વિષયો)માં અણગમો ઉત્પન્ન કરે છે (અને) તરત જ સર્વ દુઃખોનો નાશ કરે છે. ૧૩.

શ્રદ્ધા એટલે આસ્તિકપણાવાળી બુદ્ધિ. કથા આરંભમાં પોતાનાં કાર્યે શ્રદ્ધાનેજ ઉત્પન્ન કરે છે. ગામડીઆ પદાર્થોમાં ઉંચા તથા નીચા હોય, તેમાંથી રસનો અનુભવ થવાથી ઉત્તમ હોય તે જ ગ્રહણ કરે છે, હલકાને ગ્રહણ કરતી નથી. તેથી શ્રદ્ધાવાળાની વધતી જતી તે બુદ્ધિ, શ્રદ્ધાથી સદા શ્રવણ થવાથી વધતાં વધતાં, બીજા (પદાર્થો) ખીચડી (ભેળસેળવાળા) તરીકે પ્રાપ્ત થાય તેમાં અણગમો (ઉત્પન્ન) કરે છે, કારણકે ઉત્તમ અન્ન પ્રાપ્ત થતું હોય, ત્યારે કોઇપણ ખોળ વિગેરે ખાતું નથી; પરંતુ **એકજ ગુણ સ્વતંત્રપણું જરૂરનો છે.** તે (અર્થ) 'પુરુષ' શબ્દથી કહેલ છે.

'તેથી પણ શું (થાય)?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે. વધતી જતી (આસ્તિકપણાંની) બુદ્ધિથી સદા ભગવાનનું સ્મરણ કરે છે, ત્યારે ભગવાનનું સ્મરણ સદા ચિત્તમાં રહેતું હોવાથી, ચિત્ત આનંદવાળું થાય છે, કારણકે આનંદમય ભગવાને તેમાં પ્રવેશ કરેલો હોય છે. ત્યારે (ભગવાનને) પ્રાપ્ત કરેલું થતાં, તે ચિત્ત તેમનાથી પાછું ફરતું નથી. પછી તેથી પણ વધેલી બુદ્ધિ તરતજ સર્વ દુઃખોનો અત્યંત નાશ કરે છે. તેથી **ભારતમાં સાધન સહિત પરમ પુરુષાર્થ દર્શાવેલ છે.** ૧૩.

એ પ્રમાણે ઉપાય કરવા છતાં પણ, જેઓનું ચિત્ત ભગવાનમાં પ્રવેશ કરતું નથી, તેઓ માટેજ હું શોક કરું છું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

तान् शोच्यशोच्यानविदोऽनुशोचे हरेः कथायां विमुखानघेन ॥
क्षिणोति देवोऽनिमिषस्तु येषामायुर्वृथावादगतिस्मृतीनाम् ॥ १४ ॥

પાપને લીધે હરિની કથાથી વિમુખ રહેનારા, શોક કરવા યોગ્યે પણ શોક કરવા યોગ્ય તેમનો અજ્ઞાનીઓનો હું શોક કરું છું, જેમનાં નિરર્થક વાદ ગતિ અને સ્મૃતિવાળાઓનાં આયુષ્યનો તો સાવધાન દેવ ક્ષય કરે છે. ૧૪.

ભગવાને પોતાની સેવા (કરવા) માટે ઇંદ્રિયો આપેલી છે. કેટલાકને નથી આપી. જેમને નથી આપી તેઓ શોક કરવા યોગ્ય છે, કારણકે જો તેઓને ઇંદ્રિયો હોય તો તેઓ તેમનાથી ભગવાનનું ભજન કેમ ન કરે? વળી (ઇંદ્રિયોનું) દાન થયું તે સમયે જેઓને આસુરી ઇંદ્રિયો પ્રાપ્ત થઈ, તેઓ તે (ભગવાનની) કથા શ્રવણ કરીને પણ તેના રસને જાણતા ન હોવાથી ભજતા નથી. તેઓ શોક

કરવા યોગ્યે પણ શોક કરવા યોગ્ય છે. અથવા જેઓ (સત્પુરુષોનો) સંગ ન હોવાને લીધે (ભગવાનને) જાણતાજ નથી, તેઓનો હું શોક કરું છું. તેઓ પણ જો દૈવની ગતિથી ભગવાનને સન્મુખ થાય, તોપણ શોક કરવા યોગ્ય ન રહે; (પણ) જો સંપૂર્ણરીતે વિમુખ રહે, તો શોક કરવા યોગ્ય છે. તેવા હોવાનું કારણ 'પાપને લીધે' શબ્દથી કહેલું છે. પાપજ પોતાનો નાશ થવાના ભયથી ભગવાનથી વિમુખપણું કરાવે છે. પછી કાલ પણ તેમને ખાઈ જાય છે, એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે, કારણકે તે (કાલ) સર્વ જાણનાર 'દેવ' હોઇ, બધાને ઓળખે છે અને ખાઈ જવા માટે **अनिमिषः** સાવધાન રહે છે. ભગવાનથી વિમુખ હોય તેનો બીજા દેવથી અથવા બીજા માર્ગથી મોક્ષ થાય છે, એવો મત છે, તે જૂદો મત 'तु' 'તો' શબ્દથી ખોટો હોવાનું જણાવે છે. (કાલ) તે બધાઓનું આયુષ્ય હરે છે, કારણકે તેનું તે એકજ કાર્ય છે.

'કાયા વાણી તથા મનથી તેઓ કાંઈક ભલું કરશે' એવી શંકા થાય, તેથી 'નિરર્થક વાદ ગતિ અને સ્મૃતિવાળાઓનાં' વિશેષણ કહેલું છે. (તેઓના) વાદ વિગેરે ત્રણે પુરુષાર્થરહિત હોય છે. જેમ ઘૂવડોને અંધકાર (ગમે છે), તેમ તે (પુરુષાર્થરહિત વાદ વિગેરે)જ તેમને ગમે છે. ગતિ કાયાની (ક્રિયા)* છે. તેથી તેઓનો સર્વસ્વનો નાશ થતો હોવાથી, અને પુરુષાર્થનું સાધન હોવા છતાં (તેમને) પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત થતો ન હોવાથી, તેઓ શોક કરવા યોગ્યે પણ શોક કરવા યોગ્યજ છે. ૧૪.

એવી રીતે અન્વય† અને વ્યતિરેકથી† ભારતનું તાત્પર્ય કહીને, નીચેની શ્લોકમાં એમ કહે છે કે, તે(ભારત)થી જેનું ચિત્ત ભગવાનની કથામાં પરોવાએલું છે તેવા મને માત્ર ભગવાનની કથાજ કહોઃ—

तदस्य कौषारव शर्मदातुर्हरेः कथामेव कथासु सारम् ॥
उद्धृत्य पुष्पेभ्य इवार्तबन्धो! शिवाय नः कीर्तय तीर्थकीर्तेः ॥ १५ ॥

તેથી હે દુઃખીઓના બંધુ કૌષારવ! પુષ્પોમાંથી સાર (મધ) કાઢીને (આપે) તેમ કથાઓમાં સારરૂપ, તીર્થરૂપ કીર્તિવાળા સુખ આપનાર (અને) દુઃખ હરનાર આમનીજ કથા—કાઢીને અમારા કલ્યાણ માટે કહો. ૧૫.

ઉપરના ચાર પ્રશ્નો અજ્ઞાનને તથા ખોટા જ્ઞાનને દૂર કરનારા (પૂછેલા). આ પ્રશ્ન તો જાણેલાજ છે, (પણ) દરરોજના ભોજનની પેઠે જરુરી હોવાથી, (તેની) જરુર છે, तत् તેથી 'આ (આમની)' એટલે સામે જેમનાં દર્શન થાય છે તે, સ્વભાવથી સર્વને સુખ આપનાર અને (સર્વનાં) દુઃખ હરનાર, ભગવાનની કથાજ કહો.

'હરિની કથા લૌકિક (કથા)સાથે ભળેલી છે, છૂટી હોય તેમ તે એકલી કેમ કહી શકાય?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'કથાઓમાં સારરૂપ (હરિની કથા) કાઢીને' શબ્દોથી તેનો ઉપાય કહેલો છે. સૃષ્ટિના પ્રકારો ઘણા છે, તેપૈકી ભગવાને રચેલી સૃષ્ટિજ કહેવી. પાલન ઘણા પ્રકારનું, કાલ કર્મ વિગેરેથી (પણ) થતું હોય છે. તેપૈકી ભગવાનથી થતું હોય તે જ કહેવું. પ્રલય પણ તેવોજ કહેવો. જે સૃષ્ટિમાં ભગવાનજ પ્રવેશ કરીને જૂદાં જૂદાં (રૂપવાળા) થાય છે (તે સૃષ્ટિ કહેવી), પરંતુ (જેમાં) જીવ અથવા પુરુષ અથવા બીજો કોઈ (તેમ કરતો હોય તે) ન (કહેવું). ચરિત્ર પણ પ્રકૃતિ વિગેરે સાથે ભળેલું ન હોય તે કહેવું, એવો (અર્થ છે). વધારે કહેવાથી શું? ભક્તોની ઇચ્છા પૂર્ણ કરવી અને દુઃખને હરવું એવુંજ માત્ર જેનું પ્રયોજન હોય, તેવુંજ ભગવાનનું ચરિત્ર સર્વમાંથી સાર કાઢીને કહો. આ સાર કાઢવાનું બુદ્ધિથીજ થાય. 'પુષ્પોમાંથી (સાર કાઢીને આપે) તેમ' શબ્દોથી યથાર્થ (સાર) કાઢવાનું દૃષ્ટાંત કહેલું છે. જેમ પુષ્પમાંજ મકરંદ (રસ) અંદર રહેલો હોય છે, પણ ભ્રમરજ તેનું પાન કરે છે અને મધમાખ બહાર કાઢીને રાખે છે, તેમ જોકે ભ્રમરની પેઠે (આપ તેનું) પાન કરો છો, છતાં પણ (તેમ કરવાથી) પરોપકાર થતો ન હોવાથી, મધમાખની પેઠે (તે) બહાર કાઢીને કહો.

---

* વાદ વાણીની અને સ્મૃતિ મનની ક્રિયાઓ છે.

† કથાના શ્રવણથી સુખની પ્રાપ્તિ અને દુઃખનો નાશ થાય છે એમ શ્લોક૧૩ માં ભારતનું તાત્પર્ય અન્વયથી કહ્યું, અને કથા ન સાંભળનારની દશા શ્લોક૧૪ માં કહી, તે વ્યતિરેકથી ભારતનું તાત્પર્ય કહેવાયું.

'પાન કરેલી (કથા) પાછી બહાર કાઢવાની હોવાથી, આ તો દુઃખરૂપ થાય' એવી શંકા થાય, તેથી 'હે દુઃખીઓના બંધુ!' એમ કહેલું છે. લોક ઉપર ઉપકાર કરવા દુઃખ પણ સહન કરવું જોઈએ. વાસ્તવિકરીતે તો (કથાનું) પાન કરવાની પેઠે (તેને) બહાર કાઢવામાં પણ, ઇંદ્રિયોને (તેનો) સંબંધ સરખોજ થતો હોવાથી, અને (કથા) વિકારવિનાની હોવાથી, પરોપકાર કરતાં, વાગોળવામાં થાય છે તેમ રસનો સ્વાદ (પ્રાપ્ત) થાય છે. તેથી નઃ અમારા કલ્યાણ માટે કહો. (અમારો) અધિકાર નથી એમ ન માનશો, (કારણકે) જેમની કીર્તિ તીર્થરૂપ છે તેવા (ભગવાન) હોવાથી, તે (તીર્થરૂપ કથા)થીજ અધિકાર પણ (પ્રાપ્ત) થશે. ૧૫.

એ પ્રમાણે તારવી કાઢેલી ભગવાનની કથા પૂછીને, મૂલપુરુષ (ભગવાન)નું બીજું ચરિત્ર પણ નીચેના શ્લોકથી પૂછે છેઃ—

स विश्वजन्मस्थितिसंयमार्थे कृतावतारः प्रगृहीतशक्तिः ॥
चकार कर्माण्यतिपूरुषाणि यानीश्वरः कीर्तय तानि मह्यम् ॥ १६ ॥

વિશ્વના જન્મ, સ્થિતિ અને સંયમ માટે અવતાર ધારણ કરેલા તે ઈશ્વરે શક્તિઓ ગ્રહણ કરીને જે ઘણાંજ પુરુષાતનવાળાં કર્મો કરેલાં છે તે મને કહો. ૧૬.

જે (ભગવાન) ઉપર કહ્યા, તેમણેજ બીજાં કાર્ય માટે અવતાર લીધેલ, તેમનું ચરિત્ર મેં આરંભમાં પૂછેલું છે. બધાએ વિશ્વનાં જન્મ સ્થિતિ અને સંયમ માટે જે પરમ પુરુષે અંતે અવતાર ધારણ કરેલો, અથવા જેમણે વ્યક્તિ (જૂદા જૂદા પુરુષ)ના જન્મ વિગેરે માટે અવતાર ધારણ કરેલો, પરંતુ જેમણે કાલ વિગેરેને આજ્ઞા કરેલી નહિ, પણ પોતેજ (અહિં) પધારીને જેમણે (બધાના જન્મ વિગેરે) કરેલ (તેમનાં કર્મો કહો).

'ભગવાને કરેલ (કર્મ)માં પણ આ લોકમાં (કરાએલ હોવાનો) વિગેરે અનુભવ થતો હોવાથી, તે માત્ર ભગવાને કરેલું કેમ થાય (ગણાય)?' એવી શંકા થાય, તેથી 'શક્તિઓ ગ્રહણ કરીને' શબ્દ યોજેલ છે. प्र સારીરીતે **गृहीताः** ગ્રહણ કરેલી છે કાલ વિગેરે શક્તિઓ જેમણે તેવા (ભગવાન છે), કારણ કાલ વિગેરે તે (શક્તિ)ઓ ત્યાં જોવામાં આવતી હોવા છતાં, ભગવાને (તેમને) વશ રાખેલી છે, (અને) તેઓ પોતાનીમેળે કાર્ય કરતી નથી. માત્ર જોવામાં આવે તેથી દોષ થતો નથી. (વિશ્વના) જન્મ વિગેરે માટેજ અવતાર (ધારણ કરેલ) હોવાથી, (ભગવાન) જન્મ વિગેરે કરવાનાજ, પરંતુ બીજા પુરુષો કરતાં ઘણાં વધારે પુરુષાતનવાળાં જે (કર્મો) તેમણે કર્યાં (તે કહો). (તે) ઈશ્વર હોવાથી સાધારણ (કર્મ) તો નહિ કરે. (ઘણાંજ પુરુષાતનવાળાં તેમનાં) તે (કર્મો) માત્ર મનેજ કહો. પરંપરા (ચાલુ રહે તે)માટે પણ મારે તે બીજાને કહેવાનાં નહિ, એવો ભાવ છે. ૧૬.

આવો પ્રશ્ન કરનાર બીજો થશે (છે) નહિ, તેમજ પ્રશ્નવિના (કથા) કહી શકાય નહિ. તેથી (આ પ્રશ્નોથી) આ (વિદુર)નો અધિકાર જણાવ્યો. આ પ્રશ્ન સાથેજ બીજા (પ્રશ્નો) ભળેલા હોવાથી, પરિણામે એકજ પ્રશ્ન થયો તેનો ઉત્તર (મૈત્રેય) બે અધ્યાયોથી કહેશે, કારણકે અવતાર વિગેરેમાં પુરુષાતન (કરવા)ના પ્રયોજનો જૂદાં હોય છે. તેથી આ બે અધ્યાયો આ (મૈત્રેયે) પોતેજ (કથા) તારવીને કહેલા છે. જો (વિદુર) આથી તૃપ્ત ન થતાં બીજા પ્રશ્નોના (ઉત્તર) જાણવા ઇચ્છા કરશે, તો ઉપર જણાવેલા[1] બીજા વિષયોને પણ ખીચડામાં નાખી, જીવના સંદેહો દૂર કરવા (કથા) કહીશ, એવો મૈત્રેયનો અભિપ્રાય (થયો). તેથી (તેણે કરેલ) પ્રશ્નનું અભિનંદન કહેવા, શુક નીચેના શ્લોકમાં એમ કહે છે કે આ પ્રશ્ન તે (મૈત્રેય)ને પ્રિય લાગ્યોઃ—

॥ श्रीशुक उवाच ॥ શ્રીશુક કહે છેઃ—

एवं स भगवान् पृष्टः क्षत्रा कौषारविर्मुनिः ॥
पुंसां निःश्रेयसार्थेन तमाह बहु मानयन् १७ ॥

---

૧. બીજા સ્કંધમાં આનંદશક્તિતરીકે કહેલા. (प्र)

એ પ્રમાણે સંયમી (ઉદ્ધવે) પૂછેલા ભગવાનના આવેશવાળા કૈષારવિ મુનિએ તેનો બહુ આદર કરતાં પુરુષોના કલ્યાણમાટે તેને (નીચેપ્રમાણે) કહ્યું. ૧૭.

મૈત્રેય (કૈષારવિ)માં ભગવાને આવેશ કરેલો હોવાથી (તે) **'सभगवान्'** ભગવાનના આવેશવાળો છે. એકલા (ભગવાનના આવેશવિનાના)થી આ જાણવું અથવા કહેવું અશક્ય છે. 'સંયમી'નો અર્થ પહેલાંની પેઠે (કરવો), 'કૈષારવિ' શબ્દથી પિતાના નામથી (મૈત્રેયનું) વિવેકીપણું (કહેલું છે). 'મુનિ' શબ્દનું એવું પ્રયોજન છે કે તેણે કહેલા વિષયનું (વિદુરને) અનુસંધાન રહેશે. આ ઘણું પવિત્ર ચરિત્ર એક પ્રયોજનમાટે કહેવું યોગ્ય ન હોવાથી 'પુરુષોના કલ્યાણમાટે' શબ્દો કહેલા છે. છતાં તે (વિદુર)ને લક્ષમાં રાખીનેજ (કહેલું છે) એમ 'તેને કહ્યું' શબ્દોથી (જણાવેલું છે). (મૈત્રેયે) ઘણો આદર કરીને તેના હૃદયમાં પ્રવેશ કર્યો, એટલે તે ભગવદીય હોવાથી તેનું ઘણું સન્માન કર્યું, એવો અર્થ છે. ૧૭.

તેપૈકી ચાર (શ્લોકો)થી તે (વિદુર)નું સન્માન કરે છે.

पृष्टार्थदेहजीवानां सम्बन्धस्यापि सर्वतः ॥ ११ ॥
ज्ञात्वा कथनबोधाय तैरुत्कर्षो निरूप्यते ॥ ११½ ॥

(વિદુરને) કહેવામાં આવે તેનું જ્ઞાન થાય તે માટે (તેણે) પૂછેલા વિષયને (૧૯) (તેના) દેહને (૨૦) જીવને (૨૧) અને (ભગવાન સાથેના) સંપૂર્ણ સંબંધને (૨૨) જાણીને, તેમનાથી (તેનું) ઉત્તમપણું જણાવવામાં આવે છે. કા. ૧૧½.

॥ मैत्रेय उवाच ॥ મૈત્રેય કહે છેઃ—

साधु पृष्टं त्वया साधो लोकान् साध्वनुगृह्णता ॥
कीर्तिं वितन्वता लोके आत्मनोऽधोक्षजात्मनः ॥ १८ ॥

હે સત્પુરુષ! લોકો ઉપર સારીરીતે અનુગ્રહ કરતાં, (અને) ઇંદ્રિયોથી જ્ઞાન થઈ ન શકે તેવા (ભગવાન)માં અંતઃકરણવાળાની તમારી કીર્તિ લોકમાં વિસ્તારતાં તમે સારો પ્રશ્ન કર્યો. ૧૮.

ઘણાએ પ્રશ્ન કરે છે, (પણ) કોઈએ આવો પ્રશ્ન કરતું નથી, તેથી 'તમે (સારો પ્રશ્ન કર્યો)' એમ કહેલું છે. વળી તમારો આ પ્રશ્ન અકસ્માતથી થએલો નથી, પરંતુ (તમે) જાણીનેજ કરેલો છે. ઉત્તર પણ (તમે) જાણો છો. 'ત્યારે પ્રશ્ન નકામો (કર્યો)?' એવી શંકા થાય, તેથી 'લોકો ઉપર સારીરીતે અનુગ્રહ કરતાં' એમ કહેલું છે. જાણવા છતાં તમે લોકોનો ઉદ્ધાર થાય તે માટેજ પ્રશ્ન કરેલો છે. આથી એમ કહેવાયું કે **આ શાસ્ત્રમાં પરોપકાર મુખ્ય સાધન છે.** 'કીર્તિ લોકમાં વિસ્તારતાં' શબ્દોથી એમ કહેલું છે કે તમને પણ એક પ્રાસંગિક ફલ (પ્રાપ્ત) થશે. આ લોકમાં તમારી કીર્તિ વિસ્તારતાં તમે પ્રશ્ન કરેલો છે. 'પોતાની કીર્તિ માટે તેમ કરવું યોગ્ય નથી' એમ કહેવામાં આવે, તેથી 'ઇંદ્રિયોથી જ્ઞાન થઈ ન શકે તેવામાં અંતઃકરણવાળાની' વિશેષણ કહેલું છે. ઇંદ્રિયોથી જેમનું જ્ઞાન થઈ શકતું નથી તેવામાંજ છે અંતઃકરણ જેનું તેવા (તમે છો). દેવાલયની પ્રતિષ્ઠાથી દેવની પ્રતિષ્ઠા થાય છે એમ એક બીજા ઉપર આધાર રાખવાનું તો (એવું કારણ છે કે) ઇંદ્રિયોથી સાક્ષાત્ ભગવાનનું જ્ઞાન થતું નથી. તે (અર્થ) 'ઇંદ્રિયોથી જ્ઞાન થઈ ન શકે તેવા' શબ્દથી કહેલ છે. એરીતે આ પ્રશ્ન પોતાને અને બીજાઓને હિતકારી હોવાથી સારો છે. ૧૮.

(વિદુરમાં) શૂદ્રયોનિનો દોષ નથી એમ જણાવવા નીચેના શ્લોકમાં (તેના) દેહની સરસાઈ કહે છેઃ—

नैतच्चित्रं त्वयि क्षत्तर्बादरायणवीर्यजे ॥
गृहीतोऽनन्यभावेन यत्त्वया हरिरीश्वरः ॥ १९ ॥

હે સંયમી! બાદરાયણના વીર્યથી ઉત્પન્ન થએલા તમારામાં આ આશ્ચર્યકારક નથી, કારણકે તમે હરિ ઈશ્વરનો અનન્ય ભાવથી આદર કરેલો છે. ૧૯.

કેટલાક ક્ષેત્ર (માતા)ની પ્રશંસા કરે છે, બીજા બુદ્ધિવાળાઓ વીર્ય (પિતા)ની પ્રશંસા કરે છે. તે બેમાં બીજજ ઉત્તમ છે, કારણકે બીજના પ્રભાવથી ક્ષુદ્ર જંતુઓ પણ ઋષિઓ થએલા છે. તેથી બાદરાયણના વીર્યથી ઉત્પન્ન થએલા તમારામાં (આવો પ્રશ્ન કરવાનું) આશ્ચર્યકારક નથી. તેવા (કથા) કહેનારનો પુત્ર (કથા) કહેવાનીજ શક્તિવાળો હોય છે, તોપછી પ્રશ્ન કરે તેમાં શું આશ્ચર્ય? તેથીજ આશ્ચર્ય થતું નથી. તે બીજનું ફલ પણ (તમને પ્રાપ્ત) થયું છે, એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. આથી બીજ ભૂલથી પહેલ હોવાની શંકા દૂર કરેલી છે, કારણકે સૃષ્ટિ ભગવાને રચેલી હોવાથી, ખરાબ પ્રકારથી ઉત્પન્ન થએલ (હોય તે) ભગવાનનો ભક્ત ન હોય. તેથીજ બીજામાં ભાવ રાખ્યા વિના માત્ર ભગવાનમાં પ્રેમ રાખીને (તમે) ભગવાનનો આદર કરેલો છે. તે દુઃખનો પણ નાશ કરે છે, અને યોનિ વિગેરેના દોષોને પણ દૂર કરે છે, કારણકે (તે) ઈશ્વર છે. (તેમ) કરવાનું પ્રયોજન 'હરિ' શબ્દથી કહેલું છે. લાચારો પ્રતિ દયાલુ હોવાથી તેમ કરે છે, એવો અર્થ છે. ૧૯.

નીચેના શ્લોકમાં (વિદુરના) જીવની સરસાઈ કહે છેઃ—

माण्डव्यशापाद्भगवान् प्रजासंयमनो यमः ॥
भ्रातुः क्षेत्रे भुजिष्यायां जातः सत्यवतीसुतात् ॥ २० ॥

માંડવ્યના શાપથી સત્યવતીના પુત્રથી (તેમના) ભાઈની શૂદ્ર ભોગપત્નીમાં ઉત્પન્ન થએલા (તમે) પ્રજાનો સંયમ કરનાર ભગવાન યમ (છો). ૨૦.

કારણકે તે (વિદુર) માંડવ્યના શાપથી વ્યાસદ્વારા ક્ષત્રિયની ભોગપત્નીમાં ઉત્પન્ન થએલ ધર્મરાજ (યમ)જ (હતા); કેમકે યમે અજ્ઞાનથી માંડવ્યને શિક્ષા કરેલી. કોઈકના રાજ્યમાં તપ કરનાર માંડવ્ય નામના ઋષિને ચોરો સાથે શૂળીએ ચઢાવેલ. તે યમને પૂછવા ગયો. તેણે પૂછેલ યમે કહ્યું કે 'તેં બાલપણમાં પક્ષીની પીઠમાં સળી ખોસેલી'. પછી ક્રોધ પામેલા મુનિએ શાપ આપ્યો કેઃ–'બાલપણમાં કરેલું માતપિતાનું (કાર્ય) ગણાય, તેથી તેં મને અજ્ઞાનથી શિક્ષા કરેલી હોવાથી તું શૂદ્ર થા'. તે દેવને શાપ થવાની યોગ્યતાનું કારણ 'પ્રજાનો સંયમ કરનાર' શબ્દથી કહેલું છે. તે પ્રજાનો સંયમ કરે છે એટલે તેમને મારે છે, તેથી તેમ થયું (શાપ થયો). તેથી તે કાર્યને લીધે દેવને પણ પાપ ચોંટયું. તેથી '(મારો) જન્મ દૈત્યોમાં ન થાઓ' એવા વિચારથી જેને જરાએ દૈત્યનો સંબંધ ન હતો તેવા ભગવાન વ્યાસમાં, (અને તેનીદ્વારા) તેનાજ ભાઈની भुजिष्यायां क्षेत्रे શૂદ્ર ભોગપત્નીમાં પ્રવેશ કર્યો. વ્યાસ પણ સંક્રમણ કરાવવા યોગ્ય* હતા એમ જણાવવા 'સત્યવતીના પુત્ર' કહેલ છે. સત્યવતી ઉપરિચર વસુના બીજથી મત્સ્યની યોનિમાં ઉત્પન્ન થએલી, (અને) માછીમારના રાજા માછીમારે પાળેલી, તેના પુત્ર વ્યાસથી (વિદુર) ઉત્પન્ન થએલો. ૨૦.

(વિદુર) ભગવદીય હોવાથી, ચાલતા વિષયમાં ઉપયોગી થાય તેવી તેની સરસાઈ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

भवान् भगवतो नित्यं संमतः सानुगस्य च ॥
यज्ज्ञानदेशाय च मामादिशद्भगवान् व्रजन् ॥ २१ ॥

અને જેને જ્ઞાનનો ઉપદેશ આપવા પધારી જતાં ભગવાને મને આજ્ઞા કરી, તે તમે ભગવાનને અને (તેમના) સેવકોને સદા પ્રિય છો. ૨૧.

તમે ભગવાનને સદા પ્રિય છો, સેવકો સાથેના (ભગવાન)ને પણ, એટલે વૈષ્ણવોને પણ ઘણા પ્રિય છો, તે (અર્થ) 'सानुगस्य' શબ્દથી કહેલો છે. તે (પધારી જવાના) સમયે (ભગવાને તમારું) સ્મરણ કર્યું, તેથી સદા પ્રિય હોવાપણાનો નિશ્ચય થાય છે. 'મહાત્મા વિદુરે' એ વાક્ય પ્રમાણે ભીષ્મ વિગેરે (ભગવાનના) સેવકો પણ તમારો આદર કરે છે. તે (પ્રિય હોવાના નિશ્ચય)નું કારણ ઉત્તરાર્ધથી

* વ્યાસ માછલીની કન્યાના પુત્ર હોવાથી, પોતામાં વિદુરનો પ્રવેશ કરાવી પોતાનીદ્વારા શૂદ્ર સ્ત્રીમાં પ્રવેશ કરાવવા યોગ્ય હતા, એવો અર્થ જણાય છે.

કહેલું છે. જે તમને જ્ઞાનનો ઉપદેશ આપવા ભગવાને મને આજ્ઞા કરી. 'च' 'અને' શબ્દથી (એમ જણાવેલું છે કે ભગવાને) પોતે પણ સ્મરણ કરીને (તમને)* ઉપદેશ આપેલ છે. 'ભગવાન' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે) સ્મરણ કરવાનું તેમને પ્રયોજન નહતું. 'પધારી જતાં' શબ્દથી તે (જ્ઞાન આપવા)ની જરુરીઆત (દર્શાવેલી છે). દીઅરથી પુત્રની ઉત્પત્તિ કરવાની શાસ્ત્રમાં આજ્ઞા હોવાથી વ્યાસે ભાઈની પત્ની સાથે સંબંધ કર્યો તેમાં દોષ ન હતો. તેમ કરવામાં કામનો વિકાર ન હોવો જોઈએ, તેથી અગ્નિહોત્રની પેઠે કલિમાં (તેમ કરવાની) શાસ્ત્રમાં મના (કરેલી) છે. ૨૧.

એપ્રમાણે તેનું અભિનંદન કહીને, નીચેના શ્લોકથી આરંભી તેણે પૂછેલી ભગવાનની લીલા કહે છે:—

अथ ते भगवल्लीला योगमायोपबृंहिताः ॥
विश्वस्थित्युद्भवान्तार्था वर्णयाम्यनुपूर्वशः ॥ २२ ॥

હવે યોગમાયાના સંબંધવાળી, વિશ્વની સ્થિતિ, ઉત્પત્તિ અને લયના પ્રયોજનવાળી ભગવાનની લીલાઓ હું તને અનુક્રમે કહીશ. ૨૨.

લોકમાં પ્રસિદ્ધિ છે તેથી જૂદો પ્રકાર હોવાથી, 'अथ' 'હવે' શબ્દ (યોજી જૂદો આરંભ કરેલો છે). માત્ર ભગવાને કરેલું ચરિત્ર વેદમાંજ છે, છતાં પણ તને તે કહેવાનું યોગ્ય નહિ હોવાથી,† યોગમાયાના સંબંધવાળી ભગવાનની લીલાઓ કહીશ, એમ 'યોગમાયાના સંબંધવાળી તને (કહીશ)' શબ્દોથી કહેલું છે. પહેલાં કહેલી સાધન બનેલી ભગવાનની માયા યોગમાયા છે, તેના સંબંધવાળી (લીલાઓ તને કહીશ), કારણકે શુદ્ધ (એવા સંબંધવિનાની) તને (કહેવી) યોગ્ય નથી. ત્યાં છેલ્લા પ્રશ્નમાં[1] પણ (શંકાનો) ત્યાગ (સમાધાન) કરેલ છે, એમ વિશ્વની સ્થિતિ, ઉત્પત્તિ અને લયજ છે अर्थाः પ્રયોજનો જેમનાં તેવી' એ વિશેષણથી કહેલ છે. 'અનુક્રમે' એટલે ક્રમ પ્રમાણે કહીશ.

ભગવાનની લીલા મનનું અનુરંજન કરીને, સ્નેહ ઉત્પન્ન કરે છે. યોગમાયાના સંબંધવાળી હોવાથી આશ્ચર્યરૂપ હોવાથી અદ્ભુત છે. ભિન્ન(પ્રકારની) બુદ્ધિનું વિસ્મરણ થાય, તે માટે આ કહેલ છે. વિશ્વની ઉત્પત્તિ વિગેરે તો (ભગવાનનાં) માહાત્મ્યનું જ્ઞાન થાય તે માટે (કહેલ છે). અનુક્રમ તો સ્હેલાઈથી જ્ઞાન થાય તે માટે (જરુરી છે). એમ હોવાથી (લીલાનાં શ્રવણથી) ભક્તિ થાય છે. આથી (એમ જણાવ્યું કે) ભગવાન લીલાથીજ (વિશ્વની સ્થિતિ વિગેરેના) કર્તા થાય છે, તેથી કોઈ દોષ[2] નથી (ભગવાનનું) પુરુષોત્તમપણું જણાય[3] તેમાટે લીલા ઉપાયથી[4] (તેમની સાથે) સંબંધમાં આવેલી હોવાથી, તે છૂટી પડતી નથી. તે (યોગમાયા) (વિશ્વની સ્થિતિ વિગેરેની) કર્તા બનતી નથી, પણ માત્ર

---

* વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો પાઠ લીધો છે. નાથદ્વારાવાળી પ્રતમાં 'हेतुभावः' પાઠ છે. તેનો અર્થ '(સ્મરણ કરવાનું) કારણ હોવાનું (કહેલું છે)' થાય.

† વિદુર શૂદ્ર ભોગસ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન થએલ હોઈ શૂદ્ર હોવાથી વેદનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો તેને અધિકાર નથી, તેથી તે તેને કહેવાય તેવું નથી.

૧. પાછલ ૧૬મા શ્લોકમાં એવી શંકા કરી છે કે 'કાલ વિગેરે શક્તિઓથી વિશ્વના જન્મ વિગેરે થવાનું સંભવતું હોવા છતાં, ભગવાને પોતે તે કેમ કર્યાં?' તેનું સમાધાન કરેલું છે. તે (જન્મ વિગેરે)નેજ પ્રયોજન કહેલ હોવાથી, તે લીલાઓ હોવાનું કહેલું છે. (प्र)

૨. પાછલ શ્લોક૫માં 'ભગવાનના અવતારો અને કર્મોનું શું પ્રયોજન?' વિગેરે વિચારતાં તે વ્યર્થ છે વિગેરે દોષ કહ્યા, તેવો કોઈ દોષ નથી. (प्र)

૩. જો ભગવાન લીલા ન કરે, તો નાના મોટા ન રહેતાં બધા એકરૂપ રહેતાં, તેમનું પુરુષોત્તમપણું ન રહે, તેથી ભગવાન લીલા કરે છે, એવો અર્થ છે. (प्र)

૪. લીલા યોગમાયાના સંબંધવાળી હોવાનું પ્રયોજન કહેલું છે. સર્વની મુક્તિ થયા પછી, માત્ર આશ્રયલીલા હોય, ત્યારે પુરુષોત્તમપણું પણ આકસ્મિક થાય. તેથી તેવું ન થાય તેમાટે તે લીલા પણ સંબંધમાટેજ ઉપાયરૂપ રહે છે. તેથી તે (યોગમાયા)થી ભગવાનના સંબંધમાં આવેલી લીલા ભગવાનથી કોઈ સમયે છૂટી પડતી નથી, એટલે તેમનું પુરુષોત્તમપણું નિત્ય છે, એવો અર્થ છે. (प्र)

(તે કાર્ય કરવામાં ભગવાન) સાથે રહે છે. તેમ (સાથે રહેતી) ન હોય, તો સર્વને વશ કરવાનું ન[1] બને. વિશ્વનું સ્વરૂપ કહેવાનું છે. તે ભગવાનનું એક રૂપ છે. તેની ઉત્પત્તિ વિગેરે પદાર્થો તે (યોગમાયાના સંબંધવાળી) લીલાઓથી થએલાજ[2] છે. હું તો માત્ર (તે) કહું છું, પણ કવિપેઠે તેમનું વર્ણન કરતો નથી, એવો અનુક્રમ જણાવ્યો. ૨૨.

એપ્રમાણે પ્રતિજ્ઞા કરી, શ્રવણ કરનારને સાવધાન કરીને, વિશ્વની ઉત્પત્તિ કહેવા માટે, નીચેના શ્લોકમાં (તે) પહેલાંની સ્થિતિ કહે છેઃ—

भगवानेक आसेदमग्र आत्मात्मनां विभुः ॥
आत्मेच्छानुगतावात्मा नानामत्युपलक्षणः ॥ २३ ॥

આ પહેલાં આત્માઓના આત્મા સમર્થ ભગવાન એકજ હતા. આત્માના ધર્મો પાછલ (તેમનામાં) જતાં જૂદી જૂદી બુદ્ધિથી આત્મા તરીકે જણાતા હતા. ૨૩.

આ સર્વ જગત્ પહેલાં ભગવાનજ હતા, કારણકે શુદ્ધ લીલા તો ભગવાનજ એવા પ્રકારે[3] (જગદ્રૂપ) થાય તે છે. યોગમાયાના સંબંધવાળી (લીલા) તો (એવી છે કે) આ જગત્–પ્રવાહ અનાદિ હોવાના પ્રકારે આવિર્ભાવ અને તિરોભાવવાળું આરંભવિનાનું (અને) અંતવિનાનું ભગવાનનું એક રૂપ છે. (તેનો) તિરોભાવ થાય, ત્યારે જેમ મીઠું જલજ બને છે, છતાં પણ તે બે સ્વરૂપથી એક બનતાં નથી– તે (જલ)નો રસ મીઠો છે, અને આ (મીઠાં)નો ખારો હોય છે–તેમ તે (જગત્) ભગવાનજ થાય છે, પણ (તેમનાથી) છૂટું જાણી શકાતું નથી એ ભગવાનપણું[4] છે. તે (અર્થ) 'આ જગત્ સૃષ્ટિની અગ્રે પહેલાં ભગવાનજ હતું' એમ કહેલો છે. વળી અનંતરૂપવાળા ભગવાનનમાં તેનો તિરોભાવ થયો ન હતો, પરંતુ (ભગવાનના) એકજ (રૂપ)માં થયો હતો. 'હતું' શબ્દથી (એમ જણાવેલું છે કે) તે (જગતનો લય થવા)માં ભગવાનની કાંઈ પણ ક્રિયા ન હતી. મીઠું પોતેજ જલમાં લય પામે છે, પણ તેમાંથી તેને છૂટું પાડવાનું (કાર્ય) ઘણું કઠણ છે. તેથી માત્ર ભગવાનથી થઈ શકે તેવું આ (જગતને ભગવાનથી છૂટું પાડવું એટલે તેની ઉત્પત્તિ કરવી તે) ભગવાનનું ચરિત્ર કહેલું[5] છે. (ભગવાન) પોતે તેવા (જગદ્રૂપ) થાય તેમાં, અથવા (તેને પોતાથી) જૂદું ઉત્પન્ન કરે તેમાં યોગીની પેઠે અથવા મણિની પેઠે (તેમને) જરાએ પ્રયાસ (કરવો પડતો) નથી.

'તે સમયના જીવો ચિદ્રૂપ હોવાથી, (તેઓનો) એક (ભગવાન)માં લય કેમ થાય?' એવી શંકા થાય, તેથી 'આત્માઓના આત્મા' એમ કહેલું છે, કારણકે પ્રસિદ્ધ ભગવાન બધાએ જીવોના આત્મા છે, સમષ્ટિની* પેઠે મૂલ બનેલ ચિદ્રૂપજ છે. તેનામાંજ[6] આ મુખ્યરીતે સત્ (જગત)નો લય થાય છે. તેમ (લય) થતો ન હોય, તો (જગતને ભગવાનથી છૂટું પાડવામાં) કઠણતા[6] ન થાય. જો (જગતનો) સતમાં લય થતો હોય, તો (તે) સત્જ થાય. જેમની મુક્તિ થએલી નથી તેવા[7] જીવોનો

---

૧. મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છનારા, મોક્ષ પ્રાપ્ત કરેલા અને ભક્તોને વશ કરવાનું. (प्र)
૨. આ વાક્યથી અનુક્રમે કહેવાનું પ્રયોજન કહેલું છે. (प्र)
૩. 'એવા પ્રકારે' એટલે કુંડાળું વળેલા સર્પની પેઠે (ભગવાન) પોતેજ સર્વ (જગત્)રૂપ થાય છે. (प्र)
૪. 'જેમ મીઠાંનો કટકો જલમાં નાખેલો (જલરૂપ થાય છે)' એવો લયનો પ્રકાર કહેલ છે, તેમાં લય થવા માટે પ્રવેશ કરવા સમયે સત્ય ભેદ જણાવેલો છે. તેના આધારે રામાનુજાચાર્યે વિશિષ્ટાદ્વૈત સિદ્ધાંત કહેલો છે, તેનું મૂલ આ લીલા જણાવેલી છે. (प्र)
૫. ઘણાં પુરુષાતનવાળાં ચરિત્રતરીકે કહેલું છે. (प्र)
* સમષ્ટિ એટલે સર્વ જીવોનો સમૂહ.
૬. 'તેનામાં' એટલે સમષ્ટિમાં. જો ચિત્માં (સમષ્ટિમાં) લય થતો ન હોય તો તેને છૂટું પાડવામાં પ્રયાસ થાય. (प्र)
૭. જીવનો આધાર ન હોય તેવાં જગતનો સત્માં લય થાય છે એમ સ્વીકારવામાં આવે છતાં પણ, જીવના આધારવાળું (જગત્) જીવથી છૂટું પડતાં, જીવોની મુક્તિજ થાય, તેથી તેમના આધારવાળાં જગતનો ચિતમાંજ લય થાય છે એમ માનવું જોઈએ. તેથી મુક્તિ પામેલા જીવોના સંબંધવાળા જગતનો સતમાં, અને બાકીનાનો ચિતમાં લય થાય છે, એવો ભાવ છે. (प्र)

પ્રલય થતાં, જીવોના આધારવાળાં જગત્‌નો તેમાંજ લય થયો. (ભગવાનમાં) તેની ઉત્પત્તિ કરવાની શક્તિ છે એમ જણાવવા 'સમર્થ' વિશેષણ કહેલું છે, કારણકે સર્વ (કરવા)ની શક્તિવાળા તેમણે આરંભમાં જીવોને પહેલાં પોતાની અંદર મૂકીને તેમનામાંજ જગતનો લય કરાવ્યો. આથી એમ કહ્યું કે તેમને (ભગવાનને) (જગતનો) સંબંધ નથી. એમ (જગત્ અને ભગવાનનું) એકપણું હોવા છતાં, (તેમનો) સંબંધ ન થવાનું કારણ સમર્થપણું છે.

'જીવોને ઇચ્છા વિગેરે ગુણો હોવાથી, (તેમની ભગવાનસાથે) એકપણાંથી સ્થિતિ કેમ થાય?, એવી શંકા થાય, તેથી 'આત્માના ધર્મો પાછલ (તેમનામાં) જતાં' એમ કહેલું છે. આત્માઓની જે ઇચ્છા એટલે બધાએ ધર્મો, તેઓ પણ તેમનામાંજ પાછલ જાય છે, **અથવા** જ્યારે ભગવાનની ઇચ્છાથી ત્યાં જગતની પાછલ જાય છે (જગત્‌માં તેમનો લય થાય છે), ત્યારે તેનો (તેમની અંદર) લય થાય છે, એવું પહેલાનો પ્રલય થવાનું કારણ કહેલું છે. ત્યારે આ ભગવાન 'આત્મા' એવા નામથીજ ઓળખાય છે. અથવા આત્મા હોવાથી તેની (તેનો પોતાની અંદર લય થવાની) ઇચ્છા (થાય છે) અને તેથી તે (જગત્) તેમના રૂપવાળું (ભગવદ્રૂપ) થયું તે સમયે ભગવાન બીજી સૃષ્ટિ પેઠે એકસરખા થતા (જણાતા) નથી, પરંતુ જૂદી જૂદી બુદ્ધિથી (જૂદા જૂદા)જ જણાય છે. **અથવા** જેમ[1] પરસ્પર જૂદી જૂદી જાતના એક હજાર મીઠાં(ના કટકા), હદવાળા એક જલમાં નાખેલા અને એકરસ પણ થએલાં (હોય તે) જૂદી જૂદી બુદ્ધિથી જોતાં એક થાય છે (જણાય છે), (અને) જેમ કોઈથી 'સીંધાલુન વિગેરે ક્યાં છે?' એમ પૂછેલો (પુરુષ) બધા (પ્રકારના મીઠાં) માટે જલજ દેખાડે છે, તેમ બધીએ બુદ્ધિથી (ભગવાન) એકજ જણાય છે. અથવા (ભગવાનની) પોતાની ઇચ્છા સર્વમાં જતી હોવાથી, (તે સર્વના) આત્મા છે. તેથી ભગવાનના એક ભાગમાંજ વિશ્વનો લય (થએલ) કહ્યો, 'હું એક અંશથી (આ સર્વ) જગત્‌ને (વ્યાપીને) રહેલો છું' (ભ૦ ગી૦ ૧૦–૪૨) એ ભગવાનનું વાક્ય તેવા અર્થવાળુંજ છે. (જગત્‌નો) આવિર્ભાવ પણ તેપ્રમાણે (ભગવાનના એક અંશથી) થાય છે. ૨૩.

એ પ્રમાણે પહેલાંની સ્થિતિ કહીને, આરંભમાં નીચેના શ્લોકમાં જીવોની ઉત્પત્તિ કહે છેઃ—

स वा एष तदा द्रष्टा नापश्यद्दृश्यमेकराट् ॥
मेनेऽसन्तमिवात्मानं सुप्तशक्तिरलुप्तदृक् ॥ २४ ॥

તે જ ત્યારે આ જોનાર થયા, (તે) એકલા પ્રકાશનારે જોવાનું (કાંઇ) ન ભાળ્યું. જેની શક્તિઓ પ્રકટ થએલી ન હતી (અને) જ્ઞાનશક્તિનો લોપ થયો ન હતો તેવા તેણે પોતાને અસત્ જેવો માન્યો. ૨૪.

(જેમની) પોતાની અંદર સર્વ હતું તે ભગવાનજ 'वै' નિશ્ચય દેવદત્ત વિગેરે રૂપથી જણાતા **एष** આ જીવ થયા. પછી તે (ઐશ્વર્ય વિગેરે ગુણોના) તિરોભાવના પ્રકારથી[2] જીવ થઈને પ્રકટ થયા. ત્યારે તે પહેલાના સંસ્કારને લીધે જોનાર થયો, 'હું જોનાર છું' એવી (પોતાની) પહેલાની સ્થિતિનું (તેને) સ્મરણ થયું. ત્યારે (પોતાનાં) જોનારપણાંને પુષ્ટિ મળે તે માટે જોવાના (પદાર્થ)માટે શોધ કરતાં, (તે) જોયો નહિ, કારણકે સર્વ જીવોનો આત્મા બનેલ તે એકલોજ (ભગવાનમાંથી) નીકળેલો પ્રકાશતો હોવાથી તે એકલોજ પ્રકાશનાર હતો. જો કે (તે) પોતાને પણ તે જોઈ શકત, છતાં પણ પહેલાની વાસનાને લીધે તે બહિર્મુખજ બહાર નીકળેલો હોવાથી, પોતાથી જૂદોજ જોવાનો (પદાર્થ) શોધતાં, તેવો ન હોવાથી, તેણે પોતાનેજ અસત્ જેવો માન્યો. 'જેવો' શબ્દથી અર્ધ અસત્ (કહેલો છે). 'આત્મા'નો અંશ હતો, જોવા યોગ્ય અંશ ન હતો, તેથી ઉપાધિ ન હોય ત્યારે ઉપાધિના સંબંધવાળા ગુણો[3] ગુણો રહેતા નથી. તેથી જોનારે (તેણે) પોતાને ન જોનારજ માન્યો.

---

૧. જૂદી જૂદી બુદ્ધિ થતી હોવાથી લય સારીરીતે થયો હશે એમ જણાય, તેથી તે ન પસંદ પડતાં, બીજા પ્રકારે તેવો લય થવાનું કહે છે. (प्र)

૨. બ્રહ્મસૂત્ર. ૩–૨–૫ માં કહેલા પ્રકારથી. (प्र)

૩. 'જોવાનો પદાર્થ કેમ ન હતો' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી આ કહેલ છે. જે પદાર્થોના ગુણો ઉપાધિવાળા છે, તેમના ગુણો ઉપાધિ ન હોય ત્યારે રહેતા નહિ હોવાથી તેવા પદાર્થ ન હતા, એવો અર્થ છે. (प्र)

'પહેલાં જોવાનો (પદાર્થ) હતો, અને આ (જોનાર)ની પેઠે તેનો લય થયો હતો. તેથી (આનો) પોતે પ્રકટ થયો ત્યારે જોવાનો (પદાર્થ) પણ કેમ પ્રકટ ન થયો?' એવી શંકા થાય, તેથી 'જેની શક્તિઓ પ્રકટ થએલી ન હતી' એ વિશેષણ કહેલું છે. સૂતેલી છે શક્તિઓ જેની તેવો (જોનાર હતો), એટલે જે પ્રપંચને જાગ્રત કરનારી (શક્તિઓ) હતી, તે હજીસુધી (તેને) પ્રાપ્ત થઈ ન હતી. 'એમ હોય તો જ્ઞાનશક્તિ પણ જાગ્રત થઈ નહિ હોય' એવી શંકા થાય, તેથી 'જેની જ્ઞાનશક્તિનો લોપ થયો ન હતો' એમ કહેલું છે; આની જ્ઞાનશક્તિનો પહેલાં પણ **न लुप्ता** લોપ થયો ન હતો; આત્મા (પોતા)ની પેઠેજ રહેલી; પોતે પ્રકટ થયો ત્યારેજ પ્રકટ થઈ, એવો અર્થ છે. ૨૪.

તેણે જ્યારે પોતાને અસત્ જેવો માન્યો ત્યારે પોતાને અસત્ જણાવનારાં આ[1] જ્ઞાનોજ એકઠાં થઈ માયારૂપે ઉત્પન્ન થયાં એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

सा वा एतस्य संद्रष्टुः शक्तिः सदसदात्मिका ॥
माया नाम महाभाग ! ययेदं निर्ममे विभुः ॥ २५ ॥

હે મહાભાગ્યવાન! તે ખરેખર આ સારીરીતે જોનારની સત્ અને અસત્ સ્વરૂપવાળી માયા નામની શક્તિ છે, જેનાથી સમર્થે (ઈશ્વરે) આ (જગત્) રચેલું છે. ૨૫.

જે કારણથી તેણે પોતાને જૂદા પ્રકારે (અસત્) જાણ્યો, આ જ માયા. તે પહેલાં કહેલી[2] સત્ અને અસત્ સ્વરૂપવાળી, પ્રસિદ્ધ, મોહ કરનારી છે. સ્વભાવથી (તે) સત્ છે. ખોટીરીતે તેનો અંગીકાર કરેલ હોવાથી (તે) અસત્ છે. આવુંજ તેનું સ્વરૂપ છે. આ (જોનાર)જ આત્મા છે. તે ગુણરૂપ છે, અથવા આત્માજ (તેને) તેનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત[3] કરાવે છે, અથવા ત્રણના સમૂહરૂપ[4] (તેનું) સ્વરૂપ છે. 'આ સારી રીતે જોનારની શક્તિ' શબ્દોથી તે ગુણરૂપ હોવાનું કહેલું છે. આ સારીરીતે જોનાર જીવની (તે શક્તિ છે), એટલે (જોવાના પદાર્થને) શોધતાં તે પોતાનેજ જૂએ છે, એવો (અર્થ છે). 'શક્તિ' એટલે ભવિષ્યનું કાર્ય કરવાનું સામર્થ્ય. તેનું નામ 'માયા' છે. **मया** મારી સાથે **वर्तते** રહે (તે **माया**), એવો પ્રત્યય રહેવાથી (શબ્દ થએલો છે), અથવા વિભક્તિના પ્રત્યય જેવો આ અનિયમિત શબ્દ થએલો છે. પછી अ પ્રત્યય લાગ્યો છે, તેની જાતનો (**मया**માંનો अ) દીર્ઘ થયો છે, ई પ્રત્યય લાગ્યો નથી. 'હે મહાભાગ્યવાન્!' એ સંબોધન છે. (તેથી) એમ સૂચવેલું છે કે આ અર્થ જાણવો ઘણો કઠણ હોવાથી તેનું જ્ઞાન થતાં ઘણું ભાગ્ય થાય છે. 'જેનાથી સમર્થે આ રચેલું છે', એટલે જે સાર ખેંચ્યા વિનાની જીવની શક્તિરૂપ માયાથી (ઈશ્વરે) આ બધું જગત્ રચેલું છે. જેના ગુણરૂપ (તે) શક્તિ છે, તે (જગત્નો) કર્તા નથી, એમ '**विभुः**' 'સમર્થે' શબ્દથી કહેલું છે. ભગવાને રચેલા જગતમાંજ, જીવના પ્રયોજન માટે તેની માયાથીજ ભગવાને જગત્[5] રચ્યું. હરકોઈ (સાધન)થી જગત્ રચે છે, તેથી 'સમર્થ' (કહેલા છે). ૨૫.

જે સૃષ્ટિ (તેં વિદુરે) સામાન્યરીતે કહી, તે નીચેના શ્લોકથી આરંભી વિસ્તારથી કહે છે:—

कालवृत्त्या तु मायायां गुणमय्यामधोक्षजः ॥
पुरुषेणात्मभूतेन वीर्यमाधत्त वीर्यवान् ॥ २६ ॥

જેમનું ઈંદ્રિયોથી જ્ઞાન થઈ શકતું નથી તેવા વીર્યવાળા (ભગવાને) તો કાલની ક્રિયાથી ગુણવાળી થએલી માયામાં પોતાનાં અંશરૂપ પુરુષથી વીર્યનું આધાન કર્યું.

૧. "જગત રચ્યું તે પહેલા ભગવાન સિવાય કોઈ ન હતું. તેથી 'सा' 'તે' શબ્દથી કઈ જાગ્રત શક્તિ જાણવી?" એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી તે શક્તિનું સ્વરૂપ આભાસથી જણાવતાં શ્લોકનું અવતરણ કરેલ છે. (प्र)

૨. બીજા સ્કંધમાં ચિત્શક્તિ તરીકે કહેલી. (प्र)

૩. સત્માંથી અસત્રૂપ ઉત્પન્ન થએલી છે એવા અભિપ્રાયથી આ વાક્ય કહેલું છે. તે અજ્ઞાનરૂપ છે એવો અર્થ છે. (प्र)

૪. આ બીજો મત કહેલો છે. આત્મા, અસત્યપણું અને જ્ઞાનના બનેલ પિંડ જેવી તે છે. (प्र)

૫. પહેલાં કહેલ જગતથી જૂદા પ્રકારનું, વ્યાવહારિક જગત્ રચ્યું. એવો અર્થ છે. (प्र)

'तु' 'તો' (જીવ જગત્ રચે છે એવા) મતને ખોટો ઠરાવે છે, કારણકે જીવ (જગતનો) કર્તા નથી, તેમજ બીજાવડે રચતો નથી. 'કાલની ક્રિયા' એટલે કાલ ત્યાં આવીને ફર્યો, તેણે પ્રદક્ષિણા કરી. (તે) કાલની ક્રિયાથી માયામાં ગુણોનો ખળભળાટ થયો. કાલનું અધિષ્ઠાન થએલી તે ખળભળેલા ગુણોવાળી થઈ, એવો અર્થ છે. ત્યારે મોહ પામેલી થતાં તે પુરુષની પેઠે કામથી અંધ થઈ, ત્યારે ભગવાને ઇંદ્રિયોથી જેમનું જ્ઞાન થઈ શકતું નથી તેવાજ રહીને, તેનાથી અજાણ્યા રહીને જ, પોતામાંથી તેનો પતિ થવા યોગ્ય એક પુરુષ બનાવ્યો. ભગવાનનો અંશ, પુરુષોત્તમરૂપજ તે પતિ થવા યોગ્ય હતો. તેની પોતાની મેળે પ્રવૃત્તિ થતી ન હોવાથી, તેને નિમિત્ત બનાવીને ભગવાને પોતેજ તેના અંતર્યામી થઈ તે (માયા)માં વીર્યનું આધાન કર્યું, કારણ કેપુરુષ અને જીવને શરીરની અંદરજ વૃષણ હોવાનું સંભવતું હોવાથી, તેઓને વૃષણ ન હોવાથી વીર્ય ન હતું (અને ભગવાન) પોતેજ વીર્યવાળા હતા. પછી પુરુષને નિમિત્ત બનાવીને ભગવાને સ્થાપન કરેલું વીર્ય માયામાં રહેલું, (તેમાં) જીવનો પ્રવેશ થતાં તે મહત્તત્ત્વ થયું. ૨૬.

ततोऽभवन्महत्तत्त्वमव्यक्तात्कालचोदितात् ॥
विज्ञानात्मात्मदेहस्थं विश्वं व्यञ्जंस्तमोनुदः ॥ २७ ॥

પછી કાલે ખળભળાવેલી માયામાંથી પોતાના દેહમાં રહેલાં વિશ્વનો પ્રકાશ કરતું અંધકારનો, નાશ કરનાર વિજ્ઞાનરૂપ મહત્ તત્ત્વ ઉત્પન્ન થયું. ૨૭.

તે (માયા)માંજ રહેલું બીજ મહત્ તત્ત્વ ન હોવાથી, પ્રસવ થાય તે માટે કાલે (માયામાં) ખળભળાટ કરતાં પ્રસવ કરનારી તે (માયા)માંથી મહત્ તત્ત્વ ઉત્પન્ન થયું એમ 'કાલે ખળભળાવેલી માયામાંથી....' શબ્દોથી કહેલું છે[1] જીવના ગુણમાંથીજ અને ભગવાનના અંશમાંથી બધું ચેતન કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે. અહિં સમૂહનીજ ઉત્પત્તિ ઇચ્છેલી છે, અને લય પણ સમૂહમાંજ થાય છે, કારણકે તે જ્ઞાનરૂપજ ઉત્પન્ન થયું. 'મહત્' એ તેનું નામ છે, (અને) ભગવાન (તેનું) કારણ હોવાથી, (તે) તત્ત્વ છે, તેથી (તે) 'મહત્ તત્ત્વ' છે. ઉત્પન્ન થવામાં તે ગુણની સ્થિતિવાળું હોવા છતાં, પાછળથી તે મુખ્ય સ્થિતિવાળું થતું હોવાથી, તત્ત્વપણાનો ત્યાગ કરી તેને 'મહાન્' એમ પુરુષ તરીકે જણાવેલ છે, કારણકે તે વિવિધ જ્ઞાનરૂપ ઉત્પન્ન થએલ છે, અને ક્રમપ્રમાણે સૃષ્ટિ થાય છે એવો મત હોવાથી તેની દ્વારાજ સર્વ જગત્ ઉત્પન્ન થએલું છે. (તે ઉત્પન્ન થયું) તે સમયે તેના જ્ઞાનથી (તેની) પોતાની અંદર રહેલું જગત્ પ્રકાશવાળું થયું, અને તેના ઉપરનું ઢાંકણ અંધકાર દૂર થયું. તે (અર્થ) 'પોતાના દેહમાં વિશ્વનો પ્રકાશ કરતું, અંધકારનો નાશ કરનાર વિજ્ઞાનરૂપ' તે ઉત્પન્ન થયું શબ્દોથી કહેલો છે. ૨૭.

सोऽप्यंशगुणकालात्मा भगवद्दृष्टिगोचरः ॥
आत्मानं व्यकरोदात्मा विश्वस्यास्य सिसृक्षया ॥ २८ ॥

ભગવાનની દૃષ્ટિ પડતાં, અંશ ગુણ કાલ અને જીવરૂપ તે વિશ્વના આત્માએ પોતાને પણ આ વિશ્વનું સર્જન કરવાની ઈચ્છાથી કાર્યમાં નિમગ્ન કર્યો. ૨૮.

કાલ પણ આવ્યો, સત્ત્વ વિગેરે કારણના ગુણો પણ આવ્યા, અંશ પુરુષ પણ આવ્યો, (અને) **आत्मा** જીવ પણ (આવ્યો). આ (ચાર) જેમાં છે તેવો ચાર મૂર્તિવાળો થઈ, ભગવાનની દૃષ્ટિ પડતાં તેણે પોતાને **विविधमकरोत्** કાર્યમાં નિમગ્ન કર્યો, કારણકે આ વિશ્વનો પણ આત્મા છે. તેમ ન હોય તો પોતાનો આત્મા (આત્મા પોતે કાર્યમાં) નિમગ્ન ન થાય. 'તેણે તે પ્રમાણે કેમ કર્યું?' એવી શંકા થાય, તેથી 'આ વિશ્વનું સર્જન કરવાની ઈચ્છાથી' એમ કહેલું છે, કારણકે પહેલાં તે બ્રહ્મ જાણનારની પેઠે (તટસ્થ) રહેલો, પછી કાર્યમાં નિમગ્ન થયો, એવો અર્થ છે. ૨૮.

---

૧. શ્રીભાગવત સર્વે વેદો અને ઇતિહાસના સારરૂપ હોવાથી બીજા પુરાણોમાં કહેલી શક્તિની નાભિમાંથી નીકળેલા કમલમાંથી બ્રહ્માની ઉત્પત્તિ આ સૃષ્ટિની સમાન છે એમ જણાવેલું છે. (प्र)

નીચેના શ્લોકમાં (તેનું) કાર્ય કહે છેઃ—

महत्तत्त्वाद्विकुर्वाणादहन्तत्त्वं व्यजायत ॥
कार्यकारणकर्त्रात्मा भूतेन्द्रियमनोमयः ॥ २९ ॥

કાર્યમાં વિશેષ નિમગ્ન થએલા મહત્ તત્વમાંથી કાર્ય, કારણ અને કર્તારૂપ, ભૂત; ઇંદ્રિયો અને મનવાળો અહંકાર ઉત્પન્ન થયો. ૨૯.

સ્વતંત્રતા ન હોવાને લીધે, (મહત્ તત્વને) પાછી કારણની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ, એમ 'મહત્ તત્વમાંથી....' થી કહેલું છે. જ્યારે તે કાર્યમાં વિશેષ નિમગ્ન થયું, (એટલે) તેણે પોતાને માટે કાર્ય કરવાની ઇચ્છા કરી, ત્યારે તેમાંથી અહંકાર ઉત્પન્ન થયો. પહેલાંની પેઠે તે (અહંકાર) ત્રણ પ્રકારનો હોવાનું ઉત્તરાર્ધથી જણાવે છે. કાર્ય આધિભૌતિક છે, કારણ આધ્યાત્મિક છે (અને) કર્તા આધિદૈવિક છે. તે ત્રણના સમૂહરૂપ થઈને ભૂત, ઇંદ્રિયો અને મનવાળો થયો; ભૂતો, ઇંદ્રિયો અને મનને ઉત્પન્ન કરનારો ત્રણ પ્રકારનો અહંકાર થયો, એવો અર્થ છે. ૨૯.

નીચેના શ્લોકથી (આરંભી) તે ભેદો ગણાવે છેઃ—

वैकारिकस्तैजसश्च तामसश्चेत्यहं त्रिधा ॥
अहन्तत्त्वाद्विकुर्वाणान्मनो वैकारिकादभूत् ॥
वैकारिकाश्च ये देवा अर्थाभिव्यञ्जनं यतः ॥ ३० ॥

અહંકાર વૈકારિક, તૈજસ અને તામસ એવા ત્રણ પ્રકારનો છે. અહંકાર કાર્યમાં વિશેષ નિમગ્ન થતાં, વૈકારિક (અહંકાર)માંથી મન અને જે વૈકારિક દેવો જેમનાથી પદાર્થનું ભાન થાય છે તેઓ ઉત્પન્ન થયા. ૩૦.

વૈકારિક એટલે સાત્વિક, તૈજસ એટલે રાજસ અને ભૂતોના કારણરૂપ તામસ (અહંકાર) છે. 'વૈકારિક અહંકારમાંથી....' શબ્દોથી સાત્વિક (અહંકાર)માંથી થએલી સૃષ્ટિ કહેલી છે. 'જે વૈકારિક દેવો' શબ્દોથી (એમ જણાવેલું છે કે) ગંધર્વો વિગેરે દેવો તેમાંથી ઉત્પન્ન થએલા નથી. સાત્વિક અહંકારમાંથી જે દેવો ઉત્પન્ન થયા, તેઓ પણ સાત્વિક થયા, એવો અર્થ છે. તેઓ જુદા હોવાનું પ્રમાણ 'જેમનાથી પદાર્થનું ભાન થાય છે' શબ્દોથી કહેલું છે. દેવોના રહેઠાણ વિના, માત્ર ઇંદ્રિયોથી શબ્દોનું જ્ઞાન વિગેરે થતાં નથી, તેથી (જ્ઞાન કરાવવાની) શક્તિ દેવોનીજ છે. જો શાસ્ત્ર બનાવી કાઢેલું હોત, તો ઇંદ્રિયોજ તેવી (શક્તિવાળી) હોવાની કલ્પના કરાત. જેવો નિર્ણય થએલો છે તેવું અહિં કહેવામાં આવે છે, તેથી પદાર્થનો પ્રકાશ કરવાની શક્તિ દેવોનેજ અધીન છે. ૩૦.

નીચેના શ્લોકમાં રાજસ (અહંકાર)માંથી થએલી સૃષ્ટિ કહે છેઃ—

तैजसानीन्द्रियाण्येव ज्ञानकर्ममयानि च ॥
तामसो भूतसूक्ष्म्यादिर्यतः खं लिङ्गमात्मनः ॥ ३१ ॥

વળી જ્ઞાન અને કર્મવાળી ઇંદ્રિયો તૈજસજ છે. તામસ ભૂતોનું અને સૂક્ષ્મોનું કારણ છે, જેમાંથી ભગવાનને બોધ કરનારું આકાશ (ઉત્પન્ન થએલું) છે. ૩૧.

'**एव**' 'જ' શબ્દ (એમ જણાવે છે કે ઇંદ્રિયો) સાત્વિક અથવા તામસ નથી. જ્ઞાનમાં સત્વ (ગુણ) મુખ્ય છે, (અને) ક્રિયામાં તમઃ (ગુણ) મુખ્ય છે, તેથી બંને પ્રકારની ઇંદ્રિયો રાજસ હોવાનો તર્ક પહેલાં[1] કહેલોજ છે. '**च**' 'વળી' શબ્દથી બુદ્ધિ અને પ્રાણ (કહેલા છે). ઉત્તરાર્ધમાં તામસમાંથી થએલી સૃષ્ટિ કહેલી છે. ભૂતોના સૂક્ષ્મનું કારણ એટલે શબ્દતન્માત્રા તેને કારણ તરીકેજ સ્વીકારેલ હોવાથી '**तामसः**' 'તામસ' એમ નરજાતિનો પ્રયોગ કરેલો છે, અથવા ('તામસ' એ) અહંકારનું વિશેષણ છે. (વિશેષણ લઈએ) ત્યારે તે ભૂતોનું અને સૂક્ષ્મોનું કારણ હોવાથી, તેનું કાર્ય સામાન્યરીતે

૧. 'પહેલાં' એટલે બીજા સ્કંધમાં (પ્ર) જૂઓ ૨-૫-૩૧ તથા તેના ઉપરનાં શ્રીસુબોધિની.

કહેલું છે.[1] જે અહંકારમાંથી અથવા (જે) શબ્દતન્માત્રામાંથી **आत्मनः** ભગવાનનો **लिङ्गं** બોધ કરનારું અથવા શરીર '**खम्**' આકાશ (ઉત્પન્ન થએલું છે), કારણકે (ભગવાન) આકાશની પેઠે સર્વત્ર રહેલા અને લેપાયા વિનાના છે; અથવા જેમ આકાશમાં વાદળાં, અંધકાર અને પ્રકાશ થાય છે અને જતાં રહે છે પણ આકાશ તેમનાથી લેપાતું નથી, તેવા ભગવાન છે. વળી 'આકાશ જેનું શરીર છે તેવું બ્રહ્મ છે' એવી શ્રુતિ પણ છે. (ભગવાનનું) માહાત્મ્ય જણાવવા તેમ કહેલું છે. તેમ ન હોય તો તામસ(માંથી ઉત્પન્ન થએલી) સૃષ્ટિ અધમ હોવાથી કહેવા યોગ્ય ન હોય. ૩૧.

નીચેના શ્લોકમાં આકાશમાંથી (થએલી) વાયુની સૃષ્ટિ કહે છેઃ—

कालमायांशयोगेन भगवद्वीक्षितं नभः ॥
नभसोऽनुसृतं स्पर्शं विकुर्वन्निर्ममेऽनिलम् ॥ ३२ ॥

ભગવાનની દૃષ્ટિ પડેલું આકાશ કાલ માયા અને જીવના સંબંધથી (કાર્યમાં નિમગ્ન થયું), આકાશમાંથી સ્પર્શ ઉત્પન્ન થયો. (તેણે) કાર્યમાં નિમગ્ન થતાં વાયુ ઉત્પન્ન કર્યો. ૩૨.

પહેલાંની પેઠે ગુણોમાં ખળભળાટ કરાવનાર કાલ, ગુણરૂપ માયા અને **अंशः** એટલે પુરુષ અથવા જીવ(ના સંબંધથી આકાશ કાર્યમાં નિમગ્ન થયું) અહિં પણ પહેલાંની પેઠે ભગવાનની દૃષ્ટિ (પડી). 'આકાશ ભગવાનની દૃષ્ટિ પડેલું થયું' એ જૂદું (વાક્ય) છે. ઉત્તરાર્ધથી કાર્ય કરવા તત્પર થએલા (આકાશ)માંથી થએલી સૃષ્ટિ કહેલી છે. આકાશમાંથી સ્પર્શ એટલે સ્પર્શતન્માત્રા **अनुसृतम्** ઉત્પન્ન થઈ. તેણે પાછું કાર્યમાં નિમગ્ન થતાં વાયુ ઉત્પન્ન કર્યો. ૩૨.

अनिलोऽपि विकुर्वाणो नभसोरुबलान्वितः ॥
ससर्ज रूपतन्मात्रं ज्योतिर्लोकस्य लोचनम् ॥ ३३ ॥

આકાશથી ઘણા બલવાન થએલા વાયુએ પણ કાર્યમાં નિમગ્ન થતાં રૂપતન્માત્રા ઉત્પન્ન કરી. (તેમાંથી) લોકના લોચનરૂપ તેજ (ઉત્પન્ન થયું). ૩૩.

એવી રીતે વાયુ પણ પોતાના કારણરૂપ આકાશને લીધે ઘણો બલવાન થયો, ત્યારે તેણે રૂપતન્માત્રા ઉત્પન્ન કરી. તેમાંથી તેજ ઉત્પન્ન થયું. તે (તેજ)નું મહાત્મ્ય 'લોકના લોચનરૂપ' શબ્દોથી કહેલું છે. તેજ ન હોય તો આંખ હોવા છતાં આપણે વિગેરે લોક (કાંઈ) જોઈએ નહિ. તેથી 'લોકના લોચનરૂપ' એમ કહેલું છે. ૩૩.

अनिलेनान्वितं ज्योतिर्विकुर्वत्परवीक्षितम् ॥
आधत्ताम्भो रसमयं कालमायांशयोगतः ॥ ३४ ॥

ભગવાનની દૃષ્ટિ પડેલું વાયુ સાથેનું તેજ કાર્યમાં નિમગ્ન થતાં, (તેણે) કાલ માયા અને જીવના સંબંધથી રસવાળું જલ ઉત્પન્ન કર્યું. ૩૪.

'વાયુ સાથેનું તેજ' શબ્દોથી (એમ જણાવેલ છે કે તેણે) ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે (પોતાનાં) કારણમાંથી બલ પ્રાપ્ત કરેલું. (તે) **परेण** ભગવાનની દૃષ્ટિ પડેલું થતાં, (તેણે) રસવાળું જલ (ઉત્પન્ન કર્યું). રસતન્માત્રા જલથી જૂદી જણાતી નથી, તેથી (જલ તેની સાથે) ભળેલુંજ ઉત્પન્ન થયું એમ કહેલું છે; અથવા આ વિષયમાં પણ આરંભમાં રસતન્માત્રા અને પછી જલ (ઉત્પન્ન થયાં) એવો ક્રમ યોજવો. 'કાલ, માયા અને જીવના સંબંધથી' શબ્દથી 'તેજ' એ આ (પદાર્થ)નું સાધન[2] (કહેલું છે). આગળ પણ એ પ્રમાણે (જાણવું). ૩૪.

---

૧. આ અર્થ લેતાં અહંકારમાંથીજ તન્માત્રાઓ અને ભૂતોની જૂદી ઉત્પત્તિ થએલી છે, એમ આ વાક્યથી કહેલું છે. (પ્ર)

૨. 'જ્યોતિ' શબ્દથી જણાવેલ, જલના કારણરૂપ પદાર્થનું સહાયક અથવા પોષણ કરનાર (પ્ર) જ્યોતિને રસ અને જલની ઉત્પત્તિ કરવામાં સાધનરૂપ, એવો અર્થ છે.

ज्योतिषाम्भोऽनुसंसृष्टं विकुर्वद्ब्रह्मवीक्षितम् ॥
मह्नीं गन्धगुणामाधात्कालमायांशयोगतः ॥ ३५ ॥

બ્રહ્મની દૃષ્ટિ પડેલું, તેજથી સામર્થ્ય પ્રાપ્ત કરેલું જલ કાર્યમાં નિમગ્ન થતાં, (તેણે) કાલ માયા અને જીવના સંબંધથી ગંધના ગુણવાળી પૃથ્વી ઉત્પન્ન કરી. ૩૫.

તેજથી **अनुसंसृष्टाम्भः** સામર્થ્ય પ્રાપ્ત કરેલા જલે ગંધના ગુણવાળી પૃથ્વી (ઉત્પન્ન કરી) એમ ઉપરપ્રમાણે (જાણવું). આરંભમાં ગંધતન્માત્રા, (અને) તેમાંથી પૃથ્વી (ઉત્પન્ન) કર્યાં. ૩૫.

નીચેના શ્લોકમાં તેમના ગુણો કહે છે.

भूतानां नभआदीनां यद्भाव्यावरावरम् ॥
तेषां परानुसंसर्गाद्यथासंख्यं गुणान्विदुः ॥ ३६ ॥

આકાશ વિગેરે ભૂતોમાં જે પાછલ પાછલથી ઉત્પન્ન થનારાં છે, તેમને કારણનો સંબંધ હોવાથી તેમનામાં સંખ્યા પ્રમાણે ગુણો (છે એમ) જાણે છે. ૩૬.

આકાશ છે આરંભમાં જેમના, તેવા વાયુ વિગેરે ભૂતોમાં જે એક પછી એક પાછલથી ઉત્પન્ન થાય છે, તેમાંજ અધિક ગુણો હોય છે, તેનું કારણ 'તેમને કારણનો સંબંધ હોવાથી' શબ્દોથી કહેલું છે. કારણનો સંબંધ હોવાથી 'સંખ્યાપ્રમાણે' એટલે સંખ્યાનું ઉલ્લંઘન ન થાય તેમ (તેમનામાં અધિક ગુણો છે). આકાશનો એક ગુણ 'શબ્દ' છે, વાયુના શબ્દ અને સ્પર્શ બે, તેજના શબ્દ સ્પર્શ અને રૂપ ત્રણ, જલના શબ્દ સ્પર્શ રૂપ અને રસ ચાર, અને પૃથ્વીમાં (એ ચારથી) અધિક ગંધ (ગુણો છે), 'જાણે છે' શબ્દથી (તેનું) પ્રમાણ કહેલું છે. ૩૬.

જીવતાં પ્રાણીઓને કાર્ય કરવામાં ઉપયોગી થાય તેવું રૂપ પ્રાપ્ત થવા માટે આ તત્ત્વોએ ભગવાનનું ભજન કર્યું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

एते देवाः कला विष्णोः कालमायांशलिङ्गिनः ॥
नानात्वात् स्वक्रियाऽनीशाः प्रोचुः प्राञ्जलयो विभुम् ॥ ३७ ॥

કાલ, માયા, અને જીવના ચિહ્નવાલા આ દેવો વિષ્ણુની કલાઓ છે. જૂદા જૂદા હોવાથી પોતાનું કાર્ય કરવાની શક્તિરહિત તેઓએ બે હાથ જોડી શક્તિમાનને (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. ૩૭.

(ઇંદ્રિયોના) દેવો અને ઇંદ્રિયોને એક ગણતાં (તેઓ) દશ, અને મહાભૂતો અને તન્માત્રાઓ દશ, (અને) મહત્ (તત્ત્વ) અહંકાર અને મન (એ) ત્રણ. એવી રીતે ત્રેવીસનો સમૂહ પ્રકૃતિમાંથી ઉત્પન્ન થએલો છે. (સ્તુતિ કરવાનું) સામાન્યરીતે કહેલ હોવાથી એમ જણાય છે કે કાલ માયા વિગેરે પણ સ્તુતિ કરે છે. બધા દેવો 'વિષ્ણુની કલાઓ' (એટલે) ભગવાનના ગુણો છે એવો અર્થ છે. કાલ માયા અને જીવ (એ) ચિહ્નો છે જેમનામાં, તેવા (પોતાના) કારણો સાથે (તત્ત્વો રહેલા) હોવા છતાં, (તેઓ) ત્રણ ગુણોના પરિણામરૂપ હોવાથી જૂદા જૂદા રહ્યા. તેથી જૂદા જૂદા હોવાથી જૂદાઈને લીધે બ્રહ્માંડ રચવાનું પોતાનું કાર્ય કરવાની શક્તિરહિત થયા. ત્રણ પ્રકારના હોવાથી ભેગા ન થયા. એક એક (છૂટા છૂટા) તો (બ્રહ્માંડ રચવા) શક્તિરહિત હતા. તેથી બે હાથ જોડી તેમણે **विभुं** શક્તિમાન (ભગવાન)ને (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું, એટલે (તેમની) સ્તુતિ કરી, એવો અર્થ છે.

આમનાં દેહ, વચનો વિગેરેનો વિચાર કરવામાં આવે[1] છે. આ તત્ત્વો ભગવાનના સ્વાભાવિક ગુણ બનેલાં છે. સર્વનાં સામાન્યરીતે કારણ હોવાપણું[2] એ (ભગવાનનો) સ્વાભાવિક ગુણ કહેવાય છે. ભગવાનનું કારણપણું પચ્ચીસપ્રકારે* કહેવાએલું થયું, કારણકે ગુણના પ્રધાનપણાને લીધે ગુણવાળાનું પ્રધાનપણું

---

૧. 'જ્ઞાન અને ક્રિયા (ઇંદ્રિયોના) દેવ, ઇંદ્રિય, અને ગોલકને અધીન છે. આ તત્ત્વોને તે ત્રણે નથી. તેથી તેઓ સ્તુતિ કેવી રીતે કરે?' એવી શંકા થાય, તેથી એ ત્રણ તેમને હોવાનું અહિંથી આરંભી સિદ્ધ કરે છે. (प्र)

૨. સાંખ્યના તત્ત્વોથી આ તત્ત્વોનું સ્વરૂપ જૂદા પ્રકારનું હોવાનું અહિ કહે છે. તેનો ભાવ તે 'તત્ત્વ' એવો 'તત્ત્વ' શબ્દનો વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણેનો અર્થ અહિં લેવાનો છે. (प्र)

* ત્રેવીસનો સમૂહ ઉપર જણાવ્યો. તે ઉપરાંત કાલ અને માયા ગણતાં પચ્ચીસ થાય છે. ગુણનું પ્રધાનપણું હોવાથી ગુણવાળો જીવ પ્રધાન ન હોવાથી ગણેલ નથી, એમ જણાય છે.

હોતું નથી.[1] (ભગવાનના) સત્ ચિત્ અને આનંદના ગુણો પણ અદૃશ્ય થએલા ગુણો થાય છે. ભગવાન માત્ર જેટલા ગુણો પ્રકટ કરે છે, તેવા (તેટલા ગુણવાળા)જ (તત્ત્વો)[2] થાય છે. ભગવાન સર્વસ્થલે હાથપગવાળા હોવાથી, જેમના અંશરૂપ આ (તત્ત્વો) પ્રતિનિધિ તરીકે નીકળેલા છે, તે (ભગવાન)ને બધાએ સ્થલે કારણને યોગ્ય[3] હાથપગ વિગેરે હોવાથી, તે (કારણયોગ્ય હાથપગ વિગેરે)થીજ તેઓ (તત્ત્વો)નો વ્યવહાર થાય છે. દેહ તો ઉત્પન્ન થએલોજ છે. (દેહમાં) અભિમાન રાખનારાઓ[4] પણ ચિત્ના અંશરૂપ અમુક દેવોજ છે. તેથીજ (તેઓ) ઘણા બલવાળા નથી.[5]

વેદમાં તો તત્ત્વોને સ્થ[illegible] પ્રજાપતિજ છે, કારણ કે સમૂહની (ઉત્પત્તિ) પછીજ તેમાંના પદાર્થો જણાવેલા છે. 'એ (પ્રકારના) પ્રાજાપત્ય છે' એ વાક્યપ્રમાણે પણ સૃષ્ટિના ભેદથી બંને પ્રકારની ઇંદ્રિયો તેમાં[6] હોવાથી તેઓનું પણ આ જ સ્વરૂપ હોવાથી,[7] 'ચક્ષુ બહાર નીકળ્યું' વિગેરે (વાક્યો) ઘટે છે. જેવું અહિં મહત્ તત્ત્વ છે, તેવો વેદમાં પ્રજાપતિ છે, જેવો અહિં પુરુષ છે, તેવો (વેદમાં) વિરાટ્ છે, જેવો (અહિં) કાલ છે, તેવો (વેદમાં) પરમેષ્ઠી છે, (અને અહિં) જેવી માયા છે, તેવો (વેદમાં) તેઓનો[8] પ્રયત્ન છે. ઉત્તરકાંડમાં તો યજ્ઞને ઠેકાણે બ્રહ્મ છે. જેવી અહિં (તત્ત્વોએ કરેલી) ભગવાનની સ્તુતિ છે, તેવું (ત્યાં) સામવેદનું ગાન છે. તેઓ (પ્રાજાપત્યો તથા તત્ત્વો) આધિદૈવિક[9] હોવાથી તેઓ આપણે વિગેરે (જીવોના દેહો)ની ઇંદ્રિયોના અધિષ્ઠાતા કહેવાયેલા છે. તેમ ન હોય તો દોષ, ગુણ વિગેરેના નિયમો અને ભગવાનની આજ્ઞા દરેકને (માટે) કરવા પડત.[10] તેથી તત્ત્વોમાં ભગવાનની ઇંદ્રિયોની પ્રતિનિધિરૂપ ઇંદ્રિયો હોવાથી (અને) મોક્ષમાં[11] જીવોમાં પણ તેમ હોવાથી કોઈ પ્રકારની અયોગ્યતા નથી. ૩૭.

---

૧. 'તત્ત્વો ભગવદ્રૂપ હોવાથી સચ્ચિદાનંદરૂપ ભગવાનનો દેહ વિગેરે તેમનામાં હોયજ' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહે છે. (प्र)
૨. સચ્ચિદાનંદરૂપ દેહ વિગેરે કેવીરીતે તિરોહિત થાય છે, તે અહિં કહેલ છે ભગવાન આમનામાં તત્ત્વપણું, જડપણું વિગેરે સામાન્ય ગુણો અને માયાપણું વિગેરેરૂપ અમુક ખાસ ગુણજ પ્રકટ કરે છે. જેટલા ગુણો ભગવાન પ્રકટ કરે, તેટલા ગુણવાળાજ તેઓ હોય છે. (प्र)
૩. 'ત્યારે તેમને દેહ વાણી વિગેરે કેમ હોય?' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. (प्र)
૪. તત્ત્વો દેવતા હોવાનો નિર્ણય અહિં કરે છે. (प्र)
૫. 'દેવો હલકા છે' એ શ્રુતિપ્રમાણે તેઓ ઓછા બલવાળા છે. (प्र)
† 'પ્રાજાપત્ય' એટલે પ્રજાપતિમાંથી ઉત્પન્ન થએલ ઇંદ્રિયદેવો.
૬. 'તેમાં' એટલે પ્રજાપતિમાં (प्र)
૭. વેદમાં ચક્ષુ વિગેરે બહાર નીકળવાના સંબંધમાં કરેલ વિચારપ્રમાણે. તેમને પણ (ઇંદ્રિયોના) અભિમાનવાળા દેવની ઇંદ્રિયોના ગોલક જણાવેલા છે. ઉપર જણાવ્યું તેપ્રમાણે ઇંદ્રિયો અને ગોલકની કલ્પના કરીને, દેવતાના ઠેકાણે (ઇંદ્રિયોના) અભિમાનવાળાજ તેવા (ઇંદ્રિય અને ગોલકવાળા) કલ્પેલા છે. તે જ ધોરણ અહિં પણ છે, (प्र) (એમ વેદ સાથે સરખામણી કરી નીચે દર્શાવેલ છે).
૮. પ્રજાપતિ, (વિરાટ્ યજ્ઞ અને પરમેષ્ઠી) એ ચારના પ્રયત્નથી જગતનો આકાર ઘડાય છે, એવો અર્થ છે. (प्र)
૯. 'જેમ તત્ત્વોના (દેહના) અભિમાનવાળાઓજ તેમના દેહ ઇંદ્રિય વિગેરેને વશ રાખે છે, તેમ આપણા જીવોના દેહમાં પણ તે (આપણી)જ ઇંદ્રિયો અને તેમના અભિમાનવાળાઓથી કાર્ય સિદ્ધ થાય, તેથી તેમને વશ રાખનાર બીજા દેવ કલ્પવાની શી જરુર?' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. આપણી ઇંદ્રિયોના મૂલરૂપ ઇંદ્રિયોના અભિમાનવાળા તેઓ છે. (તેથી આપણી ઇંદ્રિયોને નિયમમાં રાખનારા છે). (प्र)
૧૦. 'જો આપણી ઇંદ્રિયોને તેઓજ નિયમમાં રાખનારા હોય, તો આપણી ઇંદ્રિયો પેઠે બીજા દેવોની પણ સર્વ ઇંદ્રિયોના તેઓ અભિમાની હોય' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. એમ હોય તો સારું, ઉછાંછળું વિગેરે ગુણ તથા દોષ અને ઇંદ્રિયોને વશ રાખવાનું દરેક માટે કરવું પડે. વળી ભગવવાનની સૃષ્ટિ રચવા સંબંધી આજ્ઞા પણ દરેકને પાળવી પડે. દરેક (અભિમાની દેવ)માં બધી શક્તિ હોવાથી દરેક બ્રહ્માંડ રચવા શક્તિમાન હોત; પરંતુ તેવું નથી. તેથી તેઓ પોતાના (પોતે જેના અભિમાની છે તે) દેહમાંજ તેવી શક્તિવાળા છે. બીજા(ના દેહ)માં તો અમુક કાર્ય કરનારજ હોય છે, એવો અર્થ છે. (प्र)
૧૧. 'विसर्गे जीवेषु' એટલે 'પુરુષમાંથી ઉત્પન્ન થએલા બ્રહ્માંડના બ્રહ્મા વિગેરે દેવોના દેહોમાં' (प्र) આ દેવોના પણ હાથ પગ વિગેરે કલ્પેલા હોય તે યોગ્ય લાગતું નથી. પણ विसर्गे મોક્ષમાં પણ જીવોના દેહ હાથ પગ વિગેરે તેવા કલ્પેલા હોઈ શકે. તેથી તે પ્રમાણે અર્થ કરેલ છે.

सृष्टौ तु साधकं रूपं भक्त्यादेर्विनिरूप्यते ॥ १२ ॥
तत्त्वादिस्तोत्ररूपेण सर्वलीलासु तत्स्थितौ ॥
तत्त्वैस्तु भक्तिनिर्धारो ज्ञानस्य ब्रह्मणा तथा ॥ १३ ॥
ऋषिभिर्यज्ञनिर्धारस्त्रितयं सृष्टिहेतुकम् ।

તત્ત્વ વિગેરેની સ્તુતિના પ્રકારથી[1] સૃષ્ટિમાં તો[2] ભક્તિ વિગેરે (મોક્ષ) પ્રાપ્ત કરાવનારું સ્વરૂપ જણાવવામાં આવે છે. તત્ત્વોએ ભક્તિનો નિર્ણય કરેલો છે, બ્રહ્માએ તેપ્રમાણે જ્ઞાનનો અને ઋષિઓએ યજ્ઞનો નિર્ણય કરેલો છે. બધી લીલાઓમાં સ્થિતિના સંબંધમાં તો તે ત્રણે[3] સૃષ્ટિના કારણરૂપ છે. કા. ૧૩½.

भगवत्कार्यसिद्ध्यर्थं कामादिरहितं तथा ॥ १४ ॥
साधकं नान्यथारूपमित्यग्रे नाश उच्यते ॥

ભગવાનનું કાર્ય થાય તે માટે કામ વિગેરે વિનાનું (ભક્તિનું સ્વરૂપ) તેવું[4] છે. બીજા પ્રકારનું (ભક્તિનું) સ્વરૂપ (મોક્ષ) પ્રાપ્ત કરાવનારું નથી.[5] તેથી આગળ નાશ[5] કહેલો છે. કા. ૧૪½.

कालप्रयुक्ता भक्तिर्हि त्रयोदशविधा यतः ॥ १५ ॥
अन्यथा सृष्टिकरणं शुद्धया नैव तद्भवेत् ॥

કારણ કે કાલેથી થતી ભક્તિ તેર પ્રકારની[6] છે. તેવી (આ) ન હોય તો શુદ્ધ ભક્તિથી સૃષ્ટિ રચવાનું તે (કાર્ય) નજ થાય.[7] કા. ૧૫½.

भक्तिप्रपत्ती प्रत्यक्षं भक्तिज्ञाने परोक्षतः ॥ १६ ॥
सात्त्विकीयं समाख्याता वासन्तग्रैष्मभावतः ॥

ભક્તિ અને શરણાગતિ પ્રત્યક્ષરીતે (મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવનારાં છે); ભક્તિ અને જ્ઞાન ન જણાય તેવી રીતે (તેવાં છે). વસન્તના[8] અને ગ્રીષ્મના[8] ભાવથી આ સાત્ત્વિક (પ્રક્રિયા) કહી. કા. ૧૬½.

राजसे भक्तिराहित्यात्तदर्थं प्रार्थना पुरा ॥ १७ ॥
शरणागमनं पश्चान्निन्दया साधनं फले ॥

---

૧. તત્ત્વોએ કરેલી સ્તુતિ અને તે પછી બ્રહ્માએ કરેલી અને ઋષિઓએ કરેલી સ્તુતિઓનું તાત્પર્ય કહેતાં, આ વિષય ચાલુ પ્રસંગમાં કેવી રીતે ઉપયોગી છે તે જણાવે છે. (प्र)

૨. 'તત્ત્વોને સૃષ્ટિ રચવાનું સામર્થ્ય જોઈએ છીએ. તેમાં ભક્તિ વિગેરેનું નિરૂપણ શા માટે કરે છે?,' એવી શંકા દૂર કરવા 'तु' 'તો' શબ્દ યોજેલ છે. (प्र)

૩. સ્થિતિના વિષયમાં બધી લીલાઓમાં આ ત્રણે (તત્ત્વો, બ્રહ્મા અને ઋષિઓએ કરેલા) નિર્ણય સૃષ્ટિના કારણરૂપ છે. તેથી તે (નિર્ણયોથી) સૃષ્ટિમાંથી અને સૃષ્ટિમાંથી મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવનાર સ્વરૂપ જણાવવા ભક્તિ વિગેરે કહેલાં છે એવો અર્થ છે. (प्र)

૪. 'તેવું' એટલે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવનારું (प्र)

૫. ભક્તિ વિગેરેમાં કામ (કામના) વિગેરે હોય તો તે દોષરૂપજ હોવાથી આગળ કર્મ વિગેરેનો નાશ કહેલો છે. તેથી કામના વિગેરે વિનાનીજ ભક્તિનું સ્વરૂપ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવનારું છે એવો અર્થ છે. (प्र)

૬. તેર શ્લોકોથી તત્ત્વો સ્તુતિ કરે છે, તેનું કારણ આથી કહેલું છે. (प्र)

૭. બ્રહ્મકલ્પની સૃષ્ટિથી જૂદા પ્રકારે આ સૃષ્ટિ રચવાની છે. તે શુદ્ધ ભક્તિથી ન થઈ શકે તેથી કાલથી થતી તેર પ્રકારની ભક્તિનો નિર્ણય કરે છે. (प्र)

૮. આ કારિકાથી પહેલા ચાર (૩૮ થી ૪૧) શ્લોકનો અર્થ કહેલ છે. (प्र) ૩૮–૩૯ શ્લોકોમાં છાયા અને ઇચ્છા જણાવેલ હોવાથી, તેમાં વસંતનો ભાવ છે. ૪૦–૪૧ માં નદી કહેલી હોવાથી, તેમાં ગ્રીષ્મ (ઋતુ)નો ભાવ છે. (प्र)

રાજસ (પ્રકાર)માં ભક્તિ ન હોવાથી, પહેલા[1] તેને માટે પ્રાર્થના (કરે છે), પછી[2] શરણ જાય છે, પછી નિંદાના પ્રકારથી સાધન[3] (અને પછી) બે ફલ[4] કહેલાં છે. કા. ૧૭½.

तामसे ज्ञाननिंदातः परोक्षे भजनं स्तुतम् ॥ १८ ॥
भगवत्कार्यराहित्यहेतूक्त्या स्वस्य साधनम् ॥

તામસ (પ્રકાર)માં જ્ઞાનની નિંદાથી વિયોગમાં (કરેલા) ભજનની પ્રશંસા કરેલી[5] છે. ભગવાનનાં કાર્યમાં નકામા હોવાનું કારણ જણાવીને પોતે સાધનરૂપ (થવા પ્રાર્થના કરે છે).[6] કા. ૧૮½.

मलवत्प्रार्थना प्रोक्ता द्विविधा सा निगद्यते ॥ १९ ॥

મલ જેવી પ્રાર્થના કહેલી છે. તે બે પ્રકારની કહેલી છે[7] છે. કા. ૧૯.

તે પૈકી આરંભમાં (ભગવાન) પ્રત્યક્ષ હોય, ત્યારે (કરવા યોગ્ય) ઉત્તમ[8] સાત્વિક ભક્તિનું નીચેના શ્લોકમાં નિરૂપણ કરે છે:—

॥ देवा ऊचुः ॥ દેવો કહે છે:—

नमाम ते देव पदारविन्दं प्रपन्नतापोपशमातपत्रम् ॥
यन्मूलकेता यतयोऽञ्जसोरु संसारदुःखं बहिरुत्क्षिपन्ति ॥ ३८ ॥

હે દેવ! શરણ આવેલાઓના તાપનો નાશ કરનાર છત્રરૂપ આપનું ચરણારવિંદ જેની નીચેરહેનારા યોગીઓ બહારના સંસારના ઘણાં દુ:ખને સ્હેલાઈથી ફગાવી દે છે તેને અમે નમન કરીએ છીએ. ૩૮.

(ભગવાન) પ્રત્યક્ષ હોય ત્યારે નમન સિવાયનું ભજન થતું ન હોવાથી, અને 'વારંવાર નમસ્કાર (કરવા), એટલોજ ઉત્તમ બોધ છે' એવું વાક્ય હોવાથી, 'હે સ્વામિ! અમે આપના ચરણારવિંદને નમન કરીએ છીએ' એમ કહે છે. નમન કરવા કારણરૂપ સ્વાભાવિક ગુણ 'હે દેવ!' સંબોધનથી કહેલો છે. **જેમનામાં દેવનો ગુણ જણાય તે જ નમસ્કાર કરવા યોગ્ય છે. ગુરુ વિગેરેમાં પણ દેવપણુંજ નમન કરાવનારું છે, ગુરુપણું તો સેવા (કરાવનારું) છે.**

વળી તે નમન (૧) લૌકિક (૨) વૈદિક અને (૩) ભક્તિમાર્ગમાં થતું એવા ત્રણ પ્રકારનું છે. તે પૈકી આ ભક્તિમાર્ગમાં થતું (નમન) છે એમ જણાવવા 'ચરણારવિંદને' શબ્દ યોજેલ છે. **ચરણ સ્હેલાઈથી સેવા થઈ શકે તેવું છે એમ જાણીને, પ્રેમથી ચરણારવિંદમાં જે નમન કરવું તે ભક્તિ. સ્વરૂપને જે નમન કરવું તે વૈદિક. તે (સ્વરૂપ)માં રહેલા ઐશ્વર્ય વિગેરે ગુણોને જે નમન (કરવું) તે લૌકિક (નમન).** (તત્ત્વો) અપ્રકટ સ્વરૂપને નમન (કરતા)

---

૧. 'પહેલાં' એટલે (રાજસના પહેલા). ૪૨ મા શ્લોકમાં 'તેને માટે' એટલે સ્મૃતિ વિગેરે માટે પ્રાર્થના કરે છે. (प्र)
૨. તેતાલીસમા શ્લોકમાં. (प्र)
૩. ચુમાલીસમા શ્લોકમાં. (प्र)
૪. પીસ્તાલીસમા શ્લોકમાં. ૪૨મા શ્લોકમાં કહેલી પ્રાર્થના અને ૪૫મા શ્લોકમાં કહેલાં ફલ રાજસપણું દર્શાવનારાં છે. જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ અને વૈકુંઠની પ્રાપ્તિરૂપ બે ફલ અહિં કહેલાં છે. રાજસ પ્રકારના પહેલા બે (૪૨–૪૩) શ્લોક વર્ષાઋતુ જણાવનારાં અને છેલ્લા બે (૪૪–૪૫) શરદ્ઋતુ જણાવનારા છે. (प्र)
૫. તામસ પ્રકારના પહેલા (૪૬મા) શ્લોકમાં જ્ઞાનની નિંદા કરેલી છે તે તામસપણું જણાવે છે. બાકીના ત્રણ (૪૭–૪૯) શ્લોકમાં જ્ઞાનનો અભાવ જણાવેલ છે. (प्र)
૬. પહેલા બે (૪૬–૪૭) શ્લોકમાં અનુક્રમે બલ, અને જૂદા રહેવાથી થએલી અશક્તિ જણાવ્યાં તે હેમંતઋતુનો ભાવ સૂચવનારાં છે. બીજા બે (૪૮–૪૯) શ્લોકમાં અનુક્રમે અન્ન ખાવાનું અને ગર્ભાધાન કહ્યાં, તે શિશિરઋતુનો ભાવ જણાવનારાં છે. (प्र)
૭. આ અર્ધ કારિકાથી ૫૦ મા શ્લોકનો અર્થ કહેલો છે. ચક્ષુ (જ્ઞાન)નું દાન અને સાથે ક્રિયાશક્તિનું દાન મેળવવા બે પ્રકારની પ્રાર્થના છે. આ મલમાસ (અધિકમાસ) સૂચવનાર છે. (प्र)
૮. અહિં 'યોગ્ય' શબ્દ અધ્યાહાર છે. (प्र)

હોવાથી 'ચરણારવિંદને' એમ એકવચન યોજેલું છે. (તેઓ) સગુણ હોવાથી,[1] સૃષ્ટિ (રચવા)ના સાધન હોવાથી,[1] (સૃષ્ટિ રચવાનું) સામર્થ્ય (પ્રાપ્ત) થાય તો (તે રચવામાં) દુઃખ ન થાય તેથી, ભક્તિ અને શરણાગતિના ભેદથી બે પ્રકારે ચરણારવિંદ દુઃખનો નાશ કરનારું છે એમ જણાવે[2] છે. તેમાં પણ શરણાગતિના અધિકારીઓ ત્યાગ કરવાની શક્તિવિનાના છે, જ્યારે ભક્તિના અધિકારીઓ તો ત્યાગ કરવાની શક્તિવાળા છે, એમ (જણાવે છે).

તેથી આરંભમાં 'શરણ આવેલાઓના તાપનો નાશ કરનાર છત્રરૂપ' શબ્દથી (ચરણારવિંદનો) તાપનો નાશ કરનાર હોવાપણાંનો ગુણ કહે છે. **प्रपन्नानां** શરણ આવેલાઓના જે અંદરના અને બહારના તાપો, તેમનો નાશ કરવા માટે એટલે નજીક(ના સમય)માંજ તેને દૂર કરવા માટે ભગવાનનું ચરણારવિંદ છત્રરૂપ થાય છે. **आतपात् તાપમાંથી त्रायते રક્ષણ કરે તેવું ભગવાનનું ચરણારવિંદ ધ્રુવની પેઠે શરણ આવેલાઓના ઉપર રહે છે. જ્યાં જ્યાં પણ તે જાય છે, ત્યાં ત્યાંજ તેમનું ચરણારવિંદ (તેના) તાપનો નાશ કરતુંજ જાય છે, એમ આથી ભક્તને વશ રહેવાનો ચરણનો ગુણ જણાવ્યો.** આ તાપ કાલે કરેલો હોવાથી (ચરણ) છત્ર હોવાપણુંજ કહ્યું. સ્વભાવે (તાપ) કરેલ હોય ત્યારે તો (ચરણના) અમૃતપણું વિગેરે (ગુણો) કહે છે. કર્મે (તાપ) કરેલ હોય ત્યારે તો (ચરણને) દવા વિગેરેની સ્થિતિવાળું જણાવે છે. શરણ આવેલાને માટે ભગવાન પોતે પધારે છે, (અને તેની) સાથે ફરે છે એમ પણ કહ્યું.

ઉત્તરાર્ધથી સર્વ તરફથી વૈરાગ્યવાળા ભક્તો પ્રતિ ચરણનું માહાત્મ્ય કહેલું છે. જેમના ચરણના મૂલ એટલે નીચેના ભાગ(ની નીચે રહેનારા તેઓ છે). જેઓ સર્વદા ભગવાનના ચરણારવિંદની નીચેજ રહે છે, ઘરમાં અથવા વૃક્ષ વિગેરેની નીચે (રહેતા) નથી, તેઓ (ચરણારવિંદની) નીચે રહેનારા છે. **केतः** એટલે રહેઠાણ, સ્થાન એવો અર્થ છે. પોતાની ઇચ્છાપ્રમાણે (તેઓ) વ્યવહાર કરતા નથી, તેથી (**केतः** શબ્દ પહેલાં) ઉપસર્ગ યોજેલો નથી. 'ત્યારે પાંચ અગ્નિ ધારણ કરનારના તપની પેઠે તેમને માટે બીજું ઘર બાંધવું જોઈએ' એવી શંકા થાય, તેથી 'યોગીઓ' શબ્દ યોજેલ છે. તેઓ ભગવન્માર્ગમાં પ્રયાસ કરનારા[3] છે. તેમાં પહેલાની અવસ્થાનો ત્યાગ એ પહેલું સાધન છે, ત્યાંસુધીજ પહોંચેલા તેઓ વરુ વિગેરેના ભક્ષ્યજ થાય છે. ત્યાગ દોષરહિત ન થાય, તો પાખંડીપણુંજ હોય છે, પરંતુ **જેઓએ ભગવાનને માટે (સંસારનો) ત્યાગ કરેલો છે, તેઓ ભૂખ તરસ વિગેરેથી થતું બહારનું[4] સંસારનું उरु અધિક દુઃખ अञ्जसा સ્હેલાઇથીજ ફગાવી દે છે.** પરલોકનું (દુઃખ) તો બહારનુંજ[5] હોવાથી, (ભગવાનના ચરણની) નીચે રહેનારાઓમાં તે રહેતુંજ નથી. તેથી ચરણારવિંદ સર્વ પુરુષાર્થરૂપ હોવાથી, અમે તેને નમન કરીએ છીએ, એવું મુખ્ય પ્રયોજન[6] કહ્યું. જેમને માટે ભગવાન પધાર્યા, તેઓને (૧) ભગવદીય, (૨) શરણ આવેલા અને (૩) ભક્તો, એમ ત્રણ પ્રકારના કહેલા છે.[7] ૩૮.

---

૧. આ બોલનાર (સ્તુતિ કરનાર તત્ત્વો)ના બે ગુણો કહ્યા, તેમનો સંબંધ આગળના 'બે પ્રકારે' શબ્દ સાથે લેવાનો છે. (प्र)

૨. 'જણાવે છે' એટલે 'વ્યાસ જણાવે છે'. (प्र)

૩. અહિં 'યતિ' શબ્દનો અર્થ વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે કરવાનો છે, એમ જણાવવા આ કહેલ છે. (प्र)

૪. સંસારનું દુઃખ આરંભની દશામાંજ હોય છે એમ જણાવવા તેને 'બહારનું' કહેલ છે. (प्र)

૫. 'बहिः' એટલે 'બહિર્મુખપણું હોય ત્યારે' (प्र) બહિર્મુખપણું હોય ત્યારેજ પરલોકનું દુઃખ થાય છે, એવો અર્થ પ્રકાશકાર કરે છે. બે ઠેકાણે પાસે પાસેજ આ શબ્દ છે, તેના જૂદા જૂદા અર્થ કરવા યોગ્ય ન લાગવાથી, પહેલાંનોજ અર્થ અહિં પણ કરેલ છે.

૬. 'પ્રયોજન' એટલે 'નમન કરવાનું પ્રયોજન'. (प्र)

૭. આ વાક્યનું અનુસંધાન નવરલ શ્લોક ૪ સાથે કરવું. (प्र)

બીજાને માટે પધારેલા (ભગવાન)નું જેઓ ભજન કરે છે, તેઓનું સ્વરૂપ નીચેના શ્લોકમાં કહેતાં, મધ્યની સ્થિતિથી આશ્રય (કરવાનું) કહે છેઃ—

धातर्यदस्मिन्भव ईश ! जीवास्तापत्रयेणाभिहता न शर्म ॥
आत्मँल्लभन्ते भगवंस्तवाङ्घ्रिच्छायां सविद्यामत आश्रयेम ॥ ३९ ॥

હે પિતા! હે ઈશ! ત્રણ તાપથી દુઃખી થએલા જીવોને આ સંસારમાં આત્માની શાંતિ પ્રાપ્ત થતી નથી. તેથી હે ભગવન્! આપના ચરણની વિદ્યાયુક્ત છાયાનો અમને આશ્રય થાઓ. ૩૯.

બીજાને માટે એટલે સૃષ્ટિ (રચવા) માટે (ભગવાન) પધારેલા છે, એમ જણાવેલું છે. धाता એટલે રચનાર, કર્તા, પિતા, એવો અર્થ છે. આ भवे સંસારમાં यद् જે કારણને લીધે જીવો ત્રણ તાપથી દુઃખીજ થાય છે (અને) કયાંય પણ શાંતિ પ્રાપ્ત કરતા નથી. 'હે ઈશ' એ સંબોધન તે (તાપ) દૂર કરવાની શક્તિ જણાવવા આરંભમાંજ કરેલું છે. એક તાપથી પણ દુઃખી થએલ (જીવ)ને સ્વાભાવિક[1] શાંતિ પ્રાપ્ત થતી નથી, તોપછી બીજા સુખનું તો કહેવુંજ શું? ત્રણ (તાપ)થી દુઃખી થએલાને તો જરાએ શાંતિ પ્રાપ્ત થતી નથી. તેથી અમને આરંભમાંજ સંસારમાં પ્રવેશ કર્યા વિનાજ આપનાં ચરણની છાયાનોજ આશ્રય થાઓ. પ્રાર્થનાના અર્થમાં વિધ્યર્થ (યોજેલ છે). સર્વ તાપનો નાશ કરીને, સર્વ ઇચ્છેલા (પદાર્થ ભગવાનથી) પ્રાપ્ત થાય તેમ છે એમ જણાવવા, 'હે ભગવન્' એવું સંબોધન (કરેલું છે). બહારનો તાપ છાયાથી જતો રહે છે. અંદરના તાપનો નાશ કરવા 'વિદ્યાયુક્ત' વિશેષણ યોજેલું છે. જેમ છત્ર જલવાળું હોય (તેમ ચરણચ્છાયા વિદ્યાવાળી છે).[2] ભગવાનનો અભિપ્રાય મુખ્ય છે એમ જણાવવા છાયાને એવા વિચારથી મુખ્ય (કહેલી છે) કે સૂર્ય વિગેરેને લીધે કોઈ સમયે છાયા ચરણારવિંદના સ્થલથી જૂદા સ્થલે પડે, ત્યારે (તે) જૂદા સ્થલે રહીનેજ (છાયાનો) આશ્રય કરવો. ચરણની નીચે તો ઘામજ થાય. (ચરણની અથવા ભગવાનની) સમીપ ન રહેવું એવી ભગવાનની ઇચ્છા હોય, ત્યારે સમીપ ન રહેવું જોઈએ, એવો ભાવ છે.[2] હમણાં તેમ (સમીપ ન રહેવું એવી ભગવાનની ઇચ્છા) હોવાથી, એ કારણને લીધે અમને (આપનાં ચરણની) છાયાનોજ આશ્રય હો. 'વિદ્યા' એટલે ઉપાસના અથવા જ્ઞાન. ભગવાનના ગુણોનું અનુસંધાન કરતાં અથવા ભગવાનની સેવા કરતાં કોઈક સ્થલે રહેવું, એવો અર્થ છે. એ પ્રમાણે ભગવાનનો સાક્ષાત્ સંબંધ થાય ત્યારે, (કરવા યોગ્ય[3]) ભક્તિ અને શરણ જવાનું જણાવ્યાં. ૩૯.

તેવો અધિકાર ન હોય ત્યારે, (લોકની) દૃષ્ટિ ન પડે તેવીરીતે ગંગાના કાંઠે રહી, વેદના તાત્પર્યનો વિચાર કરી, ભગવાનના ચરણની શોધ કરતાં રહેવું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

मार्गन्ति यत्ते मुखपद्मनीडैश्छन्दःसुपर्णैर्ऋषयो विविक्ते ॥
यस्याघमर्षोदसरिद्वरायाः पदं पदं तीर्थपदः प्रपन्नाः ॥ ४० ॥

કારણકે તીર્થો જેમનાં ચરણમાં છે તેવા જે આપનાં, પાપનો નાશ કરનાર જલવાળી ઉત્તમ નદીના સ્થાનરૂપ ચરણને વશ રહેનારા ઋષિઓ આપના મુખકમલરૂપ માળાવાળા વેદરૂપ ગરુડોથી એકાંતમાં તે(ચરણ)ને શોધે છે. ૪૦.

यद् કારણકે મંત્રોને જાણનાર ઋષિઓ આપના મુખકમલરૂપ માળાવાળા વેદરૂપ ગરુડોથી આપના ચરણને શોધે છે, એટલે તેનો વિચાર કરે છે, કારણકે વેદો ગરુડ જેવા પક્ષીઓ છે (અને) તેમની ઉત્પત્તિનું સ્થાન ભગવાનનું મુખકમલજ છે.[4] જેમ મકરંદ વિગેરેનું પાન કરવા આવી ચડેલા પક્ષીઓ પણ કમલ ઉપર રહે છે. આ (ગરુડો)નો તો તે માળોજ છે, કારણકે તેઓ ત્યાંજ જન્મેલા

૧. શ્લોકમાંના 'आत्मन्' 'આત્માનાં' શબ્દનું આ વિવરણ છે. આત્મામાં રહેલી' એવો તેનો અર્થ છે. (प्र)

૨–૨. 'ચરણનો આશ્રય થાઓ' એમ ન કહેતાં 'છાયાનો આશ્રય થાઓ' એમ જે કહ્યું તેનું તાત્પર્ય આ ભાગથી કહેલું છે. (प्र)

૩. અહિં 'યોગ્ય' શબ્દ અધ્યાહાર છે. (प्र)

૪. આ ભાગથી 'કમલ' શબ્દનું તાત્પર્ય કહેલું છે વેદોને ગરુડ કહેવા એ તત્ત્વોમાટે પણ ઉપયોગી છે એમ જણાવવા તે કહેલું છે. (प्र)

હોય છે અને ત્યાંથીજ બહાર નીકળે છે. 'વેદો મારો રથ થાઓ'[1] એ વાક્યમાં તેમનેજ રથ કહેલા છે. 'વેદો ગરુડ છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે, અને સુપર્ણ (સારી પાંખવાળા) શબ્દથી ગરુડના જેવા ગુણવાળા (જણાવેલા) હોવાથી (એમ કહેલું છે કે) ભગવાન (તેમની) ઉપર વિરાજેલા હોય ત્યારેજ તેમનો લોકમાં પ્રચાર થાય છે, એટલે લોકમાં તેઓ યજ્ઞરૂપ ભગવાનને જણાવે છે. ઋષિઓ મંત્રોને જાણનાર હોવાથી ભગવાનના મંત્રને જાણે છે કે આવા પ્રકારથી ગંગાના તીરે રહીએ ત્યારે ભગવાન પોતાનાં ચરણની પ્રાપ્તિ કરાવશે. તેથીજ તેઓ એકાંતમાં એકલાજ રહે છે, કારણકે ઘણા (સાથે રહેવાથી ભગવાનનાં ચરણની) પ્રાપ્તિ થતી નથી, એવો અર્થ છે.

તીર્થપદઃ જેમનાં ચરણમાં તીર્થો છે તેવા આપ 'જે' પ્રસિદ્ધ છો. (આપ) પ્રસિદ્ધ હોવાથી (આપના ચરણમાં તીર્થો હોવામાં) સંદેહ નથી. (આપના) ચરણમાં તીર્થો હોવાથી, (જીવોને) અધિકાર પ્રાપ્ત થતાં (આપ તેમનાં) સર્વ પાપોનો નાશ કરાવનારા છો. 'પાપનો નાશ કરનાર જલવાળી ઉત્તમ નદીના સ્થાનરૂપ' શબ્દોથી (ભગવાનનાં) ચરણમાં તીર્થો હોવાનુંજ સાબિત કરે છે. **अघस्य** પાપનો નાશ થાય જેનાથી, તેવું જલ છે જેનું, તેવી જે ઉત્તમ નદી ગંગા, તેનું **पदम्** સ્થાનરૂપ એ (ભગવાનના) ચરણનું વિશેષણ છે. ગંગાના કાંઠે કાંઠે જતાં (માણસ ભગવાનનાં) ચરણ સુધી પોહોંચે છેઃ પછી વેદના તાત્પર્યનો વિચાર કરતાં ભગવાનનાં ચરણનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે. જલથી પાપનો નાશ થવાનું સામાન્ય ફલ તરીકે કહેલું છે. ચરણમાંથી બીજે સ્થલે જતી હોવા છતાં ગંગા વેદની પેઠે પાછી તે (ચરણ)માંજ પ્રવેશ કરવાની છે એમ વેદોનું દૃષ્ટાંત સમજાવવા કહેલું છે. **જેમ ગંગાનું માહાત્મ્ય (ભગવાનનાં) ચરણના સંબંધને લીધે છે. તેમ વેદનું પ્રમાણપણું પણ** અને મંત્ર અને આયુર્વેદની પેઠે તેનું પ્રમાણપણું સત્યવક્તાના પ્રમાણપણાંને લીધે છે'—એ સ્મૃતિ પ્રમાણે **ભગવાનનાં પ્રમાણપણાંને લીધેજ છે.** અહિં (ચરણની) શોધ કરનારા (ચરણને) વશ રહેનારાજ હોય છે બીજાઓથી (તેની) શોધ થઈ શકતી નથી. ૪૦.

વળી એમ કરવાની પણ શક્તિવિનાના બીજાઓ માત્ર જ્ઞાનમાર્ગથી ચરણારવિંદનો આશ્રય કરીને રહે છે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

यच्छ्रद्धया श्रुतवत्या च भक्त्या संमृज्यमाने हृदयेऽवधार्य ॥
ज्ञानेन वैराग्यबलेन धीरा व्रजेम तत्तेऽङ्घ्रिसरोजपीठम् ॥ ४१ ॥

જેમના ઉપરની શ્રદ્ધા અને શ્રવણવાળી ભક્તિથી શુદ્ધ થતાં હૃદયમાં આપનાં ચરણકમલનાં આસનનો નિશ્ચય કરીને વૈરાગ્યના બલવાળા જ્ઞાનથી ધીર થઈ, અમે તેને પ્રાપ્ત કરીએ. ૪૧.

'જે' ભગવાનના ઉપરની શ્રદ્ધા એટલે આસ્તિકપણાંવાળી બુદ્ધિ અને **श्रुतवती** શ્રવણ વિગેરેથી પુષ્ટ થએલી ભક્તિ(થી હૃદય શુદ્ધ થાય છે). **જ્ઞાનમાર્ગમાં શ્રદ્ધા અને ભક્તિ અંતઃકરણને શુદ્ધ કરનારાં છે. 'च'** અને શબ્દથી 'જેમ જેમ આ અંતઃકરણ શુદ્ધ થાય છે' એ વાક્યથી (સૂચવેલી) કીર્તનરૂપ ભક્તિથી પણ **संमृज्यमाने** સારીરીતે શુદ્ધ થતાં અંતઃકરણમાં (આપનાં) ચરણકમલનાં આસનનો નિશ્ચય કરીને, વૈરાગ્યથી જેને બલ પ્રાપ્ત થાય છે તેવા તે નિશ્ચયરૂપ જ્ઞાનથી અમે ધીર થઈએ, (અને) આપનાં તેવાં ચરણકમલનાં આસનને **व्रजेम** પ્રાપ્ત કરીએ. તેનાં પણ અમે અધિકારી નથી તેના (ધીરના) હૃદયમાં રહેલા (હોવાનો) નિશ્ચય કરેલાં (આપનાં ચરણકમલનાં આસન)ને અમે ભજીએ.

શ્રદ્ધા શ્રવણ વિગેરેથી વૈરાગ્ય સાથે આત્માનું જ્ઞાન થાય ત્યારે આત્માનું તત્ત્વ જાણનાર બ્રહ્મરૂપ થાય છે, ત્યારે ભગવાનનાં ચરણનું આસન અક્ષર તેની અંદર પ્રકટ થાય છે. પછી તે (તેવા જ્ઞાની)ના ઉપદેશથી, અથવા તેના હૃદયમાં પ્રવેશ કરીને, અથવા તેના સ્વભાવની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરીને તત્ત્વો તેને

---

૧. તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણની આ શ્રુતિ તત્ત્વો પ્રજાપતિના સ્થાને છે એમ જણાવવા આપેલી છે. (प्र)

શરણ જાય છે. તેથી ભક્તિમાર્ગમાં આ ચોથી કક્ષા છે. (૧) પોતે હૃદયમાં ભજન કરવું અથવા (૨) ભક્તનો આશ્રય કરવો એવા બે પ્રકારની* તે છે. જ્ઞાનીઓને (ભગવાનનું) ચરણ પ્રકટ થતું ન હોવાથી 'આસન' એમ કહેલું છે. પોતપોતાને ઉપયોગી (થાય તેવું) રૂપ જણાવવા, 'ચરણકમલ' શબ્દ યોજેલ છે. તેમાં ધીર થવું એજ ફલ છે. વાસ્તવિકરીતે ભગવાન અથવા ભગવાનની આજ્ઞાથી કાલ વિગેરે (સર્વે) કરે છે, અને બીજા પ્રકારે (ભગવાનની આજ્ઞા સિવાય અથવા તેથી વિરુદ્ધ) કરતા નથી. તેથી ભય (રાખવા)નું કારણ ન હોવાથી પ્રાણી ધૈર્ય ન હોવાને લીધે નકામાંજ દુઃખોનો અનુભવ કરે છે. તેથી ઉપર કહેલ સ્થિતિ ન હોય ત્યારે ધૈર્યરૂપ ફલ આપનારી આ જ સ્થિતિ સારી છે. એપ્રમાણે સાત્વિક પ્રકારમાં પાંચ* સ્થિતિ જણાવી. ૪૧.

રાજસપ્રકારથી પણ કહે છે. તેમાં પ્રથમ નીચેના શ્લોકમાં સકામપણાથી શરણ જવાનું કહે છેઃ—

विश्वस्य जन्मस्थितिसंयमार्थे कृतावतारस्य पदाम्बुजं ते ॥
व्रजेम सर्वे शरणं यदीश! स्मृतिं प्रयच्छत्यभयं स्वपुंसाम् ॥ ४२ ॥

વિશ્વના જન્મ સ્થિતિ અને લય માટે અવતાર ધારણ કરેલ આપના ચરણારવિંદને અમે બધા શરણ આવીએ છીએ, કારણ કે હે ઈશ ! (તે) પોતાના ભક્તોને સ્મૃતિ (અને) અભય આપે છે. ૪૨.

જે ભગવાને અક્ષરના અમુક રૂપથી વિશ્વનાં જન્મ વિગેરે માટેજ અવતાર ધારણ કરેલ છે, જે ભગવાને 'પહેલાં પરમાત્મા પ્રકૃતિ અને પુરુષ બંને થએલા' એમ નિબંધમાં કહેલા પ્રકારે અવતાર ધારણ કરેલો છે, તેમનાં ચરણકમલને અમે શરણ આવીએ છીએ, કારણકે તે અમને અનુકૂલ છે. તમારો સારીરીતે અવતાર કરાવેલજ છે, તેથી હવે શરણ જવાથી શો (લાભ)?' એવી શંકા થાય, તેથી 'સ્મૃતિ (અને અભય) આપે છે' એમ કહેલું છે. **यद्** જે કારણથી **स्वपुंसाम्** પોતાના ભક્તોના સંબંધી અભય અથવા જેનાથી ભય ન રહે તેવું સ્વરૂપ આપે છે, અને સ્મૃતિ આપે છે. અમે અવતરેલા હોવા છતાં 'આ (ભગવાન) પોતાના સેવકોને અથવા અમને તે (સ્મૃતિ અને અભય) આપશે' એવી સ્મૃતિ અને અભય વિનાના હોઈએ, તો બધું નકામું થાય; અથવા (ભગવાનથી) ભગવદીયોનું સ્મરણ થાય; અથવા ભગવાનનું સ્મરણ એટલે પહેલાં પ્રાપ્ત થએલ સ્વરૂપનું સ્મરણ, અથવા ચાલતા (સૃષ્ટિ રચવાના) વિષયમાં ઉપયોગી કાર્યનું સ્મરણ (થાય). વિશ્વ રચનાર ભગવાન સ્મૃતિ અને અભયનું દાન કરનારા છે, તેમના ચરણને શરણ જવાથી જન્મના આરંભમાં સુખ થાય, એવા વિચારથી ફલ પ્રાપ્ત કરવા ક્રિયામાં કામે લાગનારની ભક્તિ ઉત્તમ રાજસ પ્રકારની છે. ૪૨.

નીચેના શ્લોકમાં બીજી[1] કહે છેઃ—

यत्सानुबन्धेऽसति देहगेहे ममाहमित्यूढदुराग्रहाणाम् ॥
पुंसां सुदूरं वसतोऽपि पुर्यां भजेम तत्ते भगवन् पदाब्जम् ॥ ४३ ॥

હે ભગવન્! દુષ્ટ પરંપરાવાળા દેહ અને ઘરમાં 'હું મારું' એવો જેમનો દુરાગ્રહ વધી ગએલ છે તેવા પુરુષોના હૃદયમાં (આપ) રહેતા હોવા છતાં આપનું જે ચરણારવિંદ (તેમનાથી) ઘણું દૂર રહે છે તેનો અમે આશ્રય કરીએ. ૪૩.

જગત્ રચનાર ભગવાન બધું રચીને, બધે પ્રવેશ કરીને, સર્વના હૃદયમાં પ્રકાશે છે; છતાં પણ દોષને લીધે તે દેખાતા નથી. તેમને જોયા વિનાજ, માત્ર (તે) હૃદયમાં છે એમ જાણીને, તેવા (ભગવાન)નેજ શરણ જવું, એ બીજું (બીજા પ્રકારનું રાજસ ભજન) છે. અથવા દોષનો નાશ થાય તે માટે દોષ કહેલો છે.

* ૩૮, ૩૯, ૪૦ શ્લોકોથી એક એક મળી ત્રણ, અને આ શ્લોકમાં ચોથી કક્ષાના પ્રકારની બે મળી પાંચ સ્થિતિ જણાવી.

૧. 'બીજી' એટલે શરણ આવવાની બીજી કક્ષા. (प्र)

તે દોષ ત્રણ પ્રકારનો હોવાનો કહે છે. **असति** દુષ્ટ પરંપરાવાળા પુત્ર વિગેરે સાથેના, દેહ અને ઘરમાં 'હું મારું' એવો દુષ્ટ આગ્રહ. તે આગ્રહ ત્રણ પ્રકારનો છે.[1] (૧) માત્ર આગ્રહ હોય ત્યારે હરકોઈ પ્રકારે તેમનો નિર્વાહ (કરાય છે). (૨) ધર્મ (કરવા) માટે (અને ૩) ભગવાનનું ભજન કરવા માટે (આગ્રહ) હોય છે. અથવા (૧) દેહ[2] અને ઘર (બંને) દુષ્ટ ન હોય (૨) બેમાંથી એક દુષ્ટ ન હોય અને (૩) બંને દુષ્ટ હોય, એમ (આગ્રહના) ત્રણ પ્રકાર થાય છે. અથવા[3] (આગ્રહને દુષ્ટ કહ્યો તે) પુનરુક્તિ છે, (દેહ અને ઘર) બંને સદા દુષ્ટજ હોય છે. વળી તેમાં રહેવાથી આગ્રહ વધી જાય છે[4] એટલે તેવા (આગ્રહવાળા)ના હૃદયથી (આપનું) ચરણકમલ ઘણું દૂર રહે છે. જોકે ભગવાન (તેવાના) હૃદયમાંજ રહે છે, છતાં પણ ત્યાં ચરણારવિંદો હોતાં નથી. માત્ર (તેનાં) અંતઃકરણને પ્રેરણા કરવા માટે (ભગવાન તેમાં પોતાના) હસ્તો અથવા માત્ર ઇચ્છાને પ્રકટ કરે છે. તેથી **જેઓને અભિમાન છે તેઓમાં ભક્તિ નથી એવો મુખ્ય મત છે. સંસારના અભિમાનવિના માત્ર ભગવદીય હોવાનું અભિમાન હોય, તેનામાં ગૌણ (પ્રકારે), ઇચ્છાપ્રમાણે ભગવાન હોય છે એવો અર્થ છે. સંપૂર્ણપ્રકારે અભિમાન ન હોય, તેનામાં સંપૂર્ણરીતે ભગવાન છે એવો સિદ્ધાંત છે.** તેથી ચાલુ વિષયમાં તેવા પ્રકારથી કોઈ કોઈ પ્રસંગે (હૃદયમાં) પ્રકાશ અથવા અપ્રકાશ કરનાર ભગવાનના ચરણકમલને અમે શરણ આવીએ, એવો અર્થ છે. ૪૩.

આવા પણ જો ભગવાનના ભક્તોના સેવકો થાય, અને જો તે ભક્તો* પણ ભગવાનનું ચરિત્ર જાણનારા હોય, તો ભક્તના ભક્તોની પેઠે તેઓ (આવાઓ)ને પણ ત્રીજી રાજસી ભક્તિ (પ્રાપ્ત) થાય. 'આ પક્ષ સહેલાઇથી થઈ શકે તેવો છે, તેથી તેનો આશ્રય કેમ કરતા નથી?' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ—

तान्वै ह्यसद्वृत्तिभिरक्षिभिर्ये पराहृतान्तर्मनसः परेश ॥
अथो न पश्यन्त्युरुगाय नूनं ये ते पदन्यासविलासलक्ष्याः ॥ ४४ ॥

હે મોટાઓના ઈશ! હે ઘણાથી ગવાતી કીર્તિવાળા! આપનાં ચરણના પડવાના વિલાસથી જેઓ ઓળખાય છે, તેમને ખરેખર, દુષ્ટ (પદાર્થો) પ્રતિ વલણવાળી ઇંદ્રિયોએ જેમનાં અંતઃકરણ અને મન વશ કરેલાં છે તેઓ તે કારણથી જોતા પણ નથીજ. ૪૪.

'તેમને' એટલે (તેવા) ભગવાનના ભક્તોને તેઓ જોતા પણ નથી, તોપછી (તેમનું) ભજન તો ક્યાંથીજ કરે? તેનું કારણ 'દુષ્ટ (પદાર્થો) પ્રતિ વલણવાળી ઇંદ્રિયોએ જેમનાં અંતઃકરણ અને મન વશ કરેલાં છે' શબ્દોથી કહેલું છે. દુષ્ટ (પદાર્થો) પ્રતિજ વલણ છે જેમનું તેવી ઇંદ્રિયો આસુરી છે. **જેમ માખી અપવિત્ર (પદાર્થ)ને ગ્રહણ કરે છે, પરંતુ ચંદન ગ્રહણ કરતી નથી, તેમ આસુરી (ઇંદ્રિયો) સ્વભાવથી દુષ્ટ પદાર્થોનેજ ગ્રહણ કરે છે. તેથીજ તેવી अक्षिभिः ઇંદ્રિયોએ पराहृतं વશ કરેલ છે અંતઃકરણ અને મન જેમનાં, (તેઓ ભક્તોને જોતા પણ નથીજ).** 'વિષયોએ આકર્ષણ કરેલી ઇંદ્રિયોએ....' એ નિયમપ્રમાણે વિષયો ઇંદ્રિયોનું આકર્ષણ

---

૧. શ્લોકમાં આગ્રહનો વિષય ત્રણ પ્રકારનો કહ્યો અને બંનેમાં (આગ્રહમાં અને તેના વિષયમાં) દોષ કહ્યો. તેથી સ્વરૂપ અને વિષયના ભેદથી આગ્રહ ત્રણ પ્રકારનો હોવાનું બે રીતે જણાવ્યું. તેમાં પ્રથમ સ્વરૂપના ભેદથી આગ્રહના ત્રણ પ્રકાર કહે છે. (प्र)

૨. અહિંથી વિષયના ભેદથી આગ્રહના ત્રણ પ્રકાર કહે છે. (प्र)

૩. આવી કલ્પના કરવામાં ક્લેશ થાય, તેથી જૂદા પ્રકારે અર્થ કરે છે. (प्र)

૪. આગ્રહ દુષ્ટ હોવાની પુનરુક્તિ કરવાનું કારણ આથી કહેલ છે. (प्र)

* જેમના સેવકો થાય તે ભક્તો.

કરે છે, અને ઇંદ્રિયો મનનું આકર્ષણ કરે છે. મનનાં (૧) અંદરનું અને (૨) બહારનું એવા બે રૂપ[1] છે. અંદરનું (રૂપ) જેને અધીન હોય છે, તેને વશ પુરુષ રહે છે, એમ 'વશ કરેલ છે અંતઃકરણ અને મન જેમનાં' શબ્દથી કહેલું છે.

'ત્યારે તેઓ પણ સ્વતંત્ર અને સુખી હોવાથી, તેઓ આ (ભક્તો)ને ન જૂએ તેથી શું?' એવી શંકા થાય, તેથી 'હે મોટાઓના ઈશ' એવું સંબોધન કહેલું છે. બ્રહ્મા વિગેરે †મોટાઓ છે, તેમના પણ ઈશ, એવું સંબોધન એમ જણાવે છે કે તેઓનો નાશ કરવા ભગવાન તેમ કરે છે. અથો હવે તે કારણથી તેઓ તે (ભક્તો)ને જોતા નથી, એમ પહેલાં ('तान्' 'તેમને' શબ્દ કહ્યો તે)ની સાથે સંબંધ છે. 'જોતા નથી એમ કેમ કહેછે? જોઈને પણ પછી ભજતા નથી એમજ માનવું જોઈએ'. એવી શંકા થાય, તેથી 'હે ઘણાથી ગવાતી કીર્તિવાળા!' એમ કહેલું છે, ઘણા (ભગવાનની કીર્તિનું) ગાન કરે છે, તેથી જો તેઓ તે (ભક્તો)ને જૂએ તો જેમ બધાએ આપ (ભગવાન)નું ગાન કરે છે, તેમ તેઓ પણ (આપનું) ગાન કરત. તેમ તેઓ કરતા નથી, તેથી એમ સમજાય છે કે તેઓએ ખરેખર તે (ભક્તો)ને જોયા નથી તે (ભક્તો) સાધારણ ગુણવાળા નથી એમ જણાવવા 'આપનાં ચરણના પડવાના વિલાસથી જેઓ ઓળખાય છે' એવો તેમનો ખાસ ગુણ કહેલો છે, આપનાં ચરણનું પડવું, તેનો જે વિલાસ તેનાથી (તેઓ) ઓળખાય છે. ભગવાનનાં ચરણના પડવાનો વિલાસ એ તેમનો અસાધારણ ગુણ છે. જ્યારે ભગવાન તેમનાં સ્થાને જવા માટે અને તેમને પોતાનો વિલાસ જણાવવા માટે વિલાસથી (તેમના સ્થાનમાં) પગલાં પાડે ત્યારેજ તેઓ ઓળખાય છે, અથવા (જ્યારે ભગવાન) તેમનાં હૃદયમાં ચરણ સ્થાપન કરવા પ્રેમ વિગેરે વિલાસ કરે, ત્યારે તેઓ ઓળખાય છે, એવો અર્થ છે. જેમનું ઉત્તમપણું ભગવાનના ચરણના સંબંધથીજ છે, બીજા પ્રકારે નથી, તેથી ઓળખાવનાર પદાર્થ ગુપ્ત હોવાથી, તેમને જોતા નથી, એમ કહેલું છે. विलासलक्ष्म्याः' એવો પાઠ હોય ત્યારે, વિલાસની જે લક્ષ્મી એટલે શોભા, તેના તેઓ છે, તેઓ વિલાસની શોભાના સંબંધથીજ પ્રસિદ્ધ છે, એમ ઉપરપ્રમાણે (અર્થ કરવો). આથી (એમ કહ્યું કે) તેવા ભગવાનના ભક્તને ઓળખતાં, તેમની દ્વારા ભગવાનનું ભજન (કરવું એ) ત્રીજું રાજસ (ભજન થયું). ૪૫.

અથવા તેમનેજ જ્ઞાન (પ્રાપ્ત) થાય છે, (એવું) ચોથું (ચોથા પ્રકારનું ભજન) નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

पानेन ते देव कथासुधायाः प्रवृद्धभक्त्या विशदाशया ये ॥
वैराग्यसारं प्रतिलभ्य बोधं यथाञ्जसान्वीयुरकुण्ठधिष्ण्यम् ॥ ४५ ॥
तथा परे चात्मसमाधियोगबलेन जित्वा प्रकृतिं बलिष्ठाम् ॥
त्वामेव धीरा पुरुषं विशन्ति तेषां श्रमः स्यान्न तु सेवया ते ॥ ४६ ॥

હે દેવ! આપની કથારૂપ સુધાના પાનથી વધેલી ભક્તિવડે જેઓ શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા થઈ વૈરાગ્યના સારરૂપ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને જેમ એકસાથે કૃત્રિમવૈકુંઠમાં જાય છે, તેવીરીતે બીજા ધીર (પુરુષો) પણ આત્માની સમાધિયોગના બલથી બલવાન પ્રકૃતિ ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરી પુરુષરૂપ આપમાંજ પ્રવેશ કરે છે. તેમને શ્રમ થાય છે, પરંતુ આપની સેવાથી (શ્રમ) થતો નથી. ૪૫-૪૬.

હે દેવ! આપની કથારૂપ સુધાના પાનથી વધેલી ભક્તિવડે જેઓ શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા થએલા છે, તેઓ વૈરાગ્યના સારરૂપ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને જેમ એકસાથે આપના કૃત્રિમ વૈકુંઠમાં જાય છે, તેમ બીજાઓ પણ જાય છે, એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. જેઓ અંતઃકરણ શુદ્ધ થાય તે માટે, અંતઃકરણના

---

૧. વિષયો ઇંદ્રિયોનું અને ઇંદ્રિયો મનનું આકર્ષણ કરેછે, એ કામિનીના કુચરૂપ ફુલોનું દર્શન થાય ત્યારે, તથા દર્શન થતું ન હોય (પણ સ્મરણ થાય) ત્યારે પ્રત્યક્ષથી તેમજ શાસ્ત્રથી પ્રસિદ્ધ છે. જો મનનું એકજ રૂપ હોય તો તેનું આકર્ષણ થતું હોય ત્યારે બીજા વિષયનું ભાન ન થાય...યોગથી આત્મા સર્વત્ર છે એવું જ્ઞાન પણ ન થાય. તેથી મનનાં બે રૂપજ છે. (પ્ર)

† 'તેમ કરે છે' એટલે તેમનાં અંતઃકરણ અને મન ઇંદ્રિયોને વશ રાખે છે, એવો અર્થ જણાય છે.

ત્રણ તાપ દૂર કરવામાટે, ભગવાનની કથાનું પાન કરીને તેનાથી શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા થાય છે, અને તેને શુદ્ધ કરવા વચ્ચે ભક્તિ કરીને તેનાથી પણ શુદ્ધ અંતઃકરણવાળાજ થાય છે, (તેવા) આ રાજસો તો રાજસોમાં પણ સર્વથી હલકા છે. એવીરીતે જેઓ સાધન અને તેથી પ્રાપ્ત થતી ભક્તિનો અંતઃકરણની શુદ્ધિમાટેજ ઉપયોગ કરે છે તેઓ કર્મમાર્ગવાળા જેવા રાજસોમાં સરખામણી થઈ ન શકે તેવા છે; અને અંતઃકરણ શુદ્ધ થાય ત્યારે વૈરાગ્યજ જેનું સાર બનેલું છે તેવું (જ્ઞાન)—જે જ્ઞાનથી વિષયોમાં વૈરાગ્ય થાય તેવું જ્ઞાન–પ્રાપ્ત કરીને **अञ्जसा** એકસાથે (એકદમ) આપના **अकुण्ठधिष्ण्यम्** કૃત્રિમ વૈકુંઠમાં જાય છે. 'હે દેવ !' એવું સંબોધન હોવાથી, તેઓ વિષ્ણુલોકમાં અથવા ધ્રુવના સ્થાનમાં જાય છે, એમ કહેવાયું. **अकुण्ठम्** એટલે કોઈપણ સમયે પ્રતિબંધ વિનાનું, ત્યાં સદા ભોગ પ્રાપ્ત થએલોજ રહે છે. અથવા તેઓ અક્ષરની સાથે સાયુજ્ય પ્રાપ્ત કરે છે. ૪૫.

તેવુંજ માત્ર જ્ઞાનીઓ પણ પ્રાપ્ત કરે છે એમ છેતાલીસમા શ્લોકમાં કહેછે. (આ જ્ઞાનીઓ) ફલથી પણ ભગવદીય થતા હોવાથી ભક્તો છે.[1] '**परे**' 'બીજા' જેઓ હમણાં ભગવદીય નથી, (અને) '**च**' 'પણ' શબ્દ હોવાથી કેટલાક ભગવદીઓ પણ (આવું સ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે). સ્વભાવના ગુણો સર્વથી બલવાન હોવાથી, આત્મામાં પરિણમે તેવી અથવા આત્માના સંબંધવાળી,[2] 'જ્યાં જ્યાંથી (ચંચલ અને અસ્થિર મન) બહાર જાય' (ભ. ગી. ૬–૨૬)માં કહેલા પ્રકારે (આત્મામાં) સદાની સ્થિતિરૂપ–સમાધિ સુધીના જ્ઞાનથી પહેલાંની તામસ વાસના[3] ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરી આપમાંજ–પરંતુ પુરુષરૂપ (આપમાંજ) પ્રવેશ કરે છે, એટલે વિરાટ્ સાથે સાયુજ્ય પ્રાપ્ત કરે છે એવો અર્થ છે, અથવા આ જ કૃત્રિમ વૈકુંઠ છે; અથવા ચોવીસ પ્રકૃતિમાંથી ઉત્પન્ન થએલા (પદાર્થો)ના સંબંધથી મુક્ત થઈ, પ્રકૃતિના પતિ પુરુષને પ્રાપ્ત કરેછે. 'આપમાંજ' શબ્દથી (એમ જણાવેલું છે કે) બીજા પુરુષને પ્રાપ્ત કરતા નથી. 'તેમને શ્રમ થાય છે' શબ્દોથી એમ કહેલું છે કે સાધનભક્તો કરતાં ફલભક્તો[4] હલકા છે, કારણકે સાધનમાં ભક્તિનો પ્રવેશ નથી. ૪૬.

એ પ્રમાણે સર્વને કહીને, પોતાને તામસ પ્રકારના માનનારા (તત્ત્વો) નીચેના શ્લોકથી આરંભી ત્રણ પ્રકારના પોતાનુંજ નિરૂપણ કરે છેઃ—

तत्ते वयं लोकसिसृक्षयाद्य त्वयानुसृष्टास्त्रिभिरात्मभिः स्म ॥
सर्वे वियुक्ताः स्वविहारतन्त्रं न शक्नुमस्तत्प्रतिहर्तवे ते ॥ ४७ ॥

તેથી હમણાં લોક રચવાની ઇચ્છાથી ત્રણ ગુણોવડે પાછલથી રચેલા આપના (સેવકો) અમે બધા જૂદાં પડેલાં હોઈ આપનું પ્રસિદ્ધ વિહારનું ધામ આપને સમર્પણ કરવાની શક્તિવિનાના છીએ. ૪૭.

तत् તે કારણને લીધે અમે તે આપના (સેવકો) અથવા તામસો લોક રચવાની ઇચ્છાથી આપે હમણાં, ત્રણ **आत्मभिः** એટલે આત્માના સ્થાને રાખેલા ત્રણ ગુણોથી અથવા અહંકારોથી રચેલા છીએ. કેટલાક 'ત્રણ પ્રકારના જીવોથી રચેલા છીએ' એમ કહે છે. આ મતપ્રમાણે દરેક (તત્ત્વ)ના ત્રણ પ્રકાર થાય. **अनु** પાછલથી રચેલા હોવાથી, આપની દૃષ્ટિ ન પડે તેમ રચાએલા હોવાથી અમે જ્ઞાન-વિનાના થયા. 'હમણાં' શબ્દથી (એમ જણાવેલું છે કે) બીજી સૃષ્ટિસંબંધી આ કહેલું નથી. બીજા સમયે તો 'આપનામાંથી પ્રાણ મન અને બધી ઇદ્રિયો આકાશ વાયુ તેજ જલ (અને) સર્વને ધારણ કરનારી પૃથ્વી ઉત્પન્ન થાય છે' એ વાક્યપ્રમાણે ભગવાનમાંથીજ બારોબાર સર્વ (ઉત્પન્ન) થાય છે, તેથી તેમ અહિં નથી એમ જણાવવા 'હમણાં' એમ કહેલું છે. તેથીજ 'ત્રણ ગુણોવડે (રચેલા)' એમ કહેલું છે. તેથી બધાં (તત્ત્વો) જૂદાં પડેલાં છે. '**च**'* 'અને' શબ્દથી (એમ કહ્યું છે કે) અમારી બધી સામગ્રી

૧. 'અહિં જ્ઞાનીઓનું નિરૂપણ થતું હોવાથી, ભક્ત કેમ કહેછે ?' એવી શંકા થાય, તેથી આ વાકય કહેલું છે. (प्र)
૨. અહિં 'સમાધિ' શબ્દ અધ્યાહાર છે. (प्र)
૩. આ 'પ્રકૃતિ' શબ્દનું વિવરણ છે. (प्र)
૪. 'ફલભક્તો' એટલે ફલની દશામાં ભક્તો. (प्र) સાધનભક્તો એટલે સાધનદશામાં પણ ભક્તિ કરનારા. ફલભક્તો એટલે સાધનદશામાં માત્ર સમાધિ કરનાર જ્ઞાનીઓ. તેઓ સાધન દશામાં ભક્તિરહિત હોવાથી સાધનભક્તો કરતાં હલકા છે. ફલદશામાંજ તેઓ ભક્ત થાય છે.
* આ શ્લોકમાં પૂર્વાર્ધના અંતે '**स्म**' છે તેને બદલે '**च**' પાઠ આચાર્યશ્રીને સંમત હોય તેમ જણાય છે.

પણ ભગવાને ત્રણ પ્રકારની રચેલી છે, તેથી પણ અમે જૂદાં પડેલાં છીએ તેથીજ **स्वस्य**[1] આપનું વિહારનું ધામ, વિહારની સામગ્રી તે આપને **प्रतिहर्तवे** સમર્પણ કરવાની શક્તિવિનાના છીએ. **'तुमर्थे से से'** એ નિયમ પ્રમાણે 'तवे' પ્રત્યય (तुम् ના અર્થમાં યોજેલો) છે. તે સમર્પણ કરવા, જેને માટે અમને રચેલા છે તે પ્રયોજન **प्रतिहर्तुम्** આપવાની એટલે સમર્પણ કરવાની (શક્તિ વિનાના છીએ). 'તે કયું (પ્રયોજન)?' એ જાણવાની ઇચ્છા થતાં, તે પ્રસિદ્ધ આપના વિહારનું ધામ, એમ (તેનો) સંબંધ છે. તે આપના વિહારનું ધામ સમર્પણ કરવાની શક્તિવિનાના અમે છીએ, એવો અર્થ છે. આ (તત્ત્વો) તામસોમાં મધ્યમ છે. ભગવાને જેને માટે રચેલા, તે ભગવાનનું કાર્ય કર્યા વિના પણ પોતપોતાના અભિમાનથી અશક્ત થઈ તે દુરાત્માઓ રહ્યા, તેથી આવા ભક્તો તામસોમાં મધ્યમ મધ્યમ છે. ભગવાને જૂદાં જૂદાં રચ્યાં, તેથી તેઓ મધ્યમ છે. તેમ ન હોત[2] તો તેઓ અધમજ હોત.

અમે પણ તેવા થયા છીએ, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

यावद्बलिं तेऽज हराम काले यथा वयं चान्नमदाम यत्र ॥
यथोभयेषां त इमे हि लोका बलिं हरन्तोऽन्नमदन्त्यनूहाः ॥ ४८ ॥

હે અજ! જ્યાંસુધી અમે આપને યોગ્ય સમયે બલિ ધરીએ, ત્યાંસુધી જેવીરીતે જ્યાં અમે અન્ન ખાઈએ, અને જેવીરીતે આપના આ લોકો (આપણ) બંનેને બલિ ધરતાં અડચણ વિના અન્ન ખાય, (તેવા પ્રકારનું ચક્ષુ આપો. શ્લોક ૫૦). ૪૮.

હે અજ! [(ભગવાનનો) જન્મ થતો ન હોવાથી (આ) સંબોધન કરેલું છે] બ્રહ્મા વિગેરેથી ઉત્તમ! જ્યાંસુધી અમે આપને બલિ ધરીએ ત્યાંસુધી જેવીરીતે અમે અન્ન ખાઈએ, તેપ્રમાણે આપે કરવું યોગ્ય છે એવો અભિપ્રાય છે. 'જ્યાંસુધી' શબ્દથી પ્રલય સુધીનો સમય કહેલો છે, માત્ર સૃષ્ટિ સુધીનો નહિ. 'યોગ્ય સમયે' એટલે પોતપોતાના સમયે. જેવીરીતે અમે અન્ન ખાઈએ, અને જ્યાં અન્ન ખાઈએ, અથવા જેવીરીતે આપના અને અમારા સર્જેલા આ લોકો બલિ ધરે (અને) અડચણ-વિનાના રહી પોતે અન્ન ખાય, તેવા પ્રકારનું ચક્ષુ આપો, એમ આગળના (શ્લોક ૫૦ ના શબ્દો) સાથે સંબંધ છે. તેથીજ[3] આ (તત્ત્વો)ને દુઃખ થાય છે. કેટલાક સ્વાર્થની દરકાર ન રાખતાં ભગવાન માટેજ કાર્ય કરવા ઇચ્છે છે. કેટલાક સ્વાર્થની દરકાર રાખનારા હોવા છતાં પણ ભગવાન માટેજ એવા વિચારથી કાર્ય કરે છે કે ભગવાનજ પાછલથી (આપણા ઇચ્છેલા પદાર્થનું) દાન કરશે, જ્યારે કેટલાક પોતાનું, પોતાના સેવકોનું અને ભગવાનનું કાર્ય એક સરખીરીતે કરવા ઇચ્છે છે. આ (તત્ત્વો) તેવાં છે. ૪૮.

'શામાટે એવીરીતે પ્રાર્થના કરો છો? પહેલાં અમારા (ભગવાન) માટે બ્રહ્માંડ રચો, પછી પોતાના માટે (પ્રાર્થના કરો)' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ—

त्वं नः सुराणामसि सान्वयानां कूटस्थ आद्यः पुरुषः पुराणः ॥
त्वं देव शक्त्यां गुणकर्मयोनौ रेतस्त्वजायां कविमादधेऽजः ॥ ४९ ॥

પરિકર સહિતના અમો દેવોના આપ વિકારરહિત મૂળ પુરાણ પુરુષ છો. હે દેવ! ગુણ અને કર્મની યોનિવાળી અજાશક્તિમાં આપ અજે તો વીર્ય કવિને સ્થાપન કરેલું છે. ૪૯.

नः અમો **सुराणाम्** દેવોના પરિકર સહિતના આપજ 'મૂળ' ઉત્પન્ન કરનાર છો. જો કે અમે પણ અમારાં કાર્યોને ઉત્પન્ન કરનારાં છીએ, છતાં પણ અમે વિકારવાળા છીએ, જ્યારે આપ **कूटस्थः** વિકારરહિત

---

૧. 'स्व' એટલે પોતાને (ભગવાનને) કરવાનો (વિહાર). (प्र)

૨. 'તેમ ન હોય તો' એટલે 'ભગવાને રચેલાં ન હોય તો' (प्र) 'જૂદાં જૂદાં રચ્યાં ન હોય તો' એવો અર્થ પણ લઇ શકાય તેમ છે. જૂદાં જૂદાં રચ્યાં, તેથી બ્રહ્માંડ રચવાની શક્તિવિનાના હોવાથી ભગવાનનું તે કાર્ય કર્યા વિના રહ્યા. તેમ ન રચ્યાં હોય તો શક્તિ હોવા છતાં કાર્ય કર્યા વિના રહે તો અધમજ ગણાય.

૩. 'તે થીજ' એટલે ચક્ષુ ન હોવાથીજ. (प्र) ભગવાનનું કાર્ય પોતાનાં કાર્યની તથા પોતાના સેવકોના કાર્યની સરખી-રીતે કરવા ઇચ્છે છે તેથીજ, એવો અર્થ લેવો વધારે યોગ્ય લાગે છે.

છો. વળી આપ 'પુરુષ' સ્વતંત્ર છો, અમે હલકા અસ્વતંત્ર છીએ. વળી આપ 'પુરાણ' પહેલાંના સર્વે વૃત્તાંતને જાણનારા છો, અમે નવા (ઉત્પન્ન થએલા) આ સમયના છીએ. તેથી આપેજ અમારું સર્વે કરવું યોગ્ય છે. વળી અમે આપના પુત્રરૂપ હોવાથી આપે પ્રથમ અમારું પાલન કરવું જોઈએ, એમ 'હે દેવ' એ સંબોધનથી કહેલું છે. હે દેવ! દેવરૂપ શક્તિ માયા, જેની ગુણો અને કર્મો યોનિ છે–ગુણો અને કર્મરૂપ (તેની) યોનિ છે, કારણકે તેમાંથી ગુણરૂપ અને કર્મરૂપ (કાર્યો) ઉત્પન્ન થાય છે–તે અજા(શક્તિ)માં બકરાં વિગેરે ઉત્પન્ન કરવા આપે વીર્ય સ્થાપેલું છે. અહિં 'અજા' શબ્દનો અર્થ વ્યુત્પત્તિપ્રમાણે થતો નથી, તેમ રૂઢિપ્રમાણે પણ થતો નથી, પરંતુ કલ્પનાથી સમજવાનો છે. બ્રહ્મસૂત્ર ૧–૪–૧૦ એ અધિકરણથી આ અર્થનું સમર્થન થાય છે. તેમ ન હોય તો અહિં (બ્રહ્મસૂત્ર ૧–૪–૯ તથા ૧૦ માં) માયાની ઉત્પત્તિ થએલી કહેલી હોવાથી, વ્યુત્પત્તિનો વિરોધ થાય છે. (અજાની) આકૃતિ (માયામાં) ન હોવાથી રૂઢિ(વાળા અર્થ)નો પણ (વિરોધ થાય છે) સૃષ્ટિમાં કામ મુખ્ય હોવાથી, તે જણાવવા માટે અહિં 'અજ' શબ્દ કલ્પનાથી* યોજેલ છે. 'કવિ' એટલે મહત્ તત્ત્વ. (તેની) પહેલાંની સ્થિતિ વીર્ય (અને) પાછલની સ્થિતિ કવિ (મહત્તત્ત્વ) હોવાથી બંને એક જાતના ન હોય તો, કાર્ય એક પ્રકારનું (બંનેના જેવું) થાય નહિ, તેથી ભગવાનને પણ 'અજ' કહેલા છે. ભગવાનનું જે આવા પ્રકારથી નિરૂપણ કરવું,—આજ તામસભક્તિની હલકી સ્થિતિ છે. ૪૯.

તેમાંથી અમે તેના જેવાજ ઉત્પન્ન થએલા છીએ, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

ततो वयं सत्प्रमुखा यदर्थे बभूविमात्मन् करवाम किं ते ॥
त्वं नः स्वचक्षुः परिदेहि शक्त्या देव क्रियार्थे यदनुग्रहाणाम् ॥ ५० ॥

હે આત્મન્! સાત્વિક (અહંકાર) જેઓમાં મુખ્ય છે તેવા અમે તેમાંથી જેમના કાર્ય માટે ઉત્પન્ન થએલા છીએ, તે આપનું કયું કાર્ય કરીએ? હે દેવ! ક્રિયા (કરવા) માટે આપના અનુગ્રહવાળા અમને આપ શક્તિસાથે આપનું ચક્ષુ (જ્ઞાન) આપો. ૫૦

सत्प्रमुखाः સાત્વિક અહંકાર જેઓમાં મુખ્ય છે તેવા (અમે) **यस्य** જે (આપ) ભગવાનના કાર્યમાટે **बभूविम** ઉત્પન્ન થએલા છીએ. 'ત્યારે હું બીજાઓને ઉત્પન્ન કરીશ' એવી શંકા થવાથી 'હે આત્મન્' એવું સંબોધન કરે છે. આપ સર્વેના આત્મા છો. કાર્યો આપમાંથીજ ઉત્પન્ન થએલા હોવાથી, અને આપરૂપ હોવાથી, તેમનો સ્વભાવથી કોઈ પણ ગુણ અથવા દોષ નથી. તેથી બીજાઓને ઉત્પન્ન કરીને, તેમને (આપની) શક્તિ આપશો, ત્યારે તેઓ પણ ઉપયોગી થશે. તેથી સ્હેલાઈ થાય તેમાટે અમનેજ તે શક્તિ આપવી યોગ્ય છે, એવો ભાવ છે.

'તમે આજ્ઞાપ્રમાણે વર્તતા નથી, કારણકે પ્રવૃત્તિ કર્યા વિનાજ શાંત રહ્યા છો' એમ કહેવામા આવે, તેથી 'આપનું કયું કાર્ય કરીએ?' એમ કહે છે. તે આપને માટે શું કરીએ? (અમને) આજ્ઞાં કરેલી નહિ હોવાથી, અથવા અમને સારી રીતે જ્ઞાન ન હોવાથી અમે શાંત રહેલા છીએ, તેથી અમે ખરેખર દુષ્ટ નથી. 'ત્યારે હવે બ્રહ્માંડ રચો' એવી શંકા થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલ છે. અમારા સર્વ કાર્યમાં આપજ (આધાર) છો. તેથી તે કાર્ય* થઈ શકે તેવું આપનું ચક્ષુ (જ્ઞાન) આપો, કારણ કે જે ચક્ષુવડે અમને ઉત્પન્ન કરેલા છે, તેનાથી ક્રિયાશક્તિજ અમારામાં મૂકાએલી છે, જ્ઞાનશક્તિ મૂકાએલી નથી. તેથી આપનું ચક્ષુ (અમને) સારીરીતે આપો. 'સારીરીતે આપવું' એટલે ક્રિયાશક્તિસાથે બધાને ફરીથી આપવું. છૂટાં છૂટાં બંને પ્રાપ્ત થશે તોપણ કાર્ય થઈ શકશે નહિ. તેથી આપની શક્તિસાથે આપનું ચક્ષુ આપો.

'બંને આપવાં, અને (બંને)સાથે આપવાં, એ અશક્ય છે, કારણકે એકસાથે બંને રહેતાં નથી. એક (જ્ઞાન) શબ્દમાં અને બીજું (ક્રિયાશક્તિ) ક્રિયામાં રહે છે' એવી શંકા થાય, તેથી 'હે દેવ!' એમ કહેલું છે. જો કે લૌકિક નિયમપ્રમાણે અથવા લૌકિક (પુરુષ)થી એમ કરી શકાય તેવું નથી, છતાં પણ આપ દેવ છો, તેથી (આપમાં) અલૌકિક શક્તિ હોવાથી આપ (બંને) ભેગાં પણ આપી શકો છો.

* 'अतस्तदर्थसाधकं' એવો વૃંદાવનપ્રેસવાળી પ્રતનો પાઠ લઇ અર્થ કરેલો છે.

'નિયમપૂર્વક તમનેજ આપવું એવો આ (તમારો) કેવો આગ્રહ ?' એમ કહેવામાં આવે, તેથી 'ક્રિયા (કરવા)માટે આપના અનુગ્રહવાળા' વિશેષણ યોજેલું છે. બ્રહ્માંડ રચવા માટેજ यस्य જે (આપ) ભગવાનનો અનુગ્રહ છે જેમના ઉપર તેવા (અમે છીએ). જે અનુગ્રહથી અમને ઉત્પન્ન કરેલા છે, તે જ અનુગ્રહથી આપની શક્તિસાથે ચક્ષુ (અમને) આપો, એવો અર્થ છે. ૫૦.

ઇતિ શ્રીલક્ષ્મણભટ્ટના પુત્ર શ્રીમદ્વલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીમદ્ભાગવતની સુબોધિનીમાં ત્રીજા સ્કંધના પાંચમા અધ્યાયનું વિવરણ સમાપ્ત.

॥ अथ षष्ठोऽध्यायः ॥ અધ્યાય છઠ્ઠો.

एवं भगवतः सृष्टौ भूतोत्पत्तिर्निरूपिता ॥
कालोत्पत्त्यर्थमधुना ब्रह्माण्डोत्पत्तिरुच्यते ॥ १ ॥

એવીરીતે ભગવાનની[1] સૃષ્ટિમાં ભૂતોની ઉત્પત્તિ કહી. હવે કાલની ઉત્પત્તિ માટે બ્રહ્માંડની ઉત્પત્તિ કહેવામાં આવે છે.[2] કા. ૧.

स्वशक्तिदानभोगौ तु विषयत्वार्थमुच्यते ॥
विषयानन्त्यसिद्ध्यै हि माहात्म्यं विनिरूप्यते ॥ २ ॥

પોતાની શક્તિનું દાન અને ભોગ તો (ભોગના) વિષય (પ્રાપ્ત) થાય તેમાટે કહેવામાં આવે છે.[3] અનંત વિષયો સિદ્ધ થાય તે માટે માહાત્મ્ય[4] કહેવામાં આવે છે. કા. ૨.

एवं भगवतो मात्राश्चतुर्धा विनिरूपिताः ॥
स्पर्शो भगवतो नास्ति तद्भावादेहवद्भुजिः ॥ ३ ॥

એરીતે ભગવાનની તન્માત્રાઓનું ચાર પ્રકારે નિરૂપણ કર્યું.[5] ભગવાનને સ્પર્શ હોતો નથી.[6] તે (બ્રહ્માંડમાં) સર્વત્ર હોવાથી (તેમના) દેહની પેઠે (તેમનો) ભોગ થાય છે.[7] કા. ૩.

---

૧. વેદમાં કહેલી ભૂતોની ભગવાનના ધર્મરૂપ તરીકેની ઉત્પત્તિ ભગવાને રચેલી સૃષ્ટિમાં ગયા અધ્યાયમાં કહી. (प्र)

૨. હવે આ અધ્યાયમાં ભોગ કરવા યોગ્ય તન્માત્રાઓ જણાવવાની છે, તેથી ભોગ પ્રાપ્ત કરાવનાર (ભગવાનની) ચેષ્ટારૂપ કાલની ઉત્પત્તિ થાય તેમાટે તેના આધારરૂપ બ્રહ્માંડની ઉત્પત્તિ કહેવામાં આવે છે. (प्र)

૩. 'તત્ત્વો ભોગ કરવા યોગ્ય હોવાથી, ભગવાન તેમનો ભોગ કરે છે એમજ કહેવું જોઈએ, છતાં તેમને ભગવાન શક્તિનું દાન કરે છે અને તેઓ ભોગ કરે છે એમ શામાટે કહેલું છે ?' એવી શંકા થાય, તેથી કહેછે કે બ્રહ્માંડની ઉત્પત્તિ કહેવામાં આવેછે, તે આ (તત્ત્વો) ભગવાનના (ભોગ કરવાના) વિષયો છે એમ જણાવવા કહેશે. આ (તત્ત્વો) બ્રહ્માંડના અવયવો છે, અને અવયવો દ્વારા અવયવીનો ભોગ થાય, અને તે (તેઓમાં) શક્તિ ન હોય તો ન થાય. તેથી (તેમને શક્તિ આપવાનું અને તેમનો ભોગ) કહેલા છે. (प्र)

૪. (તત્ત્વોને) લોકપાલ કહેવામાં આવે છે તે તેમનું માહાત્મ્ય તેઓ ભોગના વિષય છે એમ જણાવવા કહેલ છે. (प्र)

૫. 'બ્રહ્માંડ તો શરીર હોઈ, ભોગ કરવાનું સ્થાન છે, અને તેમાં આ તત્ત્વોએ પ્રવેશ કરેલો છે. તેઓ તન્માત્રારૂપ થાય ત્યારે ભોગ્ય થાય તે કેવા પ્રકારે થાય છે ?' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી આ કહેલ છે. (૧) બ્રહ્માંડની ઉત્પત્તિ (૨) શક્તિનું દાન (૩) ભોગ અને (૪) માહાત્મ્ય એવા ચાર પ્રકારે તેઓ તન્માત્રા થવાનું કહેલું છે. બ્રહ્માંડમાં પૃથ્વી મુખ્ય હોવાથી, ગંધ તન્માત્રા છે. (૫) શક્તિદાન થતાં એકબીજા ભેગાં થતાં રસ મુખ્ય થાય છે, એટલે રસતન્માત્રા છે. ભોગ કરતાં રૂપથી પ્રવેશ થતો હોવાથી, રૂપ તન્માત્રા છે, માહાત્મ્યમાં શબ્દ મુખ્ય હોવાથી શબ્દ તન્માત્રા છે. એપ્રમાણે તેઓ ભોગ્ય થાયછે. (प्र)

૬. 'સ્પર્શ (તન્માત્રા) કેમ ન કહી ?' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. 'જે સ્પર્શથી થતા ભોગો છે, તે દુઃખના કારણજ છે, એ વાક્યપ્રમાણે સ્પર્શ દુઃખ કરાવનાર હોઈ, અને ભગવાનને દુઃખ ન હોવાથી, તેમને સ્પર્શ નથી હોતો. (प्र)

૭. 'સ્પર્શ ગાઢ સંબંધ કરાવનારો છે એમ બીજા સ્કંધમાં કહેલ હોવાથી, તેના વિના બીજા ભોગ કેમ થઈ શકે ?' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. ભગવાન બ્રહ્માંડમાં સર્વત્ર છે. તેથી જેમ ભગવાનનો દેહ સર્વત્ર છે, તેમ તેમનો ભોગ પણ સર્વત્ર સિદ્ધ થાય છેજ. તેથી તેમને (ભોગ કરવા) ગાઢ સંબંધની જરૂર નથી એવો અર્થ છે. (प्र)

એ પ્રમાણે ગયા અધ્યાયમાં તત્ત્વોની પ્રાર્થના કહી. તે પ્રાર્થનાનો નીચેના શ્લોકમાં ઉપસંહાર કરે છેઃ–

इति तासां स्वशक्तीनां सतीनामसमे सत्यः ॥
प्रसुप्तलोकतन्त्राणां निशाम्य गतिमीश्वरः ॥ १ ॥
कालसंज्ञां तदा देवीं बिभ्रच्छक्तिमुरुक्रमः ॥
त्रयोविंशतितत्त्वानां गणं युगपदाविशत् ॥ २ ॥

એપ્રમાણે ભેગી થયા વિના રહેલી, અને જેમનામાં લોકના સમૂહ જડ થઈ રહેલા તેવી તે પોતાની શક્તિઓની સ્થિતિ જોઈને, તે મોટાં પગલાં ભરનાર ઈશ્વરે પછી કાલનામની દૈવી શક્તિને ધારણ કરતાં ત્રેવીસ તત્ત્વોના સમૂહમાં એકસાથે પ્રવેશ કર્યો. ૧–૨.

આટલીજ (તત્ત્વોની) પ્રાર્થના (થઈ). તેમની સ્થિતિ **निशाम्य** જોઈને, શક્તિ ધારણ કરતાં એકસાથે પ્રવેશ કર્યો, એવો (શ્લો. ૨ સાથે) સંબંધ છે. 'તેમનામાં ભગવાનનો પ્રવેશ[1] (થાય તે) યોગ્ય નથી' એવી શંકા થાય, તેથી 'પોતાની શક્તિઓની' કહેલ છે. **'तासां'** 'તે (તેમની)' (શબ્દથી એમ જણાવ્યું છે કે) સ્ત્રીઓ હોવાથી તેઓ વિજ્ઞપ્તિ કરે તેમાં દોષ નથી. (તેઓ) પોતાનીજ શક્તિરૂપ હોવાથી, તેઓ કાર્ય ન કરે ત્યારે પોતાની શક્તિ ન હોવાનુંજ થાય (ગણાય). વળી તેઓ સ્ત્રીરૂપ[2] છે. ભાર્યાને સોંપેલું (કાર્ય) પોતેજ કરે અને કરાવે. શક્તિઓ હોવાથીજ તેઓ જૂદી જૂદી[3] રહે તેમાં દોષ નથી, કારણકે તેઓ વચનથી ભેગી ન થાય, પણ પોતાનાની સાથેજ ભેગી થાય. પુરુષે આલિંગન કરેલીજ તેઓ ભેગી થાય, સ્વભાવથી (ભેગી) ન થાય. (ભેગી થવામાં) સમાન લાભ હોવાથી તેમને શોક ન થાય. તેથીજ સ્વભાવથી **असमेत्य** ભેગી થયા વિના **सतीनाम्** રહેલી (હતી). વળી પોતે (ભગવાન) પ્રવેશ ન કરે ત્યાંસુધી તેમનામાં રજ રહેલ હોવા છતાં તે પ્રકટ ન થાય. તે (અર્થ) 'જેમનામાં લોકના સમૂહ જડ થઈ રહેલા તેવી' એ વિશેષણથી કહેલો છે. સારીરીતે જડ થઈ રહેલ હતા લોકોની **तन्त्राणि** રચનાઓ જેમનામાં, અથવા 'તન્ત્ર' એટલે સમૂહ (જેમનામાં), તેવી (તે હતી). અથવા જે લોકો જડ થઈ રહેલા, જે જીવોનું કર્મ જાગ્રત થયું ન હોય તેમને તે (શક્તિઓ) અધીન છે. પ્રાણીઓનું અદૃષ્ટ પ્રેરણા કરે ત્યારેજ તેઓ કાર્ય કરેછે. સમૂહ ઘરરૂપ હોવાથી, વ્યક્તિઓ (જૂદી જૂદી શક્તિ)જ મુખ્ય છે એવો મત છે. બંને[4] મતો ભગવાન પુરુષના બે રૂપો ધારણ કરે છે એમ જણાવવા અહિં કહેલ છે. તે (અર્થ) 'ભેગી થયા વિના રહેલી', (અને) 'જેમનામાં લોકના સમૂહ જડ થઈ રહેલા તેવી' શબ્દોથી કહેલ છે. તેઓ પરસ્પર મળે ત્યારે બ્રહ્માંડ ઉત્પન્ન થાય, કર્મને જાગ્રત કરવામાં આવે ત્યારે વ્યક્તિઓ ઉત્પન્ન થાય. આ સર્વ **निशाम्य** જાણીને અને ભવિષ્યમાં જે પ્રકારની સ્થિતિ (થવાની) છે તે જોઈને (દૈવી શક્તિને ધારણ કરતાં પ્રવેશ કર્યો). સર્વ પ્રકાર(નાં કાર્ય) કરવાની શક્તિ છે એમ જણાવવા 'ઈશ્વર' એમ કહેલું છે. ૧.

એપ્રમાણે સર્વ (કરવાની) શક્તિવાળાએ નિશ્ચય કરીને જે કર્યું તે બીજા શ્લોકમાં કહેલું છે. 'કાલ' એવું નામ છે જેનું (તે શક્તિને ધારણ કરી). કાલ પણ ભગવાનની એક શક્તિ છે.* તેમ ન હોય તો શક્તિઓમાં બે પુરુષોનો પ્રવેશ થતાં રસાભાસ થાય, અથવા 'કાલ'(શબ્દ)થી સંજ્ઞા એટલે જ્ઞાન થાય છે જેનું, તે(શક્તિ)ને (ધારણ કરી) મર્યાદારૂપ તે શક્તિ સૃષ્ટિસમયે જાગ્રત થાય છે, બીજીઓને

---

૧. (તત્ત્વો) પ્રાકૃત હોવાથી અને પુરુષરૂપ હોવાથી યોગ્ય નથી. (प्र)

૨. પહેલાં પોતે કાર્ય (ઉત્પન્ન) થયાં ત્યારે પુરુષરૂપ હોવા છતાં, આગળનું કાર્ય કરવાની શક્તિ ન હોવાથી સુદ્યુમ્નની પેઠે સ્ત્રીરૂપ થયાં. (प्र) નોટ ૧ માંથી 'અને પુરુષરૂપ હોવાથી' શબ્દો કાઢી નાખીએ તો આવો ખુલાસો કરવાની જરુર રહેતી નથી. સુદ્યુમ્નના વૃત્તાંત માટે જુઓ સ્કંધ ૯ અધ્યાય ૧.

૩. 'જૂદી જૂદી' એટલે શોકો પેઠે એક બીજીની વિરુદ્ધ પ્રકારે. (प्र)

૪. સમૂહ મુખ્ય છે, અને વ્યક્તિ મુખ્ય છે એવા બે મતો. (प्र)

* પુરુષ નથી. પુરુષ હોય તો તત્ત્વરૂપ શક્તિઓમાં ભગવાન અને કાલ એવા બે પુરુષોનો પ્રવેશ થતાં રસાભાસ થાય, એવો ભાવ જણાય છે.

તો ભગવાન જગાડે છે. તે (કાલશક્તિ)ની સાથે ભગવાનનાં દર્શન થવાથી તેઓ (બીજી શક્તિઓ)ને દ્વેષ ન થાય, તે માટે 'દૈવી' એમ કહેલું છે; કારણકે તે (કાલશક્તિ) દેવતારૂપ ઘણી સૂક્ષ્મ છે. તેના વિના કર્મને જાગ્રત કરવું ઘણું કઠણ છે. **કર્મ કાલનેજ અધીન છે, તેથીજ (અમુક) કાલે (અમુક) કર્મ કરવાની શાસ્ત્રની આજ્ઞા છે.** તે (ભગવાનને) ઉત્સાહ† કરાવનારી નથી એમ 'શક્તિ' શબ્દથી જણાવેલ છે. જેની અંદર પ્રવેશ થાય તેવું તેનું રૂપ નથી એમ જણાવવા 'ધારણ કરતાં' વિશેષણ કહેલું છે. તેની અંદર ભગવાનનું ઘણું સામર્થ્ય (હોવાનું) કહેવા, તેવું સામર્થ્ય ભગવાનમાં છે એમ 'મોટાં પગલાં ભરનાર' શબ્દથી જણાવે છે. મોટા પગલાં ભરનારમાં અદ્ભુત ચરિત્ર સિદ્ધ થએલું છે. તે જ અદ્ભુત ચરિત્રથી (ભગવાને) ત્રેવીસ તત્ત્વોના સમૂહમાં એકસાથે પ્રવેશ કર્યો. (પચ્ચીસ તત્ત્વોમાંથી) પ્રકૃતિ અને પુરુષને ન ગણતાં બાકીનાં ત્રેવીસ થાય છે. એકસાથે (ત્રેવીસમાં) પ્રવેશ કરવો એ અદ્ભુત ચરિત્ર છે. બે તપાવેલાં (લોઢાં) સંધાય છે તેમ, એકમાં પ્રવેશ કરવાથી કાર્ય થતું નથી.[1] સમૂહથીજ કાર્ય થવાનું છે એમ સૂચવવા સમૂહમાં પ્રવેશ (કહેલો છે). અહિં જલ વિગેરેના (પ્રવેશ) જેવો પ્રવેશ નથી, પણ જેમ લોઢાના ગોળા વિગેરેમાં અગ્નિનો આવેશ થાય છે તેવો (પ્રવેશ) છે, કે જેથી (તત્ત્વોના) સમૂહે કરેલું કાર્ય ભગવાનનું કાર્ય થાય. તેમ ન હોય તો આ સૃષ્ટિ ભગવાનનું ચરિત્ર ન થાય (ગણાય) તે (અર્થ) 'પ્રવેશ કર્યો' શબ્દથી કહેલો છે. ૨.

'તેથી શું થાય?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ—

सोऽनुप्रविष्टो भगवांश्चेष्टारूपेण तं गणम् ॥
भिन्नं संयोजयामास सुप्तं कर्म प्रबोधयन् ॥ ३ ॥

જડ થએલાં કર્મને જાગ્રત કરતાં તે સમૂહમાં પાછલથી ચેષ્ટારૂપથી પ્રવેશ કરેલા તે ભગવાને જૂદાં રહેલાં (તે તત્ત્વોના સમૂહ)ને એકઠો કર્યો. ૩.

જો કે તેમણે ક્રિયા સાથે જ્ઞાન માટેજ પ્રાર્થના કરેલી, (પોતાની) સાથે પ્રવેશ કરવાની (પ્રાર્થના) કરી ન હતી, છતાં પણ માત્ર ભગવાનથી થઈ શકે તેવું કાર્ય તેમનાથી થઈ નહિ શકે એમ (વિચારી), ભગવાને પોતેજ (તેમનામાં) પ્રવેશ કર્યો. ત્યારપછી (તેમણે) જે માગેલ તેનું પ્રયોજન ન રહેવાથી, (તેમનું) માગેલું[2] આપ્યું નહિ. 'સ્વભાવથીજ સર્વવસ્તુઓમાં વસ્તુના સ્વરૂપરૂપ ભગવાન છે, છતાં પણ જો (તે વસ્તુઓ=તત્ત્વોથી) કાર્ય થયું નહિ, તો પ્રવેશથી પણ શું થવાનું?' એવી શંકા થાય, તેથી 'ચેષ્ટારૂપથી' શબ્દ યોજેલ છે. ચેષ્ટા એટલે પ્રયત્ન. કાર્ય (કરવા)માં ઉપયોગી જ્ઞાન ઇચ્છા અને પ્રયત્નના રૂપથી, અથવા માત્ર પ્રયત્નના રૂપથી (ભગવાને) તેમનામાં પ્રવેશ કર્યો. પ્રવેશ કરીને પછી જૂદા રહેલા તે સમૂહને એકઠો કર્યો. સૃષ્ટિમાંજ કાર્ય ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિવાળા તેમને રચેલા, પરંતુ તેઓ જૂદાં જૂદાં હોવાથી, એકઠાંજ કરવાના હતા. જે પ્રકારે કાર્ય ઉત્પન્ન થાય તેવીરીતે સારીરીતે એકઠાં કરવાનું હતું. 'જડ થએલાં કર્મને જાગ્રત કરતાં' શબ્દોથી સાથે આણેલી શક્તિનું પ્રયોજન કહેલું છે: પ્રાણીઓનું કર્મ જે જડ થએલું તેને કાલશક્તિથી જાગ્રત કરતાં (ભગવાને તત્ત્વોમાં પ્રવેશ કર્યો). જાગ્રત કરવાનું અને પ્રવેશ એક સમયે થાય, ત્યારે બંને પ્રકારનું[3] કાર્ય એક સમયે પાર પડે. જાગ્રત કરવાનું પ્રયોજન જૂદું હોવાથી, તે (કાર્ય)ને મુખ્ય ક્રિયા (એકઠો કર્યો) સાથે સંબંધ[4] નથી. ૩.

† 'प्रयोजकत्वं निराकरोति' એવો વૃંદાવનપ્રેસવાળી પ્રતનો પાઠ લીધો છે. 'अप्रयोजकत्वं' પાઠ નાથદ્વારાવાળી પ્રતમાં છે.

૧. બે અડધીઆં (લોઢાના કટકા) તપાવેલ હોય તો ભેગાં થઈ શકે છે, પણ એક તપાવેલ હોય તો તેમ થતું નથી, તેપ્રમાણે અહિં છે, એવો અર્થ છે. (प्र)

૨. 'માગેલું' એટલે જ્ઞાન. (प्र)

૩. 'બંને પ્રકારનું' એટલે સમૂહરૂપ અને વ્યક્તિરૂપ. (प्र)

૪. કર્મને જાગ્રત કરનારી કાલ નામની ચેષ્ટા હોવાથી, તે કાર્યનો મૂલ ક્રિયા સાથે સંબંધ નથી. બંને પ્રકારનાં કાર્ય ભગવાને તેવીરીતે કાલથીજ કર્યાં એવો અર્થ છે. (प्र)

પછી જે થયું, તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

प्रबुद्धकर्मा दैवेन त्रयोविंशतिको गणः ॥
प्रेरितोऽजनयत्स्वाभिर्मात्राभिरधिपूरुषम् ॥ ४ ॥

દૈવે જેનાં કર્મને જાગ્રત કરેલ છે તેવા પ્રેરણા કરાએલ ત્રેવીસના સમૂહે પોતાના અંશોથી બ્રહ્માંડ ઉત્પન્ન કર્યું. ૪.

જડ થએલાં હોય તેમની સાથે (કાર્ય) કરવું પણ અશક્ય છે. જાગ્રત થાય તો તે સાહાય્ય પણ કરે. **दैवेन** દેવતારૂપ શક્તિએ (કાલે જાગ્રત કરેલ). સ્ત્રી જાગ્રત કરે તો (પોતાના) સ્વાર્થ માટે (જાગ્રત કરેલ) હોય, તેથી ('दैवेन' એમ) નપુંસક (શબ્દ) કહેલ છે. અથવા તે (શક્તિ) સાથેનું ભગવાનનું રૂપ 'દૈવ' શબ્દથી કહેલું છે. બધામાં કર્મ જાગ્રત કર્યું એમ જણાવવા 'ત્રેવીસના સમૂહે' એમ ફરીથી કહેલું છે. 'પ્રેરણા કરાએલા' શબ્દથી પાછું ભગવાનનું બીજું કાર્ય કહેલું છે. એકઠાં કરવાં અને પ્રેરણા કરવી એ ભગવાનનાં કાર્ય છે. ભગવાને તે સમૂહમાં પ્રવેશ કર્યો એટલે તે વ્યાપક (સર્વત્ર રહેનાર) થયો. તેથી થોડાજ (તે) સમૂહના અંશોથી બ્રહ્માંડ રચાયું, એમ 'પોતાના અંશોથી' શબ્દોથી કહેલું છે. **अधिपूरुषम्** એટલે બ્રહ્માંડ. (બ્રહ્માંડ) પુરુષનું શરીર હોવાથી પુરુષથી અધિક છે. 'પૂરુષ' શબ્દ પણ છે. અથવા ઢાંકણો પણ ઉત્પન્ન થએલાં હોવાથી, (બ્રહ્માંડ) પુરુષથી અધિક છે. ભગવાનની પ્રેરણાથી (તત્ત્વોના) સમૂહે (બ્રહ્માંડ) કરેલું હોવાથી, (તે) ભગવાનનું રચેલુંજ છે. ૪.

એપ્રમાણે બ્રહ્માંડ રચ્યાનું કહીને બીજા પુરુષની ઉત્પત્તિ જણાવી, ત્રીજાની[1] ઉત્પત્તિ કરવા તેમાંજ ફરીથી કાર્ય થયું તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

परेण विशता स्वस्मिन् मात्रया विश्वसृग्गणः ॥
चुक्षोभान्योन्यमासाद्य यस्मिँल्लोकाश्चराचराः ॥ ५ ॥

ભગવાને પોતાની અંદર પ્રવેશ કરતાં, વિશ્વ રચનારો સમૂહ એક બીજા સાથે ભળીને અંશથી ખળભળ્યો. તેમાં સ્થાવર જંગમ લોકો (રહેલા) છે. ૫.

परेण ભગવાને પોતાની અંદર પ્રવેશ કર્યો તે કારણને લીધે વિશ્વ રચનારો સમૂહ ખળભળ્યો, પરંતુ **मात्रया** અંદર રહેલા અમુક ભાગથી (ખળભળ્યો). તેમ ન હોય તો[2] બ્રહ્માંડના વિભાગ થાય. (ભગવાને) કાર્ય (કરવા) માટેજ પોતાની (સમૂહની) અંદર પ્રવેશ કર્યાનું કહેલું છે. તેમ ન હોત તો 'ભગવાનના પ્રવેશથી ખળભળ્યો' એમ કહેત. તેથી (ભગવાનના) પ્રવેશથી ક્ષોભ થયો ન હતોજ. ત્યારે[3] એક બ્રહ્માંડ ઉત્પન્ન થએલું; પરંતુ જ્યારે ભગવાને ફરીથી વશ રાખનારાં રૂપ સાથે અથવા જૂદાં રૂપથી તેજ સમૂહનો સ્પર્શ કર્યો ત્યારે મધ્યમાં હજારો કટકા થએલો તે ખળભળ્યો. તેમ ન થાય તો વ્યક્તિઓના દેહો રચાય નહિ. 'એક બીજા સાથે ભળીને (ખળભળ્યો)' શબ્દોથી ખળભળાટનું ફલ કહેલું છે. તે વિશ્વ રચનારો સમૂહ છે. વિશ્વ રચવું એ તેનું પોતાનું કાર્ય છે. તેથી એક તત્ત્વમાં પણ બધાં તત્ત્વોનું કાર્ય ઉત્પન્ન થાય તેમાટે, એક બીજા સાથે ભળીને ખળભળ્યો, (એટલે) એક (દરેક) તત્ત્વમાં પણ (બાકીનાં) બાવીસ તત્ત્વોનો પ્રવેશ થયો. એપ્રમાણે વિસ્તાર થતાં આકૃત્યધિકરણના નિયમ[4]

૧. 'ત્રીજાની' એટલે સમૂહરૂપ અને વ્યક્તિરૂપ એવા જીવના ભેદોમાં ત્રીજો. (प्र)

૨. આખો ખળભળ્યો હોય તો, તત્ત્વો જૂદી જૂદી જાતના હોવાથી, જૂદી જૂદી જાતના બ્રહ્માંડો (ઉત્પન્ન) થાય, એવો અર્થ છે. (प्र)

૩. 'ત્યારે' એટલે સમૂહ એક ભાગમાં પોતાની મેળે ખળભળ્યો ત્યારે. (प्र)

૪. આ અધિકરણ પૂર્વતંત્રના સ્મૃતિપાદમાં છે, વ્યક્તિઓ અનંત અને એક બીજાથી જૂદા પ્રકારની હોવાથી, એકને શબ્દનો સંબંધ થાય ત્યારે બીજીનું ભાન થતું નથી, તેથી સર્વ વ્યક્તિઓમાં સામાન્યરીતે રહેલ એક (પ્રકારની) આકૃતિ સાથે તેનો સંબંધ હોવાનું એ અધિકરણમાં સ્વીકારેલું છે. તે શબ્દનો જેમ આકૃતિ મારફત બધી વ્યક્તિઓ સાથે સંબંધ થાય છે, તેમ એકબીજા સાથે ભળેલાં ત્રેવીસ તત્ત્વોનો એ નિયમપ્રમાણે અનંત વ્યક્તિઓ સાથે સંબંધ થાય છે, એવો અર્થ છે. (प्र)

પ્રમાણે અનંતપણું (અનંત કાર્યો) થાય છે. તેથી તેમાટેજ એકબીજા સાથે ભળેલા. તેમાંથી જે ઉત્પન્ન થયું તે કહે છે (કે) 'તેમાં' એટલે એકબીજા સાથે ભળીને ખળભળેલા તે સમૂહમાં તરતજ સ્થાવર જંગમ લોકો રહેલા થયા. ૫.

એપ્રમાણે સમૂહના અને વ્યક્તિના દેહોની ઉત્પત્તિ કહીને, નીચેના શ્લોકમાં એમ કહે છે કે તે સર્વમાં ભગવાન પ્રવેશ કરે તે માટે જીવોએ પ્રવેશ કર્યો નહિ, (અને) તત્ત્વો પણ ભગવાનનો પ્રવેશ થાય તે માટે સર્વ સામગ્રી તૈયાર કરતા રહ્યાઃ—

हिरण्मयः स पुरुषः (सपुरुषः) सहस्रपरिवत्सरान् ॥
आण्डकोश उवासाप्सु सर्वसत्त्वोपबृंहितः ॥ ६ ॥

તે સુવર્ણમય પુરુષે, અથવા જીવસહિત સુવર્ણમય પુરુષે સર્વ સત્ત્વોના સંબંધમાં રહી એક હજાર વર્ષસુધી બ્રહ્માંડના કોશમાં જલમાં વાસ કર્યો. ૬.

કારણકે તે બ્રહ્માંડનો આત્મા **हिरण्मयः** સુવર્ણમય હતો. પૃથ્વી જલ અને તેજના સરખા અંશોથી એટલે એકબીજાનો પરાભવ ન થાય તેવીરીતે જે કાર્ય થાય છે, તે 'સુવર્ણ' કહેવાય[1] છે. જલ અધિક હોય ત્યારે રૂપું, (અને) પૃથ્વી અધિક હોય ત્યારે બીજી ધાતુઓ થાય છે. એ[2] કારણ તરીકે (પૃથ્વીમાં) પ્રવેશ કરે ત્યારે માટીનાં (કાર્ય) થાય છે. માટીને તેજથી ઘણો તાપ લગાડતાં રેતી, મધ્યમ તાપ લગાડતાં પથરા અને થોડો તાપ લગાડતાં ઈંટો થાય[3] છે. (માટીને) જીવના સંબંધથી સ્થાવરનાં કાષ્ઠ વિગેરે જૂદાં જૂદાં સારરૂપ ભાગો થાય છે.

ત્યાં તે સુવર્ણમય વિરાટ્ પુરુષ સોનાની મૂર્તિ પેઠે (રહ્યો). તે જ પુરુષે દેહરૂપથી–અથવા પુરુષ (જીવ) સાથે–પોતે નાળીએરના ફલની પેઠે બ્રહ્માંડથી જૂદા રહીનેજ, એક હજાર વર્ષસુધી તે જ બ્રહ્માંડના કોશમાં (તેની) નીચે રહેલા તેથી અંદરના જલમાં, (પોતાના) દેહમાંથી એની મેળે નીકળેલા જલમાં અથવા પોતે રચેલા જલમાં શયન કર્યું, એમ 'જલમાં વાસ કર્યો' શબ્દોથી કહેલું છે. વ્યક્તિઓ પણ તે સમયે શયનજ કરતી હતી એમ 'સર્વ સત્ત્વોના સંબંધમાં રહી' શબ્દોથી કહેલું છે. સર્વ સત્ત્વો એટલે દેહોમાં જીવની પેઠે સત્નો અંશ હોવાથી, (તેમને) 'સત્ત્વો' કહેલાં છે. તેમની સાથે **उपबृंहितः** સંબંધમાં રહી (વાસ કર્યો). નારાયણના ઉદરમાંજ સર્વ ભૂતો રહેલા છે એવો અર્થ છે. આ મતપ્રમાણે પહેલાંજ ભગવાને (તેમાં) પ્રવેશ કરેલો હોવાથી, તે થોડા સમય સુધી (પણ) આત્મા (જીવ) વિના રહેલ ન હતો. રચ્યા પછી (ભગવાને) પ્રવેશ કર્યો એવા મત પ્રમાણે તો જીવ વિના રહેલ (જાણવો). તેથીજ '**सपुरुषः**' 'પુરુષ સાથે' એમ કહેલું છે, અહિં (આ મત પ્રમાણે) તો એક હજાર વર્ષ સુધી (બ્રહ્માંડની) અંદર તેણે કાંઈ કાર્ય કરેલ ન હોવાથી, તે સત્ત્વોના સંબંધમાં રહી, માત્ર કાર્યના પ્રકારનો વિચાર કરવા રહેલો. ૬.

પછી તેણે કાર્ય કર્યું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

स वै विश्वसृजां गर्भो दैवकर्मात्मशक्तिमान् ॥
विबभाज आत्मनात्मानमेकधा दशधा त्रिधा ॥ ७ ॥

દૈવ કર્મ અને આત્માની શક્તિવાળા વિશ્વ રચનારાઓના તે ગર્ભે પોતે પોતાના એક દશ અને ત્રણ વિભાગ કર્યા. ૭.

---

૧. એક બીજાં તત્ત્વો ભેગાં થયા પછી કાર્ય થએલું હોવાનું કહેલ હોવાથી સુવર્ણ તેજ છે, એવો મત અહિં સ્વીકારેલો નથી. (प्र)

૨. જલ અને તેજ એ બે આ જ 'आत्मकृत्वानुभूयस्त्वात्' એ સૂત્રમાં કહેલું છે. (प्र)

૩. 'ત્યારે માટીનાં જૂદા જૂદા પ્રકારો કેમ થાય છે?' એવો પ્રશ્ન થાય તેથી આ કહેલ છે. (प्र)

વિશ્વ રચનારાં તત્ત્વોનો (તે) ગર્ભ એટલે બાલક, અથવા અંદરની શક્તિરૂપ હતો. તે ત્રણ પ્રકારનાં કર્મવાળો થયો. (૧) ચેષ્ટારૂપ ભગવાનના પ્રવેશથી ક્રિયાશક્તિવાળો થયો (૨) કર્મને પ્રેરણા કરનારી કાલશક્તિના પ્રવેશથી દૈવશક્તિવાળો થયો. (૩) વિશ્વ રચનારાંઓની કુદરતી શક્તિથી એટલે (પોતાનાં) કારણના ગુણને લીધે આત્મા (પોતા)ની શક્તિવાળો થયો. તેથી ત્રણ પ્રકારની શક્તિવાળાએ (તેણે) પોતાનાજ વિભાગ કર્યા. (૧) કેટલાક આત્માને અધીન કર્યા તે આધ્યાત્મિક (૨) કેટલાક દૈવને અધીન કર્યા તે આધિદૈવિક એટલે કાલને અધીન, એવો અર્થ છે (૩) કેટલાક ક્રિયાને અધીન (કર્યા), તે આધિભૌતિક. તેથી ક્રિયારૂપ ભગવાનનો પ્રવેશ થએલો હોવાથી, ક્રિયાથી ભગવાનનું કાર્યજ કરવું જોઈએ. ભગવાનની ક્રિયાવડે બીજાનું (કાર્ય) કરવામાં આવે ત્યારે તો સ્પષ્ટ દોષ થાય. તે અર્થ ઉત્તરાર્ધથી કહેલો છે. હવે પછી તેને બીજા કોઈ સાધનની જરુર ન હતી એમ 'પોતે પોતાના (વિભાગ કર્યા)' શબ્દોથી કહેલું છે. (તેના) પેટા ભેદો કહેતાં (તે) ત્રણ પ્રકારના હોવાનું 'એક, (દશ અને ત્રણ)' શબ્દથી કહે છે, કે પહેલો દૈવ સાત્ત્વિક ભેદ કરતાં એકજ વિભાગ કર્યો, બીજો રાજસ ભેદ (કરતાં) દશ વિભાગ કર્યા (અને) ત્રીજો તામસ (ભેદ કરતાં) ત્રણ વિભાગ કર્યા. ૭.

'આટલાજ વિભાગોથી બધું કાર્ય કેમ સિદ્ધ થશે?' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ—

एष ह्यशेषसत्त्वानामात्मांशः परमात्मनः ॥
आद्योऽवतारो यत्रासौ भूतग्रामो विभाव्यते ॥ ८ ॥

ખરેખર! આ સર્વ પ્રાણીઓનો આત્મા, પરમાત્માનો અંશ, (અને) પ્રથમ અવતાર છે, જેમાં આ ભૂતોનો સમૂહ જોવામાં આવે છે. ૮.

(આ) સર્વ પ્રાણીઓનો આત્મા છે. 'हि' 'ખરેખર' શબ્દથી (એમ જણાવેલું છે કે) આ વૃત્તાંત યોગ્યજ છે કે જેવું બીજ હોય તેવુંજ કાર્ય થવાનું. વળી આ એકથી શું? આવા ભગવાનના કરોડો અંશો છે. તેથી ભગવાનથી પણ અનેક વિભાગો થશે, એવા અભિપ્રાયથી 'પરમાત્માનો અંશ' શબ્દો કહેલા છે. આ ગર્ભ પુરુષોત્તમનો અંશ છે, કરોડમા અંશનો પણ અંશ છે, છતાં આ આનંદનો અંશ છે, એમ 'પ્રથમ અવતાર' શબ્દથી કહેલું છે. જીવો તો ચિત્‌ના અંશો છે. બ્રહ્માંડની અંદર થતા બધા અવતારોમાં આ પ્રથમ અવતાર છે, કારણકે અક્ષરથી પર રહેનાર તે ભગવાને પહેલાં આ વિરાટમાં અવતાર ધારણ કરી, પછી મધ્યમાં (બીજા અવતાર લીધા). આ જ અવતાર છે, અને તેમનો (જગત સાથે) સંબંધ અગ્નિના જેવો છે; એમ ઉપર* કહેલું છે. આ અવતારની કોઈપણ અંશથી સ્વરૂપથી હાનિ થતી નથી, એવા અભિપ્રાયથી 'જેમાં આ ભૂતોનો સમૂહ જોવામાં આવે છે' એમ કહેલું છે, પ્રપંચના આધાર હોવાપણું એજ ભગવાન હોવાપણું છે. તેથી આ નારાયણ પ્રપંચનો આધાર હોવાથી ભગવાનજ છે. 'આ' સર્વ તરફ જોવામાં આવતો ભૂતોનો સમૂહ જે પુરુષમાં ઉત્તમપ્રકારે જોવામાં આવે છે, એટલે જૂદો જૂદો રહેલો છે, એવો અર્થ છે. ૮.

નીચેના શ્લોકમાં ઉપર કહેલા વિભાગો ગણાવે છે, કારણકે તેમ ન કરે તો બીજો (તેમનું) ખોટું વર્ણન કરે.

साध्यात्मः साधिदैवश्च साधिभूत इति त्रिधा ॥
विराट्प्राणो दशविध एकधा हृदयेन च ॥ ९ ॥

સાધ્યાત્મ, સાધિદૈવ અને સાધિભૂત એવા ત્રણ પ્રકારના, વિરાટનો પ્રાણ દશપ્રકારનો અને હૃદયથી એક પ્રકારના (વિભાગ છે). ૯.

આરંભમાં ત્રણ પ્રકાર કહે છે, કારણકે આ જગતમાં તામસનું મુખ્યપણું છે, એટલે દેહનું મુખ્યપણું છે એવો અર્થ છે. તેમાં (૧) એક સાધ્યાત્મ વિભાગ છે. (૧) આત્માના સંબંધથી જે (થાય) તે

* આ અધ્યાયના બીજા શ્લોક ઉપરના શ્રીસુબોધિનીમાં.

'આધ્યાત્મ' એટલે દેહ, અથવા તે (દેહ)માં રહેલો આત્મા એટલે જીવ અથવા ભગવાનનો અંશ. તે આધ્યાત્મ સાથે (રહેલો) વિરાટના દેહનો અંશ 'સાધ્યાત્મ' છે. (૨) એવીરીતે સાધિદૈવ (વિભાગ) છે. દિશા વિગેરે અંતર્યામી દેવો છે, તેમના સંબંધથી જે ઇંદ્રિયોનો સમૂહ, અથવા તે (ઇંદ્રિયો)ના અભિમાનવાળા જીવો અથવા ભગવાનના અંશો, તે અથવા ઇંદ્ર વિગેરે દેવો અધિદેવો છે. તેમની સાથે (રહેલો) વિરાટના દેહનો અંશ, (વિરાટનો) ઉપરનો ભાગ 'સાધિદૈવ' છે. (૩) એવીરીતે અધિભૂત (વિભાગ) પણ છે. અહિં 'च' 'પણ' શબ્દ પેટા–વિભાગોમાં પણ આધ્યાત્મિક વિગેરે (વિભાગો)નો સમાવેશ કરવા (યોજેલો છે). વિરાટનો નીચેનો ભાગ સાધિભૂત છે. 'इति' 'એવા પ્રકારના' ત્રણ વિભાગ છે, કારણકે આ સમૂહના ત્રણ પ્રકાર (કહેલા છે).

'વિરાટનો પ્રાણ દશ પ્રકારનો' શબ્દોથી દશ વિભાગ કહેલા છે. વિરાટનો આસન્યરૂપ જે પ્રાણ (તેના દશ વિભાગ છે). (વિરાટનો એમ) છઠ્ઠી (વિભક્તિ)થી (દર્શાવેલ) સંબંધથી એમ કહેલું છે કે વિરાટ આસન્યનો અવતાર છે. મહત્તત્ત્વનીજ ક્રિયાશક્તિનો સૂત્રરૂપ અંશ, તે જ વિરાટ્. પ્રાણ* વિગેરે પાંચ, તેમજ 'નાગ અને કૂર્મ કૃકલ દેવદત્ત (અને) ધનંજય' એ વાક્યમાં (જણાવેલ) નાગ વિગેરે પાંચ. 'ઉધરસ, છીંક, તેમજ ઓડકાર, બગાસું તથા શોષણ' (એવું) દેહમાં તેઓનું કાર્ય મુકરર થએલું છે.

તેનો એક પ્રકાર હૃદયથી (થાય છે). (તેનો એક પ્રકાર) 'હૃદય' એમ કહેવું જોઈએ, (ત્યાં) 'હૃદયથી' એમ (કાર્યના) સાધન તરીકે જણાવ્યું તે મન બુદ્ધિ અહંકાર અને ચિત્ત એવા પેટા–વિભાગો કહેવા (જણાવેલ છે). 'च' 'અને' શબ્દથી તેના અધિભૂત વિગેરે ભેદોનો સમાવેશ કરેલો હોવાથી હૃદય, મન વિગેરે (ચાર), અને તેમના દેવો, એવો (અર્થ છે). ૯.

એ પ્રમાણે તે વિરાટનું અને તેની અંદર રહેલાઓનું સ્વરૂપ એક પ્રકારે કહીને, પોતાના પ્રવેશથીજ વિશ્વ રચનારા (તત્ત્વો)નું કાર્ય કરીને, જ્ઞાનશક્તિ અને ક્રિયાશક્તિ ન આપતાં 'જેવીરીતે જ્યાં અમે અન્ન ખાઈએ' (૩–૫–૪૮) એવી (તેમણે) જે વિજ્ઞપ્તિ કરી તે પણ (ભગવાન) ન આપે તો તત્ત્વોનો નાશ થાય, અથવા (તેમને) દુઃખ થાય, તેથી (ભગવાને) તેમની વિજ્ઞપ્તિ સાચી કરી, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

स्मरन्विश्वसृजामीशो विज्ञापितमधोक्षजः ॥
विराजमतपत्स्वेन तेजसैषां विवृत्तये ॥ १० ॥

જેમને ઇંદ્રિયોનું કાર્ય પહોંચી શકતું નથી તેવા ઈશ્વરે વિશ્વ રચનારાઓની વિજ્ઞપ્તિનું સ્મરણ કરતાં, એમના જાતજાતના રહેઠાણ થાય તે માટે પોતાના તેજથી વિરાટને તપાવ્યો. ૧૦.

'વિશ્વ રચનારાઓ' એ શબ્દથી તેમનું ઉત્તમપણું અને ઉપકાર સૂચવેલ છે. દાન કરવાનું કારણ 'વિજ્ઞપ્તિ' શબ્દથી (જણાવેલું છે). (પોતાના) સ્વાર્થ માટે તો (દાન) કર્યું ન હતું, એમ 'જેમને ઇંદ્રિયોનું કાર્ય પહોંચી શકતું નથી' શબ્દથી કહેલું છે. अधः નીચે છે (પહોંચતું નથી) अक्षजं ઇંદ્રિયોનું કાર્ય જેમનાથી તે (અધોક્ષજ). જે કાંઈ જ્ઞાન અથવા ક્રિયા ઇંદ્રિયોથી ઉત્પન્ન થાય છે, તે ભગવાનને પહોંચ્યા વિનાજ પાછીજ ફરે છે. તેથી (કરેલું દાન) પોતાને ઉપયોગનું ન હોવાથી અને (ભગવાનને અને તત્ત્વોને) બંનેને ઉપયોગનું હોય તો ભક્તિનો વિરોધ થાય તેથી, તેમના ઉપરજ ઉપકાર કર્યો. 'શું (ઉપકાર) કર્યો?' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી 'વિરાટને તપાવ્યો' એમ કહેલું છે. તે (ભગવાન્) સર્વ (કરવાની) શક્તિવાળા છે. કાર્ય (વિરાટ્) થઈ ગયું છતાં, તેમના ઉપયોગ માટે પાછું તે કાર્યને સારીરીતે તપાવ્યું. પોતાના તેજથી (તેને) તપાવેલું હોવાથી, નકામો નાશ થાય તેવીરીતે તે તૂટી ગયું નહિ, પરંતુ એ તત્ત્વોને જાતજાતના રહેઠાણ પ્રાપ્ત થાય તે માટે (તપાવ્યું). જે પ્રકારે તેઓ રહે તે માટે વચ્ચે છિદ્રો એટલે (રહેવાનાં) સ્થાનો થાય તેવીરીતે તાપ કર્યો, એવો અર્થ છે. ૧૦.

---

* પ્રાણ, અપાન, સમાન, ઉદાન અને વ્યાન.

તે છિદ્રોનો પોતાને (ભગવાનને) ઉપયોગ નહિ હોવાથી, નીચેના શ્લોકમાં જૂદા આરંભથી (તે) કહે છેઃ—

अथ तस्याभितप्तस्य कति चायतनानि ह ॥
निरभिद्यन्त देवानां तानि मे गदतः शृणु ॥ ११ ॥

પછી અહો! સારીરીતે તપેલા તેમાંથી દેવોનાં કેટલાં સ્થાનો દેખાયાં? તેમને હું કહું છું. સાંભળ. ૧૧.

ભગવાનના તેજથી સારીરીતે તપેલા તે વિરાટમાંથી કેટલાં સ્થાનો દેખાયાં? તેમને જો તું જાણતો હોય તો હું ન કહું, અને ન જાણતો હોય તો કહું, એવા અભિપ્રાયથી 'કેટલાં' એમ કહેલું છે. 'च' 'અને' શબ્દથી જીવને માટે અને પોતાને[1] માટે, એવા તેમાંના પ્રકારોનો સમાવેશ કરેલો છે. 'છિદ્રથી (વિરાટનો) નાશ થયો હશે' એવી શંકા 'સ્થાનો' શબ્દથી ખોટી ઠરાવેલી છે, કારણકે છિદ્રો પણ તત્ત્વોના ઘરરૂપ જ થયાં. 'ह' 'અહો' શબ્દ આશ્ચર્ય દર્શાવે છે. (તે) દેવોનાં સ્થાનો હોવાથી અંગમાં (કાંઈ) ખોટ થઈ નહિ, તે (સ્થાનો)ને તું ન જાણતો હોય તો હું કહું છું તે સાંભળ. હું કહું ત્યારે સાંભળ. હું તારા માટેજ કહું છું, તેથી દેવોનું રહસ્ય ખુલ્લું કરવાથી દોષ નહિ થાય; પરંતુ હું દેવોનાં સ્થાનનું સ્વરૂપ કહું છું. આજ્ઞાવિના (સાંભળવાથી) ચોરી થાય, તેથી તારે પણ સાંભળવું (એવી આજ્ઞા કરૂં છું). ૧૧.

નીચેના શ્લોકથી આરંભી તે સ્થાનો કહે છેઃ—

तस्याग्निरास्यं निर्भिन्नं लोकपालोऽविशत्पदम् ॥
वाचा स्वांशेन वक्तव्यं ययाऽसौ प्रतिपद्यते ॥ १२ ॥

તેનું મુખ દેખાયું. લોકપાલ અગ્નિએ પોતાના અંશ વાણી સાથે (તે) સ્થાનમાં પ્રવેશ કર્યો, (કે) જે (વાણી)થી આ વાણીની ક્રિયા પ્રાપ્ત કરે છે. ૧૨.

તે વિરાટનાં દેખાએલાં **आस्य** મુખમાં અગ્નિએ પ્રવેશ કર્યો. વાણીમાં ઉત્પન્ન થતો ભોગ અગ્નિનો છે. તત્ત્વરૂપ અગ્નિની વિજ્ઞપ્તિ સિદ્ધ થાય[2] તેમાટે 'લોકપાલ' એવું (તેનું) વિશેષણ (કહેલું છે). આગ્નેય દિશા (અગ્નિખૂણા)માં જે લોકો છે તેઓનું રક્ષણ કરવાનું (અગ્નિને) આપેલું છે, અને મુખમાં સ્થાન આપેલું છે, તે (તેનું) સ્થાન છે. લોકો તો તેનાથી **पाल्याः** રક્ષણ કરવા[3] યોગ્યજ છે. (તેનો) ભોગ તો વાણીમાંજ છે. 'પોતાના અંશ વાણી' શબ્દોથી (એમ જણાવેલું છે કે) વાણી ઇંદ્રિય અગ્નિનું આધ્યાત્મિક રૂપ છે. સંગદોષ[4] સાથેનો અગ્નિ 'વાણી' કહેવાય છે. તેથીજ વાણી અગ્નિનો પોતાનો અંશ[5]

---

૧. 'પોતાને' એટલે 'વિરાટ પુરુષને'. (प्र)

૨. 'લોકો બલિ ધરે' એવી ઉપર ૩–૫–૪૮ માં કરેલી વિજ્ઞપ્તિ સિદ્ધ થાય. (प्र)

૩. ભોગ કરવા યોગ્ય નથી, તેમજ આધાર બનેલા નથી, એવો અર્થ છે. આવા બધા શ્લોકોમાં નીચેપ્રમાણે જાણવું. 'જ્યાં અન્ન ખાઈએ' એ વિજ્ઞપ્તિનું ફલ મુખ વિગેરે સ્થાન છે. 'જે પ્રકારે અન્ન ખાઈએ' એ વિજ્ઞપ્તિનું ફલ વાણી વિગેરે ઇંદ્રિયો સાથે (ભોગ કરવાનું) છે. વાણી વિગેરે તે દેવોની સ્ત્રીઓ બનેલ છે. અન્ન તો બધાને જીવાડનારું છે. બલિ ધરવાનું તો વિરાટને માટે વાણીની ક્રિયા વિગેરે સાધનારું છે. સ્તુતિ વિગેરે ભગવાન માટે કરવાનાં છે. અગ્નિખૂણો વિગેરે દિશાઓ અને દેહો તો લોકોનાં સ્થાનો છે. સર્વ દેવતા, ઇંદ્રિયો અને ઇંદ્રિયોનાં સ્થાન સાથે (લોકોને તે સ્થાનોમાં રહેવાનો) પ્રકાર છે. અન્ન તો તે તે દેશોમાં ઉત્પન્ન થતું પોતપોતાના અદૃષ્ટથી પ્રાપ્ત થતું (ખાવાનું છે). તે તે દેવોની અને ભગવાનની પૂજા કરવી તે બલિ ધરવાનું છે. (प्र)

૪. 'સંગદોષ' એટલે ગોલકના સંબંધરૂપ દોષ આસક્તિને લીધેજ શરીરના સંબંધથી રહેતા હોવાથી આધ્યાત્મિક થાય છે. આસક્તિ વિના રહે ત્યારે દેવતા છે. રાજસપણાંને લીધે આસક્તિવાળા થાય છે. સાત્વિકપણું હોય તો આસક્તિ થતી નથી. (દેવતા અને ઇંદ્રિય) બંને વાસ્તવિકરીતે અહંકારમાંથી ઉત્પન્ન થએલ હોવાથી અંશી અને અંશનો સંબંધ છે. (प्र)

૫. જેનામાં અભિમાન રાખવાનું છે તેવો અંશ. તેપ્રમાણે જે રાજસ જે સાત્ત્વિકને અભિમાન રાખવા ભગવાને આપેલ હોય, તે (રાજસ) તે (સાત્ત્વિક)નો અંશ છે. (प्र)

છે. આથી[1] એમ જણાવ્યું કે (આ) અગ્નિ પૂજા કરવા યોગ્ય સ્વરૂપવાળો નથી. 'તે દેવતા અથવા વાણીથી શું થાય?' એવો પ્રશ્ન થાય તેથી કહે છે કે જે વાણીથી 'આ' વિરાટ પુરુષ **वक्तव्यं** વાણીની ક્રિયા–એટલે શબ્દોના ઉચ્ચાર કરવાનું એવો અર્થ છે–તે દેવતાનું સ્થાન બનેલી ઇંદ્રિયથી પ્રાપ્ત કરે છે. ૧૨.

નીચેના શ્લોકમાં બીજું સ્થાન કહે છેઃ—

निर्भिन्नं तालु वरुणो लोकपालोऽविशद्विभोः ॥
जिह्वयांशेन च रसं ययाऽसौ प्रतिपद्यते ॥ १३ ॥

વિરાટનાં દેખાએલા તાળવામાં લોકપાલ વરુણે (પોતાના) જીભ અંશ સાથે પ્રવેશ કર્યો કે જેનાથી આ રસ પ્રાપ્ત કરે છે. ૧૩.

તે મુખમાંજ–જે મુખની સમાન આકાશ (દેખાયું) તેમાં–અગ્નિ દેવતા, અને વાણી ઇંદ્રિય રહ્યાં. વળી તે (મુખ)માંજ તાળવાના પ્રદેશમાં 'જીહ્વા' શબ્દથી ઓળખાતું ગોલક દેખાયું. તે દેખાએલાં તાળવામાં વરુણ દેવતાએ પ્રવેશ કર્યો. 'લોકપાલ' શબ્દનો ઉપરપ્રમાણે[2] (અર્થ કરવો). **विभोः** એટલે વિરાટનાં (તાળવામાં પ્રવેશ કર્યો), તે વિરાટને જાતજાતના રસો પૂરા પાડી ગ્રહણ કરાવે છે. તેથી વરુણ પ્રભુ (વિરાટ)ના ભોગના સ્થાનમાં રહેલ હોવાથી, તેને ત્યાં મોટો ભાગ પ્રાપ્ત થાય છે. 'જીભ અંશ સાથે' (તે ત્યાં રહે છે.) જીભ ઇંદ્રિય પણ વરુણનો અંશ છે, (કે) જે જીભથી આ વિરાટ્ રસ પ્રાપ્ત કરે છે. ૧૩.

નીચેના શ્લોકમાં બીજાં બે સ્થાનો કહે છેઃ—

विनिर्भिन्नेऽश्विनौ नासे विष्णोराविशतां पदम् ॥
घ्राणेनांशेन गन्धस्य प्रतिपत्तिर्यतो भवेत् ॥ १४ ॥

વિષ્ણુનાં દેખાએલાં બે નસકોરારૂપ સ્થાનમાં બે અશ્વિનીકુમારોએ (પોતાના) અંશ નાક સાથે પ્રવેશ કર્યો કે જેનાથી ગંધનું જ્ઞાન થાય છે. ૧૪.

દેખાએલાં બે નસકોરારૂપ સ્થાનમાં બે અશ્વિનીકુમારોએ[3] પ્રવેશ કર્યો. 'વિષ્ણુ' એટલે વિરાટનાં બે નસકોરાં ગોલક છે. નાક ઇન્દ્રિય છે. નાક અને તેના દેવતા (બે) બે સાધનથી ભગવાનને **गन्धस्य प्रतिपत्तिः** ગંધનું જ્ઞાન થાય છે. બધે સ્થલે છિદ્ર ગોલક એટલે દેવતા(ને રહવા)નું સ્થાન છે, દેવતા ઇન્દ્રિયને પ્રેરણા કરનાર છે, અને ઇન્દ્રિય તે (દેવતા)નો અંશ છે, અને ઇન્દ્રિય તથા (તેના) દેવતાવડે (દેહના) અભિમાનવાળાને વિષયનો અનુભવ થાય છે. ૧૪.

નીચેના શ્લોકમાં બીજી ઇન્દ્રિય આંખનો વિષય કહે છેઃ—

निर्भिन्नेऽक्षिणी त्वष्टा लोकपालोऽविशद्विभोः ॥
चक्षुषांशेन रूपाणां प्रतिपत्तिर्यतो भवेत् ॥ १५ ॥

વિરાટની દેખાએલી બે આંખોમાં લોકપાલ ત્વષ્ટાએ (પોતાના) અંશ આંખ સાથે પ્રવેશ કર્યો કે જેનાથી રૂપોનું જ્ઞાન થાય છે. ૧૫.

---

૧. 'આથી' એટલે અગ્નિને વાણીમાં અભિમાન રાખનાર કહ્યો તેથી. (प्र)

૨. અગ્નિ જેમ અગ્નિખૂણાનો લોકપાલ છે, તેમ આ પશ્ચિમ દિશાનો લોકપાલ છે, એવો અર્થ છે. (प्र)

૩. અહિં અશ્વિનીકુમારોને લોકપાલ કહેલા નથી, છતાં બધે એવોજ પાઠ હોવાથી અને (તત્ત્વો) બધાએ સાથે વિજ્ઞપ્તિ કરેલી હોવાથી, અશ્વિનીકુમારો ઉત્તર દિશાના લોકપાલો છે એમ જાણવું, કારણકે ઉત્તર દિશા શાંત છે અને આ બે વૈદ્યો હોઈ દોષની શાંતિ કરનારા છે. આ જ અર્થ સર્વનિર્ણય (નિબંધ)માં 'ઉત્તરથી અશ્વિની-કુમારો' વાક્યથી કહેલા છેઃ—

એ આંખો એ ગોલક (ઇન્દ્રિયને રહેવાનું સ્થાન) છે. 'त्वष्टा' એટલે સૂર્ય. આંખ ઘણાં ભાગે આસુરી છે એમ જણાવવા અભિમાનવાળો (त्वष्टा) કહેલો[1] છે. આંખ ઇન્દ્રિય છે. ૧૫.

निर्भिन्नान्यस्य चर्माणि लोकपालोऽनिलोऽविशत् ॥
प्राणेनांशेन संस्पर्शं येनासौ प्रतिपद्यते ॥ १६ ॥

આનાં દેખાએલાં ચામડીનાં છિદ્રોમાં લોકપાલ વાયુએ (પોતાના) અંશ પ્રાણસાથે પ્રવેશ કર્યો, કે જેથી આને સ્પર્શનું જ્ઞાન થાય છે. ૧૬.

ચામડીના ખાડાના છિદ્રો અનંત હોવાથી બહુવચન યોજેલું છે. આ ત્વચારૂપ (ઇન્દ્રિય)[2] છે, અને (શ્લોક ૧૮ ના) ત્વચા શબ્દથી ઉપરનો સૂક્ષ્મ અંશ કહેલો છે. તેથી અહિં બે ઇન્દ્રિયો છે.[2] જે ચામડી ઉપર સૂક્ષ્મ અંશ છે, તે 'ત્વચા ચામડી' એવો ક્રમ હોવાથી ત્વચા છે. તે ચામડી(ના છિદ્રો)માં વાયુ દેવતા છે, લોકમાં 'ત્વચા' શબ્દથી ઓળખાતો પ્રાણ ઇન્દ્રિય છે, પ્રાણ આધારરૂપ હોવાથી તે (ત્વચા) શબ્દથી (લોકમાં) ઓળખાય[3] છે. ૧૬.

कर्णावस्य विनिर्भिन्नौ धिष्ण्यं स्वं विविशुर्दिशः ॥
श्रोत्रेणांशेन शब्दस्य सिद्धिं येन प्रपद्यते ॥ १७ ॥

આના બે કાનરૂપ દેખાએલા પોતાના સ્થાનમાં દિશાઓએ (પોતાના) 'શ્રોત્ર' અંશ સાથે પ્રવેશ કર્યો, કે જેનાથી શબ્દનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૭.

આ શ્લોકમાં દિશાઓ દેવતા છે. શ્રોત્ર ઇન્દ્રિય છે. 'शब्दस्य सिद्धिः' એટલે શબ્દનું જ્ઞાન. બે કાન ગોલક છે. ૧૭.

त्वचमस्य विनिर्भिन्नां विविशुर्धिष्ण्यमोषधीः ॥
अंशेन रोमभिः कण्डूं यैरसौ प्रतिपद्यते ॥ १८ ॥

આની દેખાએલી ત્વચારૂપ સ્થાનમાં ઓષધીઓએ (પોતાના) અંશ રુંવાડાંઓ સાથે પ્રવેશ કર્યો, કે જેમનાથી આને ચળ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૮.

ત્વચા ગોલક છે, ઓષધિઓ[4] દેવતા છે, રુંવાડાં ઇંદ્રિયો છે. ચળ એટલે ચામડીને ઘસવાથી થતું સુખ. ૧૮

मेढ्रं तस्य विनिर्भिन्नं स्वधिष्ण्यं क उपाविशत् ॥
रेतसांशेन येनासावानन्दं प्रतिपद्यते ॥ १९ ॥

---

૧. અસુરો નાશ કરનારા હોઈ, દુબળા કરવાનું તેમનું કાર્ય છે. 'त्वष्टा' શબ્દ 'तक्ष' ધાતુ ઉપરથી બનેલો છે, અને તે ધાતુનો અર્થ પણ 'દુબળા કરવું' એવો છે. તેથી અભિમાની ત્વષ્ટા (દુબળા કરનારો) હોવાથી આંખને આસુરી કહેલી છે. આ પૂર્વદિશાનો લોકપાલ છે. (प्र)

૨. 'બીજા સ્કંધમાં બહારની દશ ઇંદ્રિયોમાં 'ત્વચા' કહેલી છે, તેથી અહિં ચામડીના છિદ્રોથી શું કહેલું છે ?' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. આને જે બીજા સ્કંધમાં 'ત્વચા' કહેલ છે. ઉપરના અને નીચેના ભાગના ભેદથી અહિં 'ત્વચા' અને 'ચામડી' રૂપ બે ગોલકો છે, અને તેમાં પ્રાણ અને રોમ એવી બે ઇન્દ્રિયો છે. (प्र)

૩. 'લોકમાં ત્વચાથી ઓળખાય છે, તેને અહિં પ્રાણ કેમ કહેલ છે ?' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે 'આકાશ જલ અને વાયુવડે પ્રાણ', એમ બીજા સ્કંધમાં (૨-૧૦-૩૧) કહેલ હોવાથી, પ્રાણ આખા દેહમાં રહેનાર, તૃપ્ત કરનાર અને વાયુરૂપ એવા ત્રણ પ્રકારનો હોવાથી, જેવો તે બધા દેહમાં રહે છે, તેમ આ (ત્વચા) સર્વ દેહના આધારરૂપ છે તેથી પ્રાણ ત્વચા શબ્દથી લોકમાં ઓળખાય છે. (प्र).

૪. ઔષધિઓ વાયુના અંશરૂપ છે. રુંવાડાં ત્વચાના અંશ છે. તે (વાયુ)ને બે ગોલકોમાં બે રૂપોથી ભોગ પ્રાપ્ત થાય છે. ઓષધિઓ અને રુંવાડાં જૂદાં (દેવતા અને ઇન્દ્રિય) કહી શકાય નહિ, કારણકે સમૂહ ત્રેવીસનોજ છે. (प्र)

તેના દેખાએલા લિંગરૂપ પોતાના સ્થાનમાં પ્રજાપતિએ (પોતાના) વીર્ય[1] અંશ સાથે પ્રવેશ કર્યો, કે જેનાથી આને આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૯.

લિંગ ગોલક છે, પ્રજાપતિ દેવતા છે, વીર્ય ઇન્દ્રિય છે. આનંદ એટલે સ્ત્રીના સંભોગનું સુખ. ૧૯.

गुदं पुंसो विनिर्भिन्नं मित्रो लोकेश आविशत् ॥
पायुनांशेन येनासौ विसर्गं प्रतिपद्यते ॥ २० ॥

પુરુષની ગુદા દેખાઈ. (તેમાં) લોકનાં ઈશ મિત્રે (પોતાના) અંશ પાયુ સાથે પ્રવેશ કર્યો, કે જેનાથી વિસર્ગ કરે છે. ૨૦

ગુદા ગોલક છે, મિત્ર દેવતા છે, પાયુ ઇન્દ્રિય છે. વિસર્ગ એટલે મલનો ત્યાગ. ૨૦

हस्तावस्य विनिर्भिन्नाविन्द्रः स्वर्पतिराविशत् ॥
वार्तयांशेन पुरुषो यया वृत्तिं प्रपद्यते ॥ २१ ॥

આના દેખાએલા બે હાથમાં સ્વર્પતિ ઇંદ્રે (પોતાના) અંશ વાર્તા સાથે પ્રવેશ કર્યો, કે જેનાથી પુરુષ વૃત્તિ પ્રાપ્ત કરે છે. ૨૧.

બે હાથ ગોલક છે, ઇંદ્ર દેવતા, છે, સ્વર્પતિ એટલે લોકપાલ, 'વાર્તા'[2] એટલે કાર્ય કરવાની શક્તિ બલ એવો અર્થ છે. (તે) ઇંદ્રિય છે. 'વૃત્તિ' એટલે હાથની ક્રિયા. ૨૧.

पादावस्य विनिर्भिन्नौ लोकेशो विष्णुराविशत् ॥
गत्या स्वांशेन पुरुषो यया प्राप्यं प्रपद्यते ॥ २२ ॥

આના દેખાએલા બે પગમાં લોકના ઈશ વિષ્ણુએ (પોતાના) અંશ ગતિ સાથે પ્રવેશ કર્યો, કે જેનાથી પુરુષ જવાના સ્થલે પહોંચે છે. ૨૨.

બે પગ ગોલક છે, વિષ્ણુ દેવતા છે, ગતિ ઇંદ્રિય છે. 'प्राप्य' એટલે ચરણનું કાર્ય, (જવાના) ગામ વિગેરે સાથે સંબંધ, એવો અર્થ છે.[3] ૨૨.

बुद्धिं चास्य विनिर्भिन्नां वागीशो धिष्ण्यमाविशत् ॥
बोधेनांशेन बोद्धव्यप्रतिपत्तिर्यतो भवेत् ॥ २३ ॥

આનાં દેખાએલાં બુદ્ધિરૂપ સ્થાનમાં વાણીના ઈશે (પોતાના) 'બોધ' અંશ સાથે પ્રવેશ કર્યો, કે જેનાથી જે જાણવાનું છે તેનું જ્ઞાન થાય છે. ૨૩.

ચાર અંતઃકરણનું 'હૃદય' એક ગોલક છે. તે[4] જ (પોતાના) અંશના ભેદથી 'બુદ્ધિ' વિગેરે શબ્દથી ઓળખાય છે. બુદ્ધિ ગોલક છે વાણીનો ઈશ બ્રહ્મા દેવતા છે. બોધ ઇંદ્રિય છે. ઘટ વિગેરે જે જાણવાનાં છે તેમનું प्रतिपत्तिः જ્ઞાન, એ ઇંદ્રિયની ક્રિયા છે. ૨૩.

हृदयं चास्य निर्भिन्नं चन्द्रमा धिष्ण्यमाविशत् ॥
मनसांशेन येनासौ विक्रियां प्रतिपद्यते ॥ २४ ॥

વળી આના દેખાએલાં હૃદયરૂપ સ્થાનમાં ચંદ્રમાએ (પોતાના) અંશ મન સાથે પ્રવેશ કર્યો, કે જેનાથી આને વિક્રિયા થાય છે. ૨૪.

---

૧. 'વીર્ય' શબ્દથી ઉપસ્થ શબ્દથી ઓળખાતી ઇંદ્રિય જાણવી. (प्र)

૨. લોકમાં 'વાર્તા' શબ્દના બે અર્થો પ્રસિદ્ધ છે. (૧) વૈશ્યોની આજીવિકા અને (૨) વૃત્તાંત. અહિં તે અર્થ નથી. 'હાથમાં ઇંદ્રે બલસાથે પ્રવેશ કર્યો' એમ આગળ કહેશે, તેથી અહિં તેનો અર્થ 'બલ'જ છે. (प्र)

૩. એપ્રમાણે બહારની દશ ઇંદ્રિયોના અગીઆર સ્થલે ભોગ કહ્યા (प्र)

૪. 'તે જ' શબ્દથી એમ જણાવ્યું કે રાજસી બુદ્ધિ ગોલક નથી. 'બોધ અંશ સાથે' એમ 'બોધ' શબ્દથી તે જણાવેલી છે. (प्र) પ્રકાશ પ્રમાણે બુદ્ધિ ગોલક છે અને રાજસ બુદ્ધિ ઇંદ્રિય છે.

હૃદય ગોલક છે, ચંદ્રમા દેવતા છે, મન ઈંદ્રિય છે, વિક્રિયા એટલે સંકલ્પ તથા વિકલ્પરૂપ જાતજાતની ક્રિયા ઇન્દ્રિયની ક્રિયા છે. ૨૪.

आत्मानं चास्य निर्भिन्नमभिमानोऽविशत्पदम् ॥
कर्मणांशेन येनासौ कर्तव्यं प्रतिपद्यते ॥ २५ ॥

આના દેખાએલ આત્મારૂપ સ્થાનમાં અભિમાને (પોતાના) અંશ કર્મ સાથે પ્રવેશ કર્યો, કે જેનાથી આને કર્તવ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૫.

'આત્મા' એટલે અંતઃકરણનો અંશ અહંકાર. અભિમાન દેવતા છે. કેટલાક રુદ્રરૂપ[1] (અહંકાર)ને (દેવતા) કહે છે: (આ) નવી[1] સૃષ્ટિ (રચાતી) હોવાથી તે શબ્દથી ઓળખાતાજ તેઓ તેવા પ્રકારના છે. 'કર્મ' એટલે અભિમાન, દેહ વિગેરેમાં 'આ હું છું' એવી બુદ્ધિ ઇન્દ્રિય છે. 'કર્તવ્ય' એટલે અહંકારનું કાર્ય. ૨૫.

सत्त्वं चास्य विनिर्भिन्नं महान्धिष्ण्यमुपाविशत् ॥
चित्तेनांशेन येनासौ विज्ञानं प्रतिपद्यते ॥ २६ ॥

વળી આનાં સત્ત્વરૂપ દેખાએલાં સ્થાનમાં મહત્તત્ત્વે (પોતાના) 'ચિત્ત' અંશ સાથે પ્રવેશ કર્યો, કે જેનાથી આને ચેતનપણું પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૬.

સત્ત્વ ગોલક છે, મહત્તત્ત્વ દેવતા છે, ચિત્ત ઇન્દ્રિય છે, **विज्ञानं** ચેતનપણું[2] ઇન્દ્રિયની ક્રિયા છે. એપ્રમાણે સાત્વિક અહંકારના કાર્યરૂપ મન અને મહત્તત્ત્વ અહંકાર તથા બુદ્ધિ એક છે એમ કહેવાના પ્રયોજનથી, તેઓ[3] પણ ઇન્દ્રિય હોય એવી કલ્પના કરીને તેમનામાં જૂદા જૂદા દેવતા વિગેરે હોવાનું કહ્યું. ૨૬.

હવે નીચેના શ્લોકથી આરંભી મધ્યે અવયવોથી લોકની સૃષ્ટિ[4] કહે છે:—

शीर्ष्णोऽस्य द्यौर्धरा पद्भ्यां खं नाभेरुदपद्यत ॥
गुणानां वृत्तयो येषु प्रतीयन्ते सुरादयः ॥ २७ ॥

---

૧. 'રુદ્રે અભિમાન સાથે હૃદયમાં (પ્રવેશ કર્યો)' એમ આગળ કહેવાનું હોવાથી કેટલાક આમ કહે છે, પરંતુ તે પોતાને ઇષ્ટ નથી, કારણકે ત્યાં 'ચિત્ત (અંશ) સાથે ચૈત્યે હૃદયમાં (પ્રવેશ કર્યો)' એમ કહેશે, અહિં આગલા (૨૬મા) શ્લોકમાં 'મહત્તત્ત્વે ચિત્ત અંશ સાથે પ્રવેશ કર્યો' એમ કહે છે. તેથી ત્યાં અને અહિં કહેલા દેવતા જૂદા છે, એવો અર્થ છે. (प्र)

૨. 'ચેતનપણું' એટલે આખા દેહમાં પ્રસરેલું ચૈતન્ય. (प्र)

૩. 'તેઓ' એટલે 'બોધ'માં અભિમાન રાખનારા. આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે જાણવું. (તત્વોએ) વિજ્ઞપ્તિ કરી ત્યારે બહારની દશ ઈંદ્રિયોના સંબંધમાં, ઈંદ્રિયોજ મુખ્ય હતી, દેવો ગૌણ હતા. અંદરની (મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકાર=હૃદય) ઇંદ્રિયોના સંબંધમાં, મહત્તત્ત્વ અને અહંકાર એ બે દેવતા મુખ્ય છે, બુદ્ધિ તૈજસ (અહંકાર)નું જૂદું રૂપ છે. ચંદ્રમા મનની સાથે રહેનાર હોવાથી, વિકારવાળાનુંજ કાર્ય છે. ચારેનું ગોલક (રહેવાનું સ્થાન) સ્થૂલરીતે એકજ છે. તેથી જો આ ચારે એકમતના ન હોય તો કાર્ય થઈ શકે નહિ. વાયુ વાયવ્ય કોણનો લોકપાલ છે, દિશાઓ દક્ષિણ દિશાની લોકપાલ છે, પ્રજાપતિ વચલી દિશાનો, મિત્ર નૈર્ઋત્ય ખૂણાનો, વિષ્ણુ પાતાલનો, ચંદ્ર મધ્ય ભાગનો, અભિમાન ઈશાન ખૂણાનો, અને બ્રહ્મા ઉપરના લોકનો લોકપાલ છે. પ્રાણ પણ તૈજસ (અહંકાર)નો વિભાગ હોવાથી, તેનું મુખ્ય ગોલક હૃદયજ છે. જૂદા જૂદા પ્રાણના ગોલક તો 'હૃદયમાં પ્રાણ, ગુદામાં અપાન, નાભિમાં સમાન, કંઠમાં ઉદાન, અને સર્વ શરીરમાં વ્યાન' એમ જૂદા જૂદા કહેલા છે. એરીતે (દશ બહારની ઈંદ્રિયો, મન, મહત્તત્ત્વ અને અહંકાર) તેરના સ્થાન વિગેરેના વિભાગ કહ્યા. પાંચ તન્માત્રાઓ અને પાંચ મહાભૂતો બાકી રહ્યા. તન્માત્રાઓ ભોગ કરવા યોગ્ય હોવાથી, સ્ત્રીઓની પેઠે ભોગથીજ તેમનું પોષણ થાય છે. મહાભૂતો રહેવાનાં સ્થાન હોવાથી, ઘરની પેઠે રહેઠાણથી (સ્થાનથી)જ તેમનું પોષણ થાય છે; કારણકે જેમાં વાસ થતો હોય તેવાંજ ઘર હોય, ઉજ્જડ નહિ. (प्र)

૪. અગ્નિથી આરંભી મહત્તત્ત્વ સુધીનાને તેમણે જેની વિજ્ઞપ્તિ કરેલ તે ફલ આપ્યાનું કહીને, હવે તન્માત્રાઓ અને મહાભૂતના દેવોને ફલનું દાન કરે છે એમ કહેવા આ કહે છે, એવો અર્થ છે. (प्र)

આના માથામાંથી સ્વર્ગ, બે પગમાંથી પૃથ્વી (અને) નાભિમાંથી અંતરિક્ષ ઉત્પન્ન થયાં કે જેમની અંદર ગુણોની વૃત્તિઓ જોવામાં આવે છે, જેમની અંદર દેવો વિગેરે જોવામાં આવે છે. ૨૭.

'આ' વિરાટના માથામાંથી સ્વર્ગ ઉત્પન્ન થયું. નાભિમાંથી खम् અંતરિક્ષ ઉત્પન્ન થયું. 'બે પગમાંથી' એ પાંચમી (વિભક્તિ) છે, धरा પૃથ્વી (ઉત્પન્ન થઈ). ઉલટો (ક્રમ) કહેવાનું પ્રયોજન કહેવાનું[1] છે. 'આ શા માટે કહે છે ? વિજ્ઞપ્તિ કરી, ત્યારે સંતાપ કર્યો અને તત્ત્વોના ભોગ માટે સ્થાન રચ્યાનું કહ્યું. પૃથ્વી વિગેરે રચવાનો કયાં ઉપયોગ છે ?' એવી શંકા થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે. પહેલાં અહંકારના અથવા માયાના ગુણો, કહેલા છે. તેમની દરેક ક્રિયાનું સ્થાન કહેવું જોઇએ. તે (ગુણો)ના અભિમાનવાળા દેવોને ચોક્કસ ભોગ (પ્રાપ્ત) થાય તેમાટે (તેમની) 'વૃત્તિઓ' એટલે વિલાસના પ્રકારો જેમાં છે, તેવાં સ્વર્ગ વિગેરે સ્થાનો છે. 'ગુણોના વિલાસના કેવા પ્રકાર ? વિલાસ ચેતનોને થાય છે' એવી શંકા થાય, તેથી 'જેમની અંદર દેવો વિગેરે જોવામાં આવે છે' એમ કહેલું છે. 'જેમની અંદર જોવામાં આવે છે' શબ્દો ફરી લેવાના છે सुराः એટલે દેવો. 'વિગેરે' શબ્દથી મનુષ્યો અને પ્રાણીઓ (કહેલા છે). ૨૭.

નીચેના શ્લોકમાં તે જ વિભાગ પાડીને સ્પષ્ટ કરે છેઃ—

आत्यन्तिकेन सत्त्वेन दिवं देवाः प्रपेदिरे ॥
धरां रजःस्वभावेन पणयो ये चताननु ॥ २८ ॥

અધિક સત્ત્વને લીધે દેવોએ સ્વર્ગ પ્રાપ્ત કર્યું. મનુષ્યોએ અને જેઓ તેમની પાછલના છે તેમણે રાજસ સ્વભાવને લીધે પૃથ્વી (પ્રાપ્ત કરી). ૨૮.

अत्यन्तम् બીજા ગુણના સ્પર્શવિનાના (સત્ત્વગુણને લીધે), અથવા અધિક (સત્ત્વ ગુણને લીધે), પહેલાં કહેલા અને બીજા (દેવોએ સ્વર્ગ પ્રાપ્ત કર્યું). પહેલાં પણ આધ્યાત્મિક, અને બીજા તેત્રીસ (દેવો) કહેલા છે. તે બધા ઘણા સાત્વિક હોવાથી તેમણે સત્ત્વના વિલાસનું સ્થાન સ્વર્ગ પ્રાપ્ત કર્યું. ઉત્તરાર્ધથી ઉલટો (ક્રમ) કહેવાનું પ્રયોજન કહેતાં ઉલટા ક્રમથી કહે છે. અહિં ગુણોના ક્રમજ ક્રમ છે, પરંતુ અવયવોનો ક્રમ (ક્રમ) નથી. पणयः મનુષ્યોએ રાજસ સ્વભાવને લીધે પૃથ્વી પ્રાપ્ત કરી; કારણકે તેઓ કર્મનો વેપાર કરે છે, એટલે કર્મ આપીને ફલ લે છે. કર્મથીજ વ્યવહાર કરતા હોવાથી મનુષ્યો पणयः (વેપાર કરનારા) છે. તેમની પાછલના જે ગાયો વિગેરે (પ્રાણીઓ) છે, તેઓ તામસ હોવા છતાં મનુષ્ય ઉપર ઉપકાર કરનારા હોવાથી ભૂમિ ઉપરજ રહે છે. ૨૮.

નીચેના શ્લોકમાં ત્રીજા સ્થાનમાં (રહેવાનું) પ્રયોજન કહે છેઃ—

तार्तीयेन स्वभावेन भगवन्नाभिमाश्रिताः ॥
उभयोरन्तरं व्योम ये रुद्रपार्षदा गणाः ॥ २९ ॥

જે ગણો રુદ્રના પાર્ષદો છે તેઓ ત્રીજા સ્વભાવને લીધે ભગવાનની નાભિરૂપ બંનેની વચ્ચેના શૂન્ય સ્થાનમાં રહ્યા. ૨૯.

'तार्तीय' એટલે ત્રીજો (તમોગુણ), પ્રકૃતિનો ગુણ હોવાથી, 'સ્વભાવ' શબ્દથી કહેલો છે. ભગવાનની નાભિ એટલે અંતરિક્ષ. 'બંનેની વચ્ચેના શૂન્ય સ્થાન' શબ્દોથી તામસને વચ્ચે રાખવાનું પ્રયોજન કહેલું છે. અંતરિક્ષ શૂન્ય છે, તે તેમનું (રહેવાનું) સ્થાન છે. રુદ્રો હત્યા કરનારા છે અને રહેઠાણવિનાના છે. તેથી (સ્વર્ગ અને પૃથ્વી) વચ્ચેનું સ્થાન ત્રીજું હોવા છતાં શૂન્ય (ખાલી) હોવાથી, રુદ્રોએ તે સ્થાન લીધું, એટલે આધાર (રુદ્રો) અને આધેય (રુદ્રના પાર્ષદો) ઘણા બલવાન હોવાથી વચલુંજ (તેમનું) સ્થાન છે. 'જે રુદ્રના પાર્ષદો છે' શબ્દોથી તેમાં રહેલાને જણાવેલા છે. રુદ્રની पर्षदि સભામાં (રહેવા) યોગ્ય, તે (રુદ્રના પાર્ષદો). કોઈવાર ત્યાં રુદ્રની સભામાં સનક વિગેરે

૧. 'કહેવાનું છે એટલે આ પછીના ૨૮ મા શ્લોકમાં કહેવાનું છે. (प्र)

દેવો પણ આવે છે, તેથી તેઓનો સમાવેશ ન થાય તે માટે 'ગણો' એમ કહેલું છે. જેઓ મહાદેવના ગણો હોઈ, (તેમના) પાર્ષદો છે, તેઓ વચમાં રહે છે. એવીરીતે વ્યક્તિઓની સૃષ્ટિમાં ગુણોથી થએલા જૂદાં જૂદાં રહેઠાણો કહ્યાં. ૨૯.

વર્ણના ભેદો પણ ગુણોથીજ (થએલા) હોવાથી, ભજન કરે તેમાટે અવયવોમાંથી ઉત્પન્ન થએલા વર્ણો નીચેના શ્લોકથી આરંભી ચાર શ્લોકોથી કહે છે:—

मुखतोऽवर्तत ब्रह्म पुरुषस्य कुरूद्वह ॥
यस्तून्मुखत्वाद्वर्णानां मुख्योऽभूद्ब्राह्मणो गुरुः ॥ ३० ॥

હે ઉત્તમ કૌરવ! પુરુષના મુખમાંથી બ્રહ્મ નિકળ્યું. પાછો બ્રહ્મ તરફ દૃષ્ટિ રાખનાર હોવાથી જે વર્ણોમાં મુખ્ય બ્રાહ્મણ થયો તે ગુરુ થયો.

ભગવાનના મુખમાંથી, દેવતારૂપ,[1] શુદ્ધ સત્ત્વનું કાર્ય બનેલ બ્રહ્મ, જેનો આશ્રય કરવાથી બ્રાહ્મણો થયા, તે નીકળ્યું. પુરુષના એટલે ભગવાન નારાયણના મુખમાંથી 'નીકળ્યું' એટલે હતું તે જ પ્રકટ થયું. 'હે ઉત્તમ કૌરવ' એ સંબોધન (પરીક્ષિતને) વિશ્વાસ રહે તેમાટે અથવા (તેનો) આ શ્રવણ કરવાનો અધિકાર દર્શાવવા (કરેલું છે). પાછો જે વર્ણોની અંદર મુખ્ય, બ્રહ્મ તરફ દૃષ્ટિ રાખનાર હોવાથી બ્રાહ્મણ થયો તે ગુરુ થયો. 'तु' 'પાછો' શબ્દથી (એમ જણાવેલ છે કે) બ્રાહ્મણ પોતાની મેળે (બ્રહ્મનું) મુખ નથી[2] કારણકે (૧) બ્રહ્મમાં રહે તે બ્રાહ્મણ અથવા (૨) બ્રહ્મમાં થએલો બ્રાહ્મણ અથવા (૩) તેનો (બ્રહ્મનો) આ (બ્રાહ્મણ) એવો[3] अण् (પ્રત્યય છે). 'उन्मुखः' એટલે આગળ પ્રવૃત્તિ કરનાર. મુખ્ય વર્ણ[4] ઉંચું મુખ રાખનાર હોય છે. ઉંચું મુખ છે જેનું તેવો (તે છે). ઉપદેશ વિગેરે (કરવા)માટે, પહેલા (વર્ણ)નું ઉંચું મુખ થાય છે. બ્રહ્મ પણ ઉંચા મુખવાળું છે, કારણકે ભગવાનના મુખમાંથી ઉંચે નીકળેલું છે. ઉંચું મુખ છે જેનાથી તેવું (બ્રહ્મ છે), કારણકે બ્રહ્મની ઉત્પત્તિ થાય તે માટેજ ભગવાનનું મુખ ઉંચું થએલું છે. તેથી સમૂહ (બ્રહ્મ) અને વ્યક્તિ (બ્રાહ્મણ)નું બીજ અને અંકુરની સ્થિતિને લીધે એકપણું હોવાથી, ઉંચું મુખ હોવાના સરખા ગુણને લીધે મુખમાં ઉત્પન્ન થએલો અને પ્રથમ ઉત્પન્ન થએલો બ્રાહ્મણ વર્ણોની અંદર મુખ્ય થયો. તેથીજ (તે) ગુરુ થયો. ભગવાનજ ગુરુ છે, અને તે મુખથી ઉપદેશ કરે છે. તેથી તેમનામાંથી ઉપદેશ કરવા માટેજ અધિભૌતિક બ્રહ્મ નીકળેલું છે. વેદ આધ્યાત્મિક બ્રહ્મ છે. (અને) અક્ષર તો આધિદૈવિક (બ્રહ્મ છે). તેથી લૌતિક બ્રહ્મનો આવિર્ભાવ થવાથી, ઉંચું મુખ હોવાના સમાન (ગુણ)ને લીધે તે બ્રહ્મે (અક્ષરે) પહેલા વર્ણમાં પ્રવેશ કર્યો, તેથી બ્રાહ્મણજ બીજા આધ્યાત્મિક બ્રહ્મ વેદનો ત્રીજા બ્રહ્મ (અક્ષર)નું જ્ઞાન થાય તે માટે ઉપદેશ કરનાર થતો હોવાથી ગુરુ છે. ૩૦.

નીચેના શ્લોકમાં બીજા વર્ણની ઉત્પત્તિ કહે છે:—

बाहुभ्योऽवर्तत क्षत्रं क्षत्रियस्तदनुव्रतः ॥
यो जातस्त्रायते वर्णान् पौरुषः कण्टकक्षतात् ॥ ३१ ॥

બે બાહુઓમાંથી ક્ષત્ર નીકળ્યું (અને) તેને અનુસરનારો ક્ષત્રિય (નીકળ્યો), જે પૌરુષ હોઈ વર્ણોનું કાંટાના ભયથી રક્ષણ કરે છે. ૩૧.

---

૧. મુખમાંથી ઉત્પન્ન થએલ બ્રહ્મનું સ્વરૂપ બીજા સ્કંધમાં કહેલું છે, તેનું આ શબ્દથી સ્મરણ કરાવે છે. (प्र)

૨. બ્રાહ્મણમાં બ્રાહ્મણપણું હોવાનું કારણ કહેતાં, 'બ્રાહ્મણ આનું મુખ હતો' એ શ્રુતિમાં તે મુખ હોવાનું કહેલ છે, તે પોતાનીમેળે મુખરૂપ નથી, પરંતુ બ્રહ્મ તરફ દૃષ્ટિ રાખનાર હોવાથીજ મુખરૂપ છે એવો નિર્ણય કરે છે. એવો અર્થ છે. (प्र)

૩. વ્યુત્પત્તિથી બ્રાહ્મણ ત્રણ પ્રકારે બ્રહ્મનું મુખ હોવાનું કહે છે. પહેલા પ્રકારપ્રમાણે આચરણથી, બીજાપ્રમાણે સંસ્કારથી અને ત્રીજાપ્રમાણે માત્ર જન્મથી એમ ત્રણથી (જન્મ, સંસ્કાર અને આચરણથી) ઉત્તમ, (બેથી જન્મ અને સંસ્કારથી) મધ્યમ અને એકથી (જન્મથી) અધમ પ્રકારથી બ્રહ્મનો વિસ્તાર થએલ હોવાથી બ્રાહ્મણપણું અનેક પ્રકારનું છે એમ જણાવેલ છે. (प्र)

૪. અહિંથી બ્રાહ્મણ ગુરુ થવાનાં કારણ કહે છે. (प्र)

ભગવાનનું લોકના રક્ષણરૂપ કાંઈક વીર્ય 'ક્ષત્ર' કહેવાય છે. તે બે બાહુઓમાંથી નીકળ્યું, અંદર રહેલું હતું તે બહાર નીકળ્યું, એવો અર્થ છે. વર્ણોમાંનો બીજો (ક્ષત્રિય) તેને અનુસરનારો છે. ક્ષત્રની સાથે **व्रतं** કાર્ય છે જેનું તેવો (તે છે), કારણકે જેમ ક્ષત્ર રક્ષણ કરવા તૈયાર થએલું છે, તેવો આ પણ (તેની) સાથે ઉત્પન્ન થએલો હોવાથી[1] અને એક ઉપાદાન કારણવાળો હોવાથી[2] છે. (તે) ક્ષત્રનો સેવક હોવાથી '**क्षत्राद्घः**' (પાણિનિ. ૪–૧–૧૩૮) એમ ચોક્કસ ગુણ જણાવનાર (પ્રત્યય)થી, જાતિ જણાવવાજ 'घ' પ્રત્યય લાગતો હોવાથી, તે (પ્રત્યય)થી 'અનુસરનારો' અર્થ થાય છે. ઉત્તરાર્ધથી તે જ[3] સ્પષ્ટ કરે છે. **क्षतात्** ભયમાંથી **त्रायते** રક્ષણ કરે તે ક્ષત્રિય; જે જન્મતાંજ પોતાના સિવાયના ત્રણ વર્ણોનું કાંટાના ભયથી રક્ષણ કરે છે. રોગમાંથી રક્ષણ કરતો નથી એમ જણાવવા 'કાંટાથી' એમ કહેલું છે. 'કાંટા' એટલે દૈત્યના અંશો, કારણકે તેઓ ભૂમિ ઉપર કાંટા જેવા, ગતિને અટકાવનારા, એટલે ધર્મમાં વિઘ્નરૂપ છે, એવો અર્થ છે. તેમ ન હોય તો, (ક્ષત્રિયો) હણનારા હોવાથી પ્રતિકૂલ થાય. આથી એમ જણાવેલું છે કે કાંટા (દૈત્યાંશો) વર્ણ નથી. 'ભયમાંથી' (ભયનો) સંભવ હોય ત્યારે (રક્ષણ કરે છે). આ ક્ષત્રિય પૌરુષ છે. 'પૌરુષ' એટલે પુરુષમાંથી ઉત્પન્ન થએલો. શક્તિ જણાવવા માટે 'પૌરુષ' એમ કહેલું છે. ૩૧.

નીચેના શ્લોકમાં ત્રીજા વર્ણની ઉત્પત્તિ કહે છેઃ—

विशोऽवर्तन्त तस्योर्वोर्लोकवृत्तिकरीर्विभोः ॥
वैश्यस्तदुद्भवो वार्तां नृणां यः समवर्तयत् ॥ ३२ ॥

તે સમર્થના બે સાથળોમાંથી વિશો નીકળી. (તે) લોકોની આજીવિકા કરનારી છે. તેમાંથી વૈશ્ય નીકળ્યો, કે જે મનુષ્યોની આજીવિકા સારીરીતે ચલાવે છે. ૩૨.

'વિશો' એટલે ખેતી વિગેરે, બધાએ વર્ણોની આજીવિકાના ધંધાઓ. ખેતરમાં રહી ગએલા દાણા વીણવા વિગેરેનું મૂલ પણ તે છે, દાન પણ તેમાંથીજ ઉત્પન્ન થાય છે એવો[4] (અર્થ છે). તેમાં ખેતી અને ગોરક્ષા (એ) બે (ધન) ઉત્પન્ન કરનારાં છે. વેપાર અને ધીરધાર (એ) બે (ધનની) વૃદ્ધિ કરાવનારાં છે. જો કે ધાતુઓથી વ્યવહાર થાય, તેમાં વૈશ્ય પ્રવૃત્તિ કરાવનાર નથી, છતાં પણ ધાતુઓથી જીવન થતું (નભતું) ન હોવાથી, અન્નની ઉત્પત્તિ કરવા અને રસની ઉત્પત્તિ કરવા ખેતી અને ગોરક્ષાજ ઉપયોગી છે. ક્ષત્રિયોનું કાંટાથી રક્ષણ કરવાનુંજ (કાર્ય) છે. તેમાંથીજ[5] ઉત્પન્ન થએલું (અન્ન વિગેરે) બ્રાહ્મણ ઉપદેશથી પ્રાપ્ત કરે છે, ક્ષત્રિણ રક્ષણથી (પ્રાપ્ત કરે છે). જો કે વનમાં ઉગતાં મૂલ ફલ વિગેરે પણ જીવન માટે ઉપયોગી છે, છતાં પણ બધાને તેમનો સદા ઉપયોગ હોતો નથી.

તે ભગવાનના **ऊर्वोः** બે સાથળમાંથી વાર્તા ઉત્પન્ન થઈ. 'લોકોની આજીવિકા કરનારી' વિશેષણથી તેમનું પ્રયોજન કહેલું છે, કે તે લોકોની **वृत्ति** આજીવિકા કરે છે. 'વાર્તા આકારવિનાની છે, અને પદાર્થો ચોક્કસ થએલા (અમુક આકારના) છે. વળી હાનિ વિગેરે પણ જોવામાં આવે છે. તેથી તે (વાર્તા–ધંધા) સર્વનું નિર્વાહ કરનારી કેમ હોય?' એવી શંકા થાય, તેથી 'સમર્થના' શબ્દ યોજેલ છે. તે (ભગવાન) સમર્થ છે. માત્ર ધંધા વિગેરેનો આશ્રય કરવાથીજ બધાએ દોષોને દૂર કરીને તેને જીવાડે છેજ. તે આકારવિનાની (વાર્તા)ઓના આધારમાટે તેઓમાંથીજ નીકળેલો ત્રીજો વર્ણ વૈશ્ય મનુષ્યોની વાર્તા એટલે આજીવિકાને સારીરીતે ચલાવે છે. 'જે' એટલે પ્રસિદ્ધ (વૈશ્ય).

---

૧. 'ક્ષત્રિય શબ્દનો વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે થતો અર્થ વિચારેલ છે. (प्र)
૧-૨. ક્ષત્રિય ક્ષત્રનો સેવક હોવાનાં બે કારણો આથી કહેલાં છે. (प्र)
૩. 'તે' એટલે વ્યુત્પત્તિથી થતો અર્થ. (प्र)
૪. આ 'વિશો' શબ્દનો અર્થ કહેલો છે. વિશ શબ્દથી આજીવિકારૂપ દેવતા કહેલી છે, એવો અર્થ છે. (प्र)
૫. 'તેમાંથી' એટલે 'વૈશ્ય (દેવતા)માંથી'. (प्र) 'તેમાંથી' એટલે ક્ષત્રિયે કરેલા રક્ષણમાંથી એવો અર્થ યોગ્ય જણાય છે.

અથવા[1] 'તેમાંથી વૈશ્ય નીકળ્યો' એ જૂદું (વાક્ય લેવું). 'જે' શબ્દથી (વૈશ્યનો) અનુવાદ (કરેલો છે). દેવ વિગેરેની (આજીવિકા ચલાવતો) નથી એમ જણાવવા 'મનુષ્યોની' શબ્દ યોજેલ છે. આથી એમ (કહેલું છે કે) સાધારણ પુરુષોજ તે ધંધાથી નભે છે, પરંતુ જેમણે પરમાર્થ પ્રાપ્ત કરેલો છે તેઓ (તેથી નભતા) નથી. 'સારીરીતે ચલાવવું' એટલે પ્રયાસવિના સદા ચલાવવું. ૩૨.

નીચેના શ્લોકમાં ચોથા (વર્ણ)ની ઉત્પત્તિ કહે છે:—

पद्भ्यां भगवतो जज्ञे शुश्रूषा धर्मसिद्धये ॥
तस्यां जातः पुरा शूद्रो यद्वृत्त्या तुष्यते हरिः ॥ ३३ ॥

ભગવાનના બે ચરણોમાંથી ધર્મ થાય તે માટે શુશ્રૂષા ઉત્પન્ન થઈ. તેમાં પહેલાં શૂદ્ર ઉત્પન્ન થયો, કે જેની વૃત્તિથી હરિ પ્રસન્ન થાય છે. ૩૩.

જ્ઞાન, રક્ષણરૂપ ક્રિયા, આજીવિકા (અને) સેવા[2] (એ) ચાર પદાર્થો સર્વરૂપ ભગવાનને વહાલા છે. પછી ભગવાનના બે ચરણોમાંથી ભગવાનની ભક્તિરૂપ કોઈક અંતરંગ શક્તિ, 'શુશ્રૂષા' નામની કોઈક સેવારૂપ ઉત્પન્ન થઈ. 'ધર્મ થાય તે માટે' શબ્દથી તેનું પ્રયોજન કહેલું છે. **ગુરુની સેવા, દેવતાની સેવા, અરણ્યની સેવા, આત્માની સેવા, એવી સેવાથીજ ધર્મ થાય છે. વધારે કહેવાથી શું? પતિવ્રતાપણું વિગેરે બધાએ ધર્મો પણ સેવામાંજ પરિણમે છે, તેથી ધર્મ થાય તે માટે ગતિ આપનારી સેવા ભગવાન પ્રતિ ગતિ થાય તે માટે ઉત્પન્ન થઈ.** આથી[3] પહેલાંના વર્ણો બીજા પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરાવનારા હોવાનું વસ્તુતઃ કહેલું છે, જેમકે **વૈશ્ય અર્થ પ્રાપ્ત કરાવનાર, ક્ષત્રિય કામ પ્રાપ્ત કરાવનાર અને બ્રાહ્મણ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવનાર છે. તેથીજ બ્રાહ્મણનેજ મુક્તિ, ક્ષત્રિયને ભોગ, વૈશ્યને અર્થ (અને) શૂદ્રને ધર્મ (પ્રાપ્ત) થાય છે. પાછલનું પહેલાનાને પ્રાપ્ત કરાવનારૂં હોવાથી, પાછલનું દૂર થાય તે માટેજ[4] પહેલાનું ગ્રહણ કરે છે. તેથી[4] બ્રાહ્મણ મોક્ષ (પ્રાપ્ત કરવા) માટેજ ધર્મ વિગેરે બીજા ધર્મો આચરે છે. તેવી રીતે ક્ષત્રિય ભોગ માટેજ ધર્મ વિગેરે કરે છે. તે પ્રમાણે વૈશ્ય ધન માટેજ ધર્મ કરે છે. શૂદ્ર તો ધર્મ માટેજ સેવાધર્મ આચરે છે. તેથી[5] બીજા (પુરુષાર્થ) માટે ધર્મ કરતો નહિ હોવાથી આ (શૂદ્ર) ઉત્તમ છે. તેથીજ 'જેની વૃત્તિથી હરિ પ્રસન્ન થાય છે' એમ (કહેલું છે). વળી હરિ સર્વનાં દુઃખ હરનારા છે, અને સેવા (કરવા)થી દુઃખ જાય છે. તેથી પોતે કરવાનું (શૂદ્ર) કરે છે તેથી પણ (હરિ) પ્રસન્ન થાય છે.** તેવી સેવામાં, અથવા તેનો નિર્વાહ થાય તે માટે શૂદ્ર 'પહેલાં' કલ્પના આરંભમાં ઉત્પન્ન થએલો છે. હમણાના (શૂદ્રો) તો તે (શૂદ્ર)માંથી ઉત્પન્ન થએલા છે.

शुश्रूषायां શુશ્રૂષામાંથી **भवः** ઉત્પન્ન થએલો, એમ (**शुश्रूषा** શબ્દમાંના) બે 'શ' અને બે 'ઉ' બે ભેગા થતાં, (અને) તેમાંના એક બાકી રહેતાં '**शू**' થાય છે, અને **सन्*** પ્રત્યયનો (તે) **जश्** હોવાથી '**द्र**' થાય છે, અને રેફ (**श्रू**માંનો **र्**)નો પરોક્ષનો અર્થ દર્શાવવા અદલોબદલો થાય છે. **'अप्रत्ययात्'** (પાણિનિ. ૩–૩–૧૦૨) એ સૂત્રપ્રમાણે અંતે **सन्** પ્રત્યય હોવાથી 'अ' થાય છે; અને

---

૧. આકારવિનાના (વિશોમાં)થી આકારવાળા પદાર્થો કેવીરીતે ઉત્પન્ન થાય? તેથી ઉપરનો અર્થ ન રુચતાં બીજા પ્રકારે અર્થ કરે છે. આ મતપ્રમાણે 'તેમાંથી એટલે 'પુરુષમાંથી' વૈશ્ય નીકળ્યો એવો અર્થ થાય છે. (प्र)

૨. 'સેવા' એટલે કાયાની ક્રિયારૂપ પરિચર્યા. (प्र)

૩. 'આથી' એટલે શૂદ્ર વર્ણને ધર્મ પ્રાપ્ત કરાવનાર કહ્યો તેથી. (प्र)

૪–૪. પાછલનો પુરુષાર્થ પહેલાંના પુરુષાર્થને પ્રાપ્ત કરાવનારો હોવાથી, પાછલના અર્થ દૂર થવું જેનાથી છે તેવા પહેલાના પુરુષાર્થને ગ્રહણ કરે છે, માત્ર પહેલાના (પુરુષાર્થ) માટેજ આદર હોય છે, એવો અર્થ છે. (प्र)

૫–૫. ...૪ આ ભાગથી ઉપર નોટ ૩ માં કહેલા અર્થનું વિવેચન કરેલું છે. (प्र)

* 'शुश्रूषा'માં છેલ્લા 'ष' છે તે स् પ્રત્યયનો થએલ છે તેનો પાણિનિ 'झलां जशोऽन्ते' ૮–૨–૩૯ પ્રમાણે द थाय છે.

સ્ત્રીલિંગ ન હોવાથી 'टाप्' (પ્રત્યય) લાગતો નથી (આ થતો નથી.) (शु+द्+र्+अ=शूद्र શબ્દ થયો). અથવા તદ્ધિત 'अण्' પ્રત્યય લાગે છે, (અને) પરોક્ષનો અર્થ જણાવવા વૃદ્ધિ થતી નથી.[1] 'તે (હંસ)થી અનાદર (થવાનું) સાંભળતાં આને શોક (થયો), ત્યારપછી ગળવા લાગ્યો' (બ્ર. સૂ. ૧-૩-૩૪) એ સૂત્રમાં તો સંબંધથી બીજા પ્રકારે 'શૂદ્ર' શબ્દની ઉત્પત્તિ કરેલી છે, તે જાતિ (વર્ણ)માં ઉપયોગી નથી.[1] અથવા 'પહેલાં શૂદ્ર (ઉત્પન્ન થયો)' શબ્દોથી કાલના ભેદથી તે વ્યુત્પત્તિનું સ્થાપન કરે છે, કારણકે તે (શૂદ્ર) જ્યાંસુધી સેવા કરતો નથી, ત્યાંસુધી શોકથીજ ગળે છે, કારણકે તેને અર્થ વિગેરે (પુરુષાર્થો) (પ્રાપ્ત) થતા ન હોવાથી, જો ધર્મ પણ (પ્રાપ્ત) ન થાય, તો શોક થાય અને તેથી તે ગળે. પહેલાં આ શૂદ્ર થાય છે, પરંતુ પાછળથી માત્ર (શૂદ્ર) વર્ણ થાય છે. (પાછલથી) શોક ન થવાનું કારણ 'જેની વૃત્તિથી હરિ પ્રસન્ન થાય છે' શબ્દોથી કહેલું છે. હરિની પ્રસન્નતાથી બધુંએ પ્રાપ્ત થાય છે, એવો અર્થ છે.[2] ૩૩.

એ પ્રમાણે વર્ણોની ઉત્પત્તિ કહીને, નીચેના શ્લોકમાં ભગવાનમાટે તેમનો ઉપયોગ (થવાનું) કહે છે:—

एते वर्णाः स्वधर्मेण यजन्ति स्वगुरुं हरिम् ॥
श्रद्धया आत्मविशुद्ध्यर्थं यज्जाताः सह वृत्तिभिः ॥ ३४ ॥

આ વર્ણો અંતઃકરણની શુદ્ધિમાટે પોતાના ગુરુ હરિનું પોતાના ધર્મવડે શ્રદ્ધાથી પૂજન કરે છે, કારણકે ધંધાઓ સાથે ઉત્પન્ન થએલા છે. ૩૪

'પોતાના ધર્મવડે' એટલે વાણી વિગેરેની ક્રિયાથી, કારણકે તે તેમનો પોતાનો કુદરતી ધર્મ છે, જેમકે વાણીની ક્રિયાથી ભગવાનનું પૂજન બ્રાહ્મણનો, રક્ષણ વિગેરેથી ભગવાનનું ભજન ક્ષત્રિયનો, સેવામાં ઉપયોગી પદાર્થોના દાનથી (ભગવાનનું ભજન) વૈશ્યનો, અને સેવાથી (ભગવાનનું ભજન) શૂદ્રનો. તેપૈકી સેવા સર્વને સ્હેલાઈથી પ્રાપ્ત થાય તેવો પ્રથમ ક્રમ છે. જો બધાએ માત્ર ભગવાનની પ્રસન્નતાનીજ ઇચ્છા રાખતા હોય, તો (તેમણે) સેવાજ કરવી જોઈએ. જો પોતાના ધર્મપ્રમાણે (ભગવાનની) સેવા કરવા ઇચ્છતા હોય, તો પોતાનો ધર્મ થઈ શકે તેમાટે (તેમણે) સેવા કરવી જોઈએ. (તેમ કરે) ત્યારે પોતાના ધર્મનું ફલ કહેવા, તેમાટે ઉપયોગી ભગવાનના ગુણો 'પોતાના ગુરુ હરિ' શબ્દોથી કહેલા છે. જે આવશ્યક હોય (જેમના વિના ચાલીજ ન શકે), તે જ પોતાના ધર્મથી ઉપાસના કરવા યોગ્ય છે. તેમાં ભગવાન ધર્મનો ઉપદેશ કરનારા હોવાથી, તે જ ઉપાસના કરવા યોગ્ય છે, કારણકે તેમણે ધર્મની સાથે (વર્ણને) ઉત્પન્ન કરેલ હોવાથી, તે પોતાના ગુરુ છે. સત્ય જણાવતાં જે શબ્દનો ઉચ્ચાર કરાવે તે ગુરુ છે. ભગવાન એમજ (કરે છે) કારણકે ધંધો એટલે પોતાનો ધર્મ પ્રથમ ઉત્પન્ન કરીને પછી તે (કરવા)માટે (આપણ) પોતાને ઉત્પન્ન કરે છે. વળી તે પ્રમાણેજ કરવાથી આનું દુઃખ જતું રહેશે એવો નિયમ હોવાથી, તેમ કરનાર હરિ (દુઃખ હરનાર) છે. 'પૂજન કરે છે' શબ્દથી (પૂજન) થએલું (થતું) હોય તેમ જણાવેલું છે. ઉત્પત્તિથીજ (પોતાનો) ધર્મ અને (તેનો) પ્રકાર જાણેલા હોવાથી, (પૂજન કરવામાં) વિલંબ થતો ન હોવાથી અને (તે) પૂરું થએલ ન હોવાથી ભગવાનનું ભજન સદાએ ચાલુ હોય છે. 'પૂજન કરે છે' શબ્દથી એમ સૂચવેલું છે કે તેમની (ભગવાનની) પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય તે પ્રકારે પોતાનો ધર્મ આચરવો જોઈએ. 'શ્રદ્ધાથી' શબ્દથી સર્વ (કાર્ય)માં સાધન કહેલું છે. आत्मविशुद्धिः એટલે અંતઃકરણની શુદ્ધિ, (એ) સર્વ સ્થલે પાખંડી ન હોય તેમનું ચોક્કસ ફ્લ (કહેલું છે). અંતઃકરણ શુદ્ધ થાય ત્યારે તો સર્વત્ર (સર્વ કાર્ય કરવામાટે) અધિકારી થાય છે, પછી

૧. ...૧ 'શૂદ્ર' શબ્દની વ્યુત્પત્તિ ઉપર જણાવી, તે શ્રુતિ તથા સૂત્રથી વિરુદ્ધ છે એવી શંકા થાય, તે આ ભાગથી દૂર કરે છે. ત્યાં (સૂત્રમાં) જૂદું પ્રકરણ (ક્ષત્રિયને શોક થએલ તેને માટે 'શૂદ્ર' શબ્દ યોજેલ) હોવાથી, તે સ્વીકારીએ નહિ તો તેમાં દોષ નથી એવો અર્થ છે. (प्र)

૨. ...૨ એ સૂત્રમાં કરેલી વ્યુત્પત્તિ લઈ, શ્રુતિ સૂત્રનો વિરોધ ન આવે તે પ્રમાણે અર્થ કરે છે. (प्र)

સર્વ (ફલ) સ્હેલાઈથી પ્રાપ્ત થાય છે. 'સદા ચાલુ સેવાનો આ કેવો આગ્રહ?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી કહે છે કે यत् કારણકે પોતાના ધંધાઓ સાથે ઉત્પન્ન થએલા છે, ભજન કરવામાં ન આવે તો અમુક સમય પછી ધંધા વિનાના કરશે એવો (અર્થ છે). ૩૪.

એપ્રમાણે ભગવાને (૧) સમૂહ અને વ્યક્તિઓનાં સ્વરૂપ ઉત્પન્ન કર્યાં (૨) તેમાં સર્વ દેવોના ભોગ કર્યા (૩) પોતાને માટે ચાર વર્ણો ઉત્પન્ન કર્યા અને (૪) તેમણે કરવાનાં ભગવાનના ભજનનો પ્રકાર (ઉત્પન્ન કર્યો) એ ચાર કહીને, નીચેના શ્લોકથી ઉપસંહાર કરે છેઃ—

एतत्क्षत्तर्भगवतो दैवकर्मात्मरूपिणः ॥
कः श्रद्दध्यादुपाकर्तुं योगमायाबलोदयम् ॥ ३५ ॥

હે સંયમી! દૈવ કર્મ અને સ્વભાવરૂપ ભગવાનના યોગમાયાના બલના ઉદયવાળા આ (ચરિત્રનો) આરંભ કરવાની શ્રદ્ધા કોણ કરે? ૩૫.

આ ચારજ મેં સૂચન કરવામાટે કહેલાં છે. વધારે તો પોતેજ જાણવું જોઇએ, એવી ચતુરાઈ (વિદુરમાં) છે એમ જણાવવા 'હે સંયમી! એવું સંબોધન (કરેલું છે). (ભગવાનના) એક વીર્યનો અંશ બનેલી ક્રિયાશક્તિના કરોડમા ભાગમાંથી થોડો કહ્યો, બાકીના પૂરેપૂરાજ ભગવાન (કહેવાના રહ્યા), તે (અર્થ) 'ભગવાનના' શબ્દથી કહેલ છે. તેમાં પણ 'દૈવ કર્મ અને સ્વભાવરૂપ' શબ્દથી ત્રણનો સંયોગ કહેલો છે. 'દૈવ' એટલે કાલ, પ્રાણીઓનાં કર્મ, અને આત્મા એટલે સ્વભાવ. આ પણ (ભગવાનના) પોતાનાંજ રૂપો છે. તે રૂપો છે જેમના તેવા (ભગવાન છે). જ્યારે એક રૂપ પણ અનંત થાય છે, ત્યારે તે ચારરૂપવાળા એટલે ચાર અનંત રૂપવાળાનું વર્ણન કોણજ કરે? વળી યોગમાયાના બલનો ઉદય છે જેમાં, આવું (ભગવાનનું) ચરિત્ર છે, કારણકે **યોગમાયા એક ક્ષણમાંજ કરોડો બ્રહ્માંડો રચવાની શક્તિવાળી છે, તેનું પણ બલ ભગવાનના ગુણોને લીધેજ છે.** અથવા યોગમાયા સાધન છે. યોગમાયાથી જે બલનો ઉદય થાય છે, (તેવા બલના ઉદયવાળાં ચરિત્રનો આરંભ કરવાની શ્રદ્ધા કોણ કરે?) 'આરંભ કરવાની' (શબ્દથી એમ કહેલું છે કે) જેમ વેદોનો ઉપાકરણથી આરંભ કરવામાં આવે છે, અને ઉત્સર્ગથી પૂરા કરવામાં આવે છે તેવીરીતે ભગવાનના ગુણો પણ મુખ્ય વિદ્યા હોવાથી તેમનું ઉપાકરણ (આરંભ) કરવું યોગ્ય છે. સમાપ્તિ (થવી) દૂર રહી, આરંભ કરવાની પણ, કોઈનીએ શક્તિ નથી. આરંભ થવો પણ દૂર રહ્યો, 'હું (આરંભ) કરીશ' એવો પ્રારંભ પણ કોણ કરે? (પ્રારંભની) નજીક જઈને (તે કરવાની) શ્રદ્ધા પણ કોણ કરે? તેથી મેં ચાર મૂર્તિવાળા ભગવાનના ઉપર ઉપરથી ગુણો કહેલા છે. ૩૫.

વળી આટલાથી હું અટકયો નથી, પરંતુ (ભગવાનના) ગુણોજ અનંત છે, તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

अथापि कीर्तयाम्यङ्ग! यथामति यथाश्रुतम् ॥
कीर्तिं हरेः स्वां सत्कर्तुं गिरमन्याभिधासतीम् ॥ ३६ ॥

હે ભાઈ! બીજાના વર્ણનથી દુષ્ટ થએલી પોતાની વાણીને પવિત્ર કરવા હજી પણ હું (મારી) મતિ પ્રમાણે મેં સાંભળ્યું છે તેવું હરિની કીર્તિનાં ગાન કરું છું. ૩૬.

(મૈત્રેય) છેતરતો નથી એમ જણાવવા 'હે ભાઈ!' એવું કોમલ સંબોધન કરેલું છે. 'હજી પણ' એટલે જ્યારથી હું ઉત્પન્ન થયો ત્યારથી હજીસુધી મરણસુધી હું (હરિની કીર્તિનું તે) પોતાનો ધર્મ હોવાથી કીર્તનજ કરીશ, પરંતુ હું નાનો જીવ હોવાથી ખાસ ગુણ એ છે કે (મારી) મતિપ્રમાણે, એટલે મતિનું ઉલ્લંઘન કર્યા વિના, જેટલું હું જાણું છું તેટલુંજ કહું છું પણ કલ્પના કરીને કહેતો નથી, તે પણ 'મેં સાંભળ્યું છે તેવું' ગુરુ પાસેથી સાંભળેલું તેનું ઉલ્લંઘન કર્યા વિના કહું છું. આથી એમ કહેવાયું કે ભગવાનના ગુણો ફરી ફરી (કહું છું). તે(મ કરવા)નું પ્રયોજન 'હરિની કીર્તિનું' શબ્દોથી કહેલું છે.

નવું સાંભળવાની શક્તિ તેમજ ઉપાય નથી, અને પ્રયોજન પણ નથી; કારણકે (ભગવાનનો ગુણ) હદ વિનાનો[1] છે અને (નવું સાંભળવાનો) પોતાનો ધર્મ[2] નથી. તેથી જેટલાનું કીર્તન થઈ શકે તેટલુંજ સાંભળવું. તેથી થોડું શ્રવણ કરીને તેનુંજ કીર્તન કરું છું, તે (અર્થ) એકવચનથી[3] કહેવો છે. કીર્તિ 'હરિની' હોવાથી તેટલાથીજ ભગવાન દુઃખ દૂર કરશે તેથી (નવું સાંભળવાનું પ્રયોજન નથી). 'પોતાની વાણીને પવિત્ર કરવા' વારંવાર કીર્તન કરવાનું તો પ્રયોજન છે. બીજા પદાર્થોનાં અભિધયા વર્ણનથી આ મારી વાણી દુષ્ટ થએલી છે. **ભગવાને પોતાને માટેજ આપણને ઉત્પન્ન કરેલા છે, અને વાણી પોતાની સેવા કરવા આપેલી છે. તેના પતિ ભગવાન છે.** ભગવાનના વિષયમાં (તેને તે) પોતે પ્રેરે છે, અને તેમ (હોવાથી) પોતાની મેળે અથવા મારી પ્રેરણાથી બીજા (વિષય)નું વર્ણન કરીને વાણી વ્યભિચારિણી થઈ. પવિત્ર કરેલી તે ભગવાનમાં યોજવાની હોવાથી તેને હમણાં હું પવિત્ર કરું છું. તેથી (તે) પવિત્ર થાય તે માટે (ભગવાનની કીર્તિનું) ઘણા પ્રકારે ગાન કરું છું. આથી એમ (કહેલું છે કે) **જેને જેને ભગવાને પોતાના માટે જે સાધન આપેલું છે, તેણે તેણે તેનો બીજામાં ઉપયોગ કર્યા પછી, તે શુદ્ધ થાય તેમાટે તેને વારંવાર ભગવાનમાં યોજવું.** ૩૬.

એપ્રમાણે ઉપસંહાર કરીને, નીચેના શ્લોકમાં બધાનું નિશ્ચિત કરેલું જન્મનું ફલ કહે છેઃ—

एकान्तलाभं वचसो नु पुंसां सुश्लोकमौलेर्गुणवादमाहुः ॥
श्रुतेश्च विद्वद्भिरुपाकृतायां कथासुधायामुपसंप्रयोगम् ॥ ३७ ॥

ઉત્તમ કીર્તિ જેમના મુકુટમાં છે તેમના ગુણોનું ગાન ખરેખર! પુરુષોનો અને વાણીનો સંપૂર્ણ લાભ કહેલો છે, અને વિદ્વાનોએ આરંભ કરેલી કથારૂપ સુધામાં નજીકથી સારીરીતે ઘણો ઉપયોગ કાનનો અને પુરુષોનો સંપૂર્ણ લાભ કહેલો છે. ૩૭.

બીજી ઇન્દ્રિયો માત્ર ભગવાનના કાર્યમાટે યોજી શકાય તેવી નથી, કારણકે દેહને માટે તેમનો ઉપયોગ જરુરી છે, અને દુષ્ટ (ઇન્દ્રિયો) ભગવાનમાં યોજવાયોગ્ય નથી. બે હાથ સદા અમંગલ (પદાર્થો)નો સ્પર્શ કરનારા છે. તેવી જ બે આંખો છે. તેવીરીતે બીજી (ઇન્દ્રિયો) પણ જો દેહના નિભાવ માટે અવશ્ય બીજાના ઉપયોગમાં યોજવાની હોય, તો ભગવાનમાટે પોતેજ શુદ્ધ હોય તેવું, અથવા શુદ્ધ કરીને કાંઈક રાખવું જોઈએ, તે સંજોગોમાં વાણી ઇન્દ્રિય અને કાન બે રાખવા યોગ્ય છે. આ બેને દેહના ઉપયોગમાં લેવાનું જરુરી નથી. તેથી જો આ બે ભગવાનની કૃપાથી પોતાને (ભગવાનને) માટે પ્રાપ્ત થએલાં હોય, તો ભગવાનના ગુણો ગાવા અને સાંભળવા જોઈએ, બીજું કાંઈ બોલવું અથવા સાંભળવું ન જોઈએ, તે (અર્થ) (આ શ્લોકમાં) કહે છે. **वचसः** વાણી ઇન્દ્રિયનો **'एकान्तलाभः'** 'સંપૂર્ણ લાભ' એક ભગવાન અથવા પોતાનું (ભગવાનનું) કાર્યજ અંત છે જેનો (તેવો છે). લાભ ભગવાનની પ્રાપ્તિથીજ સંપૂર્ણ થાય છે. 'તે કયો લાભ?' એ જાણવાની ઈચ્છા થાય, તેથી 'ઉત્તમ કીર્તિ જેમના મુકુટમાં છે તેમના ગુણોનું ગાન' શબ્દો કહેલા છે. કીર્તિનું સ્થાપન કરનારા ભાગવત વિગેરેરૂપ ઉત્તમ શ્લોકો, અથવા તેમાં સિદ્ધ કરેલી કીર્તિ છે મુકુટમાં જેમના તેવા (ભગવાન છે). આથી એમ કહેલું છે કે તેમની કીર્તિ મુકુટરૂપ છે, જો આ (પુરુષ) તેનું માર્જન કરે તો 'બધા અંગોમાં શિર મુખ્ય છે' એ (નિયમ)પ્રમાણે, શિરનુંજ ભૂષણ ધરાવેલું થાય. તેવા ભગવાનના ગુણોનું ગાન, એટલે (તેમની) સરસાઈ સિદ્ધ કરનારા ગુણો પ્રેમસહિત કહેવા, તેને લાભ કહેલો છે, એવો

૧. ભગવાનનો એક ગુણ પણ હદવિનાનો છે. આથી નવું સાંભળવાની અશક્તિ હોવાનું કારણ કહ્યું. (प्र)
૨. ગુરુ પાસેથી સાંભળવું એ પોતાનો ધર્મ છે, અને મતિ થોડી હોવાથી તે થઈ શકે તેમ નથી, કારણકે શ્રવણ કરવું એટલે શબ્દના અર્થ અને તાત્પર્યને જાણવું. તેથી મતિ નહિ હોવાથીજ, નવું શ્રવણ કરવાનો પોતાનો ધર્મ નથી તેથીજ નવું સાંભળવાનો ઉપાય પણ નથી. (प्र)
૩. 'હરિની કીર્તિ' એમ 'કીર્તિ' શબ્દ એકવચનનો હોવાથી. (प्र)
૪. 'હરિ' શબ્દથી નવું સાંભળવાનું પ્રયોજન ન હોવાનું કહેલું છે. (प्र)

(વાક્યનો) સંબંધ છે. 'કહેલો છે' શબ્દથી પ્રમાણ (જણાવેલું છે). આ માત્ર વાણીનો જ લાભ નથી, પરંતુ अनु પાછલથી नु ખરેખર પુરુષોનો પણ લાભ છે. તે (વાણી)ના ઉપયોગમાટે બીજી ઇંદ્રિયોની ક્રિયા કરવાથી પોતાનો પણ ઉપયોગ થતાં, પોતાનો તેમાં ઉપયોગ થવાથી, કીર્તનદ્વારા બધીએ ઇંદ્રિયો અને (પુરુષ) પોતે પણ સફલ થાય છે.

વળી કાનનો પણ આ જ લાભ છે. 'च' 'અને' શબ્દથી (એમ જણાવેલું છે કે) તેમને અનુસરનારા પુરુષોનો પણ (આ લાભ છે). વિદ્વાનોએ उपाकृतायाम् આરંભ કરેલી ભગવાનની કથામાં 'उपसंप्रयोगम्' નજીકથી સારીરીતે ઘણો સંબંધ થાય છે જેનો તેવો કાન, એટલે અમૃતરૂપ કથાનું શ્રવણ એવો અર્થ છે. તે કાનનો લાભ છે. કાનનો ખાસ ગુણ કહેવામાં આવે છે કે-**ભગવાનની કથાનુંજ શ્રવણ કરવું, તેમાં પણ પ્રેમથી કહેલી અમૃતરૂપ, (અને) તે પણ વિદ્વાનોએજ કહેલી (કથા સાંભળવી). તેમ ન હોય તો અજ્ઞાનીઓ ખોટી (કથા) કહે તેવો સંભવ હોવાથી, તે (તેમણે કહેલા) પદાર્થો વાસ્તવિકરીતે ભગવાનના સંબંધવાળા ન હોવાથી, ભગવાનની કથામાં તે સાંભળવામાં કાનનો વ્યભિચારજ થાય.** તેથી ભગવાનના સંબંધવાળા પદાર્થોનું શ્રવણ થાય તેમાટે વિદ્વાનોએજ કહેલું સાંભળવું. તેઓ પણ બીજો વિષય કહેવાનો આરંભ કરે, ત્યારે પ્રયોજન ન હોવાથી તે ન સાંભળવું. તે (અર્થ) 'આરંભ કરેલી' વિશેષણથી કહેલો છે. કથા એટલે સંબંધવાળી વાર્તા. તે જ સુધારૂપ રસ ઉત્પન્ન કરનારી અને મૃત્યુને હઠાવનારી છે. તે શ્રવણ પણ દૂરથી કરવાનું નથી. અંતઃકરણની શુદ્ધિદ્વારા જ્ઞાન પ્રાપ્ત થશે એવો દ્રવિડમંડકનો ન્યાય[1] ભગવાનના ગુણો વિષે ન કરવો. પોતામાં પરિણમે (પોતાનો પણ થાય) (તેવો ઉપયોગ), એ 'સારીરીતે (ઉપયોગ)' ભૂલાય નહિ તેવો (ઉપયોગ, તે) 'ઘણો (ઉપયોગ)'. જો એપ્રમાણે શ્રવણ કરે તો કાન અને પોતે ભગવાનના કાર્યમાં આવેલા થાય, તેમ ન કરે તો નકામો અથવા કાલના ઉપયોગનો અથવા કાગડાના ઉપયોગનો (થાય). ૩૭.

"થોડુંજ કહીને ઉપસંહાર કેમ કર્યો? અથવા સ્વાર્થમાટે કહેવામાં આવે છે એમ કેમ કહ્યું? અથવા 'ભગવાનનું માહાત્મ્ય જાણવું જોઈએ, તેથી ભક્તિ (પ્રાપ્ત) થાય, (અને) તેથી ભગવાન સાથે સાયુજ્ય (પ્રાપ્ત) થાય', એવો આ ક્રમ તજીને, 'વાણીની શુદ્ધિ થાય તેમાટે ગુણોનું ગાન કરવું અને ઇંદ્રિયોનો લાભ થાય તેમાટે શ્રવણ અને કીર્તન કરવાં' એમ એવું કેમ કહ્યું?" એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ—

आत्मनोऽवसितो वत्स! महिमा कविनाऽऽदिना ॥
संवत्सरसहस्रान्ते धिया योगविपक्कया ॥ ३८ ॥

હે વત્સ! આત્માનો મહિમા એક હજાર વર્ષના અંતે યોગથી પરિપક્વ થએલી બુદ્ધિથી આદિકવિએ જાણ્યો છે? ૩૮.

'આત્માનો' એટલે ભગવાન વાસુદેવનો મહિમા આદિકવિ બ્રહ્માએ પણ, એક હજાર વર્ષ સુધી તપ અને યોગ આચરીને તે પરિપક્વ થયાં ત્યારે એક હજાર વર્ષ પછી યોગથી પરિપક્વ થએલી બુદ્ધિથી પણ જાણ્યો છે? ખરેખર! નથીજ જાણ્યો. બ્રહ્મા જેમની કથા આગળ કહેવાની છે, તેમણે પણ, તપ કરીને પણ, ઘણા સમયે પણ (ભગવાનનો) મહિમા જાણ્યો નથી, તો પછી બીજો કોણ જાણવાનો છે? આ માટેજ તેમની (બ્રહ્માની) કથા કહીશ, એવો ભાવ છે, તેથી ઇંદ્રિયોનો લાભ થાય ત્યારેજ, ભગવાનના ગુણનું કીર્તન કરતાં ધીરેધીરે બધોએ દેહ સ્વાધીન થાય ત્યારે, સાક્ષાત્ વૈકુંઠમાં સુખથી ભગવાનની સેવા કરી શકાય છે, એવો મૈત્રેયનો સિદ્ધાંત છે. આ મતને ખોટો જણાવીને જે ઉલટું

૧. દ્રવિડ દેશમાં ઘઉં નહિ હોવાથી માલપૂવાં થતાં નથી. તેથી ત્યાંના રહીશોને તે બનાવતાં અને ખાતાં આવડતા નથી. મધ્યદેશમાં આવેલા કોઈક દ્રવિડવાસીએ પૂછયું કે 'માલપૂવાં કેમ ખવાય?' ત્યારે કોઈએ તેની મશ્કરી કરી કે બે પગની વચ્ચેથી તથા પાછલથી હાથ વાળીને મોઢામાં મૂકી ખાવા. એરીતે ખોટો ક્રમ જણાવે તે દ્રવિડમંડકન્યાય. (प्र)

કહેશે તેને (મૈત્રેય) ભૂલેલા તરીકે આગળ ખોટો (હોવાનું) કહેશે. 'આત્માનો' એટલે આત્મા (પોતે) તરીકે પણ પ્રકાશનારનો, (એ) શબ્દથી વસ્તુની પ્રાપ્તિ થતી ન હોવાથી (તે) દુર્લભ છે એવા વિચારને ખોટો જણાવેલો છે. 'किम्' 'શું' શબ્દ અધ્યાહાર રાખીને,* અથવા ઉલટો અર્થ સૂચવવા અવાજ બદલવાની કલ્પના કરીને,* તેવો (અર્થ) કરવો.

અથવા બ્રહ્માએજ જાણ્યો છે. તેને ત્રણ સાધન હતાં. (૧) આરંભમાં ભગવાન આત્મા તરીકે પ્રકટ થએલા (૨) (તે) પોતે પણ વેદ જેની અંદર છે તેવા આદિ કવિ છે. આથી એમ કહેલું છે કે પ્રમેય અને પ્રમાણ (તેને) પ્રાપ્ત થએલાં. (૩) એક હજાર વર્ષનાં અંતે વિગેરે સાધન છે. (આવાં ત્રણ સાધન થાય) ત્યારે ફલ (થવું) યોગ્ય છે, એવો (અર્થ છે), અથવા તોપણ (તેને) ફલ મળ્યું નથી એમ શંકાપડતું છે. ૩૮.

બ્રહ્માની કથા ભલે ગમે તેવી હોય, પરંતુ બીજાઓ જેઓ (ભગવાનના) મહિમાનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા પ્રયાસ કરે છે, અને તે (જ્ઞાન)દ્વારા ભક્તિમાટે પ્રાર્થના કરે છે, તેઓને માત્ર ભગવાનની માયાએ મોહમાં નાખેલા છે. જોકે તેઓ બીજાઓને મોહ પમાડવા તેપ્રમાણે કહે છે, છતાં પણ ભગવાનની બલવાન માયા તેમને પણ ઘણો મોહ પમાડે છે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

अतो भगवतो माया मायिनामपि मोहिनी ॥
यत्स्वयं चात्मवर्त्मात्मा न वेद किमुताऽपरे ॥ ३९ ॥

તેથી ભગવાનની માયા માયાવાળાઓને પણ મોહ કરનારી છે, કારણકે આત્મા પોતે પણ પોતાનો માર્ગ જાણતા નથી, તો બીજાઓ ક્યાંથીજ (જાણે)? ૩૯.

કારણકે તેઓએ (ભગવાનનું) માહાત્મ્ય જાણવાની[1] પ્રવૃત્તિ કરી, अतः (તે) કારણથી (તેમને મોહ કર્યો), આ જ ભગવાનની માયા, તેઓએ સંસારને ઘણો મોહ પમાડી મોક્ષ (પ્રાપ્ત કરવા)માટે પ્રવૃત્તિ કરી, તેમને પણ મોહ કર્યો. 'ભગવાનનું માહાત્મ્ય જાણવા જેમણે પ્રવૃત્તિ કરી તેઓ કેમ મોહ પામે?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે. આ 'આત્મા' ભગવાન પોતાનો માર્ગ પોતે પણ જાણતા નથી તોપછી બીજાઓ ક્યાંથીજ (જાણે)? કારણકે તે જેટલું કરે છે તેટલું તેમને અદૃશ્ય થાય છે,[2] કેમકે કોઈપણ દૂર ગએલો વટેમાર્ગુ પોતે ચાલી કાઢેલો બધોએ માર્ગ જોતો નથી. જો જોતો હોય, તો (તે પરથી) ચાલી ગએલોજ ન હોય. ઘણો ચતુર પુરુષ પણ આગલે દિવસે જેટલું કરે તેટલું ફરીથી કરવાને અથવા જાણવાને શક્તિમાન હોતો નથી. તેથી[3] (ભગવાન) દરેક ક્ષણે નવાં અનંત બ્રહ્માંડો રચતા હોવાથી, પહેલા જે માર્ગે (જવા)થી હાલ સૃષ્ટિ (રચવા) તૈયાર થયા છે, તે માર્ગ (તે) પોતે પણ જાણતા નથી એમ કહેલું છે.* તો પછી, બ્રહ્માંડરૂપ કોઈક ઉંબરા(ના ફલ)માં કીડાપેઠે રહેલા બીજા તેમના સેવકો (જે) પોતાનીજ ગતિ જાણતા નથી તેઓ ભગવાનની ગતિ કયાંથી જાણે? ઉત્પ્રેક્ષા† તો પ્રમાણ નથી.

---

* 'किम्' 'શું' શબ્દ પ્રશ્ન પૂછવા ઉપયોગમાં આવે છે. તે અધ્યાહાર હોય તો આદિકવિ (બ્રહ્મા)એ મહિમા જાણ્યો છે? એવો પ્રશ્ન થાય. આ શબ્દ અધ્યાહાર ન રાખતાં અવાજ બદલી બોલવાથી પણ બ્રહ્માએ મહિમા જાણ્યો નથી એમ સૂચવાય.

૧. 'માહાત્મ્ય જાણવાની' એટલે 'માહાત્મ્ય આટલું છે એમ જાણવાની'. (प्र)

૨. ભગવાન પોતાનો માર્ગ જાણતા નથી, તેનું કારણ અહિં કહેલું છે. 'માર્ગ' શબ્દના બલથી આ વ્યાખ્યાન કરેલું છે. બીજા સ્કંધમાં 'જેમ આકાશ પોતાનો છેડો (જોતું નથી)' એમ અંત ન હોવાથી, તેનું જ્ઞાન ન હોવાનું કહેલું છે, તેમ અહિં પણ માર્ગનો અંત ન હોવાથીજ માર્ગનું અજ્ઞાન કહેલું છે. (प्र)

૩. આથી (કાર્યના) પ્રકારો પણ અનંત છે, તેથી અંતનું અજ્ઞાન કહેલું છે. (प्र)

* 'उत्क्रम्' એવો વૃન્દાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો પાઠ લીધો છે. આ અર્થ આચાર્યશ્રીને ઇષ્ટ નથી એમ તેમણે 'અથવા'થી આરંભ કરી કરેલા બીજા અર્થમાં સ્પષ્ટ કહેલું હોવાથી 'युत्क्रम्' પાઠ ન લેતાં 'उत्क्रम्' પાઠ લીધો છે.

† 'ઉત્પ્રેક્ષા' એટલે મનની કલ્પના. ભગવાનનો માર્ગ કેવો હોવો જોઈએ, એમ મનથી વિચારી નક્કી કરે તે પ્રમાણ નથી, એવો અર્થ જણાય છે.

અથવા 'ભગવાનનાં માહાત્મ્યનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા પ્રવૃત્તિ કરનારને ભગવાનની માયા મોહ કેમ કરે? તેમ (મોહ કરતી) હોય તો સત્પુરુષોનો માર્ગ વ્યર્થ થાય. બીજાઓને તે મોહ કરે છે એ પ્રસિદ્ધજ છે. ભગવાનના માહાત્મ્યનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવે ત્યારે પણ જો (તે) મોહ કરે, તો પ્રમાણો તિલાંજલિ આપેલાં (નાશ પામેલાં) થાય' એવી શંકા થાય, તેથી 'પોતાને યોગ્ય ન હોય તેવું ઇચ્છનાર પુરુષ પડે છેજ (તેમાં) સંશય નથી' એ નિયમપ્રમાણે 'માયાનો શું દોષ?' એમ કહેતાં, ભગવાનનાં માહાત્મ્યનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા પ્રવૃત્તિ કરનારનું સ્વરૂપ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. પોતે જીવ એટલે આત્મા હોવા છતાં પણ 'હું આદિકલ્પમાં કોણ હતો? આટલે સુધી કેવીરીતે આવ્યો?' એવી પોતાની ગતિ જાણતો નથી. સર્વ જાણનારાઓ પણ ત્રણ અથવા ચાર જન્મ(ના વૃત્તાંત) જાણે છે. એકબીજા જાણી લેશે એ દૂરની કથા છે. શબ્દથી થતું જ્ઞાન આંધળાઓની પરંપરાના નિયમની સમાન હોવાથી બહુ પ્રમાણ નથી. તેથી મેં કહેલો માર્ગજ યોગ્ય છે. વાસ્તવિકરીતે (આ શ્લોકનો) આ જ અર્થ[1] છે. ઉપર જે અર્થ કર્યો તે બીજાના મતપ્રમાણે[2] (કરેલો છે). જે હોય તેનું અજ્ઞાન સર્વજ્ઞપણાની હાનિજ કરનારું છે. 'જો ન જાણતા હોય તો' 'કોણ તે જાણે?' એની પેઠે વેદમાં તો સંદેહ ન હોય, ત્યાં સંદેહના વચન કહેલાં છે. તેથી જે કાંઈ પણ પોતાને કીર્તન કરવામાં ઉપયોગી હોય તેટલું વારંવાર કહેવું, એવો (અર્થ છે). ૩૯.

વળી તે[3] પણ બીજા ઉપર આધાર રાખનારું હોવાથી અશક્ય છે. તેથી (ભગવાનને) નમનજ કરવું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

यतोऽप्राप्य न्यवर्तन्त वाचश्च मनसा सह ॥
अहं चान्य इमे देवास्तस्मै भगवते नमः ॥ ४० ॥

જેમને પ્રાપ્ત કર્યા વિના મન સાથે વાણીઓ, અહંકાર અને આ બીજા દેવો પાછા ફરેલા છે, તે ભગવાનને નમસ્કાર (હો). ૪૦.

વાણી અને મન જે ભગવાનને પ્રાપ્ત કર્યા વિનાજ[4] આ તરફ પાછા ફરે છે, અને અહંકાર દેવ, અને ઇંદ્રિયોના અધિષ્ઠાતા બીજા આ દેવો તેમને પ્રાપ્ત કર્યા વિનાજ પાછા ફરેલા છે. અહિં વાણીઓ વેદરૂપ છે, (અને) તેઓની પણ પહેલાંની ભગવાનના સંબંધવાળી સ્થિતિ મન છે. 'જ્યાંથી (પ્રાપ્ત કર્યા વિના મન સાથે) પાછી ફરે છે' એ શ્રુતિનો પણ આ જ[5] અર્થ છે. તેની પછી અહંકાર, જેનું શ્રુતિમાં તો "ભગવાને 'હું' એમજ પોતાને જાણ્યા. તે અહંકાર નામનો થયો" એવું (વર્ણન કરેલું) છે. તે જગતનો રચનાર પોતે પણ આત્મા (ભગવાન)ને જાણતો નથી[6]; અને તેણે જગત્ રચવામાં કામે લગાડેલાં આ તત્ત્વોરૂપ દેવો જાણતા નથી. તેથી (ભગવાનનાં) માહાત્મ્યનું જ્ઞાન દુર્લભ હોવાથી, તેને માટે પ્રયાસ ન કરતાં, માત્ર ભગવાનને નમન કરવું યોગ્ય છે, તે (અર્થ) 'તે ભગવાનને નમસ્કાર (હો)' શબ્દોથી કહેલો છે. **હે હરિ! હે કૃષ્ણ! આપ જેવા હો તેવાને વારંવાર નમસ્કાર (હો). હે હરિ! હે કૃષ્ણ! હું જેવો હોઉં તેવાનું મારું રક્ષણ કરો. ૪૦.**

ઇતિશ્રી લક્ષ્મણભટ્ટના પુત્ર શ્રીમદ્વલ્લભ દીક્ષિતે રચેલી શ્રીમદ્ભાગવતની સુબોધિનીમાં ત્રીજાસ્કંધના છઠ્ઠા અધ્યાયનું વિવરણ સમાપ્ત.

---

૧. આ પેરામાં 'અથવા'થી આરંભી બીજો અર્થ કરેલ છે, તેનું સ્થાપન થાય તેમાટે આ કહેલ છે. (પ્ર)
૨. 'બીજાના મતપ્રમાણે' એટલે બીજાના મતના આધારે. (પ્ર) શ્રીધરે એવો અર્થ કરેલ છે.
૩. 'તે' એટલે જ્ઞાન પણ ગુરુ ઉપર આધાર રાખનારું હોવાથી અશક્ય છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર) 'તે' એટલે પોતે કરવાના કીર્તનમાટે ઉપયોગી હોય તેટલું ભગવાનના ગુણનું જ્ઞાન, એવો અર્થ જણાય છે.
૪. 'પ્રાપ્ત કર્યા વિના' એટલે 'ભગવાન આટલા છે એમ સારીરીતે જાણ્યા વિના'. (પ્ર)
૫. 'આ જ' એટલે આટલા છે એવું જ્ઞાન ન થાય તે જ. (પ્ર)
૬. 'જાણતો નથી' એટલે 'હું આટલો છું એમ જાણતો નથી'. (પ્ર)

॥ अथ सप्तमोऽध्यायः ॥ અધ્યાય સાતમો.

हरेरिन्द्रियवर्गस्य मनसः सर्ग उच्यते ॥
संकल्पेन विकल्पेन द्विधा तद्विनिरूप्यते ॥ १ ॥

હરિની ઇંદ્રિયોના સમૂહમાં મનની સૃષ્ટિ[1] કહેવામાં આવે છે. સંકલ્પથી અને વિકલ્પથી બે પ્રકારે તે કહેવામાં આવે છે. કા. ૧.

संकल्पो निश्चयः प्रोक्तः स च सन्देहपूर्वकः ॥
अन्यथा ज्ञानमेव स्यात् तदर्थं प्रथमो द्विधा ॥ २ ॥
विकल्पो विविधः पक्षस्ते प्रश्ना इह रूपिताः ॥

સંકલ્પને નિશ્ચય કહેલો છે અને તે સંદેહ પછી (થાય છે). તેમ ન હોય[2] તો (તે) જ્ઞાનજ થાય (ગણાય). તેથી પહેલો (સંકલ્પ) બે પ્રકારે (કહેલો છે). વિકલ્પ એટલે જૂદો જૂદો વિચાર. (તે સંબંધી) તે પ્રશ્નો અહિં કરેલા છે. કા. ૨½.

अत्र सर्वाणि कार्याणि पृष्टानि भगवत्कृतिम् ॥ ३ ॥
ज्ञातुं सा मनसा भाव्या पूर्वं चापि कृतौ मनः ॥

અહિં ભગવાનની કૃતિ જાણવા માટે સર્વ કાર્યો પૂછેલાં છે. તે (કૃતિ) પહેલાં મનથી વિચારવી, અને કૃતિમાં પણ મન (પરોવવું). કા. ૩½.

[॥ श्रीशुक उवाच ॥ શ્રીશુક કહે છે:—

एवं ब्रुवाणं मैत्रेयं द्वैपायनसुतो बुधः ॥
प्रीणयन्निव भारत्या विदुरः प्रत्यभाषत ॥ १ ॥]

[એ પ્રમાણે કહેનાર મૈત્રેયને દ્વૈપાયનના જ્ઞાની પુત્ર વિદુર વાણીથી પ્રસન્ન કરતા હોય તેમ કહેવા લાગ્યા. ૧.]

'પુષ્પોમાંથી સાર કાઢીને....' (૩–૫–૧૫) એવો પ્રશ્ન થતાં, પોતાની બુદ્ધિથી જેટલો (સાર) કાઢેલો, તેટલું ગયા અધ્યાયના અંતે (અંતસુધી) કહ્યું. તેમાં 'કારણકે આત્મા પોતે પણ પોતાનો માર્ગ જાણતા નથી' (૩–૬–૩૯) એવું વચન હોવાથી, ભગવાનનું અલૌકિક સામર્થ્ય ઘણા ભાગે આને[4] સંમત નથી એવા વિચારથી, તે અભિપ્રાય[5] પ્રમાણે જીવમાં અને ભગવાનમાં સંદેહ પડતા બે વિષયોના પ્રશ્ન (વિદુર) કરે છે. તેપૈકી આરંભમાં ભગવાનસંબંધી ચાર સંદેહ અને જીવસંબંધી બે (સંદેહ)ના પ્રશ્નો કરે છે:—

॥ विदुर उवाच ॥ વિદુર કહે છે:—

ब्रह्मन्! कथं भगवतश्चिन्मात्रस्याविकारिणः ॥
लीलया चापि युज्येरन्निर्गुणस्य गुणाः क्रियाः ॥ १ ॥

હે બ્રહ્મન્! વિકારરહિત નિર્ગુણ માત્ર ચેતનરૂપ ભગવાનને લીલાથી પણ ગુણો અને ક્રિયાઓ[6] હોવાનું કેમ (સંભવે?). ૧.

તમે (મૈત્રેયે) સાધન વિગેરેની ક્રિયાઓ[6] એક પ્રકારની કહી, તે પણ ગુણાતીતજ છે એમ કહી

---

૧. મનદ્વારા ઇંદ્રિયોનું નિરૂપણ એ આ અધ્યાયનો અર્થ છે. (प्र)
૨. ~~'તેમ ન હોય તો' એટલે સંકલ્પ તેવો ન હોય તો. (प्र)~~
૩. આ શ્લોક ઘણા ભાગે ઘૂસાડેલો જણાય છે. (प्र) આચાર્યશ્રીએ આના પર ટીકા લખી નથી.
૪. 'આને' એટલે મૈત્રેયને. (प्र)
૫. 'તે અભિપ્રાય' એટલે મૈત્રેયનો અભિપ્રાય. (प्र)
૬. કહેવાનું જાણવું વિગેરે બધીએ ક્રિયાઓ દેવતા ઇંદ્રિય અને ગોલકથી થઈ શકે તેવી કહી, એટલે લોકના જેવી જણાવી, એવો અર્થ છે. (प्र)

શકાય નહિ. જો ગુણવાળી હોય તો કાર્ય (ક્રિયાઓ) અને કારણ (ભગવાન) જૂદા પ્રકારના થાય. નિશ્ચિત જ્ઞાન થએલું હોય ત્યારેજ બ્રહ્મની સ્થિતિ (પ્રાપ્ત) થતી હોવાથી, તમને (મૈત્રેયને) તો નિશ્ચિત (જ્ઞાન) છેજ, પરંતુ (મને) બોધ થાય તેમાટે પૂછું છું એમ ઉદ્ધતપણું હોવાની શંકા દૂર થાય તે માટે 'હે બ્રહ્મન્!' એવું સંબોધન (કરેલું છે). 'કેમ (હોઈ શકે)?' એ પ્રકારસંબંધી પ્રશ્ન છે. 'માત્ર ચેતનરૂપ ભગવાનને' શબ્દોથી (એમ જણાવેલું છે કે) ભગવાન શબ્દ(નો અહિં અર્થ) વ્યુત્પત્તિપ્રમાણે નથી, પરંતુ રૂઢિથી બ્રહ્મના અર્થવાળો છે, અને તે (બ્રહ્મ) માત્ર ચેતનરૂપ હોવાથી (તેને) ધર્મ[1] શક્તિ[1] વિશેષ[1] તથા સ્વરૂપ[1] ન હોવાથી, અર્થ અને શબ્દનો સંબંધ ન હોવાથી,[2] અને વર્ણન ન થઈ શકે તેવું (તે) હોવાથી, તેવું (બ્રહ્મ) જગત્ રચનાર કેમ હોય? વળી કર્તા હોવું વિગેરે વિકારવાળા ગુણો વિકારવાળાના હોય. તેથી પ્રયોજનસંબંધી સંદેહ અને પૂર્વપક્ષ ન હોવા છતાં પણ વિકારવિનાના નિર્ગુણ ભગવાનને ગુણો અને ક્રિયાઓ કેમ હોય? એવો બીજના સંદેહસંબંધી પ્રશ્ન છે, કારણકે બીજ[3] અને પ્રયોજન[4] વિના કાર્ય થતું નથી. તેપૈકી પરમાનંદ (ભગવાન)ને જગતમાં કોઈ પ્રયોજન છેજ નહિ. "'લોકની પેઠે માત્ર લીલા' (બ્ર. સૂ. ૨–૧–૩૩) એ નિયમપ્રમાણે પ્રયોજન ન હોવા છતાં (ભગવાન) લીલાથી (જગત્) રચે છે" એમ કહો તો, લીલા પણ સંભવતી નથી એમ આગળ કહેશે. અથવા લીલા ભલે હોય, છતાં પણ ભગવાન જગતનું બીજ નથી, કારણકે જૂદા પ્રકારનાં છે. (૧) જગત્ જડ વિકારવાળું અને જૂદા જૂદા આકારવાળું છે, જ્યારે ભગવાન માત્ર ચેતનરૂપ અને વિકારવિનાના છે. વળી (૨) જગત્ સગુણ છે જ્યારે ભગવાન નિર્ગુણ છે. તેથી કાર્ય અને કારણ જૂદા પ્રકારના થતાં હોવાથી, જગત્ ભગવાનનું કાર્ય નથી. જો કે ચિંતામણિમાંથી તેનાથી જૂદા પ્રકારનું બધુએ કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે, છતાં પણ પૂર્વપક્ષીના મતપ્રમાણે માત્ર ચિંતામણિમાંથી કાર્ય ઉત્પન્ન થતું નથી, નહિતો (માત્ર તેમાંથી ઉત્પન્ન થતું હોત તો) સદાએ ઉત્પન્ન થયા કરત, પરંતુ કામના કરનારની હાજરીમાં 'ઘડો થાઓ' 'વસ્ત્ર થાઓ' એવી જેમ જેમ તેની કામના ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ તેમ મણિની પાસેથી મનમાં વિચારેલા તે પદાર્થો કાયાથી બનાવેલા હોય તેમ (ઉત્પન્ન) થાય છે. આ તે (મણિ)ની અલૌકિક શક્તિ છે. ભગવાન પાસે તો બીજો (કોઈ) ન હોવાથી, આ પ્રકારે પણ (તેમનાથી) કાર્ય ઉત્પન્ન થવાનું સંભવતું નથી. તે (અર્થ) 'માત્ર ચેતનરૂપ[5]' શબ્દથી કહેલો છે. ૧.

એપ્રમાણે (ભગવાન્) બીજ હોવાના વિષયમાં દૂષણ કહીને, નીચેના શ્લોકમાં ફલની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરેલી લીલામાં[6] દૂષણ કહે[6] છેઃ—

क्रीडायामुद्यमोऽर्भस्य कामश्चिक्रीडिषाऽन्यतः ॥
स्वतस्तृप्तस्य च कथं निवृत्तस्य सदान्यतः ॥ २ ॥

બાલકને કામ, બીજાથી (બીજા સાથે) રચવાની ઇચ્છા (અને) રમત (કરવા)નો ઉદ્યમ હોય છે. જે પોતાથીજ તૃપ્ત છે અને સદા બીજાના સંબંધવિનાના છે તેમને (તે) કેમ થાય? ૩.

---

૧. 'ધર્મ' એટલે પોતે અસત્ જેવા હોવાનું માનવું, શક્તિ એટલે કાલ વિગેરે રૂપ માયા, વિશેષ એટલે આકાર વિગેરે બીજાથી ભેદ દર્શાવનાર ખાસ ગુણ, સ્વરૂપ એટલે દેહ. (પ્ર) ધર્મ એટલે ગુણ. આ ગુણ બીજામાં પણ હોય. 'વિશેષ' ખાસ ગુણ બીજામાં ન હોય.

૨. દ્રવ્ય, જાતિ, ગુણ તથા ક્રિયાનો સંબંધ હોય, તો તેને જણાવના શબ્દની પ્રવૃત્તિ થાય. બ્રહ્મને તેવો કોઈ નો સંબંધ ન હોવાથી, કોઈ શબ્દ બ્રહ્મ જણાવી શકે નહિ. (પ્ર)

૩. 'બીજ' એટલે સમવાયિ કારણ, (જે પદાર્થનું કાર્ય બને તે). (પ્ર)

૪. 'પ્રયોજન' એટલે કાર્ય કરનારે ઇચ્છેલું ફલ. (પ્ર)

૫. આ શબ્દથી બ્રહ્મ સમવાયિ કારણ હોવાસંબંધી અને તે અલૌકિક શક્તિવાળું હોવાસંબંધી શંકાઓ જણાવી. (પ્ર)

૬. સૃષ્ટિ કરવાનું પ્રયોજન લીલાજ હોવાથી, તે ફલરૂપ (ફલની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરેલી) છે. (પ્ર)

લીલા એટલે વિલાસ (કરવા)ની ઇચ્છા, પ્રયોજનવિનાજ (કરેલી) એકલી કૃતિ તે કૃતિથી બહારનું કાર્ય ઉત્પન્ન થતું નથી, ઉત્પન્ન થએલ હોય તોપણ (તે) કાર્ય ઇચ્છેલું નથી, તેમજ (ઉત્પન્ન થવામાં) કરનારને શ્રમ કરાવતું નથી, પરંતુ અંતઃકરણમાં પૂર્ણ આનંદ થતાં, તેના ઉલ્લાસથી જેવી લોકમાં રાજાને થાય છે તેવી કાર્યને ઉત્પન્ન કરતી હોય તેના જેવી કોઈક ક્રિયા ઉત્પન્ન થાય છે, તે (ક્રિયા) લીલા. તે પણ (ભગવાનને હોવાની) ઘટતી નથી, કારણ તે (કરવા)માં પ્રયોજન ન હોવા છતાં, (તે કરવાનું) કારણ હોય છે, અને લોકના નિયમપ્રમાણે (ભગવાનની) લીલા હોવાનું કહો છો, તેથી લોકમાં પ્રસિદ્ધજ (હોય તેવું) તે કારણ કહેવું જોઇએ.

વળી તે લીલા બાલકમાં પ્રસિદ્ધ છે. બાલકને પણ કામથીજ રમવાની ઇચ્છા થાય છે. તેમ ન હોય તો સદાએ રમવાની ઇચ્છા થાય. કામનું પણ કારણ હોય છે, તેમ ન હોય તો (કામ) સદા થાય. તે (અર્થ) કહે છે કે બાલકને આરંભમાં* રમત (કરવા)નો ઉદ્યમ થાય છે, અને તે પહેલાં બાલકના કામને લીધે થાય છે. તે સંબંધમાં વાક્યની રચના એવી છે કે : 'આ પુરુષ કામથી ભરપૂરજ છે' એ શ્રુતિપ્રમાણે આરંભમાં બાલકને વાસનાને લીધે કામ થાય છે. ત્યારપછી **चिक्रीडिषा** બીજાની સાથે, બીજા બાલકને નિમિત્ત બનાવીને રમવાની ઇચ્છા થાય છે, કારણકે એકલાની રમત સંભવતી નથી, કેમકે તે (બીજો) ન હોય તો કામ હોવા છતાં રમવાની ઇચ્છા[1] જતી રહે છે. અહિં 'કામ' એટલે રમતનું જ્ઞાન[1] કારણકે રમત ફલરૂપ છે. વળી (તે) સાધનરૂપ હોવાથી કામ અને પ્રયત્નનો વિષય એકજ છે; પરંતુ સ્વર્ગ(ની પ્રાપ્તિ) વિગેરેમાં જ્યાં સાધન અને ફલ જૂદાં હોય છે, ત્યાં સ્વર્ગમાટે કામ, અને કરવાની ઇચ્છા યજ્ઞની હોય છે. તેથી અહિં પુનરુક્તિ (દોષ) નથી.

ત્યારપછી રમત કરવાનો ઉદ્યોગ થાય છે, રમત કરવા તૈયાર થાય છે, એવો અર્થ છે. કેટલાક તો ઉદ્યમ કામનુંજ વિશેષણ હોવાનું કહે છે. 'ઉદ્યમ કરાવે તે ઉદ્યમ, કામજ પુરુષને ઉદ્યમ કરાવે છે, (એટલે) બીજા સાથે રમવાની (તેની) ઇચ્છા થાય છે' એમ (તે[2] કહે છે). તે વિચારવા જેવું[2] છે. આવો વિચાર પણ ભગવાનના સંબંધમાં સંભવતો નથી. પોતાથીજ તૃપ્ત હોય તેમનાંમાં કામ (હોવાનું) સંભવતું નથી; કારણકે અપૂર્ણનેજ કામ હોય છે. તેમ ન હોય તો ફલ[3] પ્રાપ્ત થાય. ત્યારે પણ કામ હોય રહે (રહે). જે તૃપ્ત થએલ છે તે પોતેજ સર્વ ફલરૂપ હોવાથી અને (તેને સર્વ ફલ) પ્રાપ્ત થએલ હોવાથી તેને કામ હોતો નથી એ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે. જો (લોકથી) જૂદા પ્રકારેજ (ભગવાનના) કામની તૃપ્તિ થતી હોય, તો ભગવાન તૃપ્ત થયા વિનાનાજ રહે, અને પછી પોતાને માટેજ (કાર્ય) કરે. 'આવી તૃપ્તિ દોષ નથી' એમ કહો, તો (તેમનો) પોતાનો આનંદ હદવાળો થાય. તેથી તર્કથી (ભગવાનના) કામનું નિરૂપણ થઈ શકતું ન હોવાથી, 'તેમણે કામના કરી' એ શ્રુતિ બીજાના[4] સંબંધવાળી છે. જો કામ નિત્ય (સદાનો) હોય, તો સદાએ કાર્ય થયા કરે. (કામ) ઉત્પન્ન થાય તેવો છે એવા મતપ્રમાણે તો તેને ઉત્પન્ન કરનાર બીજો કોઈ ન હોવાથી, તે ઉત્પન્નજ ન થાય. 'કાલ વિગેરે તે (ભગવાનના કામ)ને જાગ્રત કરે છે' એ મતપ્રમાણે પણ ભગવાનને કાલ વિગેરેનો સંબંધ હોય, અને તે નથી, એમ 'સદા બીજાના સંબંધવિનાના' શબ્દોથી કહેલું છે. તે સદા બીજાના સંબંધ વિનાના

---

* પ્રથમ કામ, પછી રમવાની ઇચ્છા અને પછી ઉદ્યમ થાય છે એમ આગળ કહે છે. તેથી જાણી શકાય તેવો પ્રથમ ગુણ ઉદ્યમ છે એવો અર્થ જણાય છે, કારણકે કામ અને ઇચ્છા બીજાથી જાણી શકાતા નથી.

૧. કામ ઇચ્છારૂપ હોવાથી, રમવાની ઇચ્છા એમ ફરી કહે છે. તેથી પુનરુક્તિ થાય તે નથી એમ જણાવવા આ કહેલ છે. (प्र)

૨. ~~આ શ્રીધરનો મત કહેલો છે. તે પોતાને ઇષ્ટ નથી એમ પછીના વાક્યથી જણાવે છે. કામ અભિધ્યારૂપ છે~~ એમ વ્યાસજીએ સ્વીકારેલું છે અને ૨-૩-૧૩માં અભિધ્યાનો અર્થ 'આ જ કરવું એવું નિશ્ચયરૂપ જ્ઞાન' કરેલો છે. તે અહિં રમતનાં સંબંધમાં લેવું યોગ્ય છે. તેથી કામનો અર્થ અહિં ઇચ્છા કરવો એ તેમના અભિપ્રાયથી વિરુદ્ધ છે, એવો અર્થ છે. (प्र)

૩. 'ફલ' એટલે 'રમતરૂપ ફલ'. (प्र)

૪. 'બીજાના' એટલે 'જીવના અથવા શબલ (સગુણ બ્રહ્મ?)ના'. (प्र)

છે. તેથી (ભગવાન્) બીજ ન હોવાથી અને (તેમને) પ્રયોજન ન હોવાથી તેમનાથી કાર્ય (જગત્) થવાનો મત બરાબર નથી. ૨.

વળી, જો કે માયાનો સ્વીકાર કરવામાં આવતાં ઉપર કહેલા બધા દોષો દૂર થાય છે, પરંતુ તેનોજ સ્વીકાર કરી શકાય તેમ નથી, કારણકે ભગવાનને માયાનો સંબંધ હોવાનું કહેવું અશક્ય છે; કેમકે માયા અજ્ઞાનરૂપ છે અને જ્ઞાન ન હોય ત્યાં તે હોય. ભગવાનને તો જ્ઞાન ન હોવાનું સંભવતું નથી, એમ નીચેના શ્લોકથી આરંભી બે શ્લોકોથી કહે છેઃ—

अस्राक्षीद्भगवान्विश्वं गुणमय्यात्ममायया ॥
तया संस्थापयत्येतद्भूयः प्रत्यपिधास्यति ॥ ३ ॥

ભગવાને ગુણોથી ભરેલી પોતાની માયાથી આ વિશ્વ રચ્યું, આનું તેનાથી સ્થાપન કરે છે, અને ફરીથી (આનો તેનાથી) લય કરશે. ૩.

માયા ચેતનના સંબંધવાળીજ છે એમ માનનાર (વિદુર) આ પ્રશ્ન કરે છે. ભગવાને પોતાની ગુણોથી ભરેલી માયાથી આ વિશ્વ રચ્યું, અને તેનાથીજ (આનું) સ્થાપન કરે છે, અને તેનાથીજ ફરીથી **'प्रत्यपिधास्यति'** (આનો) લય કરશે. ૩.

એપ્રમાણે વિશ્વનાં ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને પ્રલય માયાથી ભગવાને કરેલા છે એ મત કહીને, નીચેના શ્લોકમાં કહે છે કે તે (ભગવાન) પૂર્ણ જ્ઞાનવાળા હોવાથી તેમને માયાનો સંબંધ હોવાનુંજ સંભવતું નથીઃ—

देशतः कालतो योऽसाववस्थातः स्वतोऽन्यतः ॥
अविलुप्तावबोधात्मा स युज्येताजया कथम् ॥ ४ ॥

આ જે દેશથી, કાલથી, અવસ્થાથી, પોતાથી અથવા બીજાથી જેમના જ્ઞાનનો નાશ થતો નથી તેવા આત્મા છે, તેમનો માયા સાથે સંબંધ કેવી રીતે થાય? ૪.

જ્ઞાનનો નાશ થવાનું પાંચ પ્રકારે સંભવે છે. ભગવાન તો પાંચે પ્રકારે જેમનાં જ્ઞાનનો નાશ થતાં નથી તેવા આત્મા છે. નથી નાશ થતો **अवबोधः** જ્ઞાનનો જેમના તેવા, અને વળી આત્મા છે. અથવા બોધ (જ્ઞાન)જ આત્મા (છે જેમનો તેવા છે). તેમનો માયા સાથે સંબંધ કેમ થાય? *તેપૈકી (૧) કોઈકના જ્ઞાનનો દેશથી નાશ થાય છે, જેમકે ઘડાનું જ્ઞાન ઘડાની હદવાળું હોવાથી વસ્ત્રને (પોતાનો) વિષય કરતું (જાણવા દેતું) નથી, તેથી દેશને લીધે તે (વસ્ત્રનું જ્ઞાન) થતું નથી (૨) કાલથી પણ જ્ઞાનનો નાશ થાય છે, કારણકે બીજા સમયે તે ભૂલાઈ જવાય છે (૩) અવસ્થાથી પણ (જ્ઞાનનો) નાશ થાય છે, કારણકે સ્વપ્નમાં જાગતાંની અવસ્થાવાળી વસ્તુઓનું જ્ઞાન હોતું નથી. (૪) પોતાથી પણ નાશ થાય છે, કારણકે ધ્યાનવિનાનું (જ્ઞાન) (મગજમાં) સંસ્કાર પાડતું નથી. (૫) બીજા વિરોધી ગુણ[1] પ્રકટ કરતા હોવાથી, તેમનાથી પણ (જ્ઞાનનો) નાશ થાય છે. ભગવાનના જ્ઞાનને તો પાંચે (પાંચપૈકી કોઈએ) પ્રકારના દોષનો સંબંધ નથી. તેપૈકી (૧) (તે ભગવાનનું જ્ઞાન) સર્વ વિષયોનું હોવાથી, તેને દેશની હદ નથી (૨) નિત્ય હોવાથી કાલથી (તેનો નાશ થતો) નથી, (૩) ભગવાનને અવસ્થા ન હોવાથી, અવસ્થાથી (તેનો નાશ થતો) નથી. (૪) તે વિષયરહિત[2] હોવાથી (તેનો) પોતાથી (નાશ થતો) નથી (૫) ભગવાનને વિરોધી ગુણો ન હોવાથી[3], બીજાથી

* 'તેપૈકી' એટલે જ્ઞાનનો નાશ થવાના પાંચ પ્રકાર પૈકી.

૧. જૂદા જૂદા વિષયોની ઇચ્છા, સુખ દુઃખ વિગેરે વિરોધી ગુણો છે. (प्र)

૨. વિષયો માયિક હોવાથી વાસ્તવિકરીતે નથી. તેથી તે તેવું છે (प्र). આ પ્રકાશનો અર્થ વિચારવા જેવો જણાય છે.

૩. નિર્ગુણ હોવાથી અને નિત્ય સર્વ વિષયોના સંબંધનું હોવાથી ગુણ વગરનું હોવાથી વિરોધી ગુણ નથી. ભગવાન-સંબંધી આરીતે નીચેપ્રમાણે સંદેહ કર્યા. (૧) નિર્ગુણ હોવાથી તેમને ગુણો કેમ હોય? (૨) અવિકારી હોવાથી ક્રિયા કેમ હોય? (૩) પોતાથી તૃપ્ત હોવાથી કામ કેમ હોય? (૪) બીજાના સંબંધવિનાનાને ક્રીડા કેમ હોય? (૫) આ ચારનું મૂલ માયાનો સંબંધ હોય તો તે જ કેવી રીતે થાય? (प्र)

(તેમના જ્ઞાનનો નાશ થતો) નથી. તેથી अजया માયા અથવા પ્રકૃતિ સાથે તેમનો સંબંધ થતો નથી. તેથી પોતાની મેળે અથવા માયાના સંબંધથી ભગવાન જગત્ રચતા હોય તે ઘટતું નથી. ૪.

વળી જીવ પણ ભગવાનજ હોવાનું આપે કહેલું છે. તે (જીવ)ના માટે જગત્ રચતા હોય, તો (તેનું) હિત ન કરવું વિગેરે દોષ[1] થાય (એવો) બીજો દોષ પણ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

भगवानेक एवैष सर्वक्षेत्रे ष्ववस्थितः ॥
अमुष्य दुर्भगत्वं वा क्लेशो वा जन्मभिः कुतः ॥ ५ ॥

આ એકજ ભગવાન સર્વ દેહોમાં રહેલા છે. આવાને દુર્ભાગીપણું અથવા જન્મોવડે દુઃખ કેમ થાય ? ૫.

એકજ ભગવાન **सर्वक्षेत्रेषु** સર્વ દેહોમાં રહેલા છે; અથવા સર્વ દેહોમાં રહેલા એકજ છે. આવાને દુર્ભાગીપણું અથવા જન્મોવડે દુઃખ કેમ થાય ? અને દુઃખ (થતું હોવાનું) અનુભવથી સિદ્ધ થએલ છે. અજ્ઞાનને લીધે (દુઃખ થાય છે) એમ સ્વીકારીએ, તોપણ તે જ[2] દોષ રહે છે. વળી વારંવાર જન્મો (થવાનું) સાંભળવામાં આવે છે. તેથી ભગવાન જીવની સ્થિતિમાં આવે તે અયોગ્ય છે, અને જગત્ રચે તે અયોગ્ય છે એવો (અર્થ છે). ૫.

આ વિષયમાં મારા મનને ખેદ થાય છે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

एतस्मिन्मे मनो विद्वन्! खिद्यते ज्ञानसङ्कटे ॥
तन्नः पराणुद विभो! कश्मलं मानसं महत् ॥ ६ ॥

હે વિદ્વન્! આ જ્ઞાનના સંકટમાં મારું મન ખેદ પામે છે. હે સમર્થ તે અમારા મનના ભારે ખેદને આપ દૂર કરો. ૬.

'જ્ઞાનનું સંકટ' એટલે શબ્દથી થતા જ્ઞાનનું (સંકટ). તર્કરૂપ વિશાલ માર્ગ ન હોવાથી જ્ઞાન પ્રસરી શકતું નથી, તેથી તર્ક ન હોવો એ 'સંકટ'; અથવા ખોટું જ્ઞાન એ 'સંકટ'. તેમાં નિશ્ચય કરવા પ્રવૃત્ત થએલું મન, તર્ક ન હોવાથી પ્રસરતું ન હોવાથી ખેદ પામે છે. તે नः અમારા હૃદયમાં રહેતા ખેદને આપ તર્કવડે દૂર કરો. 'ભલે રહે' એમ (કહેશો એવી) શંકા કરીને કહે છે કે 'મનનો ભારે ખેદ' (છે). મોટા પુરુષોએ તેને દૂર કરવોજ જોઈએ. તેમ ન કરે તો, હવે કહેવાનું અને ઉપર કહ્યું તે જ્ઞાન દુષ્ટ મનમાં રહે નહિ. તેથી જે વિષય કહેવામાં આવે છે તે (મને) સમજાય તેમાટે આને દૂર કરો, એવો અર્થ છે.

ऐश्वर्यं प्रथमे त्यक्तं द्वितीये वीर्यमेव च ॥ ४ ॥
यशःश्रियौ तथा द्वाभ्यां वैराग्यं ज्ञानमन्त्ययोः ॥

ઐશ્વર્યનો પહેલા (શ્લોક)માં ત્યાગ કર્યો, અને બીજામાં વીર્યનો પણ (ત્યાગ કર્યો), તે પ્રમાણે (ત્રીજા અને ચોથા) બેથી યશ અને શ્રીનો (ત્યાગ કર્યો) અને છેલ્લા બે (પાંચમા તથા છઠ્ઠાથી) વૈરાગ્ય અને જ્ઞાનનો (ત્યાગ કર્યો) કા. ૪½.

स्वयुक्त्या भ्रमसम्पत्त्या भगवत्त्वं निराकृतम् ॥ ५ ॥
ततोऽत्र भगवद्वादः सर्गोऽपि विनिराकृतः ॥
तस्मिन्निराकृते प्रश्नो न पूरित इति स्थितम् ॥ ६ ॥

પોતાના તર્કથી ભ્રમ પ્રાપ્ત થવાથી (વિદુરે) ભગવત્પણાંનું ખંડન કર્યું. તેથી અહિં

૧. (શ્લોક ૪ ઉપરની નોટ ૩માં પાંચ સંદેહ કહ્યા) આથી છઠ્ઠો સંદેહ કહેલો છે. (प्र)
૨. 'તે જ' એટલે 'અજ્ઞાનનો સંબંધજ'. (प्र)
૩. પહેલા છ શ્લોકથી સિદ્ધ થએલો અર્થ આ કારિકાઓથી કહે છે. (प्र)

સૃષ્ટિ(ના પ્રકરણ)માં પણ ભગવદ્વાદનું સારીરીતે ખંડન થયું. તેનું ખંડન થતાં પ્રશ્નનો ઉત્તર અપાયો નથી,[1] એવી સ્થિતિ થઈ. કા. ૬

अतस्तस्योत्तरं वाच्यं स्वोक्तार्थस्थापनाय हि ॥

તેથી પોતે કહેલા અર્થનું સ્થાપન કરવા, ખરેખર, તેનો ઉત્તર કહેવો જોઈએ. કા. ૬૧.

તે મૈત્રેય સર્વની અપેક્ષારહિત (કોઈની જરુર ન હોય તેવો) હોવાથી, ચિત્ત શુદ્ધ થાય તેમાટે જે કહ્યું તે ગ્રહણ કરીને વારંવાર (તેનું) કીર્તન કરવું એમ કહીને, જ્યારે (વિદુરે) પૂર્વપક્ષ કર્યો ત્યારે (તે) ઉત્તર આપશે કે નહિ, એવા સંદેહને દૂર કરવા, શુક નીચેના શ્લોકમાં ઉત્તર આપશે એવો પક્ષ કારણસહિત સ્થાપન કરે છેઃ-

॥ श्रीशुक उवाच ॥ શ્રીશુક કહે છેઃ—

स इत्थं चोदितः क्षत्रा तत्त्वजिज्ञासुना मुनिः ॥
प्रत्याह भगवच्चित्तः स्मयन्निव गतस्मयः ॥ ७ ॥

તત્ત્વ જાણવાની ઇચ્છાવાળા સંયમીએ આપ્રમાણે પ્રેરણા કરેલા મુનિએ ભગવાનમાં ચિત્ત પરોવી ગર્વરહિત થઈ, હસતો હોય તેમ (નીચેપ્રમાણે) ઉત્તર આપ્યો. ૭.

વિદુર ભગવદીય હોવાથી પ્રેરણા કરનાર હતો, મૈત્રેયને ભગવાનની આજ્ઞા મળેલી હોવાથી, તેને કહેવાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થતી હતી. 'સંયમી' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે) વિદુર નિપુણ હોવાથી પોતાનીમેળે પણ પ્રેરણા કરતો હતો, તેમાં પણ (તે) તત્ત્વ જાણવાની ઇચ્છાવાળો એટલે માત્ર જ્ઞાન ગ્રહણ કરનાર હતો, તેથી 'તત્ત્વ જાણવાની ઇચ્છાવાળાને બોધ કરવો' એ (નિયમપ્રમાણે પણ કહેવા યોગ્ય હતો). વળી આ (મૈત્રેય) મુનિ હોવાથી નિશ્ચિત કરેલો અને જે થવાનું છે તે વિષય જાણતો હતો. ભગવાનની આજ્ઞાનું સંપૂર્ણરીતે પાલન થાય તેમાટે, દોષનું પણ સમાધાન કરવું જોઈએ એવા વિચારથી, અથવા ભગવાનજ તે (વિદુર)ના ચિત્તમાં નિશ્ચિત કરેલા (વિષય)નું જ્ઞાન કરો એવી પ્રાર્થના કરવા, તેણે ભગવાનમાં ચિત્ત પરોવ્યું. 'હસતો હોય તેમ' એટલે 'આમણે આટલા સમયસુધી ભારત વિગેરેમાં શું જાણ્યું?' એમ મજાક કરતો હોય તેમ ભગવાનની માયા મોહ કરનારી હોવાથી 'इव' '(હસતો હોય) તેમ' (એમ કહેલું છે). જતો રહેલો છે स्मयः ગર્વ જેનો તેવો (તે થયો) તેથી (વિદુરને) અધિકાર ન હોવાથી અજ્ઞાન રહે, અથવા તે ફરીથી પ્રશ્ન કરે તો શાંત રહેવું, આ વિચારથી આ ગૂઢરીતે કહેશે. નિબંધમાંજ* આ વિષયનું સમાધાન સ્પષ્ટરીતે કરેલું છેઃ—

गुणातीतात्सृष्टिकथा सर્वथा नोपपद्यते ॥ ७ ॥
कार्यकारणवैजात्याल्लोकहेतोरभावतः ॥

---

૧. છઠ્ઠા શ્લોકમાં વિદુરે પોતાને જ્ઞાન ન હોવાનું કહ્યું. પાંચમા શ્લોકમાં એકજ ભગવાન સર્વ દેહોમાં રહેલા છે એમ કહ્યું, એટલે વિદુરના દેહમાં રહેલા (ભગવાન)નેજ જ્ઞાન ન હોવાનું થયું. એરીતે જ્ઞાનનો ત્યાગ થયો.(प्र)

* નિબંધ. ૩-૩-૪૯થી ૫૬ કારિકાઓજ અહિં આપેલી છે. નિબંધમાં એ કારિકાઓ ઉપર આચાર્યશ્રીનોજ પ્રકાશ હોવાથી, તેપ્રમાણે આ કારિકાઓનો અર્થ કરવામાં આવે છે. ગો. શ્રી. પુરુષોત્તમજી મહારાજનો આવરણભંગ તે પ્રકાશ ઉપર છે. આચાર્યશ્રીનો પ્રકાશ નિબંધનોજ ભાગ હોઈ (नि) નિશાનીથી દર્શાવેલ છે, અને ગો. શ્રી. પુરુષોત્તમજીનો આવરણભંગ (आ) નિશાનીથી દર્શાવેલ છે.

૨. તર્કથી પદાર્થનો નિર્ણય કરવો એ લૌકિક છે. શ્રીભાગવતનો અર્થ તો અલૌકિક છે. છતાં અધિકાર ન હોય તેને તે અર્થ સમજાતો નથી એટલે સંદેહ થાય છે. તે દૂર કરવો જોઈએ. તેમાં જેવી જેની માન્યતા હોય તેપ્રકારે તેને સમજાવવું જોઈએ. તેથી મૈત્રેય પણ વિદુરની બુદ્ધિના આધારે તેના સંદેહનું સમાધાન કરે છે. જેમ બાલક પુરુષે કરેલા નિષેકથી (પોતાનો) જન્મ થયાનું જાણતો નથી, પણ (પિતાની) ભોજન, મૈહન (ક્રિયાઓ)જ જૂએ છે, અને પોતાનો જન્મ થવાનું તે જ કારણ હોવાની કલ્પના કરે છે, પણ તે પણ કારણ હોવા યોગ્ય નથી એમ માની સંશયમાં પડે છે, ત્યારે કોઈ ઉપદેશ આપનાર તેને (જન્મનું કારણ) જેમ તેમ સમજાવે છે, પરંતુ વાસ્તવિકરીતે તે સિદ્ધાંત નથી, (તેમ અહિં મૈત્રેય કહે છે તે વાસ્તવિક સિદ્ધાંત નથી), પરંતુ 'પહેલાં આ સર્વ ભગવાનજ હતું' ૩-૫-૨૩ માં કહ્યો તે જ સિદ્ધાંત છે. (नि)

કાર્ય અને કારણ જૂદા પ્રકારનાં હોવાથી[1] (અને) લોકના જેવું પ્રયોજન ન હોવાથી[2] ગુણાતીત (ભગવાનથી) સૃષ્ટિ (રચાયા)ની કથા જરાએ ઘટતી નથી. કા. ૭૩/૪

निरुपाधिकरूपे हि सन्देहद्वयमीरितम् ॥ ८ ॥
सोपाधित्वे परीहारस्तदेव न भवेदिति ॥
तृतीयो ब्रह्मणः सिद्धः............ ॥

ઉપાધિરહિત (બ્રહ્મના) સ્વરૂપમાં બે સંદેહો કહ્યા. ઉપાધિવાળું (બ્રહ્મ હોય તો), (તે સંદેહો) દૂર થાય છે, (પણ) તે (ઉપાધિવાળું)જ ન હોય એવો ત્રીજો બ્રહ્મમાં (દોષ) સિદ્ધ થાય છે.[3] કા. ૮૩/૪

जीवेऽप्येवमभेदतः ॥ ९ ॥
मायासंबंधकार्ये हि परिहार्ये तयोः क्रमात् ॥
प्रथमस्य परीहारः षष्ठ्या नित्यतयोदितः ॥ १० ॥
भगवत्त्वाविरोधित्वं प्रक्त्यैव च सूचितम् ॥
असमासात् प्रधानत्वं तेन नोपाधिसम्भवः ॥ ११ ॥

જીવ પણ (બ્રહ્મથી) ભિન્ન ન હોવાથી, તે(ના સંબંધ)માં પણ એમ (એવો સંદેહ)જ છે[4], કારણકે તે બે (બ્રહ્મ અને જીવ)માં અનુક્રમે માયાનો સંબંધ અને માયાનાં કાર્યનો નિરાસ કરવાનો છે. પહેલા (સંદેહ)નો નિરાસ છઠ્ઠી[5] (વિભક્તિ)થી નિત્યનો (સંબંધ દર્શાવી) કહેલો છે, અને ભગવત્પણાંથી તે વિરુદ્ધ નથી એમ 'ભગવાનની' શબ્દ પહેલો મૂકીનેજ સૂચવેલું છે,[6] સમાસ કરેલ ન હોવાથી (ભગવાનનું) પ્રધાનપણું[7] છે. તેથી ઉપાધિનો સંભવ નથી. કા. ૧૧.

द्वितीयस्य परीहारे विरोधात्कार्यबाधनम् ॥
विरोधमात्रमाहोस्वित्............... ॥

બીજાનો નિરાસ કરતાં, વિરોધને લીધે કાર્ય થતું નથી (એમ માનવું?) અથવા માત્ર વિરોધ[8] (માનવો?) કા. ૧૧૩/૪.

---

૧. અહિં વિદુરના સંશયનાં કારણો કહેલાં છે. કારણ (બ્રહ્મ) ગુણવિનાનું છે, અને કાર્ય (જગત્) ગુણવાળું છે તેથી બે જૂદા પ્રકારના છે. (नि)

૨. લોકમાં (કાર્ય કરવાનું) પ્રયોજન કામ છે (બ્રહ્મમાં તે નથી). નોટ ૧ તથા ૨ માં કહેલ બે સંદેહો ગુણાતીત બ્રહ્મના સંબંધમાં (વિદુરને થયા). (नि)

૩. એ બે સંદેહો દૂર થાય તેમાટે જગત્ રચનાર ઉપાધિવાળાજ છે એમ કહેવામાં આવે, તો એ બે દોષો દૂર થાય. પણ તે ઉપાધિવાળા હોવાનુંજ સંભવતું નથી એ ત્રીજો દોષ થાય છે. આ દોષનું સમાધાન પણ નથી. (नि)

૪. બ્રહ્મજ જીવની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે છે એમ માનવામાં પણ ઉપર નોટ ૩ માં કહેલ દોષજ છે. (नि)

૫. 'આ ભગવાનની તે જ માયા છે, જે ન્યાયશાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ છે' એમ આગળના (૮ મા) શ્લોકમાં 'ભગવાનની માયા' કહી છઠ્ઠી વિભક્તિથી બંનેનો સંબંધ નિત્ય કહેલો છે. (नि)

૬. 'એમ હોય, તો ભગવાનપણું ન રહે' એવી શંકા થાય, તેથી કહે છે કે 'ભગવાન' શબ્દ પહેલાં મૂકીનેજ સૂચવેલું છે કે ભગવાનપણાંની હાનિ થતી નથી. (नि)

૭. 'માયાવાળા ભગવાનમાં એવી શક્તિ છે એમ માનીએ તોપણ ભગવાનપણાંની હાનિ નહિ થાય' એવી શંકા થાય, તેથી કહેલ છે કે भगवतः ભગવાનની माया માયા એવા બે શબ્દો યોજેલા છે, સમાસ કરેલ નથી. તેથી તે બે એક અર્થના નથી. (ભગવાનનું પ્રધાનપણું છે). માયા ભગવાનનો ગુણ નથી, પરંતુ દાસીની પેઠે તે ભગવાનથી જૂદીજ રહે છે. (તેથી માયા ઉપાધિ નથી). (नि)

૮. બીજા (ઉપાધિવાળું બ્રહ્મ જગત્ ઉત્પન્ન કરે છે) એ મતનું ખંડન ઉપર (નોટ ૭) માં કર્યું. જીવના સંબંધમાં કહે છે કે (જીવનું) બ્રહ્મપણું અને માયાના કાર્ય ખરાબ નશીબ, દુઃખ વિગેરેમાં વિરોધ હોવાથી, તે કાર્યો થતાં નથી એમ માનવું ? કે બ્રહ્મપણું અને ખરાબ નશીબ વિગેરે વિરોધવાળાં છે એમ માનવું ? ખરાબ નશીબ વિગેરે કાર્યો થતાં નથી એમ ન માની શકાય, કારણકે તે તો જોવામાં આવે છે તે કાર્યો થતાં ન હોય

आद्ये सेयं दर्शितैतः ॥ १२ ॥
द्वितीये भूषणं तस्या विरोधो न तु दूषणम् ॥

પહેલો (પક્ષ યોગ્ય નથી), કારણકે તે આ જોવામાં આવે છે. બીજા (પક્ષમાં) વિરોધ તે (માયા)નું ભૂષણ છે, પણ દૂષણ નથી. કા. ૧૨½.

विरुद्धकार्यसम्बन्धस्तत्कृतस्तेन वर्ण्यते ॥ १३ ॥
विरोधोऽपि प्रतीत्यैव न वस्तुनि यतो बृहत् ॥

તેથી તેણે કરેલા વિરુદ્ધ કાર્યના સંબંધનું વર્ણન કરવામાં આવે[1] છે. વિરોધ પણ દેખાવમાંજ છે, વસ્તુ(જીવ)માં નથી, કારણકે તે બૃહત્ (બ્રહ્મ) છે[2]. કા. ૧૩½. એવું (સંદેહોનું સમાધાન છે). ૭.

બ્રહ્મવાદમાં આ વિષયમાં પૂર્વપક્ષનું સમાધાન 'दृश्यते तु' (ब्र. सू. २-१-६) 'પરંતુ (કારણ અને કાર્ય જૂદા પ્રકારના હોવાનું લોકમાં) જોવામાં આવે છે' એ અધિકરણમાં સ્પષ્ટજ કહેલું છે. વિકાર-વિનાનાજ ભગવાન સર્વ કરે છે. શ્રુતિ પ્રમાણ હોવાથી, જેવું ભગવાનનું સ્વરૂપ સ્વીકારવાથી સર્વ (શ્રુતિઓ)નું સમાધાન થાય, તેવુંજ તે છે. તેથી તે (ભગવાનનાં સ્વરૂપ)માં માયા વિગેરેની કલ્પના (કરવાની) નથી. જે તર્કનો વિરોધ માયાથી દૂર કરવામાં આવે છે તેપણ (ભગવાનનાં) સ્વરૂપથીજ[3] દૂર થાય છે. એમ હોવાથી શ્રુતિ ઉપયોગી થાય છે. એમ ન હોય, તો (તે) અપ્રમાણ થાય[4], કારણકે મનસ્વીપણે માની લીધેલ ગણાય. 'બ્રાહ્મણવર્ણ દેવનો છે' 'શૂદ્ર આસુરી છે' એ શ્રુતિઓ અને 'માયા એ અસુરો છે' એ વાક્યપ્રમાણે, તે મત (બ્રહ્મવાદ) (પહેલા) ત્રણ વર્ણનો ન હોય તેને કોઈ સમયે કહેવો ન જોઈએ[5]. આરંભમાં પણ 'હુવે તને યોગમાયાના સંબંધવાળી ભગવાનની લીલાઓ હું કહીશ' (૩-૫-૨૨) એવી પ્રતિજ્ઞા (મૈત્રેયે) કરેલી હોવાથી, નીચેના શ્લોકથી (આરંભી) અહિં પણ માયાથીજ (વિદુરના સંદેહોનું) સમાધાન કહે છે (કરે છે):—

मैत्रेय उवाच ॥ મૈત્રેય કહે છેઃ—

सेयं भगवतो माया यन्नयेन विरुध्यते ॥
ईश्वरस्य विमुक्तस्य कार्पण्यमुत बन्धनम् ॥ ८ ॥

આ તે જ ભગવાનની માયા છે કે જેમાં ઈશ્વર અને (સંસારથી) મુક્તનું કૃપણપણું અને બંધન, (એવો) ન્યાયનો વિરોધ છે. ૮.

તો સંસારપણ ન થાય. 'કાર્યો જોવામાં આવે છે તેથી બ્રહ્મ જીવનાં રૂપે બધાં દેહોમાં રહેલ હોવું ન જોઈએ, પણ જીવો બ્રહ્મથી જૂદાજ માનવા જોઈએ' એમ કહો, તો તે પણ યોગ્ય નથી, કારણકે પરસ્પર વિરોધ જણાય તેવો ભ્રમ ઉત્પન્ન કરનારી માયાજ એવો વિરોધ દર્શાવે છે. તેથી જીવ બ્રહ્મરૂપ હોવા છતાં તેનામાં કૃપણતા વિગેરે જોવામાં આવે છે. (नि+आ)

૧. 'છતાં પણ તર્કનો વિરોધ થાય છે' એમ કહો, તો તે વિરોધ દૂષણ નથી પણ માયાનું ભૂષણ છે; કારણકે માયા જીવતા માણસનું માથું કપાય તેવાં, આંતરડાં બહાર કાઢવા છતાં માણસ સ્વસ્થ રહે તેવાં વિરુદ્ધ કાર્યો દેખાડે છે (नि) ઇંદ્રજાલ (જાદુની વિદ્યા) આવું દેખાડે છે. (आ)

૨. 'આમ માનવામાં તર્ક શું ?' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી કહેલ છે કે બ્રહ્મ સર્વ થવાની શક્તિવાળું છે અને માયા તેની તે શક્તિ છે. તેથી માયાને લીધે જીવ બ્રહ્મરૂપ હોવા છતાં, કૃપણ (ગરીબડો) વિગેરે જણાય છે. (नि)

૩. બ્રહ્મ સિવાય બીજું કોઈ ન હોવાથી, માયાનો પણ (બ્રહ્મના) સ્વરૂપમાંજ સમાવેશ થતો હોવાથી, સ્વરૂપથીજ (વિરોધ દૂર થાય છે). (प्र)

૪. માયાનો સ્વરૂપમાં સમાવેશ કરવાનો આગ્રહ રાખવાનું કારણ આ વાક્યથી કહેલું છે. (प्र)

૫. બ્રહ્મવાદનો બોધ કરી વિરોધનું સમાધાન ન કરવાનું કારણ આથી કહેલું છે. (प्र)

कार्यकारणवैजात्यं माययैव समाहितम् ॥ १४ ॥

क्षणमध्ये तया सर्वमन्यथैवान्यथा भवेत् ॥

કાર્ય અને કારણ જૂદાં હોવાનું સમાધાન માયાથીજ કરેલું છે. એક પ્રકારનું હોય તે સર્વે તેનાથી એક ક્ષણમાં જાદાજ પ્રકારનું થાય છે.[1] કા. ૧૪૩.

तादृश्येव हि सा शक्तिः स्वीकर्तव्याऽन्यथा न सा ॥ १५ ॥

क्रीडासृष्टिस्तथा ज्ञानं ज्ञानेऽप्यज्ञानसंभवः ॥

કારણકે તે શક્તિ તેવીજ (હોવાનું) સ્વીકારવું જોઈએ. તેમ ન હોય (સ્વીકારીએ), તો તે ક્રીડા માટેની સૃષ્ટિ[2], તેમજ જ્ઞાન અને જ્ઞાનમાં અજ્ઞાન હોવાનું સંભવતું નથી. કા. ૧૫૩.

अभेदेऽपि यथा जीवस्तथा मायैव सा तथा ॥ १६ ॥

(બ્રહ્મ અને જીવમાં) ભેદ ન હોવા છતાં, જેમ જીવ તેવા પ્રકારનો છે તેવીરીતે તે માયા તેવાજ પ્રકારની છે.[3] કા. ૧૬.

આ ભગવાનની તે જ માયા છે, કે જે મેં જગતનું કારણ (હોવાનું) કહેલ છે. તારા (વિદુરના) વાક્યમાં પણ તે જ (જણાવેલી છે). તેથી જે મેં કહેલું છે, તે જ તેં તે (માયા)નો વિરુદ્ધ ગુણ જણાવીને કહેલું હોવાથી, અહિં કાંઈપણ સમાધાન કરવાપણું (રહેતું) નથી, કારણકે તે માયાને **नयेन** ન્યાયશાસ્ત્રનો વિરોધ છે. તે વિરોધ તેંજ કહેલો હોવાથી મારે તે જણાવવો (રહેલ) નથી. (આનું) એવું તાત્પર્ય છે કે આ જ સિદ્ધાંત હોવાથી, આનું સમાધાન હું કહેવાનો છું તે પૂર્વપક્ષજ માનવું.

ઉત્તરાર્ધથી વિરોધજ સ્પષ્ટ કરે છે. 'તે તું છે'. 'આ આત્મા બ્રહ્મ (છે).' 'વિજ્ઞાનમય' વિગેરે શ્રુતિ પ્રમાણે, આ જીવ ઈશ્વર જ છે. તેથીજ સર્વ શક્તિમાન સંસારથી તદ્દન મુક્ત ઈશ્વરનું **कार्पण्यं** કૃપણપણું અથવા વગર વિચારેલું માગવું (એ) ઐશ્વર્યથી વિરુદ્ધ છે, અને (તેનું) બંધન મુક્તિથી વિરુદ્ધ છે.

'માયાનું સ્વરૂપ એવું કેમ હોય? તેવું (તેનું સ્વરૂપ) હોય, તો પ્રમાણો જૂઠાંજ ગણાય, અને સત્પુરુષોનો માર્ગ (તેમનાથી) વિરુદ્ધ હોય' એમ કહેવામાં આવે, તો (તે) સત્ય છે, એમજ થાય; પરંતુ જેપ્રકારે તે માયા હઠી જાય તેવો ઉપાય હું (તને) કહીશ. તે હઠી જાય એ જ મુખ્ય સમાધાન હોવાથી તે હઠી જશે ત્યારે કોઈપણ વિરોધ સૂઝશે નહિ એવો (અર્થ છે). તેથી વિરોધનું સમાધાન. કરવા પ્રયત્ન ન કરવો, પરંતુ માયાને દૂર કરવાજ પ્રયત્ન કરવો. તે દૂર થશે ત્યારે ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર થતાં, બધાએ સંદેહો જતા રહેશે એટલે જૂદા પ્રકારે જ્ઞાનનો ઉપદેશ થએલો હશે, તેથી તે સમયે (તને) પોતાની મેળેજ બ્રહ્મવાદનું જ્ઞાન થશે, અથવા આસુરપણું જતું રહેતાં શૂદ્રપણું પણ જતું રહેશે, તેથી તે (માયા) દૂર થાય ત્યારે પોતાની મેળે (તને) જ્ઞાન થશે અથવા હું બોધ આપીશ, એવું તાત્પર્ય છે. ૮.

---

૧. માયાથી વિરોધનું સમાધાન કેવીરીતે થાય છે તે આથી કહેલું છે. જેમ જૂદા જૂદા રંગના દર્પણો સાથે (સૂર્યનાં) કિરણોનો સંબંધ થતાં, એક ક્ષણમાં પ્રકાશ જૂદા પ્રકારનો થાય છે, તેમ ભગવાનના અંશોને માયાનો સંબંધ થતાં કાર્ય પણ જૂદા પ્રકારનું થાય છે. વળી જેમ દર્પણ દેખાતું ન હોવા છતાં જૂદા જૂદા પ્રકારનાં પ્રકાશરૂપ તેનું કાર્ય જોવાથી દર્પણ તેવું (જૂદા જૂદા રંગનું) હોવાનું સ્વીકારવામાં આવે છે, તેમ માયા પણ તેનું કાર્ય જોવાથી તેવા સ્વભાવવાળી હોવાનુંજ સ્વીકારવું જોઈએ. તેવી ન હોય તો તેનાં કાર્ય જૂદા પ્રકારનાં ન થાય. (प्र).

૨. જેમ લોહચુંબક પાસે ભમવાનું લોઢાને પ્રયોજન ન હોવા છતાં, તે તેની સમીપમાં ભમ્યા કરે છે, તેમ પ્રયોજન ન હોવા છતાં (ભગવાન) ક્રીડામાટેની સૃષ્ટિ કરે છે, તેમજ ૩–૫–૨૪ માં જણાવ્યા પ્રમાણે જ્ઞાન તથા અજ્ઞાન થાય છે. (प्र)

૩. બ્રહ્મથી જૂદો ન હોવા છતાં જેમ જીવ બ્રહ્મથી વિરુદ્ધ ગુણવાળો છે, તેમ માયા પણ બ્રહ્મથી જૂદી ન હોવા છતાં તેથી વિરુદ્ધ ગુણવાળી છે. તેથી માયાનાં સ્વરૂપ અને સ્વભાવના બળથીજ વિરોધીનું સમાધાન થાય છે, એવો અર્થ છે. (प्र)

નિદ્રા વિગેરેનાં દૃષ્ટાંતથી માયા વિગેરે એવા[1] પ્રકારની હોવાનું નીચેના શ્લોકથી (આરંભી) કહે છેઃ—

यदर्थेन विनाऽमुष्य पुंस आत्मविपर्ययः ॥
प्रतीयत उपद्रष्टुः स्वशिरश्छेदनादिकः ॥ ९ ॥

જેમ (સ્વપ્નમાં) આ નજીકથી જોનાર પુરુષને અર્થ વિના પોતાના શિરનું કપાવું વિગેરે આત્માથી વિપરીતપણું જોવામાં આવે છે. ૯.

यत् જે કારણથી આ 'પુરુષ' જીવને, બંધન કરનાર વિગેરે અર્થ વિનાજ आत्मविपर्ययः આત્માનું વિપરીતપણું જોવામાં આવે છેજ, માત્ર જોવામાં આવે છે, પરંતુ વસ્તુતઃ નથી, કારણકે આ उप નજીકથી જોનાર છે, પરંતુ જોવાનો (પદાર્થ) નથી. વળી આ સર્વત્ર રહેનાર અને અંદરથી જાણી શકાય તેવો છે, અને બીજું (સર્વ) હદવાળું અને બહારનું છે. જેમ દર્પણ નજીક હોય ત્યારે, મુખ તેમાં પડેલું હોવાથી ઉલટું* દેખાય છે તેમ માયા નજીક હોવાથી આત્મા બહારનો અને હદવાળો દેખાય છે, જેમ સ્વપ્નમાં (પોતાનું) શિર કપાતું દેખાય છે તેમ તે (આત્મા) જૂદા પ્રકારનો દેખાવાનું કારણ માયાજ છે, કારણકે જોનારનું શિર કપાએલ હોવાનું સંભવતું નથી, તેમ (તે) જોઈ શકાતું નથી, કારણકે ચક્ષુ તે (શિર)માંજ રહેલું છે, અને (તેવું) ભાન થાય છે, અને આ વિષય (પરસ્પર) વિરુદ્ધ છે. વળી (તેમાં) તર્ક નથી. એવુંજ અહિં (માયાના સંબંધથી) છે, એવો ભાવ છે. ૯.

'માયામાં આ આત્મા પ્રવેશ કરે છે તેથી આત્માના ગુણો માયામાં આવે તે યોગ્ય છે, પરંતુ '(આત્મા) તમઃથી પર છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે માયા આત્મામાં પ્રવેશ કરતી ન હોવાથી, માયાના ગુણો આત્મામાં આવે (તે યોગ્ય) નથી. તેથી બંધન વિગેરે માયાના ગુણો આત્મામાં કેમ (જોવામાં આવે છે)?' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ—

यथा जले चन्द्रमसः कम्पादिस्तत्कृतो गुणः ॥
दृश्यतेऽसन्नपि द्रष्टुरात्मनोऽनात्मनो गुणः ॥ १० ॥

જેમ જલની અંદર હાલવું વિગેરે તેણે (જલે) કરેલો ચંદ્રમાનો ગુણ ન હોવા છતાં જોવામાં આવે છે, તેમ જોનાર આત્મામાં જડનો ગુણ (દેખાય છે). ૧૦.

જોકે માયા આત્મામાં પ્રવેશ કરતી નથી, પરંતુ આત્માજ (માયામાં) પ્રવેશ કરે છે, છતાંપણ પ્રવેશ કર્યા પછી (આત્માને) તે (માયા)ના ગુણોનો સંબંધ થાય છે, પણ પ્રવેશ કર્યો ન હોય ત્યાંસુધી થતો નથી. જેમ જલમાં ચંદ્ર પ્રતિબિંબથી પ્રવેશ કરે છે, તેમ (આત્માનો માયામાં) પ્રવેશ પણ દેખાવનોજ છે. જલના હાલવાથી તે [ચંદ્ર(નું પ્રતિબિંબ)] હાલે છે, પણ સ્વભાવથી હાલતો નથી, તેવીરીતે માયાના સંબંધને લીધે આત્મામાં નથી તેવો પણ ગુણ દેખાય છે. તે (અર્થ) ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. (જડનો ગુણ) ન હોવાનું કારણ 'જોનાર' શબ્દથી કહેલું છે. આ 'આત્મા' (શબ્દ)થી જણાવેલ ભેદ છે. 'જડનો ગુણ' શબ્દોથી 'માયા' (શબ્દ)થી જણાવેલ ભેદ કહેલો છે. 'अनात्मनः' પ્રકૃતિ દેહ વિગેરે જડનો, જોવાનો (પદાર્થ) હોવું વિગેરે ગુણ (આત્મામાં ન હોવા છતાં દેખાય છે). ૧૦.

તેથી માયામાં દેખાવનો સંબંધ હોવાથી, તે (તેવો) સંબંધ દૂર થાય તે માટેનો ઉપાય નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

स वै निवृत्तिधर्मेण वासुदेवानुकम्पया ॥
भगवद्भक्तियोगेन तिरोधत्ते शनैरिह ॥ ११ ॥

તે ખરેખર નિવૃત્તિના ગુણથી; વાસુદેવની કૃપાથી અને ભગવાનની ભક્તિના યોગથી આ જન્મમાં ધીરે ધીરે દૂર થાય છે. ૧૧.

---

૧. 'વિગેરે' શબ્દથી અહિં ખરાબ ભાગ્ય હોવું વિગેરેનો સમાવેશ કરેલો છે. (प्र)
* ડાબું અંગ જમણું અને જમણું અંગ ડાબું દેખાય છે.

'તે' માયાનો સંબંધ ત્રણ ગુણોથી દૂર થાય છે. જેમ ત્રિદોષથી પુરુષ મરણ પામે છે, તેમ ત્રણ ગુણોનો સંબંધ થતાં તેજ દેહમાં દેખાવરૂપ (દેખાતો) માયાનો સંબંધ દૂર થાય છે. 'નિવૃત્તિના ગુણથી' વિગેરે શબ્દોથી તે (ત્રણ) ગુણો કહે છે. તે પૈકી પ્રથમ (૧) નિવૃત્તિના ગુણો કરવા, માત્ર નિવૃત્તિ (કાર્ય ન કરવું તે) નહિ. તેમ (માત્ર નિવૃત્તિ) કરવાથી ભગવાનની કૃપા થાય નહિ.

विधानेन परित्यागः पुनस्त्यक्त्वा परिग्रहः ॥

एकाकित्वं तीर्थसेवा मौनं कृष्णानुचिंतनम् ॥ १७ ॥

(શાસ્ત્રની) આજ્ઞા હોવાથી ત્યાગ કરવો, ત્યાગ કરીને પાછું સ્વીકારવું, એકલા રહેવું, તીર્થમાં રહેવું, મૌન રાખવું, શ્રીકૃષ્ણનું ચિંતન કરવું. કા. ૧૭.

कालादिप्राप्तदुःखस्य सहनं चाप्रतिक्रिया ॥

दयासंतोषात्मजया मुख्या धर्मा निवृत्तितः ॥ १८ ॥

કાલ વિગેરેથી થતું દુઃખ સહન કરવું, અને સામો અપકાર ન કરવો, દયા, સંતોષ અને અંતઃકરણ ઉપરનો વિજય-(આ) નિવૃત્તિથી (પ્રાપ્ત થતા) મુખ્ય ગુણો છે. કા. ૧૮.

(૨) પછી ભગવાનની કૃપા, સત્ત્વરૂપ અંતઃકરણમાં સ્ફૂરેલા ભગવાનની કૃપાદૃષ્ટિ, (૩) પછી ભગવાનની ભક્તિનો યોગ. ભક્તિ ભગવાનના સંબંધવાળી હોવાથી સાધનરૂપ થાય છે. 'યોગ' એટલે સદા આચરણ, સદા શ્રવણ વિગેરે ભગવાનની કૃપા વિના થતાં નથી, તેથી ભગવાનની ભક્તિનો યોગ પાછલથી કહેલો છે. એવા ત્રણ ગુણોથી માયાનો સંબંધ ધીરેધીરે આ જન્મમાંજ દૂર થાય છે. 'ધીરેધીરે' સાધનના બલને અનુસરીને (દૂર થાય છે). ૧૧.

નીચેના શ્લોકમાં એકદમ સર્વ દુઃખોનો નાશ કરવાનો ઉપાય કહે છેઃ—

यदेन्द्रियोपरामोऽथ द्रष्टात्मनि परे हरौ ॥

विलीयन्ते तदा क्लेशाः संसुप्तस्येव कृत्स्नशः ॥ १२ ॥

જ્યારે ઇંદ્રિયો (વિષયોથી) શાંત થાય છે, ત્યારે વશ રાખનાર હરિ આત્માની અંદર જોનાર થાય છે, ત્યારે સુષુપ્તિમાં રહેલાના દુઃખોની પેઠે (તેના) સર્વ દુઃખોનો નાશ થાય છે. ૧૨.

જ્યારે બધી ઇંદ્રિયો પોતાની મેળેજ પોતપોતાના વિષયોથી શાંત થાય છે, અથ ત્યારે જૂદા પ્રકારથી આત્માની અંદર જોનાર થાય છે, (એટલે) જોનાર આત્મા તરીકે સ્ફૂરે છે, (તે) પ્રકૃતિ વિગેરેને વશ રાખનાર તરીકે સ્ફૂરે છે, અને પોતે હરિ હોવાનું (સ્ફૂરે છે) ત્યારે (તેનાં) અવિદ્યા વિગેરે સર્વ દુઃખોનો નાશ થાય છે. તે (દુઃખો) પાંચમા સ્કંધમાં કહેશે. 'સંસારરૂપ વનમાં (ઇંદ્રિયોની) શાંતિ સંભવતી નથી' એવો મત ખોટો ઠરાવવા 'સુષુપ્તિમાં રહેલાના દુઃખોની પેઠે' એવું દૃષ્ટાંત કહેલું છે. 'જેમ સ્ત્રીથી સારીરીતે આલિંગન કરાએલો (સૂએ છે), તેમ આ દેહમાં રહેલો આત્મા જ્ઞાની આત્માથી આલિંગન કરાએલો સૂએ છે' એ શ્રુતિપ્રમાણે 'સુષુપ્તિમાં રહેલાના' એટલે આત્માની સાથે ઐક્ય પ્રાપ્ત કરેલાના (સર્વ) દુઃખોનો નાશ થાય છે. 'જ્યારે' એવું વચન હોવાથી આ સાધનથી (ફલની) પ્રાપ્તિ થવાનો સમય નિશ્ચિત નથી. ૧૨.

તેથી (ફલ પ્રાપ્ત થવાનું) નિશ્ચિત સાધન નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

अशेषसंक्लेशशमं विधत्ते गुणानुवादश्रवणं मुरारेः ॥

कुतः पुनस्तच्चरणारविन्दपरागसेवारतिरात्मलब्धा ॥ १३ ॥

મુરારિના ગુણોના અનુવાદનું શ્રવણ સર્વ દુઃખોનો નાશ કરે છે. તો પછી પોતેજ પ્રાપ્ત કરેલી તેમના ચરણારવિંદની રજની સેવામાં પ્રીતિ (તેમનો નાશ) કરે તેમાં કહેવુંજ શું? ૧૩.

ભગવાનનું માહાત્મ્ય જણાવનાર (તેમના) ગુણોનાં કીર્તન પછી થએલું (તે ગુણોનું) શ્રવણ સર્વ દુઃખોનો નાશ કરે છે. (૧) ગુણોના અનુવાદનું શ્રવણ અને (૨) દુઃખોના નાશની (અનુક્રમે) કારણ

અને કાર્ય હોવાની સ્થિતિ, કારણ હોય ત્યાંસુધીની અવસ્થામાંજ[1] છે. તેથી જ્યારે દુઃખોનો નાશ થાય, ત્યાંસુધી ગુણોના અનુવાદનું શ્રવણ કરવું. તેથી[2] એક (વારના) શ્રવણથી દુઃખોનો નાશ ન થયો, એવો વિરોધ ન માનવો, પરંતુ[3] અહિં (દુઃખોના નાશનું) નિશ્ચિત કારણ કહેલું છે. 'મુરારિના' (ગુણોનું શ્રવણ) હોવાથી, તે (શ્રવણમાંના) વિઘ્નો પોતાની મેળેજ દૂર થવાના. જ્યારે શ્રવણ આ (દુઃખોનો નાશ) કરે છે, ત્યારે ભગવાનના ચરણારવિંદપરની પ્રીતિ કરે તેમાં કહેવુંજ શું? તે (અર્થ) ઉત્તરાર્ધથી કહેલો છે. 'તોપછી (પ્રીતિ કરે)' એમ કહેવાનું હતું, તેને બદલે 'कुतः' 'ક્યાંથી' વચન છે. (તેથી) એમ જણાવ્યું છે કે પ્રીતિ પ્રાપ્ત કરાવનારાં શ્રવણ (કરવાની) સ્થિતિમાંજ દુઃખોનો નાશ થએલો હોવાથી, પ્રીતિ તેમનો નાશ ક્યાંથી કરશે? 'ચરણારવિંદ' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે આ ઉપાય) ભક્તિમાર્ગ પ્રમાણેનો છે. ઉપર જણાવેલ ચરણારવિંદનાં રજકણો ગંગામાં અને ભગવદીય શરીરમાં હોય છે, તેથી ત્યાં (તેમની) સેવા કરવામાં પ્રીતિ (રાખવી), અથવા મથુરા વિગેરેમાં રહેલ (ભગવાનનાં ચરણારવિંદની) રજનીજ સેવા કરવી. **ચરણની સેવા રસરૂપ છે. ભજનાનંદ પોતે પુરુષાર્થરૂપ છે**, તેના સંબંધવાળી સેવા, (અને) તે (તેવી સેવા)માં **रतिः** પ્રીતિ, તે પણ પોતેજ પ્રાપ્ત કરેલી, અકસ્માત પ્રાપ્ત થએલી અથવા અંતઃકરણમાં પ્રાપ્ત થએલી. **સ્વતઃ પુરુષાર્થરૂપ સેવામાં સ્વભાવથી જે પ્રીતિ (હોય), તે બધાએ દુઃખનો નાશ કરે છે**, એવો અર્થ છે. એ રીતે (૧) કર્મમાર્ગપ્રમાણે (૨) જ્ઞાનમાર્ગપ્રમાણે અને (૩) ભક્તિમાર્ગપ્રમાણે ત્રણ સાધનો જણાવ્યાં. ૧૩.

એ રીતે માયા દૂર થાય ત્યારેજ સર્વ સંદેહો દૂર થાય છે એમ મૈત્રેયે કહેલું સાંભળીને, (તેણે કહેલ) સાધનના વાક્યથી ભગવાનપરની પ્રીતિ સાધન હોવાનું સ્મરણ કરીને, તે (પ્રીતિ) ઉત્પન્ન થતાં સંદેહ પોતાની મેળે દૂર થવાથી તેણે (મૈત્રેયે) કહેલું ફલ (પ્રાપ્ત) થયું તેથી પોતાના (વિદુરના) હૃદયમાં સંદેહ રહ્યો નથી, (તે) તે (મૈત્રેય)ની રુબરુ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

॥ विदुर उवाच ॥ વિદુર કહે છેઃ—

संच्छिन्नः संशयो मह्यं तव सूक्तासिना विभो ॥
उभयत्रापि भगवन् मनो मे संप्रधावति ॥ १४ ॥

હે સમર્થ! મારા માટે યોજેલા આપનાં ઉત્તમ વાક્યરૂપ ખડ્ગથી મારો સંશય કપાઈ ગયો. હે ભગવન્! મારું મન બંને (વિષયો)માં સારીરીતે ઘણું પહોંચે છે. ૧૪.

તેમ થયું ન હોય[4], તો ગુરુએ કહેલાં શાસ્ત્રથી સંદેહ દૂર થયાનું ન થાય (ગણાય). **मह्यं** મારા માટે યોજેલું જે આપનું **सूक्तासिः** ઉત્તમ વાક્યરૂપ ખડ્ગ, તેનાથી સંદેહ કપાઈ ગયો, પણ તર્કથી છૂટેલો નથી. વળી આપનું વચન સાધન દર્શાવનાર પ્રકારનું હોવાથી ખડ્ગરૂપ છે, અને તેથી હવે પછી તર્ક કહેવાનો નથી. ભગવાનની માયાના અંશને બલ તરીકે સ્વીકારીને તેની સાથે જ્યાં બુદ્ધિને મોકલવામાં આવે છે, ત્યાંજ ધનુષ્યમાં યોજેલા બાણની પેઠે તે વિઘ્ન વિના પહોંચે છે, તે (અર્થ) ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. ભગવાનની સ્વતંત્રતા અને જીવની પરતંત્રતાના વિષયમાં (ભગવાન) જગતનું બીજ હોવાના અને (તેમને જગત્ રચવાના) પ્રયોજનના વિષયમાં, જ્ઞાનનો અને માયાનો સંબંધ હોવાના વિષયમાં મારો સંશય કપાઈ ગએલો હોવાથી, મારું મન (પરસ્પર વિરુદ્ધ જણાતા) બંને (વિષયો)માં સારીરીતે ઘણું પહોંચે છે. પોતાની (વિદુરની) અંદર તેવું જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ (મૈત્રેયમાં) છે એમ જણાવવા 'હે ભગવન્' એવું સંબોધન કરેલું છે. 'સારીરીતે પહોંચવું' એટલે તર્કની જરુર વિના, વિઘ્નવિના પહોંચવું. 'ઘણું (પહોંચવું)' એટલે પ્રયાસ વિના પહોંચવું. ૧૪.

---

૧. ભગવાનના ગુણોના અનુવાદનું શ્રવણ અને દુઃખોનો નાશ એ અગ્નિ અને તેનાં કાર્યરૂપ દાઝવાનું એ બેનાં જેવા કારણ અને કાર્ય છે, (અગ્નિ ન હોય ત્યારે દઝાતું નથી), પણ (ઘડો બનાવવામાં ઉપયોગી) દંડ અને ઘડો એ બે જેવાં કારણ અને કાર્ય નથી, એવો અર્થ છે. (प्र)

૨. 'તેથી' એટલે દુઃખો ઘણાં હોવાથી, નાશ ઘણાંનો કરવાની જરુર હોવાથી. (प्र)

૩. ઉપર જણાવેલ વિરોધ ન માનવાનું કારણ આ વાક્યથી કહેલ છે. (प्र)

૪. 'તેમ થયું ન હોય' એટલે (ચરણારવિંદપરની) પ્રીતિનું ફલ થયું ન હોય તો. (प्र)

ઉપર પ્રશ્નો (કર્તા, તેમના સંબંધ)માંજ માત્ર મારો સંદેહ ગયો એમ નહિ, પરંતુ બીજા (વિષયો)માં સર્વત્ર કાર્યસંબંધી સંદેહ દૂર થયો છે, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

साध्वेतद्व्याहृतं विद्वन्नात्ममायायनं हरेः ॥
आभात्यपार्थं निर्मूलं विश्वमूलं न यद्बहिः ॥ १५ ॥

હે વિદ્વન્! હરિના સંબંધવાળા જીવોને (મોહ કરનારી) માયાએ (રચેલું) મૂલવિનાનું જગત્ નિરર્થક ભાસે છે એમ આપે બરાબર કહેલું છે. જે વિશ્વનું મૂલ છે તે બહારના (પદાર્થો)માં નથી. ૧૫.

આ માયાને જણાવનારું વચન જે આપે કહ્યું તે બરાબરજ કહેલું છે. 'હે વિદ્વન્!' એ સંબોધનથી એમ જણાવેલું છે કે આપનો આ વિષયમાં અનુભવ પણ છે, પણ માત્ર શાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી (આપે કહેલું) નથી. 'શું કહ્યું?' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી **'आत्ममायायनं हरेः'** શબ્દો યોજેલા છે. હરિના સંબંધવાળા જે **'आत्मानः'** જીવો, તેમને મોહ કરનારી જે માયાનું નિરૂપણ ઉપર ચાર *શ્લોકમાં કરેલું છે, તે માયાનું **अयनं** સ્થાન વિષયરૂપ બ્રહ્મ, જડ તરીકે, (અથવા) જીવ તથા જડ તરીકે જે સ્ફૂરે છે તે નિરર્થકજ ભાસે છે; **અથવા** માયાજ છે સ્થાન જેનું એવું માયાએ વચ્ચે જે જગત્ રચેલું છે, તે તો નિરર્થકજ ભાસે છે. વસ્તુને દૂર કરીને વિષયરહિતજ[1] જ્ઞાન માયાથી વીંટાઈ હરકોઈ વિષય તરીકે ભાસે છે. 'ત્યારે (તે) સદાએ ભાસવાનું, અને તેથી મોક્ષ થવાનો નહિ એવી ઘટના થશે' એવી શંકા થાય, તેથી 'મૂલવિનાનું' વિશેષણ યોજેલું છે. (તેને) માયા સિવાય મૂલ ન હોવાથી, અંદર (જ) ભાસતું હોવાથી, તાત્પર્ય જોતાં બ્રહ્મનુંજ ભાન થતું હોવાથી, ત્યારેજ તે દૂર થતું હોવાથી મૂલવિનાનું છે, કારણકે એવીજ રીતે છીપમાં રૂપાનો ભાસ અંદરથી થાય છે, અને તાત્પર્ય જોતાં (તે) દૂર થાય છે. આ જ અર્થ 'જેણે આ ઉત્પન્ન કર્યું તેમને તમે જાણતા નથી, (કારણકે) તમારી અંદર બીજું છે' એ મંત્રમાં પણ કહેલો છે. વળી જગતના સંબંધનું ભગવાનનું કર્તાપણું શ્રુતિથી સાબિત થએલું હોઈ સત્યજ છે. બ્રહ્મસ્વરૂપ જગત્ રચાએલું તેવું દેખાય, તેમાં મધ્યે મોહ કરનારી માયા (તેને) જૂદાજ પ્રકારનું દેખાડે છે.[2] કાર્ય (જગત્) કારણ (બ્રહ્મ) અને કૃતિ (વેચવાની ક્રિયા) વિકાર વિનાનાં છે. 'તમારી (અંદર)'[3] શબ્દ હોવાથી આ (જગત્ જૂદા પ્રકારનું જોવું તે) બધાનો અનુભવ નથી.

વળી પ્રમેયાધ્યાયમાં† પૂર્વપક્ષમાં (કાર્ય અને કારણનો) અવિરોધ દર્શાવતાં (જગત્ બ્રહ્મથી) જૂદા પ્રકારનું હોવાનું '(જગત્) જૂદા પ્રકારનું હોવાથી, (ચેતન) (આનું કારણ) નથી' અને 'આ શબ્દ (વેદ) પ્રમાણે તેવું (જૂદા પ્રકારનું) છે' (બ્ર. સૂ. ૨–૧–૪) એમ સિદ્ધ કરેલું છે.[4] વાદીની બુદ્ધિને

* આ અધ્યાયના ૮ થી ૧૧ સુધીના શ્લોકોથી.

૧. વસ્તુ (બ્રહ્મ)ના સારી રીતે સંબંધવાળું હોવા છતાં, વિષયને ન ગ્રહણ કરનારું પ્રમેયના આશ્રયવાળું (આ) જ્ઞાન હોવાથી, તે સ્થલ માયાથી વીંટાએલ હોઈ 'जगद्गतभगवत्कर्तृत्वं' એવો વૃન્દાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો પાઠ લીધેલો છે માયાના આધારવાળું છે, એવો અર્થ છે. (प्र)

૨. જ્ઞાનનો વિષય થતાં વિકારવાળાં જગતને કરીને, બ્રહ્મરૂપ જગતમાં જડ મોહરૂપ તુચ્છ જગત્ દેખાડે છે, અને જડ (દેહ વિગેરેને) આત્મા તરીકે દેખાડે છે, એવો અર્થ છે. (प्र)

૩. 'જગત્ જડ સર્વને દેખાય છે, તેથી તે ભ્રમ ન હોઈ શકે. તેથી તે જગત્ મૂલવિનાનું કેમ હોય?' એવી શંકા થાય, તેથી જડપણું વિગેરે સર્વને દેખાતાં નથી એમ દર્શાવવા ઉપરની શ્રુતિ (મંત્ર)માં 'તમારી અંદર (બીજું છે)' એમ કહેલું છે. (प्र)

† બ્રહ્મસૂત્રના બીજા અધ્યાયમાં.

૪. સાંખ્ય વિગેરે બ્રહ્મ અને જગતમાં ભેદ માનનારાઓ 'વિજ્ઞાન અને અવિજ્ઞાન' એ શ્રુતિના બલે તે બેમાં ભેદ માને છે, અને બ્ર. સૂ. ૨. ૧. ૪. માં પણ તે કહેલ છે. તેથી કાર્ય (જગત્) વિકારવિનાનું કેમ મનાય? એવી શંકા થાય, તે દૂર કરવા તેનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, ને પછીના વાક્યથી દૂર કરે છે. આ સૂત્રનો અર્થ નીચે પ્રમાણેઃ— "બ્રહ્મ જગતથી જૂદા પ્રકારનું જડ હોવાથી, બ્રહ્મ તેનું ઉપાદાન કારણ ન હોય, કારણકે લોકમાં કાર્ય અને કારણ એકજ પ્રકારનાં હોવાનું ઘડો વસ્ત્ર વિગેરેમાં જણાય છે. તેથી તર્કથી વિરુદ્ધ વેદ પણ તેમને કારણ અને કાર્ય હોવાનું કહી ન શકે. તમે એમ કહો કે 'તર્ક પ્રત્યક્ષ ઉપર આધાર રાખે છે અને પ્રત્યક્ષમાં ભ્રમ દેખાય

અનુસરીને (તેને) બ્રહ્મવાદ કહેવો યોગ્ય ન હોવાથી, સિદ્ધાંતમાં આડકતરીરીતે 'પરંતુ જોવામાં આવે છે'–'(બ્ર. સૂ. ૨–૧–૬)થી તેનો નિરાસ કરેલો છે. (જગત્ બ્રહ્મથી) જૂદા પ્રકારનું જોવામાં આવે છે, પરંતુ વાસ્તવિકરીતે (જૂદા પ્રકારનું) નથી, એવો અર્થ છે. શ્રુતિ તો 'તે પાછલા બે હોવાથી નાની છે' એ પૂર્વકાંડની શ્રુતિમાં જેમ લૌકિક દોહવાનાં કાર્યનો અનુવાદ કરેલો છે, તેમ તાત્પર્યનું જ્ઞાન થાય તે માટે[2] લોકમાં પ્રસિદ્ધ અર્થજ કહે છે. તેથીજ[3] 'સત્ય અને અસત્ય સત્ય થયું' એમ બંને પ્રકારે ભાસતું વાસ્તવિકરીતે સત્યજ થયું, એવો બોધ કરે છે. તે પણ આને[4] ભગવાનનાં ધ્યાનને લીધે તેવું સૂઝયું તેથી (આણે) તે કહેલ છે, અથવા માયાવાદીની પેઠે (આ) માત્ર મધ્યે રહેલાનું વચન છે. વળી ભગવાન માયાથી પર હોવાથી વિશ્વનું જે મૂલ છે તે બહારના પદાર્થોમાં નથી, પરંતુ બુદ્ધિમાંથી નીકળેલી[5] વચગાળામાંજ ભાસે છે. ૧૫.

તેથી આ શાસ્ત્રમાં અજ્ઞાનરહિત અને સંકટરહિત બે જ સુખી છે, તે બે નીચેના શ્લોકમાં જણાવે છેઃ—

यश्च मूढतमो लोके यश्च बुद्धेः परं गतः ॥
तावुभौ सुखमेधेते क्लिश्यत्यन्तरितो जनः ॥ १६ ॥

જે ઘણો મૂઢ લોકમાં રહે છે અને જે બુદ્ધિથી પર ગએલો છે તે બંને સુખથી રહે છે. વચ્ચે રહેનાર મનુષ્ય દુઃખી થાય છે. ૧૬.

(૧) જેણે જ્ઞાન માટે તો જરાએ પ્રવૃત્તિ કરી નથી, તે લોકની રીતે રહેતાં, માયા દૂર કરવા માટેજ પ્રયત્ન કરતાં, ભગવાનની કૃપાથી તે દૂર થાય ત્યારપછી સંદેહરહિત બધુંએ જાણે છે (૨) અથવા સારા ગુરુને લીધે ભગવાનની કૃપાવાળો (પુરુષ) મોહ ન પામતાં, મોહ* કરનારી બુદ્ધિનો ત્યાગ કરી, બુદ્ધિથી પર ગએલો એટલે સ્વરૂપમાં સ્થિતિ કરનારો થઈ (તેનાં) દુઃખો પહેલાંજ દૂર થએલાં હોવાથી સુખમાં રહે છે; પરતુ अंतरितः વચ્ચે રહેનાર તો થોડું જ્ઞાન અને થોડી ભક્તિવાળો હોઈ નિશ્ચયરહિત હોવાથી, અને (જ્ઞાન અને ભક્તિ) બેમાંથી એકનાં જ્ઞાન અથવા આધારવિનાનો હોવાથી, બે નાવમાં બેઠેલા (પુરુષ)ની પેઠે દુઃખી થાય છે. 'લૌકિક મૂઢ' એવો અર્થ લઈએ, તો બંનેને સમાન સુખવાળા કહેવામાં વિરોધ થાય, અને વળી મૂઢો (મૂર્ખાઓ) ને સુખ હોતું નથી. ૧૬.

છે તેથી તર્ક ઉપર અમે આધાર રાખતા નથી' તો વેદમાં પણ જગતને 'વિજ્ઞાન અને અવિજ્ઞાન' શબ્દોથી ચેતન તેમજ જડ કહેલ છે. તેથી તેનું ઉપાદાન કારણ ચેતન (જ્ઞાનરૂપ બ્રહ્મ) હોઈ ન શકે." (प्र)

૧. આ સિદ્ધાંત જણાવનાર સૂત્રનો અર્થ નીચે પ્રમાણેઃ—"તાત્પર્યના જ્ઞાનરહિત (બુદ્ધિની) અંદરની સૃષ્ટિમાંજ જેમની મતિનો અંત આવે છે, તેમને જગત્ માયાને લીધે જડ જણાય છે, પણ વસ્તુતઃ બ્રહ્મથી જૂદા પ્રકારનું નથી, જૂદા પ્રકારનું હોવાનું દેખાય છે તે પણ ચેતન ઉપાદાન હોવાનો નિરાસ કરનારું નથી, કારણકે લોકમાં પણ કારણ અને કાર્ય જૂદા પ્રકારનાં જોવામાં આવે છે. ચેતન પુરુષના દેહમાંથી જડ કેશ નખ વિગેરે, અને જડ છાણમાંથી ચેતન વીંછી વિગેરે ઉત્પન્ન થતાં જોવામાં આવે છે. તેમ હોવાથી બ્રહ્મના 'સત્' અંશમાંથી સત્જ જગત્ ઉત્પન્ન થાય છે એટલે કારણ અને કાર્ય પણ એક પ્રકારનાં છે. કાર્ય અને કારણ સર્વ અંશે એક પ્રકારના લોકમાં પણ દેખાતા નથી, કારણકે ઘડામાં માટીનો પિંડો જોવામાં આવતો નથી. વાસ્તવિકરીતે તો જગતમાં ચેતનથી ભેદ જૂઓ છો તે જ ભ્રાંતિ છે. (प्र)

૨. "જો પ્રપંચ ચેતનથી જૂદા પ્રકારનો ન હોય તો શ્રુતિ 'વિજ્ઞાન અને અવિજ્ઞાન' એમ કેમ કહે!" એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે 'સત્' અંશમાંથી જડોની અને 'ચિત્' અંશમાંથી જીવોની ઉત્પત્તિ થઈ છે એવું તાત્પર્ય જણાવવા શ્રુતિમાં એમ કહેલું છે. (प्र)

૩. 'તેથીજ' એટલે જૂદા પ્રકારનાં દેખાતાં હોવા છતાં, બ્રહ્મજ કારણ છે એવો શ્રુતિનો અભિપ્રાય હોવાથીજ. (प्र)

૪. 'આને' એટલે 'વિદુરને'. (प्र)

૫. પ્રકરણને અનુસરી બીજો મત કહે છે. (બુદ્ધિમાંથી) માયારૂપ વિષયતા નીકળી, (જોવામાં આવતો પદાર્થ બનેલી માયા નીકળી). (प्र)

* 'अव्यामोहितो व्यामोहिकां बुद्धिं त्यक्त्वा' એવો વૃન્દાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો પાઠ લીધેલ છે.

એવી રીતે શાસ્ત્રાર્થ કહીને, પોતાને કાંઇક (ફલ) પ્રાપ્ત થયું છે અને કાંઈક નથી થયું, તે બંને નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

अर्थाभावं विनिश्चित्य प्रतीतस्याप्यनात्मनः ॥
तां चापि युष्मच्चरणसेवयाऽहं पराणुदे ॥ १७ ॥

જડ દેખાતું હોવા છતાં વાસ્તવિક સ્થિતિવાળું નથી એવો નિશ્ચય કરીને, આપના ચરણની સેવાથી હું તે (દેખાવ)ને પણ દૂર કરીશ. ૧૭.

દેખાતો (પદાર્થ) વાસ્તવિક સ્થિતિવાળો નથી એમ શાસ્ત્રથી સૂચવેલું છે. 'આ સર્વ આત્મા છે' એ શ્રુતિથી જડ વાસ્તવિક સ્થિતિવાળું ન હોવાનું સિદ્ધ થએલું છે. હવે તેનો (જડ તરીકે) દેખાવ (બાકી) રહ્યો, પદાર્થથી થતું દુઃખ દૂર થયું. તે દેખાવને પણ હું આપણા ચરણની સેવાથી એટલે ગુરુના ચરણની સેવાથી દૂર કરીશ. જો કે સ્વભાવથી ગુરુ ઉપદેશ કરતા નથી, છતાં પણ સેવા કરવામાં આવતાં, તે (સેવા)ના ગુણથી અથવા તેમના (ગુરુના) ઉપદેશથી તાત્પર્યનું જ્ઞાન થશે એટલે અર્થ (પદાર્થથી થતું દુઃખ) જ્ઞાનમાર્ગે પ્રમાણેજ દૂર થએલું હોવાથી, તે (દેખાવ)ને પણ **अपनुदे** હું દૂર કરીશ. તેમ (અર્થ જ્ઞાનમાર્ગે પ્રમાણે દૂર થયું) ન હોત, તો ભગવાનના ચરણની સેવાથીજ તે (દેખાવ)ને દૂર કરત. 'હું' શબ્દથી પોતાનો અધિકાર (જણાવેલો છે), કારણકે ભગવાને તેવીજ[1] આજ્ઞા કરેલી. તેમ ન હોત, તો તે (દેખાવને) ભક્તિમાર્ગે પ્રમાણેજ દૂર કરત. વળી (ભક્તિમાર્ગે પ્રમાણે દૂર કરવા) અધિકાર ફરીથી પ્રાપ્ત કરવો જોઈએ. ૧૭.

વળી ભગવન્માર્ગમાં પણ ગુરુસેવા ભક્તિ (પ્રાપ્ત કરવા)માં ઉપયોગી થાય છે, તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

यत्सेवया भगवतः कूटस्थस्य मधुद्विषः ॥
रतिरासो भवेत्तीव्रः पादयोर्व्यसनार्दनः ॥ १८ ॥

જેમની સેવાથી મધુના દ્વેષી વિકારરહિત ભગવાનના ચરણોમાં વ્યસનોનો નાશ કરનાર તીવ્ર રતિરાસ થાય છે. ૧૮.

ત્રણ માર્ગનો વિરોધ (થતો) નથી એમ જણાવવા ભગવાનનાં ત્રણ વિશેષણો (યોજેલાં છે), તેમ ન હોય (બીજા માર્ગનો વિરોધ થતો હોય), તો ગુરુની સેવામાં પ્રેમ થતાં બીજા માર્ગનો વિરોધ થાય તો ભગવાનમાં ભક્તિ ન થાય. તે પૈકી (૧) 'ભગવાનના' શબ્દથી ભક્તિમાર્ગને અનુસરનારા ભગવાન (જણાવ્યા). (૨) 'વિકારરહિત' વિશેષણથી જ્ઞાનમાર્ગને અનુસરનારા (અને ૩) 'મધુના દ્વેષી' વિશેષણથી દૈત્યોના દ્વેષી (કર્મમાર્ગને અનુસરનારા) (જણાવ્યા). બધાએ **सुमनसाम्** દેવોના અથવા પુષ્પોના રસને લઇને, પોતાના મુખથી તે બહાર કાઢી તૈયાર કરેલું મધ થાય છે, તેમ સર્વ દેવોનાં બલને લઈને, દૈત્યોથી તેનામાં (દૈત્યનો) ખાસ ગુણ મૂકીને સર્વ ધર્મોના વિરોધી તરીકે બ્રાહ્મણોની હત્યા કરનાર મધુને ઉત્પન્ન કરેલો. કૈટભ તો જ્ઞાનના અંશનો વિરોધ કરનાર હતો, તેથીજ કપિલે (ભગવાન વિષે) 'કૈટભનો નાશ કરનાર' એમ કહેલું છે. તેવા ભગવાનના (ચરણમાં) 'રતિરાસ' એટલે પ્રેમનો વિલાસ થાય. 'વિલાસ (રાસ)' શબ્દથી ચરણને વશ કરવાનું કહેલું છે; અથવા સર્વ ઇંદ્રિયોના વિષયોના સંબંધવાળી ઘણા પ્રકારોની 'રતિ'ઓ (આનંદો)નો 'રાસ' એટલે રસનો સમૂહ (થાય છે). 'ચરણોમાં' શબ્દ અવતાર (ધારણ કરેલ ભગવાન)ના અભિપ્રાયથી (કહેલો છે), કારણકે તેથી લૌકિક મોહ પણ દૂર થાય છે. (રતિરાસ) 'તીવ્ર' હોવાથી તરતજ તાત્પર્યનું જ્ઞાન કરાવે છે. વચલાં દુઃખ(નો નાશ) તો તેના પ્રસંગથી થાય છે એમ 'વ્યસનોનો નાશ કરનાર' વિશેષણથી કહેલું છે.

---

૧. 'તેવીજ' એટલે ગુરુદ્વારાજ અધિકાર પ્રાપ્ત કરવાની. (પ્ર)

જાતજાતનાં લૌકિક વ્યસનો (દુઃખો)નો **अर्दयति** નાશ કરે છે એવું તે (રતિરાસ)નું વિશેષણ છે. તેથી દુઃખો દૂર થવાં એ રાસનું પ્રાસંગિક (ફલ) છે. તેથી (જ્ઞાન અને ભક્તિ) એ માર્ગ પ્રાપ્ત કરાવનારી હોવાથી, ગુરુસેવા બધાઓનું હિત કરનારી છે, ૧૮.

'ત્યારે બધા કેમ (ગુરુસેવા) કરતા નથી?' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

दुरापा ह्यल्पतपसः सेवा वैकुण्ठवर्त्मसु ॥
यत्रोपगीयते नित्यं देवदेवो जनार्दनः ॥ १९ ॥

જેઓ નિત્ય દેવોના દેવ જનાર્દનનું ગાન કરે છે, તેવા વૈકુણ્ઠના માર્ગરૂપોની સેવા અલ્પ તપવાળાને પ્રાપ્ત થવી કઠણ છે. ૧૯.

અલ્પ છે તપ જેઓનું, તેમને વૈકુંઠના માર્ગરૂપોની સેવા **दुरापा** દુઃખથી પ્રાપ્ત થઈ શકે તેવી છે. (તેમની સેવા) દુર્લભ છે એમ જણાવવા એકવચન યોજેલું છે. ભગવાનના ભક્તોનું માહાત્મ્ય દર્શાવવા (તેમને) 'વૈકુંઠના માર્ગરૂપ' કહેલા છે. (તેઓ) 'વૈકુંઠના' એટલે વ્યાપિવૈકુંઠના અથવા ભગવાનના માર્ગ બનેલા છે, કારણકે તેમના માર્ગે જનારો ત્યાં પહોંચે છે. ઉત્તરાર્ધથી તેઓ વૈકુંઠના માર્ગરૂપ હોવાનું સિદ્ધ કરે છે. 'નિત્ય' શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે) જે ભગવાનના ભક્તો નિત્ય ભગવાનનું ગાન કરે છે. આથી ધીરેધીરે ત્યાં (તેમની સમીપ) જવાનું સૂચવેલું છે.[1] પુષ્પોની ગંધોની પેઠે ભગવાનના ગુણો ભગવાનના માર્ગ ઉપર આવ્યા કરે છે, તેથી જ તેઓ ગાન કરે છે. હૃદયમાં રહેલા અને તેમાંજ ખીલી ઉઠેલા (ભગવાનના ગુણો)નું ગાન કરે છે. ઘણા ખીલી ઉઠેલા હોવાથી માર્ગની નજીકજ છે. નિત્ય ખીલેલા હોવાથી વાયુની પેઠે (વાયુથી ઉડાડેલ પુષ્પ લેવા વાયુ દૂર લઈ જાય છે તેમ) શ્રવણ દૂર લઈ જતું નથી. વળી તે (ભગવાન) દેવોના પણ દેવ હોઈ દેવોની ઉપર છે. તેથી દેવોના માર્ગ કરતાં એટલે યજ્ઞના કરતાં પણ આ માર્ગ ઉત્તમ છે. વળી આ 'જનાર્દન' જના (અવિદ્યા)નો **अर्दयति** નાશ કરે છે, એટલે જ્ઞાનનું કાર્ય કરનારા છે. તેથી જડને દૂર કરનાર કરતાં એટલે જ્ઞાનમાર્ગ કરતાં પણ ભગવાનના ગુણોનું ગાન કરનારાઓની સેવા ઉત્તમ છે એવો અર્થ છે. ૧૯.

એ પ્રમાણે પૂર્વપક્ષ અને સિદ્ધાંતના મતો જણાવીને, બીજા (ભગવાનના) ખાસ ગુણો જાણવા નીચેના શ્લોકથી આરંભી પ્રશ્ન કરે છે:—

सृष्ट्वाऽग्रे महदादीनि सविकाराण्यनुक्रमात् ॥
तेभ्यो विराजमुद्धृत्य तमनु प्राविशद्विभुः ॥ २० ॥
यमाहुराद्यं पुरुषं सहस्राङ्घ्र्यूरुबाहुकम् ॥
यत्र विश्व इमे लोकाः सविकाशं समासते ॥ २१ ॥

પહેલાં વિકારો સાથે મહત્ (તત્ત્વ) વિગેરેને અનુક્રમે ઉત્પન્ન કરીને, તેમનાથી વિરાટને છૂટા પાડીને, પછી સમર્થે (ભગવાને) તેમાં પ્રવેશ કર્યો, કે જેમને એક હજાર ચરણ, હજાર સાથળ અને હજાર બાહુવાળા આદ્ય પુરુષ કહે છે (અને) જેમાં આ બધા લોકો છૂટથી રહે છે. ૨૦–૨૧.

તે પૈકી આરંભમાં અર્ધાથી અધિક સાથેના બે (પોણા ત્રણ) શ્લોકોથી ઉપર (મૈત્રેયે) કહેલું ફરી કહે છે. તેમ ન કરે તો, કહેલો વિષય ભૂલાએલ હોવાથી, વધારે કહેવું યોગ્ય ન થાય. વળી નિશ્ચિત થએલો (વિષય) થોડા (શ્લોક)થીજ કહે છે. મહત્ વિગેરે ત્રેવીસ તત્ત્વો,–તેમના વિકારો એટલે પેટા–ભેદો, સાત્ત્વિક વિગેરે ભેદો અથવા આધ્યાત્મિક વિગેરે ભેદો–અને તેઓની ક્રમ પ્રમાણે સૃષ્ટિ–અને પુરુષ ઉત્તમ અંશ છે એમ જણાવવા તેઓથી વિરાટને છૂટો પાડવો–પછી તેમાં પ્રવેશ કર્યો એ અર્થ પ્રમાણે કહેલું (આ) ફરી કહેવામાં સ્પષ્ટ કરેલું છે. તેમાં (ભગવાનનો) પ્રવેશ (થયા) વિના બ્રહ્માંડની અંદરના કાર્યો ન થાય. 'સમર્થે' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે ભગવાને) સામર્થ્યરૂપથી (પ્રવેશ કરેલો). ૨૦.

---

૧. આ 'નિત્ય' શબ્દનું તાત્પર્ય કહેલું છે. (પ્ર)

ભગવાન સાથેના વિરાટનું નામ 'આદ્ય પુરુષ' છે. આપણે વિગેરે (પુરુષો) કરતાં તે આદ્ય (મૂળ, પ્રથમના) છે. જો કે પહેલાના અધ્યાયમાં હરતા ફરતા રૂપથી (પ્રવેશ કર્યાનું કહેલ) નથી, છતાં પણ પુરુષનું સ્વરૂપ તેવું હોવાથી, તે ગુણવાળા તરીકે જણાવેલ છે, અથવા પોતાને (વિદુરને) સંપૂર્ણ જ્ઞાન થાય તે માટે ભગવાનની કૃપાથી બીજા (મૈત્રેયે ન કહેલા) ગુણો સ્ફૂરેલા છે, (અને) તે પણ ગુરુએ કહ્યું (બોધ આપ્યો) તેને લીધેજ (સ્ફૂરેલા છે) એમ જણાવવા (તે) અનુવાદ કરે છે. વળી જે પુરુષમાં આ બધા લોકો–સર્વ પ્રાણીઓ–છૂટથી એટલે ઘણી વિશાલ ભૂમિ ઉપર સુખથી રહે છે. ૨૧.

વળી,

यस्मिन्दशविधः प्राणः सेन्द्रियार्थेन्द्रियस्त्रिवृत् ॥
त्वयेरिता यतो वर्णास्तद्विभूतीर्वदस्व नः ॥ २२ ॥

જેનામાં ઇંદ્રિયો અને ઇંદ્રિયોના વિષયો સાથે દશ પ્રકારનો પ્રાણ ત્રણ પ્રકારે રહેલા છે, (અને) જેમાંથી વર્ણો (થયાનું) તમે કહેલું છે, તેની વિભૂતિઓ અમને કહો. ૨૨.

જે પુરુષમાં દશ પ્રકારનો પ્રાણ (હોવાનું) કહેલું છે, ઇંદ્રિયો અને ઇંદ્રિયોના વિષયો (હોવાનું) કહેલું છે, અને ઇંદ્રિયો, ઇંદ્રિયોના વિષયો અને પ્રાણો ત્રણ પ્રકારના (હોવાનું) કહેલું છે, જેમાંથી વર્ણો પણ (થયાનું) તમે કહેલ છે, એ પ્રમાણે કહેલું જણાવી, વધારે પૂછે છે. જો આ (પુરુષ)ની વિભૂતિઓ હોય, તોજ આ ભગવાનનું રૂપ અને ભગવાનનું ચરિત્ર થાય (ગણાય). ભગવાનના અસાધારણ ગુણોમાં વિભૂતિ પણ એક (ગુણ) છે. કથાનો વિચાર કરતાં પણ આગળ બ્રહ્મા વિગેરે કહેવાનાં છે, તેઓ 'વિસર્ગ' (હોવાનું) ઇચ્છેલું નથી, પણ વિભૂતિજ (હોવાનું) ઇચ્છેલું છે, તેથી વિભૂતિ સાથે સર્ગ કહેલો છે. ધર્મ વિગેરે સાથે વિસર્ગ તો આગળ કહેવામાં આવશે. વ્યક્તિઓમાં પણ સમૂહ અને વ્યક્તિના ભેદની કલ્પના કરવામાં આવે છે, તેમાં બ્રહ્મા સમૂહ (અને) પ્રજા વ્યક્તિઓ છે. ૨૨.

કદાચ પ્રજાના કર્તા (ભગવાન) ન હોય, તેથી તે (જાણવા) માટે પ્રથમ તેમના (પ્રજાના) સંબંધી પ્રશ્ન નીચેના શ્લોકોમાં કરે છે:—

यत्र पुत्रैश्च पौत्रैश्च नप्तृभिः सह गोत्रजैः ॥
प्रजा विचित्राकृतय आसन् याभिरिदं ततम् ॥ २३ ॥
प्रजापतीनां स पतिश्चक्लृपे कान् प्रजापतीन् ॥
सर्गांश्चैवानुसर्गांश्च मनून्मन्वन्तराणि च ॥ २४ ॥
एतेषामपि वंशांश्च वंशानुचरितानि च ॥
उपर्यधश्च ये लोका भूमेर्मित्रात्मजाऽऽसते ॥ २५ ॥
तेषां संस्थां प्रमाणं च भूर्लोकस्य च वर्णय ॥
तिर्यङ्मानुषदेवानां सरीसृप्मृगपक्षिणाम् ॥
वद नः सर्गसंव्यूहं गार्भस्वेदाण्डजोद्भिदाम् ॥ २६ ॥

કે જે (વિભૂતિઓ)માં, પુત્રો અને પૌત્રો તથા નપ્તૃઓ અને પિતરાઈઓ સાથે વિચિત્ર આકૃતિવાળી પ્રજાઓ (ઉત્પન્ન) થઈ કે જે (પ્રજા)ઓથી આ (જગત્) ભરપૂર છે. (૨૩). પ્રજાપતિઓના તે પતિએ કયા પ્રજાપતિઓને સર્ગોને અને અનુસર્ગોને, મનુઓને તથા મન્વન્તરોને ઉત્પન્ન કર્યા? (૨૪.) હે મિત્રના પુત્ર! આમના પણ જે વંશો અને વંશાનુચરિતો અને ભૂમિની ઉપર અને નીચે જે લોકો રહેલા છે, (૨૫) તેમનાં અને ભૂલોકનાં મર્યાદા મને માપનું વર્ણન કરો. ક્ષુદ્ર જંતુઓ મનુષ્યો તથા દેવોના, સર્પો પશુઓ અને પક્ષીઓના, (અને) ગર્ભમાંથી, પરસેવામાંથી, ઇંડામાંથી તથા (બીના) અંકુરોમાંથી ઉત્પન્ન થનારોના સર્ગોનો સમૂહ અમને કહો. ૨૬.

વિભૂતિ (જણાય તે)માટે સર્વત્ર ચાર ભેદો કહેવાના છે. 'નપ્તૃઓ' એટલે પૌત્રના પુત્રો અથવા કન્યાના પુત્રો. 'પુત્ર' શબ્દમાં કન્યાનો અને પૌત્રમાં પુત્રની પુત્રીનો સમાવેશ થાય છે. આ બંને 'નપ્તૃ' શબ્દ સૂચવે છે. 'પિતરાઈઓ' એટલે દૂરના કુટુંબીઓ ૨૩.

'સર્ગો' એટલે કારણ (બનતા) પદાર્થોની ઉત્પત્તિઓ. 'અનુસર્ગો' એટલે કાર્ય (બનતા પદાર્થોની ઉત્પત્તિઓ). મનુઓ ચૌદ અને છ પ્રકારના મન્વન્તરો. ૨૪.

'આમના' એટલે મનુઓના. 'વંશાનુચરિત' એટલે તે (વંશ)માં ઉત્પન્ન થએલાનાં વંશની વૃદ્ધિનાં કારણરૂપ ચરિત. 'च' 'અને' શબ્દથી બીજા પણ ચરિતો(નો સમાવેશ કરેલો છે). ભૂમિની ઉપર સ્વર્ગ વિગેરે લોકો કેટલા છે ? અને (ભૂમિની) નીચે કેટલા છે ? એવો (પ્રશ્ન છે). 'રહેલા છે' એટલે સ્થિર ઉત્પન્ન થએલા છે. 'હે મિત્રના પુત્ર !' એ સંબોધનથી એમ સૂચવેલ છે કે ઘણા પ્રશ્ન પૂછાવા છતાં (તેને) ખળભળાટ થયો નથી. ૨૫.

તે લોકોની **संस्थां** એટલે કયા કયા લોકોમાં કયા વ્યવહારો છે એવી મર્યાદા, (અને) 'માપ' એટલે પરિમાણ (કદ). 'च' 'અને' શબ્દથી (એમ પૂછેલ છે કે) ત્યાંના લોકોની વ્યવસ્થા પણ (કહો). ઉપરનાં અને નીચેના લોકોજ પૂછેલા હોવાથી, મુખ્ય ભૂલોકસંબંધી પ્રશ્ન '(અને) ભૂલોકનાં' શબ્દથી કરે છે. ભૂલોકની મર્યાદા અને માપ (કહો), એવો અર્થ છે 'च' 'અને' શબ્દથી પેટા ભેદો સંબંધી (પ્રશ્ન કરેલો છે). 'ક્ષુદ્ર જંતુઓ' વિગેરેથી જીવોની યોનિના ભેદો સંબંધી પ્રશ્ન કરે છે. 'ક્ષુદ્ર જંતુઓ મનુષ્યો તથા દેવો' (અનુક્રમે) તામસ રાજસ અને સાત્વિક છે. બીજી કક્ષામાં સર્પો પશુઓ અને પક્ષીઓ પણ તામસ વિગેરે (રાજસ અને સાત્વિક) છે. તેમનાં સર્ગોનો સારા પ્રકારનો વ્યૂહ અથવા સમૂહ એટલે કોણ કોણ કેટલા કયાંથી ઉત્પન્ન થયા તે (કહો). 'ગર્ભમાંથી' વિગેરેથી એમ કહેલું છે કે ચારે પ્રકારના પ્રાણીઓના ભેદો કહો. (૧) ગર્ભમાં ઉત્પન્ન થએલા 'ગાર્ભ' એટલે ઑરમાંથી ઉત્પન્ન થએલા, અથવા 'ગર્ભ' 'ઑર' શબ્દથી ઓળખાય છે. (૨) મચ્છર વિગેરે પરસેવામાંથી ઉત્પન્ન થએલા (૩) પતંગીઆ વિગેરે ઇંડાંમાંથી ઉત્પન્ન થએલા, (૪) વૃક્ષો વિગેરે (બીજના) અંકુરમાંથી ઉત્પન્ન થએલા, (કહો). પરસેવામાંથી ઉત્પન્ન થએલા (જીવો)ને પરસેવો માનનાર (વિદુર) **'स्वेद'** 'પરસેવો' વિગેરે શબ્દોથીજ તેમાંથી ઉત્પન્ન થએલા (જીવો) સંબંધી પ્રશ્ન કરે છે. ૨૬.

गुणावतारैर्विश्वस्य सर्गस्थित्यप्ययाश्रयम् ॥
सृजतः श्रीनिवासस्य व्याचक्ष्वोदारविक्रमम् ॥ २७ ॥

ગુણાવતારોથી વિશ્વની સૃષ્ટિ સ્થિતિ અને લય કરનાર, લક્ષ્મીના ધામરૂપ (ભગવાને) સૃષ્ટિ રચતાં (કરેલાં) ઉદાર પરાક્રમો કહો. ૨૭.

બ્રહ્મા વિષ્ણુ અને મહેશ્વરથી વિશ્વની **सर्गः** ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને **अप्ययः** નાશ (કરનારનાં પરાક્રમો કહો). ઉત્પત્તિ વિગેરે **आश्रय** ક્રિયા અથવા ભાવ (છે જેમનો તેવા તે) છે. કેટલાક (તે વિશ્વના) બ્રહ્માંડરૂપ આધાર (હોવાનું) કહે છે. 'લક્ષ્મીના ધામરૂપે (સૃષ્ટિ રચતાં) શબ્દોથી (વિશ્વનાં) મૂલ કારણ વિષ્ણુ કહેલા છે. 'લક્ષ્મીના ધામરૂપ' શબ્દથી બ્રહ્માનંદથી ભરપૂર કહેલા છે. તેમના 'ઉદાર પરાક્રમો' એટલે અવતારના ચરિત્રો (કહો). આ છૂટા છૂટા પ્રશ્નો ભગવાનની વિભૂતિઓના ભેદ જાણવા કરેલા છે. ૨૭.

वर्णाश्रमविभागांश्च रूपशीलस्वभावतः ॥
ऋषीणां जन्मकर्माणि वेदस्य च विकर्षणम् ॥ २८ ॥

રૂપ શીલ અને સ્વભાવ પ્રમાણે વર્ણોના અને આશ્રમોના વિભાગો, ઋષિઓના જન્મ અને કર્મો અને વેદનું વિકર્ષણ (કહો શ્લો. ૨૭). ૨૮.

વર્ણોના ચાર પ્રકારના વિભાગ, અને આશ્રમોના (ચાર પ્રકારના) વિભાગ (એ) આઠેના રૂપ શીલ અને સ્વભાવ જૂદા જૂદા કહો. 'રૂપ' એટલે આકૃતિ 'શીલ' એટલે આચાર, 'સ્વભાવ' એટલે અંતઃકરણનો ધર્મ. ભૃગુ વિગેરે ઋષિઓના 'જન્મ' ઉત્પત્તિના પ્રકાર, (અને) મંત્ર જોનાર હોવાપણું વિગેરે કર્મ, (અને) વેદનું 'વિકર્ષણ' એટલે શાખાના ભેદ પ્રમાણે વિભાગ કહો. ૨૮.

यज्ञस्य च वितानानि योगस्य च पथः प्रभो ॥
नैष्कर्म्यस्य च सांख्यस्य तन्त्रं भागवतं स्मृतम् ॥ २९ ॥

હે પ્રભો! વળી યજ્ઞના પ્રકારભેદો અને યોગના માર્ગો, નિવૃત્તિમાર્ગ, સાંખ્યનું તંત્ર (અને) સ્મૃતિમાં જણાવેલ ભાગવતતંત્ર (કહો. શ્લોક ૨૭) ૨૯.

સત્તર યજ્ઞના **वितानानि** પ્રકારભેદો, **'च'** 'અને' શબ્દથી (જણાવેલ) યજ્ઞના ભેદોના (પ્રકારો), **योगस्य च पथः** યોગના માર્ગો (અને) **'च'** 'અને' શબ્દથી (જણાવેલ યોગના) અંગોના માર્ગો, (કહો). 'હે પ્રભો!' એ સંબોધન (મૈત્રેયને તે સર્વનું) જ્ઞાન છે એમ જણાવવા કરેલું છે. **'नैष्कर्म्यम्'** નિવૃત્તિમાર્ગ, 'સાંખ્યનું તંત્ર' એટલે સાંખ્યશાસ્ત્ર, 'ભાગવતતંત્ર' એટલે ભાગવતશાસ્ત્ર (કહો). 'સ્મૃતિમાં જણાવેલ' વિશેષણથી એમ સૂચવેલું છે કે સ્મૃતિઓમાં[1] આ (ભાગવતશાસ્ત્ર)જ પ્રમાણ છે. ૨૯.

पाषण्डपथवैषम्यं प्रतिलोमनिवेशनम् ॥
जीवस्य गतयो याश्च यावतीर्गुणकर्मजाः ॥ ३० ॥

પાખંડી માર્ગોથી ભેદ, પ્રતિલોમોનું નિવેશન, અને ગુણ તથા કર્મોથી જે અને જેટલી જીવની ગતિઓ થએલી તે (કહો શ્લો. ૨૭) ૩૦

બધાંએ શાસ્ત્રોમાં **पाषण्डपथवैषम्यं** પાખંડી માર્ગોથી ભેદ કહો. ચંડાલ વિગેરે પ્રતિલોમોને 'નિવેશન' એટલે શાસ્ત્રોનો ઉપયોગ અથવા (તેમની) ઉત્પત્તિ; સ્વરૂપથી અને પ્રકારથી ગુણથી અને કર્મથી (થએલી) જીવોની ગતિઓ એટલે જન્મો થવાના પ્રકારો (કહો). ૩૦.

धर्मार्थकाममोक्षाणां निमित्तान्यविरोधतः ॥
वार्ताया दंडनीतेश्च श्रुतस्य च विधिं पृथक् ॥ ३१ ॥

બીજા (પુરુષાર્થ)નો વિરોધ ન થાય તેવીરીતે ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષનાં સાધનો, વાર્તાનો તથા દંડનીતિનો અને વેદનાં અધ્યયનનો પ્રકાર જૂદો જૂદો (કહો. શ્લો. ૨૭). ૩૧.

બીજા (પુરુષાર્થ)નો વિરોધ ન થાય તેવી રીતે ચાર પ્રકારના પુરુષાર્થોનાં સાધનો કહો. 'વાર્તા' એટલે આજીવિકાના અધિકારીઓના ભેદથી (થતા) નવ પ્રકારો કહો, અને એ પ્રમાણે દંડનીતિનો એટલે રાજાના ધર્મોનો **विधिः** પ્રકાર કહો. **श्रुतस्य** વેદનાં અધ્યયનનો, **'च'** 'અને' શબ્દથી (જણાવેલ વેદના) અંગોનો અથવા (તેના) અર્થના જ્ઞાનનો (પ્રકાર કહો). (આ પ્રકાર) અધિકારીઓના ભેદ પ્રમાણે 'જૂદા જૂદા' (કહો). ૩૧.

श्राद्धस्य च विधिं ब्रह्मन् पितॄणां सर्गमेव च ॥
ग्रहनक्षत्रताराणां कालावयवसंस्थितिम् ॥ ३२ ॥

હે બ્રહ્મન્! શ્રાદ્ધની વિધિ અને વળી પિતૃઓની સૃષ્ટિ, ગ્રહ, નક્ષત્રો અને તારાઓની જ્યોતિશ્ચક્રમાં સંસ્થિતિ (કહો. શ્લોક ૨૭). ૩૨.

શ્રાદ્ધની 'વિધિ' એટલે પ્રકાર કહો. પિતૃઓની સૃષ્ટિ પણ કહો. બુધ વિગેરે ગ્રહો, અશ્વિની વિગેરે નક્ષત્રો અને બીજા નક્ષત્રરૂપ તારાઓની કાલના અવયવરૂપ જ્યોતિશ્ચક્રમાં સારા પ્રકારની સ્થિતિ (કહો). ૩૨.

---

૧. તંત્રરૂપ સ્મૃતિઓમાં આ સંપૂર્ણ પ્રકારે પ્રમાણ હોવાનું સૂચવેલું છે. (प्र)

दानस्य तपसो वापि यच्चेष्टापूर्तयोः फलम् ॥
प्रवासस्य यो धर्मो यश्च पुंस उतापदि ॥ ३३ ॥

દાનનું અને વળી તપનું, અને જે યજ્ઞનું તથા પૂર્તનું ફલ (છે તે), પરદેશ ગએલાનો જે ધર્મ અને વળી પુરુષનો આપત્તિમાં જે ધર્મ (હોય તે) (કહો. શ્લોક ૨૭). ૩૩.

દાન વિગેરેનાં ફલ અને પ્રકાર કહો. 'અને વળી' શબ્દો અનાદર દર્શાવવા (યોજેલ છે એટલે) તેમનાં જે ભેદો આપને માન્ય હોય તે જ કહો, એમ (કહેલું છે). 'યજ્ઞ' એટલે અગ્નિથી થઈ શકે તેવા યજ્ઞ વિગેરે. 'પૂર્ત' એટલે માટી અને જલથી થઈ શકે તેવાં ખોદકામ વિગેરે. **प्रवासस्थस्य** પરદેશ ગએલાનો જે ધર્મ, ઉપર કહ્યો તે છે અથવા તે કયો (ધર્મ)* છે? એવો (પ્રશ્ન છે). પુરુષનો આપત્તિમાં જે ધર્મ (હોય તે કહો). ૩૩.

येन वा भगवांस्तुष्येद्धर्मयोनिर्जनार्दनः ॥
संप्रसीदति वा येषामेतदाख्याहि मेऽनघ ॥ ३४ ॥

હે પાપરહિત! જે (પ્રકારે) ધર્મ કરનાર જનાર્દન ભગવાન સંતુષ્ટ થાય અને જે અધિકારીઓ ઉપરે પ્રસન્ન થાય છે, આ મને કહો. ૩૪.

વળી જે પ્રકારે ધર્મ કરનાર અને ('જનાર્દન') જ્ઞાન આપનાર ભગવાન સંતુષ્ટ થાય (તે કહો). 'સંતુષ્ટતા' એટલે તેમનું સ્વભાવથી પ્રસન્ન થવું. 'પ્રસન્ન થાય છે' એટલે સંતોષ થવાથી વરદાન વિગેરે કરવા તત્પર થાય છે. વળી જે અધિકારીઓ ઉપર ભગવાન પ્રસન્ન થાય છે તે કહો. 'હે પાપરહિત' એ સંબોધન (મૈત્રેયને) ભગવાનના અભિપ્રાયનું જ્ઞાન છે એમ જણાવવા (કરેલું છે). ૩૪.

ન પૂછેલ હોય તે પણ કહેશો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

अनुव्रतानां शिष्याणां पुत्राणां च द्विजोत्तम ॥
अनापृष्टमपि ब्रूयुर्गुरवो दीनवत्सलाः ॥ ३५ ॥

હે ઉત્તમ બ્રાહ્મણ! (પોતાની) ઇચ્છા પ્રમાણે ચાલનારા શિષ્યોને અને પુત્રોને ગરીબડાઓ ઉપર પ્રેમ રાખનાર ગુરુઓએ ન પૂછેલું પણ કહેવું જોઈએ. ૩૫.

કારણકે ગૂઢ (વિષય)નો પ્રશ્ન કરતાં બાલકોને આવડતું નથી. **अनु** પાછલ છે **व्रतं** વ્રત જેમનું તેવા, ગુરુની ઇચ્છા પ્રમાણે ચાલનારા 'શિષ્યોને' એટલે અધીનતાની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરેલા અથવા જ્ઞાનની ઇચ્છાવાળાઓને (કહેવું જોઈએ). 'અને પુત્રોને' શબ્દો દૃષ્ટાંત આપવા (યોજેલા છે) 'હે ઉત્તમ બ્રાહ્મણ!' એ સંબોધન એમ જણાવવા (કરેલું છે) કે, જેમ આપના પિતા વિગેરેએ આપને બોધ આપ્યો, એવી રીતે મને બોધ આપો. 'ન પૂછેલું પણ કહેવું જોઈએ' એ વાકયમાં સદાચાર પ્રમાણ છે. તે પણ બલથી નહિ, પણ દયાથી (કહેવું જોઈએ), તે (અર્થ) 'ગરીબડાઓ ઉપર પ્રેમ રાખનાર' વિશેષણથી કહેલો છે. ૩૫.

પ્રલય સંબંધી જૂદા પ્રકારે નીચેના શ્લોકથી (આરંભી) પ્રશ્ન કરે છેઃ—

तत्त्वानां भगवन्नेषां कतिधा प्रतिसंक्रमः ॥
तत्रेमं क उपासीरन् क उ स्विदनुशेरते ॥ ३६ ॥

હે ભગવન્! આ તત્ત્વોનો કેટલા પ્રકારે પ્રલય થાય છે? તેમાં કોણ આમની ઉપાસના કરે છે અને કોણ લય પામે છે? ૩૬.

આ તત્ત્વોના કેટલા પ્રકારે **प्रतिसंक्रमः** પ્રલય થાય છે?, કારણકે શાસ્ત્રોમાં ચાર પ્રકાર વિગેરે ઘણા પ્રકારના ભેદો પ્રસિદ્ધ છે. વળી તે પ્રલયમાં 'આ' ભગવાનની કોણ ઉપાસના કરે છે અને કોણ **अनुशेरते** લય પામે છે? ૩૬.

* 'स को वा' એવો વૃંદાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો પાઠ લીધેલ છે.

पुरुषस्य च संस्थानं स्वरूपं वाऽपरस्य च ॥
ज्ञानं च नैगमं यत्तद्गुरुशिष्यप्रयोजनम् ॥ ३७ ॥

વળી પુરુષના અને બીજાના નાશ અને સ્વરૂપ, અને જે વેદમાં કહેલું છે તે જ્ઞાન (અને) ગુરુ તથા શિષ્યનું પ્રયોજન (કહો). ૩૭.

જીવ અને દેહના તત્ત્વોમાં 'पुरुष' એટલે વિરાટના, અને 'च' 'અને' શબ્દથી (જણાવેલ) બીજાઓના **संस्थानं** નાશ, અને સ્વરૂપ કહો. 'च' 'અને' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે તેમની) ચોક્કસ સ્થિતિ પણ (કહો). અને 'બીજાના' એટલે વ્યક્તિઓના સંબંધમાં પણ આ ત્રણે ભેદો (કહો). વળી **नैगमं** વેદમાં કહેલું જ્ઞાન, અને 'च' 'અને' શબ્દથી (જણાવેલ) વૈરાગ્ય પણ (કહો), અને ગુરુ તથા શિષ્ય આવશ્યક હોવાનું પ્રયોજન કહો. ૩૭.

निमित्तानि च तस्येह प्रोक्तान्यनघ सूरिभिः ॥
स्वतो ज्ञानं कुतः पुंसां भक्तिर्वैराग्यमेव च ॥ ३८ ॥

અને હે પાપરહિત! તેનાં અહિં સાધનો જ્ઞાનીઓએ કહેલાં (કહો). પુરુષોને પોતાની મેળે જ્ઞાન, ભક્તિ અને વળી વૈરાગ્ય કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય (તે કહો). ૩૮.

અને 'इह' 'અહિં' એટલે આ દેહમાં અથવા આવા પ્રકારથી 'તેનાં' એટલે જ્ઞાન (પ્રાપ્ત કરવા)નાં સાધનો કહો. 'च' 'અને' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવામાં થતી) અડચણો પણ (કહો). 'જ્ઞાનીઓએ કહેલાં' એટલે પરંપરાથી પ્રાપ્ત થએલાં (સાધનો અને અડચણો કહો). બીજાં તો પક્ષપાતવાળાં હોય છે. વળી ગુરુ ન હોય ત્યારે પોતાની મેળે જ્ઞાન કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય, તે ઉપાય કહો. તેવી રીતે ભક્તિ અને વૈરાગ્ય પોતાની મેળે (કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય, તે ઉપાય કહો). ૩૮.

'આ પદાર્થો ઉપયોગના નથી. શામાટે એ પ્રમાણે પૂછે છે?' એવી શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છેઃ—

एतान् मे पृच्छतः प्रश्नान् हरेः कर्मविधित्सया ॥
ब्रूहि मेऽज्ञस्य मित्रत्वादजया नष्टचक्षुषः ॥ ३९ ॥

માયાથી જેનાં જ્ઞાનનો નાશ થએલો છે તેવા અજ્ઞાનીના મારા (આપ) મિત્ર હોવાથી હરિના કર્મોનું (હૃદયમાં) સ્થાપન કરાવાની ઇચ્છાથી પૂછેલા આ પ્રશ્નોનો મને ઉત્તર કહો. ૩૯.

આ પ્રશ્નોનો મને ઉત્તર કહો. 'હરિના કર્મોનું (હૃદયમાં) સ્થાપન કરવાની ઇચ્છાથી પૂછેલા' શબ્દોથી (ઉત્તર) કહેવાનું કારણ કહેલું છે. ભગવાનનાં કર્મોનું મનથી **विधातव्यानि** ચિંતન કરવું જોઈએ અથવા (તેમને) સારી રીતે રાખવા જોઈએ, એટલે હૃદયમાં સ્થાપન કરવા જોઇએ. 'અજ્ઞાનીના મારા (આપ) મિત્ર હોવાથી' એ જૂદું વાક્ય છે. જોકે આપ સર્વના મિત્ર છો, છતાંપણ આપની મૈત્રી તેમને ઉપયોગી નહિ હોવાથી, આપ મે મારા માટેજ મિત્ર થાઓ, એમ કહેલ છે. 'માયાથી જેનાં જ્ઞાનનો નાશ થએલો છે તેવા અજ્ઞાનીના મારા (આપ) મિત્ર હોવાથી ઉત્તર કહો' એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. 'મોહ કરનારી માયાથી મારા જ્ઞાનનો નાશ થયો છે' એમ દીનતા (જણાવેલી છે). ૩૯.

સર્વ દાનો કરતાં જ્ઞાનનું દાન ઉત્તમ છે એમ કહેવા, જ્ઞાનથી જીવનો ભય દૂર થાય છે' એવી ફલથી જ્ઞાનની સ્તુતિ નીચેના શ્લોકમાં કરે છેઃ—

सर्वे वेदाश्च यज्ञाश्च तपो दानानि चानघ ॥
जीवाभयप्रदानस्य न कुर्वीरन् कलामपि ॥ ४० ॥

હે પાપરહિત! બધા વેદો અને યજ્ઞો અને તપો તથા દાનો, જીવને અભય આપનારની કલાને પણ પ્રાપ્ત કરતા નથી. ૪૦.

ભણેલા અને ભણાવેલા બધા વેદો, અને કરેલા અને કરાવેલા બધા યજ્ઞો, તપો, દાનો, 'च' 'અને' શબ્દથી (જણાવેલ) યમો, નિયમો વિગેરે,–જીવને અભય આપનાર જ્ઞાનની કલાથી પણ જે ફલ પ્રાપ્ત થાય છે તે–(આ) બધા ભેગા થઈને પણ આપી શકતા નથી, એવો અર્થ છે. 'હે પાપરહિત!' એ સંબોધન (આ શ્લોકમાં) જણાવેલા અર્થમાં (મૈત્રેયની) સંમતિ માટે (કરેલું છે). ૪૦.

એ રીતે અનેક પ્રકારનો પ્રશ્ન થતાં, (તેનો) ઉત્તર આપવામાં મૈત્રેયની સંમતિ છે કે નહિ એવો સંદેહ થતાં, નીચેના શ્લોકથી (શુક) એમ કહે છે કે બધા પ્રશ્નો ભગવાનના ચરિત્રના સંબંધના હોવાથી તેને (મૈત્રેયને) ઘણોજ હર્ષ થયોઃ—

॥ श्रीशुक उवाच ॥ શ્રીશુક કહે છેઃ—

स इत्थमापृष्टपुराणकल्पः कुरुप्रधानेन मुनिप्रधानः ॥
प्रवृद्धहर्षो भगवत्कथायां संचोदितस्तं प्रहसन्निवाह ॥ ४१ ॥

મુખ્ય કૌરવે આ પ્રમાણે જેને લગભગ પુરાણ જેવો સંપૂર્ણ પ્રકારે પ્રશ્ન કરેલ તે મુખ્ય મુનિએ ભગવાનની કથામાં (પોતે) પ્રેરાએલો હોઈ ઘણા હર્ષવાળા થઈ, હસતો હોય તેમ તેને (નીચે પ્રમાણે) કહ્યું. ૪૧.

આ સંપૂર્ણ પ્રકારે (જેને) લગભગ પુરાણ જેવો પ્રશ્ન કરેલ, જે (પ્રશ્ન)ને લીધે પુરાણ બનાવે છે—આ (પ્રશ્નો)ના ઉત્તર આપવા એક પુરાણ કહેવું જોઈએ પરંતુ માત્ર કથાથી અથવા માત્ર પ્રકરણથી આ (પ્રશ્નો)ના ઉત્તર કહી શકાય નહિ, એવો અર્થ છે. 'મુખ્ય કૌરવે મુખ્યમુનિ' શબ્દોથી શ્રવણ કરનાર અને કહેનારની સરસાઈ જણાવેલી છે. 'પ્રેરાએલા હોઈ ઘણા હર્ષવાળો' થયો, કારણકે ભગવાનની કથા કહેવાની હતી. તે જ (અર્થ) 'ભગવાનની કથામાં' શબ્દથી કહેલો છે. પરિકર સાથેનો, પ્રશ્ન (કરેલ) હોવાથી (તે ભગવાનની કથામાં) સારી રીતે પ્રેરાએલો હતો. 'હસતો હોય તેમ' શબ્દોથી (તેના) મુખની પ્રસન્નતા (કહેલી છે), અથવા પુરાણ કહેવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થવાથી તેણે (પ્રશ્નનું) અભિનંદન કરીને ઉત્તર કહ્યો, એવો અર્થ છે. એ પ્રમાણે ભગવાનનાં સંકલ્પ તથા વિકલ્પરૂપ મનનું નિરૂપણ કર્યું. ૪૧.

ઇતિ શ્રીલક્ષ્મણભટ્ટના પુત્ર શ્રીમદ્વલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીમદ્ભાગવતની સુબોધિનીમાં ત્રીજા સ્કંધના સાતમા અધ્યાયનું વિવરણ સમાપ્ત.

॥ अथाष्टमोऽध्यायः ॥ અધ્યાય આઠમો.

अष्टमे भगवद्बुद्धिर्यादृशी साऽत्र वर्ण्यते ॥
आधाराधेयरूपाणां तदीयानां तथोद्गमः ॥ १ ॥

ભગવાનની જે પ્રકારની બુદ્ધિ છે, તેનું અહિં[1] આઠમા (અધ્યાય)માં વર્ણન કરવામાં આવે છે, અને તેવી રીતે તેના સંબંધવાળા આધાર અને આધેયરૂપ (પદાર્થો)[2]નું (વર્ણન કરવામાં આવે છે). કા. ૧

षड्विधा भगवद्बुद्धिः स्वरूपे रतिरूपिणी ॥
जगद्विषयिणी चैव कृतियुक्तेति वै त्रिधा ॥ २ ॥
हरेरेव, तथाऽन्यापि भगवद्विषया त्रिधा ॥

---

૧. 'બુદ્ધિ વિજ્ઞાનરૂપ છે' એ વાક્ય પ્રમાણે તે ઉત્તમ જ્ઞાનરૂપ છે, અને તે 'જ્ઞાનશક્તિ' છે એ વાક્ય પ્રમાણે જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરવું એ તેનું કાર્ય છે. તેવી બુદ્ધિ સર્ગલીલામાં કહેવાની છે, તેનું આ અધ્યાયમાં વર્ણન કરવામાં આવે છે. (प्र)

૨. તે જ્ઞાનના વિષયો બરાબર જણાય તે માટે, તેના સંબંધવાળા આધાર અને આધેય (જેમનો તે આધાર છે તે) પદાર્થોનું વર્ણન કરેલું છે. આ આખા અધ્યાયનો અર્થ આ કારિકાથી કહ્યો. (प्र)

ભગવાનની બુદ્ધિ છ પ્રકારની છે.[1] (૧) સ્વરૂપમાં પ્રીતિવાળી[2] તેમજ (૨) જગતના સંબંધવાળી[3] અને (૩) ક્રિયાવાળી[4] એવી ત્રણ પ્રકારની (બુદ્ધિ) ખરેખર હરિનીજ છે. તેવી રીતે બીજી પણ ભગવાનના સંબંધવાળી ત્રણ પ્રકારની છે. કા. ૨½.

लौकिकोपायजनिता प्रथमा सा द्विधा पुनः ॥ ३ ॥
तर्कक्रियाविभेदेन द्वितीया वैदिकी स्मृता ॥
साक्षात्कारस्तृतीयस्तु षट्सु सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ ४ ॥

(૪) પહેલી લૌકિક ઉપાયથી ઉત્પન્ન થએલી[5] (૫) પછી બીજી તે તર્ક અને ક્રિયાના વિભાગથી બે પ્રકારની થએલી વૈદિક મનાએલી[6] અને (૬) ત્રીજો તો સાક્ષાત્કાર થયો[7]. (આ) છમાં સર્વ રહેલું[8] છે. કા. ૪.

सामान्यतो ग्रन्थरूपा भगवद्बुद्धिरीर्यते ॥
सर्वोपयोगिनी, यस्मात्तामसादुद्गता हि सा ॥ ५ ॥

સામાન્યરીતે[9] સર્વને ઉપયોગવાળી ગ્રંથરૂપ[10] ભગવાનની બુદ્ધિ કહેલી છે, કારણકે તે તામસમાંથી[11] નીકળેલી છે. કા. ૫.

अनेकधा भागवतप्रवृत्तिरुपयुज्यते ॥
दशलीलायुताः सर्वाः कल्पभेदैर्व्यवस्थिता ॥ ६ ॥
भगवद्बुद्धिरेषेति सैव लीलाद्वये तता ॥

ભાગવતની પ્રવૃત્તિ અનેક પ્રકારે[12] ઉપયોગી છે. (તે) સર્વ દશલીલાવાળી[13] છે અને કલ્પના ભેદથી નિર્ણય કરેલી છે. આ ભગવાનની બુદ્ધિ હોવાથી તેનેજ બે[14] લીલાઓમાં વિસ્તારેલી છે. કા. ૬½.

એ પ્રમાણે ભગવાનનાં ચરિત્રનું જ્ઞાન થાય તે માટે ગયા અધ્યાયમાં (વિદુરે) ઘણા પ્રશ્નો કર્યા. તે પ્રસંગમાં ભગવાનની ક્રિયાનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા આ (વિદુર)નો ભારે ઉદ્યમ છે એવા વિચારથી તેને ઉત્સાહ કરાવવા (મૈત્રેય) નીચેના શ્લોકમાં તેની પ્રશંસા કરે છેઃ—

---

૧. અહિંથી અધ્યાયના ભાગોના અર્થ કહે છે. (પ્ર)
૨. શ્લોક ૧૦થી આ જણાવેલી છે. (પ્ર) ૩. શ્લોક ૧૨થી આ જણાવેલી છે. (પ્ર)
૪. શ્લોક ૧૩થી આ જણાવેલી છે. (પ્ર) ૫. શ્લોક ૧૬થી આ જણાવેલ છે. (પ્ર)
૬. શ્લોક ૧૮થી આ બે પ્રકારની જણાવેલ છે. (પ્ર) ૭. શ્લોક ૨૨થી આ જણાવેલ છે. (પ્ર)
૮. જો કે (૪ થી ૬) બ્રહ્માની બુદ્ધિ કહેલી છે, છતાં શ્લોક ૧૫માં 'તેમાં વેદમય વિધાતાએ પોતે (પ્રવેશ કર્યો)' એમ કહેલ હોવાથી તે પણ હરિનીજ બુદ્ધિ છે. તેવીજ રીતે પહેલાં કહેલી ત્રણ પ્રકારની બુદ્ધિના સારરૂપ પણ તેના આધિદૈવિક બ્રહ્માનો પણ બુદ્ધિમાંજ સમાવેશ થતો હોવાથી, તેની બુદ્ધિ પણ ભગવાનનીજ બુદ્ધિ છે. તેથી છ બુદ્ધિમાં જગત્ રહેલું છે. (પ્ર) ૯. શ્લોક ૧૦માં. (પ્ર)
૧૦. 'ગ્રંથ' એટલે શ્રીભાગવતપુરાણ. (પ્ર)
૧૧. 'તામસમાંથી' એટલે 'સંકર્ષણમાંથી'. (પ્ર)
૧૨. 'ભગવાને કહેલું તે ભાગવત. સંકર્ષણ તો પ્રલય કરનાર છે. તેથી તેમનાથી ઉત્પન્ન થએલ (બુદ્ધિ) સર્ગમાં ઉપયોગી કેમ હોય?' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. ભાગવતની પ્રવૃત્તિ અનેક પ્રકારે થાય છે. કોઈવાર ભગવાન પોતે કરે છે, કોઈવાર બીજાની મારફત કરે છે. એ પ્રમાણે અનેક પ્રકારે ભાગવત કહે છે અને સૃષ્ટિ રચવા પ્રવૃત્તિ કરે છે. તેથી આ ભગવાનની (બુદ્ધિ) હોવાનું અને સર્વને ઉપયોગી હોવાનું ઘટે છે. (પ્ર)
૧૩. તે પ્રવૃત્તિઓ ઉપર ઉપરથી બીજાની જણાય, છતાં દશલીલાવાળી હોવાથી ભગવાનનીજ હોવાનું સિદ્ધ થાય છે. (પ્ર)
૧૪. 'બે લીલા' એટલે સર્ગની બે પ્રકારની લીલામાં (પ્ર) સર્ગ બે પ્રકારનો છે. સ્વાર્થ અને પરાર્થ. તે બેમાં. (પ્ર)

॥ मैत्रेय उवाच ॥ મૈત્રેય કહે છેઃ–

सत्सेवनीयो बत पूरुवंशो यल्लोकपालो भगवत्प्रधानः ॥
बभूविथेहाजितकीर्तिमालां पदे पदे नूतनयस्यभीक्ष्णम् ॥ १ ॥

અહો ! પૂરુવંશ સત્પુરુષોએ સેવવા યોગ્ય છે, કારણ કે અહિં (ઉત્પન્ન થએલ) તું લોકપાલ પણ ભગવાનને મુખ્ય ગણનાર થયો અને ક્ષણે ક્ષણે અજીતની કીર્તિમાલાને સદા તાજી કરે છે. ૧.

'बत' 'અહો !' શબ્દ હર્ષ દર્શાવવા (યોજેલ છે). સત્પુરુષોએ એટલે ઉત્તમ પુરુષોએ પણ (પોતાનાં) ઉત્પત્તિ માટે, સ્થાન માટે અને જ્ઞાન માટે સેવવા યોગ્ય છે, **यद्** કારણકે આ વંશમાં ઉત્પન્ન થએલ (તું) લોકપાલ યમ પણ ભગવાનના ગુણોથી વિરુદ્ધ ગુણોવાળો હોવા છતાં પણ ભગવાનને મુખ્ય ગણનાર થયો. ભગવાનજ છે મુખ્ય જેને તેવો તું થયો, કેમકે તું અજીતની કીર્તિમાલાને **पदे पदे** ક્ષણે ક્ષણે **अभीक्ष्णं**[1] સદા તાજી કરે છે. સત્પુરુષો સ્વભાવ ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરવા ઘણો પ્રયત્ન કરે છે. તે જો અગાઉથી માત્ર સંબંધથી (પ્રાપ્ત) થાય (એમ ઇચ્છે), તો સત્પુરુષોએ બીજો પ્રયત્ન તજી દઈને, પૂરુવંશજ સેવવા યોગ્ય છે. (આ) ઘણું આશ્ચર્ય જોવાથી, પ્રમેયબલનું ઉત્તમપણું પ્રસિદ્ધ કરવા **'बत'** 'અહો' શબ્દ (યોજેલ છે), કારણ કે અધિકાર પ્રાપ્ત થતાં, ભગવદ્બુદ્ધિનો[2] સંપૂર્ણ પ્રકારે નાશ થાય છે, (અને) લોકપાલનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તો કાંઈ મણાજ રહેતી નથી. જે 'આ અમે બાર જાણીએ છીએ' (૬–૩–૨૧) એમ (યમે) કહેલું છે, તે પણ (કોને) શિક્ષા ન કરવી એ અધિકારીએ જાણવું જોઈએ તેથી તે જાણે છે, પરંતુ ભક્તિમાર્ગ પ્રમાણે જાણતો નથી. તેમાં પણ ચાલુ પ્રસંગમાં ઉત્તમપણું જણાવવા **'बभूविथ'** 'તું થયો' એમ બીજા પુરુષનો પ્રયોગ કરેલો છે; તેથી એમ સૂચવેલું છે કે યમ ઘણો ક્રૂર સર્વને હણનારો છે. તેવો પણ તે (પૂરુના) વંશના સંબંધને લીધે ભગવાનમાં આસક્તિવાળો થયો, અને તે સંબંધ પણ (વિદુર) વ્યાસથી ન પરણેલી સ્ત્રીમાં ઉત્પન્ન થએલ હોવાથી અભિમાનથી માની લીધેલો જ.

न નથી કોઈથી પણ **जितः** જીતાએલા તેવા 'અજીત' શબ્દથી એમ જણાવેલું છે કે ભગવાનની સરસાઈ તે (વિદુર)ના મનને ગમે છે. તેથી સંપૂર્ણપ્રકારે ઈર્ષ્યા ન હોવાનું સૂચવેલું છે. 'કીર્તિ' શબ્દથી એમ જણાવેલું છે કે કર્મને મુખ્ય માનનાર યમ માત્ર પ્રસિદ્ધિ (કીર્તિ)ની દરકાર કરતો નથી છતાં તે[3] (કીર્તિ) પણ આ (વિદુર)ના હૃદયમાં આવેલી (ઉતરેલી) છે. વળી માલા એ કંઠનું ભૂષણ છે. કીર્તિ (કીર્તિમાલા)ને કંઠમાં ધારણ કરી એ ભક્તોથી પણ સરસાઈ[4] (જણાવી). તાજી કરવાનું (કહ્યું) તેથી ઘણી શક્તિ (જણાવી). (વિદુર તેને) ક્ષણે ક્ષણે પ્રેમથી તાજી કરે છે. એ પ્રમાણે એમ સૂચવેલું છે કે આ (વિદુર)ને (ભગવાનમાં) માહાત્મ્યનાં જ્ઞાન સાથે ઘણો સ્નેહ છે. **'अभीक्ष्णम्'** 'સદા' આ શબ્દથી (એમ કહેલું છે કે વિદુરનો) પ્રેમ અંતરાય વિનાનો અને સર્વથી અધિક છે. ૧

એવી રીતે સર્વ દોષ દૂર થયા પછી ભગવાનના સંબંધવાળા સર્વ ગુણો ઉત્પન્ન થએલા હોવાથી આ (પુરુનો) વંશ ઉત્તમ છે. પાંડવો વિગેરે ભક્તોનો તિરસ્કાર ન થાય અને પોતાનો ગર્વ ન રહે તે માટે (તે વંશનું) તે પ્રમાણે વર્ણન કર્યું. (વિદુરે) છૂટા છવાયા પ્રકારે પૂછેલા બધા પ્રશ્નો ભગવાનનું ચરિત્ર જણાવનારા ન થાય, તે (તેઓ) તેવા પ્રકારના હોવાનું જણાવવા અને ન પૂછેલ (વિષય) કહેવા, હવે પુરાણજ કાંઇક મૂલથી કહીશ એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

---

૧. 'ક્ષણે ક્ષણે' આવી ગએલ હોવાથી પુનરુક્તિ (ફરી તેજ કહેવું તે) દોષ ન થાય તે માટે अभीक्ष्णम्નો 'સદા' અર્થ કરેલ છે. (प्र)

૨. અહિંથી પ્રમેયબલનું ઉતમપણું સ્પષ્ટ કરે છે. (प्र) 'ભગવદ્બુદ્ધિનો નાશ કરે છે' એટલે (અધિકાર) ભગવાનમાં બુદ્ધિ રહેવા દેતો નથી. ૩. 'તે' એટલે 'પ્રસિદ્ધિ'. (प्र)

૪. કારણ કે ભક્તો (ભગવાનની કીર્તિને) પોતાની અંદર જ રાખે છે. આ વિદુરે તો બહાર પણ રાખી. તેથી તે ભક્તોથી ઉત્તમ છે. (प्र)

सोऽहं नृणां क्षुल्लसुखाय दुःखं महद् गतानां विरमाय तुभ्यम् ॥
प्रवर्तये भागवतं पुराणं यदाह साक्षाद्भगवानृषिभ्यः ॥ २ ॥

નજીવા સુખ માટે ઘણું દુઃખ પામેલા મનુષ્યોનું (તે દુઃખ) દૂર થાય તે માટે, જે ભાગવત પુરાણ સાક્ષાત્ ભગવાને ઋષિઓને કહેલું તેનો તે (તેં પ્રશ્ન કરેલો) હું તારા માટે આરંભ કરું છું. ૨.

'સુખ (પ્રાપ્તિ) માટે લોક કર્મો કરે છે' (૩–૫–૨) વિગેરેથી તેં જે ઉપર પ્રશ્નો કર્યા, તેઓનો પણ આથી ઉત્તર આવી જશે, એવો (અર્થ છે), તે પૈકી 'નજીવાં સુખ માટે ઘણું દુઃખ પામેલા મનુષ્યોનું તે (દુઃખ) દૂર થાય તે માટે' શબ્દોથી ફલ તરીકે પહેલો પ્રશ્ન કહેલો છે. આથી એમ જણાવેલું છે કે પૂછેલા બધાએ પદાર્થો સામાન્ય રીતે ભગવાનના કર્મના સંબંધવાળા[1] છે, કારણકે **નજીવાં સુખની ઇચ્છાથી કરેલાં કર્મો સ્વભાવથી ઘણું દુઃખ ઉત્પન્ન કરે છે, (પરંતુ) તે જ કર્મો ભગવાનનાં સંબંધવાળાં હોય તો ભગવાનનાં સંબંધવાળાં તરીકે કરેલાં (હોવાથી) દુઃખને દૂર કરી ઘણાં સુખરૂપ ફલ આપનારાં થાય છે.** આ વિષયનું શ્રવણ કરવામાં તું (વિદુર)જ અધિકારી હોવાથી, 'તારા માટે' એમ કહેલું છે. 'ભાગવત' શબ્દથી (એમ જણાવ્યું છે કે) ભગવાને જણાવેલાં પોતાનાં કર્મો પોતા (ભગવાન)રૂપજ ફલ આપનારા છે. પરંપરાથી (ભગવાને જણાવેલાં) હોય ત્યારે પણ, ભગવાને કહેલા પદાર્થોને દોષનો સંબંધ થતો નથી, (અને) કહેનાર તથા શ્રવણ કરનાર સ્વરૂપથી અને અવસ્થાથી ઘણા શુદ્ધ હતા, એમ જણાવવા, 'જે સાક્ષાત્ ભગવાને ઋષિઓને કહેલું' શબ્દોથી શુદ્ધ પરંપરા કહેલી છે. 'જે' ભાગવત ભગવાને પરંપરાથી કહેલું નથી, પરંતુ પોતેજ કહેલું છે. અથવા (ભાગવત કહેનારમાં) ભગવાનની કૃપાથી પ્રાપ્ત થએલું ભગવત્પણું ન હતું, પણ સાક્ષાત્ (પોતાનુંજ) હતું (એમ જણાવવા એ શબ્દ યોજેલ છે). 'ઋષિઓને' શબ્દથી જ્ઞાનમાં શ્રદ્ધાવાળા ઋષિઓ, જેમની બુદ્ધિમાં મંત્રો પોતાની મેળે સ્ફૂરે છે, તેમને (શ્રવણ માટે) ઘણા યોગ્ય જણાવેલા છે. તે (તેવી) બુદ્ધિ ઉત્તમજ છે. ૨.

ભગવાને પણ ક્રીડા કરતાં અથવા લક્ષ્મી સાથે રહીને ભાગવત કહેલું નથી, પરંતુ આત્માના ધ્યાનમાં રોકાએલાએ એકાગ્ર ચિત્ત થઈ તેમ (તે) કહેલું છે એમ (જણાવવા), ઉપદેશ કરનાર ભગવાનનું નીચેના શ્લોકથી (આરંભી) વર્ણન કરે છેઃ—

आसीनमुर्व्यां भगवन्तमाद्यं संकर्षणं देवमकुण्ठसत्त्वम् ॥
विवित्सवस्तत्त्वमतः परस्य कुमारमुख्या मुनयोऽन्वपृच्छन् ॥ ३ ॥

જેમનું સત્ત્વ અંતરાય વિનાનું છે તેવા, ભૂમિ ઉપર બેઠેલા આદ્ય દેવ ભગવાન સંકર્ષણને તેમનાથી ઉત્તમનું સ્વરૂપ જાણવાની ઇચ્છાવાળા, સનત્કુમાર જેમનામાં મુખ્ય હતો તેવા મુનિઓએ પાછલથી પૂછ્યું. ૩.

'બેઠેલા' વિશેષણથી એમ સૂચવેલું છે કે બીજું કાર્ય નહિ હોવાથી લૌકિક રીત પ્રમાણે પણ (તે) વ્યગ્ર[2] ન હતા. 'ભૂમિ ઉપર' શબ્દથી (એમ) સૂચવેલું છે કે ભૂમિ ઉપર બેઠેલા હોવાથી (તે) યજ્ઞના સંબંધવાળા હતા, તેમ ન હોય તો ભગવાન ભૂમિ ઉપર શામાટે રહે? આ ભૂમિ (જલમાંથી) બહાર કાઢેલી ન હતી, પરંતુ મૂલરૂપજ[3] હતી, કારણકે સ્થાન (ફેણોરૂપ) ચિહ્નો[4] અને નાગકન્યાના પૂજનથી પાતાલથી નીચે હોવાનું જણાવેલું છે. 'આદ્ય' શબ્દથી પિતા વિગેરેથી જન્મેલા હોવાનો દોષ દૂર કરેલો છે. 'સંકર્ષણ' શબ્દથી એમ કહેલું છે કે ચાર મૂર્તિવાળા ભગવાનની જે સંહાર કરનારી મૂર્તિ તે

૧. 'भगवत्कर्मपरत्वम्' એટલે 'ભગવાન સંબંધી કર્મ કરવામાં ઉપયોગી હોવાપણું'. (प्र)
૨. ઉપદેશ કરનારના ગુણથી વિજાતીયપણું વિરુદ્ધ છે. તેથી તે ન હતું. અથવા 'वैयग्र्याभावः' પાઠ લેવો. (प्र) પ્રકાશે સૂચવેલ પાઠ લઈનેજ અર્થ કરેલ છે.
૩. 'મૂલરૂપ' એટલે 'ઇંડારૂપ'. (प्र)
૪. શ્લોક ૬ ના ઉત્તરાર્ધમાં જણાવેલી ફેણોરૂપ (ચિહ્નો). (प्र)

(વાસુદેવનું સ્વરૂપ) જણાવે છે. તેથી એમ સૂચવેલું છે કે ભગવાને પદાર્થોનું નિરૂપણ કરતાં દૃષ્ટાંત (આપવા) માટે પણ જો બીજા પદાર્થો જણાવેલા હોય, તો તેઓ પણ સંકર્ષણને પ્રાપ્ત કરીને, (પોતાની) પહેલાંની અવસ્થાનો નાશ કરીને[1] નવા ભગવાનના સંબંધવાળાજ થાય છે. તામસ તરીકે પ્રાપ્ત થતાં દૂષણને 'દેવ' શબ્દથી દૂર કરેલ છે. 'દેવો પણ જૂદા જૂદા પ્રકારના હોવાથી (તે શબ્દથી) તામસપણું દૂર થતું નથીજ' એવી શંકા થાય, તેથી '**अकुण्ठसत्त्वम्**' વિશેષણ યોજેલું છે. નથી **कुण्ठं** અંતરાયવાળું **सत्त्वं** સત્ત્વગુણ અથવા આસન તરીકે અક્ષરરૂપ[2] (સત્ત્વ) જેમનું તેવા (તે છે). તે તો સંહાર કરનારા હોવાથી ગુણથીજ તામસ છે, અને તે પણ પ્રલય (કરવા)ના સમયે, આ સમયે તો સર્વે ઉપાસન કરવા યોગ્ય દેવજ છે. વળી દૃષ્ટા (જોનાર) અને દૃશ્ય (જોવાના પદાર્થો) બંનેનું સારી રીતે આકર્ષણ કરનાર હોવાથી, (તે) 'સંકર્ષણ'[3] છે, તેથી તે જ સંસાર પ્રાપ્ત કરાવતા હોવાથી 'આદ્ય' છે. તેથી (તેમનું) ભજન કરવાનું જરુરી હોવાનું, અને (તે) પિતા હોવાથી ઉપદેશ કરનાર હોવાનું ઘટે છે. આ તો જ્ઞાનીઓજ જાણે છે, તેથી સનક વિગેરે શ્રોતાઓ છે. મોક્ષ (પ્રાપ્ત કરવા) માટે પણ આ જ સેવા કરવા યોગ્ય છે, કારણકે સારા પ્રકારનું આકર્ષણ તેમનાથીજ દૂર થાય છે,[4] અને આમનું સ્વરૂપ આગળ[5] કહેવામાં આવશે.

'સનક વિગેરેને જ્ઞાન હોવાથી, તેઓ સંકર્ષણના સ્થાનમાં શામાટે ગએલા?' એવી શંકા થાય, તેથી '(તેમનાથી ઉત્તમનું સ્વરૂપ) જાણવાની ઇચ્છાવાળા' શબ્દ યોજેલ છે. **अतः** (આ) સંકર્ષણથી ઉત્તમ વાસુદેવનું **तत्त्वं** સ્વરૂપ **विवित्सवः** જાણવાની ઇચ્છાવાળા સનક વિગેરે **कुमारमुख्याः** જેમનામાં સનત્કુમાર મુખ્ય હતો તેવા, 'સંકર્ષણજ જાણે છે, વાસુદેવ(નાં સ્વરૂપ)ને જાણવા તે જ શક્તિમાન છે, બીજો નથી' એવા જ્ઞાનવાળા 'મુનિઓ'એ–બ્રહ્માએ તે (સંકર્ષણ)જ પૂછવા યોગ્ય છે એમ કહ્યું **तमन्वपृच्छन्** ત્યારપછી તેમને પૂછ્યું, જો કે બ્રહ્મા (વાસુદેવનું સ્વરૂપ) જાણે છે, છતાં પણ તે ભક્તિમાર્ગને મુખ્ય માનનાર હોવાથી, સનક વિગેરેને તેવા માનતા નથી, તેથી સંકર્ષણને પણ જ્ઞાન(માર્ગ)માં મુખ્ય માનનાર હોવાથી, (બ્રહ્માએ તેમને) તેમ કહ્યું. ૩.

તે સંકર્ષણ અભિમાનના અધિદેવ હોવાથી, અભિમાન તેમનામાં પ્રવેશ કરતું નથી; તેથી તે પોતાથી પણ ઉત્તમ વસુદેવનું ધ્યાન કરતાંજ સદા રહે છે. અથવા જ્યારે તે (વાસુદેવનું) ધ્યાન કરતા હતા ત્યારે તેઓ (કુમારો ત્યાં) ગએલા હોવાથી, નીચેના શ્લોકમાં તેમની ધ્યાનની અવસ્થા જણાવે છે:—

स्वमेव धिष्ण्यं बहु मानयन्तं यं वासुदेवाभिधमामनन्ति ॥
प्रत्यग्धृताक्षाम्बुजकोशमीषदुन्मीलयन्तं विबुधोदयाय ॥ ४ ॥

જેમનો 'વાસુદેવ નામથી (લોકો) આદર કરે છે, તે પોતાનાજ આધારનો બહુ આદર કરતા, અને દેવોના ઉદય માટે (પોતાનાં) અંદર રાખેલ નયનકમલની કળીને સ્હેજ ખુલ્લી કરતા (સંકર્ષણને પૂછ્યું શ્લોક ૩) ૪.

'**धिष्ण्यम्**' એટલે સ્થાન, આધાર, પરંતુ (તેનો અર્થ) આસન નથી. વાસુદેવ નામના તે (આધાર)નું ધ્યાન કરતાં તેમનો બહુ આદર કરતા (સંકર્ષણને પૂછ્યું). ધ્યાન કરનાર પોતે જેમનું ધ્યાન કરે છે તેમનો બહુ આદર કરે છેજ. જેમને 'ધ્યેય' (જેમનું ધ્યાન કરે છે તે) તરીકે જણાવ્યા, તેમને લોકો 'વાસુદેવ' એમ કહે છે. (એમ) તે ધ્યેયનું સ્વરૂપ કહેલું છે. જેમને 'ધ્યેય' તરીકે કહ્યા, તેમને (વાસુદેવ કહે છે) એવો અર્થ છે. 'વાસુદેવ' એવું નામ છે જેમનું તેવા (તે છે). વાસ્તવિક રીતે તો પોતાના (સંકર્ષણના)જ આધાર બનેલ આત્મા છે, લોકો બીજા શબ્દથી તેમને જણાવે છે.

---

૧. સ્થિતિના સમયમાં પણ દોષનો નાશ કરીને પ્રલય કરનારા છે એમ સૂચવેલું છે. (प्र)
૨. 'અક્ષરરૂપ' એટલે 'સત્' અંશરૂપ. (प्र)
૩. આ વ્યુત્પત્તિથી દર્શાવેલ ગુણ તેમનામાં સદાનો છે, એ પ્રમાણે સર્વનો સ્વરૂપમાં લય કરાવે છે અને બહાર કાઢે છે તેથી તે ગુણ સદાનો હોવાથી, તેમનું નામ 'સંકર્ષણ' છે. (प्र)
૪. પાંચમા સ્કંધમાં. (प्र)
૫. 'તેવા' એટલે 'અધિકારીઓ'. (प्र)

'ધ્યાનમાં તલ્લીન થએલને બહારનું ભાન ન હોવાથી, તે ઉપદેશ કરનારા કેમ હોય ?' એવી શંકા થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલ છે. અંદરના આત્માના સ્વરૂપમાં રાખેલું છે નયન તેવા (સંકર્ષણ હતા). 'પાછા (અંદર) ફેરવેલ ચક્ષુવાળા કોઈક ધીર (પુરુષે) અંદરના આત્માને જોયા' એ શ્રુતિ પ્રમાણે જો કે તે નયનને અંદર લઈ ગએલા, છતાં પણ ભગવાન કમલનયન હોવાથી, તે કમલ જલની બહાર દેખાયજ, તેમ ભગવાન પણ ધ્યાનમાં તલ્લીન થએલા હોય તોપણ બહાર જૂએ છે, એમ જાણવું. વળી તે નયન કમલની કળીરૂપ છે. કળી બીડાએલાં પાંદડાવાળી હોય છે, તેમ આ પણ બીડેલ નયનવાળા હતા; છતાં પણ આવેલા સનક વિગેરે દેવોના **उद्याय** ઉદય માટે, તેમને ઉદયવાળા કરવા માટે, સ્હેજ (નયન) ખુલ્લું કરીને જોતા હતા, કારણકે કળી અર્ધી ખીલેલી હોવાનું સંભવે છે. ૪.

તેઓ પણ બહારથી પણ શુદ્ધ થઈને આવેલા, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે; ભગવદીય શરીર પ્રાપ્ત થાય તે માટે તે શ્લોક કહેલો છેઃ—

स्वर्धुन्युदार्द्रैः स्वजटाकलापैरुपस्पृशन्तश्चरणोपधानम् ॥
पद्मं यदर्चन्त्यहिराजकन्याः सप्रेम नानाबलिभिर्वरार्थाः ॥ ५ ॥

ચરણ ધરવાનાં સ્થાનરૂપ કમલ જેનું વર પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાવાળી સર્પરાજની કન્યાઓ પ્રેમસહિત જૂદા જૂદા બલિઓથી પૂજન કરતી હતી, તેનો ગંગાના જલથી ભીંજાવેલી પોતાની જટાઓના સમૂહથી સ્પર્શ કરતા (મુનિઓએ પૂછ્યું શ્લો. ૩). ૫.

જ્યાંસુધી ગંગાના જલથી ભીંજાએલો દેહ રહે, ત્યાંસુધી દૈત્યો આક્રમણ ન કરે, તેથી પાતાલમાં દૈત્યો ઘણા હોવાથી તેમનો સ્પર્શ (પોતાને) ન થાય તે માટે જટાઓ ભીંજાએલા જેવી કરી, અને સૂકવી નહિ. કેટલાક[1] એમ કહે છે કે તેઓ ગંગાના દ્વારથી (પાતાલમાં) ગએલા, તેમ હોય તો તેઓ સંપૂર્ણ ભીંજાએલા[2] હોવાનું કહેત. 'યોગેશ્વરોની ગતિ (ન જણાય તેવી) કહેલી છે' એ ધોરણે તેઓ હરકોઈ માર્ગથી[3] જવાની શક્તિવાળા હતા. વળી 'ગંગા' શબ્દમાં (એવો અર્થ કરતાં લક્ષણા થાય. અથવા ઘણું પવિત્રપણું પ્રાપ્ત કરવા ભલે તેમ (ગએલા) હોય,[4] 'જટાઓ' એટલે સંસ્કાર કર્યા (ઓળ્યા) વિનાના કેશો; તેમના **कलापैः** સમૂહોથી સંકર્ષણના ચરણના **उपधानं** સ્થાનનો સ્પર્શ કરતાં પૂછ્યું, એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. પહેલાં નમસ્કાર કરેલ હોવા છતાં પણ, વાસુદેવનાં સ્વરૂપનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા ફરીથી તેમણે સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કર્યા, એવો અર્થ છે.

'પોતાની ભીંજાએલી જટાઓના સમૂહોથી તેનો સ્પર્શ કરવાનું શું પ્રયોજન ?' એવો પ્રશ્ન ઉદ્ભવે તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે. 'સર્પરાજની કન્યાઓ' એટલે વાસુકિની કન્યાઓ વર પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાવાળી હોઈ, પ્રેમસહિત જે પ્રકારે થાય તે પ્રકારે જૂદા જૂદા બલિઓથી એટલે જૂદા જૂદા પૂજાના પ્રકારોથી જે કમલનું પૂજન કરતી હતી. કેટલાક એમ કહે છે કે તેમને[5] સ્પર્શનો દોષ ન લાગે તે માટે (એ પ્રમાણે પૂજા કરતી હતી). (તે યોગ્ય નથી), કારણકે ગંગા કરતાં પણ તેમનું ચરણજ ઉત્તમ છે; પરંતુ તેનો સંબંધ થતાં ઇચ્છેલો પદાર્થ પ્રાપ્ત થતો હોવાથી, તેના સંબંધમાં આવવાનું પ્રયોજન 'પૂજન કરતી હતી'.

---

૧. શ્રીધરસ્વામીએ એમ કહેલ છે. (प्र)

૨. એટલે 'જટાઓ' શબ્દ વ્યર્થ થાય, એવો અર્થ છે. (प्र)

૩. તેથી ક્યા માર્ગે ગયા તે આપણા જાણવામાં ન આવે, એવો અર્થ છે. (प्र)

૪. પોતાનો અર્થ (જટા) ત્યાગ ન કરે તેવી લક્ષણા દોષરૂપ નથી, વળી ગંગાના માર્ગે ગયા એમ પણ કહી શકાય, અને 'જટા'શબ્દ ઘણું પવિત્રપણું દર્શાવવા યોજેલ હોવાનું હરકોઈ પ્રકારે કહી શકાય, તેથી તેમનો મત સ્વીકારવામાં વાંધો નથી, એમ જણાવેલ છે. (प्र)

૫. 'तेषाम्' નાન્યતર જાતિનો પ્રયોગ કરેલ છે, તે સર્પજાતિના બધા માટે કરેલ છે. (प्र) સ્પર્શથી દોષ ન થાય તે માટે એ પ્રમાણે બલિઓથી દૂરથી પૂજન સૂચવેલ છે. તેમ સ્ત્રીઓજ કરે. 'तासाम्' પાઠ હોવો જોઇએ એમ જણાય છે. તે જ પ્રમાણે સ્થલે 'महताम्' છે ત્યાં 'महतीनाम्' પાઠ હોવો જોઈએ. महताम् તો સામાન્યરીતે ચાલી શકે.

શબ્દથી કહેલું છે. મોટાઓને પણ તે ફલ આપનારા હોવાથી પોતાનું ઇચ્છેલું પ્રાપ્ત થશે એમ સૂચવેલું છે. (તે) કન્યાઓ હોવાથીજ બીજો વિકાર થવાનો સંભવ ન હતો, અને બીજી કામના કહેલી હોવાથી, તેમની (સંકર્ષણની) કામના ન હતી. તેથી સર્વ પ્રકારે દોષરહિત, સર્વ કામનાઓ પૂર્ણ કરનાર, તે જ ભગવાન (વાસુદેવ)નું ધ્યાન કરનાર (સંકર્ષણ) તેમનું (વાસુદેવનું) સ્વરૂપ સારી રીતે કહેશે, એમ સૂચવેલું છે. ૫.

તેઓને સંકર્ષણ સુધીનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થએલું એમ જણાવવા, (અને) વાસુદેવનું જ્ઞાન (પોતાને) ઘણું ઇચ્છેલું હોવાથી વિજ્ઞપ્તિ કરવા, તેઓએ (સંકર્ષણની) સ્તુતિ કરી એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

मुहुर्गृणन्तो वचसानुरागस्खलत्पदेनास्य कृतानि तज्ज्ञाः ॥
किरीटसाहस्रमणिप्रवेकप्रद्योतितोद्दामफणासहस्रम् ॥ ६ ॥

હજાર મુકુટોના સમૂહમાં રહેલા ઉત્તમ મણિઓથી ઘણી પ્રકાશતી હતી નિરંકુશ હજાર ફેણો જેમની, તેવા આમનાં કૃત્યો જાણનારાઓએ પ્રેમને લીધે ખડતા અક્ષરોવાળી વાણીથી તે કૃત્યોની વારંવાર સ્તુતિ કરતાં (પૂછ્યું.) ૬.

ઘણી ભક્તિને લીધે વારંવાર પ્રશંસા કરી. જ્ઞાનમાં શ્રદ્ધાવાળાઓ મનથી સ્તુતિ કરે તેવું સંભવતું હોવાથી, પ્રેમથી થએલ આનંદ જણાવવા 'વાણીથી (સ્તુતિ કરી)' એમ કહેલું છે. તેથી પણ (સ્તુતિનું) ઉત્તમપણું દર્શાવવા 'ખડતા અક્ષરોવાળી' વિશેષણ (યોજેલું છે) 'જેની દેવમાં ઉત્તમ ભક્તિ છે, (અને) જેવી દેવમાં તેવી ગુરુમાં (છે), તેવા મહાત્માને કહેલા આ અર્થો પ્રકટ થાય છે' એવું વાક્ય[1] હોવાથી, વાસુદેવની પેઠે આ (સંકર્ષણ)માં પણ પ્રેમ હોવાનું, 'પ્રેમને લીધે ખડતા હતા અક્ષરો જેમાં તેવી' શબ્દોથી કહેલું છે. 'આમનાં કૃત્યો' શબ્દોથી એમ (કહેલું છે કે) કવિની પેઠે નવી કલ્પના કરીને સ્તુતિ કરી ન હતી. આ સંકર્ષણનાં કૃત્યો એટલે ચરિત્રોની તેમને (ચરિત્રોને) જણાવનારી વાણીથી સ્તુતિ કરતાં (પૂછ્યું) એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. (તેમને સંકર્ષણનો) નવો પરિચય ન હતો એમ જણાવતાં, 'તે (કૃત્યો) જાણનારા' શબ્દોથી (તેમનું) સંકર્ષણમાંજ તલ્લીનપણું કહેલું છે. સંકર્ષણના કૃત્યો જાણે છે તેથી (તેઓ) તેવા (કૃત્યો જાણનારા) છે. ઉપર જણાવેલાં લક્ષણવિનાના બીજાને ભાગવત કહેવું યોગ્ય નથી, તેથી તે પ્રમાણે* કહેલું છે. ઉત્તરાર્ધથી એમ કહેલું છે કે તે સંકર્ષણની સ્થિતિ અવતારની પેઠે જૂદા સ્વરૂપથી ન હતી. મુકુટોનો જે **साहस्रं** હજારનો સમૂહ, તેમાં જે **मणिप्रवेकाः** ઉત્તમ મણિઓ, તેમનાથી ઘણી પ્રકાશતી જે નિરંકુશ ફેણો, તે હતી જેમની તેવા (તે હતા). મુકુટોનો અનાદર દર્શાવવા '**साहस्रं**' 'હજારનો સમૂહ' શબ્દ યોજેલ છે. તેથી એમ જણાવેલું છે કે નિત્ય નવા મુકુટો થતા (ધરાવતા) ઉત્તમ મણિઓથી ઘણી પ્રકાશતી હોવાથી, એક હજાર ફેણોનું સ્પષ્ટ દર્શન જણાવેલું છે. આ દર્શનથી પણ (સંકર્ષણ) ગુણોથી પર છે એમ જણાવવા ભયનો નાશ કરેલો છે. (ફેણો) પ્રલય કરાવનારા છે એમ જણાવવા 'નિરંકુશ' વિશેષણ (યોજેલું છે). (પ્રલય સિવાયના) બીજા સમયે તે દોરડાં જેવાંથી બાંધેલી હોવાનું સંભવે છે, તેવું પણ એમ (આ વિશેષણથી) કહેલ છે. ત્યાં રહેલી સ્ત્રીઓ વિગેરે સમીપ ન આવે તે માટે તેમ (ફેણો મણિઓથી પ્રકાશિત) કરેલ છે '**फणा**' 'ફેણ' શબ્દ પ્રસારેલી ફેણ જણાવનારો છે. અથવા (મુકુટોમાં રહેલા મણિઓનો પ્રકાશ) જેમની એક હજાર સુધીની ફેણોમાં પ્રસરીને રહેલો હતો તેવા (તે હતા). ૬.

એ પ્રમાણે શ્રવણ કરનાર અને કહેનારનું સ્વરૂપ જણાવીને, નીચેના શ્લોકમાં ચાલતો વિષય કહે છે:—

प्रोक्तं किलैतद्भगवत्तमेन निवृत्तिधर्माभिरताय तेन ॥
सनत्कुमाराय स चाह पृष्टः सांख्यायनायाङ्ग धृतव्रताय ॥ ७ ॥

તે મોટા ભગવાને ખરેખર આ નિવૃત્તિધર્મમાં પ્રેમવાળા સનત્કુમારને કહ્યું, અને હે ભાઈ! તેને પૂછયું ત્યારે વ્રત જેણે ધારણ કરેલ તેવા સાંખ્યાયનને તેણે કહ્યું. ૭

૧. શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદ્નું આવું વાક્ય હોવાથી. (પ્ર)

* વૃન્દાવન પ્રેસવાળી પ્રતનો 'तथा' પાઠ લીધો છે. 'तदा' પાઠનો અર્થ 'તે સમયે' છે.

'પોતે કહેવાના છે તે ભાગવતનું માહાત્મ્ય જણાવવા (મૈત્રેય) આટલું (બધું) કેમ કહે છે?' એવી શંકા થાય, તેથી 'किल' 'ખરેખર' શબ્દ યોજેલ[1] છે. 'મોટા ભગવાન' શબ્દથી એમ કહેલું છે કે (સંકર્ષણનું) ભગવત્પણું ઉપાધિવિનાનું નથી અને તે બીજાઓથી મોટા છે. આથી એમ જણાવેલું છે કે તેમણે (સંકર્ષણે) પણ (તે) વાસુદેવ પાસેથી જાણેલું: 'નિવૃત્તિધર્મમાં પ્રેમવાળા' વિશેષણથી આ (સનત્કુમાર)નો શ્રવણ કરવાનો અધિકાર કહેલો છે. નિવૃત્તિધર્મમાં એટલે સંન્યાસના ધર્મમાં પ્રેમ હતો જેનો તેવો, તે હતો 'तेन' 'તે' શબ્દથી ફરી સંકર્ષણ કહેલા છે, તે એમ જણાવવા કે ઉપર વર્ણવેલા એક હજાર ફેણવાળા સ્વરૂપથીજ તેમણે ઉપદેશ કરેલો. 'સનત્કુમારને' એમ દુર્લભ[2] અધિકારી તરીકે સનત્કુમારનેજ ઉપદેશ કરેલો છે, બીજાઓ તો તેની સાથેના હતા; તેનું કારણ (સનત્કુમાર) 'નિવૃત્તિધર્મમાં પ્રેમવાળો' હતો એમ ઉપર કહેલું છે. 'અને (સાંખ્યાયનને) તેણે કહ્યું' શબ્દોથી તેનાથી (ચાલેલી) પરંપરા કહેલી છે. તેણે સાંખ્યાયનને કહ્યું. યોગમાં રચ્યા પચ્યા રહેનાર સનત્કુમારે સાંખ્યમાં શ્રદ્ધાવાળાને કહ્યું. સાંખ્યમાં વ્યવહાર ખોટો ભાસે છે, તેથી તે (તેને કહેવા)નું પ્રયોજન 'વ્રત જેણે ધારણ કરેલ' વિશેષણથી કહેલું છે. ધારણ કરેલાં છે વ્રતો જેણે તેવો (સાંખ્યાયન હતો). તેવો અધિકાર હોય ત્યારે (ભાગવતનું જ્ઞાન) પ્રાપ્ત થએલું હોવાથી, વિદુર પણ તેવો થાય તે માટે 'હે ભાઈ!' એ એ સંબોધન કરેલું છે. ૭.

સાંખ્યાયને તો પરાશરને ભક્ત માનીને, પ્રસંગને લીધે તેને (ભાગવત) કહ્યું, એમ નીચેના શ્લોકમાં (મૈત્રેય) પોતાના ગુરુનું ઉત્તમપણું કહેવા, કહે છેઃ—

सांख्यायनः पारमहंस्यमुख्यो विवक्षमाणो भगवद्विभूतीः ॥
जगाद सोऽस्मद्गुरवेऽन्विताय पराशरायाथ बृहस्पतेश्च ॥ ८ ॥

પરમહંસના ધર્મોને મુખ્ય માનનાર તે સાંખ્યાયને ભગવાનની વિભૂતિઓ કહેવાની ઇચ્છા કરતાં ભેગા થએલા મારા ગુરુ પરાશરને અને બૃહસ્પતિના (સ્થાનમાં) કહ્યું. ૮.

કારણકે તે (સાંખ્યાયન) પરમહંસના ધર્મોમાં (ધર્મો પાળવામાં) મુખ્ય હતો. પરમહંસોએ શ્રવણ અને કીર્તન અવશ્ય કરવાં જોઇએ. તેથી ભગવાનની વિભૂતિઓ વિવક્षन् કહેવાની ઇચ્છા કરતાં, अन्विताय ભેગા થએલા મારા ગુરુ પરાશરને કહ્યું. અથવા अन्वितः એટલે યોગ્ય (પરાશરને કહ્યું), અને બૃહસ્પતિના સ્થાનમાં જઇને તેને કહ્યું. દેવલોકમાં ભાગવતનો પ્રચાર છે એમ જણાવવા અહિં બૃહસ્પતિ(ને કહ્યાનું) કહેલ છે. બ્રહ્મા અને સનક વિગેરે (ભાગવત કહેનારા) ઉપરના લોકમાં છેજ. ધ્રુવ(લોક) સુધી બૃહસ્પતિ છે. ભૂમિ ઉપર પરાશર (અને) પાતાલમાં સંકર્ષણ પોતેજ છે. તેથી ચૌદ લોકમાં ભગવાનનું ચરિત્ર ભાગવત પ્રસરેલું છે, એમ કહેલું છે. ૮.

પરાશરથી ભૂમિ ઉપર પ્રચાર થયો, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

प्रोवाच मह्यं स दयालुरुक्तो मुनिः पुलस्त्येन पुराणमाद्यम् ॥
सोऽहं तवैतत्कथयामि वत्स ! श्रद्धालवे नित्यमनुव्रताय ॥ ९ ॥

પુલસ્ત્યે (વરદાન) કહેલા તે દયાલુ મુનિએ મને આદ્ય પુરાણ કહ્યું. તે હું, હે વત્સ; નિત્ય (મને) અનુસરનાર અને શ્રદ્ધાલુને તને આ કહું છું. ૯.

'મને' મૈત્રેયને કહ્યું. 'દયાલુ' વિશેષણથી પોતાનો તેવો (ભાગવત શ્રવણ કરવાનો) અધિકાર ન હોવાનું કહેલું છે. 'મુનિ' શબ્દથી (પરાશરનું) ભવિષ્યમાં (ભાગવતનો) પ્રચાર થવાનું જ્ઞાન (જણાવેલું છે). 'તે' એટલે પ્રસિદ્ધ પરાશર, જે સાત વર્ષનો હોવા છતાં માર્કંડેય કરતાં પણ વયમાં વૃદ્ધ હતો, અને

---

૧. એટલે અંધશ્રદ્ધાથી ભાગવતની આ પ્રશંસા કરેલી નથી, પણ તેનું ખરેખરું માહાત્મ્ય કહેલું છે, એવો અર્થ છે. (प्र)

૨. છાંદોગ્ય ઉપનિષદ્માં તેને પૂર્ણ જ્ઞાનવાળો કહેલ હોવાથી, તે દુર્લભ અધિકારી છે. (प्र)

ગર્ભમાં વેદનો અભ્યાસ કરનાર પૂર્ણ જ્ઞાનવાળો હતો. પુલસ્ત્યે કહેલા, એટલે 'પુરાણ કહેવું' એવી આજ્ઞા કરેલા પોતાના પિતા શક્તિને રાક્ષસ ખાઈ ગએલો તે સાંભળીને પરાશરે રાક્ષસયજ્ઞમાં બધાએ રાક્ષસોને મારી નાખ્યા. તેથી પોતાના વંશનું રક્ષણ કરવા પુલસ્ત્યે આવી રાક્ષસયજ્ઞ બંધ કરાવવા પ્રાર્થના કરી.[1] પછી (યજ્ઞ) બંધ રાખનાર પરાશરને 'તું પુરાણાચાર્ય થા' એવું વરદાન આપ્યું. તેમ થયું ન હોત, તો અધિકાર ન પ્રાપ્ત કરેલ (પરાશર) પુરાણ કહી ન શકત. તેથી 'પુલસ્ત્યે (વરદાન) કહેલા' એવું (વિશેષણ) કહેલું છે. 'આદ્ય' એટલે પુરાણની પ્રવૃત્તિ થતાં, પહેલાં ઉત્પન્ન થએલા બ્રહ્માને ભગવાને પહેલાંજ કહેલું ભાગવત. વિષ્ણુપુરાણ તો, જેમ (વેદનો) વિભાગ થતાં જૂદી જૂદી શાખાઓ થઈ, તેમ ભાગવતના સંબંધવાળા પ્રમેયવાળુંજ* છે. વિષ્ણુપુરાણમાં[2] મૈત્રેય અને પરાશરની કથા કહેલી છે, તેનું નિરાકરણ કરવા 'આદ્ય(પુરાણ)' એમ કહેલું છે. વિષ્ણુપુરાણ[2] આ પરંપરા જૂદા પ્રકારે કહે છે. ગુરુની કૃપાનો પ્રસાદ પ્રાપ્ત કરેલો તે હું શ્રોતા તરીકેના સંબંધવાળા તને આ ભાગવત કહું છું. વર્તમાનની સમીપ(ના ભવિષ્ય)માં વર્તમાનનો પ્રયોગ (પાણિનિ-૩-૩-૧૩૧) કરેલો છે. 'હે વત્સ!' એ સંબોધનથી (જણાવેલો) સ્નેહ કહેવાનું કારણ છે. ભગવાનની આજ્ઞા તો માત્ર તેટલાનીજ[3] હતી. મર્યાદાનું રક્ષણ થાય તેમાટે (શ્રવણ કરવાનો) અધિકાર હોવામાટે 'નિત્ય અનુસરનાર, શ્રદ્ધાલુ' એ બે વિશેષણો કહેલાં છે. **(૧) શ્રદ્ધા મુખ્ય અધિકાર છે, અને (૨) નિત્ય અનુસરનાર હોવું એટલે ઇચ્છા પ્રમાણે સદા સેવા કરવી, (એ બે) શ્રદ્ધા અને સેવા અંદરથી અને બહારથી અધિકાર પ્રાપ્ત કરાવનારાં છે. ૯**

એ પ્રમાણે પરંપરા અને પ્રતિજ્ઞા જણાવીને, નીચેના શ્લોકથી પુરાણનો[4] આરંભ કરે છેઃ—

उदप्लुतं विश्वमिदं तदासीद्यन्निद्रया मीलितदृङ्न्यमीलयत् ॥
अहीन्द्रतल्पेऽधिशयान एकः कृतक्षणः स्वात्मरतौ निरीहः ॥ १० ॥

જેમની જ્ઞાનશક્તિનો લોપ થએલ ન હતો તેવા, શેષરૂપ પલંગ ઉપર પોઢેલા, સ્વરૂપમાં રમણ કરવાની ઇચ્છા કરતાં એકલા, ક્રિયારહિત (ભગવાને) જ્યારે નિદ્રાને લીધે નયન બંધ કર્યાં ત્યારે આ વિશ્વ જલમાં ડૂબેલું હતું. ૧૦.

[4]પુરાણ (ભગવાનની) દશ લીલાઓવાળું હોય છે, તે પૈકી આરંભમાં 'સર્ગ' કહેવો જોઈએ, અને તે (સર્ગ) ભગવાનના સંબંધવાળો હોવાથી ભગવાને કરેલો છે. તે પૈકી તેણે (વિદુરે) પૂછેલા પદાર્થો બ્રહ્મકલ્પમાં ન હોવાથી, બીજા કલ્પ પ્રમાણે કહેવું જોઈએ. જે ભગવાને (પોતે)જ કરેલું હોય, તે ચરિત્ર પદ્મકલ્પમાં હોવાથી, તે (બીજા કલ્પનું) કહેવા માટે પહેલાના (બ્રહ્મ) કલ્પના પ્રલય પછીની

---

૧. સાક્ષાત્ (પોતે) અને વસિષ્ઠદ્વારા પ્રાર્થના કરી એમ બીજા પુરાણમાં છે. (प्र)

* શ્રીભાગવતમાં જે કહેલ હોય, તેટલું વિષ્ણુપુરાણમાં કહેલું પ્રમાણ છે, એવો અર્થ જણાય છે. (प्र)

૨. 'વિષ્ણુપુરાણ શ્રીભાગવતની જૂદી શાખા હોવાનું શાથી જણાય?' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી આ કહેલ છે. વિષ્ણુપુરાણમાં આ પરંપરા જણાવી નથી અને જેમાં પ્રમેય જૂદું ન હોય તે બીજાની શાખા ગણાય તે નિયમ પ્રમાણે તે જૂદું પુરાણ (જૂદી શાખા) છે. (प्र)

૩. 'તેટલાંનીજ' એટલે આ પહેલાં જેટલું કહ્યું તેટલુંજ કહેવાની. (प्र)

૪. શુકનો આશય નીચે પ્રમાણે જાણવો. ૨-૮-૮ થી આરંભી હિરણ્યગર્ભને ઉત્પન્ન કરનાર સર્વરૂપ હોવા-સંબંધી જે સંશયો કર્યા, તેનું સમાધાન એ જ સ્કંધના નવમા અધ્યાયમાં ચતુઃશ્લોકી (શ્લો. ૩૨ થી ૩૫ થી) કરેલું છે તેમાં બ્રહ્મકલ્પ કહેલો છે પછી ૨-૯-૪૫ માં વિરાટમાંથી આ જગત્ કેવી રીતે થયું તે તથા બીજા પ્રશ્નોના ઉત્તર આપવાની પ્રતિજ્ઞા કરી, અને દશમા અધ્યાયના આરંભમાં મહાપુરાણનાં દશ લક્ષણો કહીને વિરાટમાંથી સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ કહેતાં, બ્રહ્મકલ્પ વિકલ્પ સાથે ૨-૧૦-૪૬ સુધી કહ્યો, એટલે સામાન્ય રીતે બધા પ્રશ્નોના ઉત્તર આવી ગયા. છતાં વિગતવાર ઉત્તર ન આવ્યા, તેથી ૨-૧૦-૪૭ માં પદ્મકલ્પ કહેવાની પ્રતિજ્ઞા કરી અને ૩-૧-૧ માં વિદુર અને મૈત્રેયના સંવાદની વાત કરી, મૈત્રેયના મુખથી આદ્ય પુરાણ કહેવા માંડ્યું. તેથી પદ્મકલ્પના સંબંધવાળા તે પ્રશ્નોના ઉત્તરો કહેલા છે, તે અહિં 'પુરાણનો આરંભ કરે છે' શબ્દથી કહે છે. 'પુરાણ' એટલે મહાપુરાણ. (प्र)

સ્થિતિ, બંધુએ 'વિશ્વ જલમાં ડૂબેલું હતું' શબ્દોથી કહેલી છે. પ્રલયો ઘણા પ્રકારના[1] છે. તામસ કલ્પોમાં તામસ પ્રાણિઓને ભવિષ્યની સૃષ્ટિ રચવા માટે બાળવામાં આવે છે. રાજસ (કલ્પો)માં તો (પ્રાણિઓ) પ્રલયના જલથી ડૂબી જાય છે. સાત્વિક કલ્પોમાં રહેલા પદાર્થો તો, જો ત્યારપછી પણ સાત્વિકજ કલ્પ થવાનો હોય તો, થોડા ભાગથી નાશ પામી બાકી રહે છેજ. તે પૈકી પદ્મકલ્પની પહેલાંનો કલ્પ રાજસ હોવાથી 'જલમાં ડૂબેલું હતું' એમ કહેલું છે. આ વિશ્વ પહેલાં જલમાં ડૂબેલું હતું. વિશ્વ સદા એકજ પ્રકારનું હોવાથી 'આ' શબ્દથી વૃક્ષની પેઠે પ્રવાહને અનાદિ* કહેલો છે. 'ત્યારે' એટલે (આ સૃષ્ટિની) પહેલાના પ્રલયમાં. 'જ્યારે નિદ્રાને લીધે (નયન બંધ કર્યાં)' શબ્દોથી તે પ્રલયનું કારણ કહેલું[2] છે. **यदू** જ્યારે ભગવાનની શક્તિ નિદ્રાથી **अमीलितदृक्** જેમની જ્ઞાનશક્તિનો લોપ થયો ન હતો તેવાજ (ભગવાને) **न्यमीलयत्** નયન બંધ કર્યાં; બંધ કરેલ નયનવાળા જાગતા હતા, એવો અર્થ છે.

'એવી સ્થિતિમાં રહેવાથી શો લાભ?' એવી શંકા થાય, તેથી 'સ્વરૂપમાં રમણ કરવાની ઇચ્છા કરતા' વિશેષણ[3] કહેલું છે. 'કોઇ પ્રસંગે સ્વરૂપમાં રમણ કરે છે, અને કોઈ પ્રસંગે પ્રપંચમાં પણ સુખ થાય છે' એવું સૃષ્ટિ અને પ્રલય કરવાનું પ્રયોજન કહેલું છે. **आत्मरतौ** આત્માની અંદર ક્રીડા કરવામાં, સ્વરૂપના આનંદમાં રમણ કરવામાં (આનંદ લેતા હતા). સ્વરૂપનો આનંદ પૂરેપૂરો આનંદ છે, (અને) અક્ષરનો આનંદ તો લક્ષ્મીરૂપ છે એમ પહેલાં કહેલું છે. વળી તે ભગવાન કોઈ સમયે વ્યાપિવૈકુંઠમાં પણ લક્ષ્મી સાથે ક્રીડા કરે છે, (અને) કોઈ સમયે પોતાનાજ આનંદનો અનુભવ કરે છે.[4] બીજનો ગુણજ કાર્યોની પરંપરામાં સર્વ સ્થલે ઘાસના તણખલાં સુધી(નાં કાર્યોમાં જોવામાં આવે છે[5]) છતાં પણ અંશના[6] કાર્યોમાં જેવું બહારનું રમણ, હોય છે તેવુંજ અંદરનું રમણ હોય છે. ક્રિયા બહારના રમણમાં સફલતા કરનારી હોય છે, જ્યારે જ્ઞાન અંદરના રમણમાં (સફલતા કરનારું હોય છે), અને (તે બે) એક બીજાને દબાવી દેનારાં હોય છે. સ્વરૂપના આનંદનો અનુભવ કરવામાં સર્વ ક્રિયા બંધ કરવી એ જરુરી ગુણ છે. તે 'ક્રિયારહિત' વિશેષણથી કહેલ છે. (ભગવાન તે સમયે) સર્વ ક્રિયા વિનાના હતા. જેમ પુરુષપણું સરખું હોવા છતાં, ગરીબના અને મહારાજાના બહારના ભોગમાં ઘણોજ (ભેદ) હોય છે તેમ આત્માની અંદરના (રમણમાં પણ છે). જ્યાંસુધી (સર્વને) આત્મા તરીકે જાણે છે, ત્યાંસુધીજ આત્માની અંદરનું સુખ વધે છે. જેમ જેમ ભેદ કરતો જાય છે, તેમ તેમ હલકો થતો જાય છે,[6] ભગવાન સૃષ્ટિ અને પ્રલયવડે આ જ જણાવે છે.[7] તે અખંડ સુખનો અનુભવ એકલાથીજ થાય છે, એમ 'એકલા' શબ્દથી કહેલું છે. (ભગવાન) ક્રિયા કરવાનો પ્રયત્ન કરતા ન હતા એમ જણાવવા 'પોઢેલા' હતા.[8] શય્યાથી થતું દુઃખ (તેમને) ન હતું એમ જણાવવા **'अहीन्द्रतल्पे'** શેષરૂપ પલંગ ઊપર પોઢેલા હતા; કારણકે તે (શેષ) ભગવાનના

---

૧. ૨-૮-૧૦ માં ભગવાનની પણ જીવના જેવી અવસ્થા હોવાથી, તે જીવતુલ્ય થાય છે એમ ઈશ્વરપણાં સંબંધી શંકા કરેલી, તેનું અહિં વિગતવાર સમાધાન પ્રથમ કરે છે, (प्र)

* 'અનાદિ' એટલે આદિવગરનો, જેનો આરંભ અથવા જેનું મૂલ નથી તેવો.

૨. ઉપર નોટ ૨ માં જણાવેલ સમાધાન કરવા, આથી ભગવાનની અને જીવની સુષુપ્તિનો ભેદ જણાવે છે. સુષુપ્તિમાં જીવનો તમોગુણથી પરાભવ થાય છે. ભગવાનનો થતો નથી, એવો એક ભેદ જણાવ્યો. (प्र)

૩. પોતાની અંદરજ રહેવું, એ જ લાભ છે, એવો અર્થ છે. જીવ સુષુપ્તિમાં ભગવાનને પ્રાપ્ત કરીનેજ આનંદ પામે છે, પોતાથીજ પામતો નથી. વળી તેને પૂર્ણ સુખ મળતું નથી, તેમજ તેનું તે સુખ નિત્ય નથી. ભગવાન તો પોતેજ પૂર્ણ છે, એ બીજો ભેદ છે. (प्र)

૪. 'कृतक्षणः' શબ્દનો અર્થ અહિં 'ઇચ્છા કરતા' છે એમ જણાવવા આ કહેલ છે. (प्र)

૫. એ રીતે ભેદ જણાવી, ભેદ હોવા છતાં સમાન અવસ્થા દેખાવાનું કારણ આથી કહેલું છે. (प्र)

૬.—૬ અવસ્થા સરખી દેખાવા છતાં, તેમાં પણ ભગવાનનાં મહાત્મ્યને લીધેજ ભેદ છે, એવો અર્થ છે. (प्र)

૭. સૃષ્ટિ અને પ્રલય કરવાનું પ્રયોજન આથી જણાવેલું છે. (प्र)

૮. 'નિદ્રા ભગવાનને નડતી નથી, ત્યારે પોઢવાનું શું પ્રયોજન? એવી શંકા થાય, તેથી પોઢવાનું પ્રયોજન કહેલું છે. (प्र)

શ્વાસથી ઉત્પન્ન થતા વાયુનું પાન કરીને દરેક ક્ષણે ઉંચો અને કોમલ થાય[1] છે. તેથી જ (ભગવાન) ઘણા સમય સુધી પોઢેલા રહે છે. ૧૦.

'ત્યારે પછી સૃષ્ટિ નહિ થાય,' એવી[2] શંકા થાય, તેથી નીચેનો શ્લોક કહે છે:—

સોઽન્તઃશરીરેઽર્પિતભૂતસૂક્ષ્મઃ કાલાત્મિકાં શક્તિમુદીરયાણઃ ॥
ઉવાસ તસ્મિન્સલિલે પદે સ્વે યથાઽનલો દારુણિ રુદ્ધવીર્યઃ ॥ ૧૧ ॥

શરીરની અંદર સૂક્ષ્મ પ્રાણીઓને રાખેલા છે જેમણે તેવા તે (પોતાની) કાલરૂપ શક્તિને પ્રેરણા કરતાં–જેમ રુંધાએલાં વીર્યવાળો અગ્નિ કાષ્ઠમાં રહે તેમ–પોતાના સ્થાનરૂપ તે જલમાં રહ્યા. ૧૧.

શરીર તો પહેલાં આનંદથી ભરપૂર અથવા સત્ અને આનંદ (સદાનંદ)થી[3] ભરપૂર હોવાનું કહેલું છે.[4] (તે) સત્ ચિત્ અને આનંદથી ભરપૂર છે એવી વાસ્તવિક સ્થિતિ[4] છે. પુરુષને સત્ બહારથી છે, મધ્યે જ્ઞાન છે અને આનંદ તો અંદર હોય છે.[5] સ્ત્રીને તો (તેથી) ઉલટું હોય છે.[6] તેને સત્માંજ પ્રીતિ હોય છે,[7] પરંતુ કોઈ પણ પ્રસંગે[8] આનંદમાં પ્રીતિ હોતી નથી. તેને અંદરથી સાંખ્ય અને યોગના જ્ઞાનનોજ અધિકાર હોય છે અને બહારથી ભક્તિનો (અધિકાર હોય છે).[9] પુરુષને તો (આથી) વિરુદ્ધ હોય છે.[9] તેને આનંદનો અનુભવ અંદરનોજ થવો યોગ્ય છે, બહારનો નહિ; કારણકે (તેમ હોય તો)

---

૧. પોઢવાનાં સાધન (પલંગ) પણ (જીવના સાધનથી) જૂદા પ્રકારનું કહેલું છે. ભગવાનના શ્વાસથી શેષ ઊંચો અને કોમલ થતો હોવાથી તે (ભગવાનના નિઃશ્વાસ) વેદરૂપ છે એવી યુક્તિ પણ જણાવી. (પ્ર)

૨. 'એપ્રમાણે ભગવાન આત્મામાં રમણ કરતાં વિઘ્ન વિના ઘણું સુખ અનુભવતા હોવાથી, હવે તેમને સૃષ્ટી રચવાનું પ્રયોજન ન રહેવાથી, સૃષ્ટિ રચશે નહિ,' એવી શંકા થાય, તેથી આ શ્લોકમાં શયન કરવાનું કારણ, તેનાં સાધન અને પ્રયોજન કહેલાં છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

૩. 'જે આનંદસ્વરૂપ અમૃત પ્રકાશે છે' એ શ્રુતિપ્રમાણે ભગવાન માત્ર આનંદરૂપ હોવાથી તેમનામાં બહારની અને અંદરની એવી સ્થિતિ ન હોવાથી, તેમના શરીરમાં શું હોય ? તે જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી તે કહેવા માટે આથી પ્રથમ સ્વરૂપની સ્થિતિ કહે છે. 'પહેલાં' એટલે બ્રહ્મકલ્પમાં તે આનંદમય હતું. તે કલ્પના વિકલ્પમાં સદાનંદરૂપ હતું. (પ્ર)

૪. 'બ્રહ્મ સત્ય જ્ઞાન અનંત છે' એવું સ્વરૂપનું લક્ષણ હોવાથી તેમ છે. તેથી જ્યારે જે પ્રકારે પ્રકટ થવાની ઇચ્છા કરે છે ત્યારે તે પ્રકારે પ્રકટ થાય છે. તેથી સત્ વિગેરે તેમની ઇચ્છાથીજ તેમની અંદર રહે છે એમ જણાવવા, 'તેમણે પોતાનાજ બે વિભાગ કર્યા અને પછી પતિ અને પત્ની થયા' એ શ્રુતિ પ્રમાણે બે પ્રકારનું શરીર કરેલું હોવાથી, આ પ્રસંગમાં યોગમાયાએજ વ્યવસ્થા કરેલી લીલાઓ કહેવાની હોવાથી, અને યોગમાયા સ્ત્રી હોવાથી, બંને (પુરુષ અને સ્ત્રી)ના શરીરમાં સત્, ચિત્ અને આનંદ રહેવાની વ્યવસ્થા અહિં કરેલી છે. (પ્ર).

૫. (અન્નમય વિગેરે) પાંચ કોશ જણાવનારી શ્રુતિનો વિચાર કરતાં પુરુષના દેહમાં તેમજ હોવાનું સિદ્ધ થાય છે. (પ્ર)

૬. સ્ત્રીનો દેહ પણ સામાન્યરીતે તેવોજ હોવા છતાં પુરુષની બુદ્ધિ હરવાજ સ્ત્રીને બનાવેલી હોવાનું કહેલ હોવાથી, પ્રીતિવિના મન હરવાનું બને તેમ ન હોવાથી, અને પ્રીતિ આનંદનો ગુણ હોઈ આનંદરૂપ હોવાથી, સ્ત્રીમાં (પુરુષથી) ઉલટા ગુણો છે, એવો અર્થ છે. (પ્ર)

૭. સ્ત્રીની પ્રીતિ પણ જૂદા પ્રકારની છે એમ કહેલું છે. સ્ત્રીની અંદર સત્નો અંશ હોવાથી, તેને તેમાંજ પ્રીતિ હોય છે. અંદરના ગુણ તરીકે તેનામાં તે જ દેખાય છે. (પ્ર)

૮. 'કોઇપણ પ્રસંગે' એટલે કોઈ પણ બુદ્ધિની અવસ્થામાં તેથી પુરુષને જાગ્રત અવસ્થામાં સ્ત્રીના શરીર સંબંધના આનંદમાં બહારથી પ્રીતિ હોય છે, સુષુપ્તિમાં ભગવાનની પ્રીતિ થતાં અંદરના આનંદમાં પ્રીતિ હોય છે. સ્વપ્નમાં પણ બહારના પદાર્થમાં અભિમાન હોવાથી આનંદજ હોય છે. સ્ત્રીને તો જાગતાં અને સ્વપ્નમાં પુરુષના દેહરૂપ સત્માં પ્રીતિ હોય છે. અને સુષુપ્તિમાં પ્રાજ્ઞ (ભગવાન)રૂપ સત્માં પ્રીતિ હોય છે. (પ્ર)

૯. એ પ્રમાણે બંધનની અવસ્થાની વ્યવસ્થા કહી, આ બે વાક્યોથી મુક્તિની સ્થિતિમાં પણ જૂદા પ્રકારનો અનુભવ થવાના સાધન કહે છે. સ્ત્રીનો આવો અધિકાર હોવાનું પ્રયોજન આગળ કહેશે. (પ્ર)

(આનંદને પ્રીતિથી) છૂટો પાડવાનો સમય આવે અથવા આનંદના પોતાના સ્થાનનો ત્યાગ થાય[1] તેવો આનંદ (બહાર) અનુભવ થવા યોગ્ય નથી.[2] ભગવાનમાં પણ તેમજ છે,[3] કારણ કે (ભગવાન) બીજ છે. તે ભાવ ત્રણ (અવસ્થાઓ)માં ફર્યા કરતો હોવાથી, સત્, ચિત્ અને આનંદપૈકી એકમાંજ રહેતો નથી.[4] તેમ ન હોય તો (એકમાંજ રહેતો હોય તો), તેવું સ્વરૂપ વ્યર્થ થાય.[5] સદાના સંબંધમાં આવેલો તો તેના સ્વરૂપનોજ હોઈ સદા પૂર્ણ હોય છે.[6] તેથી સત્માં[7] રમણ કરતાં, અક્ષરના આનંદને છૂટો પાડી લક્ષ્મી સાથે રમણ કરે છે; ચિત્માં[8] રમણ કરતાં, સત્ અને આનંદને તેની અંદર અને બહાર રાખીને[9] બહારના અને અંદરના ભેદથી રમણ કરે છે. તેમાં[10] પ્રપંચ અને વેદો[11] રમણનાં સાધન છે. પોતે[12] રચેલા પ્રપંચમાં પણ આ બંને[13] કરે છે. તેઓ[14] 'કલ્પના પ્રલયો' એમ કહેવાય છે.

તેમાં અધિકારી કાલ નિયમન કરનાર હોવાથી, અને માત્ર ભગવાનનો ભોગ પ્રાપ્ત કરાવનાર હોવાથી, અંશોને ભોગ[15] (પ્રાપ્ત) ન થાય તે માટે તેના વિષયોને (પોતાની) અંદર રાખીને (ભગવાન) શયન કરે છે. તે (અર્થ) 'શરીરની અંદર સૂક્ષ્મ પ્રાણીઓને રાખેલા છે જેમણે' શબ્દથી કહેલો છે. બધાએ ચિત્ના અંશોને યોગ્ય સ્થાને[16] રાખીને પોતાના સ્વરૂપનો અનુભવ કરતા હોવાથી, તેઓ

---

૧. આત્મામાં પ્રીતિ હોવી ઉત્તમ છે એમ આ વાક્યથી કહે છે. પુરુષને અંદરનો આનંદ છે, અને પ્રીતિ આનંદનોજ ગુણ હોવાથી, તેના સંબંધવાળી હોવાથી, બંને અંદરના હોવાથી એકજ સ્થલમાં રહે છે; તેથી અધિક આનંદ થાય છે. આનંદ અને પ્રીતિ ધર્મી અને ધર્મ હોવાથી, પ્રીતિને બહાર કાઢવામાં આવે તો આનંદને તેથી છૂટો પાડવાનો પ્રસંગ આવે, અને આનંદને પણ બહાર કાઢવામાં આવે તો તેનાં સ્થાનનો તેનાથી ત્યાગ થાય, તે યોગ્ય નથી. (प्र)

૨. 'જેમ પ્રિયાથી આલિંગન કરાએલો બહારનું અથવા અંદરનું કાંઇ જાણતો નથી, તેવી સ્થિતિમાં રહેલો કોઇ કામના કરતો નથી, (અને) કાંઈ સ્વપ્ન જોતો નથી' એ શ્રુતિ જેવો અંદરનો આનંદ હોવાનું કહે છે, તેવો આનંદ બહાર અનુભવ કરવા યોગ્ય નથી, એમ પ્રત્યક્ષથીજ સિદ્ધ થાય છે. (प्र)

૩. એ પ્રમાણે આત્માની અંદરની પ્રીતિ ઉત્તમ હોવાનું સિદ્ધ કરે છે, ચાલુ પ્રસંગમાં તે નિયમ લાગુ પડે છે. (प्र)

૪. તે રમણ કરનારરૂપ ભાવ (જાગ્રત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ) ત્રણ અવસ્થાઓમાં ફર્યા કરતો હોવાથી, પ્રીતિ સત્, ચિત્ અને આનંદપૈકી એકમાંજ રહેતી નથી પરંતુ રમણ કરનારની જેમાં (રમણ કરવાની) ઈચ્છા થાય તેમાંજ રહે છે. (प्र)

૫. જો રમણ કરાવનારી ઈચ્છા પ્રમાણે પ્રીતિ ફરતી ન હોય, તો નિદ્રા જ્ઞાનનો પરાભવ કરનારી હોવાથી, (ભગવાન) શયન ન કરે. આમ હોવાથી જાગતાં સત્, સ્વપ્નમાં ચિત્ અને સુષુપ્તિમાં આનંદ રમણ કરનાર હોવાથી પ્રીતિ પણ (એ ત્રણમાં) ફર્યા કરે છે. (प्र)

૬. 'એમ હોય તો રમણ કરનારનો ભાવ તેમાં સદાનો ન હોવાથી, લીલા પણ નાશવંત હોય' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલ છે. 'તેના સ્વરૂપનો' એટલે આનંદરૂપ તેવી રીતે ફરતો હોવા છતાં, સદાનો છે. તેથી લીલા પણ સ્વરૂપથી તથા પ્રવાહથી સદાનીજ છે. (प्र)

૭. 'સત્માં રમણ' એટલે જાગતાં રમણ. (प्र)

૮. 'ચિત્માં રમણ' એટલે સ્વપ્નમાં રમણ. (प्र)

૯. ચિત્ અંશની અંદર સત્ અને બહાર આનંદને રાખીને એટલે તેને સ્ત્રી જેવો કરીને, રમણ કરે છે. આથી તે સમયે યોગમાયા સાથે રમણ કરે છે એમ કહેલું છે. (प्र)

૧૦. 'તેમાં' એટલે ચિત્ની અંદરના રમણમાં. (प्र)

૧૧. 'વેદો' ભગવાનના નિઃશ્વાસરૂપ (વેદો). (प्र)

૧૨. અહિં સુધી સામાન્ય વ્યવસ્થા કહી, હવે પોતે કરેલા પ્રપંચ (જગત)માં ભેદ જણાવે છે. (प्र)

૧૩. 'આ બંને' એટલે વેદોથી અંદરનું અને પ્રપંચથી બહારનું રમણ. (प्र)

૧૪. 'તેઓ' એટલે બે પ્રકારના રમણમાં ઉપયોગી પદાર્થો. (प्र)

૧૫. 'ભોગ' એટલે સુખ તથા દુઃખનો અનુભવ. તેથી અંશો (જીવો)ને સમાન સુખ અને ઘણું દુઃખ અનુભવવાથી દુઃખ થતાં સુષુપ્તિ ન થાય, તેથી ભગવાન વિષયોને પોતાની અંદર રાખે છે, અને આત્મામાં રમણ કરવામાં એ સાધન થાય છે.

૧૬. 'યોગ્ય સ્થાને' એટલે જેઓ જ્યાંથી ઉત્પન્ન થએલા હોય તેમને ત્યાં રાખીને. (प्र)

અનાદર ન કરે તે માટે[1] (પોતાની) સંહાર કરનારી કાલરૂપ શક્તિને **उदीरयाणः** બહાર કાઢતાં એટલે પ્રેરણા કરતાં (ભગવાન) **स्वे पदे** પોતાના સ્થાનરૂપ તે જલમાં એટલે ઉપર કહેલાં તે જલમાં **उवास** રહ્યા. આ ભાગ[2] ઉપર કહેલાથી જૂદો છે. (આ) વચગાળાનો કલ્પ હોવાથી, થોડા પ્રયત્નવાળી ક્રિયા હોવાથી, અને નામ[3] કરાવનારું હોવાથી, જલ ઉપર કૃપા કરી. તેથી આપણે વિગેરે પોતાના સત્ ચિત્ અથવા આનંદમાં રમણ કરીએ તો તરત પરમ પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત થતો ન હોવાથી, (રમણનું) કારણ હોય ત્યારે રમણ કરવું.[4]

'બહાર રહેલા પદાર્થોને અંદર મૂકયા તેથી, અને કાલ પણ હયાત હોવાથી, બધું જગત્ (ભગવાનના દેહની) બહાર નીકળશે' એવી શંકા થાય, તેથી 'જેમ રુંધાએલાં વીર્યવાળો અગ્નિ કાષ્ઠમાં રહે તેમ' એમ કહેલું છે. કારણમાં તેવું[5] રૂપ છે એમ જણાવવા કાર્યમાંનાં તેવા રૂપનું દૃષ્ટાંત આપેલું છે. જેમ તેની (અગ્નિની) બાળવાની શક્તિ રુંધાએલી છે, તેમ કાલ વિગેરેને પણ પોતાની શક્તિ પણ રુંધાએલી છે. ૧૧.

(ભગવાન એ પ્રમાણે કેટલો સમય રહ્યા તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

चतुर्युगानां च सहस्रमप्सु स्वपन् स्वयोदीरितया स्वशक्त्या ॥
कालाख्ययाऽऽसादितलोकतन्त्रो लोकानपीतान् ददृशे स्वदेहे ॥ १२ ॥

અને એક હજાર ચાર યુગો સુધી જલમાં શયન કરતાં, (પોતે) પ્રેરેલી પોતાની પ્રામાણિક શક્તિને લીધે કાલનામની પોતાની શક્તિ લોક રચવાનાં સાધન જેમની પાસે લાવી હતી, તેવા (ભગવાને) લય પામેલા લોકોને પોતાના દેહમાં જોયા. ૧૨.

ચાર યુગોનું સ્વરૂપ આગળ* કહેવાનું છે. તેઓ એક હજાર વાર થઈ જાય ત્યારે (બ્રહ્માનો) દિવસ થાય છે. (બ્રહ્માની) રાત્રિ પણ તેટલીજ હોવાથી, તેટલા સમય સુધી (ભગવાને) શયન કર્યું. 'च' 'અને' શબ્દથી બે સંધ્યાના ભાગોનો સમાવેશ કરેલો છે, અને જૂદી સંખ્યા[6] લેવાની નથી એમ જણાવવા (તે શબ્દ યોજેલો છે). કાલશક્તિના બે વિભાગ હોવાથી, એક વિભાગ[7] પૂરો કરીને, જ્યારે તે બીજા વિભાગમાં આવે છે, તે જ સમયે આનંદનો તિરોભાવ કરવા, અથવા (એક વિભાગ) પૂરો થયો

---

૧. જીવોને (ભોગના) વિષયો ન હોવાથી, ભગવાનનો ભોગ જોતાં વાસનાને લીધે ક્ષોભ થવાથી, તેઓ ભગવાનનો અનાદર કરે, તેવું ન કરે તે માટે. (प्र)

૨. 'આ ભાગ' એટલે કાલને પ્રેરણા કરવાનો ભાગ, ઉપરના શ્લોકમાં 'ક્રિયારહિત' હોવાનું કહેલું છે તેથી જૂદો છે. બાકીનું બધું સમાન છે એવો અર્થ છે. (प्र)

૩. 'નારાયણ' એ નામની વ્યુત્પત્તિ (પ્રમાણે અર્થ) કરવામાં ઉપયોગી હોવાથી. એ પ્રમાણે (સૃષ્ટિના) સાધનના પ્રકાર કહ્યા (प्र)

૪. આ વાક્યથી (સૃષ્ટિ રચવાનું) પ્રયોજન કહે છે. પુરુષનો દેહ અને સ્ત્રીનો દેહ પોતપોતાના અધિકાર પ્રમાણે અંદરના અને બહારના સાધનોથી પ્રીતિ કરે એવો બોધ આપવા પ્રકાર સૂચવેલો છે, અને જીવોને સુખ થાય તે માટે (ભગવાન) શયન કરે છે, એવો અર્થ છે. (प्र)

૫. 'તેવું' એટલે શક્તિને રુંધનારું થતાં છતાં સૂવામાટે શેષનો ઉપયોગ કરે છે. એ રીતે શયનની સ્થિતિ કહી તેમાં પણ જીવથી ભેદ દર્શાવેલ છે. જીવની અવસ્થા કાલથી બીજાના સ્થાન બનેલ દેહ અને તેની નાડીઓના સંબંધથી થાય છે. જ્યારે ભગવાનની પોતાની ઇચ્છાથી કાલને પ્રેરણા કરતાં પોતાના સ્થાનરૂપ જલના સંબંધથી થાય છે. એ રીતે બે શ્લોકથી બે પ્રકારની સુષુપ્તિ કહી. (प्र)

* 'આગળ' એટલે ૩-૧૧-૧૮ માં.

૬. 'બ્રહ્માના એટલે વર્ષનો શિવનો એક દિવસ કહેવાય છે. શિવના એકસો વર્ષને વિષ્ણુનો એક નિમેષ (પલ) કહે છે' એમ મત્સ્યપુરાણમાં કહેલી જૂદી સંખ્યા. (प्र)

૭. 'એક વિભાગ' એટલે અર્ધ રાત્ર. (प्र) આખી રાત અર્થ હોય એમ જણાય છે. બે વિભાગ એટલે રાત અને દિવસ.

તે જણાવવા (ભગવાન) જ્ઞાનશક્તિને પ્રકટ કરે છે. તેથીજ[1] આ કલ્પમાં (ભગવાન) જીવદ્વારાજ ભોગ કરે છે. તેથી શયન કરતાંજ ભગવાને પોતેજ પ્રેરણા કરેલી **स्वकीयया** પ્રામાણિક પોતાની ઇચ્છારૂપ શક્તિએ (લોક રચવાનાં સાધન લાવી આપેલ) પરંતુ (પોતાથી) જૂદા તરીકે રહેલ કાલે (તે લાવી આપ્યાં ન હતા). કોઈ સમયે ભગવાનની ઇચ્છાથી તે (ભગવાનથી જૂદા તરીકે રહેલો કાલ) પણ (ભગવાનના દેહની) અંદર પ્રવેશ કરીને તેમ કરે (સાધનો લાવી આપે), અને તેવા પ્રસંગે (ભગવાને) તેનો નિગ્રહ કરેલો ન હોવાથી કાલથી અનાદર પણ થાય, અને (ભગવાનની) બીજી શક્તિઓ પણ ઉત્સાહવાળી થવાનો પ્રસંગ થવાથી આ સૃષ્ટિ કાલને અધીન ન રહે. તેથી ભગવાનની ઇચ્છાને અનુસરીને તેમની પોતાનીજ કાલનામની શક્તિએ **आसादितं** લાવી આપેલ હતાં લોક **तन्त्रं** રચવાનાં સાધન જેમને તેવા (ભગવાન થયા). (કાલે) ચિતમાં માત્ર આવવાથીજ વિષય અને (લોક) રચવાનાં સાધન પાસે રજુ કર્યાં, એવો અર્થ છે. તે સમયે 'લય પામેલા' એટલે જેમનો મોક્ષ થયો ન હતો તેવા લોકો એટલે જનોને (ભગવાને) પોતાના દેહમાં જોયા. વાસનાને લીધે વિષયોના સંબંધવાળા થએલા પોતાના અંશથી ભગવાનમાં ચિત્(અંશ)માં પ્રવેશ કરેલા, (લોકો)ને પોતાની અંદર રહેલા અંશનો[2] તેમનામાં પ્રવેશ કરાવવા (ભગવાને) જોયા. તે સમયે સત્ અંશમાં બધો અંશ પીંડો ચિત્ થઈ રહેલો હતો. ૧૨.

નીચેના શ્લોકમાં તેની ઉત્પત્તિ કહે છેઃ—

तस्यार्थसूक्ष्माभिनिविष्टदृष्टेरन्तर्गतोऽर्थो रजसा तनीयान् ॥
गुणेन कालानुगतेन विद्धः सूष्यंस्तदाभिद्यत नाभिदेशात् ॥ १३ ॥

સૂક્ષ્મ અર્થમાં દૃષ્ટિ રાખેલા તેમની અંદર રહેલો અર્થ રજોગુણથી સૂક્ષ્મરૂપવાળો થયો, (અને) પછી કાલથી પ્રાપ્ત કરેલા ગુણથી પ્રેરાઈ પ્રસવ પ્રાપ્ત કરતાં નાભિના પ્રદેશમાંથી બહાર નીકળ્યો ૧૩.

તે ભગવાને 'સૂક્ષ્મ અર્થમાં' એટલે જીવોએ ભોગ કરવા યોગ્ય રૂપમાં દૃષ્ટિ રાખી,[3] ત્યારે તેમની અંદર રહેલો અર્થ ચિત્ અને જડરૂપ હતો તે સૂક્ષ્મરૂપવાળો[4] થયો. રૂપવિનાનો[5] સૂક્ષ્મરૂપવાળો થયો એ મોટા ફેરફાર થયો. તે (ફેરફાર) પણ રજોગુણથીજ થયો, ભગવાનથી થયો ન હતો. તેમ ન હોય (ભગવાનથી થયો હોય), તો પુરુષની પેઠે (તે) ભગવદ્રૂપ થાય. ત્યારપછી કાલથી પ્રાપ્ત કરેલા તે જ રજોગુણથી ત્યાંથી પ્રેરાઈ પછી **सूष्यन्** પ્રસવ પ્રાપ્ત કરતાં નાભિના પ્રદેશમાંથી બહાર નીકળ્યો. નાભિના પ્રદેશને ભેદીને બહાર નીકળ્યો ન હતો, પરંતુ ઘણો સૂક્ષ્મ હોવાથી, અને આકાશ (ભગવાનનું) શરીર હોવાથી, તે (નાભિના) પ્રદેશમાંથી (પોતે) સજીવ પદાર્થ હોવાથી પ્રસવ થાય છે તે પ્રકારે બહાર નીકળ્યો, એવો અર્થ છે. ૧૩.

બહાર નીકળેલાનું સ્વરૂપ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

स पद्मकोशः सहसोदतिष्ठत्कालेन कर्मप्रतिबोधितेन ॥
स्वरोचिषा तत्सलिलं विशालं विद्योतयन्नर्क इवात्मयोनिः ॥ १४ ॥

ભગવાનમાંથી જેનો જન્મ થએલ તેવી તે કમલની કળી કર્મે જાગ્રત કરેલા કાલને લીધે, પોતાના તેજથી તે વિશાલ જલનો સૂર્યની પેઠે પ્રકાશ કરતી એકાએક બહાર નીકળી. ૧૪.

---

૧. 'તેથીજ' એટલે જ્ઞાનશક્તિ પ્રકટ થવાથીજ. (प्र)

૨. 'અંશનો' એટલે ચિત્ અંશનો. આ શ્લોકમાં સ્વપ્નની અવસ્થા કહી છે. અહિં પણ પોતાના દેહમાં રહેલાજ સત્ અને ચિત્ અંશોને પોતે પ્રેરેલો કાલ પોતાની પાસે લાવે ત્યારે ભગવાન જૂએ છે. કાલ અને કર્મને અધીન જીવને તો માયિક પદાર્થોજ ભગવાનથી જૂદા ન હોય તેવા લાગે છે. (प्र)

૩. અહિં જાગવાના આરંભની સ્થિતિ કહેલી છે. ભગવાનની અંદર રહેલો પિંડા જેવો અંશ 'અર્થ' હતો. તે ચિત્ અને જડ હતો. તેમાં વિકાર થયો. (प्र)

૪. સૂક્ષ્મરૂપવાળો' એટલે અંકુરની આરંભની સ્થિતિવાળો. (प्र)

૫. 'રૂપવિનાનો' એટલે 'રૂપવિનાનો સત્ અંશ'. (प्र)

પછી જે થયું, તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

तस्यां स चाम्भोरुहकर्णिकायामवस्थितो लोकमपश्यमानः ॥
परिक्रमन्व्योम्नि विवृत्तनेत्रश्चत्वारि लेभेऽनुदिशं मुखानि ॥ १६ ॥

તે કમલની ખીલેલી કલીમાં રહેલા તેમણે લોકને ન જોતાં નયનો ખુલ્લાં રાખી આકાશમાં ફેરવતાં દિશાઓ પ્રમાણે ચાર મુખો પ્રાપ્ત કર્યાં. ૧૬.

ઉપર કહેલાં કમલમાંજ, ભગવાનના પ્રવેશથી ખીલેલા કમલમાં (ખીલેલી) કળીમાં રહેલા, પોતે પણ ઉપર જણાવેલાજ બ્રહ્માએ પોતાના સિવાયના લોકને ન જોયા. પ્રાણિરૂપ (લોક) પોતાની અંદરજ હતા, લોકરૂપ* (લોકો) તો કમલમાં હતા, તે બંનેનો વિચાર (કરેલ) ન હોવાથી લોકોને જોયા નહિ. તેથી ઉલટી રીતે† જોવા લાગ્યા, એમ ઉત્તરાર્ધમાં કહે છે. 'આકાશમાં' એટલે ઉપરના ભાગમાં **परितः** ચારે તરફ **आक्रमन्** માથું પ્રસારતાં, પિંડ§ પહેલાંજ ઉત્પન્ન થએલ હોવાથી **विवृत्तनेत्रः** નયનો ખુલ્લાં રાખીને, જે ભાગ દેખાતો ન હતો ત્યાંજ લોક હશે એવી માન્યતાથી, સર્વ બાજુએ (પોતાને) મુખ હોવાની ઇચ્છા થતાં, સર્વ ગુણોનો પ્રકાશ (તેમનામાં) રહેલો હોવાથી, દિશાઓ પ્રમાણે તેમણે ચાર મુખો પ્રાપ્ત કર્યાં. તે સમયે બ્રહ્મા ચાર મુખવાળા થયા, એવો અર્થ છે. ૧૬.

ચારે મુખથી એ પ્રમાણે બધીએ દિશાઓ જોવા છતાં, જ્યારે તેમણે લોકોને જોયા નહિ, ત્યારે તેમને ભય અને ચિંતા થયાં, એવા અભિપ્રાયથી નીચેનો શ્લોક કહેલ છેઃ—

तस्माद्युगान्तश्वसनावघूर्णजलोर्मिचक्रात्सलिलाद्विरूढम् ॥
अपाश्रितः कञ्जमु लोकतत्त्वं नात्मानमद्धाविददादिदेवः ॥ १७ ॥

યુગના અંતના વાયુથી ઘૂમરી ખાતા જલના મોજાઓનાં કુંડાળાવાળા તે સલિલમાંથી ઉંચા નીકળેલા કમલના આધારવાળા આદિદેવે પોતે લોકના કારણરૂપ કમલને તેમજ પોતાને પણ જાણ્યાં નહિ. ૧૭.

યુગના અંતે જે **श्वसनः** વાયુ (વાય છે), તેનાથી ઘૂમરી ખાતું જે જલ, તેમાંથી ઉત્પન્ન થએલાં જે મોજાંઓ, તેમનું કુંડાળું હતું જેમાં તેવા સલિલમાંથી ઘણાં ઉંચાં નીકળેલા કમલના આધારવાળા (બ્રહ્મા) હતા, એવું (તેમના) ભ્રમનું કારણ કહ્યું. અહિં સલિલ સદાનું છે, જલ બનાવટી છે; અને વાયુ જલનેજ ઘૂમરી ખવરાવે છે. તેથી તેનું કુંડાળું સલિલમાં થાય છે, એટલે પુનરુક્તિ (દોષ) નથી. (કમલ) સદાના સલિલમાંથી ઉત્પન્ન થએલું હોવાથી ડૂબતું નહતું, તેમજ (તેનો) દાંડો ભાંગતો ન હતો, તેથી (તે) ઘણું ઉંચું નીકળેલું હતું. 'अपाश्रितः' (એવા કમલના) 'આધારવાળા' હોવાથી (બ્રહ્મા) અસ્થિર આસનવાળા હતા. તેથીજ (તેમની) બુદ્ધિ કમલનો વિચાર કરવામાં અથવા પોતાનો વિચાર કરવામાં ચાલતી ન હતી. લોકોનું **तन्त्रं** દેહ વિગેરે બધી સામગ્રી હતી જેમાં, તેવું કમલ અને (બ્રહ્મા) પોતે, બંનેને તે પોતે આદિદેવ હોવા છતાં પહેલાંનાં જ્ઞાન વિગેરેવાળા હોવા છતાં, **'नाविदत्'** (તેમણે) જાણ્યાં નહિ. ૧૭.

ત્યારે પહેલાની વાસનાથી તેમને તે વિષયમાં (તે જાણવાની) ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઈ, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

क एष योऽसावहमब्जपृष्ठ एतत्कुतो वाब्जमनन्यदप्सु ॥
अस्ति ह्यधस्तादिह किञ्चनैतदधिष्ठितं यत्र सता नु भाव्यम् ॥ १८ ॥

---

* ભૂઃ, ભુવઃ, સ્વર્ગ વિગેરે, ભૂમિ તથા પાતાલો વિગેરેરૂપ લોકો, એવો અર્થ જણાય છે.

† પોતાની અંદર, તેમજ કમલમાં ન જોતાં, આસપાસ ઉપર જોવા લાગ્યા, એ ખોટી રીતે જોવા લાગ્યા; એવો અર્થ જણાય છે.

§ 'પિંડ' એટલે બ્રહ્માનો દેહ, એવો અર્થ જણાય છે. તેથી તેમને નયન હતાં.

જે હું તે આ કોણ? જેની સપાટી ઉપર હું છું તે આ કમલ જલોમાં એકેલું ક્યાંથી થયું? આ જેના આધારે રહેલ છે તે અહિં નીચે કાંઈક હશે, તે ખરેખર સત્ હોવું જોઈએ. ૧૮.

જે હું તે આ કોણ? જાણવાની ઇચ્છા થતાં આત્મા(પોતા)નો વિચાર કરવાની પ્રવૃત્તિ કરી, એટલે પહેલાં વિચારના આરંભમાં જે વિચાર કરનાર તરીકે જણાતા હતા, તે જ વિચારના સમયે જૂદા જણાયા તેથી 'આ' એમ કહેલું છે. પોતાને (પોતાનાં) સ્વરૂપનું જ્ઞાન ન હોવાથી 'કોણ?' એવો પ્રશ્ન (કરેલો છે). વળી જે કમલની સપાટી ઉપર હું છું, તે આ ક્યાંથી થયું? એવો (પ્રશ્ન છે). 'જલમાં કમલ હોય છેજ, (તેમાં) શું આશ્ચર્ય?' એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી 'એકલું' શબ્દ (યોજેલ છે). 'જલોમાં' શબ્દથી ઘણાં જલોનો (તેને) સંબંધ હોવાનું (કહેલું છે), અને તેવા (ઘણા જલના સંબંધવાળા પ્રદેશ)માં કમલ થતું નથી. વળી નીચે આ મૂલવિનાનું ન હોય. તેથી આ જેના अधिष्ठितं આધારે રહેલું છે તે 'સત્' હશે, કારણકે સત્ ન હોય તે આધાર થતું નથી. તેથી આ કમલની નીચે કાંઈક છે. 'किञ्चन' શબ્દ 'કાંઈક પદાર્થ'ના અર્થમાં યોજેલો છે, કે જેના આધારે આ કમલ રહેલું છે. ૧૮.

स इत्थमुद्वीक्ष्य तदब्जनालनाडीभिरन्तर्जलमाविवेश ॥
नार्वाग्गतस्तत्खरनालनाभिं विचिन्वंस्तदविन्दताजः ॥ १९ ॥

આ પ્રમાણે વિચાર કરીને તે કમલમા દાંડાની પોલાણોદ્વારા તેમણે જલમાં પ્રવેશ કર્યો. તે કમલના દાંડાનો આધાર શોધતાં નીચે ગએલ અજને તે જડ્યો નહિ.

એ પ્રમાણે નૈયાયિકની પેઠે અનુમાનથી (તેમને) આટલું જ્ઞાન થયું. પછી તર્કની સાહાય્યવાળા તે જ્ઞાનથી (જલનીચે) પદાર્થ છે એવો નિશ્ચય કરીને, 'હું પુરુષ છું અને મારા જન્મના આધારરૂપ કમલ છે. માત્ર જડ(કમલ)થી (પુરુષની) ઉત્પત્તિ થાય નહિ, તેથી મારો કોઈક પિતા નીચે છે, તેમને હું શોધીશ' એવો નિશ્ચય કરીને, (પોતાનો) આકાર સૂક્ષ્મ કરીને, તે કમલના પોલાણવાળાં છિદ્રોમાં પ્રવેશ કરીને, તેમણે જલમાં પ્રવેશ કર્યો, છતાં પણ તે નીચેના ભાગમાં જઈ શકયા નહિ, એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. તે खरनालस्य કમલનો જે દાંડો, તેવડે તેનું મૂલ બનેલ આધારને શોધવા છતાં, તે સમયે (તે પોતે) अजोऽपि બ્રહ્મા હોવા છતાં પણ, તે તેમને જડ્યો નહિ. અથવા (બ્રહ્માએ) તે દાંડોજ જાણ્યો, કારણ કે આ અજ બહિર્મુખ* હતા. ૧૯.

પછી જે થયું, તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

तमस्यपारे विदुरात्मसर्गं विचिन्वतोऽभूत्सुमहाँस्त्रिणेमिः ॥
यो देहभाजां भयमीरयाणः परिक्षिणोत्यायुरजस्य हेतिः ॥ २० ॥

હે વિદુર! અપાર અંધકારમાં પોતાને ઉત્પન્ન કરનારને શોધતાં તેમને ઘણો કાલ થયો, જે દેહીઓને ભય ઉત્પન્ન કરતાં (તેમના અને) અજના આયુષ્યનો નાશ કરનારો છે. ૨૦.

'હે વિદુર!' એ સંબોધન એમ સૂચવવા (કરેલું છે) કેઃ–મોટાઓને પણ (આ વિષયનું) જ્ઞાન નથી. 'અપાર અંધકારમાં' શબ્દોથી (એમ કહેલું છે કે) તેજ ન હોવાથી, દૂર હોવાને લીધે જ્ઞાન થતું નથી. आत्मसर्गं પોતાના પિતાને શોધતાં (બ્રહ્માને) ઘણો સમય થયો, એમ त्रिणेमिः' 'કાલ' શબ્દથી કહેલું છે. (કાલ) ચક્રરૂપ હોવાથી તે ઝડપથીજ ફરે છે. ટાઢ, તાપ અને વરસાદના સમયો છે ચક્રો જેનાં તેવો (તે છે). 'કેટલો સમય થયો?' એ જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી ઉત્તરાર્ધ કહેલો છે. 'પુરુષનું આયુષ્ય એકસો વર્ષનું છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે એકસો વર્ષનો તે કાલ થયો. એકસો વર્ષ પછી, તે (૧૦૦ વર્ષ જેટલો કાલ) મરણ ઉત્પન્ન કરનાર હોવાથી, દેહીઓને અવશ્ય ભય થાય છે, તેનું કારણ 'અજના પણ આયુષ્યનો નાશ કરનારો' શબ્દોથી કહેલું છે; કારણકે કાલચક્ર (બ્રહ્માના આયુષ્યનો પણ) અવશ્ય નાશ કરે છે, તો પછી તે બીજા દેહવાળાઓને ભય ઉત્પન્ન કરે તેમાં શું સંદેહ? એવો અર્થ છે. ૨૦.

* 'અજા' એટલે માયા, માયામાં પડેલા 'અજ' બહિર્મુખ હતા, એવો અર્થ જણાય છે. આવો અર્થ કરતાં 'ન' 'अर्वाग्गतः' સાથે લેવાય, એટલે નીચે (મૂલ સુધી). ગયા (જઈ શક્યા) નહિ, એવો અર્થ થાય.

તેથી પોતાનું પણ નિરર્થક મરણ થશે, એવા ભયથી તે ત્યાંથી પાછા ફર્યા, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

ततो निवृत्याप्रतिलब्धकामः स्वधिष्ण्यमासाद्य पुनः स देवः ॥
शनैर्जितश्वासविवृत्तचित्तो न्यषीददारूढसमाधियोगः ॥ २१ ॥

ઇચ્છેલું પ્રાપ્ત કર્યા વિના ત્યાંથી પાછા ફરીને, ફરીને પોતાનાં આસને આવી, તે દેવ ધીરે ધીરે શ્વાસ રોકી, શાંત ચિત્તવાળા થઈ, સમાધિસુધીનો યોગ આચરી બેઠા. ૨૧.

ઇચ્છેલું પ્રાપ્ત કર્યા વિનાજ ત્યાંથી પાછા ફરીને, ફરીથી પોતાનાં આસનનો આશ્રય કરીને, જ્ઞાનવાળા થઈ તે 'દેવ' થયા. પછી ધીરેધીરે શ્વાસ રોકવાથી શાંત ચિત્તવાળા થઈ न्यषीदत् તે સ્થિરપણે બેઠા. પછી આચર્યો છે સમાધિસુધીનો યોગ જેમણે તેવા (થયા). યોગથી ચિત્ત એકાગ્ર કરી, તે જ વિષયનો વિચાર કર્યો, એવો અર્થ છે. ૨૧.

આવો યોગ પણ તેમણે ઘણા કાલ સુધી કર્યો એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

कालेन सोऽजः पुरुषायुषाऽभिप्रवृद्धयोगेन विरूढबोधः ॥
स्वयं तदन्तर्हृदयेऽवभातमपश्यतापश्यत यन्न पूर्वम् ॥ २२ ॥

પુરુષના આયુષ્ય જેટલા કાલસુધી ઘણા વધેલા યોગથી સ્થિર થએલ જ્ઞાનવાળા તે બ્રહ્માએ, જેમને પહેલાં જોએલા નહિ તેમને પોતાની મેળે તેમના હૃદયમાં પ્રકાશતા જોયા. ૨૨.

પુરુષના આયુષ્ય જેટલા સમયસુધી ઘણો વધેલો હતો યોગ જેમાં, તેવા સમયે **विरूढबोधः** ઘણું પુષ્ટ એટલે સ્થિર થએલ હતું જ્ઞાન જેમનું તેવા (બ્રહ્મા થયા). ત્યારે તેમણે પોતેજ ભગવાનને જોયા, એમ ઉત્તરાર્ધથી કહેલ છે. પહેલાં પ્રયત્ન કરવા છતાં (ભગવાનનાં) દર્શન થયાં ન હતાં, હવે ચિત્ત શુદ્ધ થતાં ભગવાન પોતેજ માયાના પડદાને દૂર કરી બ્રહ્માના હૃદયમાં પ્રકાશ્યા પહેલાં મનથી કલ્પેલી (ભગવાનની) મૂર્તિથી (જેમનાં દર્શન થયાં તેમનાથી) ભેદ 'જેમને પહેલાં (જોએલા નહિ)' શબ્દોથી કહેલ છે. (આવા પહેલાં) કોઈપણ સમયે જોયા ન હતા, જો કે બ્રહ્મકલ્પમાં હૃદયમાં ભગવાનને જોએલા, અને દરેક કલ્પે વૈકુંઠમાં હોય ત્યારે (ભગવાનને) જોતા, (કારણકે) તેમ ન હોય (જોતા ન હોય), તો સૃષ્ટિ (રચવા)ની શક્તિ (પ્રાપ્ત) ન થાય, છતાં પણ આવા પ્રકારના કોઈપણ સમયે જોએલા નહિ; કારણકે જ્યારે ભગવાન પોતાના મનમાં પ્રકાશતા હોય, ત્યારે તેમની (ભગવાનની) નાભિમાંથી નીકળેલા કમલ ઉપર પોતે રહી શકે નહિ, તેમજ જ્યારે (બ્રહ્માની) નીચે નાળમાં (કમલના દાંડામાં) (ભગવાન) રહેલા હોય ત્યારે (તે) નાળ છેદાયા વિનાના (ભગવાન બ્રહ્માની) અંદર પ્રવેશ કરે નહિ, તેમજ પોતાના (બ્રહ્માના) હૃદયમાં પ્રસન્ન થઈને પધારેલા (ભગવાન), કોઈ સમયે શેષ ઉપર શયન કરતા ન હોય. તેથી 'પહેલાં જેમને કોઇપણ સમયે જોએલા નહિ' એમ જે કહ્યું તે યોગ્યજ' છે. ૨૨.

પહેલાં નહિ જોએલું તે સ્વરૂપ સૃષ્ટિ (રચવા)માં ઉપયોગી હોવાથી નીચેના શ્લોકથી આરંભી નવ (શ્લોકો)થી તેનું વર્ણન કરે છે:—

अवस्थामुपमानं च स्वरूपं च त्रिभिः क्रमात् ॥ ७ ॥
शास्त्रप्रत्यक्षभेदेन फलसाधनमेव च ॥

ત્રણ (શ્લોકો)થી અનુક્રમે અવસ્થા, ઉપમાન અને સ્વરૂપ (કહેલાં છે). અને (ચોથા તથા પાંચમાંથી) શાસ્ત્ર અને પ્રત્યક્ષના ભેદથી ફલ તથા સાધન કહેલાં છે.[2] કા. ૭½.

---

૧. અપૂર્વ દર્શન થયાં, તેથી (ભગવાનનાં) ઐશ્વર્યસંબંધી સંદેહ તે અવસ્થામાં પણ ગયો, એમ જીવથી ભેદ હોવાનું જણાવ્યું. (प्र)

* જે પદાર્થ સાથે કોઈને સરખાવવામાં આવે તે પદાર્થ 'ઉપમાન' કહેવાય છે.

૨. શાસ્ત્ર પ્રમાણે ભજન કરતા હોય, તેમનાં ફલ અને સાધન ચોથા (૨૬મા) શ્લોકથી, અને પ્રત્યક્ષ ભજન કરતા હોય, તેમનાં ફલ અને સાધન પાંચમા (૨૭મા) શ્લોકથી (કહેલાં છે), એવો અર્થ છે. (प्र)

सर्वतत्त्वाश्रयेणापि सर्वसौन्दर्यमेव च ॥ ८ ॥
एवं षड्गुणमाहात्म्यमेकरूपेण वर्णितम् ॥

વળી સર્વે તત્ત્વોના આધાર થવાથી પણ સર્વ સૌંદર્યજ (કહેલું છે). એ રીતે એક સ્વરૂપવડે છ ગુણોના માહાત્મ્યનું વર્ણન કરેલું છે. કા. ૮½.

पुनर्गुणानां प्राधान्यादुपमारूपतत्त्वभिः ॥ ९ ॥
तस्य ब्रह्मत्वसंसिद्ध्यै तज्ज्ञाने सर्वबोधनम् ॥

(સૃષ્ટિમાં) ગુણોનું[1] પ્રધાનપણું હોવાથી ફરીથી ઉપમા, રૂપ અને તત્ત્વોથી (નિરૂપણ કરેલું છે). તે બ્રહ્મ હોવાનું સિદ્ધ થાય તે માટે તેમનું જ્ઞાન થતાં સર્વનું જ્ઞાન (બ્રહ્માને) થાય[2] છે. કા. ૯½.

ततो युक्तं यदेवात्र तदन्त्येन निरूप्यते ॥ १० ॥

પછી જે આ પ્રસંગે (કરવું) યોગ્ય છે તે છેલ્લા (શ્લોક)થી[3] કહેલું છે. કા. ૧૦.

તે પૈકી અવસ્થાવાળા તરીકે જોએલા ભગવાનનું પ્રથમ નીચેના શ્લોકથી વર્ણન કરે છેઃ—

मृणालगौरायतशेषभोगपर्यङ्क एकं पुरुषं शयानम् ॥
फणातपत्रायुतमूर्धरत्नद्युभिर्हतध्वान्तयुगान्ततोये ॥ २३ ॥

ફેણરૂપ છૂટાં છત્રોવાળા માથાં ઉપરના મણિઓની કાંતિથી જેના અંધકારનો નાશ થએલો છે તેવાં યુગના અંતના જલમાં કમલના દાંડાજેવા શ્વેત અને લાંબા શેષના દેહરૂપ પલંગ ઉપર પોઢેલા એક પુરુષને (જોયા શ્લો. ૨૨). ૨૩.

કમલના દાંડા જેવો શ્વેત અને લાંબો જે **शेषभोगः** શેષનો દેહ, તે જ પલંગ; તેના ઉપર એકજ પુરુષ પોઢેલ હતા. આ ભારે આશ્ચર્ય છે કે સર્પરૂપ શય્યા ઉપર પોઢેલ છે. વળી ફેણરૂપ છત્રોનું જે **अयुतम्** છૂટા રહેલું, તેવાં (છત્રો)વાળું જે માથું, તેનાં ઉપર જે રત્નો હતાં, તેમની કાંતિથી જેનાં અંધકારનો નાશ થએલો હતો, તેવા યુગના અંતના જલમાં એટલે પ્રલયના સમુદ્રમાં શેષરૂપ પલંગ ઉપર (પોઢેલ હતા). તે જ શેષની જે ફેણો, તે જ પ્રસરેલી હોઈ છત્રો જેવી હતી, અને તે (છત્રો) પાછાં કમલના પાંદડાઓ પેઠે આરંભમાં અને અંતે ભેગાં મળેલાં ન હતાં. ત્યાં ફેણની નીચેના ભાગમાં સર્વે સ્થલે (બધી ફેણો નીચે) (શેષ) દેવતા છે એમ સિદ્ધ થાય તેમાટે (તેનું) માથું હતું. ફેણો તો માત્ર શોભા માટે હતી. અથવા તે (ફેણ નીચેનાં) માથાંઓ છૂટાં છૂટાં હતા. તે બધાઓની ઉપર ઉત્તમ મણિઓ હતા, (અને) તેમનાથીજ ત્યાંના બધાંએ અંધકારનો નાશ થયો હતો. તેથી ભગવાનનાં સ્પષ્ટ દર્શન થતાં હતાં. બ્રહ્માની બુદ્ધિ બહારથી પ્રકટ થઈ હતી,[4] પણ અંદરથી (પ્રકટ થઈ) ન હતી. તેથી (આ) અધ્યાય બુદ્ધિ દર્શાવનારો હોવાથી ભગવાન પણ (બ્રહ્માને) બહારથીજ પ્રકટ થયા. (બ્રહ્મા) ભગવાનનો અલૌકિક પ્રભાવ જાણતા નહિ હોવાથી, ભગવાનના તેજથી (ત્યાંનો) અંધકાર દૂર થયો ન હતો, પરંતુ (બ્રહ્માને) પ્રમાણથી (યોગથી) જ્ઞાન થએલ હોવાથી શેષના માથાં ઉપરના મણિઓથીજ (ત્યાંનો અંધકાર દૂર થયો હતો એવાં બ્રહ્માને દર્શન થયાં). ૨૩.

તેમની (બ્રહ્માની) બુદ્ધિમાં (આ) લોક જેવું જણાયું, તેથી નીચેના શ્લોકમાં ભગવાનના સંબંધમાં લૌકિક ઉપમાનું વર્ણન કરે છેઃ—

---

૧. 'ગુણોનું' એટલે (શય્યામાંથી) ઉઠેલા ભગવાનની અવસ્થાનાં ગુણોનું. (પ્ર)

૨. તે (બ્રહ્માએ) જોએલું સ્વરૂપ બ્રહ્મ છે એમ જણાવવા 'જે જાણવામાં આવતાં આ સર્વ જણાએલું થાય છે' એ શ્રુતિપ્રમાણે (બ્રહ્માને) સર્વનું જ્ઞાન થાય છે, એમ દશમા (બત્રીસમા) શ્લોકમાં કહેલું છે. (પ્ર)

૩. 'છેલ્લા' એટલે અગીઆરમા (તેત્રીસમા) (પ્ર) અધ્યાયના છેલ્લા.

૪. 'પહેલાં હૃદયમાં ભગવાન પ્રકટ થયાનું કહેલું, હવે સમુદ્રમાં પ્રકટ થયાનું કેમ કહે છે ?' એવી શંકા થાય, તેથી આ કહેલું છે. (પ્ર)

प्रेक्षां क्षिपन्तं हरितोपलाद्रेः सन्ध्याभ्रनीवेरुरुक्ममूर्ध्नः ॥
रत्नोदधारौषधिसौमनस्यवनस्रजो वेणुभुजांघ्रिपांघ्रेः ॥ २४ ॥

સંધ્યાના વાદળાંઓરૂપ કટિવસ્ત્રવાળા, માથાં ઉપર ઘણા સુવર્ણ(ના મુકુટો)વાળા, રત્નો જલની ધારાઓ ઓષધિઓ પુષ્પોના સમૂહ તથા વનની માલાઓવાળા, વાંસરૂપ ભુજાઓ અને વૃક્ષરૂપ ચરણોવાળા મરકતમણિઓના પર્વતની દૃષ્ટિનો તિરસ્કાર કરતા (ભગવાનને જોયા. શ્લો. ૨૨). ૨૪.

'કેવા (ભગવાન)ને જોયા?' એવી સર્વત્ર[1] આકાંક્ષા* છે. મરકતમણિઓના પર્વતની દૃષ્ટિનો તિરસ્કાર કરતા (ભગવાનને જોયા). જેમ કોઈ મરકતમણિઓનો પર્વત ક્ષીરસમુદ્રમાં હોય, તેવા ભગવાન શેષરૂપ પલંગ ઉપર (દેખાતા) હતા. તેથીજ શેષ કમલના દાંડાની સમાન (કહેલો), કારણકે શ્વેતસ્વરૂપમાં શીતલપણું ચીકાશ અને કાંતિ તે(કમલના દાંડા)માંજ રહેલાં છે. प्रेक्षा એટલે દૃષ્ટિ. સમાન હોય તે (પોતાની) સમાન વિષયના સંબંધવાળી દૃષ્ટિને દૂર કરે, પરંતુ ભગવાન હોવાથી (મરકતમણિની દૃષ્ટિને દૂર કરતા) ન હતા.† તેમના (ભગવાનના) સંબંધમાં સર્વની દૃષ્ટિનો તિરસ્કાર કરે છે, એમ કહેવું જોઈએ[2] મરકતમણિઓના પર્વત(ની દૃષ્ટિનો તિરસ્કાર કરતા બ્રહ્માએ જોયા).

'તેની દૃષ્ટિનો (ભગવાન) તિરસ્કાર કરે તે યોગ્યજ છે, કારણકે તે અલંકાર વિનાનો હતો અને ભગવાન અલંકારવાળા હતા' એવી શંકા થાય, તેથી 'સંધ્યાના વાદળાંઓરૂપ કટિવસ્ત્રવાળા....' એમ કહેલું[3] છે. સંધ્યાસમયના अभ्राणि વાદળાંઓ પીળાં અને લાલ હોય છે, તેઓ नीवी કટિવસ્ત્ર એટલે પીતાંબર હતાં જેનાં, ઘણાં रुक्माणि મુકુટરૂપ સુવર્ણો હતાં માથાંઓ ઉપર જેનાં; વળી (૧) પદ્મરાગ વિગેરે રત્નો, (૨) उदधाराः જલના પ્રવાહો, (૩) રાત્રે તેજસ્વી (જણાતી) વનમાં રહેલી ઓષધિઓ, (૪) सौमनस्यं પુષ્પોના સમૂહ અને (૫) વનો, તેમની માલાઓ હતી જેને, તેવો (તે પર્વત છે). જેમ ઇંદ્રધનુષ્યમાં રંગો હોય છે, તેમ ભગવાનની માલા પાંચ રંગવાળી છે. (૧) રત્નોની માલા જેવી એક સ્હેજ લાલ રત્નોની માલા. (૨) મોતીઓના હાર જેવી જલની ધારાઓની માલા (૩) અલૌકિક દિવ્ય રત્નોની કાંતિની માલા જેવી અથવા દીવા જેવા મણિઓની માલા જેવી. ઓષધિઓની માલા (૪) પુષ્પોની માલા જેવી પુષ્પોની માલા, અને (૫) તુલસીની માલા જેવી વનોની માલા વળી વાંસોજ હતા ભુજાઓ જેની (અને) વૃક્ષોજ હતા ચરણો જેના, તેવો વાંસરૂપ ભુજાઓ અને વૃક્ષોરૂપ ચરણોવાળો (તે પર્વત છે). ૨૪

નીચેના શ્લોકમાં (બ્રહ્માએ જોએલા ભગવાનનું) સ્વરૂપ કહે છેઃ—

आयामतो विस्तरतः स्वमानदेहेन लोकत्रयसंग्रहेण ॥
विचित्रदिव्याभरणांशुकानां कृतश्रियापाश्रितवेषदेहम् ॥ २५ ॥

ત્રણ લોકોનો જેમાં સમાવેશ થાય તેવા લંબાઈમાં અને પહોળાઈમાં માપવાળા પોતાના દેહથી ઓળખાતા, (અને) વિચિત્ર દિવ્ય આભરણો તથા વસ્ત્રોથી થતી શોભાએ જેનો આશ્રય કરેલો તેવા વેષયુક્ત દેહવાળા (ભગવાનને જોયા. શ્લો. ૨૨). ૨૫.

आयामः એટલે લંબાઈ, विस्तारः એટલે પહોળાઈ. ત્રણ લોકનો સમાવેશ થાય જેમાં, એવું પોતાના (ભગવાનના) દેહનું માપ હતું. જેટલી પહોળાઈ અને લંબાઈની કલ્પના કરવાથી ત્રણ લોક

૧. 'સર્વત્ર' એટલે (૨૩ થી ૩૧ સુધીના) નવે શ્લોકોમાં. (प्र)

* અર્થ પૂરો કરવા જોઈતા શબ્દો, 'આકાંક્ષા' કહેવાય છે.

† બ્રહ્માની બુદ્ધિ પ્રમાણે ભગવાનનાં તેમને દર્શન થયાં તે અહિં કહેલ છે. તેમને ભગવાન લૌકિક જણાયાથી લૌકિક પદાર્થની ઉપમા આપેલી છે, એમ પાછલ આવી ગયું છે.

૨. ભગવાન તો સર્વની દૃષ્ટિ કરે એમ 'તેમની સમાન (તથા તેમનાથી અધિક કોઈ દેખાતો) નથી' એ શ્રુતિ-પ્રમાણે કહેવું જોઇએ. તેમ કહેલું નથી, તેથી ભગવાન હોવાથી તિરસ્કાર કરે છે એમ નથી. (प्र)

૩. તેવી શંકા દૂર કરવા પર્વતના અલંકારો કહેલા છે. (प्र)

તેમાં સમાય, તેવાં દેહથી ઓળખાતા ભગવાનને (જોયા), એવો અર્થ છે. વળી વિચિત્ર દિવ્ય આભરણો અને વસ્ત્રો હતાં જેમનાં, તે (વસ્ત્રો અને આભરણો)થીજ થતી શોભાએ આશ્રય કરેલો–સર્વ તરફ તેજના સમૂહ પેઠે ફરી રહેતો વેષ એટલે ઉત્તમ આકૃતિ હતી જેની, તેવો દેહ હતો જેમનો તેવા (ભગવાનને જોયા). (ભગવાન) ત્રણ લોકના આશ્રય છે એમ જણાવનારું તેમનું સચ્ચિદાનંદરૂપ સ્વરૂપ છે. આભરણો વિગેરેથી થતી શોભા ભગવાનના વેષનોજ આશ્રય કરે છે, પરંતુ આભરણોથી ભગવાનનો વેષ શોભતો નથી. **આભરણોના આભરણ હોવું એ ભગવાનનો ગુણ[1] છે.** ૨૫.

પરોક્ષરીતે (દર્શન કર્યા વિના) (ભક્તિ)માર્ગ પ્રમાણે ભજનારાએને ફલનું દાન કરવું, તેનો પોતાને (ભગવાનને) ઉપયોગ ન હોવાથી તે બ્રહ્મનો ગુણજ છે. તેથી તે નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

पुंसां स्वकामाय विविक्तमार्गैरभ्यर्चतां कामदुघांघ्रिपद्मम् ॥
प्रदर्शयन्तं कृपया नखेन्दुमयूखभिन्नांगुलिचारुपत्रम् ॥ २६ ॥

પોતાની કામનાઓ સિદ્ધ કરવા જૂદા જૂદા માર્ગોથી પૂજન કરનાર પુરુષોને કૃપાથી નખરૂપ ચંદ્રના કિરણોથી જૂદાં જણાતાં આંગળીઓરૂપ સુંદર પાનવાળું કામનાઓ આપનારું (પોતાનું) ચરણકમલ દેખાડતા (ભગવાનને જોયા. શ્લો. ૨૨) ૨૬.

स्वकामाय પોતાની કામનાઓ સિદ્ધ કરવા **विविक्तमार्गैः** એક બીજાના સંબંધવિનાના, અથવા લોકથી પર, અથવા માત્ર એકનું જ પૂજન કરવાના પ્રકારવાળા માર્ગોથી જેઓ પૂજન કરે, તેઓની કામનાઓ આપનારું જે (પોતાનું) ચરણકમલ, તેને તેઓનાં કાર્ય માટે દેખાડતા (ભગવાનને જોયા). વળી કેવા પ્રકારનું ચરણકમલ (છે) તે જાણવાની ઇચ્છા થાય, તેથી 'નખરૂપ ચંદ્રના કિરણોથી જૂદાં જણાતાં આંગળીઓરૂપ સુંદર પાનવાળું' એમ કહેલું છે. નખોજ ચંદ્રો છે, તેમનાં કિરણોથી **भिन्नाः** આખા દેહથી જૂદી જણાતી જે આંગળીઓ, તે જ સુંદર પાન છે જેનાં તેવું (ચરણકમલ છે). ચરણકમલ સ્વભાવથી વિકસેલું છે. નખો ચંદ્રો હોવાથી પાંદડાં ચંદ્રનું રક્ષણ કરવા માટે દરેક (તેની) ચારે તરફ સંકોચાએલાં છે, (માત્ર) આગળથી (સંકોચાએલો) નથી. કમલનાં પાંદડાંઓ ચંદ્રના કિરણોથી સંકોચાય છે, અને આડાં સંકોચાય છે તેથી, (નખરૂપ ચંદ્ર) અલૌકિક હોવાથી હૃદયના અલૌકિક અંધકારનો પણ નાશ કરે છે. (આથી) ચરણ કમલ હોવાનું પ્રયોજન પણ કહેવાયું. **(ચરણ) સર્વ દેહથી જૂદા પ્રકારનો હોવાથી, ભક્તિમાર્ગ સર્વ (માર્ગો)માં ઉત્તમ છે.** એમ પણ કહેવાયું. **ભક્તિજ સ્વતંત્રપ્રકારે ફલ આપનારી હોવાથી, (ભગવાન) પોતે ફલ ન આપતાં તેમની (પૂજન કરનારાઓની) કામનાઓ પૂર્ણ થાય અને (તેમને) દુઃખ ન રહે તે માટે તેઓએ ઉપાસના કરવા યોગ્ય ચરણજ (તેમને) દેખાડે છે. ૨૬.**

એ રીતે માર્ગપ્રમાણે ભજનારાઓનું ફલ કહીને, નીચેના શ્લોકમાં પ્રત્યક્ષ ભજન કરનારાઓનું ફલ કહે છેઃ—

मुखेन लोकार्तिहरस्मितेन परिस्फुरत्कुण्डलमण्डितेन ॥
शोणायितेनाधरबिम्बभासा प्रत्यर्हयन्तं सुनसेन सुभ्र्वा ॥ २७ ॥

(૧) લોકોનું દુઃખ હરનાર સ્મિતવાળા, (૨) સર્વ તરફ પ્રકાશતા કુંડલોથી શોભતા, (૩) સ્હેજ લાલ, (૪) અધરમાં સ્વરૂપની કાંતિવાળા, (૫) શોભિતા નસ્કોરાંવાળા, (અને) (૬) શોભિતી ભ્રમરવાળા મુખથી સામો આદર કરતા (ભગવાનને જોયા. શ્લો. ૨૨). ૨૭.

મુખથી, **प्रत्यर्हयन्तम्** જેઓ પૂજન કરે છે તેમનો, 'જેઓ મને જે પ્રકારે ભજે છે, (તેમને હું તે જ પ્રકારે ભજું છું)' એ વાક્યપ્રમાણે સામો આદર કરતા (ભગવાનને જોયા). 'તેઓ (ભક્તો) પોતાના સર્વસ્વથી પણ ભગવાનનું પૂજન કરે છે, ભગવાન તો તેઓનું કેવી રીતે ભજન કરે?' એવી

૧. વિશેષણો આ બ્રહ્મ છે એમ જણાવવા કહેલાં છે. તેમાં 'વિચિત્ર દિવ્ય આભરણો તથા વસ્ત્રોથી થતી શોભાએ જેનો આશ્રય કરેલો તેવા વેષયુક્ત દેહવાળા' એ વિશેષણ કહેવાનું પ્રયોજન આ વાક્યથી કહેલું છે. (प्र)

શંકા થાય, તેથી (કહે છે કે) ભગવાનમાં છ ગુણો છે, તે ગુણોવાળા મુખથી તેઓનો આદર કરે છે, (અને) મુખના બધાએ ગુણોનો તેમને સંબંધ કરાવે છે. તે વિષયમાં મુખમાં છ ગુણો હોવાનું 'લોકોનું દુઃખ હરનાર સ્મિતવાળા' વિગેરે છ વિશેષણોથી સિદ્ધ કરે છે. ભગવાનના મુખના બે ગુણો સર્વ ઉપર ઉપકાર કરનારા છે, (અને) ચાર ભક્તો ઉપરજ (ઉપકાર કરનારા છે).

(૧) લોકોનું દુઃખ હરે છે, તેથી તેવું સ્મિત છે જેના ઉપર (તેવું મુખ છે). 'સ્મિત' એટલે મંદ હાસ્ય. 'વળી હાસ્ય માણસોને ઉન્માદ કરનારી માયા છે'. સૃષ્ટિની લીલા કરનાર ભગવાન બ્રહ્માંડમાં રહેલા જીવોને સંપૂર્ણ પ્રકારે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે કામમાં લગાડે છે. તે સંબંધમાં તેઓ (જીવો) પ્રમાણબલનો આધાર લઈને (ભગવાને સોંપેલા કાર્યને) ફેરવવા પ્રયાસ કરે, ત્યારે તેઓ નિરર્થક દુઃખ પામશે એવા વિચારથી, (ભગવાન) તેમને મોહ કરે છે. તેથી તેઓ દુઃખી ન થાય તેમાટેજ (ભગવાન) હાસ્ય કરે છે; અને તે (હાસ્ય) એવા વિચારથી મંદ કરે છે કે તેઓ સંપૂર્ણરીતે મોહ પામે* તો દુષ્ટ માર્ગમાં પ્રવૃત્ત થઈ પરલોકનું દુઃખ પામે. 'લોક' શબ્દથી સદાચારી જીવો કહેલા છે. વળી (૨) (મુખ) સર્વ તરફ પ્રકાશતા કુંડલોથી શોભતું છે. સર્વ તરફ પ્રકાશતા જે બે કુંડલો, તેઓથી શોભતું છે. **સાંખ્ય અને યોગ બે કુંડલો છે. (જીવોના) આ લોકનાં અને પરલોકનાં કાર્યો સિદ્ધ થાય તેમાટે તેઓ સર્વ તરફ પ્રકાશે છે.** તેથી એમ કહેલું છે કે 'વૈદિક માર્ગ પ્રમાણે પણ જે દુઃખ થાય તે યોગથી દૂર કરે છે (અને) સાંખ્યથી સ્વરૂપાનંદનો અનુભવ કરાવે છે. અથવા આ ઉલટું છે, અથવા બંને બંનેમાં છે.† તેથી (ભગવાન) દુઃખ દૂર કરી, ઇચ્છેલું પ્રાપ્ત કરાવીને (જીવોનો) આદર કરે છે.' આ ભક્તોને બહુ પુરુષાર્થરૂપ નથી.

(૩) (મુખ) સ્હેજ લાલ છે. સ્હેજ લાલ એટલે જરા શ્વેત, પીતાંબર સરખો (રંગ). આથી એમ કહ્યું છે કે તેમને (જીવોને) ભક્તિ આપે છે. વળી (૪) (મુખ) અધરમાં સ્વરૂપની કાંતિવાળું છે. અધરમાં સ્વરૂપની ભાઃ કાંતિ છે જેમાં, તેવું છે. અધર લોભરૂપ છે. તેમાં જે बिम्बं એટલે અર્થને લીધે શબ્દના બલથી બિંબના જેવું ભગવાનનું સ્વરૂપ[1] છે. લોભમાં સ્થાપન કરેલું તે (સ્વરૂપ) (ભગવાન) ભગવાનના ભક્તોને આપે છે એટલે સામો‡ આદર કરતાં તે (સ્વરૂપ)ની કાંતિ, તેનો સાક્ષાત્કાર (ભક્તને) પ્રાપ્ત થાય છે. એ પ્રમાણે ભક્તિ આપીને સર્વને દુર્લભ (પોતાનું) સ્વરૂપ તેમને આપે છે, એમ કહેલું છે. વળી (૫-૬) (મુખ) શોભિતાં નસ્કોરાંવાળું અને શોભિતી ભ્રમરવાળું છે. શોભિતાં બે નસ્કોરાં છે જેમાં, (અને) શોભિતી બે ભ્રમરો છે જેમાં તેવું છે. બે નસ્કોરાં બે અશ્વિની-કુમારો (દેવોના વૈદ્યો) છે, અને ભ્રમર કાલ છે. **(ભગવાન) રોગ અને કાલને દૂર કરે છે,** એવો અર્થ છે. એ રીતે પ્રત્યક્ષ ભજન કરવાથી (ભગવાન) સર્વ પુરુષાર્થોનું દાન કરનારા હોવાનું જણાવ્યું. ૨૭.

સર્વ તત્ત્વોના આધાર હોવાથી પણ (થતું) ભગવાનનું સર્વ સૌંદર્ય નીચેના શ્લોકમાં કહે છેઃ—

कदम्बकिञ्जल्कपिशङ्गवाससा स्वलङ्कृतं मेखलया नितम्बे ॥
हारेण चानन्तधनेन वत्सश्रीवत्सवक्षस्थलवल्लभेन ॥ २८ ॥

કદંબના કેસરના જેવા પીળાં વસ્ત્રથી, નિતંબ ઉપર મેખલાથી, અને ચિહ્નરૂપ શ્રીવત્સવાળાં વક્ષસ્થલ ઉપર વલ્લભ ઘણાં કિંમતી હારથી શણગારાએલા (ભગવાનને જોયા શ્લો. ૨૨). ૨૮.

---

* હાસ્ય મંદ ન કરતાં વધારે કરે, તો જીવોને સંપૂર્ણ મોહ થતાં, તેઓ દુષ્ટ માર્ગમાં પ્રવૃત્ત થઈ, પરલોકમાં દુઃખી થાય. તેવું ન થાય તેમાટે મંદ હાસ્ય કરે છે.

† 'ઉલટું છે' એટલે યોગથી સ્વરૂપાનંદનો અનુભવ કરાવે છે અને સાંખ્યથી દુઃખ દૂર કરે છે. અથવા યોગ અને સાંખ્ય બંનેથી આ બંને કાર્ય કરે છે.

૧. આ બધો પરોક્ષવાદ હોવાથી, અહિં લક્ષણાથી અર્થ કરવામાં દોષ નથી. વળી જેમ 'બિંબ' શબ્દ સૂર્ય વિગેરેના સ્વરૂપ માટે યોજાય છે, તેમ અહિં તેનો અર્થ 'ભગવાનનું સ્વરૂપ' કરવામાં આવે તેમાં લક્ષણા પણ નથી.

‡ ભક્ત પૂજન કરે ત્યારે ભગવાન તેમનો સામો આદર કરે, સામે રહી આદર કરે ત્યારે અધરમાં રહેલ સ્વરૂપની કાંતિ ભક્તમાં આવે, અને તેમને સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થાય છે, એવો અર્થ જણાય છે.

કદંબના જેવા કેસરા હોય છે, તેવા તે લીંટીના આકારવાળા અને મુક્તાવાળા* પીતાંબર ઉપર દેખાય છે. તેથી મુક્ત* સર્વ તત્ત્વો સાથેની ભક્તિથી ભગવાન ઢંકાએલા છે, એવું ભગવાનનું ગોપ્ય રૂપ કહેલું છે. તેનાથીજ તે પ્રદેશમાં (ભગવાનની) શોભા છે, પરંતુ રૂપથી (શોભા) નથી† તેથીજ (ભગવાન) પીતાંબરથી સારીરીતે શણગારાએલા છે. વળી તે (પીતાંબર) વેદરૂપ છે. તેનાથી (ભગવાનનું) ઢંકાવું સ્પષ્ટજ છે. વળી નિતંબ ઉપર મેખલાથી શણગારાએલા છે. ભૂમિ ઉપર ભગવાનની કીર્તિ, ભગવાનના ગુણોનું વર્ણન એ મેખલા (કંદોરો) છે. વળી તે ગુણવાળી છે. તે ભગવાનનું કાર્ય કરતી હોવાથી, કાર્ય માટે પણ ભગવાનને શોધવાના નથી. એવી રીતે કોઈ પ્રદેશમાં ભગવાનનું સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ (દર્શન થાય તેવું) ન હોય, તોપણ (તે) સર્વ સૌંદર્યવાળું છે એમ કહીને, પ્રકટ (સ્વરૂપ) તેથી પણ વધારે (સર્વ સૌંદર્યવાળું) છે એમ ઉત્તરાર્ધથી કહે છે. હાર સર્વ રત્નોનો (બનેલો) છે તેથીજ તે ઘણો કિંમતી છે. 'વત્સરૂપ' એટલે ચિહ્નરૂપ જે આ શ્રીવત્સ એટલે જમણી બાજુએ વળતી વાળની હાર, તે (હાર)વાળું જે વક્ષઃ (છાતી), તે જ સર્વ સૌંદર્યોનો આધાર બનેલું, અથવા સર્વ પ્રાણીઓનો આધાર બનેલું સ્થલ (છે), તેના ઉપર વલ્લભ (હાર), અને તેનાથી શણગારાએલા (ભગવાનને જોયા) એક સ્થલે રહેલા નવ[1] ગુણોથી, અથવા હારોના સમૂહથી એટલે ભૃગુ વિગેરે જે સમૂહમાં છે તેવા મુક્ત જીવોના સમૂહથી (શણગારાએલા ભગવાનને જોયા). તેથીજ અનંતજ છે ધન જેનું તેવો (તે હાર છે), કારણકે તેમને (મુક્ત જીવોને) અધિકાર પ્રાપ્ત થયા પછીજ (ભગવાનના) સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાય છે. 'અનંત' એટલે કાલ. શ્રીવત્સ (ભગવાનનો) અસાધારણ ગુણ હોવાથી (તેમને) જણાવનારું ચિહ્ન છે, (તેથી) તેનાથી બ્રહ્મપણું જણાવેલું છે. (ભગવાન જણાવનારું) ચિહ્ન હોવું એ જોકે શ્રીવત્સનો સ્વભાવજ છે, છતાં પણ (તે) પ્રિય છે એમ જણાવવા તેમ કહેલું છે.[2] (ભગવાનના) નામમાં તો શ્રીનું પ્રિયપણું જણાય છે. તેનાથી પણ હાર પ્રિય છે એમ જણાવવા 'વલ્લભ' વિશેષણ યોજેલું છે. એ રીતે બંને પ્રકારના[3] તત્ત્વોથી ભગવાનનું સૌંદર્ય જણાવ્યું. ૨૮.

વળી સર્વ પુરુષાર્થો પ્રાપ્ત કરવામાં ઉપયોગી તરીકે અને સર્વે આશ્રય કરવા યોગ્ય તરીકે ભગવાનનું નિરૂપણ કરે છે. તે પૈકી નીચેના શ્લોકમાં ભગવાનનું કલ્પવૃક્ષ તરીકે વર્ણન કરે છેઃ—

परार्घ्यकेयूरमणिप्रवेकपर्यस्तदोर्दण्डसहस्रशाखम् ॥
अव्यक्तमूलं भुवनांघ्रिपेन्द्रमहीन्द्रभोगैरधिवीतवल्शम् ॥ २९ ॥

બાજુબંધના ઘણાં કિંમતી ઉત્તમ મણિઓથી વીંટાએલા હાથરૂપ દંડોથી એક હજાર શાખાવાળાં, ન જણાય તેવા મૂલવાળા, શેષની ફેણોથી સ્પર્શાએલ સ્કંધવાળા ભુવનરૂપ ઉત્તમવૃક્ષ (ભગવાનને જોયા શ્લો. ૨૨). ૨૯.

બાજુબંધ ઉપર **परार्घ्याः** ઘણાં કિંમતી જે ઉત્તમ મણિઓ, તેમનાથી વીંટાએલા જે હાથરૂપ દંડો, તેમને લીધે એક હજાર હતી શાખાઓ જેની (તેવા વૃક્ષરૂપ ભગવાનને જોયા). પહેલાં તે જ શયન કરતાં રૂપને જોઈને, (બ્રહ્મા) ફરી જોતા હતા ત્યારે તે સ્થિતિનો ત્યાગ કરી (ભગવાને) બીજાં રૂપથી[4] દર્શન કરાવ્યાં. 'એક વૃક્ષના જેવા નિશ્ચલ આકાશમાં રહે છે, તે પુરુષથી આ સર્વ ભરપૂર છે' એ શ્રુતિ પ્રમાણે (ભગવાને પોતે) બ્રહ્મ છે એમ જણાવવા તેવું સ્વરૂપ દેખાડ્યું, તેથી તેનું વર્ણન કરેલું છે. વૃક્ષ હોવા છતાં પણ આ વૃક્ષ અલૌકિક છે. કંકણના ઉપરનું હાથનું આભરણ બાજુબંધ છે, તેનાથી

---

* 'મુક્તાઃ' એટલે મુક્ત જીવો અને મોતીઓ.

† પીતાંબરથી રૂપ ઢંકાએલ હોવાથી, તે પ્રદેશની શોભા પીતાંબરથી છે, રૂપથી નથી, એવો અર્થ જણાય છે.

૧. હારના નવ સૂત્રોથી. (प्र)

૨. ઉત્તમ જીવો (ભૃગુ વિગેરે) તેમાં રહેલા હોવાનું કહેલું છે. (प्र)

૩. વૈદિકમાર્ગના અને ભક્તિમાર્ગના. (प्र)

૪. 'બીજાં રૂપથી' એટલે 'ઉડેલા' અથવા બેઠેલા' સ્વરૂપથી. (प्र) શ્લો. ૩૦ નો આભાસ જોતા અહિં 'ઉડેલા' રૂપનુંજ વર્ણન કરેલું જણાય છે.

(ભગવાનના) હાથો શણગારેલા છે. તે (બાજુબંધ)માં જડેલા મણિઓનું તેજ બધાએ હાથ ઉપર પ્રસરતું હોવાથી મણિઓ મુખ્ય રીતે કહેલા છે. એકસો શાખાવાળા બધા વૃક્ષો હોય છે, તેથી તેવું (આ વૃક્ષ) નથી એમ જણાવવા 'એક હજાર શાખાવાળા' એમ કહેલું છે. વળી આ (વિશેષણ)થી પ્રમાણરૂપ હોવાનું જણાવ્યું. આ ભગવાન વૃક્ષરૂપ હોવાથી ઉઠેલા છે, પરંતુ પોઢેલા નથી. (હાથો) 'વીંટાએલા' હોવાથી જાતજાતનું કાર્ય કરનારા છે, તેથી આ (રૂપ)નો સૃષ્ટિ (રચવા)માં ઉપયોગ છે. હાથો મર્યાદારૂપ હોઈ (સર્વને) વશ રાખનારા છે એમ જણાવવા, તેમને 'દંડ' (કહેલા છે). અહિં આભરણો કર્મો છે. તેમનાં સદાનું ઉત્તમપણું અને અમૂલ્યપણું એ 'પ્રવેક' ઉત્તમપણું છે, કારણકે તેઓ પોતાની મેળે ધ્યાનમાં (બ્રહ્માને) પ્રાપ્ત થએલાં છે, તેમ ન હોય તો દાનમાં પ્રાપ્ત થએલ (પદાર્થ)કરતાં ખરીદ કરી પ્રાપ્ત કરેલ હોય તે ઉત્તમ જ હોય છે.

એ રીતે (તેમના) હાથોને શાખાઓ કહીને (તેમનું) વૃક્ષ તરીકે નિરૂપણ કરીને, 'ન જણાય તેવા મૂળવાળા' વિશેષણથી મૂલથી વૃક્ષપણું કહેલું છે. આથી પણ આગળ શોધખોળ ન કરવી, કારણ કે તેમનું મૂલ ન જણાય તેવું છે, કેમકે અપ્રકટ જ (ભગવાન) પ્રકટ થયા છે. કેટલાક ('અવ્યક્ત'નો અર્થ) પ્રકૃતિ કહે છે. (તેવો અર્થ કરવામાં આવે) ત્યારે પણ અવ્યક્તનું મૂલ (ભગવાન છે), એવું વ્યાખ્યાન કરવું. આથી વધારે (શોધખોળ) ન (કરવી), એવો અર્થ છે. **भुवनांघ्रिपेन्द्रम्** એટલે **अंघ्रिपानां** વૃક્ષોના **इन्द्रः** ઇન્દ્ર, વૃક્ષોમાં શ્રેષ્ઠ (છે). ભુવનો જ વૃક્ષો છે, તેઓના ઇંદ્ર એટલે શ્રેષ્ઠ વૃક્ષ છે. આમનાથી જ[1] દરેક વર્ષે જૂદા જૂદા કલ્પો થાય છે. આ (વેદના) ઉત્તરકાંડની મર્યાદા છે. 'ન જણાય તેવા મૂલવાળા' શબ્દથી પ્રમાણ (જણાવેલું છે). બીજું પ્રમેય (કહેલું છે). ત્રીજું[2] ફલ (કહેલું છે). એમ કલ્પવૃક્ષપણું, જગતના કર્તા હોવાપણું, અને જાણી ન શકાય તેવા હોવાપણું[3] કહેલ છે. **अहीन्द्रभोगैः** શેષની ફેણોથી સ્પર્શાએલ છે સ્કંધ જેમનો તેવા (ચંદનવૃક્ષરૂપ ભગવાનને જોયા). ચંદનના વૃક્ષ ઉપર સર્પો રહે છે, તેમ અહિં પણ શાખા અને સ્કંધો ઉપર જ [સર્પ(ની ફેણો)] છે, પરંતુ બ્રહ્મના ઉપર નથી. ૨૯.

એ પ્રમાણે ઉઠેલા ભગવાનનું નિરૂપણ કરીને, નીચેના શ્લોકમાં બેઠેલા (રૂપ)નું વર્ણન કરે છે:—

चराचरौको भगवन्महीध्रमहीन्द्रबन्धुं सलिलोपगूढम् ॥
किरीटसाहस्रहिरण्यशृङ्गमाविर्भवत्कौस्तुभरत्नगर्भम् ॥ ३० ॥

સ્થાવર જંગમ (પદાર્થો)ના આધાર, ઉત્તમ સર્પના બંધુ, જલનું અવલંબન કરેલા, એક હજાર મુકુટરૂપ સુવર્ણના શિખરવાળા, (અને) કૌસ્તુભ રત્ન જેમની અંદર પ્રકટ થતું હતું તેવા ભગવાનરૂપ પર્વતને (જોયા. શ્લો. ૨૨) ૩૦.

(૧) બેઠેલા (પદાર્થો)માં પર્વત સ્થિર છે, અને તે સ્થાવર જંગમ (પદાર્થો)નો આધાર છે. (૨) ભગવાન જ **'महीध्रः'** (પૃથ્વીને ધારણ કરનાર) પર્વત (જણાયા). (૩) ભૂમિને ધારણ કરવાનું (શેષને અને તેમને) સમાન હોવાથી, તે ઉત્તમ સર્પના બંધુ છે, અથવા ઉત્તમ સર્પ (વાસુકિ) જ **बन्धुः** બંધનરૂપ હતો જેમનો તેવા (ભગવાન) મંદર (પર્વત) (જણાયા). (૪) સમુદ્રના જલનું અવલંબન કરેલા મૈનાક વિગેરે (પર્વત) છે. એ રીતે બેઠેલા ભગવાન (૧) સર્વના આધાર

---

૧. 'આમનાથી' એટલે આ પુરુષમાંથી જ. (प्र)

૨. 'ત્રીજું' એટલે 'શેષોની ફેણોથી સ્પર્શાએલ સ્કંધવાળા' વિશેષણથી કહેલું. શેષ પ્રમાણ છે, તેનો શાખા વિગેરેથી સંબંધ હોવાથી આને ફલ જાણવું. (प्र)

૩. દરેક કલ્પે જાતજાતનાં બ્રહ્માંડરૂપ વૃક્ષો બનાવતા હોવાથી તે સ્વરૂપથી પણ જાણી ન શકાય તેવા છે. (प्र) (૧) ઉત્તરાર્ધમાં 'શેષની ફેણોથી સ્પર્શાએલ સ્કંધવાળા' વિશેષણથી ફલ એટલે કલ્પવૃક્ષપણું કહ્યું. (૨) 'ભુવનરૂપ ઉત્તમવૃક્ષ' શબ્દથી પ્રમેય એટલે જગતના કર્તા હોવાપણું કહ્યું અને (૩) 'ન જણાય તેવા મૂલવાળા' વિશેષણથી પ્રમાણ એટલે જાણી ન શકાય તેવા હોવાપણું કહેલ હોવાનું જણાય છે.

(૨) જીવનના કારણરૂપ[1] (૩) સંસારમાંથી સર્વનો ઉદ્ધાર કરનાર[2] અને (૪) અલૌકિક ભક્તિરસનું પાન કરાવનાર તથા ભય પામેલાઓને શરણ આપનાર, અથવા સ્હેલાઈથી સેવા કરી શકાય તેવા[3] (એવા) ચાર રૂપવાળા હોવાનું કહ્યું. વળી (૫) ઉપરના ભાગમાં શિખરો ઉપર રહેલા સુવર્ણને લીધે મુકુટવાળા હોય તેવા (જણાતા હતા). મુકુટોના એક હજારરૂપ સુવર્ણનાં શિખરો હતાં જેમના[4], (૬) પ્રકટ હતું કૌસ્તુભ રત્ન અંદરના ભાગમાં જેમના, એમ ઉપરના અને વચલા ભાગોનું વર્ણન કર્યું, અને (ભગવાન) મહારાજા છે અને રત્નના નિધિ છે એમ જણાવવા (તેમનાં) ઐશ્વર્ય અને લક્ષ્મીનું[5] (અનુક્રમે) વર્ણન કર્યું. ૩૦.

એ પ્રમાણે બહારના સ્થાનમાં પોઢેલા, ઉઠેલા તથા બેઠેલા (સ્વરૂપ)નું વર્ણન કરી, અને ત્રણ માર્ગનાં રૂપો જણાવી,[6] નીચેના શ્લોકમાં અંદર રહેલું સ્વરૂપ જણાવતાં, મૂલ સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરે છે:—

निवीतमाम्नायमधुव्रतश्रिया स्वकीर्तिमय्या वनमालया हरिम् ॥
सूर्येन्दुवाय्वग्न्यगमं त्रिधामभिः परिक्रमत्प्राधनिकैर्दुरासदम् ॥ ३१ ॥

વારંવાર પાઠ કરાતા વેદરૂપ ભ્રમરોની કાંતિવાળી, પોતાની કીર્તિથી ભરપૂર વનમાલા કંઠે ધારણ કરેલા, ત્રણ અવસ્થાઓ વડે સૂર્ય, ચંદ્ર, વાયુ અને અગ્નિને લીધે (સમીપ) જઈ ન શકાય તેવા, આસપાસ ફરતા નાશ કરનારાઓને લીધે પ્રાપ્ત થઈ ન શકે તેવા હરિને (જોયા. શ્લો. ૨૨). ૩૧.

જૂદા જૂદા પ્રકારે (ભગવાનનાં બ્રહ્માને) દર્શન થવાથી[7] જૂદા જૂદા પ્રકારે વર્ણન કરેલું છે. 'વારંવાર પાઠ કરાતા વેદરૂપ ભ્રમરોની કાંતિવાળી વનમાલા કંઠે ધારણ કરેલા' (હરિને જોયા). ભગવાનનું પુરુષરૂપ મૂળ છે. તેણે (વનમાલા) ધારણ કરેલી; એટલે (માલાધારણ કરવી તે) મનુષ્યનો ગુણ હોવાથી **निवीतम्** (માલા) ધારણ કરેલું (સ્વરૂપ હતું). **आम्नायः** વારંવાર પાઠ કરાતા વેદ, તેઓ જ ભ્રમરો હતા, તેમની કાંતિ જેમાં હતી તેવી (માલા ધારણ કરેલી). તેઓ (ભ્રમરાઓ) તામસોના જેવા કાળા હોય છે. પોતાની કીર્તિ (વનમાલા) શ્વેત અથવા સાત્વિક છે. **"તુલસી અને પુષ્પોની રચેલી નવ રત્નોથી શોભતી ચરણ સુધી લંબાતી માલા 'વનમાલા' કહેવાય છે."** (તેથી તે) રંગને લીધે રાજસી જેવી છે. આ[8] પ્રવાહ કરાવનારી માયા છે. કીર્તિથી ભરપૂર હોવાથી ભક્તિ કરાવનારી છે, અને પહેલાંની (પહેલાં કહેલ ગુણવાળી) મર્યાદા કરાવનારી છે. મર્યાદા અને પુષ્ટિએ પ્રવાહનો આશ્રય કરેલો હોવાથી, (તેઓ) ગુણરૂપ છે. મૂલ સ્વરૂપ આવું[9] છે એમ જાણવામાં આવે, ત્યારે તેની અંદર અંગોથી ભજન થઈ શકે[10] છે. આ તેમના (ભગવાનના) કુદરતી ગુણો નથી, પરંતુ પ્રમાણના બલથી કલ્પેલા જ છે. કુદરતી (ગુણ) તો બધાનાં દુઃખ હરનાર હોવાનો છે. તે (અર્થ) 'હરિ' શબ્દથી કહેલો છે.

---

૧. 'જીવનનાં કારણરૂપ' એટલે અન્ન વિગેરે આપીને જીવાડનારા. (प्र)
૨. વારાહ અવતારની પેઠે સર્વનો ઉદ્ધાર કરનાર. (प्र)
૩. સમુદ્ર ભય પામેલાઓને શરણ આપે છે પણ તેમનો આધાર થતો નથી, તેથી આ બીજો પક્ષ કહેલો છે. (प्र)
૪. 'પુરુષ એક હજાર માથાંવાળો છે' એ શ્રુતિમાં કહેલું સ્વરૂપ જણાવ્યું. (प्र)
૫. ઐશ્વર્ય અને શ્રીગુણો આ છેલ્લાં બે વિશેષણોથી કહ્યા, તેથી પહેલાના ચાર વિશેષણોથી યશ, વીર્ય, વૈરાગ્ય અને જ્ઞાન અનુક્રમે જણાવેલા જાણવા. (प्र)
૬. પાછલ શ્લોક ૨૬ તથા ૨૭ થી જણાવી. (प्र)
૭. જૂદા જૂદા પ્રકારે વર્ણન કરેલું છે, તેનું તાત્પર્ય આથી કહેલું છે. પહેલાં બ્રહ્માએ ભગવાનને જગતના ઉપાદાન કારણ તરીકે જોએલા, હવે મૂળ સ્વરૂપથી જૂએ છે તેથી એ પ્રમાણે વર્ણન કરેલાં છે. (प्र)
૮. 'પુરુષરૂપ' એટલે મનુષ્યના આકારવાળું રૂપ. (प्र)
૯. 'આ' એટલે 'માલા'. (प्र)
૧૦. વનમાલાનું સ્વરૂપ ત્રણ પ્રકારના પ્રવાહ ઉત્પન્ન કરનારું છે એમ જાણવામાં આવે, ત્યારે 'તેની' એટલે તે પ્રવાહની અંદર, 'અંગોથી' એટલે મર્યાદા અને પુષ્ટિના ધર્મોથી ભજન થઈ શકે છે, તેવાં પ્રયોજનથી વનમાલા તેવી હોવાનું અહિં કહેલું છે, એવો અર્થ છે. (प्र)

જગતમાં રહેલ (જીવ) ત્યાં (ભગવાન પાસે) પહોંચે[1] નહિ, તેનાં કારણરૂપ 'સૂર્ય, ચંદ્ર, વાયુ અને અગ્નિને લીધે (સમીપ) જઈ ન શકાય તેવા' વિશેષણ કહેલું છે. આ સૂર્ય વિગેરે કમલની કલિમાં ઢાંકણરૂપ છે. આ હોય ત્યાંસુધી ભગવાનની પ્રાપ્તિ થતી નથી, એટલે કાલ વીતે તે માટે દિવસ અને રાતની વ્યવસ્થાથી* (થતી) ત્રણ અવસ્થાઓથી, તથા યોગ અથવા કર્મથી ભગવાન પ્રાપ્ત થતા નથી, એવો (અર્થ છે). તેવી રીતે સાંખ્યથી તત્ત્વોને લીધે પણ (ભગવાન પ્રાપ્ત થતા નથી), તે (અર્થ) 'આસપાસ ફરતા નાશ કરનારાઓને લીધે પ્રાપ્ત થઈ ન શકે તેવા' વિશેષણથી કહેલો છે. (તત્ત્વો) આસપાસ ફરે છે, તેથી તેઓ પણ ઢાંકણરૂપ હોવાનું કહેલું છે. **प्रधने** નાશ કરવામાં **उपयुक्तानि** યોજેલા, ચક્ર વિગેરે 'પ્રાધનિક' 'નાશ કરનારાં' છે, તેમને લીધે (ભગવાન) પ્રાપ્ત થઈ ન શકે તેવા છે. **કાલનું ઉલ્લંઘન અને (ત્રણ) અવસ્થાઓનું ઉલ્લંઘન જ્ઞાનથી થાય છે, વાયુનું ઉલ્લંઘન યોગથી, અને અગ્નિનું ઉલ્લંઘન કર્મથી થાય છે. જ્ઞાન અને ભક્તિથી પૃથ્વી અને જલનું ઉલ્લંઘન થતું હોવાનું તો કહેલું જ છે. તત્ત્વોનું ઉલ્લંઘન સાંખ્યથી થાય છે.** એ રીતે પાંચ વિભાગવાળી વિદ્યાથી સર્વ (ઢાંકણો)નું ઉલ્લઘન થાય છે. માત્ર આમનાથી† (ભગવાનની) પ્રાપ્તિ થતી નથી એમ કેટલાક કહે છે. તેમ હોય ત્યારે આ પાંચેનો ત્યાગ કરવો, (અને) સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરી, પછી ભગવાન પ્રાપ્ત કરવા. ૩૧.

એ પ્રમાણે ભગવાનનું જ્ઞાન થતાં, (બ્રહ્માને) બીજું સર્વ પોતાની મેળે જણાયું, એમ નીચેના શ્લોકમાં કહે છે:—

तर्ह्येव तन्नाभिसरःसरोजमात्मानमम्भः श्वसनं वियच्च ॥
ददर्श देवो जगतो विधाता नातः परं लोकविसर्गदृष्टिः ॥ ३२ ॥

તે જ ક્ષણે દેવે તેમની નાભિરૂપ સરોવરમાં ઉગેલાં કમલને પોતાને, જલને, વાયુને અને આકાશને જોયાં. તે જગત રચનાર (થયા). હવેથી (ઉત્પન્ન થએલા) ન હતા. લોક રચવામાં જેમની નજર પડી તેવા થયા. ૩૨.

તે જ ક્ષણે તેમની (ભગવાનની) સરોવરરૂપ નાભિમાં ઉગેલાં **सरोजं** કમલને, તેના ઉપર રહેલા પોતાને, (તેની) બહાર રહેલાં જલને અને વાયુને અને **वियत्** આકાશને તેમણે જોયાં. પૃથ્વી કમલ જ હતી. પોતાની અંદર રહેલા ભગવાન જ તે જ હતા. તે સમયે (બ્રહ્માએ) પાંચ મહાભૂતોને જોયાં, અને તેમને પણ પોતાના દેહમાં જ જોયા. એ પ્રમાણે દેહમાં સર્વ જોઈને, તે જગતના રચનાર થયા. હવેથી તે બ્રહ્મરૂપ થયા, ઉત્પન્ન થએલા ન હતા, એવો અર્થ છે. આ સ્વરૂપ‡ બંનેના[2] કારણરૂપ થયું, કારણ કે આ (બ્રહ્મા) લોક રચવામાં નજર પડી જેમની તેવા થયા. ૩૨.

---

૧. સંઘાતમાં રહેલ જીવનો ભગવાનમાં પ્રવેશ થાય તે માટે. (प्र) तत्र+आगमनार्थं એવો પદચ્છેદ પ્રકાશકારે કરેલ છે, પરંતુ અહિં જીવો ભગવાન પાસે જઈ ન શકે તેના કારણ તરીકે સૂર્ય વિગેરે કહેલાં છે. તેથી तत्र+अगमनार्थं પદચ્છેદ કરી અર્થ કરેલો છે.

* 'દિવસ અને રાત' શબ્દ સૂર્ય અને ચંદ્રને ઉદ્દેશી યોજેલા છે, કારણ કે તે બે દિવસ અને રાત કરે છે. દિવસ અને રાતમાં જાગ્રત્ સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિની ત્રણ અવસ્થાઓ થાય છે.

† જ્ઞાન, યોગ, કર્મ, ભક્તિ, અને સાંખ્ય એ પાંચ વિદ્યાના પર્વો અહિં કહ્યાં. કર્મને બદલે 'તપ' નિબંધમાં કહેલ છે. તે બે એક જ છે. જ્ઞાનને બદલે નિબંધમાં 'વૈરાગ્ય' કહેલ છે. જ્ઞાનથી સંસારમાં વૈરાગ્ય થાય છે. જૂઓ તત્ત્વદીપ શાસ્ત્રાર્થપ્રકરણ શ્લો. ૪૫. ૪૬. આ પાંચથી જ ભગવાનની પ્રાપ્તિ થતી નથી, એવો કેટલાકનો મત હોવાનું કહેલ છે.

‡ 'આ સ્વરૂપ' એટલે ભગવાનનાં જે સ્વરૂપનાં બ્રહ્માને દર્શન થયાં તે સ્વરૂપ.

૨. 'બંનેના' એટલે (૧) સર્વનું જેમાં દર્શન થાય તેવી બ્રહ્માની સ્થિતિના અને (૨) તે પહેલાંની જેમાં જ્ઞાન ન હતું તે સ્થિતિના. (प्र)

પછી (બ્રહ્માએ) શું કર્યું તે નીચેના શ્લોકમાં કહેલ છે:—

स कर्मबीजं रजसोपरक्तः प्रजाः सिसृक्षन्नियदेव दृष्ट्वा ॥
अस्तौद्विसर्गाभिमुखस्तमीड्यमव्यक्तवर्त्मन्यभिवेशितात्मा ॥ ३३ ॥

પ્રજાઓ રચવાની ઇચ્છાવાળા, રજોગુણથી રંગાએલા તેમણે આટલું જ કર્મનું બીજ જોઈને, સૃષ્ટિ રચવા તત્પર થઈ, અસ્પષ્ટ માર્ગમાં અંતઃકરણ સ્થાપન કરી સ્તુતિ કરવા યોગ્ય તેમની (નીચેપ્રમાણે) સ્તુતિ કરી. ૩૩.

આટલું જ કર્મનું બીજ જોઈને સ્તુતિ કરી, એવો (વાક્યનો) સંબંધ છે. 'કર્મ' એટલે જગત્ રચવાના કાર્યનું ભગવાન અને પાંચ મહાભૂતો—આટલું જ બીજ છે. (એ) છને (એકબીજાથી) ગૂંથતાં જગત્ બને છે. 'ચેતન બનાવવાની ઇચ્છાથી (બ્રહ્માએ) પ્રવૃત્તિ કરેલી હોવાથી, 'માત્ર બીજથી કામ થશે નહિ, પરંતુ રજોગુણની પણ જરુર રહેશે' એવી શંકા થાય, તેથી 'રજોગુણથી રંગાએલા' વિશેષણ કહેલું છે. રજોગુણથી उप સમીપમાં રંગાએલા, એટલે પોતે પણ રજોગુણ બનેલા (બ્રહ્મા) થયા, એવો અર્થ છે. 'આટલું જ જોઈને' શબ્દોથી એમ (કહેલું છે કે) તે (બ્રહ્મા)ને ક્રિયાનું જ્ઞાન થયું ન હતું, કારણ કે રજોગુણ અને બીજથી જ કાંઇપણ (કાર્ય) થતું નથી. (૧) वपनं વાવવું એ પહેલું અંગ છે (૨) ન જણાય તેવી રીતે ફેરફાર થવો (૩) વધવું અને (૪) જીવ મૂકવો (એ) જ્યાંસુધી જાણવામાં ન આવે ત્યાંસુધી કામ થવાનું નહિ, તેથી ચાર પદાર્થો માગવા જોઈએ, અને (ભગવાન) તેમનું દાન કરે તેમાં સ્તુતિ કારણરૂપ હોવાથી, (બ્રહ્માએ) સ્તુતિ કરી.

'સૃષ્ટિ રચવા તત્પર થઈ' શબ્દથી (એમ જણાવેલું છે કે) મોક્ષ (આપવા)નું (બ્રહ્માને) પ્રયોજન ન હતું. ભગવાને તેમને સૃષ્ટિ રચવાના સ્વભાવવાળા, એટલે 'હું સૃષ્ટિ રચીશ' એવા જ નિશ્ચયવાળા બનાવેલા. તેથી જ 'તેમની' એટલે જેમણે આમને એવા બનાવેલા તેમની જ (સ્તુતિ કરી).

'ત્યારે સ્તુતિ શામાટે કરી?' એવી શંકા થાય, તેથી 'સ્તુતિ કરવા યોગ્ય' એમ કહેલું છે, તે (ભગવાન) બધાએ સ્તુતિ કરવા યોગ્ય છે. સ્તુતિ કર્યા પછી પ્રસન્ન થાય ત્યારે જ પ્રાર્થના કરવી જોઈએ.

'બીજું (બ્રહ્મા) પોતે જાણી લે. વળી વેદો સાધનનો ઉપદેશ કરનારા છે, (તેથી) ભગવાનનું શું પ્રયોજન?' એવી શંકા થાય, તેથી 'અસ્પષ્ટ માર્ગમાં અંતઃકરણ સ્થાપન કરી' એમ કહેલું છે. (બ્રહ્માએ) અસ્પષ્ટ માર્ગમાં જ (પોતાનું) અંતઃકરણ સ્થાપન કર્યું હતું; કારણ કે તે કુંભારની પેઠે સ્પષ્ટ પ્રકારે (જોવાઇ શકે તેમ) જગત્ બનાવવા ઇચ્છતા ન હતા, પરંતુ યોનિમાં બીજનું સ્થાપન કરીને, તેમાં જ પ્રવેશ કરવા ઇચ્છતા હતા. આ (કાર્ય) ભગવાનની કૃપા વિના થવાનું સંભવતું નથી. વળી ચિત્ત તેમાં જ (જગત્ તેવી રીતે રચવામાં જ) પેઠેલું, એટલે તે બીજા પ્રકારે રચવા ઇચ્છતા ન હતા, એવો અર્થ છે.[1] ૩૩.

ઇતિ શ્રીલક્ષ્મણભટ્ટના પુત્ર શ્રીમદ્વલ્લભદીક્ષિતે રચેલી શ્રીમદ્ભાગવતની સુબોધિનીમાં ત્રીજા સ્કન્ધના આઠમા અધ્યાયનું વિવરણ સમાપ્ત.

૧. 'પુરુષનો નાશ અને સ્વરૂપ' સંબંધી ૩–૭–૩૭ ના પહેલા પાદથી વિદુરે પ્રશ્ન કરેલો, તેનો મૈત્રેયે આ અધ્યાયથી ઉત્તર આપેલો જાણવો. તે જ શ્લોકના બાકીના ત્રણ પાદોથી કરેલા પ્રશ્નોનો ઉત્તર આવતા (નવમા) અધ્યાયથી આપશે એમ જાણવું. (प्र)

॥ श्रीकृष्णो जयति ॥

ગો. વા. મ. ગ. શાસ્ત્રી સ્મારક માલામાં પ્રકટ થએલા ગ્રન્થો

૧	શુદ્ધાદ્વૈતસિદ્ધાન્તપ્રદીપ (કર્તા—મ. ગ. શાસ્ત્રી) સંશોધક—પ્રો. ગોવિન્દલાલ હરગોવિન્દ ભટ્ટ.	૧—૮—૦
૨	રાજસ પ્રમાણ પ્રકરણ સુબોધિની (દશમસ્કન્ધ અધ્યાય ૩૩ થી ૩૯) મૂળ સંસ્કૃત સંશોધક—વા. ન. શાહ.	૧—૦—૦
૩	પ્રથમ સ્કન્ધ સુબોધિની (ગુજરાતી અનુવાદ) અનુવાદક—વે. શા. સં. શાસ્ત્રી જટાશંકર કાનજી.	નથી
૪	રાજસ પ્રમેય પ્રકરણ સુબોધિની (દશમ સ્કન્ધ અધ્યાય ૪૦—૪૬) (ગુજરાતી અનુવાદ) અનુવાદક—વે. શા સં. શાસ્ત્રી કલ્યાણજી કાનજી.	૨—૮—૦
૫	યુગલગીત સુબોધિની (ગુજરાતી અનુવાદ) અનુવાદક—શ્રી નાનુલાલ નારાયણ ગાંધી એમ. એ. એલ્.એલ્. બી.	૦—૪—૦
૬	દ્વિતીય સ્કન્ધ સુબોધિની (ગુજરાતી અનુવાદ) અનુવાદક—વે. શા. સં. શાસ્ત્રી કલ્યાણજી કાનજી.	૩—૦—૦
૭	તામસ ફલ પ્રકરણ સુબોધિની (દશમ સ્કન્ધ અ. ૨૬ થી ૩૨) (મૂળ સંસ્કૃત અને ગુજરાતી અનુવાદ) અનુવાદક પ્રો. ગોવિન્દલાલ ભટ્ટ.	૪—૦—૦
૮	સાત્ત્વિક સાધન પ્રકરણ સુબોધિની (દશમ સ્કન્ધ ઉત્તરાર્ધ અ. ૨૨ થી ૨૮) (ગુજરાતી અનુવાદ) અનુવાદક—શ્રી નાનુલાલ ના. ગાન્ધી.	૩—૦—૦
૯	ગુણ પ્રકરણ સુબોધિની (દશમ સ્કન્ધ ઉત્તરાર્ધ અધ્યાય ૩૬ થી ૪૧) (ગુજરાતી અનુવાદ) અનુવાદક—શ્રી નાનુભાઈ ના. ગાન્ધી.	૫—૦—૦
૧૦	ષોડશ ગ્રન્થો અને અન્ય ગ્રન્થો (ગુજરાતી અનુવાદ) અનુવાદક—શ્રી હીરાલાલ મોહનલાલ પરીખ.	૪—૦—૦
૧૧	તૃતીય સ્કન્ધ સુબોધિની (અધ્યાય ૧ થી ૮) (ગુજરાતી અનુવાદ) અનુવાદક—શ્રી નાનુલાલ ના. ગાંધી.	૫—૦—૦

—પુસ્તકો મળવાનાં સ્થળો—

૧ શ્રી ગિરધરલાલ જગજીવનદાસ શાહ બુકસેલર.
ઠે. શ્રી મોટી હવેલી પાસે, ભૂલેશ્વર, મુંબઈ નં. ૨.

૨ ભારતમાર્તણ્ડ પણ્ડિત શ્રી ગટ્ટૂલાલજીની સંસ્થા.
ઠે. કેથેડ્રલ સ્ટ્રીટ, ભૂલેશ્વર, મુંબઈ નં. ૨.

૩ શ્રી પુષ્ટિમાર્ગીય પુસ્તકાલય. નડીયાદ (જી. ખેડા).

૪ ચોકસી બુક ડેપો, માંડવી, વડોદરા.

૫ શ્રી લલ્લુભાઈ છગનલાલ દેશાઈ.
ટેમલાની પોળ, કાળુપુર, અમદાવાદ.

